

**INTERNATIONAL
JOURNAL OF
SOCIAL
INQUIRY**

IJSI

**International Peer-Reviewed
Open Access Electronic Journal**

**Volume 15
Issue 2
December
2022**

E-ISSN: 1307-9999

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijsi>

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL INQUIRY

International Peer-Reviewed Open Access Electronic Journal

Uluslararası Hakemli Açık Erişimli Elektronik Dergi

Volume 15

Cilt 15

Issue 2

Sayı 2

December 2022

Aralık 2022

International Journal of Social Inquiry (IJSI)

Online published on behalf of the
Institute of Social Sciences,
Bursa Uludağ University / Türkiye
*Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü tarafından çevrimiçi
yayınlanmaktadır.*

E-ISSN: 1307-9999

Journal homepage / web adresi
<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijsi>

Journal email / e-posta adresi
ijsi@uludag.edu.tr

International Journal of Social Inquiry

Volume 15, Issue 2, December 2022

i

Owner on behalf of Bursa Uludağ University

Bursa Uludağ Üniversitesi Adına Sahibi

Prof. Dr. A. Saim KILAVUZ

Bursa Uludağ University, Türkiye

Owner

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT

Bursa Uludağ University, Türkiye

Editor

Editör

Prof. Dr. Tolga DEMİRBAŞ

Bursa Uludağ University, Türkiye

Assistant Editor

Editör Yardımcısı

Prof. Dr. M. Ozan BAŞKOL

Bursa Uludağ University, Türkiye

Editorial Board

Yayın Kurulu

Prof. Dr. M. Ozan BAŞKOL

Bursa Uludağ University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Murat GENÇ

University of Otago, New Zealand

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Berkay AYDIN

Bursa Uludağ University, Türkiye

Asst. Prof. Dr. Burak Faik EMİRGİL

Bursa Uludağ University, Türkiye

Dr. Şafak TARTANOĞLU BENNETT

University of Greenwich, United Kingdom

Foreign Language Editor

Yabancı Dil Editörü

Dr. Yaşar Numan AKSANYAR

Bursa Uludağ University, Türkiye

Publication Coordinator

Yayın Koordinatörleri

Res. Asst. Ali TORUN

Bursa Uludağ University, Türkiye

Publication Period

Yayın Dönemi

Biannual (June & December)

Yılda 2 (Haziran ve Aralık)

International Journal of Social Inquiry

International Peer-Reviewed Open Access Electronic Journal

Volume 15
Issue 2
December
2022

About Journal

Dergi Hakkında

International Journal of Social Inquiry (IJSI) started its publication life in 2008, is an international refereed academic e-journal published biannually in June and December. It aims to contribute to international literature by publishing original articles in English and Turkish in different disciplines in the field of Social Sciences.

Yayın hayatına 2008 yılında başlayan International Journal of Social Inquiry, Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli akademik bir dergidir. Online ortamda yayınlanan dergi, Sosyal Bilimler alanında farklı disiplinlerde üretilen İngilizce ve Türkçe özgün makaleleri yayınlamak alana katkı sağlama amacı taşımaktadır.

Abstracting / Indexing

Endeks Bilgileri

International Journal of Social Inquiry (IJSI) is indexed/abstracted TUBITAK ULAKBİM Turkish Social Sciences Database, TR Dizin, Index Copernicus ICI World of Journals, EBSCOHost - Academic Search Complete, Academic Search Ultimate- SOBIAD, and Idealonline.

International Journal of Social Inquiry (IJSI), TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı, TR Dizin, Index Copernicus ICI World of Journals, EBSCOHost - Academic Search Complete, Academic Search Ultimate- SOBIAD ve İdealonline tarafından taranmaktadır.

 <p>SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER VERİ TABANI</p>	
	
	
	

İletişim Bilgisi

IJSI Editorial Office

International Journal of Social Inquiry (IJSI)
Bursa Uludağ University,
Institute of Social Sciences
Görükle Campus, 16059,
Nilüfer, Bursa – Türkiye
Phone: +90 224 2942420
Fax: +90 224 2942434
E-mail: ijsi@uludag.edu.tr

International Journal of Social Inquiry (IJSI)
Bursa Uludağ Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Görükle Kampüsü, 16059
Nilüfer, Bursa – Türkiye
Tel: 0 224 2942420
Fax: 0 224 2942434
E-posta: ijsi@uludag.edu.tr

The opinions, thoughts, postulations, or proposals within the articles are reflections of the authors and do not, in any way, represent those of the Bursa Uludağ University.

Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayım, sav veya tezler eser sahiplerine aittir. Bursa Uludağ Üniversitesi sorumlu tutulamaz.

International Advisory Board
Uluslararası Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Oktay AHMED** (SS. Cyril & Methodius University in Skopje/MK)
Prof. Dr. Mehmet Emin ALTUNDEMİR (Sakarya Üniversitesi/TR)
Prof. Dr. Serpil AYTAÇ (Fenerbahçe University/TR)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul University/TR)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege University/TR)
Prof. Dr. Carole HILLENBRAND (University of Edinburg/UK)
Prof. Dr. Çiğdem İYÇİL (Mimar Sinan Fine Arts University/TR)
Prof. Dr. Eric M. JAMELSKE (University of Wisconsin-Eau Claire/USA)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz University/TR)
Prof. Dr. Faruk KARACA (Atatürk University/TR)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Girne American University/TRNC)
Prof. Dr. Klara KUZMOVA (Trnava University/SK)
Prof. Dr. Yahya MICHOT (Hartford Seminary/USA)
Prof. Dr. Irina NEVSKAYA (Goethe University/DE)
Prof. Dr. Jean A. PRATT (University of Wisconsin-Eau Claire/USA)
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli University/TR)
Prof. Dr. Intisar A. RABB (Harvard University/USA)
Prof. Dr. Martina SEIFERT (Hamburg University/DE)
Prof. Dr. Nazan SUSAM (İstanbul University/TR)
Prof. Dr. Timothy S. VAUGHAN (University of Wisconsin Eau Claire/USA)
Prof. Dr. John WALBRIDGE (Indiana University/USA)
Prof. Dr. Asım YAPICI (Çukurova University/TR)
Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ (Hacettepe University/TR)
Prof. Dr. Ibrahim Mohamed ZAIN (International Islamic University/MY)
Assoc. Prof. Dr. Sinan LEVENT (Ankara University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN (Baku State University/AZ)

Referees for this Issue

Bu Sayıda Görev Alan Hakemler

- Prof. Dr. Atilla AKBABA** (İzmir Kâtip Çelebi University/TR)
Prof. Dr. Seyfettin ARTAN (Karadeniz Teknik University /TR)
Prof. Dr. Arda ARIKAN (Akdeniz University/TR)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun University/TR)
Prof. Dr. Serkan BENK (İnönü University/TR)
Prof. Dr. Özhan ÇETİNKAYA (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Mehmet DALAR (Bolu Abant İzzet Baysal University/TR)
Prof. Dr. Faruk Kerem GİRAY (İstanbul University/TR)
Prof. Dr. İlke GÖÇMEN (Ankara University/TR)
Prof. Dr. Serdar GÜLENER (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Hülya GÜNDÜZ ÇEKMECELİOĞLU (Kocaeli University/TR)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Bursa Uludağ University /TR)
Prof. Dr. Sezer KORKMAZ (Ankara Hacı Bayram Veli University/TR)
Prof. Dr. Kasım KÜÇÜKALP (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ (Social Sciences University of Ankara /TR)
Prof. Dr. Yelda Hatice ONGUN (Başkent University/TR)
Prof. Dr. Celile ÖZÇİÇEK DÖLEKOĞLU (Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University/TR)
Prof. Dr. Erkan ÖZDEMİR (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Belkis ÖZKARA (Afyon Kocatepe University/TR)
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Hasan ŞEN (Muğla Sıtkı Koçman University/TR)
Prof. Dr. Yıldırım TORUN (Kocaeli University/TR)
Prof. Dr. Murat USTAĞLU (İstanbul University/TR)
Prof. Dr. Nevin ÜNAL ÖZKORKUT (Ankara University/TR)
Prof. Dr. Veli YILANCI (Çanakkale Onsekiz Mart University/TR)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Coşkun AKDENİZ (Tekirdağ Namık Kemal University/TR)
Assoc. Prof. Dr. İhsan Ömer ATAGENÇ (Kırklareli University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Şenay ATAM (Osmaniye Korkut Ata University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Musa BAYIR (Bandırma Onyediy Eylül University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Cengiz Topel ÇELİKOĞLU (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Hüsnü Levent DALYANCI (Çanakkale Onsekiz Mart University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Didem DOĞANYILMAZ DUMAN (İzmir Democracy University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Meryem FİLİZ BAŞTÜRK (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Altuğ GÜNDAR (Bandırma Onyediy Eylül University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Miraç Burak GÖNÜLTAŞ (Sivas Cumhuriyet University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Fatih KAPLAN (Tarsus University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Sezgin KAYA (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Musa KILIÇ (Eskişehir Osmangazi University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Fesun KOŞMAK (Eskişehir Osmangazi University/TR)

Referees for this Issue

Bu Sayıda Görev Alan Hakemler

- Assoc. Prof. Dr. Fırat MOLLAER** (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Seda ÖRSTEN ESİRGEN (Ankara University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Muhittin Tolga ÖZSAĞLAM (European University of Lefke/TRNC)
Assoc. Prof. Dr. Burak TANGÖR (Hacettepe University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Seda TOPGÜL (Akdeniz University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Sevilay ULAŞ (Near East University/TRNC)
Assoc. Prof. Dr. Eda YEŞİL (Kırıkkale University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Selver YILDIZ BAĞDOĞAN (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Cihan YÜKSEL (Mersin University/TR)
Asst. Prof. Dr. Rüya ATAKLI YAVUZ (Çanakkale Onsekiz Mart University/TR)
Asst. Prof. Dr. Bersu BAHTİYAR (Zonguldak Bülent Ecevit University/TR)
Asst. Prof. Dr. Ayşegül ERMEÇ (Ankara Hacı Bayram Veli University/TR)
Asst. Prof. Dr. Fatma Zeynep ÖZKURT DÖRDÜNCÜ (Nişantaşı University/TR)
Asst. Prof. Dr. Belgin TARHAN (Aydın Adnan Menderes University/TR)
Asst. Prof. Dr. Yılmaz YURTSEVEN (Akdeniz University/TR)
Dr. Ali İLHAN (Tekirdağ Namık Kemal University/TR))
Dr. Onur ÖZTÜRK (Bursa Uludağ University/TR)
Dr. Selahattin Armağan VURDU (İstanbul Ticaret University/TR)

Thank you for your contribution to increasing the scientific quality of our journal.

Dergimizin bilimsel kalitesinin artmasına olan katkılarınızdan dolayı teşekkür ederiz.

Table of Contents		Page
1	<i>Research Article</i> Negotiating Heroism in Ben Fountain's Billy Lynn's Long Halftime Walk M. İkbal M. Alosman, Yasser Sabtan	251-261
2	<i>Research Article</i> Three Generations, Three Perspectives: Islamists' Discussions on "Islamic Civilization" in Türkiye <i>Üç Nesil, Üç Perspektif: Türkiye'deki İslamcıların "İslam Medeniyeti" Üzerine Tartışmaları</i> İbrahim Durmaz	263-276
3	<i>Research Article</i> Zihinsel İş Yükü, İş Tatmini, Ücret Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi <i>An Investigation of the Relationships Between Mental Workload, Job Satisfaction, Wage Satisfaction, and Intention to Leave the Job</i> Gökçe Özkılıç, Serpil Aytaç	277-293
4	<i>Research Article</i> Fiyat, Gelir ve Faiz Oranlarının Konut Talebi Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Yaklaşımı <i>The Effect of Price, Income and Mortgage Interest Rates on the Housing Demand: A Panel Data Approach</i> Mehmet Çınar	295-309
5	<i>Research Article</i> Türkiye'de Mali Alanın Siyasi Konjonktür Çerçevesinde Analizi (2000-2021) <i>Fiscal Space Analysis of Türkiye Within the Context of Political Cycles (2000-2021)</i> Mustafa Çelen, Ayşe Güner, Serdar Yılmaz	311-333
6	<i>Research Article</i> Hizmet Hatası ve Telafisi Kapsamında Sosyal Kaygının Tüketicilerin Şikâyet Etme Niyeti Üzerinde Düzenleyici Etkisinin Araştırılması: Restoran Sektöründe Bir Araştırma <i>Investigation of the Moderating Effect of Social Anxiety on Consumers' Complaining Intentions in the Context of Service Failure and Recovery: A Research in the Restaurant Industry</i> Onur Öztürk	335-363
7	<i>Research Article</i> Türkiye'nin Uluslararası Sağlık Turizmindeki Rekabet Gücünün Ekonomik Büyümeye Etkisi: Ampirik Bir Analiz <i>The Effect of Competitiveness in International Health Tourism of Türkiye on Economic Growth: An Empirical Analysis</i> Şule Batbaylı	365-382

Table of Contents		Page
8	<i>Research Article</i> Türkiye Cumhuriyeti Devleti İle Birleşik Krallık Arasında Akdedilen Serbest Ticaret Anlaşması İtibarıyla Uyuşmazlıkların Çözüm Yöntemi <i>Resolution Method of Disputes According to the Free Trade Agreement Between the Republic of Türkiye and the United Kingdom</i> Kamuran Reçber	383-394
9	<i>Research Article</i> Rusya Federasyonu-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri: Çok Kutupluluğun İnşası <i>Relations Between the Russian Federation and the People's Republic of China: Building Multipolarity</i> Niyazi İpek	395-414
10	<i>Research Article</i> Rusya Federasyonu'nun Güvenlik Strateji Belgeleri Bağlamında Kırım İlhakı'nın Tarihsel-Sembolik ve Askeri-Jeopolitik Analizi <i>Historical-Symbolic and Military-Geopolitical Analysis of Crimea's Annexation in the Context of the Security Strategy Documents of the Russian Federation</i> Murat Jane	415-436
11	<i>Research Article</i> Kurumlar ve İktisadi Gelişme: ABootstrap Panel Granger Nedensellik Testi <i>Institutions and Economic Development: A Bootstrap Panel Granger Causality Test</i> Nurten Derici Temel	437-453
12	<i>Research Article</i> Faizsiz Banka ve Konvansiyonel Bankaların Performanslarının Belirlenmesi: 2005-2020 Dönemi Türkiye Örneği <i>Determining the Performance of Interest-Free Banks and Conventional Banks: The Case of Türkiye (2005-2020)</i> Selahattin Bektaş	455-476
13	<i>Research Article</i> Türkiye'de Mahalli İdare Harcamaları ve Kentlerin Yaşanabilirliğinin Bireylerin Göç Kararları Üzerindeki Etkisi: Tiebout Hipotezi Açısından Bir Ekonometrik Analizi <i>The Effect of Local Administration Expenditures and the Livability of Cities on Individuals' Migration Decisions in Türkiye: An Econometric Analysis in Terms of the Tiebout Hypothesis</i> Mehmet Öksüz	477-492
14	<i>Research Article</i> Dinamik Yetenekler Çerçevesinin Stratejik Yönetim Literatüründeki Gelişimi: Sistemik Literatür Taraması <i>Development of Dynamic Capabilities Framework in Strategic Management: A Systematic Literature Review</i> Olca Bektaş, Erkan Erdemir, Yücel Sayılar	493-538
15	<i>Research Article</i> Türkiye'de Toplumsal Sorunların Çözümünde Müzakereci Dil Pratiği: "Açılım" Kavramı ve Süreçleri Üzerine Bir Analiz <i>The Practice of Deliberative Language in Solving Social Problems in Türkiye: An Analysis on the Concept and Processes of "Opening"</i> Fatma Çakmak	539-556

Table of Contents		Page
16	<i>Research Article</i> Truman Doktrininden SaGeB'e Türk Dış Politikası Ekseninde Modern Türk Savunma Sanayiinin Kuruluşu <i>The Establishment of the Modern Turkish Defense Industry on the Axis of Turkish Foreign Policy from the Truman Doctrine to SaGeB</i> Uğur Ermiş, İbrahim Canbolat	557-574
17	<i>Research Article</i> Çalışanların Pozitif Psikolojik Sermaye Düzeyleri ve İş Yükü Algılarının Rol Ötesi Davranışlar Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi <i>Investigation of the Impact of Employee's Positive Psychological Capital Levels and Perceptions of Workload on Extra Role Behaviors</i> Ülviye Tüfekçi Yaman, Serpil Aytaç	575-592
18	<i>Research Article</i> Siyaset Felsefesinde Bir Eleştiri Olarak Anarşizm ve Eleştirinin Eleştirisi Üzerine <i>Anarchism as a Criticism in the Political Philosophy and on Critique of the Criticism</i> Umut Turgut Yıldırım	593-610
19	<i>Research Article</i> Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisindeki İnegöllü Memurlar <i>Officials From İnegöl in the Ottoman Bureaucracy According to the Sicill-i Ahvâl Registers</i> Mustafa Polat	611-625
20	<i>Review Article</i> Boşanma Sürecine Kolektif Katılım: Tanıklık Müessesesi <i>Collective Participation in the Divorce Process: The Witness Institution</i> Hatice Nuhoglu	627-647
21	<i>Review Article</i> Blockchain-Based E-Commerce: An Evaluation <i>Blokzincir Tabanlı E-Ticaret: Bir Değerlendirme</i> Ebru Aydoğan, Muhammed Fatih Aydemir	649-666

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijysi.1107933>

Negotiating Heroism in Ben Fountain's Billy Lynn's Long Halftime Walk

M. Ikbal M. Alosman* Yasser Sabtan**

Abstract

This paper examines Ben Fountain's Billy Lynn's Long Halftime Walk apropos heroism/post-heroism within the context of the 2003 Iraq War. The paper aims to uncover the novel's approach to soldiers' behavior on the battlefield, their perspectives on war, and how the American public interacts with their endeavors. While heroism celebrates acts of bravery and chivalry, post-heroism signals the decline of heroic ethos in the context of war, where soldiers are left to question the actual value of sacrifice on the battlefield. We make the argument through two constructs: "unheroic actions," which addresses soldiers' behavior in war, and "clash of perceptions," which discusses soldiers' versus the public's perspectives on heroism and war. Though the novel's setting serves to celebrate soldiers' gallant feet in war, Fountain ridicules such heroic rhetoric throughout the novel and demonstrates how soldiers are reluctant to accept the public overenthusiasm about war and their status as war heroes.

Keywords: heroism, Iraq War, post-heroism, war novel, Ben Fountain

Cite this article: Alosman, M.I.M., & Sabtan, Y. (2022). Negotiating heroism in Ben Fountain's Billy Lynn's Long Halftime Walk. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 251–261. <https://doi.org/10.37093/ijysi.1107933>

1. Introduction

The United States led a war on Iraq in 2003 under various pretexts, such as ensuring national security, spreading democracy, and promoting the well-being of Iraqis (Gregory, 2004). The U.S. media romanticized the war, presenting it as a benevolent endeavor to liberate the persecuted people in Iraq and introduce them to the free and virtuous world (Gregory, 2004). However, on the ground, the situation was quite different for both Iraqis and Americans. The reality of war took over, with ever more despicable stories floating worldwide and overwhelming the picture of war.

It took the literary milieu years before producing serious works addressing the questions raised around one of the most controversial wars in modern times. The war finally invoked several narratives, such as *Fobbit* (2012) by David Abrams, *The Yellow Birds* (2012) by Kevin

* Assistant Professor, Dhofar University, College of Arts and Applied Sciences, Department of English Language and Literature, Salalah, Oman (Corresponding author). E-mail: meqbal1980@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3798-5347>

** Assistant Professor, Dhofar University, College of Arts and Applied Sciences, Department of English Language and Literature, Salalah, Oman. E-mail: ysabtan@du.edu.om, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4389-285X>

Article Information

Received: 24 Apr 2022; Revised: 01 Sep 2022; Final Revised: 29 Sep 2022; Accepted: 29 Sep 2022; Available online: 30 December 2022

Powers, *Billy Lynn's Long Halftime Walk* (2012) by Ben Fountain, *Redeployment* (2015) by Phil Klay, and *War Porn* (2016) by Roy Scranton. Ben Fountain's *Billy Lynn's Long Halftime Walk* (2012) received critical acclaim from diverse voices and was considered by some to be one of the finest contemporary war novels (Dyer, 2012; Tait, 2012). It received the National Book Critics Circle Award for Fiction and was the finalist for the 2012 National Book Award. Fountain brought the Iraq War home by setting his novel in what is exclusively American, such as American football, Thanksgiving, and TV (Dyer, 2012). The novel was described as a grand, fierce, exhilarating, intimate, terrific, eloquent, angry, funny, and poignant book that reads like a single fantastic scene (Dyer, 2012; Tait, 2012). It unfolds the Iraq War through Billy, the American soldier who observes, contemplates, and interacts with the enthusiastic American public celebrating the Bravo Squad's valor in Iraq.

Roy Scranton (2015) contends that American war literature on Iraq obviates the questions regarding the motives behind American soldiers' presence in Iraq and their part in killing thousands of Iraqi civilians by turning a murderer into a victim, a war hero into a trauma hero. Yet Adam Kaiserman (2021) argues that Fountain's novel departs from the war novel tradition Scranton criticizes, as it does not deploy the figure of the trauma hero to the same ends as exemplified in other war narratives. Recent American literature on the Iraq War manifests a considerable complication to these works by presenting conflicts between "an American public conditioned by a myth of innocence and what Ben Fountain calls 'the war made flesh.'" (Barta, 2015, p. 79). The interactions between the Bravo Squad and the public in the novel reveal the critical incoherence between mythic consensus of the public and those involved in action (Barta, 2015). The United States prepares the public for "an emplaced cultural politics" of eternal war that works as legalization for a lasting war economy and the making of adversaries (Beck, 2009, p. 17). Americans maintain their innocence by deflecting their complicity in a war they have authorized. They are naïve regarding the realities of war and soldiers' growing disinterest in the Iraq War (Johnston, 2017). Americans are either ignorant or stunned that the Bravo soldiers ought to redeploy in Iraq after they have proven their gallantry in a courageous firefight there. Billy recognizes the absurdity of the heroic and patriotic narratives spinning around him and admits that he desperately needs someone to help him come to terms that either America or he is thoroughly damaged (Johnston, 2017). Brian Williams (2017) claims that the novel illuminates how much the public patriot rhetoric builds on "individual civilian desire, specifically civilian feelings of guilt and inadequacy" (p. 528). Nevertheless, Adam Kaiserman (2021) disagrees with Williams's (2017) reading of the football fans' psychology and contends that the characters of the fans are too flat to have the type of interiority that Williams's reading presumes. Instead, Kaiserman notes that the popularity of the Bravo Squad – celebrated by the Fox News footage, as William rightly highlights – is the outcome of the founded conservative media structure they occupy.

Carrie Johnston (2017) considers the novel a post-war reentry narrative since it follows "the predictable tropes of the western and follows the deterministic logic of the West as a point of destructive origin rather than a productive point of reentry" (p. 409). Fountain's postmodern style responds to war by countering the ideological spectacle of endless war with sincere disillusionment (Blazer, 2015). This offers readers a new way to think about posttruth in the present moment (Kaiserman, 2021): the truth is not there, but the chance to take into account the complexity of approaching the truth and making it "persuasive at a time when money and wealth have such power to distort our perception of reality" (Kaiserman, 2021, p. 574).

Zeng Yanyu (2017) believes that by recounting Americans' trauma, Iraqis' trauma is also illustrated in Fountain's work. Yanyu declares that the novel challenges the biased notions on

war, highlights the unequal power relations among nations, exposes the nature of war as a consumption landscape, and emphasizes the role of wider political and economic processes. However, Sarah O'Brien (2021) argues that even though Fountain's novel addresses the marginalized lives of soldiers as individuals who contribute to the traumatic work of an empire, it engages chiefly with American people, ignoring the narratives of those affected by the imperial violence (namely, Iraqis). Even though women provide glimpses of hope for Billy and offer opportunities to get a way out of this sterile and unproductive hero atmosphere, the novel prevents these prospects, as it precludes female characters from speaking for themselves (Johnston, 2017).

This paper examines Ben Fountain's *Billy Lynn's Long Halftime Walk* apropos heroism/postheroism within the context of the 2003 Iraq War. It aims at uncovering the novel's approach to soldiers' behavior on the battlefield, their perspectives on war, and how the public interacts with their endeavors. The paper argues that Fountain's novel exposes the gulf between the way soldiers regard their part in the war and how the public romanticizes it.

2. Conceptual Framework

People's perspectives on wars seem to change as everything else in the twenty-first century (Coker, 2014). In his prominent article in *Foreign Affairs*, Edward Luttwak, popularized the term "post-heroic warfare" in 1995. He contends that there is currently a need for a new concept of war and a new mentality that would instill unheroic realism into military efforts to overcome the unreasonable timidity in using military means. It would require both a patient and modest temperament to accept the achievement of partial results, as achieving more would be too costly in American lives, and achieving nothing would be too damaging to the world order and U.S. self-respect.

In the past, war casualties were not reasonably a crucial consideration (Luttwak, 1995). There was generally a tendency to accept war casualties, even in large numbers, when it is fought for a great purpose. In addition, a certain level of tolerance for casualties was consistent with the demography of preindustrial and early industrial societies, whereby it was typical for families who had many children to lose some to disease (Luttwak, 1995). Though the loss of a young man in warfare is tragic, it is essentially less unacceptable than for the families at present, who have one, two, or at most three children. Each child is expected to grow and reach adulthood and thus embodies a substantial part of the family's emotional economy. Even more, in the past, the United States never supplied expendable soldiers who were the fuel of discretionary wars waged by the great powers for colonial expansion or yet more abstruse motives (Luttwak, 1995). Notably, there is hardly a supply of expendable lives at present, as all other low-birthrate, postindustrial societies do not permit casualties of any battle that could have been avoided (Luttwak, 1995). Great powers avoid combat in case there is a risk of heavy casualties, even in victory. People are less concerned about heroism and social recognition when losing their dear ones.

Sibylle Scheipers (2014) argues that the extent to which the assumption of a "post-heroic condition" in Western societies and their avoidance of casualties in warfare has become accepted as common knowledge in political commentary and policy circles is impressive. Military ethos has declined in the past decades, and societies no longer celebrate death or injury in warfare, as they strive to avoid combat deaths (Coker, 2002). Nowadays, death in war is less meaningful than it used to be in the past. Loss of life has become a waste, and heroes are now considered victims (Coker, 2007; Scheipers, 2014).

It was only recently that war was positively dealt with from a realistic perspective. When Jane Addams, the first American woman to win the Nobel Peace Prize, went to Europe after World War I broke out to witness events commentary for herself, she was horrified by what she saw there (Ryan, 2014). Coming back to New York, she described how soldiers were encouraged to drink alcohol to keep their spirits up before waging major battles (Ryan, 2014). Although she was not talking about American soldiers, she was immediately reviled in the popular press (Ryan, 2014). People who told stories about wars were compelled to embellish all the unspeakable realities in the warfare and make them appear more heroic and romantic.

Most American writers on heroism deal with the demise of heroism and its threats from the dominant social forces and ideals (Ryan, 2014). In his influential essay "The Moral Equivalent of War," first published in 1910, William James (1971) recognizes the decrease in Americans' enthusiasm to go to war, as he thinks that individuals are to go to war only when compelled to. Even though military impulses are still robust, genuine reviews challenge them, which profoundly curtail their old liberty (James, 1971). More journalists are uncovering the brutal part of Army service. Justifications for wars are examined, as people are more familiar with its appalling truths. Heroism appears to lose its old glamour when people overglorify war heroes and adorn their perfect images.

Despite all their differences, Hobbes, Locke, Hegel, and Kant shared the assumption that the reasons for which soldiers fight are undoubtedly significant (Ryan, 2014): "They must cohere with the other kinds of reasons that motivate them as rational individuals, and they must cohere with the other kinds of roles they occupy as members of society" (Ryan, 2014, p. 131). Indeed, what justifies a soldier's actions on the battleground begins with the reasons that justify their nation's going to war (Ryan, 2014). Cheyney Ryan (2014) holds that soldiers must examine the reasons for which they act and whether they are consistent with their own self-respect. Killing and dying in war are interrelated. Killing for one's country, ideals, and loved ones equals dying for them (Ryan, 2014). However, what a soldier witnesses in the warfare may make him reevaluate his viewpoint of war irrespective of their incentives. The argument is made in this paper through two contracts – namely, "unheroic actions," which addresses soldiers' behavior in war, and "clash of perceptions," which discusses soldiers' versus the public's perspectives on heroism and war.

3. Unheroic Actions

Soldiers are primarily human beings whose actions and reactions are intuitive, no matter how trained they are. They can be vulnerable to extensive degrees of fear where they overreact. On the frontline, "[e]verybody's scared" (Fountain, 2012, p. 98); fear is "the mother of all emotion. Before love, hate, spite, grief, rage, and all the rest, there was fear, and fear gave birth to them all" (p. 114). Every soldier on the battlefield knows the "many incarnations and species of fear (. . .) Spend any amount of time in the realms of deadly force and you will witness certain of its frightful and terrible forms" (p. 115). Some soldiers shriek "with the burden of it, others can't stop cursing, still others lose their powers of speech altogether. Loss of sphincter or bladder control, classic. Giggling, weeping, trembling, numbing out, classic" (p. 115). An officer rolls under his Humvee during a rocket attack and refuses to come out when it is over. A captain's "brow flaps up and down like a loose tarp in a high wind" when under attack (p. 115). Bravo soldiers have posttraumatic stress disorder (Kaiserman, 2021); only few soldiers stay calm under such circumstances. Soldiers do not possess unique qualities that differentiate them from other people and make them exceptional; they are susceptible to unsought traits such as fear.

For American soldiers, serving in Iraq is the most severe punishment any soldier might receive for violating rules. When Billy buys a beer at Papa Johns while in uniform, he is not worried though they are not supposed to drink while in uniform: "But what's the Army gonna do, send us to Iraq?" (Fountain, 2012, p. 21). He later wonders, "how the hell are they [Bravo Squad] going to get through eleven more months of it [war]" (p. 27). Being redeployed in Iraq appears to be the worst scenario a soldier might face, even though they are famed as war heroes. Though some members of the squad are slightly positive about being called heroes, the overall atmosphere is carelessness. The idea of going back to Iraq overwhelms soldiers throughout their tour and makes celebrations less appealing.

Soldiers do not feel like heroes but rather as survivors of lethal encounters. Billy is asked about what it is like to be on the battlefield, "[b]eing shot at, shooting back. Killing people, almost getting killed yourself. Having friends and comrades die right before your eyes" (Fountain, 2012, p. 40). As he answers the question, a second voice comes from his head, and a stranger starts talking, "whispering the truer words that Billy couldn't speak. *It was raw. It was some fucked-up shit. It was the blood and breath of the world's worst abortion*" [original emphasis] (p. 40). Witnessing such a deadly encounter is the last thing a soldier wants; it is unbearable to take part in the useless killing of people. The argument is concluded with a clear-cut statement: "Billy did not seek the heroic deed, no. The deed came for him, and what he dreads like cancer in his brain is that the deed will seek him out again" (p. 40). He finds himself forced to act as a hero (Johnston, 2017). Billy is horrified by the thought of witnessing such an occurrence that reflects his rather survival perspective. The circumstances are forced on these soldiers to behave in such a seemingly heroic manner.

Most soldiers participate in war without any motive but their own and their comrades' "survival" (Fountain, 2012, p. 97). They do not think "about accomplishing anything, [they] just wanna get through the day with all [their] guys alive. So then [they] start to wonder why we're even over there" (pp. 97–98). What is of paramount significance for them is to come back home alive. While Americans consider Bravo Squad's behavior in the footage to be heroic, it seems to Billy, a soldier in the squad who took part in the episode, "a flat-out miracle that any of them are still alive" (Fountain, 2012, p. 26). Soldiers are traumatized by the reality of death stalking their lives; "they've lost Shroom and Lake, *only two* a numbers man might say, but given that each Bravo has missed death by a margin of inches, the casualty rate could just as easily be 100 percent" [original emphasis] (pp. 26–27). The imminence of death makes their lives miserable; "the freaking *randomness* is what wears on you, the difference between life, death, and horrible injury sometimes as slight as stooping to tie your bootlace on the way to chow (. . .) Random. How that shit does twist your mind" (p. 27). On the other hand, the public is unaware of the underlying suffering soldiers go through; they are only mesmerized by the cinematic presence of "war heroes".

Though the public is highly interested in their epic endeavor, the Bravo Squad is not very thrilled about it but primarily keen on rather normal pursuits. What is of interest for them while taking part in the halftime show is to personally meet "Destiny's Child" (Fountain, 2012, pp. 9–10) and interact with the cheerleaders, which makes Billy quite excited (Johnston, 2017). As soon as Billy meets Candance, a cheerleader, he wants, "just to disappear down there, vanished by a kind of reverse-rapture action into chasms of sheltering female flesh (. . .), to say *I love you. I need you. Marry me*" [original emphasis] (Fountain, 2012, p. 140). What soldiers like about being famous and well-known, if there is any, throughout the United States is the fact that they can make money out of it; "[t]hey're gonna make a movie about us!" [original emphasis] (p. 9). What they are all for is getting a sum of money by selling their story for a potential movie.

Throughout the Victory Tour, Billy seems to be interested in reconnecting with ordinary life in the United States. He wants to enjoy everyday life where his safety is not threatened on a daily basis, like that in war. The praise and celebration he receives do not attract him; he is rather disinterested in the whole idea of heroes. As he meets another cheerleader, Faizon, he becomes fascinated with her. He “feels light inside, refreshed, a physical state of hopefulness. Talking to this beautiful girl makes him realize just how precious his *unremarkable life* is to him” [emphasis added] (Fountain, 2012, p. 150). Later, he ponders on their brief intimate sexual intercourse: “He made Faizon tremble, he made her come, surely there’s *meaning* in that (. . .) Maybe there’s hope for his *love life* after all. Maybe it didn’t end with Shroom [his comrade who was injured and died in his lap]” [emphasis added] (pp. 209, 224). Billy hopes Faizon will help him make sense of the violence he has witnessed in Iraq and the nation’s enthusiastic response to it (Johnston, 2017). Faizon provides him with what he badly lacks: a normal life without heightened degrees of fear and stress. Billy is instead interested in life – giving life through reproduction rather than confiscating people’s lives, as exemplified in war. Returning to everyday life means reclaiming his own body since “[p]art of being a soldier is accepting that your body does not belong to you” (Fountain, 2012, p. 206). While war represents futility and death for Billy, Faizon represents the opposite –that is, fertility and life, the opposite of war.

Like those in Phil Klay’s *Redeployment*, Kevin Powers’s *The Yellow Birds*, and Roy Scranton’s *War Porn*, soldiers in Fountain’s *Billy Lynn’s Long Halftime Walk* are primarily killers (Alosman, 2020; Alosman, 2021), not peace-loving knights. They are trained to harm people, exposing their lives to danger and killing them; they “aim for the face” (Fountain, 2012, p. 177) because war is mainly about “[w]ho can manufacture the most death?” (p. 221). Dime, the Sergeant in charge of the Bravo Squad, addresses the rich oil-investor who raises the argument after praising Bravo’s feet in Iraq, war is “by definition an extreme situation, people trying very hard to terminate each other” (p. 65). Dime further denounces the idealistic public view of soldiers: “We *like* violence, we *like* going lethal!” [original emphasis] (p. 65). Then he sharply confronts the investor, “Isn’t that what you’re paying us for? (. . .) If we didn’t like killing people then what’s the point? You might as well send in the Peace Corps to fight the war” (p. 65). Bravo “is the most murdering bunch of psychopaths you’ll ever see (. . .) They’re killers (. . .) Bravo always has the ace of bloods up its sleeve” (p. 65). Soldiers are not peacekeepers but rather trained killers; Fountain admonishes the romantic view of the military and shows the horrible reality of war. Soldiers are required to terminate the enemy by any means in war; they are first and foremost merciless killers, not the humane nice guys.

4. Clash of Perceptions

In the first pages of the novel, Fountain draws a sharp contrast between the way American soldiers perceive their role in the war and how they are presented in the U.S. media – more specifically, at Fox News. Most of Fountain’s novel takes place in Texas – more specifically, at the Dallas Cowboys Thanksgiving game. The Bravo Squad is invited to appear during the halftime show with Destiny’s Child to celebrate their heroic feat in the Battle of Al-Ansakar Canal, Iraq, which is videotaped by a camera embedded by Fox News crew. In the media, these soldiers are, “eight American heroes, though technically there is no such thing as Bravo squad (. . .), but the Fox embed christened them Bravo squad and thus they were presented to the world” (Fountain, 2012, p. 4). Fountain satirically shows how the U.S. media use the footage to promote a conservative pro-war agenda. He further illustrates the other side of the narrative; inside the same C-130, that carries the soldiers in the middle of night from Baghdad to the

United States lies their late colleague in the squad, Shroom, "in a flag-draped coffin at the back" (p. 4). Celebrating the surviving soldiers, "heroes" who are accompanied by their deceased colleague contradicts the whole idea of the tour. The celebrated heroic narrative of the media is countered by the tragic reality of war where soldiers come home in coffins.

Soldiers are concerned with the many dangers surrounding their lives on the battlefield rather than what appears for Americans as gallantry. Billy remembers these moments: "Everything was blowing up and they were shooting our guys, and I just went for it, I really wasn't thinking at all" (Fountain, 2012, p. 3). He disproves the reporter's expectations as she asks what he was thinking when the footage was taken; he does not provide a romantic description of his act, though heroic, but prefers to find more sensible words related to the situation: "His chief fear up to the moment the shooting started being that of fucking up. Life in the Army is miserable that way. (. . .) a fuckup so profound and all encompassing as to crush all hope of redemption" (pp. 3–4). He tries to explain the despicability of the situation, while the reporter is more concerned with showcasing the soldiers' heroism. He feels it is "sort of weird. Being honored for the worst day of your life" (p. 149). Soldiers are rewarded for the most horrible moments in their lives, for the memories they want to overcome and obliterate.

The difference between how people and soldiers view war is further deliberated as one man "almost touches, Billy's Silver Star. 'That's some serious hardware you got'" (Fountain, 2012, p. 39). Billy thanks him, though that never appears to be the proper response. As he touches Billy's medal, Billy feels it "lewd" to do so (p. 40). The man adds, "[B]e proud (. . .) you earned this," and Billy thinks without rancor, "*How do you know?*" [original emphasis] (p. 40). As Fountain's mocks the man's overenthusiasm, he presents Billy's counterperspective since he was there and knows better the circumstances. Billy's skepticism dismisses the whole argument of heroism; there seems to be a gulf between how people view soldiers' acts and how soldiers themselves understand them.

The war in people's imagination is quite different from the real one witnessed by soldiers. Fountain's novel shows how politicians' and media stenographic coverage of the Bravo Squad is one of the chief sources of fantasy (Kaiserman, 2021). It demonstrates how the soldiers, on the other hand, speak from their experience: "They are authentic. They are the Real. They have dealt much death and received much death and smelled it and held it and slopped through it in their boots, had it spattered on their clothes and tasted it in their mouths" (Fountain, 2012, p. 66). Fountain's questions the statement, "*Why we fight, yo, who is this we?* Here in the chicken-hawk nation of blowhards and bluffers" [original emphasis] (p. 66). He derides hypocrite Americans who advocate the war and claim it to be theirs, though they do not take a real part in it.

There is a gap of perceptions between those who serve in the military and the public. While most of the crowds, who are largely Texans, are thankful for the soldiers, Billy is curious to know their thoughts: "What are they thinking? What do they want? Do they know they're alive? As if prolonged and intimate exposure to death is what's required to fully inhabit one's present life" (Fountain, 2012, p. 21). Being alive is one of the luxuries soldiers appreciate much and feel that most people do not recognize the bliss of being alive, the comfort of staying out of dangerous zones. Billy enjoys the crowds moving past because they prove that there is still life on earth. Being safe and sound is his ultimate objective after being involved in battles.

There is also a gap between how the families of soldiers react to their relatives' service in war zones and those who do not have relatives, those Americans who depend on a secondary source of information (such as TV). As Mr. Whaley visits his supervisee, Denise (Billy's mother), to welcome Billy's return from Iraq, he calls American soldiers "*Heroes*" [original emphasis]

(Fountain, 2012, p. 88). He offers his help to Billy regarding the movie on the Bravo Squad: “[I]t’s the least I can do. You’ve made us all proud, not just your family and friends but all of us here, the entire community. You’ve given this whole town a tremendous boost” (p. 89). He adds, “[E]verybody’s so damn proud of you (. . .) if word got out you were home today there’d be cars lined up from here to the airstrip (. . .) but next time you’re home we want to have a parade in your honor” (p. 89). Moreover, Mayor Bond wants Stovall, their town’s mayor, to honor Billy in the way he “deserve(s)”. However, Kathryn, Billy’s sister, is not concerned about the public reaction as she is aware of the dangers her brother will be exposed to when he is back to war. She protests to Mr. Whaley, “He has to go back (. . .) To Iraq (. . .) So they’re gonna get another shot at him” (p. 89). She does not heed her mother’s scolding. Mr. Whaley attempts to justify the action, “It’s fine young men like your brother who are going to lead us to victory” (p. 89). Yet Kathryn protests again, “Not if they’re dead” (p. 89). For Kathryn, the issue is a personal one as her dear brother’s life seems to be at stake. Billy’s elder sister reminds him as she says her farewell to him sobbing: “Don’t do anything crazy. Just get your butt home.” (p. 106). Families are afraid to lose their dear sons in war. Though they consider soldiers heroes, they are still reluctant to see them back to war.

Though Kathryn is proud of her brother, she is afraid of his redeployment in Iraq. She tries to dissuade him from returning to Iraq by illustrating how the most pro-war politicians have avoided military service in Vietnam. Politicians know the cost of war, but still, they encourage Americans to send their offspring to war zones: “[T]hose people want a war so bad, they can fight it themselves. Billy Lynn’s done his part” (Fountain, 2012, p. 98). She cries as she asks, “What about *us*, Billy? Think about that. With everything this family’s been through, what do you think it’ll do to us if something happens to you?” [original emphasis] (p. 98). Kathryn’s protest against her brother’s return to Iraq takes things to another level. She urges him to escape the service through a group in Austin: “[T]hey help soldiers. They’ve got lawyers, resources, they know how to handle these things (. . .) So if you decided ... look, I’m just saying, you’d have some help with this” (Fountain, 2012, p. 99). Though he declines to accept such an idea, she contacts this anti-war group, gives them Billy’s number, and asks them for help. The families of soldiers are the ones who pay the dearest price of war. Their siblings’ involvement implies their potential death or injury; therefore, they are not enthusiastic about their heroic reputation but rather about their safe existence.

Fountain mocks the idea of “American heroes” as exemplified in the Victory Tour, where he shows how the American public fluctuates between extreme enthusiasm and total negligence towards American soldiers. Though being part of the Bravo Squad means “inhabiting a state of semi-celebrity that occasionally flattens you with praise and adulation (. . .) you are apt at some point to be lovingly mobbed by everyday Americans eager to show their gratitude” (Fountain, 2012, p. 28), yet at other times, it “is like you’re invisible, people just see right through you, nothing registers” (p. 28). American soldiers know that the Victory Tour is a farce and that they are merely objects for a deliberate purpose. They are used: “[M]anipulation is their air and element, for what is a soldier’s job but to be the pawn of higher?” (p. 28). They are advertised as products, “*produck*” [original emphasis] (p. 34). Publicizing American soldiers as war heroes is meant to promote pro-war agenda and gain more public support for their operations in Iraq.

The novel approaches the concept of “American heroes” in a rather sarcastic tone – as it relates its extensive use to those well-to-do American bigots whose only contribution to war is their hypocrite words, not actions or money. Norman Oglesby, the multimillionaire and owner of Dallas Cowboys, addresses the Bravo Squad, “[T]hese true American heroes (. . .) are the best our nation has to offer, and our best is absolutely the best in the world, as they proved on

the battlefields of Iraq" (Fountain, 2012, p. 129). Though he is quite enthusiastic about their feet in Iraq, he seems to be very careful as he offers each Bravo soldier only \$5,500, instead of the 100,000 they suggested, for the rights of their story. This shows that Americans are very generous in words and miserly in acts.

Fountain ridicules the way the American public demonstrates their appreciation of what they consider to be soldiers' heroic feats at war: "Americans fight the war daily in their strenuous inner lives (. . .) Often it's in their literal touch, a jolt arcing across as they shake hands, a zap of pent-up warrior heat" (Fountain, 2012, p. 39). For many of these enthusiastic citizens, Billy's "ordeal becomes theirs and vice versa (. . .) They stammer, gulp, brainfart, and babble, gum up all the things they want to say or never had the words to say them in the first place" (p. 39). Though soldiers are celebrated throughout the tour, some of their basic needs, though trivial, are not catered. When Billy's headache worsens and he asks for painkillers, he is not provided with any medication – despite the seemingly luxurious setting of the place where expensive drinks and food are served generously, which proves the hypocrite nature of the relationship between soldiers and the public. Fountain's satirical representation of Americans' interaction with soldiers decries their rather romantic view of war as well as their hypocrite stance towards soldiers.

Fountain's sarcasm extends as he ridicules people's acts of gratitude towards soldiers. Thanking soldiers for their service is meant to produce such satisfaction for people; they become complacent that they have done their part. They thank soldiers repeatedly "with growing fervor, they know they're being good when they thank the troops and their eyes shimmer with love for themselves and this tangible proof of their goodness. One woman bursts into tears, so shattering is her gratitude" (Fountain, 2012, p. 40). Fountain's cynicism questions the truthfulness of such feelings and exposes its ingenuity.

Even though Billy is from Texas, a state known for its historically conservative standing and staunch support for the Iraq War, he seems to question the operations in Iraq. While meeting the president, "[a]t some point Billy realized he was expecting the president to act, well, embarrassed? Ashamed? For how fucked up everything obviously was. But the commander in chief seemed well pleased with the state of things" (Fountain, 2012, p. 113). Soldiers realize the difficult situation in Iraq and find it astonishing how those in power are reluctant to acknowledge this fact. They realize that they pay the most expensive cost of war – that is, their lives; therefore, they are unwilling to celebrate their involvement. Thus, Billy tells his toddler nephew not to "ever join the Army." (p. 106) because he realizes the reality of war and declines to accept it as a stage for heroic acts. There seems to be an ocean of difference between how the public views the war and the soldiers' perspectives.

5. Conclusion

Although most of the novel is set in the Dallas Cowboys stadium, where the Bravo Squad are honored among a predominantly pro-war audience, the sarcastic tone of the novel belittles the whole heroic rhetoric used to glorify the soldiers. Fountain's novel uncovers the gulf between the way soldiers regard their part in the war and how the public romanticizes it. It mocks the hypocrisy of the nationalist, conservative, and religious discourse employed to evoke the war. It also ridicules the hypocrisy of the ultra-rich Americans who advocate the war but are unwilling to sacrifice either their money or lives for such battles. War seems to be an endless abyss for soldiers, not an arena for heroism. Yet the American public is voluntarily trapped into a

misleading aura of war heroism created by the U.S. media. The heroic war narrative is ironically exploited to prolong the war and extend soldiers' agonies.

The rhetoric of heroism is primarily related to pro-war propaganda, which is mainly concerned with enhancing public support for wars and making battlegrounds more appealing. The hero tradition, in this context, serves as a plastic surgery that functions as a cover and distraction from the catastrophic conditions of war, its disturbing repercussions on the lives of all those involved, and the disappointing outcomes on the battlefield. Wars cannot be benign; they stand for all that is sterile, wasteful, and lethal. They are the opposite of life. In wars, there are no heroes but rather killers, victims, and survivors.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The authors declare that this article complies with the ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

M. Ikbal M. Alosman | Concept/idea; Literature review; Design; Data Collection/Analysis; Interpretation of data/findings; Supervising; Critical review; Funding; Final approval and accountability. Contribution rate %85

Yasser Sabtan | Design; Drafting; Critical review; Final approval and accountability. Contribution rate %15

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

References

- Alosman, M. I. M. (2020). Tarnished heroes: Faces of war in American fiction. *Şarkiyat: Journal of Oriental Scientific Research*, 12(3), 1016–1026.
- Alosman, M. I. M. (2021). Grievable and un-grievable lives: Phil Klay's redeployment. *Humanitas- International Journal of Social Sciences*, 9(17), 30–44.
- Barta, D. (2015). Veterans and "Innocensus" in Billy Lynn's Long Halftime Walk and the Yellow Birds. In P. Petrovic (Ed.), *Representing 9/11: Trauma, Ideology, and Nationalism in Literature, Film, and Television* (pp. 79–92). Rowman & Littlefield.
- Beck, J. (2009). *Dirty wars: Landscape, power, and waste in western American literature*. Lincoln University of Nebraska Press.
- Blazer, A. (2015). *Logos cowboys: Postmodern football and post-postmodern war in Don DeLillo's End Zone and Fountain's Billy Lynn's Long Halftime Walk* [Conference session]. South East Coastal Conference on Languages & Literatures (SECCLL). Georgia, United States. <https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/seccll/2015/2015/40>
- Coker, C. (2002). *Waging war without warriors? The changing culture of military conflict*. Lynne Rienner Publishers.
- Coker, C. (2007). *The warrior ethos: Military culture and the war on terror*. Routledge.
- Coker, C. (2014). *Men at war: What fiction tells us about conflict, from The Iliad to Catch-22*. Oxford University Press.
- Dyer, G. (2012, May 20). America's team. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2012/05/20/books/review/billy-lynns-long-halftime-walk-by-ben-fountain.html>
- Fountain, B. (2012). *Billy Lynn's Long Halftime Walk*. Harper Collins Publishers.
- Gregory, D. (2004). *The colonial present*. Blackwell.
- James, W. (1971). *The moral equivalent of war, and other essays*. Harper & Row.
- Johnston, C. (2017). Postwar reentry narratives in Leslie Marmon Silko's ceremony and Ben Fountain's Billy Lynn's Long Halftime Walk. *Studies in the Novel*, 49(3), 400–418.
- Kaiserman, A. (2021). Unreality in America: Reading Billy Lynn's Long Halftime Walk in a post-truth age. *Critique: Studies in Contemporary Fiction*, 62(5), 574–585.
- Luttwak, E. N. (1995). Toward post-heroic warfare. *Foreign Affairs*, 74(3), 109–22.
- O'Brien, S. (2021). *Trauma and fictions of the "War on Terror": Disrupting memory*. Routledge.

- Ryan, C. (2014). The Dilemma of cosmopolitan soldiering. In S. Scheipers (Ed.), *Heroism and the changing character of war: Toward post-heroic warfare?* (pp. 120–141). Palgrave Macmillan.
- Scheipers, S. (2014). Introduction: Toward post-heroic warfare? In S. Scheipers (Ed.), *Heroism and the changing character of war: Toward post-heroic warfare?* (pp. 1–18). Palgrave Macmillan.
- Scranton, R. (2015, January 25). The Trauma Hero: From Wilfred Owen to Reemployment and American Sniper. *Los Angeles Review of Books*, 25. <https://lareviewofbooks.org/article/trauma-hero-wilfred-owen-redeployment-american-sniper>
- Tait, T. (2012, July 6). Billy Lynn's Long Halftime Walk by Ben Fountain – review. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2012/jul/06/billy-lynn-ben-fountain-review>
- Williams, B. (2017). The soldier-celebrity in Billy Lynn's Long Halftime Walk. *Texas Studies in Literature and Language*, 59(4), 524–47.
- Yanyu, Z. (2017). Transnational landscape and politics in three American Iraqi novels. *Foreign Literature*, 01, 120–131.

Extended Abstract

In 2003, the United States led a war on Iraq under various pretexts, such as ensuring national security, spreading of democracy, and promoting the well-being of Iraqis. It took the literary milieu years before producing serious works that address the questions raised regarding that war. Ben Fountain's *Billy Lynn's Long Halftime Walk* (2012) is one of the most acclaimed literary works on the Iraq War. It received the National Book Critics Circle Award for Fiction and was a finalist for the 2012 National Book Award. We examine the novel in terms of heroism/post-heroism within the context of the 2003 Iraq War. We aim at uncovering the novel's approach to soldiers' behavior on the battlefield, their perspectives on war, and how the American public interacts with their endeavors.

While heroism celebrates acts of bravery and chivalry, post-heroism signals the decline of heroic ethos in the context of war where soldiers are left to question the actual value of sacrifice on the battlefield. People's perspectives on wars seem to change as everything else in the twenty-first century. Edward Luttwak (1995) contends there is currently a need for a new concept of war and a new mentality that would instill unheroic realism into military efforts to overcome the unreasonable timidity in using military means. This would require both a patient and modest temperament to accept the achievement of partial results, as achieving more would be too costly in American lives and achieving nothing would be too damaging to the world order and U.S. self-respect. In the past, war casualties were not reasonably a crucial consideration (Luttwak, 1995). There was generally a tendency to accept war casualties even in large numbers when it is fought for a great purpose. In addition, a certain level of tolerance for casualties was consistent with the demography of preindustrial and early industrial societies, whereby it was typical for the families who had many children to lose some to disease. Though the loss of a young man in warfare is tragic, it is essentially less unacceptable than for the families at present, who have one, two, or at most three children. Each child is expected to grow and reach adulthood and thus embodies a substantial part of the family's emotional economy.

We make the argument through two constructs – namely, “unheroic actions,” which addresses soldiers' behavior in war, and “clash of perceptions,” which discusses soldiers' versus the public's perspectives on heroism and war. Although most of the novel is set in the Dallas Cowboys stadium, where the Bravo Squad are honored among a predominantly pro-war audience, the sarcastic tone of the novel belittles the whole heroic rhetoric used to glorify the soldiers. Fountain's novel uncovers the gulf between the way soldiers regard their part in the war and how the public romanticizes it. It mocks the hypocrisy of the nationalist, conservative, and religious discourse employed to evoke the war. It also ridicules the hypocrisy of the ultra-rich Americans who advocate the war but are unwilling to sacrifice either their money or lives for such battles. War seems to be an endless abyss for soldiers, not an arena for heroism. Yet, the American public is voluntarily trapped in a misleading aura of war heroism created by the U.S. media. The heroic war narrative is ironically exploited to prolong the war and extend soldiers' agonies.

The hero tradition serves as a distraction from the catastrophic conditions of war, its disturbing repercussions on the lives of all those involved, and the disappointing outcomes in the battlefield. Wars cannot be benign; they stand for all that is sterile, wasteful, and lethal. They are the opposite of life.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1124717>

Three Generations, Three Perspectives: Islamists' Discussions on "Islamic Civilization" in Türkiye

İbrahim Durmaz*

Abstract

This article examines the use of "Islamic civilization" by Muslim thinkers, undoubtedly, one of the most controversial concept for contemporary Islamic Thought in Türkiye. The main argument of the article is that the Islamic civilization discourse has evolved from an eclectic/defensive perception of civilization to an otherizing/exclusionist position, and from an otherizing political style to ontological awareness, over three generations of Muslim intellectuals in Türkiye. This process of change can be observed in the writings of first-generation Muslim intellectuals such as Mehmet Akif Ersoy, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi; second-generation such as Necip Fazıl Kısakürek, Nurettin Topçu, and especially Sezai Karakoç, and third-generation intellectuals such as İsmet Özel and Ali Bulaç. Thesis aims to make a small contribution to the roadmap of the concept of "Islamic civilization" in Türkiye, based on the writings of the abovementioned thinkers.

Keywords: Islamic civilization, Muslim intellectuals, contemporary Islamic thought, Islamism.

Cite this article: Durmaz, İ. (2022). Three generations, three perspectives: Islamists' discussions on "Islamic civilization" in Türkiye. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 263–276. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1124717>

* Research Assistant (PhD) at Bursa Uludağ University, Bursa, Türkiye.
E-mail: idurmaz@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0403-8017>

Article Information

Received 01 June 2022; Revised 21 July 2022; Accepted: 22 July 2022; Available online: 30 December 2022

Üç Nesil, Üç Perspektif: Türkiye'deki İslamcıların "İslam Medeniyeti" Üzerine Tartışmaları

Öz

Bu makale, Türkiye'deki çağdaş İslam düşüncesiyle bağlantılı olarak Müslüman düşünürler tarafından kullanılan "İslam medeniyeti" kavramını incelemektedir. Şüphesiz İslam Medeniyeti kavramı, Türkiye'de Çağdaş İslam Düşüncesi içindeki en tartışmalı kavramlardan biridir. Bu bağlamda makalenin temel argümanı, İslam medeniyeti söyleminin Türkiye'deki üç kuşak Müslüman aydınların söylemleri üzerinden eklektik/savunucu bir medeniyet algısından ötekileştirici/dışlayıcı bir konuma ve bu noktadan ontolojik farkındalığa doğru evrildiğidir. Çalışmada I. neslin İslam Medeniyeti kavramını savunmacı ve eklektik bir üslupla incelediği; II. neslin İslam Medeniyeti kavramını Batı'nın karşısına farklı ve bambaşka bir çözüm arayışı çerçevesinde ele aldığı, III. neslin ise kavramın sosyo-kültürel tutarlılıklara dikkat ederek bir açıklama getirme isteğinde oldukları savunulmuştur. Bu değişim süreci, Mehmet Akif Ersoy, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi gibi ilk nesil; Necip Fazıl Kısakürek, Nurettin Topçu ve özellikle Sezai Karakoç gibi ikinci nesil ve İsmet Özel ve Ali Bulaç gibi üçüncü nesil Müslüman aydınlar üzerinden incelenmiştir. Makale, yukarıda adı geçen düşünürlerin yazılarından hareketle Türkiye özelinde "İslam medeniyeti" kavramının yol haritasına küçük bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam medeniyeti, müslüman entelektüeller, çağdaş İslam düşüncesi, medeniyet, İslamcılık.

1. Introduction

The importance of the 19th century, which represents "the longest century" (Ortaylı, 2012) for the whole world beyond the Ottoman Empire according to some scholars, stems not only from its being the central-institutional basis of Turkish modernization but also from the fact that it includes sociological-conceptual backgrounds of modern terms. Although the modernization processes of major terms such as progress, reclamation, freedom, equality, education, and civilization have been conceptualized in modern scholarship, it is still crucial to make an academic effort to unstitch the intricate, contradictory, and knotted yarn of the 19th and 20th centuries at both theoretical and practical levels to understand the historical-sociological courses of the abovementioned concepts and to follow the projections of this course in contemporary Turkish and contemporary Islamic thought (Kara, 2017, pp. 241-249).

Most studies on Muslim intellectuals¹ in Türkiye focus on the broader theological and political contexts of the authors, without paying attention to their uses of particular concepts such as civilization.² Due to this tendency, the scholarly lacuna in the study of Islamic civilization as a concept is significant. Remarkably, even basic conceptual studies in the field do not discuss the term "civilization" or "Islamic civilization."³ Certainly, concepts have their histories, and they come to be used in broader or narrower senses in time. However, this does not justify the unpopularity of the term "civilization" in scholarship on contemporary Islamic thought. Even though a term like "civilization" might be problematic and unpopular, it should not lead to academic indifference, since it can still be mobilized toward reaching significant historical-sociological perspectives. Hence this paper analyzes the concept of "civilization."

In the development of contemporary Islamic thought in Türkiye, the discourse of "Islamic civilization" represents a broad platform where ideological debates and articulations such as constitutionalism, nationalism, conservatism, and criticism of modernity can be studied in

¹ When discussing the subjects of the Islamic world, instead of the term "Islamist," which is frequently used by the observers, I used the term "Muslim intellectual." See the book chapter on this topic in (Tapper, 1991, pp. 261-299).

² Some of basic studies about this topic are; Gencer, 2015; Göle, 1997; Karasipahi, 2009; Mardin, 1994; Ögün, 1992; Silverstein, 2005; Tapper, 1991; Toprak, 1981; Toprak, 1987; Toprak, 1993.

³ For example see Adamec, 2009; Martin, 2004.

connection with concerns about "returning to true Islam" (Duran, 2005, p. 129). However, studies devoted to Türkiye are limited and far from being integrated, with a few exceptions.⁴ This article aims to look at the evolution of the concept of "Islamic civilization"⁵ that is specific to Türkiye through three generations of contemporary Islamic thought and to reveal the ideas of prominent thinkers, who were previously studied independently in different studies, about civilization as a whole.

The study of Islamic thought over generations is a methodological tool used in the classification of Muslim intellectuals based on the analyses of İsmail Kara and Bulaç (Bulaç, 2005; Kara, 2013). In this model, the first generation thinkers are defined as those active in the period from the second half of the 19th century until 1924, when the Ottoman caliphate was abolished. Second generation thinkers are those in the period from 1924 to the 1990s, and the third generation thinkers are the ones active in the period starting from the 1990s to the present day. Of course, different breaking points can be determined for these periods,⁶ or they can be studied under different subtitles.⁷ Despite the terminological and chronological restrictions, scholars agree that several characteristics differentiate these three time periods. The first generation of contemporary Islamic thought exhibits an eclectic-apologetical and pragmatist attitude, which I call "epistemic eclecticism." The apparent embracing of all the "Western" values brought forward during the confrontation of the Muslim world of the Ottoman Empire with the West has captured the first generation in a ceaseless argument during the 19th century's ideological atmosphere. The second generation, on the other hand, experienced the impact of the First-Generation eclecticism, and developed a reactionary rejection of the "West." They defended Islamic civilization against the Western civilization, which was considered an enemy. Scholars consider that the third generation had the goal of giving depth and consistency to the term "Islamic civilization." This awareness is what I refer to as "ontological awareness". In what follows, I explore each generation's understanding of "civilization" in depth.

Finally, it is necessary to explore the criteria on which the names in the three generations were selected. First, the methods Islamists use and the factions they adhere to have been classified in different ways. At the base of this classification lies the separation of Islamists into "modernists" and "conservatives" in terms of ideologies (Kara, 2011, p. 35). For example, Hilmi Ziya Ülken classifies Islamists in this way and identifies four categories: traditionists, modernists, those who are somewhere between the two, and anti-modernists (Ülken, 2013, pp. 396-397). Fazlurrahman, Erol Güngör, E. Ziya Karal, and some others⁸ have made similar classifications (Kara, 2011, pp. 35-36). Kara is correct in arguing that although such classifications seem appealing at first sight, they do not have many solid, accurate, or consistent aspects. One

⁴ Gürcan and Calabrò's studies can be referred as exceptions. See Gürcan, 2015; Calabrò, 2017.

⁵ Of course, the question of "what are the criteria for difference between generations regarding 'Islamic civilization'" is meaningful. This study primarily looks at how names mentioned in different generations define Islamic civilization as a concept. Along with it, it focuses on how the authors establish a relationship between Islam and civilization in parallel with the holistic socio-cultural meaning of civilization.

⁶ It can be said that there is almost a consensus that caliphate was a basic breaking point, but it is not easy to determine a breaking point for the subsequent process. For example, while the 1980 coup can be considered the touchstone as the starting date of the third generation, many different others such as the dissolution of the Soviets in the 1990s, the post-modern coup of 28 February 1997 or the establishment of the Justice and Development Party in 2001 can also be accepted.

⁷ For example, the first generation Islamists are divided into two as before and after 1908 based on the re-announcement of the Constitutional Monarchy in 1908. Similarly, the second generation can be divided into two as before and after the military coup in 1960. In his article above, Kara describes the first of these periods as nationalist-conservative, and the second as radical-intellectual.

⁸ For example, Hasan Şen, in his work, mentions that it is useful to think of Islamists as "political Islamist tradition" and "historicist tradition" (Şen, 2012).

agrees with Kara, considering that Islamists have displayed inconsistency, fickleness, and fragility in various pressing modern issues.

If so, based on what criteria have the names mentioned in the work been selected? As in most ideologies, including Islamism, there are names that are brought to the fore because of the quality and quantity of their writings, their life stories being established in communal memory, their impact on political and daily life, and the scholarly research about them. Of course, it is impossible to cover all of these prominent names. Moreover, since this work is about Islamic civilization, it is necessary to narrow down the Islamists to be analyzed based on the topics of their research and writings. For this, it can be argued that Sezai Karakoç and İsmet Özel represent the two opposite poles of a spectrum in the context of Islamic civilization. While Karakoç aimed to conduct a "deep civilization analysis" in most of his writings (Karakoç, 2015b; Karakoç, 2015d; Karakoç, 2016), Özel opposed the concept of civilization, especially in his famous book *Üç Mesele*. Starting from this point, this work's roadmap is based on these two Islamist poets' predecessors and successors. In terms of Islamism, it is obvious that M. Akif and N. Fazıl are the predecessors of Sezai Karakoç. The latter expressed this in his books.⁹ In a similar vein, I argue that İsmet Özel's ideas about civilization should be considered together with N. Topçu's ideas. It is also important to include Topçu in the current analysis because his writings demonstrate his opposition to Kısakürek and therefore enable the exploration of two ideological poles. Those first-generation authors mentioned together with M. Akif, and Ali Bulaç from the third generation, were selected to be included in this project because their writings directly address the issue of "Islamic civilization" and those writings have had a considerable impact on the formation of this concept. This work, despite being restricted in its scope, would greatly benefit from a more inclusive analysis.

2. First Generation: The Defenders of the "True" Civilization

It is uncertain when and by whom "Islamic civilization" was first used as a concept (Baykara, 2007). The modern connotations of progression, order, science, knowledge, education, and freedom, attributed to the concept of civilization¹⁰, were likely intellectual products of the Tanzimat-era. Such terms related to Islamic civilization were taken up in the discussions of the so-called "hard ideologization period" (1908-1924) on Islamism. In this period, reaching the "current level of contemporary civilization" seems to have been one of the main objectives of Muslim intellectuals, apart from a small minority (Karpas, 2013). In this strain of thought, "civilization" was understood to mean "the last point that humanity has reached or must reach." Later, however, new meanings were attributed to "civilization." The defensive style developed by the first generation islamists (1908-1924) during the debates about whether Islam prevented progression (*mani-i terakki*) offers important clues about the development of the concept in the minds of the prominent intellectuals of the period. Some thinkers attempted to show that Islam did not prevent progress by emphasizing that it potentially contained elements of European civilization (Kara, 2017, p. 244). This seems to have been a confrontation with intellectuals who perceived Islam as a burden (Kara, 2013, pp. 25-26; Kara, 2005, pp. 41-42). As a result, the concept of "true civilization" emerged in the context of these discussions. Mehmet Sadık, for example, stated that "civilization of truth is made of Islamic civilization" (Kara, 2013, pp. 25-26). Likewise, Said Nursî claimed that "there is no true beauty of civilization where Islam will not vouch for it or the more beautiful explicitly or tacitly or to the extent permitted" (Kara,

⁹ See Karakoç, 2015d; Karakoç, 2017a.

¹⁰ For historical background and very first usages of the concept of civilization see Elias, 2004; Görgün, 2003.

2013, pp. 25-26). Many others spent considerable effort attempting to show that Islam "commands progress" (*âmir-i terakki*) in the words of Shaikh al-Islam Musa Kazim Efendi (1858-1920), or "vouches progress" (*zâmin-i terakki*) in the words of M. Hamdi Yazır (1878-1942), and that it is not an obstacle to progress (Tunaya, 2007, pp. 17-18).

The development of the understanding of civilization as technology, science, and progress has pushed some Islamists towards a selective-eclectic path. The necessity of adapting the scientific, industrial, and technological "superiorities" of the West was frequently supported by a famous *hadith* report in which Muhammad says: "Wisdom is the lost property of the believer, he is more entitled to receive it wherever he finds it." As Akif said "The pitch belongs to the runner and the Creator has given the right to live to the strong." (Ersoy, 2007, p. 169) This point of view emphasizes that the moral and cultural characteristics of Islam should be added to technological advancements -which would later be criticized as an "idol for generations to come" (Kara, 2011, p. 22). Akif (Ersoy, 2007, p. 160) shows this principle in the following verses:

Get the knowledge of the West, get its art,
And give your labor full speed.
Because it's no longer possible to live without them,
Because only art and science have no nationality

Şehbenderzade, M. Hamdi Yazır, and many other intellectuals of the period agreed with Akif on this subject (Kara, 2011, pp. 92-97, 472-489). In parallel with Ziya Gökalp's distinction between civilization and culture, it was particularly emphasized in some contemporary works that civilization, defined through science and technology, did not belong to a certain religion or geography and that it was the common property of humanity. The culture, religion, and morality that belong to all nations, according to this thought, must be protected. The science and art that Akif suggests to be acquired were among the broader manifestations of the eclectic efforts of the previous generation on technological and commercial debates (Gencer, 2019, p. 320; Kara, 2012b, pp. 119-141). On the other hand, the belief that there was no nationality for art and science only underlined the necessity of being national/native in other matters such as morality and culture. Therefore, Kara determined that civilization, according to these intellectuals, belonged to the expansion aspect of Islamism, and culture to the conservative side (Kara, 2013, p. 40).

The replacement of devotion to and admiration for European civilization with hatred and hostility corresponds to the years of World War I (1914-1918) and the post-war period in the discussions of contemporary Islamic thought (Kara, 2014, p. 24). The proposition of confronting the "steel armor" on the horizon with a "breast full of faith" was a harbinger of a change of mind, while redefining the image of civilization as "shameless," "cruel," or a "single-tooth monster."¹¹ This does not mean, of course, that the epistemic eclecticism, which only proceeds through implementing Western technology or the separation of civilization and culture, was completely over. It is evident that the new philosophical, sociological, and historical insights were manifested by new and more discriminatory and exclusionary recognitions by the second generation of Islamism, to whom I now turn.

¹¹ The same change can be read via the "flood" analogy. Before the First World War, Akif compared humanity to a "gushing" flood, looking at the technical / scientific development level it had reached. After the war, he wrote that what was like a "roared flood" was the faithful self, who had lived free from all eternity.

3. Second Generation: The Decomposers of Eastern and Western Civilizations

In the thought world of the first generation, the concept of "civilization" was established in parallel to save the ailing Ottoman state. The continuity of the state, some thought, was possible by adding civilization, in its "technological" sense, to the body that had not lost its essence, that is, morality. "In the post-caliph conditions," (Aktay, 2005) civilization was the instrument for a utopian design of a new state and society. In other words, the thought of contemporary Islam, which was politicized by the first generation, became a utopian thought through the second generation (Gencer, 2017, p. 422). The main goal was to build the state as well as the society from scratch (Yavuz, 2005, p. 264; Bora, 2017, p. 424).¹² Kısakürek's "*Büyük Doğu*," Topçu's "*Hareket*," Karakoç's "*Diriliş*" idea, and Özel's "*Kalın Türk*" fell on the edge and sometimes the center of the debates about civilization that targeted both the state and the Ottoman society. In this context, for example, Islamic civilization as a concept found a relatively modest place in Kısakürek's writings. The "poet of pavements," who came to the fore in a reactionary period of Islamism against Kemalism, was a threshold for the shift of Islamist discourse from defense to attack (Bora, 2017, p. 442). Like all his ideas, the issue of civilization became meaningful for Kısakürek only with the ideal of "the Great East." He combined the notions of "birth" and the geographical "east" under the idea of the "birth of the Great East" (Kısakürek, 2016, p. 10). In this respect, he maintained the east-west polarization, one of the modern manifestations of the medieval distinctions of Islam versus blasphemy (Gencer, 2019, p. 300). The Great East, whose main purpose was to culminate in Islam "under the adjutancy of Islam," was defined as an ideology that "engraves faith bit by bit on the new human and the new world." (Kısakürek, 2016, pp. 10-12, 104) According to Kısakürek and others' conceptualization, Islam, which would give the materialist West its deprived spirit, and which would allow the spiritualist east to rule over matter, was the real civilization that would bring the earth to absolute healing (Barın, 2015, pp. 152-155).

In Kısakürek's writings, Islamic civilization is a means of marginalizing the West and presenting Islam as an alternative solution (Duran, 2005, pp. 149-150). But under this defense, there was an ossified view: in İbrahim Şinasi's words, "the matrimony of Asia's deep experience and Europe's untouched ideas" (Gencer, 2019, pp. 315-322). The eclectic idea, which proposed to merge the "mind of the West and the spirit of the East," was inherited from the Tanzimat thinkers (such as Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat) by the intellectuals of the constitutional monarchy (such as Akif, Elmalılı, and Şehbenderzade) also had a significant place in Kısakürek's writings. On the one hand, he talks about the need to say to ourselves and the Europeans: "I am who I am, and you are who you are." with regard to the roots of the entire history, religion, and civilization (Kısakürek, 2016, p. 78). On the other hand, he says: "We have no choice but to learn all the rights and institutions of the mind from the West, to fully digest and adopt it and

¹² Said Nursî's "old" and "new" periods are among the best examples of Islamists about this goal change. In a position to reach power, old Said considers changing the state / ruling level as a priority and sufficient for the improvement of society. New Said, deprived of power and almost all public rights, maintaining his ties with politics at a level close to zero at the beginning and at a passive level afterwards, prioritized his publications and aimed to protect/create Islamic consciousness and identity among individuals.

A similar emphasis on non-politics / sociality can be seen in Topçu who asked "A more bitter ignorance of determinism: many generations getting a place in politics no time flat to save the country and nation are also based on the same mistake [an unorganized/uncertain social life]. What is the benefit of changing the individuals sitting on the chairs if the soul and culture that we believe to be the saviour are not engrained in the generations?" and he underlined that the main thing to do was to educate generations rather than dealing with politics (Topçu, 1994, p. 59; 2012, p. 43). Also in Özel, it is also possible to see the emphasis that pushes the state into the background. He argues that for the state to be concerned, Muslims must have individually and collectively developed their quality of Islam and have passed many important examinations (Özel, 2013, p. 50).

to put it under our own souls' order" (Kısakürek, 2016, p. 164). Thus, he maintained the selective attitude of Islamism. He is a sense perceived and defended Islam as the "true civilization," but in his thought, Islam was primarily advocacy of ideology rather than an evolution of civilization (Duran, 2005, p. 150; Kısakürek, 2016, p. 99, 126). This situation, which played a foundational role in the formation of the second generation Islamism, seems to have pushed the discourse of "civilization" into the background of his writings.

The first serious criticism of the "civilization issue," which had mostly been advocated with an eclectic method since the Tanzimat period, came from Topçu. Although Topçu continued to see civilization as one of the ideal target utopias of social design (Topçu, 1994, p. 59; 2012, p. 13), he differed in method and content. In his criticisms, he sought the possibilities of "being a unique civilization" (Birgöl, 2013, p. 263) and "kneading our own national culture" (Topçu, 2012, p. 14). He primarily underlined that civilization could not be thought of separately from culture. For this reason, he considered Gökalp, who had seen culture and morality as national, and civilization and technique as international, and indeed the whole "Gökalp generation" as sociologically wrong (Öğün, 1992, p. 110; Topçu, 2012, p. 45).¹³ While the succeeding debates approached civilization with concepts such as technology, science, and progress, Topçu built the defense of civilization through the "spiritual powers of humanity" (Topçu, 2012, p. 134). This was primarily a revitalization of the Renaissance, which advocated a recognition starting from the external world to the individual themselves and came with its own Reform and Romanticism (Topçu, 2012, p. 65).¹⁴ According to Topçu, all great civilizations such as China, Asia, Mesopotamia, Islam, and Europe were founded upon and developed with spiritual power (Doğan, 2005, p. 442) and thus, on the occasion of their Renaissance, they brought new wisdom to humanity (Topçu, 1994, p. 36). However, "advances" that excelled over matter put morality in the background, and did not lead humans to their own selves, for lacking culture brought about the collapse of civilizations (Topçu, 1994, p. 134). In this understanding, a critique of materialism runs side by side with a critique of capitalism and reaches the limits of hostility toward technology.¹⁵ With the industrial revolution, the human/soul, which was exalted by the Renaissance, was replaced by machinery and matter. The era of pace also brought along anxiety.¹⁶ At the center of his critique of materialism Topçu placed technology, which he

¹³ Nevertheless, between some lines, Topçu seems to open the door to "acquiring good sides of Europe." He mentioned development projects (e.g. socialization of medical science) in European cities (e.g. England) as an example. He defines the ideal of morality as a "personality who has a national sacredness, who aims to raise his nation above all other nations and who is wanted by the modern civilization." However, it is clear that the "personality desired by modern civilization" will not emerge from Anatolia (Topçu, 1994, p. 176; 2012, pp. 67-69).

¹⁴ One of the concepts that Topçu emphasized most after "*Hareket*" was the *Renaissance*. Although similar emphasis has been in the writings of thinkers such as Kısakürek and Karakoç, Topçu commemorates the Renaissance together with Reform and Romanticism. As a person raised in the West and familiar with the maps of Western texts/concepts, his use of Romanticism is functional in terms of his criticism of all the dilemmas of modern industrial society such as urban life, workflow, mechanization and alienation. The emphasis on Reform, which he commemorates with "religious positivism" or "positivist followers of sharia" and which includes criticisms such as imitating the Prophet in bodily practices, kissing the beard behind the glass, sanctifying the cardigan, hoping for healing from human breath, seeking wisdom in the number of worry beads, is worth examining in terms of showing that his views sometimes approach a more modern, rational pattern (Topçu, 2008, p. 82). Parallel to a similar perspective, Kara, while analyzing Akif's views, says that, like many modern Muslim intellectuals, he speaks from the very center of secularism (Kara, 2012b, pp. 189-201).

¹⁵ Of course, Topçu's hostility toward technology does not mean that technology is ignored. His objection is to technology's restraint by national culture and human will. According to Topçu, technology should be used in the service of high ideals (Öğün, 1992, pp. 112, 114; Topçu, 2008, p. 205).

¹⁶ It is noteworthy that Topçu refers to mental illness when he talks about the problems of the time, because he placed morality at the centre of his own case and divine love / love at the center of morality. He defined three fundamental principles: reverence, compassion, and service, which are linked to Islamic morality, whose main origin is love, in his understanding. And all three of these principles can only manifest with love. Topçu also considered the feelings of anger/resentment/hate to be, the opposite of love, the destructive emotions of society. According to him, the reason that people who have been blinded by mechanization and who become alienated in every sense become mentally ill is that they lose this love (Topçu, 1974, pp. 73-92; 2012, p. 194).

referred to as “wild muffled wheezing of the machine and squeaking of choking moral hymns,” and as “the reason of humanity drifting into the abyss” (Öğün, 1992, p. 113; Şen, 2016, p. 63; Topçu, 2012, p. 20).

According to Topçu, technology means the application of knowledge to reach the truth. It is an undesirable result rather than a goal. He accepted technology as a reality of culture, not civilization. According to him, technology is inseparable from culture; (Topçu, 2012, p. 29) therefore, it must be born of one’s own culture (Topçu, 2012, p. 25). Topçu often used the concept of civilization, but stated that the “caravan of civilization is guided by education and culture” (Topçu, 1994, p. 186) and focused on the concept of culture instead of civilization. He defined civilization as “order,” (Topçu, 1994, p. 172) but in his understanding, it was far from the positivist constitutionalism or social determinism of the Tanzimat dignitaries. He emphasized a consciousness that would give humans the determination to use their souls in the first place (Topçu, 1994, p. 172). This consciousness, he stated, is where culture meets civilization. (Topçu, 2012, p. 26) Getting rid of the “crises that we live and will live in our existence” depends on acting in the direction of the national culture that Topçu called “our true soul,” joining forces with the “culture man,” and saving the culture (Topçu, 2012, pp. 26-29). Building civilization, he seems to have thought, was possible and necessary, but it could not be achieved without recovering the national culture.

The issue of civilization sometimes settled on the pendulum of an apology, such as “Islam is not an obstacle to progression,” and sometimes of an attack, such as “true civilization is only Islam.” The construction of Islamic civilization has been an important instrument of Islam’s sometimes ideological, sometimes national-cultural narratives, and of the gratitude of collective acknowledgment or total rejection of the thinkers which were essential to juggle. In this context, the foremost concept connect to contemporary Islamic thought has been “civilization.” Of the intellectuals analyzed thus far, Karakoç is the one who seems to have spent the most time on the issue of civilization. He seems to have strived to make a historical philosophy out of it through historical and sociological analysis and achieved this to a great extent. Thus, we should dwell more extensively on his understanding of civilization.

Karakoç argued that civilization, by definition, is a phenomenon of history that appeals to all humanity. According to him (Karakoç, 2015b, p. 9),

Civilization means all of the intentions and activities, theory and practice, designs and works, real and potential powers that arise, originate, and nurture from the efforts of human beings to realize their main purpose, their quest to reach it, their efforts to not lose if they found it, their embellishment of it and the desire to express their feelings and thoughts in that direction.

As seen in the above passage, the main purpose of humankind, according to Karakoç, lies in the essence of his definition of civilization, which is “the creature that God wants.” In his own words, “civilization is the human’s realization of this aim at the highest level, the activities performed to make it permanent and the act of monumentalizing, institutionalizing and perpetuating it.” (Karakoç, 2015b, pp. 7-11)

According to Karakoç, the ideology and purpose of humans are divine (Karakoç, 2015b, p. 10). Civilization finds its true meaning and source in revelation. For this reason, Karakoç uses the term “revelation/truth civilization” to distinguish it from other types of civilization. Other civilizations *ascend* to “Paradise Lost,” to the extent that they approach the civilization of truth, which has maintained its continuity since the first human being; and they prepare for their *decline* to the extent that they diverge from it (Karakoç, 2017b, pp. 139-140). Civilizations, Karakoç stated, were born from a single civilization, whose origin was a revelation and whose founders were the prophets (Karakoç, 2015b, p. 16). The term “Islamic civilization” appears

exactly at this point in his argument. Islam, which he says was a belief and civilization since the first person on earth, is the testator and heir of the chain of Babylonian, Egyptian, Greek, and Roman civilizations. These civilizations are abaxial, degenerated, and corrupted versions of Islamic civilization, which the "civilization of truth" calls the most perfect and superior form (Karakoç, 2017b, p. 82). The thesis is that "the true civilization" basically exists with the torch of Islamic civilization despite some dusty periods of humanity. This understanding brings the concept of civilization, in Karakoç's idea, closer to the possibility of creating an original philosophy of history beyond being the subject of a particular sociopolitical period. This is the most important issue that makes his ideas about civilization unique. Almost all contemporary Islamic thinkers were subject to the opposite criticism of Özel (to whom we will return) by incarcerating Islamic civilization to a specific place and time. However, for Karakoç, civilization was both the fruit and the ground of an existence that is impossible to cast with historicity, and that has existed since the first human. It is the fruit because civilization is the result of a particular socio-cultural/political/economic process. When this result is achieved, it becomes a supportive ground for all physical or metaphysical struggles in human existence. As can be seen in the following passage, although he links civilization to the transcendent, Karakoç also underlines its sociological reality (Karakoç, 2015c, p. 64):

Every person, every society, and every civilization has to provide their own belief and trust. In this world, there is a competition between swearing and faith, between truth and lies, between beautiful and ugly, and between good and evil. Virtually on equal terms. This is a glory of the sincerity of the seriousness of war and competition. Man will protect even his faith with his own labor. Similarly, whatever society and civilization have, it will protect it with great effort. Thus, even if it is data or a gift at the beginning, it will be a sum of the values gained as it is protected by an effort and suffered a lot for this purpose.

Karakoç considered culture an element of civilization, stating that he thought differently from Gökalp within the framework of discussions on the distinction between civilization and culture. While he saw culture as the physiology of civilization, he saw civilization as a living organism beyond mere anatomy (Karakoç, 2015b, pp. 9-10). In his opinion, the "civilization organism" has three basic principles: beauty, truthfulness, and goodness. Of these, beauty generally covers artistic and aesthetic concerns, truth covers belief, philosophy/thought, and science; and goodness covers the field of ethics (Karakoç, 2015a, p. 83). The Resurrection, a concept Karakoç devoted his life to, is accomplished through the revival of Islamic civilization, and the revival of civilization is accomplished through the completion of the triad of aesthetics, philosophy, and ethics (Karakoç, 2015b, pp. 21-22).

4. Third Generation: Conceptional Conflicts and Efforts on Deepening

The period between 1980 and 2000 in Türkiye is characterized by the reverting rise of Islamism and the tensions resulting from the latter's intellectual stagnation (Bora, 2017, p. 468). In this context, the utopian civilization discourse of the second generation left its place to the adaptation of a harmonious, moderate civilization that was open to integration, notwithstanding some new differences in meaning following the Cold War. Since the 1990s in particular, concerns about socialism have found their way into the course of Islamism in Türkiye. This change happened partly in connection to the national expansion of the Kurdish-Alevi (Kara, 2012a, pp. 102-106; Tuğal, 2005, pp. 493-502; Şengül, 2005, pp. 525-543) and partly to international expansions such as the alliance of civilizations and interreligious dialogue (Kara, 2012a, pp. 90, 91, 151, 169). Undoubtedly, this emphasis on pluralism on a narrow and large scale was linked to the coming to power of Islamism rather than the individual efforts of

thinkers. For this reason, "whether the shirt was taken off or not," Justice and Development Party's rise to power in 2002 as an extension of the political vision of the National View ongoing since the 1970s (Çakır, 2013), took the Presidency of Religious Affairs one step further as a political actor in terms of the pursuit of the new pluralist discourse of contemporary Islamic thought. The presidency provided active participation "when appropriate," in events such as the *First Congress of Civilizations* in Hatay (2005) and the *Garden of Religions*, which "taught civilization" in Belek (2004). On other occasions the Presidency of Religious Affairs, by using a shallow discourse of civilization embellished with terms like "word civilization," and "aid civilization," could not step beyond the continuation of the mainstream civilization theses of the Third Generation. Let us focus on some of the third generation thinkers.

İsmet Özel is one of the most important thinkers of the third generation. He, as the most radical opponent of the idea of civilization in contemporary Islamic thought as a whole, he argued that technology and culture are not independent of civilization. While the cultural-technological association opened the door to the building of civilization for Topçu, Özel closes his doors to civilization with the belief that the same association interferes with "Muslim thinking." (Özel, 2013, p. 17) According to Özel, "the point that should be understood clearly and consciously is that the West is a whole with its belief, philosophy, science, and technology; and if it will be rejected, it must be rejected completely; and if it will be accepted, it must be accepted completely." (Özel, 2013, p. 50) Therefore, as a term born in the West, "civilization" meant Enlightenment humanism, which excluded God and placed man in the center of the universe throughout the 18th and 19th centuries. "By rooting the evolution of human society and the universality of development within itself, it became the name of a model valid for all humanity" (Özel, 2013, p. 112). For this reason, in Özel's understanding, the nerve endings of a modern image of the future, a universalism based on a progressive understanding of history, and Eurocentric ethnocentrism are firmly bound to the concept of civilization. Such a central and "high" ideal inevitably leads to imperialism and colonialism (Özel, 2013, p. 113). Therefore, Özel rejected the use of the term "civilization" in the context of Islamism.

According to Özel, "understanding the Islamic strife as a civilization struggle" creates two problems: one is for the object (civilization) and the other is for the subject (thinker). Firstly, Özel draws attention to the dangers that may arise from adopting the aspects of societies considered brilliant in terms of civilization as exemplars. If a society is both civilized and a foreigner to Islam - and according to many medieval and pre-modern thinkers, like Ibn Khaldun (1332-1406), this is possible-¹⁷ naturally a non-Islamic lifestyle is practiced in that community. For this point, Özel uses the example of the Harun Rashid period (775-785), which, he said, was "a foreigner to Islam to the extent that it was civilized" (Özel, 2013, p. 124). The second problem, according to Özel, is related to the dilemmas of the Muslim intellectual mind that designs civilization. Özel argues that carrying the design of civilization in our minds to the future Islamic society brings along the danger of crushing our Islamic concerns under arbitrary insights (Özel, 2013, p. 125). While the utopia of a future-oriented civilization paves the way for the defence of the past (and morally problematic) civilizations, it imprisons Islam in the idea of evaluating it within the conditions of history, and thus reduces Islam to a historical category (Özel, 2013, p. 109). A utopia of civilization oriented towards the future chooses the first way when it comes to being able or moral (Özel, 2013, p. 172). For this reason, Özel seeks refuge in God from evil and civilization, as Said Nursî seeks refuge in God from evil and politics.

¹⁷ Unlike Islamic thinkers before him such as Farabi, Ibn Sina, and Ghazali, Ibn Khaldun states that a "civilized" life does not need to be founded on prophethood/religion. Rather than the revelation that established Medina or Umran, it is a political authority and *asabiyyah* that provides social ties (İbn-i Haldûn, 2004, pp. 69-82, 169-172).

Ali Bulaç leading figure of the third generation who participated in civilization debates. In defining Islamic civilization, he drew attention to the use of contemporary concepts based on the difference between civilization and urbanises, which was not emphasized by previous generations. Bulaç argues that civilization is a concept belonging to East/Islam and that Western "accumulation" should just be referred to as "urbanizes." With this distinction, he emphasizes the need for such a semantic intervention in language so that reality can be understood within its truth and existential situation. According to him, "becoming civilized or civilization is, in principle, a natural phenomenon that arises when every community begins to settle down, whether Muslim or not. In the life and history of the Muslim community, however, it is not a specific 'purpose', but a natural and necessary 'result'." (Bulaç, 2012, p. 156) Bulaç does not set a goal of "establishing Islamic civilization." He even considers it an illegitimate task for a Muslim to set out to establish civilization, because "a mind in which civilization is absolutized is a mind that has been separated from God and the Hereafter." "But," he says, "if a person tries to bring religion to life, and if he engages in the noble endeavor of giving embodiment to religion, and if, as a result of that endeavor, material shapes, forms, institutions, organizations emerge," civilization is the result and is legitimate. At this point, he does not approve of Özel's protesting attitude against civilization, nor does he approve of transforming of the defense of civilization into a flag in the name of Islam (Bulaç, 2012, pp. 158-159):

So, looking at a Western civilization which is the natural result of Western understanding, the Western metropolitan lifestyle, the way of living civilized which makes people so fond of the world and crazy pleasures obsessively, it is wrong to regard civilization, as the natural product of human history and human life, as totally negative and non-Islamic. It is just as wrong to come to the same conclusion from the false and illegitimate products of civilization in the name of Islam. Civilization is a natural consequence of the inhabited life of human beings and every world view, every belief system, and style of understanding the world has to reveal a different civilization structure.

5. Conclusion and Discussion

In the course of contemporary Islamic thought in Türkiye, the centrality of the concept of civilization is prominent. Whether dealt with in an apologetical style, an otherizing rejection, or an ontological conceptualization, the civilization debate has never been off the agenda for Muslim intellectuals in Türkiye. As I have shown in this study, the concept of Islamic civilization was sometimes completely rejected. When it was entertained as a legitimate concept, i.e. under Karakoç and Özel's hosting, it led in opposite directions. An in-depth analysis of the prominent intellectuals of the three generations demonstrates the intricacies and transformation routes of Islamic civilization discourse in Türkiye, from eclecticism to rejection, to ontological awareness.

This study paves the way for future research. First, other intellectuals, such as Cahit Zarifoğlu, Erdem Beyazıt, Rasim Özdenören, and Teoman Duralı should be incorporated into an analysis to attain a more holistic picture. I focused on those who had a more immediate impact on Muslim thinkers (like Kısakürek) and those who spent more time on Islamic civilization (like Karakoç and Özel). Undoubtedly, these un-examined names also have significant writings discussing Islamic civilization, and analyzing their writings is an important next step. Second, I did not include "right-wing" politicians like Turgut Özal, Necmettin Erbakan, Muhsin Yazıcıoğlu, Alparslan Türkeş, and Recep Tayyip Erdoğan in this analysis. Their treatises, party programs, and political manifestos also have important clues about their envisioning of "Islamic civilization." However, this kind of study on Islamic civilization must evaluate further socio-political parameters, that were beyond the scope of this analysis.

Concepts are keys to the world of thought. Without exploring these keys in depth, and without mapping them onto historical-sociological developments, it is impossible to carry out productive sociological analyses. The current study is a small step toward exploring the broader debates on Islamic civilization past and present.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The author declares that this article complies with ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

İbrahim Durmaz | General contribution rate 100%.

The author has confirmed that there is no other person who meets the authorship condition of this study.

CONFLICT OF INTEREST

The author declares no conflict of interest.

References

- Adamec, L. W. (2009). *Historical dictionary of Islam*. Scarecrow Press.
- Aktay, Y. (2005). Halife sonrası şartlarda islamcılığın öz-diyar algısı [Islamism's perception of self-land in post-caliphate conditions]. In Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasî düşünce islamcılık* (pp. 68–95). İletişim Yayınları.
- Barın, H. (2015). Sezai Karakoç ve Necip Fazıl Kısakürek'te medeniyet anlayışı: Karşılaştırmalı bir inceleme [The understanding of civilization in Sezai Karakoç and Necip Fazıl Kısakürek: A comparative study]. *Muhafazakâr Düşünce*, 12(45–46), 145–176.
- Baykara, T. (2007). Osmanlılarda medeniyet kavramı [The concept of civilization in the Ottomans]. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Birgöl, M. F. (2013). Modern olmayan bir islamcılık ve Nurettin Topçu tefekkürü [A non-modern Islamism and the contemplation of Nurettin Topçu]. In İ. Kara & A. Öz (Eds.), *Türkiye'de islamcılık düşüncesi ve hareketi* (pp. 257–288). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bora, T. (2017). Cereyanlar Türkiye'de siyasî ideolojiler [Flows Political ideologies in Turkey]. İletişim Yayınları.
- Bulaç, A. (2005). İslam'ın üç siyaset tarzı veya islamcılığın üç nesli [Three styles of politics of Islam or three generations of Islamists]. In Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasî düşünce islamcılık* (pp. 48–67). İletişim Yayınları.
- Bulaç, A. (2012). Tarih, toplum ve gelenek [History, Society and Tradition]. Çıra Yayınları.
- Calabrò, A. (2017). Islamist views on foreign policy: Examples of Turkish pan-Islamism in the writings of Sezai Karakoç and Necmettin Erbakan. *Insight Turkey*, 19(1), 157–183.
- Çakır, R. (2013). Milli görüş hareketi: Dün, bugün, yarın [National vision movement: Yesterday, today, and tomorrow]. In İ. Kara & A. Öz (Eds.), *Türkiye'de islamcılık düşüncesi ve hareketi* (pp. 755–776). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Doğan, D. M. (2005). Nurettin Topçu. In Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasî düşünce islamcılık* (pp. 438–450). İletişim Yayınları.
- Duran, B. (2005). Cumhuriyet dönemi İslamcılığı ideolojik konumları, dönüşümü ve evreleri [Ideological positions, transformation and phases of Republican Islamism]. In Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslamcılık* (pp. 129–156). İletişim Yayınları.
- Elias, N. (2004). *Uygurlik Süreci Cilt I* [The Civilizing Process V. I] (E. Ateşman, Trans.). İletişim Yayınları (Original work published 1939).
- Ersoy, M. A. (2007). Safahat [Phases]. M. E. Düzdağ (Ed.). Kapı Yayınları.
- Gencer, B. (2015). Çağdaş Türkiye'de İslam düşüncesi [Islamic thought in contemporary Turkey]. In B. A. Çetinkaya (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni medeniyet projelerinin inşa sürecinde çağdaş İslâm düşüncesi* (pp. 13–45). İnsan Yayınları.
- Gencer, B. (2017). Ulemâdan üdebâyâ Necip Fazıl [Scholars to man of letters Necip Fazıl]. In B. A. Çetinkaya (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni medeniyet projelerinin inşa sürecinde çağdaş İslâm düşüncesi* (pp. 417–425). İnsan Yayınları.
- Gencer, B. (2019). Gelenekten modernliğe Osmanlı [From tradition to modernity Ottoman]. Ketebe Yayınları.
- Göle, N. (1997). Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites. *Middle East Journal*, 51(1), 46–58.

- Görgün, T. (2003). Medeniyet [The Civilization]. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (Cilt 28, pp. 298–301). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- Gürcan, M. (2015). Seventh son of the East: Sezai Karakoç and his doctrine of revival. *Turkish Studies*, 16(1), 1–19. <https://doi.org/10.1080/14683849.2015.1021245>
- İbn-i Haldûn. (2004). Mukaddime [Muqaddimah]. (H. Kendir, Trans.). Yeni Şafak Kültür Armağanı (Original work published 1377).
- Kara, İ. (2005). İslamcı söylemin kaynakları ve gerçeklik değeri [Sources and reality value of Islamist discourse]. In Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasî düşünce islamcılık* (pp. 34–47). İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (2011). Türkiye'de islamcılık düşüncesi: Metinler/kişiler 1 [The thought of Islamism in Turkey: Texts/persons 1]. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2012a). Cumhuriyet Türkiye'sinde bir mesele olarak İslam 1 [Islam as an Issue in Republican Turkey 1]. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2012b). Din ile modernleşme arasında çağdaş Türk düşüncesinin meseleleri [Issues of contemporary Turkish thought between religion and modernization]. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2013). Türkiye'de islamcılık düşüncesi ve hareketi üzerine birkaç not [A few notes on the thought and movement of Islamism in Turkey]. In İ. Kara & A. Öz (Eds.), *Türkiye'de islamcılık düşüncesi ve hareketi* (pp. 15–43). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. https://zeytinburnu.istanbul/wp-content/uploads/2021/11/dokuman_islamcilik.pdf
- Kara, İ. (2014). İslamcılarının siyasi görüşleri 1 Hilafet ve meşrutiyet [Political views of Islamists 1 Caliphate and constitutionalism]. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2017). Müslüman kalarak Avrupalı olmak çağdaş Türk düşüncesinde din siyaset tarih medeniyet [Being European by staying Muslim religion politics history civilization in contemporary Turkish thought]. Dergâh Yayınları.
- Karakoç, S. (2015a). Çıkış yolu II Medeniyetimizin dirilişi [Way out II The resurrection of our civilization]. Diriliş Yayınları.
- Karakoç, S. (2015b). Düşünceler I Kavramlar [Thoughts I the concepts]. Diriliş Yayınları.
- Karakoç, S. (2015c). Fizik ötesi açısından ufuklar ve daha ötesi I [Horizons and beyond in terms of metaphysics I]. Diriliş Yayınları.
- Karakoç, S. (2015d). Gün saati günlük yazılar IV [Time of day diary entries IV]. Diriliş Yayınları.
- Karakoç, S. (2016). Fizikötesi açısından ufuklar ve daha ötesi III Doğum ışığı [Horizons and beyond in terms of metaphysics III Birth light]. Diriliş Yayınları.
- Karakoç, S. (2017a). *Mehmed Âkif*. Diriliş Yayınları.
- Karakoç, S. (2017b). Yitik cennet [Lost Paradise]. Diriliş Yayınları.
- Karasipahi, S. (2009). *Muslims in modern Turkey: Kemalism, modernism and the revolt of the Islamic intellectuals*. I.B. Tauris.
- Karpat, K. (2013). İslam'ın siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin son döneminde kimlik, devlet, inanç ve cemaatin yeniden yapılandırılması [The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State]. (Ş. Yalçın, Trans.). Timaş Yayınları. (Original work published 2000).
- Kısakürek, N. F. (2016). İdeolojya örgüsü [Ideology weave]. Büyük Doğu Yayınları.
- Mardin, Ş. (1994). Culture change and the intellectual: A study of the effects of secularization in modern Turkey: Necip Fazıl and the Nakşibendi. In Ş. Mardin (Ed.), *Cultural transitions in the Middle East* (pp. 189–213). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004493100_010
- Martin, R. C. (2004). *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*. Thomson Gale.
- Ortaylı, İ. (2012). İmparatorluğun en uzun yüzyılı [The longest century of the empire]. Timaş Yayınları.
- Öğün, S. S. (1992). Türkiye'de cemaatçi milliyetçilik ve Nurettin Topçu [Communitarian nationalism in Turkey and Nurettin Topçu]. Dergâh Yayınları.
- Özel, İ. (2013). Üç mesele teknik-medeniyet-yabancılaşma [Three issues tech-civilization-alienation]. Tam İstiklal Yayıncılık Ortaklığı.
- Silverstein, B. (2005). Islamist critique in modern Turkey: Hermeneutics, tradition, genealogy. *Comparative Studies in Society and History*, 47(1), 134–160. <https://doi.org/10.1017/S001041750500006X>
- Şen, H. (2012). Kemalist modernleşme ve islamcı gelenek [Kemalist modernization and the Islamic tradition]. Kadim Yayınları.
- Şen, H. (2016). Nurettin Topçu'nun Türk düşüncesindeki sıradışı yeri [The extraordinary place of Nurettin Topçu in Turkish thought]. In Ü. Bozyer (Ed.), *Kültür dünyamızın mimarları* (pp. 35-70). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Şengül, S. (2005). İslamcılık, Kürtler ve Kürt sorunu [Islamism, the Kurds and the Kurdish question]. In Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasî düşünce islamcılık* (pp. 525–543). İletişim Yayınları.
- Tapper, R. (1991). Çağdaş Türkiye'de İslam din, siyaset, edebiyat ve lâik devlet [Islam in contemporary Turkey religion, politics, literature and secular state]. (Ö. Arıkan, Trans.). Sarmal Yayınevi. (Original work published 1991)
- Topçu, N. (1974). İslâm ve insan [Islam and Human]. Hareket Yayınları.
- Topçu, N. (1994). Türkiye'nin maarif davası [Turkey's education case]. Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2008). Ahlâk nizâmı [The moral order]. Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (2012). Kültür ve medeniyet [Cultur and Civilization]. Dergâh Yayınları.
- Toprak, B. (1981). Islam and political development in Turkey. E. J. Brill.
- Toprak, B. (1987). Islamist intellectuals of the 1980s in Turkey. *Current Turkish Thought*, (62), 2–19.
- Toprak, B. (1993). Islamist intellectuals: Revolt against industry and technology. In M. Heper, A. Öncü & H. Kramer (Eds.), *Turkey and the West: Changing political and cultural identities* (pp. 237–257). IB Tauris.

- Tuğal, C. (2005). İslamcılığın dini çoğulluk alanındaki krizi: Alevilik açmazı hakkında bazı açılımlar [The crisis of Islamism in the field of religious pluralism: Some insights on the Alevism dilemma]. In Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce islamcılık* (pp. 493–502). İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2007). İslamcılık akımı [Islamism movement]. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2013). Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi [History of contemporary thought in Turkey]. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yavuz, M. H. (2005). Bediüzzaman Said Nursî ve nurculuk [Bediuzzaman Said Nursî and Nur Movement]. In Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce islamcılık* (pp. 264–294). İletişim Yayınları.

Genişletilmiş Özet

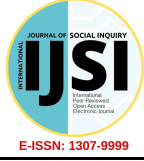
Yaklaşık iki asırlık bir tarihi ile İslam medeniyeti kavramı, Çağdaş İslam Düşüncesi’nin en tartışmalı ve üzerinde en çok konuşulan kavramlarından bir tanesidir. İslamcılığın genel manadaki savunmacı ve eklektik karakteri, kavramın 19. yüzyılın sonlarından başlayarak günümüze kadar gelen anlam haritasında da ana belirleyici olmuştur. Bu çalışma, İslamcılığın Türkiye seyrinde üç nesil belirleyerek bu nesillerin İslam medeniyeti kavramına yaklaşımlarını ele almıştır. Bu bağlamda I. nesilden Mehmet Akif Ersoy, Elmalılı Hamdi Yazır gibi düşünürlerin, II. nesilden N. Fazıl, N. Topçu ve Sezai Karakoç’un, III. Nesilden de İ. Özel ve A. Bulaç’ın fikirlerine yer verilmiştir.

İlk nesil İslamcıların İslam Medeniyeti kavramını genel manasıyla savunmacı ve eklektik bir üslupla incelediği görülmektedir. Bu bağlamda modern düşüncenin ilerlemeci damarı İslamcıların medeniyet söylemlerini de etkilemiş, İslam’ın ilerlemeye engel (mani-i terakki) değil, ilerlemeyi emreden (âmir-i terakki) ya da ilerlemeye kefil (zâmin-i terakki) olduğu savunulmuştur. Dönemin ana söylemi M. Sadık’ın “Medeniyet-i hakikiye medeniyet-i İslamiye’den ibarettir.” Söylemi bağlamında okunabilir. Gökalp’in Medeniyet-kültür ayrımı paralelinde, bilim ve teknoloji üzerinden tanımlanan medeniyetin belli bir dine ve coğrafyaya ait olmadığı, insanlığın ortak malı olduğu özellikle vurgulanmış ve bu sebeple taklit edilmesinde bir mahzur görülmemiştir. İslam medeniyetinin “gerçek medeniyet” olduğu söylemi bu neslin yazılarında yaklaşık I. Dünya Savaşı’nın sonlarına kadar devam etmiştir.

II. Nesil İslamcılar’ın ise ilk nesilden farklı olarak İslam Medeniyeti kavramını Batı’nın karşısında farklı ve bambaşka bir çözüm arayışı çerçevesinde ele aldığı görülmektedir. Şüphesiz bunda “Halife sonrası şartlar”ın İslamcıları yeni bir devlet ve toplum ütopyasına itmesinin büyük etkisi vardır. Medeniyet halen devleti ve toplumu “sıfırdan inşa” etmenin ana ütopyik söylemleri arasındadır. Bu bağlamda İslam Medeniyeti, Batı’yı ötekileştirerek İslam’ı başlı başına bir alternatif çözüm olarak sunmanın aracı konumundadır. Büyük Doğu, Hareket, Diriliş ya da Kalın Türk gibi dönemin önemli isimleri tarafından geliştirilen kavramsal çıkışlar, hem devleti hem de toplumu içine alan medeniyet tartışmalarının bazen kıyısına, bazen merkezine düşer. Her ne kadar İslam Medeniyeti’nin Batı Medeniyeti’nden farkları vurgulansa da, II. Neslin de birçok noktada savunmacı ve eklektik bir üslup ile dirsek temasında olduğu görülmektedir. Bu temasın en az hissedildiği kişi ise kanaatimizce Sezai Karakoç’tur. Şüphesiz bunda Türkiye bağlamında medeniyet meselesine en çok mesai harcayan düşünürlerden biri olmasının önemi büyüktür. Karakoç’un İslam Medeniyeti’nin farklılığını vurgularken kendine has bir usul ve üslup ile İslam Medeniyeti’nin sınırlarını çizerek içini doldurmaya çalıştığı ve bu çabadan kendine has bir tarih felsefesi ortaya koyduğu söylenebilir.

III. neslin İslam medeniyeti kavramının epistemolojik ve ontolojik anlam haritalarına yönelerek sosyo-kültürel tutarlılıklara dikkat eden bir açıklama getirme isteğinde oldukları savunulmuştur. Türkiye’de 1980’lerle başlayan yaklaşık yirmi yıllık dönem, İslamcılığın öze dönüşü yükselişi ile çoğulcu vurgusunun gerilimi üzerinden okunabilir. Bu minvalde II. neslin ütopyik medeniyet söylemi, soğuk savaşın sona erdiği yıllarla beraber yerini, farklılıkları korumakla beraber entegrasyona açık, uyumlu, ılımlı bir medeniyet kabulüne bırakmıştır. Bu ılımlı kabulün büyük istisnasını İsmet Özel temsil eder. Özel medeniyet kavramını doğrudan reddeder. Bu manada Karakoç’un ardılı olarak İslam Medeniyeti hakkındaki kanısı siyah beyaz ayrımı kadar olumsuzdur. Şüphesiz Özel, Batı düşüncesinin İslam coğrafyasına uymayan kavram haritası ile olan hesaplaşmasının liste başına teknik ve yabancılaşma ile beraber medeniyeti koyar. Geldiği noktada Medeniyetten Allah’a sığınmaktadır. Özel’den sonra Ali Bulaç ise Medeniyeti olumlu ve olumsuz anlamlarda bambaşka yerlere koyan Karakoç ve Özel arasındaki harmoniyi ve her ikisinin de haklı yönlerini vurgulayan bir orta yolu temsil eder.

Özetle I. nesilden III. nesle doğru gidildikçe kavramın genel manadaki kullanımının pozitivist-ilerlemeci yönü zayıflamış, ontolojik bir farkındalık ve dolayısıyla ayırım ise kendini daha net göstermeye başlamıştır. Elbette Çağdaş İslam Düşüncesi içerisinde bir kavramdan bahsederken tek yönlü bir hareketten söz etmek doğru değildir. Fakat tüm iniş çıkışlarıyla medeniyet meselesinin üzerine daha ciddi ve akademik eğilindiği ortadadır. Bu çizgi çalışma boyunca İslamcıların söylemleri üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın yalnızca İslamcılık akımına değil, başta merkez-sağ partiler olmak üzere Türk siyasal hayatındaki medeniyet/İslam medeniyeti söylemlerinin anlam haritasını çıkarmakta da yararlı olacağı düşünülmektedir.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1125305>

Zihinsel İş Yükü, İş Tatmini, Ücret Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi

Gökçe Özkılıçcı*

Serpil Aytaç**

Öz

Beyaz yakalı çalışanlarda işten ayrılma niyetini oluşturan sebepleri incelemek organizasyonların nitelikli iş gücünü kaybetmemeleri açısından oldukça önemlidir. Alanyazında bu sebepleri ortaya koymaya çalışan araştırmalara rastlanmakla birlikte zihinsel iş yükünün söz konusu çalışmalarda incelenmediği dikkati çekmektedir. Buradan hareketle gerçekleştirilen bu araştırmanın amacı, beyaz yakalı çalışanların zihinsel iş yükü, iş tatmini ve ücret tatmini düzeyleri ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırmanın örnekleme, çeşitli sektörlerde ve iş alanlarında çalışan 299 beyaz yakalı çalışandır. Değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek için yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre, işten ayrılma niyeti ile iş tatmini ve ücret tatmini arasında negatif, zihinsel iş yükü ile pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ayrıca değişkenlerin cinsiyete göre farklılığı sadece ücret tatmininde anlamlı çıkmış olup, çalışılan sektöre göre farklılık incelendiğinde zihinsel iş yükü hariç diğer tüm değişkenlerde anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmüştür. Değişkenlerin işten ayrılma niyetini açıklama düzeyini belirlemek için yapılan aşamalı regresyon (stepwise) analizinin sonuçları, iş ve ücret tatmininin, zihinsel iş yüküyle birlikte işten ayrılma niyetini açıkladığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: işten ayrılma niyeti, iş tatmini, ücret tatmini, zihinsel iş yükü, örgütsel davranış

JEL Kodları: D90, J63, J80

Cite this article: Özkılıçcı, G., & Aytaç, S. (2022). Zihinsel iş yükü, iş tatmini, ücret tatmini ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 277–293.
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1125305>

* Dr. Öğretim Üyesi, Fenerbahçe Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye (Sorumlu Yazar).
E-posta: gokce.ozkilicci@fbu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6451-7952>

** Prof. Dr., Fenerbahçe Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye.
E-posta: serpil.aytac@fbu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6659-4639>

Article Information

Received 06 June 2022; Revised 23 July 2022; Accepted 04 Aug 2022; Available online 30 December 2022

An Investigation of the Relationships Between Mental Workload, Job Satisfaction, Wage Satisfaction, and Intention to Leave the Job

Abstract

Examining the reasons that make up the intention to leave the job in white-collar employees is very important in terms of not losing the qualified workforce of the organizations. Although some studies have attempted to reveal these reasons, it is noteworthy that mental workload has not been examined. The aim of this study, which was conducted from this point of view, is to examine the relationship between the mental workload, job satisfaction, and wage satisfaction levels of white-collar employees and their intention to leave. The sample of the research was 299 white-collar employees working in various sectors and business areas. According to the results of the correlation analysis performed to examine the relationship between the variables, negative significant relationships were found between intention to leave and job satisfaction, and wage satisfaction, and positive correlations with the mental workload. In addition, the difference of the variables according to gender was significant only in wage satisfaction, and when the difference according to the sector was examined, there was a significant difference in all other variables, except mental workload. The results of the stepwise analysis to determine the level of explaining the turnover intention of the variables indicate that job and wage satisfaction, together with mental workload, explain the intention to leave the job.

Keywords: intention to leave the job, job satisfaction, wage satisfaction, mental workload, organizational behavior

JEL Codes: D90, J63, J80

1. Giriş

İnsanların zamanının önemli bir kısmını çalışma hayatında geçirdikleri ve buradaki yaşantıların yaşam kalitesiyle yakından ilişkili olduğu bilinen bir gerçektir. Özellikle iş dışındaki yaşamlarında da beklentileri yüksek olan beyaz yakalı çalışanlar açısından iş-özel yaşam dengesi önemsenmektedir. İş yaşamının aşırı zorlayıcı tarafları eğitim seviyesi yüksek olan bu kesimin alternatifler aramasına yol açmakta ve bu arayışlar en son noktada işten ayrılmaya kadar gidebilmektedir. Günümüz ekonomik koşulları göz önünde bulundurulduğunda, çalışanlar açısından işten ayrılmanın kolaylıkla başvuru bir yol olamayacağı rahatlıkla söylenebilir. Bu kısıtlara rağmen, mevcut işini sürdürme durumunda olan insanların işten ayrılma niyetlerinde etkili olan faktörleri belirlemek ve bu unsurları ortadan kaldırmak adına atılacak adımlar gerek ekonomik gerek psikolojik açıdan hem organizasyonların hem de çalışanların yararına olacaktır.

Alanyazına bakıldığında işten ayrılma niyetinde etkili olan pek çok faktörden bahsedilmektedir. Bu faktörlerin başında, stres (Çetin Aydın vd., 2021; Lo vd., 2018); iş tatmini (Purba & Ananta, 2018; Tekingündüz vd., 2015); mobbing (Aylan & Koç, 2016; Turan vd., 2019); aşırı iş yükü (Akçakanat & Uzunbacak, 2019; Bozdoğan & Aslan, 2020; Holland vd., 2019) ve tükenmişlik (Yıldırım vd., 2014) gelmektedir. Bu çalışmada işten ayrılma niyetinde rolü olan iş tatmini, ücret tatmini ve zihinsel iş yükü değişkenleri birlikte ele alınacak olup bu değişkenlerin çalışanların cinsiyet ve çalıştıkları sektöre göre değişiklik gösterip göstermediği araştırılacaktır. Ayrıca, çalışanların işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi olduğu düşünülen söz konusu değişkenlerin hangisinin daha etkili olduğu incelenecektir. Yapılan alanyazın taramasında, söz konusu değişkenlerin birlikte ele alınıp işten ayrılma niyeti ile olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlayan, ayrıca zihinsel iş yükünün işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Diğer taraftan çalışanlar arasında son dönemlerde giderek artan ücret tatminsizliğinin bir sorun alanı olarak ortaya çıkması, çalışanların iş tatminlerini azaltmakta, işten ayrılma niyetlerini artırmaktadır. Dolayısıyla özellikle beyaz yakalı çalışanların işten ayrılma eğiliminde zihinsel iş yükü, ücret tatmini ve iş tatmininin etkisini ortaya koyması

açısından bu çalışmanın önemli olduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle araştırmanın ilgili alanyazındaki eksikliğin giderilmesine katkı sunacağı düşünülmektedir.

2. Teorik Çerçeve

2.1 Zihinsel İş Yükü

İş yaşamındaki önemli konulardan biri olan iş yükü, çalışanın belirlenmiş bir çalışma zamanında görevlere yönelik talep ve gerekler ile çaba ve bireysel performansı arasındaki etkileşim sonucu ortaya çıkan bir durum olup, bir kazanım elde etmek için yerine getirdiği görevleridir (Kanbur, 2018).

Bilgi ve iletişim teknolojisinin gelişiminin çalışma yaşamına yansması, beden gücünden beyin gücüne doğru bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm beraberinde algı, dikkat, hafıza, zekâ ve farkındalık gibi zihinsel becerilerin önemini ortaya çıkarmıştır (Ulusam Seçkiner & Toraman, 2017, s. 365). Bu becerilerin önemi özellikle ergonomi alanında çalışanları, sadece fiziksel iş yükünün değil, aynı zamanda zihinsel süreçlerin de iş ve çalışma üzerindeki etkilerini araştırmaya itmiştir.

Zihinsel iş yükü, önemi her geçen gün artan ve ergonomi alanında yaygın biçimde kullanılan kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Young vd., 2014, s. 1). Klasik ergonomi beden üzerine fazlasıyla yoğunlaşmış zihinsel süreçlerin iş üzerindeki etkisini görmezden gelmiştir. Ancak son yıllarda ergonomi alanında çalışanlar, zihinsel (bilişsel) ergonomi alanına ve zihinsel süreçlerin iş üzerindeki etkilerine odaklanmışlardır (Hollnagel, 1997; Loft vd., 2007; Parasuraman & Hancock, 2001). Tanımı konusunda herhangi bir uzlaşının olmaması kavramın netliğini ortaya koymayı güçleştirse de araştırmacılar tarafından bazı tanımlar yapılmıştır. Cain (2007, s. 3), "belirli çevresel ve operasyonel koşullarda bireyin ilgili görev talebine cevap verme kabiliyeti ile görevin yerine getirilmesinden kaynaklı zihinsel gerilimi yansıtan zihinsel bir yapı olarak" tanımlamaktadır. Jex (1988, s. 7) "kişinin görevi tamamlaması için gerekli olan zihinsel kapasitesi ile görev talepleri arasındaki dikkat yükünü değerlendirmesi" şeklinde ifade etmektedir. Kalakoski vd. (2020) ise "insanın bilişsel işleyişine ve bunu etkileyen koşullara ve iş yerinde insan-sistem etkileşimini insanın bilişsel yetenekleri ve sınırlamalarıyla uyumlu hale getirme" olarak tanımlamaktadır.

Söz konusu yapının doğrudan gözlenmesinin zorluğundan dolayı bireysel davranışların, psikolojik ve fizyolojik süreçlerin ölçümü önemli bir hal almaktadır (Rubio-Valdehita vd., 2017; Yavuz vd., 2020). Bu nedenle, söz konusu ölçümlerin yapılabilmesi için çeşitli araştırmalarda fizyolojik, performansa dayalı ve öznel ölçeklerin kullanıldığı görülmektedir. Chang vd. (2011, s. 194) öznel değerlendirmelerin de güvenilir sonuçlar sağladığını vurgulamışlardır.

Ülkemizde zihinsel iş yükünü konu edinen çalışmaların sınırlı olduğu dikkati çekmektedir. Bu çalışmaların önemli çoğunluğu sağlık sektörü çalışanlarını kapsamaktadır (Emeç & Akkaya, 2018; Karadağ & Cankul, 2015a, 2015b). Adar ve Kılıç Delice'nin (2020) çalışması ise toplu taşıma şoförleri ile yürütülmüştür.

Bilişsel psikoloji ile çok yakından ilgili bir alan olmasına rağmen alanyazın incelendiğinde zihinsel iş yükü konusunun genellikle mühendisler tarafından yazılan makalelerde konu edildiği görülmektedir. Bu anlamda, bilişsel psikoloji, endüstri-örgüt psikolojisi ve mühendislik psikolojisi gibi psikolojinin alt alanlarında çalışan araştırmacıların alandaki boşluğu yapacakları çeşitli çalışmalarla doldurmaları önemlidir. Son yıllarda zihinsel iş yükü ve bağlantılı konularla

ilgili yapılan çalışmalara bakılacak olursa odak noktanın insan-makine etkileşimi olduğu görülmektedir (Deng vd., 2016; Falzon vd., 1990; Kim vd., 2022). Bu nedenle insana ilişkin bu derece önemli bir konuda yapılacak çalışmaların artış göstermesi alanyazına önemli katkılar sağlayacaktır.

2.2 İş Tatmini

Çalışanların iş yerindeki performanslarını en çok etkileyen unsurlardan biri olması nedeniyle, çalışma yaşamına dair çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından sıklıkla çalışılan konuların başında iş tatmini gelmektedir. Alanyazında iş tatmininin sayısız tanımı mevcuttur. Bazı farklılıklara rağmen iş tatmini tanımlarındaki ortak noktanın çalışanların işlerine karşı hissettikleri duygusal tepkinin varlığı olduğu görülmektedir (Judge vd., 2017; Kış vd., 2016; Ravari vd., 2012). İş tatmininin bilişsel (inanç, yargı ve kıyaslamalar) ve duygusal (duygu ve hisler) olmak üzere iki farklı boyutu olduğu ve bu boyutların birbiriyle ilişkili olduğu varsayılsa da birbirinden bağımsız yapılar oldukları akılda tutulmalıdır (Çetin Aydın vd., 2021; Fisher, 2000; Özdemir, 2015). İş tatmininin bilişsel yönü, bir işten duyulan topyekün tatmini ve/veya birkaç temel açıdan tatmini ele almaktadır (Lipińska-Grobely & Papieska, 2012, s. 419).

Spector (1997), iş tatmini denince akla ilk gelenleri şu şekilde sıralamaktadır: İletişim, ödüller, iş arkadaşları, yan haklar, işin doğası, örgütün politika ve prosedürleri, ücret, terfi ve denetim. Bireyin işinin özelliklerinin, kendisi açısından mühim olan nitelikleri taşıması halinde ortaya çıkan iş tatmini, çalışanın mutluluğunu artırmakla beraber, çalışanın işine ve örgütüne bağlanmasına, işte kalma niyetini sürdürmesine, müşterilere daha kaliteli hizmet sunmasına, verimli çalışmasına, iş kazalarının azalmasına, hatalı üretimden kaynaklanan mali kayıpların azalmasına, örgütsel vatandaşlık davranışlarının artışına, performansın ve yaşam kalitesinin yükselmesine yol açar (Acker, 2004; Agho vd., 1993; Aşan & Erenler, 2008; Aytaç vd., 2015; Kaya, 2007; Organ & Ryan, 1995; Quarstein vd., 1992).

İş tatmininin tam tersi bir durum olan iş tatminsizliğinin ise, çalışma hayatında olumsuz durumlar yarattığı, stres ve tükenmeye yol açtığı, işten ayrılma niyetini artırdığı, yalnızlık algısına neden olduğu, örgütsel bağlılığı azalttığı, fiziksel ve psikolojik sağlığı olumsuz etkilediği görülmüştür (Bağdoğan Yıldız vd., 2018; Çetin Aydın vd. 2021; Tekingündüz vd., 2015).

2.3 Ücret Tatmini

Ücret, çalışana yaptığı işin karşılığı olarak sağlanan maddi ve maddi olmayan tüm faydalar şeklinde tanımlanır (Bingöl, 2003). Çalışanlar açısından, başta ekonomik olmak üzere çeşitli yaşam giderlerini karşılamak bakımından oldukça önemlidir. Ataay'a (1985, s. 12) göre ücret tatmini "çalışanların aldıkları ücretin tatmin sağlamanın yanı sıra ücretlendirmenin adil bir biçimde gerçekleştirilmesine, aynı veya benzer işleri yapanlara göre eşit olmasına, eğer başarı ve performanslarında farklılıklar varsa bu durumların ücretlerine yansımaya ve çalışanın ücretini sürekli alabileceğine güvenmesi ile ilgili algılarına" bağlıdır. Çakır'a göre (2006), ücret tatmini, çalışanın ücrete ilişkin beklentisi ile elde ettiği ücret arasındaki farkın en düşük seviyede gerçekleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Ücretin çalışanlar açısından önemli bir çıktı olarak nitelendirilebileceği ancak ücretten ziyade ücrete ilişkin algının çok daha önemli olduğu söylenebilir (Sharma & Bajpai, 2011, s. 452).

Ücretin çalışma yaşamında, çalışanların işlerine karşı duydukları olumlu veya olumsuz tutumlara etki eden en önemli faktörlerden biri olduğu söylenebilir. Eşitlik teorisi, kendini diğer çalışanlarla girdi-çıkıtı oranı bakımından karşılaştıran çalışanların ücretleriyle ilgili bir eksiklik

hissettiklerinde durumu dengeleme arayışına girdiklerini belirtmektedir. Eşitsizlik hisseden çalışanlar, işe devamsızlık, işe geç kalma, uzun molalar kullanma ve performansını/üretkenliğini bilinçli şekilde düşürme gibi eylemlere girişerek eşitliği sağlamaya çalışacaklardır (Greenberg, 1990; Lum vd., 1998). Pek çok çalışma bu durumu doğrular nitelikte olup, ücret tatmini ile özellikle işten ayrılma niyeti arasında olumsuz yönde ilişkilerin olduğunu ortaya koymuştur (Carragher vd., 2006; Currall vd., 2005; Kanten vd., 2016; Williams vd., 2006). Kurumlar, bütçelerinin önemli bir bölümünü yeni çalışanları işe almak ve onları eğitmek için harcamaktadırlar. Ücret tatminsizliği sonucu ortaya çıkan işe devamsızlık ve işten ayrılma davranışları kurumun günlük işleyişlerinin kesintiye uğramasına ve dolayısıyla işte kalan çalışanların aşırı iş yükü ve stresle karşılaşmalarına neden olmaktadır (Singh & Loncar, 2010, s. 471).

2.4 İşten Ayrılma Niyeti

İşten ayrılma niyeti, çalışanların genellikle çalışma şartlarından memnun olmamaları neticesinde bilinçli ve kasıtlı olarak ortaya çıkan duyguları ve düşünceleri kapsamaktadır (Gürbüz & Bekmezci, 2012, s. 193; Yalçınsoy & Işık, 2018, s. 1019). Bu kavram, çalışanın mevcut iş yerinde çalışmaya artık devam etmek istemediğini ifade etmektedir (Çetin Aydın vd., 2021, s. 12).

İşten ayrılmak gerek çalışan gerekse kurum için bazı sorunların yaşanmasına neden olabilir. Smith vd. (2015, s. 2) göre çalışanın işten ayrılma niyetini tetikleyebilecek bazı etmenler bulunmaktadır. Bunlar; iş yerinde karar verme mekanizmalarına dâhil olamamak, düşük ücret, işin sıkıcı olması, iş üzerindeki kontrolün yetersizliği ve yoğun çalışma nedeniyle iş yerinden izin alamamaktır. Bunlara eklenmesi gereken bir diğer husus ise çalışanın işten ayrıldıktan sonra yeni iş bulup bulamayacağına yönelik inancıdır. Mevcut işinden ayrılmaya niyetli olan kişi, alternatif iş arayışına başlar ve mevcut işi ile bulduğu işler arasındaki kıyaslama neticesinde bir karara varır. Değerlendirme neticesinde sonucu kendi çıkarlarına uygun bulursa işten ayrılmaya karar verir, aksi durumda mevcut işine devam etme kararı alır (Yaprak & Seren, 2010, s. 29). Alanyazında işten ayrılma niyeti ile ilişkili olduğu düşünülen çalışmalara bakıldığında; iş tatmini (Demirci, 2019; Hellman, 1997); iletişim tatmini (Hopper, 2009; Özer vd., 2017) ve örgütle özdeşleşme (Loi vd., 2006; Turgut vd., 2017) işten ayrılma niyetini azaltırken; tükenmişlik (Çalışkan & Pekkan, 2019; Weisberg, 1994); kariyer beklentilerinin karşılanmaması (Taylor, 1999); stres (Barnes vd., 1998; Yenihan vd., 2014), mobbing (Aylan & Koç, 2016; Djurkovic vd., 2008) ve aşırı iş yükünün (Akçakanat & Uzunbacak, 2019) işten ayrılma niyetini artırdığı görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, alanyazında sıklıkla çalışılan konulardan biri olan işten ayrılma niyetini ve onunla ilişkili olduğu düşünülen ücret tatmini ve zihinsel iş yükünü birlikte ele almaktır. Söz konusu değişkenlerin bir arada ele alındığı herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buradan yola çıkarak araştırma, bazı temel sorulara yanıt aramak amacıyla yapılmıştır.

- İş tatmini, ücret tatmini ve zihinsel iş yükü ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiler hangi düzeylerde?
- İş tatmini, ücret tatmini ve zihinsel iş yükü değişkenlerinden hangisi ya da hangileri işten ayrılma niyetini açıklamada en önemli etkiye sahiptir?
- Cinsiyete ve katılımcıların kamu ya da özel sektörde çalışıyor olmalarına göre iş tatmini, ücret tatmini, zihinsel iş yükü algısı ve işten ayrılma niyetleri farklılık göstermekte midir?

Söz konusu sorulara cevap aramak amacıyla bu çalışmada korelasyon ve regresyon analizleri ile t-testinden yararlanılmıştır.

3. Yöntem

3.1 Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini beyaz yakalı çalışanlar oluşturmaktadırlar. Bu evrenden elde edilecek örneklemin belirlenmesinde kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Buna göre İstanbul'da özel ve kamu sektöründe çalışan beyaz yakalılar araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır.

Örneklem büyüklüğüne dair farklı yaklaşımların varlığına rağmen genel olarak örneklem büyüklüğünün araştırmadaki madde sayısının en az beş katı olmasının yeterli olduğu ifade edilmektedir (Tavşancıl, 2002). Araştırmada kullanılan ölçeklerdeki ifade sayılarının toplamının 51 olduğu göz önünde bulundurulursa katılımcı sayısının ($n = 299$) ölçeklerdeki ifadelerin toplamının beş katından fazla olduğu görülmektedir.

Çalışmanın yapılabilmesi için Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan (07/12/2021 tarih ve 2021-3/1 sayılı karar numarası) yazılı izin alınmıştır. Çalışmadan önce katılımcılar çalışmanın amacı hakkında bilgilendirilmişler ve onam formuna onay verdikten sonra çalışmaya katılım sağlamışlardır.

Çalışmaya, 166 kadın (%55,5) ve 133 erkek (%44,5) olmak üzere toplam 299 kişi katılmıştır. Katılımcıların yaş aralığı 19 ila 62 arasında değişmektedir ($M = 36.31$, $SD = 8.58$) ve mevcut kurumlarındaki çalışma süresi 1 ila 36 yıl arasında değişmekte olup ortalaması 7.68'dir ($SD = 7.5$). Eğitim seviyelerine bakıldığında çok önemli bir bölümünün üniversite mezunu olduğu görülmektedir. Buna göre %56,9'u lisans, %37,1'i ise yüksek lisans/doktora mezunudur. Sadece 1 katılımcı ilköğretim mezunu diğer katılımcılar (%5,7) ise lise mezunudur. Sektör açısından bakıldığında %38,8'i kamuda, %57,9'u ise özel sektörde çalışmaktadır.

3.2 Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında, anket tekniğinden yararlanılmıştır. Anket formunda Demografik Bilgi Formu, iş tatminlerini ölçmek için Genel İş Tatmini Ölçeği, ücret tatminlerini tespit etmek için Ücret Tatmini Ölçeği ve işten ayrılma niyetlerini tespit etmek amacıyla İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği kullanılmıştır. Alanyazında ağırlıklı olarak zihinsel iş yükünün ölçümü için uygulanması daha zahmetli ve karmaşık olan NASA TLX kullanılmaktadır, ancak bu çalışmada uygulanması daha kolay ve hedef kitleye ulaştırılması açısından daha az zahmetli olan, Carmen-Q Zihinsel İş Yükü Ölçeği kullanılmıştır.

Demografik Bilgi Formu: Bu bölümde katılımcılara yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, çalıştıkları sektör, mevcut kurumlarındaki çalışma süreleri ve idari görevlerinin olup olmadığına yönelik sorular sorulmuştur.

Genel İş Tatmini Ölçeği: Katılımcıların mevcut işlerinden ne derece tatmin duyduklarını belirlemek amacıyla 1951 yılında Brayfield ve Rothe'nin (1951) geliştirdikleri ve Yoon ve Thye (2002) tarafından kısaltılmış ve 5 maddeye indirilmiş olan Genel İş Tatmini Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek Türkçe alanyazına Kuşluyan ve Kuşluyan (2005) tarafından kazandırılmıştır. Ölçek 5'li Likert tipindedir ve tek bir faktörden oluşmaktadır. Ölçeğin orijinalinde iç tutarlılık katsayısı $\alpha = ,84$ bulunmuştur.

Ücret Tatmini Ölçeği: Ücret tatminini ölçmek amacıyla Heneman ve Schwab (1985) tarafından geliştirilen ve Ergüney (2006) tarafından Türkçe'ye uyarlanan Ücret Tatmini Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 13 maddeden oluşmakta olup 4 alt boyuta ayrılmaktadır. Bu alt boyutlar; Ücret Düzeyi Tatmini, Ücret Artışı Tatmini, Ücret Yapısı/Yönetimi Tatmini ve Sosyal Yararlar

Tatmini olarak adlandırılmıştır. Ölçek, 1 = *hiç tatmin edici değil*, 5 = *oldukça tatmin edici* şeklinde olup 5'li Likert tipindedir. Yapılan analiz sonucu ölçeğin orijinalinde iç tutarlılık katsayısı $\alpha = ,90$ olarak bulunmuştur.

Zihinsel İş Yükü (CarMen-Q) Ölçeği: Rubio-Valdehita vd. (2017) tarafından geliştirilen Carmen-Q ölçeği, zihinsel iş yükünü ölçmektedir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Yavuz vd. (2020) tarafından gerçekleştirilmiştir. Uyarlama çalışmasında, madde-toplam korelasyon katsayıları ,12 ile ,74 arasında bulunmuş olup 25 maddeden oluşan 5'li Likert tipinde bir ölçektir. Hesaplanan iç tutarlık katsayısı $\alpha = ,90$ 'dır. Ölçek; Bilişsel İş Yükü, Geçici İş Yükü, Duygusal İş Yükü ve Performansa Bağlı İş Yükü olmak üzere 4 alt boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlardan Bilişsel İş Yükü boyutu, iş için gerekli olan dikkat, karmaşık bilginin işlenmesi ve karar vermeye ilgilik; Geçici İş Yükü boyutu, çalışma temposunu ve iş için talep edilen hızı temsil etmektedir. Duygusal İş Yükü boyutu, yapılan işin çalışan üzerinde yarattığı stresin yanı sıra onu sinirli ve endişeli hale getirme derecesini ölçmektedir. Son olarak, Performansa Bağlı İş Yükü boyutu ise performans gereklilikleri ve işin sorumluluk düzeyine ilişkindir.

İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği: Kişilerin işten ayrılma eğilimlerini ölçmek amacıyla Mobley vd. (1978) tarafından geliştirilen, Örucü ve Özafşarlıoğlu (2013) tarafından Türkçe uyarlaması yapılan 3 maddelik İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği kullanılmıştır. Tek boyuttan oluşan ölçek, 1 = *kesinlikle katılmıyorum*, 5 = *kesinlikle katılıyorum* şeklinde olup 5'li Likert tipindedir. Orijinal çalışmada ölçeğin güvenilirlik katsayısı $\alpha = ,90$ olarak hesaplanmıştır.

3.3 Verilerin Toplanması

Araştırmanın verilerinin, içinde bulunulan salgın koşulları ve ulaşılabilirlik göz önüne alınarak çevrimiçi toplanmasına karar verilmiştir. "Google Formlar" üzerinde hazırlanan anket formları linki, kolayda örnekleme yöntemi doğrultusunda iradi olarak seçilen katılımcılara e-posta yoluyla ve çeşitli sosyal medya araçları kullanılarak iletilmiştir. 18 yaş üstü ve aktif çalışma yaşamında olan beyaz yakalı çalışanların katılımı dikkate alınmış, geri dönüş yapılan 304 anketten uygun koşulları sağlayan 299'u analiz sürecine alınmıştır.

4. Bulgular

İlk olarak araştırmada kullanılan ölçme araçlarına yönelik olarak tanımlayıcı analizler gerçekleştirilmiş, ardından araştırmanın amacına uygun olarak değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için korelasyon analizi, işten ayrılma niyetini etkileyen değişkenlerin cinsiyete ve çalışılan sektöre göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek için bağımsız örneklem t-testi ve işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi olduğu düşünülen iş tatmini, ücret tatmini ve zihinsel iş yükü değişkenleri arasında en etkili değişkenin hangisi olduğunu görmek için aşamalı regresyon (Stepwise) analizleri uygulanmıştır. Analizlerin uygulanabilmesi için verilerin normal dağılıma uygunluğu için uygulanan test sonucu, Skewness ve Kurtosis değerlerinin +1,5 ile -1,5 arasında olduğu gözlenmiştir (Tabachnick & Fidell, 2013).

4.1 Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmada kullanılan ölçeklerin ve alt boyutlarının her birinin güvenilirlik sonuçları, her bir ölçeğe ait madde sayıları, ortalamalar ve standart sapma puanları Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1

Tanımlayıcı İstatistikler (Güvenirlilik Katsayıları, Ortalama ve Standart Sapmalar)

Ölçekler	Madde Sayısı	Min.-Max.	M ± SD	α	Skewness ve Kurtosis
İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği	3	3-15	8,15±3,4	,89	,231 / -,860
İş Tatmini Ölçeği	5	5-25	18,12±4,5	,92	-,594 / ,075
Ücret Tatmini Ölçeği	13	26-65	34,85±8,6	,95	
Alt Boyutlar					1.116 / ,809
Ücret Artış Tatmini	4	8-20	10,47±2,8	,86	
Ücret Yönetimi Tatmini	4	8-20	10,93±2,8	,83	
Ücret Düzeyi Tatmini	3	6-15	8,09±2,3	,90	
Sosyal Yararlar Tatmini	2	4-10	5,36±1,5	,74	
CarMen-Q (Zihinsel İş Yükü) Ölçeği	25	27-115	85,21±14,4	,92	
Alt Boyutlar					-,433 / ,716
Bilişsel İş Yükü	9	9-45	34,53±6,5	,87	
Duygusal İş Yükü	7	5-25	16,9±4,8	,91	
Performansa Bağlı İş Yükü	5	5-25	20,7±3,5	,86	
Geçici İş Yükü	4	4-20	13,11±3,8	,81	

Çalışmada kullanılan ölçekler ve alt boyutlarının içsel tutarlılıklarının ,74 ve ,95 arasında değiştiği görülmektedir. Güvenirlilik katsayısı ,70'ten büyük olan ölçeklerin, sosyal bilimler için kabul edilebilir sınır üstünde olması nedeniyle her bir ölçeğin yeterli güvenirlilik düzeyine sahip olduğu söylenebilir (Büyüköztürk, 2017).

4.2 Korelasyon Analizi

Değişkenler arası ilişkiler Pearson Korelasyon Analizi ile hesaplanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur. Korelasyon analizi sonucunda en yüksek ilişki %1 anlamlılık düzeyi ile iş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında negatif yöndeki ilişkidir ($r = -,634$; $p < .001$). Tabloya göre iş tatmini ile zihinsel iş yükü arasında negatif ($r = -,165$; $p < .001$), ücret tatmini ile pozitif yönde anlamlı bir ilişki görülmüştür ($r = ,270$; $p < .001$). Diğer bir ifade ile iş tatmini arttıkça işten ayrılma niyeti azalmakta, aynı şekilde iş tatmini arttıkça zihinsel iş yükü de azalmaktadır. Ücret tatminindeki artış, iş tatminini de arttırmaktadır.

Tablo 2

Korelasyon Tablosu

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. İş Tatmini	—										
2. İşten Ayrılma Niyeti	-.634**	—									
3. Zihinsel İş Yükü	-.165**	.209**	—								
4. Bilişsel İş Yükü	.109	-.02	.810**	—							
5. Duygusal İş Yükü	-.453**	.379**	.706**	.304**	—						
6. Performansa Bağlı İş Yükü	-.03	.107	.756**	.538**	.361**	—					
7. Geçici İş Yükü	-.205**	.213**	.794**	.467**	.543**	.543**	—				
8. Ücret Tatmini	.270**	-.334**	-.083	.041	-.251**	.019	-.067	—			
9. Ücret Artış Tatmini	.234**	-.280**	-.04	.065	-.202**	.037	-.039	.932**	—		
10. Ücret Yönetimi Tatmini	.298**	-.343**	-.116*	.017	-.276**	-.005	-.113	.916**	.799**	—	
11. Ücret Düzeyi Tatmini	.279**	-.334**	-.081	.037	-.238**	-.016	-.067	.91**	.799**	.769**	—
12. Sosyal Yararlar Tatmini	.167**	-.213**	-.065	-.008	-.20**	.012	-.009	.833**	.728**	.666**	.722**

* $p < .005$; ** $p < .001$

Her ne kadar ücret tatmini ile zihinsel iş yükü algısı arasında anlamlı bir ilişki çıkmasa da %1 anlamlılık düzeyinde zihinsel iş yükünün alt boyutlarından olan duygusal iş yükü ile ücret tatmini arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r = -.251$; $p < .001$). Ayrıca duygusal iş yükündeki artış, iş tatminini de azaltmaktadır ($r = -.453$; $p < .001$). Diğer taraftan duygusal iş yükündeki artış işten ayrılma niyetini de arttırmaktadır ($r = .379$; $p < .001$). Benzer şekilde zihinsel iş yükündeki artış, işten ayrılma eğilimini arttırmaktadır ($r = .209$; $p < .001$).

4.3 Farklılık Analizleri

Araştırmada, katılımcıların cinsiyetine ve çalıştıkları kurumun kamu ya da özel sektör olmasına göre iş tatmini, ücret tatmini, zihinsel iş yükü ve işten ayrılma niyeti değişkenleri arasında farklılık olup olmadığını tespit için bağımsız örneklem t testi yapılmıştır. Tüm değişkenlerin Levene's test sonuçları anlamlılık değeri ,05'ten büyük olduğundan dolayı bu varsayım için varyansların eşit olduğu söylenebilir.

Analiz sonucunda, cinsiyete göre iş tatmini, zihinsel iş yükü ve işten ayrılma niyetlerinde anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Ancak cinsiyete göre gruplar arasında sadece ücret tatmininde istatistiksel olarak anlamlı bir fark çıkmıştır: $t(-2,98)$, $p = ,03$.

Tablo 3'e göre erkek katılımcıların ücret tatminleri kadınlara göre daha yüksek olup, fark istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonucun, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin bir göstergesi olarak kadın ve erkek ücretleri arasında görülen farklılıktan kaynaklandığı söylenebilir.

Nitekim ücret tatmini değişkeninde çıkan sonuçların kimin lehine kimin aleyhine olduğunu ortalamalara bakarak da söyleyebiliriz. Ücret tatmini puanlarının erkekler lehine kadınlara kıyasla daha yüksek çıktığı görülmektedir.

Tablo 3

Cinsiyete Göre Ücret Tatmini Düzeylerinin Karşılaştırılması (T test)

Değişken	Kadın			Erkek			t	p
	n	M	SE	n	M	SE		
Ücret Tatmini	166	33,52	8,02	133	36,53	9,14	- 2,989	,003*

* $p < .05$

Sektörel farklılığı incelemek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre ise sadece zihinsel iş yükü açısından anlamlı bir farklılık olmadığı ve diğer tüm değişkenler söz konusu olduğunda anlamlı farklılıklar olduğu ortaya çıkmıştır (Bkz. Tablo 4). Analiz sonucuna göre kamu çalışanlarının ücret tatminlerinin; $t(-3,079)$, $p = ,002$ ve işten ayrılma niyetlerinin; $t(-5,602)$, $p = ,000$ özel sektör çalışanlarına oranla daha düşük olduğu; iş tatminlerinin ise daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır: $t(2,627)$, $p = ,009$. Bu durum, kamu kesiminde ücretlerin özel sektöre göre nispeten düşük olduğu, ancak istihdam garantisi nedeniyle kamu kesimi çalışanlarının özel sektör çalışanlarına kıyasla iş tatminlerinin daha yüksek ve işten ayrılma niyetlerinin daha az olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 4

Sektöre Göre İş ve Ücret Tatmini ile İşten Ayrılma Niyeti Düzeylerinin Karşılaştırılması (T test)

Değişken	Kamu			Özel			t	p
	n	M	SE	n	M	SE		
İş Tatmini	166	18,98	4,82	173	17,57	4,25	2,627	,009*
Ücret Tatmini	166	32,72	7,53	173	35,87	8,88	-3,079	,002*
İşten Ayrılma Niyeti	166	6,83	3,15	173	9	3,28	-5,602	,000**

* $p < .005$; ** $p < .001$

4.4 Regresyon Analizi

İşten ayrılma niyetini açıklamada, iş tatmini, ücret tatmini ve zihinsel iş yükü faktörlerinin hangisinin daha fazla etkili olduğunu ortaya koymak amacıyla aşamalı regresyon (Stepwise) modeli kurulmuştur. Diğer bir ifade ile beyaz yakalı çalışanların ücret ve iş tatmin konuları ve zihinsel iş yükünün işten ayrılma niyetini yordama gücünün belirlenmesinde aşamalı regresyon analizi kullanılmıştır. Aşamalı regresyon modelinde, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenle korelasyonları temel alınarak, en yüksek korelasyonu olandan başlayarak sırayla modele sokulmaktadır. Bir başka deyişle, modeli en fazla geliştiren (model improvement) değişkenler öncelikli şekilde analize dâhil edilmektedir. Aşamalı regresyon analizinde bağımlı değişkenle en yüksek korelasyona sahip bağımsız değişken ilk olarak modele alınmaktadır.

Bağımlı değişken (işten ayrılma niyeti) ile bağımsız değişkenler (iş tatmini, ücret tatmini ve zihinsel iş yükü) arasındaki ilişkiler Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5

İşten Ayrılma Eğiliminin Yordayıcıları Olarak İş Tatmini, Ücret Tatmini ve Zihinsel İş Yükü Algısının Aşamalı Regresyon Analizi Sonuçları

Model	Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Edilmiş Katsayılar	t	Korelasyonlar			
	B	SE	β		R	R ²	F	p
1. (Sabit)	16,902	,648		26,081**	,630 ^a	,397	190,761	,000
İş tatmini	-,481	,035	-,630	-13,812**				
2. (Sabit)	18,609	,784		23,740**	,651 ^b	,424	106,437	,000
İş tatmini	-,445	,035	-,584	-12,591**				
Ücret tatmini	-,067	,018	-,172	-3,706**				
3. (Sabit)	16,475	1,283		12,843**	,658 ^c	,433	73,253	,000
İş tatmini	-,436	,035	-,571	-12,303**				
Ücret tatmini	-,066	,018	-,167	-3,631**				
Zihinsel iş yükü	,022	,011	,094	2,095**				

Not. Bağımlı değişken: İşten ayrılma niyeti

a. Predictors: (Constant), İş tatmini

b. Predictors: (Constant), İş tatmini, Ücret tatmini

c. Predictors: (Constant), İş tatmini, Ücret tatmini, Zihinsel iş yükü

**p < .001

Aşamalı regresyon analizinin ilk adımında iş tatmini değişkeninin, işten ayrılma eğiliminin %40'ını; $F(1,290) = 190,761$; $p < .001$, tek başına açıkladığı anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo 5). İkinci aşamada ise modele iş tatmini değişkeninin yanına ücret tatmini değişkeni eklenmiştir. İş tatmini ve ücret tatmini değişkenleri birlikte işten ayrılma niyetini %42 olarak açıklamaktadır: $F(2,289) = 106,437$; $p < .001$. Üçüncü aşamada ise tüm değişkenler modele dâhil edilmiş ve modelin anlamlı olduğu görülmüştür. Tüm değişkenlerin açıkladığı toplam varyans %43'tür ve elde edilen değer anlamlıdır: $F(3,288) = 73,253$; $p < .001$. Bu sonuca göre iş ve ücret tatmini, zihinsel iş yükü ile birlikte işten ayrılma niyetinin %43'ünü açıklamaktadır.

Aşamalı regresyon analizine ilişkin tabloda, iş tatmini, ücret tatmini ve zihinsel iş yüküne yönelik açıklanan varyansın ya da söz konusu ilişkiye ait regresyon modelinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve işten ayrılma niyetini anlamlı bir şekilde yordadıkları görülmüştür.

5. Sonuç ve Genel Değerlendirme

Ekonomik, sosyal, kültürel, teknolojik değişimler ve rekabetçi iş ortamı çalışma hayatında değişimlere yol açmakta, beraberinde çalışanlara ekstra görevler ve sorumluluklar da yüklemektedir. Aşırı iş yükü denilen bu durum, olumsuz sonuçları beraberinde getirebilmektedir. Çalışma hayatının çalışanlara yüklemiş olduğu görev ve sorumluluklar, her birey için farklı anlamlara gelse de aşırı iş yükünün çalışan açısından verimliliğini, iş performansını, iş tatminini olumsuz açılardan etkilediği bilinmektedir. Kişinin iskelet ve kas gücüyle enerjisini harcayarak işini yapması olan fiziksel iş yükünün varlığı, iş yerinde sakatlanmalara, kas-iskelet sisteminde ağır hasarlara ve hatta bazı durumlarda ölümcül kazalara neden olmaktadır. Ancak bazı işler, sadece fiziksel iş yükü değil, aynı zamanda zihinsel iş yükünü de getirmektedir. Kısaca, çalışanın zihin enerjisini kullanarak özellikle analitik işlemleri üstlendiği görevlerini tamamlaması olarak açıklanan zihinsel iş yükü (Jung, 2001), çalışanlarda stres, iş tatminsizliği, işten ayrılma niyetinin artması (Altaf & Awan, 2011; Karadağ & Cankul, 2015a) gibi olumsuz pek çok soruna da yol açabilmektedir. Bu çalışmamızda da benzer bir sonuç elde edilmiş ve zihinsel iş yükünün işten ayrılma davranışını etkilediği anlaşılmıştır. Aslında zihinsel iş yükü kişinin sadece çalıştığı iş ortamından kaynaklı olmayıp, kişinin özel yaşamında karşılaştığı durumlarla da ilgilidir. Hem özel hem de iş yaşamındaki bilişsel faaliyetlerin yoğunluğu kişinin zihinsel iş yükünde bir artışa yol açabilmektedir.

Aşırı iş yükü altında çalışan kişi, yaptığı eylemin anlam ve amacını kaybedebilmekte ve işinden duyduğu tatmini sorgulayabilmektedir. Pelenk ve Acaray (2020) yaptıkları araştırmada, aşırı iş yükünün iş tatminini negatif ve anlamlı biçimde etkilediğini ortaya koymuştur. Araştırmamızda da zihinsel iş yükünün iş tatmini üzerinde negatif ve anlamlı etkisi olduğu görülmüştür. Ücret tatmininin de iş tatmini üzerinde etkisi, yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur (Clark & Oswald, 1996; Ergüney, 2006). Bazı çalışmalar ücret tatmininin iş tatmini üzerinde etkisinin sınırlı olduğunu belirtse de (Judge vd., 2010) bizim gibi gelişmekte olan ülkelerde yapılan araştırmalar ücret tatmininin iş tatmini üzerinde etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu araştırmada elde edilen bulgular da bu sonucu doğrular nitelikte olup, ücret tatmini ile iş tatmini arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur.

İşten ayrılma niyeti ile iş tatmini arasındaki ilişki çok sayıda çalışmada ortaya konmuştur (Aypar vd., 2018; O'Neill & Davis, 2011; Yücel & Koçak, 2018). Bu çalışmada da oldukça güçlü ve negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Çalışmamızda ayrıca iş tatmini, ücret tatmini ve zihinsel iş yükünün bir araya gelerek işten ayrılma niyetini etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır.

Ücret tatmininin de işten ayrılma niyeti ile yakından ilişkili olduğu bilinmektedir (Carragher vd., 2006; Currall vd., 2005; Williams, 2006). Aldıkları ücretlerden ve yan haklarından memnun olmayan çalışanların işlerine devam etme konusunda isteksiz oldukları ve ekonomik anlamda çıkarlarına daha uygun bir iş bulduklarında iş değiştirme yoluna gittikleri bilinmektedir. Kısaca, çalışanların cinsiyet fark etmeksizin ücret tatmin düzeyleri düştükçe işten ayrılma niyetlerinin arttığını söylemek mümkündür. Bu çalışmada cinsiyet açısından ücret tatmininde farklılık bulunmuş ve erkeklerin kadınlara kıyasla ücret tatminlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Benzer bulgulara akademisyenler (Oshagbemi & Hickson, 2003; Tang & Talpade, 1999) ve Japonya'da ofis çalışanlarıyla yürütülen çeşitli çalışmalarda da rastlanmıştır (Fujimoto, 1994). Öyle ki, son yıllarda kadın Hollywood yıldızlarının da ücret eşitsizliği ile ilgili olarak seslerini daha fazla duyurmaya çabaladıkları, eşit işe eşit ücret taleplerini dillendirdikleri ve bunun için mücadele yürüttükleri görülmektedir (Heldman & Haggard, 2017).

Çalışmanın bulgularından bir diğeri de kamu ve özel sektör çalışanlarının iş ve ücret tatminlerinin yanı sıra işten ayrılma niyetlerinde de farklılık yaratmış olmasıdır. Buna göre

kamuda çalışanların özel sektör çalışanlarına kıyasla iş tatminlerinin yüksek; ücret tatminlerinin ve işten ayrılma niyetlerinin ise düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durum kamu çalışanlarının kamu hizmeti yapmaları dolayısıyla ve özel sektöre kıyasla işlerinde kontrol düzeylerinin daha yüksek olmasıyla açıklanabilir. Özel sektörde geniş bir ücret aralığı olduğu ve uzmanlık ölçüsünde daha yüksek ücretlerin kazanılabildiği bilinmektedir. Bu ücretler arası farklılık kamuda mümkün değildir. Bu ise kamu çalışanlarının ücretlerini özel sektöre kıyasla yetersiz olarak algılamalarına neden olmaktadır (Gürbüz, 2007). Bu durum işten ayrılma niyetinin de paralel olarak özel sektör çalışanlarına kıyasla daha fazla olması gerektiği yönünde bir yoruma yol açabilir. Ancak şu unutulmamalıdır ki kamu çalışanları özel sektör çalışanlarına kıyasla güvenceli çalışma şartlarına sahiptirler. Özel sektördeki işten ayrılma niyeti farklı sebeplere dayandırılabilir. Aşırı iş yükü, çalışma koşullarının elverişsizliği, süreli çalışma vb. faktörler rol oynayabilir.

Günümüz sosyo-ekonomik koşulları dikkate alındığında ülkemizde son yıllarda artan enflasyon, gelir dağılımı farklılıkları, ücretlerdeki yetersizlikler ve yoksulluk sınırlarındaki sayısal göstergelerdeki artışlar kişilerin mevcut işlerinden ayrılma niyetlerini artırabilmektedir. Ancak, ülkemizdeki işsizlik oranlarının yüksek olması çalışanlarda yeni bir iş bulamama kaygısı yaratmakta ve işten ayrılma niyetinin davranışa dönmesini engellemektedir. Böylece, çalışanlar mevcut işlerinde gerek iş tatminsizliği gerekse ücret tatminsizliğine rağmen gönülsüzce de olsa çalışmaya devam etmek zorunda kalmaktadırlar. Nitekim bu durum, kişinin çalıştığı sektöre göre (özel ve kamu) farklılaşabilmektedir.

Bu çalışma, kamu ve özel sektörde çalışan beyaz yakalılar üzerinde yapılan ve zihinsel iş yükü, iş tatmini, ücret tatmini ve işten ayrılma niyeti ilişkisini bir arada inceleyen ilk çalışma olup alanyazına katkı sunmayı amaçlamıştır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, özellikle zihinsel iş yükü ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin farklı değişkenlerle incelenmesi önerilmektedir. Özellikle, örgütsel bağlılık ve alt boyutlarıyla ilişkilendirilerek bazı çalışmalar gerçekleştirilebilir.

Araştırmanın çevrim içi gerçekleştirilmiş olmasından dolayı araştırma sonuçları üzerinden bir genellemeye ulaşmak doğru olmayacaktır. Zira araştırmadan elde edilen bulguların anketi cevaplayanlara özgü olması söz konusudur. Bir diğer kısıt olarak örneklemin sınırlı sayıda kişiden oluşması söylenebilir. Bu anlamda birçok kamu ve özel sektördeki işletmeyi kapsayan ve daha kapsamlı örneklerde gerçekleştirilecek buna benzer çalışmalar konu hakkında daha genel bilgi edinilmesini sağlayabilecektir.

TEŞEKKÜR

—

FINANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir. Çalışmanın yapılabilmesi için Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan (07/12/2021 tarih ve 2021-3/1 sayılı karar numarası) yazılı izin alınmıştır.

YAZAR KATKI BEYANI

Gökçe Özkılıçcı | Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %55

Serpil Aytaç | Kavram/fikir; Tasarım; Veri/bulguların yorumu; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %45

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Acker, G. M. (2004). The effect of organizational conditions (role conflict, role ambiguity, opportunities for professional development, and social support) on job satisfaction and intention to leave among social workers in mental health care. *Community Mental Health Journal*, 40(1), 65–73. <https://doi.org/10.1023/B:COMH.0000015218.12111.26>
- Adar, T., & Kılıç Delice, E. (2020). Şehir içi toplu taşıma şoförlerinin toplam iş yüklerinin fiziksel ve zihinsel iş yükü ölçütlerine göre yeni bir yaklaşımla karşılaştırılması. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 26(1), 254–267. <https://doi.org/10.5505/pajes.2019.93609>
- Agho, A. O., Mueller, C. W., & Price, J. L. (1993). Determinants of employee job satisfaction: An empirical test of a causal model. *Human Relations*, 46(8), 1007–1027. <https://doi.org/10.1177/001872679304600806>
- Akçakanat, T. & Uzunbacak, H. H. (2019). Aşırı iş yükü algısının işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde sürekli kaygının aracılık rolü. *Alanya Akademik Bakış*, 3(3), 215–230. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.558557>
- Altaf, A. & Awan, M. A. (2011). Moderating affect of workplace spirituality on the relationship of job overload and job satisfaction. *Journal of Business Ethics*, 104(1), 93–99. <https://doi.org/10.1007/s10551-011-0891-0>
- Aşan, Ö. & Erenler, E. (2008). İş tatmini ve yaşam tatmini ilişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 203–216. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduibfd/issue/20833/223192>
- Ataay, İ. D. (1985). *Ücret tatmini ve ücret sistemleri* (1.bs). Banksis Yayınları.
- Aylan, S. & Koç, H. (2016). Relationship between mobbing and intention to leave in hotel industry. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4(1), 14–20. <https://doi.org/10.21325/jotags.2016116912>
- Aypar, S., Sökmen, A., & Ekmekçioğlu, E. B. (2018). İş tatmini ve işten ayrılma niyeti ilişkisi: Örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolü. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(13), 116–124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gusbd/issue/36957/406813>
- Aytaç, S., Dursun, S. & Aca, Z. (2015). The effect of the perceptions of correctional officers of job-related affective well-being on tendency to leave the job [Special issue: Challenges and opportunities of emerging economies]. *Business and Economics Journal*, 10(1), 1–5.
- Bağdoğan Yıldız, S. (2018). Algılanan örgütsel destek, psikolojik iyi oluş ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi. *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 20(3), 5–20. <https://doi.org/10.4026/isguc.466669>
- Barnes, L. L. B., Agago, M. O., & Coombs, W. T. (1998). Effects of job-related stress on faculty intention to leave academia. *Research in Higher Education*, 39(4), 457–469. <https://rdcu.be/c1cgX>
- Brayfield, A. H., & Rothe, H. F. (1951). An index of job satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 35(5), 307–311. <https://doi.org/10.1037/h0055617>
- Bingöl, D. (2003). *İnsan kaynakları yönetimi* (1.bs). Beta Yayınları.
- Bozdoğan, S. C., & Aslan, H. (2020) *Aşırı iş yükünün, tükenmişlik, iş stresi ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi* (1. bs). İksad Yayınevi. <https://iksadyayinevi.com/home/asiri-is-yukunun-tukenmislik-is-stresi-ve-isten-ayrilma-niyeti-uzerindeki-etkisi>
- Büyüköztürk, Ş. (2017). *Sosyal bilimler için veri analizi* (25. bs). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Cain, B. (2007). *A review of the mental workload literature*. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA474193.pdf>
- Carraher, S. M., Whitney Gibson, J., & Buckley, M. R. (2006). Compensation satisfaction in the Baltics and the USA. *Baltic Journal of Management*, 1(1), 7–23. <https://doi.org/10.1108/17465260610640840>
- Chang, T.-W., Hsu, J.-M., & Yu, P.-T. (2011). A comparison of single- and dual-screen environment in programming language: Cognitive loads and learning effects. *Journal of Educational Technology & Society*, 14(2), 188–200.
- Clark, A. E., & Oswald, A. J. (1996). Satisfaction and comparison income. *Journal of Public Economics*, 61(3), 359–381. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(95\)01564-7](https://doi.org/10.1016/0047-2727(95)01564-7)
- Currall, S. C., Towler, A. J., Judge, T. A., & Kohn, L. (2005). Pay satisfaction and organizational outcomes. *Personnel Psychology*, 58(3), 613–640. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2005.00245.x>
- Çakır, Ö. (2006). *Ücret adaletinin iş davranışları üzerindeki etkiler* (1. bs). Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası Yayınları.
- Çalışkan, A. & Pekkan, N. U. (2019). Sağlık sektörü çalışanlarında tükenmişlik duygusunun işten ayrılma niyetine etkisi: kişi-örgüt uyumunun aracılık rolü. *Business and Economics Research Journal*, 10(2), 469–481. <https://doi.org/10.20409/berj.2019.180>
- Çetin Aydın, G., Aytaç, S. & Şanlı, Y. (2021). İşe ilişkin duygular, iş stresi ve tükenmişliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Hemşireler üzerinde bir araştırma. *Journal of Social Policy Conferences*, 80, 1–35. <http://doi.org/10.26650/jspc.2021.80.0011>
- Demirci, U. (2019). İş doyumunu ile işten ayrılma niyeti ilişkisine istihdam şekillerinin etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62), 1246–1258. <http://doi.org/10.17719/jisr.2019.3134>
- Deng, L., Wang, G. & Yu, S. (2016). Layout design of human-machine interaction interface of cabin based on cognitive ergonomics and GA-ACA. *Computational Intelligence and Neuroscience*. <https://doi.org/10.1155/2016/1032139>
- Djurkovic, N., McCormack, D., & Casimir, G. (2008). Workplace bullying and intention to leave: the moderating effect of perceived organisational support. *Human Resource Management Journal*, 18(4), 405–422. <https://doi.org/10.1111/j.1748-8583.2008.00081.x>

- Emeç, Ş. & Akkaya, G. (2018). Stochastic AHP and fuzzy VIKOR approach for warehouse location selection problem. *Journal of Enterprise Information Management*, 31(6), 950–962. <https://doi.org/10.1108/JEIM-12-2016-0195>
- Ergüney, Ö. (2006). *Ücret tatmininin işgören tatmini ile ilişkisi ve bir uygulama* (Yayın No. 215522) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Falzon, P., Gaines, B. R., & Monk, A. F. (1990). *Cognitive ergonomics: Understanding, learning, and designing human-computer interaction*. Academic Press.
- Fisher, C. D. (2000). Mood and emotions while working: Missing pieces of job satisfaction? *Journal of Organizational Behavior*, 21(2), 185–202. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(200003\)21:2<185::AID-JOB34>3.0.CO;2-M](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(200003)21:2<185::AID-JOB34>3.0.CO;2-M)
- Fujimoto, T. (1994). Job and pay satisfaction among Japanese office workers: A gender comparison. *Japanese Journal of Administrative Science*, 9(1), 39–49. <https://doi.org/10.5651/jaas.9.39>
- Greenberg, J. (1990). Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow. *Journal of Management*, 16(2), 399–432. <https://doi.org/10.1177/014920639001600208>
- Gürbüz, S. (2007). Kamu personelinin ücret tatmin seviyelerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(21), 240–260. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6135/82285>
- Gürbüz, S., & Bekmezci, M. (2012). İnsan kaynakları yönetimi uygulamalarının bilgi işçilerinin işten ayrılma niyetine etkisinde duygusal bağlılığın aracılık ve düzenleyicilik rolü. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 41(2), 189–213. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuisletme/issue/9255/115789>
- Heldman, C., & Haggard, N. (2017). *Women in Hollywood: The ongoing fight for equality*. In *Collectif: A Space Dedicated to the Advancement of Women and Girls* (pp. 2–12). Mount Saint Mary's University.
- Hellman, C. M. (1997). Job satisfaction and intent to leave. *The Journal of Social Psychology*, 137(6), 677–689. <https://doi.org/10.1080/00224549709595491>
- Heneman, H. G. III, & Schwab, D. P. (1985). Pay satisfaction: Its multidimensional nature and measurement. *International Journal of Psychology*, 20(1), 129–141. <https://doi.org/10.1080/00207598508247727>
- Holland, P., Tham, T. L., Sheehan, C., & Cooper, B. (2019). The impact of perceived workload on nurse satisfaction with work-life balance and intention to leave the occupation. *Applied Nursing Research*, 49, 70–76. <https://doi.org/10.1016/j.apnr.2019.06.001>
- Hollnagel, E. (1997). Cognitive ergonomics: It's all in the mind. *Ergonomics*, 40(10), 1170–1182. <http://doi.org/10.1080/001401397187685>
- Hopper, M. L. (2009). *Communication satisfaction, job satisfaction, organisational commitment and intention to leave* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. The University of Waikato.
- Jex, H. R. (1988). Measuring mental workload: Problems, progress, and promises. In P. A. Hancock & N. Meshkati (Eds.), *Advances in Psychology* (Vol. 52, pp. 5–39). North-Holland. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(08\)62381-X](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(08)62381-X)
- Judge, T. A., Piccolo, R. F., Podsakoff, N. P., Shaw, J. C., & Rich, B. L. (2010). The relationship between pay and job satisfaction: A meta-analysis of the literature. *Journal of Vocational Behavior*, 77(2), 157–167. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2010.04.002>
- Judge, T. A., Weiss, H. M., Kammeyer-Mueller, J. D., & Hulin, C. L. (2017). Job attitudes, job satisfaction, and job affect: A century of continuity and of change. *Journal of Applied Psychology*, 102(3), 356–374. <https://doi.org/10.1037/apl0000181>
- Jung, H. S. (2001). Establishment of overall workload assessment technique for various tasks and workplaces. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 28(6), 341–353. [https://doi.org/10.1016/S0169-8141\(01\)00040-3](https://doi.org/10.1016/S0169-8141(01)00040-3)
- Kalakoski, V., Selinheimo, S., Valtonen, T., Turunen, J., Käpykangas, S., Ylisassi, H., Toivio, P., Järnefelt, H., Hannonen, H., & Paajanen, T. (2020). Effects of a cognitive ergonomics workplace intervention (CogErg) on cognitive strain and well-being: A cluster-randomized controlled trial. A study protocol. *BMC Psychology*, 8(1), 1–16. <https://doi.org/10.1186/s40359-019-0349-1>
- Kanbur, E. (2018). Aşırı iş yükünün iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisi: İşe bağlı gerginliğin aracı rolü. *İş ve İnsan Dergisi*, 5(2), 125–143. <http://doi.org/10.18394/iid.375457>
- Kanten, P., Kanten, S. & Dündar, G. (2016). Ücret tatmininin ve işin özelliklerinin işe gömülmüslük üzerindeki etkisinde mutluluğun rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 64–88. <https://isarder.org/index.php/isarder/article/view/1415>
- Karadağ, M., & Cankul, İ. H. (2015a). Hekimlerde zihinsel iş yükü değerlendirmesi. *The Journal of Academic Social Science*, 35, 361–370. <http://doi.org/10.9761/JASSS2883>
- Karadağ, M. & Cankul, İ. H. (2015b). Hemşirelerde zihinsel iş yükü değerlendirmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 18(1), 26–34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunihem/issue/2668/34633>
- Kaya, İ. (2007). Otel işletmeleri işgörenlerinin iş tatminini etkileyen faktörler: Geliştirilen bir iş tatmini ölçeği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 355–372. <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/450>
- Kış, A., Şad, S. N., Özer, N. & Atik, S. (2016). A meta-analysis of the relationship between burnout and job satisfaction of educational stakeholders. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), 160–183. <https://dergipark.org.tr/en/pub/erziefd/issue/24415/258756>
- Kim, H. K., Jeong, H., Park, J., Park, J., Kim, W.-S., Kim, N., Park, S., & Paik, N.-J. (2022). Development of a comprehensive design guideline to evaluate the user experiences of meal-assistance robots considering human-machine social

- interactions. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 38(17), 1687–1700. <https://doi.org/10.1080/10447318.2021.2009672>
- Kuşlivan, Z., & Kuşlivan, S. (2005). Otel işletmelerinde iş ve işletme ile ilgili faktörlerin işgören tatmini üzerindeki görece etkisi: Nevşehir örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 183–203. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atad/issue/16796/174479>
- Lipińska-Grobelny, A. & Papińska, E. (2012). Readiness for change and job satisfaction in a case of lean management application- A comparative study. *International Journal of Occupational Medicine and Environmental Health*, 25(4), 418–425. <https://doi.org/10.2478/S13382-012-0044-4>
- Lo, W. Y., Chien, L. Y., Hwang, F. M., Huang, N., & Chiou, S. T. (2018). From job stress to intention to leave among hospital nurses: A structural equation modelling approach. *Journal of Advanced Nursing*, 74(3), 677–688. <https://doi.org/10.1111/jan.13481>
- Loft, S., Sanderson, P., Neal, A. & Mooij, M. (2007). Modeling and predicting mental workload in en route air traffic control: Critical review and broader implications. *Human Factors*, 49(3), 376–399. <https://doi.org/10.1518%2F001872007X197017>
- Loi, R., Hang-Yue, N., & Foley, S. (2006). Linking employees' justice perceptions to organizational commitment and intention to leave: The mediating role of perceived organizational support. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 79(1), 101–120. <https://doi.org/10.1348/096317905X39657>
- Lum, L., Kervin, J., Clark, K., Reid, F., & Sirola, W. (1998). Explaining nursing turnover intent: Job satisfaction, pay satisfaction, or organizational commitment? *Journal of Organizational Behavior*, 19(3), 305–320. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(199805\)19:3<305::AID-JOB843>3.0.CO;2-N](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(199805)19:3<305::AID-JOB843>3.0.CO;2-N)
- Mobley, W. H., Horner, S. O., & Hollingsworth, A. T. (1978). An evaluation of precursors of hospital employee turnover. *Journal of Applied Psychology*, 63(4), 408–414. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.63.4.408>
- O'Neill, J. W., & Davis, K. (2011). Work stress and well-being in the hotel industry. *International Journal of Hospitality Management*, 30(2), 385–390. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2010.07.007>
- Organ, D. W. & Ryan, K. (1995). A meta-analytic review of attitudinal and dispositional predictors of organizational citizenship behavior. *Personnel Psychology*, 48(4), 775–802. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1995.tb01781.x>
- Oshagbemi, T., & Hickson, C. (2003). Some aspects of overall job satisfaction: A binomial logit model. *Journal of Managerial Psychology*, 18(4), 357–367. <https://doi.org/10.1108/02683940310473109>
- Örücü, E. & Özafşarlıoğlu, S. (2013). Örgütsel adaletin çalışanların işten ayrılma niyetine etkisi: Güney Afrika Cumhuriyetinde bir uygulama. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(23), 335–358. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mkusbed/issue/19550/208187>
- Özdemir, A. A. (2015). İş tatmini, pozitif/negatif duygulanım ve yaşam tatmininin etkisi. *Çalışma ve Toplum*, 46(3), 47–61. <https://www.calismatoplum.org/makale/istatmini-pozitif-negatif-duygulanim-ve-yasam-tatmininin-etkisi>
- Özer, Ö., Şantaş, F., Şantaş, G., & Şahin, D. S. (2017). Impact of nurses' perceptions of work environment and communication satisfaction on their intention to quit. *International Journal of Nursing Practice*, 23(6), 1–8. <https://doi.org/10.1111/ijn.12596>
- Parasuraman, R., & Hancock, P. (2001). Adaptive control of workload. In P. A. Hancock & P. E. Desmond (Eds.), *Stress, workload, and fatigue* (pp. 305–320). Erlbaum.
- Pelenk, S. E., & Acaray A. (2020). Aşırı iş yükünün iş tatminine etkisinde işyeri maneviyatının düzenleyici rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(27), 480–497. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.651135>
- Purba, S. D. & Ananta, A. N. D. (2018). The effects of work passion, work engagement and job satisfaction on turn over intention of the millennial generation. *Jurnal Manajemen Dan Pemasaran Jasa*, 11(2), 263–274. <http://doi.org/10.25105/jmpj.v11i2.2954>
- Quarstein, V. A., McAfee, R. B., & Glassman, M. (1992). The situational occurrences theory of job satisfaction. *Human Relations*, 45(8), 859–873. <https://doi.org/10.1177/001872679204500806>
- Ravari, A., Mirzaei, T., Kazemi, M. & Jamalizadeh, A. (2012). Job satisfaction as a multidimensional concept: A systematic review study. *Journal of Occupational Health and Epidemiology*, 1(2), 95–102. <http://doi.org/10.18869/acadpub.johe.1.2.95>
- Rubio-Valdehita, S., López-Núñez, M. I., López-Higes, R., & Díaz-Ramiro, E. M. (2017). Development of the carmen-q questionnaire for mental workload assessment. *Psicothema*, 29(4), 570–576. <http://doi.org/10.7334/psicothema2017.151>
- Sharma, J. P. & Bajpai, N. (2011). Salary satisfaction as an antecedent of job satisfaction: Development of a regression model to determine the linearity between salary satisfaction and job satisfaction in a public and a private organization. *European Journal of Social Sciences*, 18(3), 450–461. <http://isihome.ir/freearticle/ISIHHome.ir-21009.pdf>
- Singh, P., & Loncar, N. (2010). Pay satisfaction, job satisfaction and turnover intent. *Relations Industrielles*, 65(3), 470–490. <http://doi.org/10.7202/044892ar>
- Smith, W., Stanz, K. & Bussin, M. (2015). Retention preferences and the relationship between total rewards, perceived organisational support and perceived supervisor support. *SA Journal of Human Resource Management*, 13(1), 1–13. <https://doi.org/10.4102/sajhrm.v13i1.665>
- Spector, P. E. (1997). *Job satisfaction: Application, assesment, cause, and consequences*. Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781452231549>

- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.). Pearson.
- Tang, T. L.-P., & Talpade, M. (1999). Sex differences in satisfaction with pay and co-workers: Faculty and staff at a public institution of higher education. *Public Personnel Management*, 28(3), 345–349. <https://doi.org/10.1177/009102609902800302>
- Tavşancılı, E. (2002). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi* (1. bs). Nobel Yayıncılık.
- Taylor, D. (1999). Managing job satisfaction. *Australian CPA*, 69(1), 46–47.
- Tekingündüz, S., Top, M. & Seçkin, M. (2015). İş tatmini, performans, iş stresi ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi: Hastane örneği. *Verimlilik Dergisi*, (4), 39–64.
- Turan, E., Demirel, Y., Çetin, S. & Gülümoğlu, G. (2019). Mobbing ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Turkish Studies-Social Sciences*, 14(3), 1121–1137. <http://doi.org/10.29228/TurkishStudies.22869>
- Turgut, H., Soran, S., & Ateş, M. F. (2017). Örgütsel özdeşleşme işten ayrılma niyeti ilişkisinde psikolojik dayanıklılığın aracı rolü. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* (16. ÜİK Özel Sayısı), 577–592. <http://doi.org/10.18092/ulikidince.324860>
- Ulusam Seçkiner, S. & Toraman, N. (2017). Bilişsel işyükünü belirlemek için yeni bir model. *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 5(1), 365–381. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jesd/issue/29263/313300>
- Weisberg, J. (1994). Measuring workers' burnout and intention to leave. *International Journal of Manpower*, 15(1), 4–14. <https://doi.org/10.1108/01437729410053590>
- Williams, M. L., McDaniel, M. A., & Nguyen, N. T. (2006). A meta-analysis of the antecedents and consequences of pay level satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 91(2), 392–413. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.2.392>
- Yalçınsoy, A., & Işık, M. (2018). Toksik liderlik ile örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti ilişkisine yönelik bir araştırma. *Gaziantepe University Journal of Social Sciences*, 17(3), 1016–1025. <https://doi.org/10.21547/jss.373835>
- Yaprak, E., & Seren, Ş. (2010). Hemşirelerin işten ayrılma niyetleri ve örgüt ikliminin hemşire istihdamına etkisi. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 7(1), 28–33.
- Yavuz, M., Akca, M. & Tepe Küçüköğlü, M. (2020). Zihinsel iş yükünün ölçümü: CarMen-Q ölçeğinin Türkçe'ye uyarlaması. *Journal of Yasar University*, 15(60), 675–691. <https://doi.org/10.19168/jyasar.708357>
- Yenihan, B., Öner, M. & Çiftçiyıldız, K. (2014). İş stresi ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki: Otomotiv işletmesinde bir araştırma. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 5(1), 38–49. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cider/issue/29530/316970>
- Yıldırım, M. H., Erul, E. E. & Kelebek, P. (2014). Tükenmişlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki banka çalışanları üzerine bir araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 34–44. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oybd/issue/16343/171144>
- Yoon, J., & Thye, S. R. (2002). A dual process model of organizational commitment: Job satisfaction and organizational support. *Work and occupations*, 29(1), 97–124. <https://doi.org/10.1177/0730888402029001005>
- Young M. S., Brookhuis, K. A., Wickens, C. D., & Hancock, P. A. (2014). State of science: Mental workload in ergonomics. *Ergonomics*, 139, 1–17. <https://doi.org/10.1080/00140139.2014.956151>
- Yücel, İ., & Koçak, D. (2018). İş tatmini ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide tükenmişliğin aracılık etkisi: Sağlık sektöründe bir çalışma. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 297–321. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mjss/issue/40519/485949>

Extended Abstract

Economic, social, cultural, and, technological changes and the competitive business environment lead to changes in working life and also impose extra duties and responsibilities on employees. This situation, called excessive workload, can bring negative consequences. Although the duties and responsibilities that work life imposes on employees have different meanings for everyone, it is known that excessive workload negatively affects the productivity, work performance, and job satisfaction of the employee. The existence of physical workload, which is the person's doing his job by expending his energy with skeletal and muscular strength, causes injuries at work, severe damage to the musculoskeletal system and even fatal accidents in some cases. However, some jobs bring not only physical workload but also mental workload. Mental workload, which is briefly explained as the employee's completing the tasks he undertakes, especially analytical processes by using mental energy, can also cause many negative problems such as stress, job dissatisfaction, and intention to leave.

When we look at the literature, stress, job satisfaction, mobbing, excessive workload and burnout are the leading factors affecting the intention to leave. In this study, the variables of job satisfaction, wage satisfaction and mental workload, which have a role in intention to leave, will be discussed together and it will be investigated whether these variables vary according to the gender of the employees and the sector they work in. In addition, it has been examined which of the mentioned variables, which are thought to have an effect on the employees' intention to leave, is more effective.

In the literature review, no study was found that aims to reveal the relationship between these variables and the intention to leave, and also examines the effect of mental workload on the intention to leave. On the other hand,

the fact that wage dissatisfaction, which has been increasing more and more among employees in recent years, has emerged as a problem area, reducing the job satisfaction of the employees and increases their intention to leave the job. Therefore, it is believed that it is important in terms of revealing the effect of mental workload, wage satisfaction and job satisfaction, especially on the tendency of white-collar employees to leave. For this reason, it is thought that this research will contribute to the elimination of the deficiency in the relevant literature.

The aim of this study is to examine the relationships between job satisfaction, wage satisfaction, and mental workload, which is a subject that has not been studied before. For this purpose, data were collected by applying the questionnaire technique to a total of 299 white-collar employees. Demographic Information Form was used in the questionnaire, General Job Satisfaction Scale was used to measure job satisfaction, Wage Satisfaction Scale was used to determine wage satisfaction, Carmen-Q Mental Workload Scale was used to measure mental workload, and Intention to Leave Scale was used to determine intention to leave.

First, descriptive analyzes were carried out for the measurement tools used in the research, then correlation analysis, independent sample t-test and Stepwise regression analyzes were applied. As a result of the correlation analysis, the highest correlation was found between 1% significance level and the negative relationship between job satisfaction and intention to leave ($r = -.634; p < .01$). Accordingly, there was a negative ($r = -.165; p < .01$) relationship between job satisfaction and mental workload, and a positive significant relationship with wage satisfaction ($r = .270; p < .01$).

As a result of the analysis made by gender, it was understood that there was no significant difference in job satisfaction, mental workload and intention to leave, but there was a statistically significant difference only in wage satisfaction between the male and female groups: $t(-2,98), p = .03$.

On the other hand, according to the results of the analysis to see the sectoral difference, it was found that the wage satisfaction of public employees; $t(-3.079), p = .002$, and their intention to leave; $t(-5,602), p = .000$, were lower than those of private sector employees; it was concluded that job satisfaction was higher: $t(2.627), p = .009$.

In the first step of the stepwise regression analysis, the variable of job satisfaction alone calculated 40% of the tendency to quit: $F_{(1,290)} = 190,761; p < .001$. In the second stage, the wage satisfaction variable was added to the model next to the job satisfaction variable. The variables of job satisfaction and wage satisfaction together explain the intention to leave job by 42%: $F_{(2,289)} = 106,437; p < .001$. In the third stage, all variables were included in the model and were found to be significant. The total variance explained by all variables was 43% and the obtained value was significant: $F_{(3,288)} = 73,253; p < .001$. According to this result, job and wage satisfaction, together with the mental workload, explains 43% of intention to leave. However, it was understood that the most explanatory factor was the job satisfaction variable.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1095419>

Fiyat, Gelir ve Faiz Oranlarının Konut Talebi Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Yaklaşımı

Mehmet Çınar*

Öz

Konut talebi, konutun gerek zorunlu gerekse yatırım aracı olarak kullanılabilmesi açısından önemli bir kavramdır. Zira özellikle riskten kaçınan yatırımcılar konuta yönelmektedir. Bu kavram birçok faktör tarafından şekillenmektedir. Bu faktörlerden önemli bir tanesi konut kredisi faiz oranlarıdır. Konut kredi faiz oranları tüketiciler açısından doğrudan borçlanma maliyetini temsil etmekte ve dolayısıyla konut talebini etkilemektedir. Çalışmada fiyat, gelir ve konut kredi faiz oranlarının konut talebi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Bu bağlamda 81 il bazında 2013-2021 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Panel veri ekonometrisi yaklaşımıyla tahmin edilen regresyon modeli sonucunda; konut kredi faiz oranlarının konut talebini beklendiği gibi negatif etkilediği görülmektedir. Aksine toplam hane sayısı ve tüketici gelirinin ise konut talebini pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle hane sayısındaki artış, konuta olan ihtiyacı artırmaktadır. Benzer şekilde konut kredi faiz oranlarındaki düşüş, tüketicilerin konut satın alma kararlarını etkilemekte ve tüketiciler daha fazla konut talep etmektedirler. Yani konut kredi faiz oranlarındaki düşüşün, konut talebini pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir. Çalışma sonuçlarına göre konut kredi faiz oranlarındaki %1'lik azalış, konut talebini %1.23 artırmaktadır. İlave birim boyutlu modelin uygun model olarak belirlenmesi, iller bazında doğrudan gözlenemeyen etkilerin konut talebi üzerinde önemli olduğunu göstermektedir. Analiz sonuçlarına göre bu etki en fazla İstanbul'dadır. İstanbul'dan sonra; İzmir, Ankara, Bursa ve Konya gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: gelir, konut fiyatı, konut faiz oranı, konut talebi, panel veri modelleri

Jel Kodları: C23, E43, R21.

Cite this article: Çınar, M. (2022). Fiyat, gelir ve faiz oranlarının konut talebi üzerindeki etkisi: Panel veri yaklaşımı. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 295–309. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1095419>

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Bursa, Türkiye.
E-posta: mcinar@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8441-243X>

Article Information

Received 29 March 2022; Accepted: 22 November 2022; Available online: 30 December 2022

The Effect of Price, Income and Mortgage Interest Rates on the Housing Demand: A Panel Data Approach

Abstract

Housing demand is an important concept in terms of the use of housing both as a compulsory and investment tool. Because especially risk-averse investors tend towards housing demand. This concept is shaped by many factors. One of these factors is mortgage interest rates. Mortgage interest rates represent the direct cost of borrowing for consumers and therefore affect the demand for housing. In this study, the effects of price, income and mortgage interest rates on housing demand are investigated. In this context, yearly data for the period 2013-2021 on the basis of 81 provinces were used. As a result of the regression model estimated by the panel data econometrics approach; it is seen that mortgage interest rates have a negative impact on housing demand as expected. On the contrary, it was concluded that the total number of households and consumer income affects the housing demand positively. In other words, the increase in the number of households increases the need for housing. Similarly, the decrease in mortgage interest rates affects the housing purchase decisions of consumers and consumers demand more housing. That is, the decrease in mortgage interest rates is expected to positively affect the housing demand. According to the results of the study, a 1% decrease in housing loan interest rates increases the housing demand by 1.23%. In addition, the determination of the unit-dimensional model as the appropriate model shows that the effects that cannot be directly observed based on provinces are important in housing demand. According to the results of the analysis, this effect is highest in Istanbul. After Istanbul follows İzmir, Ankara, Bursa and Konya.

Keywords: Income, prices, housing interest rate, housing demand, panel data models.

Jel Codes: C23, E43, R21.

1. Giriş

İnsanoğlunun en temel ihtiyaçlarından olan barınma ihtiyacını karşılaması, riski düşük ve güvenilir bir yatırım aracı olması, gelir elde edilebilir olması gibi özelliklerinden dolayı konut piyasası ekonomide önemli bir yere sahiptir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu unsurlar yatırımcıların veya tüketicilerin davranışlarına yansımaktadır. Zira düşük gelir seviyesinde olan tüketiciler çoğu zaman başka bir yatırım aracına yönelmektense öncelikle konut sahibi olmayı hedefleyerek konut piyasasına yönelmektedir.

Konut talebini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Konuta olan talep ekonomik gelişmelere bağlı olarak dalgalanmalar göstermekle birlikte, hiçbir zaman tam anlamıyla durma noktasına gelmemektedir. Yine de özellikle konut sektörünün canlandırılmaya çalışılması ve satışların istenilen düzeye getirilebilmesi için belirli dönemlerde hükümet politikalarına uygun olarak karar vericilerin faizleri düşürdüğü görülmektedir. Literatürde yapılan çalışmalar konut fiyatı, konut faiz oranı ve tüketici gelirinin konut talebini etkileyen önemli faktörler arasında olduğunu göstermektedir. Kredi faiz oranları ve kredi koşulları tüketiciler açısından doğrudan borçlanma maliyeti olarak tanımlandığından, tüketiciler piyasa koşulları ve faiz oranlarına bakarak konut talebinde bulunup bulunmamaya karar vermektedirler. Faiz oranlarındaki düşüş maliyet baskısını azalttığı için tüketicilerin konut talebi üzerinde olumlu etki yaratmaktadır. Dolayısıyla karar verici organların faizler konusunda vermiş oldukları kararlar, mikro düzeyde de tüketicilerin kararlarını şekillendirmektedir. Örneğin, orta veya düşük gelir grubunda olan bir tüketici için düşük faiz ve esnek ödeme planına sahip bir kredi imkânının, konut talebini pozitif yönde hareketlendirmesi beklenmektedir.

Gayrimenkul sektöründe en büyük pay konut sektöründedir. Bu sektör her ne kadar barınma ihtiyacını karşılamak üzere ortaya çıkmış olsa da, uzun yıllardır tüketiciler açısından çok çeşitli işlevleri de yerine getirmektedir. Konut; güvenlik, konfor, refah seviyesi, sosyo kültürel yaşam açılarından da önemli anlamlar taşımaktadır. Bu nedenle konut genelde kişilerin ve hane

halklarının sahip olduğu en değerli mal olup, hane halkı gelir tüketiminin önemli bir bölümüne konu olmaktadır (Rahman, 2010). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre, Türkiye genelinde son 15 yıllık dönemde hane halkı tüketim harcamalarının ortalama yaklaşık % 27'si konut ve kira harcamalarına ayrılmakta, aynı zamanda bu harcamalar hane halklarının tüketim amaçlı yaptığı harcamalar içinde en yüksek payı almaktadır (Kolcu & Yamak, 2018, s. 142). Aynı zamanda konut harcamalarının çarpan etkisinin yüksek olması sebebiyle konut harcamalarında meydana gelen bir artış, mobilya, beyaz eşya, ev tekstili gibi konut ile ilgili diğer mallara olan talebin de artmasına yol açmaktadır (Öztürk & Fitöz, 2009, s. 23).

Makroekonomik değişkenlerdeki değişimin konut üzerinde etkisi olduğu kadar gayrimenkul sektöründe sektörün kendi iç dinamik yapısı da önemlidir. Örneğin, konut arzı olmadığı süreçte konut kredi faiz oranlarının düşürülmesinin piyasa üzerinde etkisi ya olmayacak ya da çok sınırlı olacaktır. Bu nedenle ülkeler açısından konut sorunu, konut talebi ve arzı arasındaki dengenin sağlanması açısından önemli bir göstergedir (Güneş, 2009, s. 4). Bu dengenin sağlanamaması dengesizliği getirmektedir. Nitekim 2000'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) uygulanan genişlemeci para politikası sonucunda birçok emtiada olduğu gibi konut fiyatlarında da düzenli bir artış yaşanmaya başlamıştır. Parayı elde tutma maliyetinin yüksek olması sebebiyle de bankalar tarafından uzun dönemli konut kredileri (subprime mortgage) verilmeye başlanmıştır. Öyle ki düşük gelir grubunda veya kredi geçmişi kötü olan tüketicilere kolayca krediler verilir hale gelmiştir. Ancak bu durum konut fiyatlarında sürekli bir yükselişi de tetiklemiştir. Hâlbuki tüketicilere kullanılan subprime mortgage olarak adlandırılan bu kredi biçimi değişken faiz yapısına sahiptir. Diğer bir ifadeyle ilk dönemlerde düşük faiz yapısına sahip bir kredi türüdür. Ancak Amerikan Merkez Bankası (FED) faiz oranlarını yükseltmesi sebebiyle, konut faizlerinde de artış meydana gelmiştir. Hal böyle olunca konut kredisi kullanan düşük gelirli tüketiciler kredilerini ödeyememiş ve konutlarına bankalarca el konulmuştur. Bu durum bankaların fon dengelerini de bozarak önce ABD'de daha sonra ise küresel çapta 2008 krizinin çıkmasına neden olmuştur. Sonuçta 2008 krizi dünya çapında onlarca trilyon dolardan fazla maddi kayba neden olmuştur.

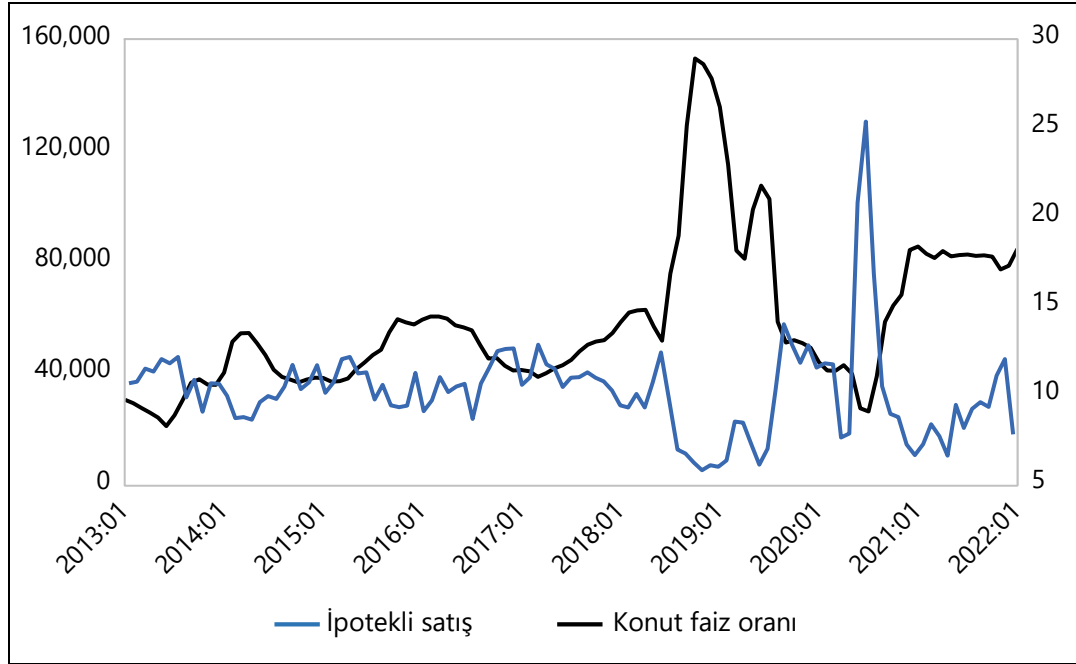
Türkiye'deki kredi faiz oranları ile konut satışları arasındaki durumu tespit etmek önemlidir. Şekil 1'de 2013:M01-2022:M01 dönemi için konut kredi faiz oranları ve ipotekli konut satış sayılarına ilişkin zaman yolu grafiği verilmektedir.

Şekil 1 incelendiğinde konut satışlarının faiz oranlarına bağlı hareket ettiği, konut faiz oranları düştüğünde konut satışlarının arttığı, konut faizleri arttığında da satışların düştüğü gözlenmektedir. Yani konut kredi faiz oranları ile ipotekli konut satış sayıları arasında ters yönlü bir davranış yapısı söz konusudur. Özellikle 2018'in ortalarında %13.42'lerde olan faiz oranlarında büyük artış yaşandığı ve 2018 Temmuz ayında %23.16'ya çıktığı görülmektedir. Bu durum ipotekli konut talebinin ilgili dönem için 11713 ile en düşük değerine gelmesine neden olmaktadır. 2019 ortalarından sonra konut kredi faiz oranlarında düşme yaşanması sebebiyle ipotekli konut satış sayılarında da artışlar meydana gelmiştir.

Çalışmanın temel amacı, Türkiye'de fiyat, gelir ve konut kredi faiz oranlarının konut talebi üzerine olan etkilerini panel verileri kullanarak ele almaktır. Literatür çalışmaları incelendiğinde kredi faiz oranları ve konut talebi arasındaki ilişkilerin genel olarak zaman serileri analizi yaklaşımıyla ele alındığı görülmektedir. Panel veri yaklaşımını içeren çalışmaların veri yapısındaki kısıtlar sebebiyle oldukça sınırlı sayıda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla çalışma bu yönüyle ilgili literatüre katkı sağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu çalışma konut talebi kavramını panel veriler özelinde ele alan az sayıdaki literatüre ışık tutmakta ve Türkiye'deki 81 il bazında veri yapısını kullanması sebebiyle de konuya farklı bir bakış açısı kazandırması ile öncü bir çalışma olma özelliği göstermektedir.

Şekil 1

Konut Kredisi Faiz Oranları ve İpotekli Konut Satışları Zaman Yolu Grafiği

Not. Siyah çizgi konut kredi faiz oranlarını, mavi çizgi ise ipotekli konut satış sayılarını göstermektedir. "İpotekli Konut Satışları ile Konut Kredi Faizleri", TCMB, 2022a, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/portlet/bsJWtMcbgQw%3D/tr>). Kamusal bilgi alanı.

Çalışma aşağıdaki şekilde kurgulanmıştır. Giriş bölümü sonrasında, birinci başlıkta konuya ilişkin daha önce yapılmış literatür çalışmalarına yer verilmektedir. İkinci başlıkta yöntem ve veri seti tanımlandıktan sonra, üçüncü başlıkta ampirik bulgular değerlendirilmektedir. Çalışma sonuç kısmı ile tamamlanmaktadır.

2. Ampirik Literatür Tartışması

Yabancı literatürde konut piyasası üzerinde yapılan ampirik çalışmaların 1950'lerden sonra olduğu görülmesine rağmen yerli literatürde konut piyasasını inceleyen ampirik çalışmaların özellikle 2000'li yıllardan sonra yoğunlaştığı görülmektedir. Çalışmalardan çıkarılan bilgiler ışığında, konut kavramının farklı yönleriyle ele alınabilmesinin mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlar; konut fiyatı, konut talebi, konut kredi hacmi, konut edinme kararları, konut hareketliliği, konut balonu, konut boşluğu vb. şeklindedir. Özellikle konut fiyatları üzerinde daha çok sayıda çalışmaya ulaşmak mümkün iken, konut talebi için ulaşılan literatür çalışma sayısının daha sınırlı olduğu görülmektedir. Çalışmamızda konut talebi üzerinde durulduğundan, literatür çalışmaları da bu çerçevede ele alınmaktadır.

Konut talebini etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla, konut kredi faiz oranlarını doğrudan veya dolaylı olarak kullanan literatür çalışmaları olmasına rağmen, her bir çalışmanın özeldir farklı bir hususa değindiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle literatürdeki bu çalışmalar; konut kredi faiz oranlarının yanında konut fiyatı, tüketici geliri, nüfus ve/veya hane sayısı gibi daha başka bağımsız değişkenlerin de konut talebi üzerindeki etkilerine yoğunlaşmaktadır.

Konut talebini etkileyen faktörler içerisinde en önemlilerinden bir tanesi konutun fiyatıdır. Konutun fiyatı, kullanılan malzeme, işçilik, malzeme kalitesi, konut büyüklüğü, bulunduğu şehir, semt vs. birçok faktörden etkilenmektedir. Nihayetinde bu faktörlerden bir veya bir kaçındaki değişim konutun fiyatında da değişime neden olmaktadır. Literatür çalışmalarında genellikle konut fiyatını temsilen endeksler kullanılmaktadır. Eğer konut özelinde bir endekse ulaşamaz ise talep yönlü analizlerde tüketici fiyat endeksi, arz yönlü analizlerde ise üretici fiyat endeksi kullanılmaktadır. Literatürde konut fiyatları ile talep arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar; Winger (1968), Maisel vd. (1971), Kartman (1972), Carliner (1973), Rosen (1979), Hausman ve Wise (1980), Elder ve Zumpano (1991), Ermisch (1996), Ermisch vd. (1996), Tiwari vd. (1999), Durkaya ve Yamak (2004), Halicioğlu (2005, 2007), Fontenla ve Gonzalez (2009), Lebe ve Yiğit (2009), Lebe ve Akbaş (2014), Chow ve Niu (2015), Uysal ve Yiğit (2016) olarak sıralanabilmektedir. Araştırılan bu çalışmaların tamamında konut fiyatı ve konut talebi arasında ters yönlü ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle konut fiyatları yükseldiğinde konut talebi azalmaktadır. Burada tersi durum da geçerli olmaktadır. Yani konut fiyatları düştüğünde konuta olan talep artmaktadır. Fakat özellikle enflasyon oranı yüksek olan ülkelerde tüketicilerin konutu riski düşük bir korunma ve yatırım aracı olarak görmelerinden mütevellit, konut fiyatları ile konut talebi arasında pozitif yönlü sonuçların da elde edildiği çalışmalara ulaşmak mümkündür. Bu çalışmalara Goetzmann ve Volaitis (2006) ile Öztürk ve Fitöz (2009) örnek verilebilmektedir. Carliner (1973), Ermisch (1996), Ermisch vd. (1996), Durkaya ve Yamak (2004), Halicioğlu (2005, 2007), Lebe ve Yiğit (2009) çalışmalarında konut talep esnekliğinin -0.8 ila 0 aralığında olduğunu tespit etmişlerdir. Buna karşın konut talep esnekliğini Maisel vd. (1971) çalışmasında -0.88, Kartman (1972) ve Rosen (1979) çalışmasında bir civarı olduğunu bulmuşlardır.

Literatürde konut talebi üzerinde etkili olan bir diğer faktör hane halkı geliri olarak alınmaktadır. Çünkü tüketicilerin ödeme yeteneği gelire göre belirlenmektedir. Hane halkının gelir artışının konut talebini ne kadar artırdığı konusu araştırma sonuçlarında farklılık göstermesine rağmen, gelirin doğrudan ve dolaylı etkileri üzerinde durulan çalışmalara rastlanmaktadır. İlaveten literatürde bahsi geçen gelirin nasıl ölçülmesi gerektiği konusunda da farklı yaklaşımlar söz konusudur. Zira tüketicilerin gelirleri doğrudan ölçülemede, bunun yerine kullanılabilir ideal değişkenlerden birinin milli gelir, gsyh, kişi başı gsyh gibi değişkenlerden biri olması gerektiği konusunda bir eğilime rastlanmaktadır. Konut talebi ile gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmalar: Duesenberry ve Kistin (1953), Lee (1963), Winger (1968), Maisel vd. (1971), Kartman (1972), Carliner (1973), Hausman ve Wise (1980), Elder ve Zumpano (1991), Ermisch (1996), Ermisch vd. (1996), Tiwari vd. (1999), Durkaya ve Yamak (2004), Halicioğlu (2005, 2007), Fontenla ve Gonzalez (2009), Öztürk ve Fitöz (2009), Lebe ve Yiğit (2009), Andrews (2010), Abar ve Karaaslan (2013), Kargı (2013), Bekmez ve Özpolat (2013a), Lebe ve Akbaş (2014), Uysal ve Yiğit (2016) olarak sıralanabilir. Araştırmaların elde ettikleri ortak sonuç, konut talebi ve gelir arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğudur. Başka bir deyişle, gelir artışının konut talebini artıran önemli bir etkisi vardır. Halicioğlu (2005, 2007), Lebe ve Akbaş (2014), Uysal ve Yiğit (2016) konut talebini belirleyen faktörler arasında en fazla etkiye sahip olan değişkenin gelir olduğunu tespit etmiştir. Carliner (1973) çalışmasında gelir esnekliğinin 0.6-0.7 aralığında, Lee (1963), Rosen (1979), Ermisch vd. (1996), Tiwari vd. (1999) ise 0.8 civarında olduğunu tahmin etmişlerdir. Winger (1968), Tiwari vd. (1999), Halicioğlu (2005, 2007) ise bir civarı veya biraz daha büyük bulurken, Öztürk ve Fitöz (2009) 1-2 civarı, Durkaya ve Yamak (2004) ise çalışmalarında bu etkiyi 1.9-3.5 aralığında tahmin etmişlerdir.

Konut talebi üzerinde etkili olan bir diğer faktör konutun finansmanıdır. Burada konut kredi faiz oranlarının yanında kredi koşulları da belirleyici bir özelliğe sahiptir. Yani düşük faiz oranına

sahip ve esnek ödeme koşulları sunan bir kredinin konut talebi üzerinde şüphesiz olumlu bir etkisi olacaktır. Aksine katı ödeme koşullarının konut talebi üzerinde ya çok az etkisi olmakta ya da hiç etkisi olmamaktadır. Faiz oranlarındaki artış tüketicilerin yatırımlarını artırmalarına ve bu mevduatların bankalar aracılığıyla yatırıma dönüştürülmesine sebep olmaktadır. Bu durumda doğaldır ki, özellikle yatırım amaçlı konut talebi daralacaktır. Konut faiz oranlarının konut talebi üzerinde etkisini araştıran literatür çalışmalarında farklı sonuçlar elde edilmiştir. Bazı araştırmacılara göre faiz oranının konut talebi üzerinde etkisi ya yok ya da çok zayıftır. Bu çalışmalardan birkaçı; Painter ve Redfearn (2002), Dokko vd. (2011), Kuttner (2012) olarak sıralanabilir. Öztürk ve Fitöz (2009), Lebe ve Akbaş (2014), Uysal ve Yiğit (2016) gibi bazı çalışmalara göre pozitif ilişki vardır. Aksine, literatürdeki başka araştırmacılara göre ise kredi faiz oranlarının konut talebi üzerinde ters yönlü bir etkisi vardır. Bir diğer ifadeyle konut kredi faiz oranlarındaki azalma konut talebini artırmaktadır. Bu çalışmalardan birkaçı; Fair ve Jaffee (1972), Égert ve Mihaljek (2007), Mishkin (2007), Fontenla ve Gonzalez (2009), Lebe ve Yiğit (2009), Andrews (2010), Kargı (2013), Bekmez ve Özpolat (2013b), Karamelikli (2016), Kolcu ve Yamak (2018), İslamoğlu ve Buluş (2018), Kılıcı (2019), Canbay ve Mercan (2020) olarak verilebilir.

Ayrıca literatür çalışmalarında konut talebini belirleyen bir diğer faktör de göç ve kentleşme oranı olarak alınmaktadır. Bu faktör aslında nüfus, hane sayısı gibi demografik değişkenlerin de konut talebi üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bölgede gelişen ekonomik faaliyetler kentleşme sürecini başlatacak ve yeni göç için uygun bir ortam sağlayacaktır. Diğer bir ifadeyle kentleşme oranının artmasıyla (veya nüfusun, hane sayısının artmasıyla) birlikte konuta olan talebin artması beklenmektedir. Ermisch (1996), Ermisch vd. (1996), Lebe ve Yiğit (2009), Lee (1963), Mankiw ve Weil (1989) gibi çalışmalar nüfus artarken konut talebinin arttığını ortaya koyan çalışmalar arasında sayılabilmektedir. Uysal ve Yiğit (2016) çalışmasında kentleşme ile konut talebi arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada, gelir, fiyat ve konut kredi faiz oranlarının konut talebi üzerindeki etkileri, 81 il verileri kullanılarak incelenmektedir. Bu amaçla çalışmada kullanılan değişkenler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) kaynaklarından elde edilmiştir. 81 il bazında ulaşılabilen veriler 2013-2021 dönemini kapsamaktadır. Dolayısıyla panel veri yapısı $N (81) \times T (9) = NT (729)$ gözlemden oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan değişken tanımları ve kısaltmaları Tablo 1'deki gibi sunulabilir.

Tablo 1

Değişkenlere İlişkin Tanımlamalar

Kısaltma	Kapsam	Tanım
LISTS	81 il	İpotekli (Kredili) Satılan Konut Sayısının Logaritması
LTHS	81 il	Yerleşim Yerinde Yaşayan Toplam Hane Sayısının Logaritması
LKBGSYH	81 il	Yerleşim Yerinde Yaşayan Tüketicilerin Kişi Başı GSYH Logaritması
LKFİYAT	81 il	Ortalama Konut Fiyat Endeksinin Logaritması
LKFO	Genel	Konut Kredi Faiz Oranının Logaritması
LTGE	Genel	Tüketici Güven Endeksinin Logaritması

Not. TCMB (2022b), Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (<https://evds2.tcmb.gov.tr>); TÜİK (2022), Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Veri Portalı (<https://data.tuik.gov.tr>) kaynaklarından yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1 incelendiğinde bağımlı değişken ipotekli (kredili) satılan konut sayısının logaritması (LİSTS) ile yerleşim yerinde yaşayan toplam hane sayısının logaritması (LTHS), yerleşim yerinde yaşayan tüketicilerin kişi başı GSYH logaritması (LKBGSYH) ve konutların ortalama fiyat endeksinin logaritması (LKFIYAT) bağımsız değişkenlerinin verilerine 81 il bazında ulaşıldığı görülmektedir. Buna karşın konut fiyatları 26 bölge bazında oluşturulmuş endeks yardımıyla 81 il bazında oluşturulmuştur. Konut kredi faiz oranının logaritması (LKFO) ve tüketici güven endeksinin logaritması (LTGE) bağımsız değişkenlerinin verileri Türkiye geneli olarak ölçülebilmektedir. Bu nedenle çalışmada bu iki bağımsız değişken tüm panel için aynı değeri almaktadır.

Çalışmada kullanılan veriler N=81 ve T=9 olması sebebiyle, panel veri ekonometrisi yaklaşımı kullanılmıştır. Panel veriler birim ve/veya zaman boyutlu değişimleri dikkate alabildiği için gözlem sayısının artması, serbestlik derecesi probleminin azaltılması, değişkenlerdeki heterojenliğin artırılması gibi faydalarının yanında tahmin sonuçlarının etkinliğinin artırılmasına da olanak sağlamaktadır. Panel veri ekonometrisinde temel olarak üç model yapısı kullanılmaktadır. Bunlar Ortak Etkiler (CE), Sabit Etkiler (FE) ve Rassal Etkiler (RE) modelleridir (Çınar, 2021, s. 5).

Uygun model yapısı formel olmayan yaklaşımlar ile belirlenebilmektedir (Çınar, 2021, ss. 25–27). Ancak bu amaçla istatistiksel yaklaşımlara başvurulması daha uygun bir yaklaşım olacaktır. Çalışmada kullanılan Sabit Etkiler (FE) panel veri regresyon modeli $i=1,2,\dots,N$ ve $t=1,2,\dots,T$ için şu şekilde gösterilmektedir:

$$y_{it} = \alpha_{it} + \beta x_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Rassal Etkiler (RE) modeli ise aşağıdaki gibidir:

$$y_{it} = \alpha + \beta x_{it} + u_i + \lambda_t + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Burada i , 81 ili temsilen birimleri ve t ise 2013–2021 zaman dönemini göstermektedir. y_{it} bağımlı değişken olan ipotekli konut satış sayılarını, x_{it} ise modelde kullanılan bağımsız değişkenleri tanımlamaktadır. Son olarak ε_{it} ortalaması sıfır varyansı sabit normal dağılıma sahip hata terimidir. Yani $\varepsilon_{it} \sim NID(0, \sigma^2)$ temsil etmektedir.

Her ne kadar teorik olarak FE ve RE modellerinde birim ve/veya zaman etkileri ele alınabilse dahi, çalışmada kullanılan konut kredi faiz oranları (LKFO) ve tüketici güven endeksi (LTGE) değişkenlerinin iller bazında verileri bulunmamaktadır. Bu sebeple hem zaman boyutlu hem de birim ve zaman boyutlu olan sabit etkiler modelleri tahmin sürecinde kullanılamamaktadır. Çalışmada yer alan analizlerin tamamında kullanılan sabit etkiler modeli sadece birim boyutlu olarak ele alınabilmektedir.

CE, FE veya RE modellerinden hangisinin uygun olduğu spesifikasyon testleri kullanılarak belirlenmektedir. İlave tahmin sonuçlarının güvenilir olması, kullanılan yöntemin en iyi doğrusal yansız tahminci (BLUE) olmasına bağlıdır. Diğer bir ifadeyle, tahmin edilen modelde homoskedastisite (özdeş varyans, sabit varyans), otokorelasyonsuzluk (serisel korelasyonsuzluk), birimlerarası korelasyonsuzluk ve çoklu doğrusal bağlantısızlık varsayımları geçerli olmalıdır. Dolayısıyla ilgili varsayımların sağlanıp sağlanmadığının sınanması ve ihtiyaç halinde ilgili ekonometrik varsayımların sağlanmasına olanak sağlayacak alternatif bir çözümle dirençli tahmincilerin kullanılması gerekmektedir.

4. Ampirik Bulgular

İlk olarak değişkenler arasındaki betimsel ilişkilerin ortaya konulması amacıyla Tablo 2’de korelasyon katsayıları matris formunda verilmektedir. Panel veri modelinde kullanılacak bağımlı değişken ipotekli satışlar ile bağımsız değişkenler arasında hesaplanan korelasyon katsayıları incelendiğinde, tüketici güven endeksi hariç tüm katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Korelasyon katsayılarının işaretleri incelendiğinde şu sonuçlar elde edilmektedir: İpotekli satışlar ile toplam hane sayısı arasında pozitif, ipotekli satışlar ile gelir arasında pozitif, ipotekli satışlar ile konut kredi faiz oranları arasında negatif, ipotekli satışlar ile konut fiyatları arasında negatif ilişki olduğu görülmektedir.

Tablo 2

Korelasyon Sonuçları

	LİSTS	LTHS	LKBGSYH	LKFO	LKFİYAT	LTGE
LİSTS	1.0000 (-----)					
LTHS	0.8898 ^a (0.0000)	1.0000 (-----)				
LKBGSYH	0.3719 ^a (0.0000)	0.3290 ^a (0.0000)	1.0000 (-----)			
LKFO	-0.0842 ^b (0.0229)	0.0521 (0.1598)	0.5143 ^a (0.0000)	1.0000 (-----)		
LKFİYAT	-0.0632 ^c (0.0880)	0.0315 (0.3954)	0.6254 ^a (0.0000)	0.6128 ^a (0.0000)	1.0000 (-----)	
LTGE	0.0110 (0.7668)	-0.0645 ^c (0.0817)	-0.6708 ^a (0.0000)	-0.6523 ^a (0.0000)	-0.8606 ^a (0.0000)	1.0000 (-----)

Not. Parantez içerisindeki değerler marjinal anlamlılık düzeylerini (prob.) göstermektedir.

^{a, b, c} sırasıyla %1, %5 ve %10’da anlamlıdır.

Korelasyon katsayılarının büyüklükleri incelendiğinde ise ipotekli satışlar ile toplam hane sayısı arasında güçlü ilişki olduğu (0.8898), ancak diğer değişkenler arasında zayıf ilişkilerin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Sadece tüketici güven endeksi ile ipotekli konut satışları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye ulaşılamamıştır. Buna rağmen literatür çalışmalarında bu değişkene yer verilmesi sebebiyle çalışmamızda da tüketici güven endeksi değişkeni modelde bağımsız değişken olarak kullanılmaktadır. Tablo 2’nin diğer sütunları bağımsız değişkenlerin aralarında hesaplanan korelasyon katsayılarını ortaya koymaktadır.

Uygun panel veri regresyon modelinin belirlenmesi amacıyla Tablo 3’te spesifikasyon test sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 3

Spesifikasyon Testleri Sonuçları

	F-Homojenlik Sınaması	Breusch-Pagan - King-Wu LM / LR Sınaması	Hausman Sınaması
Test İstatistiği	72.7276 ^a (0.0000)	2285.360 ^a (0.0000) - 47.8054 ^a (0.0000) /1235.64 ^a (0.0000)	13.990 ^b (0.0135)

Not. ^{a, b} sırasıyla %1 ve %5’de anlamlıdır.

Tablo 3'te elde edilen sonuçlar üç aşamalı olarak değerlendirilmektedir. Birinci aşamada Sabit Etkiler (FE) modeli için birim etkilerinin anlamlı olup olmadığı F-homojenlik sınaması ile test edilmiştir. Test sonuçlarına göre hesaplanan değer istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır. Diğer bir ifadeyle, birinci aşama sonuçlarına göre birim boyutlu FE modelinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İkinci aşamada Breusch-Pagan ve King-Wu LM/LR sınamaları yardımıyla Rassal Etkiler (RE) modeli bağlamında birim etkilerinin anlamlı olup olmadığı ortaya konulmuştur. Sonuçlar incelendiğinde, her üç sınama için de %1 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezi red edilmektedir. Yani ikinci aşamada birim boyutlu RE modelinin uygun model olduğu belirlenmiştir. Üçüncü aşamada ise RE ve FE modelleri arasında karar vermek amacıyla Hausman (1978) sınamasına yer verilmektedir. Hesaplanan Hausman test istatistiği istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır. O halde nihai olarak uygun modelin birim boyutlu Sabit Etkiler (FE) modeli olduğu belirlenmiştir.

Tahmin edilen birim boyutlu FE regresyon modeli, ekonometrik varsayımların sağlanması durumunda en iyi doğrusal yansız tahminci (BLUE) olacaktır. Bu nedenle panel veri regresyon modeli tahmin edildikten sonra, homoskedastisite (özdeş varyans, sabit varyans), otokorelasyonsuzluk, birimlerarası korelasyonsuzluk ve çoklu doğrusal bağlantısızlık varsayımları için test sonuçlarına da yer verilmelidir. Bu testlere ilişkin bulgular Tablo 4'de sunulmaktadır.

Tablo 4'de verilen test sonuçları incelendiğinde, ekonometrik varsayımlardan çoklu doğrusal bağlantısızlık varsayımının ihlali için uygulanan varyans enflasyon faktörü (VIF), bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığını göstermektedir. Ancak homoskedastisite (özdeş varyans, sabit varyans), otokorelasyonsuzluk, birimlerarası korelasyonsuzluk varsayımlarının sınanması amacıyla uygulanan test istatistiklerinin %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 4

Ekonometrik Varsayımların Sınanmasına İlişkin Test Sonuçları

Sınanan Testler	İstatistik Değeri
Homoskedastisite (Modified Wald)	5337.65 ^a (0.0000)
Otokorelasyonsuzluk (Baltagi LM-LM5/ Modified Bhargava)	92.9682 ^a (0.0000)- 9.6420 ^a (0.0001) / 0.9491 (0.4357)
Birimlerarası Korelasyonsuzluk (Pesaran/Friedman/Frees)	45.162 ^a (0.0003) / 171.648 ^a (0.0001) / 8.1920 ^a (0.0002)
Çoklu Doğrusal Bağlantısızlık (VIF-Ortalama)	2.78
LTHS	1.80
LKBGSYH	2.23
LFİYAT	4.02
LKFO	4.67
LTGE	1.19

Not. ^a %1'de anlamlıdır.

Yani tahmin edilen birim boyutlu sabit etkiler modelinin en iyi doğrusal yansız tahminci (BLUE) özelliğini göstermesi ancak dirençli tahmincilerin kullanılması ile mümkündür. O halde modelin bu problemlere karşı tutarlı standart hatalar üretebilen yeni bir yöntemle tahmin edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla çalışmada Driscoll ve Kraay (1998) tarafından önerilen dirençli standart hatalar ile tahminler gerçekleştirilerek sonuçlar Tablo 5'te verilmektedir.

Tablo 5 incelendiğinde tahmin edilen tüketici güven endeksi haricindeki diğer bağımsız değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Hesaplanan determinasyon katsayısı bağımsız değişken olarak kullanılan; toplam hane sayısı, kişi başı gayrisafi yurtiçi hâsıla, konut faiz oranı, konut fiyatı ve tüketici güven endeksinin bağımlı değişken olan ipotekli konut satışlarının %58'ini açıkladığını göstermektedir. Ayarlanmış (düzeltilmiş) determinasyon katsayısında çok küçük bir fark olmakla beraber açıklama gücü yine yaklaşık %58 olarak hesaplanmıştır. Hem determinasyon hem de ayarlanmış determinasyon katsayısının bu denli yakın olması modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Modelin genel anlamlılığı için hesaplanan F-istatistiği 118.06 gibi yüksek bir değer bulunmuştur ve istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır. Yani tahmin edilen model genel olarak anlamlıdır ve uyumun iyiliği vardır.

Tablo 5

Tutarlı Standart Hatalı Model Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Parametreler	Dirençli Standart Hatalar	Test İstatistikleri	Anlamlılık Düzeyi
LTHS	2.2177 ^a	0.3103	7.15	0.000
LKBGSYH	0.8573 ^a	0.1243	6.89	0.000
LKFIYAT	-0.6351 ^a	0.1147	-5.54	0.001
LKFO	-1.2325 ^a	0.1059	-11.64	0.000
LTGE	0.7999	0.5150	1.55	0.159
ORTALAMA	-25.1806 ^a	4.9217	-5.12	0.001
R ²	0.5805			
\bar{R}^2	0.5776	F-ist.	118.06 ^a	

Not: ^a %1'de anlamlıdır. Tüketici güven endeksi dışlandığında elde edilen parametrelerin büyüklüklerinde küçük değişimler olmasına rağmen, bu değişimler elde edilen sonuçlarda bir fark yaratmamaktadır. İlaveten tahmin edilen tüm parametreler istatistiksel olarak anlamlıdır. İstenildiğinde sonuçlar verilebilir.

Tahmin edilen parametreler bireysel olarak şu şekilde yorumlanabilmektedir:

Gelir, kredi faiz oranları, konut fiyatı ve tüketici güven endeksi sabit tutulduğunda, ilgili şehirdeki toplam hane sayısının %1 artması durumunda ipotekli konut satışı ortalama %2.22 artar. Teorik olarak bir şehirde yaşayan hane sayısının artmasının konuta olan ihtiyacı artırması ve bu durumun da ipotekli satışlar üzerinde pozitif bir etki yaratması beklenmektedir. Bir şehirdeki hane sayısındaki artış başka faktörlere de bağlı olabileceği gibi göç sebebiyle de olabilmektedir. Dolayısıyla hangi sebeple olursa olsun, hane sayısındaki artış konut talebine veya ipotekli konut talebine neden olmaktadır. Tablo 5'ten görüldüğü üzere ekonometrik tahmin sonuçları teorik beklentiler ile uyumludur.

Toplam hane sayısı, kredi faiz oranları, konut fiyatı ve tüketici güven endeksi sabit tutulduğunda, ilgili şehirde yaşayan bireylerin kişi başı gelirinin (gayrisafi yurtiçi hasılası) %1 artması durumunda, ipotekli konut satışı ortalama %0.86 (binde 8.6) artar. Gelir artışı sonucunda tüketicilerin konuta olan veya ipotekli satış yoluyla konut taleplerinin artması beklentiler ile uyumlu bir sonucu ortaya koymaktadır.

Toplam hane sayısı, gelir, kredi faiz oranları ve tüketici güven endeksi sabit tutulduğunda, ilgili şehirdeki konutların fiyatlarının %1 artması durumunda, ipotekli konut satışı ortalama %0.63 (binde 6.3) azalır. Diğer bir ifadeyle konutun fiyatının artmasının konuta olan talebi azaltması beklendiğinden, tahmin edilen parametrenin beklentiler ile uyumlu olduğu görülmektedir.

Toplam hane sayısı, gelir, konut fiyatı ve tüketici güven endeksi sabit tutulduğunda, konut kredi faiz oranının %1 artması durumunda ipotekli konut satışı ortalama %1.23 azalır. Ters şekilde sonuç yorumlandığında, diğer değişkenler sabitken, konut kredi faiz oranının %1 azalması durumunda ipotekli konut satışı ortalama %1.23 artmaktadır. Beklendiği üzere konut kredi faiz oranı ile ipotekli konut satışları arasında ters yönlü ilişki elde edilmiştir.

Toplam hane sayısı, konut fiyatı, gelir ve kredi faiz oranları sabit tutulduğunda, tüketici güven endeksindeki %1'lik artışın, ipotekli konut satışını ortalama %0.79 artırdığı sonucu elde edilmiştir. Ancak tüketici güven endeksi parametresi beklentiler ile uyumlu olarak pozitif tahmin edilmesine rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 5'te tahmin edilen parametreler incelendiğinde ipotekli konut satışları üzerindeki en büyük etkinin toplam hane sayısındaki artış olduğu görülmektedir. Konut talebi üzerinde ikinci sırada etkili olan değişkenin konut kredi faiz oranı olduğu bulunmuştur. Sonrasında ise tüketici geliri ve konut fiyatlarının etkili bağımsız değişkenler olduğu görülmektedir. Tahmin edilen parametrelerin gerek işaretleri gerekse büyüklükleri itibariyle literatür çalışmaları ile uyumlu sonuçlar içerdiği görülmektedir.

Tablo 6

En Büyük ve En Küçük Birim Etkiler

En Büyük Etkiler			En Küçük Etkiler		
Birim	Şehir	Etki Büyüklüğü	Birim	Şehir	Etki Büyüklüğü
40	İstanbul	4.3185	51	Kilis	-2.2692
41	İzmir	2.5363	76	Tunceli	-1.8563
7	Ankara	2.5148	15	Bayburt	-1.6257
21	Bursa	2.0064	38	İğdır	-1.5815
53	Konya	1.6631	13	Bartın	-1.5021

Tahmin edilen model sonucunda hesaplanan birim etkiler Tablo 6'da verilmektedir. Buna göre gelir, fiyat ve faiz oranlarının konut talebi üzerindeki etkileri bağlamında tahmin edilen modelin birim boyutlu etkileri incelendiğinde en büyük etkinin sırasıyla; İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa ve Konya'da olduğu görülmektedir. İlk sırada İstanbul'un olması ve etki itibariyle İstanbul'u, Türkiye'deki diğer en büyük şehirlerin izlemesi beklenen bir durumdur. Buna karşın en düşük etki Kilis ilindedir. Kilis'i ise Tunceli, Bayburt, İğdır ve Bartın izlemektedir.

5. Sonuç

Ekonominin lokomotifi niteliğinde olan sektörler arasında yer alan konut sektörü başta imalat olmak üzere birçok sektör ile ilgili olduğundan, konut sektörü üzerine pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların sayısı artmaya da devam etmektedir. Zira konut piyasası; barınma, gelir elde etme, servet biriktirme, değer koruma ve yatırım aracı olma vb. özelliklerinden ötürü ilgi duyulan bir piyasadır. Bu ilgiye bankacılık sektörü de kayıtsız kalmamakta ve bu piyasadaki payını almak istemektedir. Gerek tüketicilere gerekse yatırımcılara kredi kanalıyla ulaşan bankacılık sektörü, hem piyasayı regüle etmeye destek olmakta hem de buradan gelir elde etmektedir. Dolayısıyla kredi faiz oranlarının azaltılması (artırılması) ister istemez piyasanın canlanmasına (durgunluk yaşanmasına) ve konut satışlarının artmasına (azalmasına) yol açmaktadır. Bu durumda konut stokunda bir azalma (artma) yaşanacak ve yeni

konutlara ihtiyaç duyulacaktır. Bu da konut ile birlikte başta inşaat, mobilya ve tekstil olmak üzere birçok sektörde olumlu yönde etkisini gösterecektir.

Çalışmanın temel amacı Türkiye’de konut talebinin belirleyicilerini ortaya koyarak, özellikle kredi faiz oranlarının konut talebi üzerindeki etkisini ele almaktır. Bu çalışmada daha önceki literatür çalışmalarında veri kısıtı sebebiyle üzerinde durulamayan bir katkı söz konusudur. Bu katkı Türkiye’deki 81 il için 2013-2021 dönemi yıllık verileri kullanılarak panel veri yaklaşımı ile konunun ele alınmasıdır. Elde edilen sonuçlar itibariyle, modelde kullanılan beş bağımsız değişkenin dört tanesinin ipotekli konut talebi üzerinde anlamlı etkisi olduğu belirlenmiştir. Sadece bağımsız değişkenlerden tüketici güven endeksi işareti yönüyle beklentiler yönünde pozitif olmasına rağmen, istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. Anlamlı bulunan bağımsız değişkenler incelendiğinde gerek işaretleri gerekse büyüklükleri itibariyle literatür çalışmalarını desteklediği görülmektedir. Ancak çalışmada konut kredi faizlerinin konut talebi üzerinde etkili olmadığını veya pozitif etkilediğini bulan literatürdeki Painter ve Redfearn (2002), Öztürk ve Fitöz (2009), Dokko vd. (2011), Kuttner (2012), Lebe ve Akbaş (2014), Uysal ve Yiğit (2016) gibi çalışmalardan farklı sonuçlar elde edilmiştir. Buradaki temel farklılık kullanılan bağımlı değişkenden kaynaklanmaktadır. Zira bu çalışmada ipotekli konut satış sayıları diğer bir ifadeyle konut kredisiyle alınan konutlar kullanılmıştır. Ancak diğer çalışmalarda konut talebi için ya satılan toplam konut sayısı ya yapı kullanım izni alınmış bina sayısı ya da tamamen veya kısmen biten yeni binalar gibi değişkenler bağımlı değişken olarak alınmaktadır.

Konuta olan ihtiyaç geçmişten geleceğe daima olacaktır. Özellikle nüfus artışı veya hane sayısındaki artış konuta olan ihtiyacı daha da artırmaktadır. Bu ihtiyacın karşılanması için hâlihazırda uygulanan birçok proje olmasına rağmen ne yazık ki yeterli olamamaktadır. Özellikle öz gelirleriyle konut ihtiyacını karşılayamayan düşük ve orta gelirli aileler için yetkili birimler tarafından gerek yeni konut üretilmeli gerekse alternatif konut finansman modellerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Fakat bu konut finansman modelinde özellikle büyük şehirlerdeki yoğunluğun azaltılması için her ile özel koşulların oluşturulması, tüketici açısından yaşadığı ilin cazip hale getirilmesi için yeni projelerin geliştirilmesi gerekmektedir. Böylece tüketiciler büyükşehirlere göç etme düşüncelerinde bir revizyona giderek, buldukları illerde yaşamak için daha fazla istekli olacaklardır. Tabi ki tüm bu yeni strateji veya finansman kaynaklarının ekonomik etkilerini de dikkate almak elzem bir durumdur. Zira bu projelerde kontrolün kaçırılması durumunda 2008 krizinde olduğu gibi, benzer krizlerin meydana gelme riski söz konusudur. Meydana gelecek yeni bir ekonomik kriz veya istikrarsızlık, daha önceki krizlerde olduğu gibi hızlı bir şekilde konut sektörünü hem doğrudan hem de inşaat sektörü yoluyla dolaylı olarak etkileyecektir.

TEŞEKKÜR

—

FINANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek alınmadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Mehmet Çınar Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Abar, H., & Karaaslan, A. (2013). Konut talep edenlerin özellikleriyle talep edilen konutun özellikleri arasındaki ilişkinin çoklu uyum analizi yöntemi ile incelenmesi: Atatürk Üniversitesi personeli örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), 323–339. <https://dergipark.org.tr/pub/atauniibd/issue/2710/35919>
- Andrews, D. (2010). *Real house prices in OECD countries: The role of demand shocks and structural and policy factors* (Working Papers No. 831). OECD Economics Department.
- Bekmez, S., & Özpolat, A. (2013a). Gelir esnekliğinin ve kentsel dönüşüm uygulamalarının konut talebine etkisinin VECM yöntemi ile tahmin edilmesi. *Akdeniz İ.İ.B.F.Dergisi*, 13(27), 99–113. <https://dergipark.org.tr/pub/auibfd/issue/32330/359272>
- Bekmez, S., & Özpolat, A. (2013b). Türkiye’de konut talebinin belirleyenleri: Dinamik bir analiz. *TİSK Akademi*, 11(2), 171–87.
- Canbay, Ş., & Mercan, D. (2020). Türkiye’de konut fiyatları, büyüme ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(1), 176–200. <https://doi.org/10.11611/yead.674472>
- Carliner, G. (1973). Income elasticity of housing demand. *The Review of Economics and Statistics*, 55(4), 528–532. <https://doi.org/10.2307/1925683>
- Chow, G. C., & Niu, L. (2015). Housing prices in urban China as determined by demand and supply. *Pacific Economic Review*, 20(1), 1–16. <https://doi.org/10.1111/1468-0106.12080>
- Çınar, M. (2021). *Panel veri ekonometrisi: Stata ve EViews uygulamalı*. Ekin Yayınevi.
- Dokko, J., Doyle, B. M., Kiley, M. T., Kim, J., Sherlund, S., Sim, J., Van Den Heuvel, S., & L’Huillier, J.-P. (2011). Monetary policy and the global housing bubble. *Economic Policy*, 26(66), 233–283.
- Driscoll, J. C., & Kraay, A. C. (1998). Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data. *The Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549–560. <http://www.jstor.org/stable/2646837>
- Duesenberry, J., & Kistin, H. (1953). *The role of demand in the economic structure*. Oxford University Press.
- Durkaya, M., & Yamak, R. (2004). Türkiye’de konut piyasasının talep yönlü analizi. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 19(217), 75–83. <https://doi.org/10.3848/iif.2004.217.0292>
- Égert, B., & Mihaljek, D. (2007). Determinants of house prices in Central and Eastern Europe. *Comparative Economic Studies*, 49(3), 367–388. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ces.8100221>
- Elder, H. W., & Zumpano, L. V. (1991). Tenure choice, housing demand and residential location. *Journal of Real Estate Research*, 6(3), 341–356. <https://doi.org/10.1080/10835547.1991.12090656>
- Ermisch, J. (1996). The demand for housing in Britain and population ageing: Microeconomic evidence. *Economica*, 63(251), 383–404. <https://doi.org/10.2307/2555013>
- Ermisch, J. F., Findlay, J., & Gibb, K. (1996). The price elasticity of housing demand in Britain: Issues of sample selection. *Journal of Housing Economics*, 5(1), 64–86. <https://doi.org/10.1006/jhec.1996.0004>
- Fair, R., & Jaffee, D. M. (1972). *The implications of the proposals of the Hunt Commission for the mortgage housing market: An empirical study*. (Conference Series No. 8). Federal Reserve Bank of Boston.
- Fontenla, M., & Gonzalez, F. (2009). Housing demand in Mexico. *Journal of Housing Economics*, 18(1), 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.jhe.2008.08.001>
- Goetzmann, W. N., & Eduardas, V. (2006). *Simulating real estate in the investment portfolio: Model uncertainty and inflation hedging* (Working Paper No. 06–04). Yale International Center for Finance.
- Güneş, C. (2009). *Türkiye’de hanelerin konut tercihi: Ekonometrik yaklaşım* (Yayın No 249361) [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Halıcıoğlu, F. (2005, July 22–25). *The demand for new housing in Turkey: An application of ARDL model* [Paper presentation]. Business and Economics Society International Conference, Grand Canyon, Arizona, USA.
- Halıcıoğlu, F. (2007). The demand for new housing in Turkey: An application of ARDL model. *Global Business and Economics Review*, 9(1), 62–74. <https://doi.org/10.1504/GBER.2007.012509>
- Hausman, J. A., (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251–1271. <https://doi.org/10.2307/1913827>
- Hausman, J. A., & Wise, D. A. (1980). Discontinuous budget constraints and estimation: The demand for housing. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 75–96. <https://doi.org/10.2307/2297104>
- İslamoğlu, B., & Buluş, A. (2018). Mortgage piyasası ve para politikasının konut fiyatlarına etkisi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 455–466. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1005717>
- Karamelikli, H. (2016). Linear and nonlinear dynamics of housing price in Turkey. *Ekonomia*, 46, 81–98. <https://doi.org/10.17451/eko/46/2016/238>
- Kargı, B. (2013). Konut piyasası ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine zaman serileri analizi (2000–2012). *International Journal of Human Sciences*, 10(1), 897–924.
- Kartman, A. E. (1972). New evidence on the demand for housing. *Southern Economic Journal*, 38(4), 525–530. <https://doi.org/10.2307/1056508>

- Kılıcı, E. N. (2019). Konut kredisi faiz oranları ile ipotekli konut satışları arasındaki ilişkinin analizi; Türkiye örneği. *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics*, 14(1), 95–107. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.15033>
- Kolcu, F., & Yamak, N. (2018). Gelir ve faiz oranlarının konut fiyatları üzerindeki kısa ve uzun dönem etkileri. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı, 141–152. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.439535>
- Kuttner, K. N. (2012). Low interest rates and housing bubbles: Still no smoking gun. In D. D. Evanoff & G. G. Kaufman (Eds.), *The role of central banks in financial stability: How has it changed?* (pp. 159–185). World Scientific. https://doi.org/10.1142/9789814449922_0008
- Lebe, F., & Akbaş, Y. E. (2014). Türkiye'nin konut talebinin analizi: 1970–2011. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 57–83.
- Lebe, F., & Yiğit, B. (2009, June 12–13). *Analysis of the short and long run housing demand in Turkey* [Paper presentation]. The 7th International Symposium of the Romanian Regional Science Association, Baia Mare, Romania.
- Lee, T. H. (1963). Demand for housing: A cross-section analysis. *The Review of Economics and Statistics*, 45(2), 190–196. <https://doi.org/10.2307/1924656>
- Maisel, S. J., Burnham, J. B., & Austin, J. S. (1971). The demand for housing: A comment. *The Review of Economics and Statistics*, 53(4), 410–413. <https://doi.org/10.2307/1928748>
- Mankiw, N. G., & Weil, D. N. (1989). The baby boom, the baby bust, and the housing market. *Regional Science and Urban Economics*, 19(2), 235–258. [https://doi.org/10.1016/0166-0462\(89\)90005-7](https://doi.org/10.1016/0166-0462(89)90005-7)
- Mishkin, F. S. (2007). *Housing and the monetary transmission mechanism* (NBER Working Paper 13518). National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w13518/w13518.pdf
- Öztürk, N., & Fitöz, E. (2009). Türkiye'de konut piyasasının belirleyicileri: Ampirik bir uygulama. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 21–46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijmeh/issue/54831/750684>
- Painter G., & Redfearn, C. L. (2002). The Role of interest rates in influencing long-run homeownership rates. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 25(2-3), 243–267. <https://doi.org/10.1023/A:1016529926494>
- Rahman, M. M. (2010). The Australian housing market – understanding the causes and effects of rising prices. *Policy Studies*, 31(5), 577–590. <https://doi.org/10.1080/01442872.2010.497261>
- Rosen, H. S. (1979). Housing decisions and the U.S. income tax: An econometric analysis. *Journal of Public Economics*, 11(1), 1–23. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(79\)90042-2](https://doi.org/10.1016/0047-2727(79)90042-2)
- Tiwari, P., Parikh, K. & Parikh, J. (1999). Effective housing demand in Mumbai (Bombay) metropolitan region. *Urban Studies*, 36(10), 1783–1809. <https://doi.org/10.1080/0042098992827>.
- TCMB. (2022a). İpotekli Konut Satışları ile Konut Kredi Faizleri. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/portlet/bsJWtMcbgQw%3D/tr>
- TCMB. (2022b). *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*. <https://evds2.tcmb.gov.tr>
- TÜİK. (2022). *Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Veri Portalı*. <https://data.tuik.gov.tr>
- Uysal, D., & Yiğit, M. (2016). Türkiye'de konut talebinin belirleyicileri (1970–2015): Ampirik bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 19(1), 185–209.
- Winger, A. R. (1968). Housing and income. *Economic Inquiry*, 6(3), 226–252. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1968.tb01195.x>

Extended Abstract

The largest share of the real estate sector is in the residential sector. Although this sector has emerged to meet the need for housing, it has been performing many consumer functions for many years. Housing also has essential meanings regarding security, comfort, prosperity, and socio-cultural life. Therefore, housing is generally the most valuable property owned by individuals and households and is the subject of an essential part of household income. According to the Turkish Statistical Institute (TURKSTAT), approximately 27% of household consumption expenditures in Türkiye in the last 15 years have been allocated to housing and rent expenditures, while at the same time these expenditures take the highest share of household expenditures for consumption purposes. At the same time, an increase in housing expenditures due to the high multiplier effect of housing expenditures leads to increased demand for other housing-related goods such as furniture, white goods, home textiles.

The study's main objective is to address the effects of price, income, and mortgage interest rates on housing demand in Türkiye using panel data. When the literature studies are examined, it is seen that the relations between mortgage interest rates and housing demand are generally realized with the approach of time series analysis. It is fair to say that studies involving the panel data approach are quite limited due to limitations in the data structure. Therefore, the study contributes to the literature related

to this aspect. In other words, this study sheds light on the small number of literature that addresses the concept of housing demand in panel data. In addition, this study is a pioneering study giving a different perspective on the subject due to its use of a data structure based on 81 provinces in Türkiye.

Three-stage evaluation criteria are applied in the panel data models to determine the appropriate model structure. In the first stage, the importance of individual effects is tested for the Fixed Effects (FE) model. The value calculated according to the test results is statistically significant at %1. In other words, according to the results of the first stage, it was concluded that the individual dimensional FE model is valid. In the second stage, the significance of the individual effects is tested for the Random Effects (RE) model. When the results are examined, the null hypothesis is rejected at 1%. In other words, in the second stage, it was determined that the individual dimensional RE model is the appropriate model. The Hausman (1978) test is included in the third stage to decide between the RE and FE models. The calculated Hausman test statistics are statistically significant at 5%. As a result, it was determined that the appropriate model was the individual dimensional Fixed Effects (FE) model.

The estimated panel regression model will be the best linear unbiased estimator (BLUE) if econometric assumptions are valid. Therefore, tests for homoscedasticity, autocorrelation, cross-sectional dependence, and multicollinearity assumptions should be applied. When the test results are examined, the variance inflation factor (VIF) used to violate the multicollinearity assumption from econometric assumptions indicates no problem with multiple linear connections between independent variables. However, it is seen that the test statistics applied to test homoscedasticity, autocorrelation, and cross-sectional dependence are statistically significant at 1%. Therefore, estimates were obtained with robust standard errors recommended by Driscoll and Kraay (1998).

According to the calculated determination coefficient, the total number of households, gross domestic product per capita, mortgage interest rate, house price, and consumer confidence index are explained 58% of mortgaged home sales. Although there is a minimal difference in the adjusted (corrected) determination coefficient, the explanation power is again calculated as approximately 58%. F-statistics calculated for the overall significance of the model are found to be 118.06, which is statistically significant at 1%. Therefore, the estimated model makes sense in general and has the goodness of fit.

According to the estimated parameters with ceteris paribus assumption, if the total number of households in the relevant city increases by about 1%, the sale of mortgaged houses increases by an average of 2.22%. Suppose individuals' per capita income (gross domestic product) increases by about 1% and the sale of mortgaged housing increases by an average of 0.86% (8.6 per thousand). If house prices increase by about 1%, the average sale of mortgaged houses decreases by 0.63% (6.3 per thousand). If the mortgage interest rate increases by about 1%, the sale of mortgaged houses decreases by an average of 1.23%. Conversely, while other variables are fixed, the sale of mortgaged houses increases by an average of 1.23% if the mortgage interest rate decreases by about 1%. Finally, mortgage house sales average increase by about 0.79% if the consumer confidence index increase by about 1%. However, although the consumer confidence index parameter is positively estimated in line with expectations, it is not statistically significant.

When the individual dimensional effects of the predicted model are examined, the most significant effect is in order; It is seen to be in Istanbul, Izmir, Ankara, Bursa, and Konya. However, the lowest effect is in Kilis province. Tunceli, Bayburt, Iğdir, and Bartın follow Kilis.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1115018>

Türkiye’de Mali Alanın Siyasi Konjonktür Çerçevesinde Analizi (2000-2021)

Mustafa Çelen*

Ayşe Güner**

Serdar Yılmaz***

Öz

Mali alan kavramı 2000’li yılların başından itibaren literatürde önemli bir yer edinmiştir. Önce gelişmekte olan ülkeler için bir kaynak yaratma aracı olarak görülen bu konu, 2008 krizi ve COVID-19 pandemisi ile birlikte hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkeler için önem kazanmıştır. Makalede öncelikle mali alan kavramı ve kapsamı incelenmiş, mali alan yaratma yöntemleri açıklanmış, daha sonra ise mali alan literatürü taranmıştır. Çalışmada Heller yöntemi esas alınarak, Türkiye’de 2000-2021 yılları arasında vergi ve harcama politikalarındaki değişim incelenmiştir. Vergi politikası açısından bakıldığında, vergilerin ilgili dönemde dar bir koridorda seyrederek yüzde 24’lerde kaldığı; ayrıca dolaylı-dolaysız vergi kompozisyonunda değişiklik meydana geldiği görülmektedir. Harcama politikası açısından ise ilgili dönemin başında uygulanan istikrar politikaları sonucunda özellikle faiz harcamalarında meydana gelen azalmanın, sosyal yardım, sağlık ve eğitim harcamalarında önemli miktarda artışa imkân verdiği görülmektedir. Bu gelişmeler ile 20 yıl süresince hâkim parti olarak nitelendirilebilecek bir yönetimin, mali alanı nasıl yarattığı ve kullandığı üzerine siyasi konjonktür çerçevesinde bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: mali alan, siyasi konjonktür, vergi gelirleri, kamu harcamaları

Jel Kodları: H2, H3, H5, P1

Cite this article: Çelen, M., Güner, A., & Yılmaz, S. (2022). Türkiye’de mali alanın siyasi konjonktür çerçevesinde analizi (2000-2021). *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 311–333. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1115018>

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü, İstanbul, Türkiye (Sorumlu Yazar).

E-posta: mcelen@marmara.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5876-2241>

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü, İstanbul, Türkiye.

E-posta: aguner@marmara.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3499-7916>

*** Dr., Dünya Bankası, Kıdemli Kamu Yönetimi Uzmanı, Washington, D.C., United States.

E-posta: syilmaz@worldbank.org, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4105-709X>

Article Information

The findings, interpretations, and conclusions are entirely those of authors, and do not represent the views of the World Bank, its executive directors or countries they represent.

Bu çalışmada ifade edilen bulgular, tahminler ve yorumlar tamamen yazarlara aittir ve Dünya Bankası Yönetim Kurulu’nun veya kurulun temsil ettiği hükümetlerin görüşlerini yansıtmamaktadır.

Received 10 May 2022; Revised 17 August 2022; Accepted 23 August 2022; Available online 30 December 2022

Fiscal Space Analysis of Türkiye Within the Context of Political Cycles (2000-2021)

Abstract

The concept of fiscal space has gained prominence in the literature since the early 2000s. Although it was originally perceived as a tool to create additional resources in only developing countries, the concept also became important in developed countries with the 2008 economic crisis and COVID-19 pandemic. This article reviews the literature on fiscal space, including various definitions and explains the efforts to create fiscal space in countries. The article analyzes revenue and expenditure policies of Türkiye by using the methodology of Peter Heller. In terms of revenue policy, tax revenues fluctuated around 24 percent. Between direct and indirect tax proceeds, there has been a swap between direct and indirect taxes—direct tax revenues becoming less important. In terms of expenditure policy, the decline in interest payments due to the stabilization policies pursued by the government has created space to finance social service expenditures, such as education, healthcare, and social protection. Under the light of these developments, we analyze the fiscal space creation efforts of the government.

Keywords: fiscal space, political cycle, tax revenues, public expenditures.

Jel Codes: H2, H3, H5, P1

1. Giriş

Son yirmi yıl içinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kamu finansmanlarının sürdürülebilirliğini sağlamak için yeni kaynak arayışı içine girmesi ile birlikte birçok araştırmacı ve uluslararası kurum bu ülkelerin finansal pozisyonunu değerlendirmek için mali alan kavramına başvurmuşlardır. Literatürde mali alan kavramının ortaya çıkması ile birlikte bu kavramın nasıl tanımlanacağı ve mali alanın nasıl ölçüleceği üzerine birçok çalışma yapılmıştır.

Devletlerin toplumsal ihtiyaçları karşılayabilmesi için kamu harcamalarını finanse edecek kaynaklara ihtiyacı bulunmaktadır. Her devletin kamusal mal ve hizmet ihtiyacı da farklılık göstermektedir. Örneğin, gelişmekte olan ülkelerde beşerî sermayeyi arttırmak için daha fazla eğitim ve sağlık harcamasına ihtiyaç bulunmaktadır. Buna ek olarak ekonomik büyümeyi sağlamak için fiziki altyapı yatırımlarına gereksinim duyulmaktadır. Öte yandan, yaşlı nüfus ve bağımlılık oranının yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde ise buna çözüm sağlayacak politikaları uygulayabilmek için mali alana ihtiyaç vardır (Heller, 2007).

Bu çalışmada, 2000-2021 yılları arasında Türkiye’de mali alanın vergi ve harcama politikaları esas alınarak, siyasi konjonktür çerçevesinde analiz edilmesi amaçlanmıştır. Zira mali alan siyasi, sosyal ve ekonomik hayat ile etkileşim halindedir ve her ülkenin kendine özgü koşulları bulunmaktadır. Hatta mali alanın kullanımı da bir siyasi tercih konusudur. Dolayısıyla sadece bütçe politikalarına bakmak yeterli değildir. Buna ek olarak, sosyo-ekonomik belirleyicilerin (gelir dağılımı, yolsuzluk, kurumsal yapı vb.) ve siyasi faktörlerin (tek parti iktidarı, koalisyon hükûmetleri, demokrasi, kuvvetler ayrılığı, kanunların üstünlüğü vb.) de göz önünde tutulması gerekmektedir.

2. Mali Alan, Mali Alan Yaratma Yöntemleri ve Mali Alan Çalışmalarının Gelişimi

Literatürde mali alan üzerine anlaşılmış ortak bir tanım bulunmamaktadır. Bu tanımlarda farklı hedeflere ulaşmak söz konusu olsa da, sonuç olarak yapılması istenilen şeyin ortak bir noktası bulunmaktadır. Genel anlamda mali alan, devletin mali sürdürülebilirliğe ya da ekonomik istikrara zarar vermeden, tanımlı hedeflere ulaşabilmek amacıyla bütçede kaynak yaratabilme işlevidir (Heller, 2005a).

Mali alan kamu bütçesi içinde gelir, gider ve borçlanma dengelenmesi yoluyla mali sürdürülebilirliğin sağlandığı hareket serbestisidir. Sürdürülebilir bir mali alan yapısı, kamu harcamalarını finanse edebilme, hizmet sunumunu gerçekleştirebilme ve kamu borçlarını ödeyebilme gücüne sahip olabilmelidir. Dolayısıyla mali alan ile mali sürdürülebilirlik arasında çok sıkı bir bağ vardır. Mali sürdürülebilirlik sağlanabildiği ölçüde mali alan oluşumundan bahsedilebilir. Mali alan ve mali sürdürülebilirlik ilişkisi değişik durumlarda kendini göstermektedir. Örneğin mali alan genişlemesi, kısa vadede olduğu kadar gelecekte de kamu harcamalarının arttırılmasını gerektirecektir. Dolayısıyla, kamu finansmanı için hem cari dönemde hem gelecekte elde edilecek gelirlerin yeterli olması gerekir. Bir ülke, borcunu finanse edebiliyorsa, yapılan kamu harcamaları ekonomik büyümeyi ve borçların sürdürülebilirliği için ihtiyaç duyulan geliri sağlayabilecektir (Heller, 2005b).

Mali alan kavramı ve konusu özellikle 2000’li yılların başında literatüre girmiştir. Kavramın yaygınlaşmasında Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası uzmanlarının yayınları önemli bir yere sahiptir. Söz konusu uluslararası mali kuruluşların amacı gelişmekte olan ülkelere, yapılacak mali yardımlar ile kamu harcamalarının finansmanında bir alan açmaktır. Ayrıca, bu ülkelerin kendi bütçeleri içinde gelir kaynakları/alanları oluşturarak bu gelirleri hedef odaklı ve daha etkin bir şekilde kullanmalarını sağlama amacı da bulunmaktadır.

Mali alan yaratma konusunda farklı araçlar kullanılmıştır. Konunun gündeme geldiği ilk yıllarda düşük gelirli ülkelere yapılan dış yardımlar, kamu gelirlerinin artırılması, kamu harcamalarının önceliklendirilmesi ile mali alanın yaratılabileceği konusu ön plana çıkmıştır. Daha sonra Dünya Bankası ve IMF ortak oluşumu olan Kalkınma Komitesi mali alanı kamu gelirleri, kamu harcamaları, dış yardımlar ve borçlanmadan oluşan bir dört köşeli elmas -mali alan elması- olarak değerlendirip, bunlardan herhangi birinde meydana gelecek iyileşme ile ek mali alan kapasitesi yaratılabileceğini savunmuştur. Kalkınma Komitesi bu yaklaşımından yola çıkarak ve çeşitli mali göstergeleri kullanarak (dış yardımlar, bütçe açığı, enflasyon, genel yönetim harcamaları, eğitim, sağlık ve altyapı harcamaları), düşük, alt-orta ve üst orta gelirli ülkeler için bir mali alan analizi yapmıştır. Bu çalışmalarda mali alan yaratmanın temel hedefleri ekonomik büyüme ve yoksulluğun azaltılması olmuştur (Development Committee, 2006, 2007).

Bu alandaki ilk çalışmalar Peter S. Heller’a aittir (Heller, 2005a, 2005b, 2007). Heller, vergi gelirlerini, toplam kamu harcamalarını, maaş ve faiz ödemelerini ve iç borçlanmayı GSYH’ya oranlayarak Malavi, Zambiya ve Tanzanya’nın mali alanını ölçmeye çalışmıştır (Heller, 2005a, Heller vd., 2006).¹

Mali alan ile ilgili bundan sonraki çalışmalarda, her ülkenin kendine özgü ve farklı ihtiyaçları doğrultusunda, kamusal hizmetlerin finansmanını temin etme amacıyla mali alan yaratılmasına yönelik öngörüler yer almaktadır. Çoğunlukla gelişmekte olan ülkelerin ele alındığı bu

¹ İlk olarak, Malavi ve Zambiya’nın yüksek olan vergi gelirleri/GSYH yapısı nedeniyle vergi artırımı yolu ile mali alan yaratmasının pek mümkün olmadığını, ancak Tanzanya’da vergi oranlarının yüksek olmasına rağmen vergi idaresinin ve gümrük işlemlerinin modernizasyonu yoluyla vergi tabanını artırarak ek mali alan yaratabileceğini ifade etmiştir. İkinci olarak harcamaların önceliklendirilerek ilave mali alan yaratılabileceğini savunmuştur. Heller çalışmasında, Tanzanya’nın toplam harcamalar içinde zorunlu harcamalar (non-discretionary spending) olarak faiz ve ücret ödemeleri dışında kalan kalemlerden ek mali alan elde edebileceğini belirtirken, Malavi ve Zambiya’nın toplam harcamalar içinde bu ödemelerinin yüksek olması nedeniyle böyle bir imkânı olmadığını ifade etmiştir. Üçüncü olarak Heller, iç borçlanmanın milli gelire oranına bakarak bu üç ülkenin mali alan yaratılma imkânını değerlendirmiştir. Yazar, Malavi ve Zambiya’nın iç borç rakamlarının milli gelire göre çok yüksek olması nedeniyle ilave bir mali alana sahip olmadığını, Tanzanya’nın ise yerel piyasalardan borçlanma imkânına sahip olduğunu ve bu yolla ek mali alan yaratabileceğini ifade etmiştir. Bu üç düşük gelirli ülke için en iyi yol, dış yardımlardan yararlanmaktır. Uzun vadeli büyümeyi sağlamak ve yoksulluğu azaltmak amacıyla güden bu uluslararası yardımların hangi koşullarda olumlu sonuçlar verebileceği de ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır (Heller vd., 2006).

çalışmalarda mali alan, ülkelerin ihtiyaç duyduğu sağlık, sosyal koruma, altyapı gibi sektörlerde ön plana çıkmaktadır.²

2008 Küresel Krizi'nden sonraki yıllarda ise daha çok ülkelerin bütçe ve borçlanma verilerinin kullanıldığı mali alan yaratma çalışmaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca, sadece gelişmekte olan ülkeler değil gelişmiş ülkeler de mali alan çalışmalarına dâhil olmuştur. Dolayısıyla uluslararası yardımlar, artık mali alan literatüründen çıkmıştır. Mali alan hesaplama yöntemleri ilk yıllarda daha basit oransal analizlere dayanırken, daha sonra kompleks ekonometrik modelleri kapsayan ampirik çalışmalara doğru yönelmiştir.³ Bu çerçevede bütçe açıkları, faiz dışı fazla, iç borçlanma, dış borçlanma, borçlanma limiti vb. göstergeler kullanılarak sürdürülebilir mali yapıların önemi gündeme gelmiş ve ülkelerin mali alanları hesaplanmaya çalışılmıştır.⁴ Küresel krizle birlikte artık mali alan, sadece belirli hedeflere yönelik finansman sağlama aracı değil, ayrıca ekonomik krizler ve savaşlar gibi beklenmedik şoklara karşı ülkelerin direncini artıran bir araç olarak görülmekte, bir başka deyişle kamu maliyesinde esneklik sağlama işlevi görmektedir. Buradan yola çıkarak, ekonomilerin yükseliş dönemlerinde mali alanın genişlemesi ve düşüş dönemlerinde var olan alanın kullanılması ile mali alanı bir otomatik mali istikrar sağlayıcı olarak da ifade etmek mümkündür (Çelen & Yavuz, 2014). Nitekim Mart 2020'de ilan edilen COVID-19 pandemisinde mali alana sahip olan ülkeler, ekonomi yönetiminde önemli oranda bir manevra alanına sahip olmuşlardır. Dünya çapında tüm ülkeleri etkileyen ve öngörülmeyen bir olgu olarak ortaya çıkan pandemi, mali alanın önemini bir kez daha ortaya koymuş ve başta sağlık hizmetleri için olmak üzere mali alan yaratma çalışmalarında artış görülmüştür.⁵ Kısacası, olağanüstü koşullar ve dönemler, mali alanın mevcudiyetini ve kullanımını pek çok ülke için sorgulanabilir hale getirmiştir.

Türkiye'de mali alana ilişkin çalışmalar 2010'lu yıllarda başlamış, özellikle de ikinci yarısından itibaren yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı teorik yapıdadır. Dolayısıyla mali alanın tanımı, mali sürdürülebilirlik ile ilişkisi, mali alan göstergeleri, mali alan yaratma yöntemleri (spesifik alanlarda örneğin sağlık, sosyal koruma, altyapı yatırımları için mali alan yaratma ve özelleştirmenin, kamu özel işbirliklerinin mali alan yaratmadaki rolü) vb. konular ele alınmıştır.⁶ Bir kısım çalışmalarda ise teorinin yanı sıra rakamsal verilerden yola çıkılarak yapılan analizler ve değerlendirmeler yer almaktadır.⁷ Daha yakın zamanda, Kasal & Özpençe (2020) ise Ostry vd. (2010) ve Ghosh vd.'nin (2013) yöntemlerini 2000-2015 yılları arasında Türkiye için

² Bu konuda hem ülkelerarası hem de tek tek ülkeleri inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bazı örnekler: Barroy vd. (2018); Matus-López vd. (2019); Odusola (2017); Ortiz vd. (2017); Roy vd. (2006).

³ Bu tür özellikleri taşıyan bazı çalışmalar için bkz. Ghosh vd. (2013); Ko (2020); Marcel (2014); Romer & Romer (2019). Burada bir parantez açıp iki çalışmadan özel olarak söz etmekte fayda bulunmaktadır. Zira bu çalışmalar mali alanın ölçülmesi için yöntem geliştirmiş ve bu yöntemler daha sonraki yıllarda yapılan pek çok çalışmada kullanılmıştır. Ostry vd. (2010) borçların sürdürülebilirliğini ön plana çıkararak, mali alanı bir ülkenin cari borcu ile borç limiti arasındaki fark olarak formüle etmişlerdir. Dinamik bir model kullanarak mali alanı hesaplarken öncelikle iç borç limitini belirleyen birincil denge reaksiyon fonksiyonunu hesaplamışlardır. İkinci aşamada ise borç stoku üzerinde önemli bir etkisi olan faiz oranı ve büyüme oranı diferansiyeli hesaplamaya dâhil edilmektedir. Ostry vd. (2010) toplam kamu borcunun makul bir aralıkta tutulduğu sürece, mali alan yaratmada önemli bir yöntem olduğunu ifade etmektedir. Bu iddiaya göre borç miktarında gerçekleşecek artışlar, birincil mali dengeyi yeterli oranda artırılması ve borç/GSYH oranının dengelenmesiyle kontrol altında tutulabilir ve böylece borç dinamikleri sürdürülebilir bir hale gelir. Aizenman & Jinjark (2010) ise mali alanı ölçmek için *de facto* vergi matrahını (kısaca kamu borcunu ödemek için kaç yıllık vergi geliri gerektiği) kullanarak iki mali alan formülü üretmiştir. Birincisi; borç/GSYH ÷ ortalama (4-5 yıllık) vergi geliri/GSYH, ikinci ise ortalama mali açık/GSYH ÷ ortalama vergi geliri/GSYH şeklinde formüle etmiştir. Sonuçlar mali alan ile ters ilişkidir; bir başka deyişle formül sonuçları ne kadar az çıkarsa mali alan o kadar fazladır.

⁴ Öyle ki Dünya Bankası 2020 yılında Kose vd. (2017) çalışmasını esas alarak 202 ülke için 1990-2020 yıllarını kapsayan mali alan veri seti yayınlamıştır. Bu veri setinde dört grup altında 28 gösterge kullanılmaktadır. Bu dört grup şunlardır: borçların sürdürülebilirliği, bilanço bileşimi, dış borçlanma ve özel sektör borçlanması ve borçlanmada piyasa erişimi. Ayrıntılı bilgi için bkz. The World Bank (2022).

⁵ Bazı örnekler: Barroy & Gupta (2020); Dinh (2021); Hausmann & Schetter (2020); Hürtgen (2021); Segal (2021).

⁶ Bkz. Akbayır & Yireli (2018); Aşan (2016); Çelen & Yavuz (2014); Eroğlu & Maraş (2019); Karaca (2012); Kayalıdere (2018); Kesik & Telli (2014); Uysal Şahin & Akar (2014).

⁷ Bkz. Atılğan Yaşa (2017); Çaşkurulu (2011); Gülşen & Çiçek (2018); Tapşın (2019).

uygulamışlar ve şu sonuca ulaşmışlardır: Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri ile iyice azalan mali alan, sonrasında uygulanan kriz paketi ve yüzde 6,5 faiz dışı fazla kuralıyla 2002-2007 yılları arasında kayda değer ölçüde arttırılabilmektedir. Bunda bütçe açıklarındaki, kamu borç oranlarındaki ve faiz oranlarındaki hızlı düşüş etkili olmuştur. Mali alandaki genişleme, 2008 krizinden çıkışı kolaylaştırmıştır. 2008’den sonra ise faiz dışı fazla kuralının mevcut olmaması dolayısıyla, mali alandaki artış, 2002-2007 yılları arasındaki artışa nazaran daha düşük düzeyde meydana gelmiştir. Aydemir & Birinci (2021) ise Aizenman ve Jinjarek yaklaşımından yararlanarak 2012-2018 yılları arasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin mali alanını analiz etmişler ve Türkiye’de bu tarihler arasında uygulanan istikrar programları sayesinde kamu borç stoku/GSYH oranının azaldığını ve dolayısıyla mali alan performansının arttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Bu çalışmada Heller’in mali alan tanımından ve göstergelerinden yararlanılmıştır. Heller’in mali alan tanımının üç önemli ayağı vardır. Bunlar vergi gelirleri, toplam kamu harcamaları ve maaş ve faiz ödemeleridir. Çalışmamızda bu üç mali alan kriteri kullanılarak, bunların 2000 yılından itibaren GSYH içindeki payı hesaplanmıştır. Tablo 1’de bu üç kriterin 2000 yılından itibaren GSYH içindeki payı verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere birinci sırada toplam vergi gelirlerinin GSYH içindeki payı 2000-2021 yılları arasında pek değişmemiştir. 2000 yılında yüzde 17,7 olan pay 2021 yılında az bir gerileme ile yüzde 16,16 olmuştur. Yani Türkiye 2000-2021 yılları arasında vergi toplayarak mali alan genişlemesini sağlayamamıştır (Bkz. Tablo 1 ve Grafik 1).

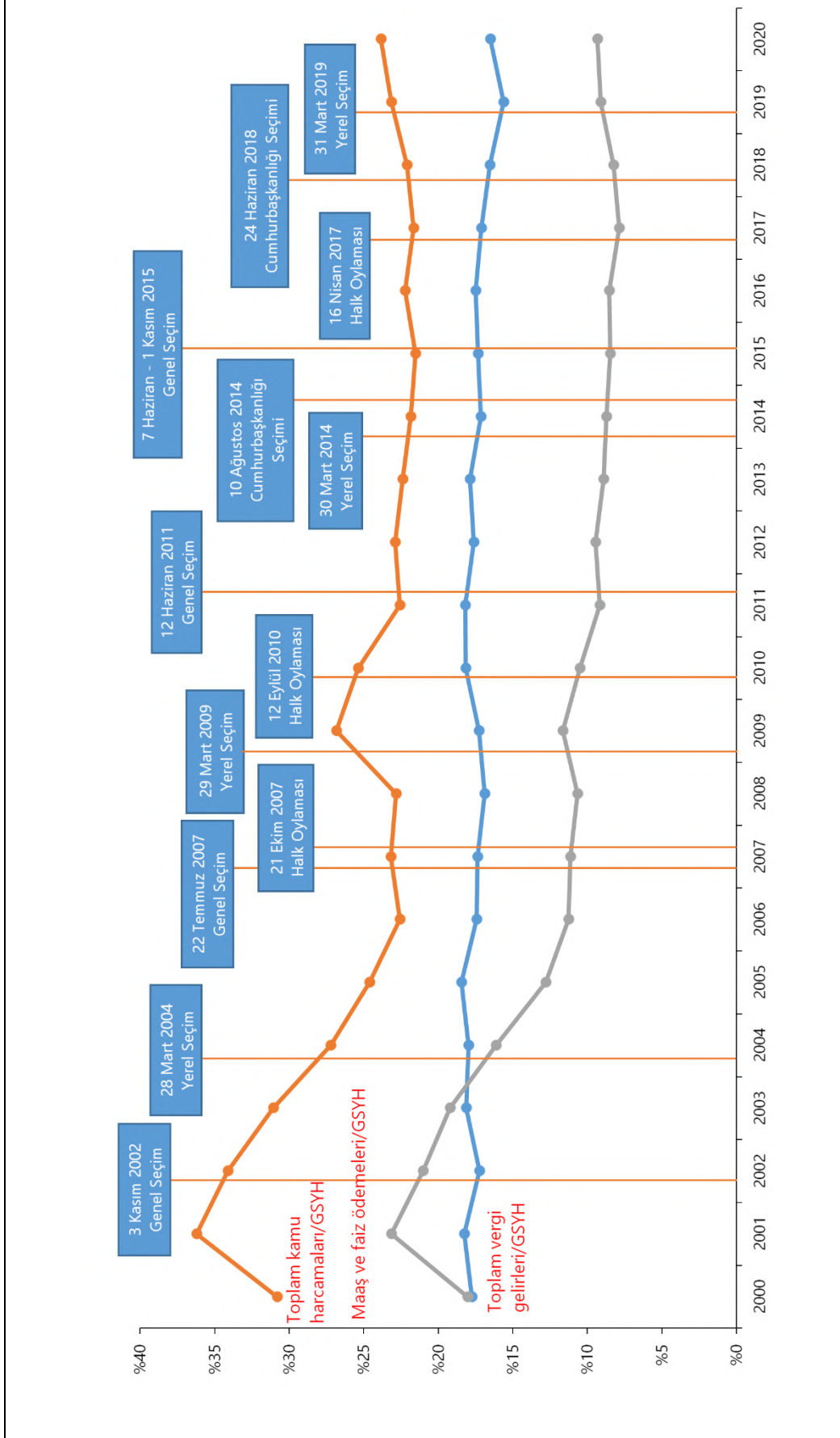
Tablo 1

Türkiye’de Merkezi Yönetim Vergi Gelirlerinin, Kamu Harcamalarının ve Maaş ve Faiz Ödemelerinin GSYH’ya Oranı (2000-2021) (%)

Yıllar	Heller 1: Vergi Gelirleri/GSYH	Heller 2: Kamu Harcamaları/GSYH	Heller 3: Maaş ve Faiz Ödemeleri/GSYH
2000	17,74	30,81	18,02
2001	18,24	36,20	23,13
2002	17,22	34,13	21,02
2003	18,14	31,06	19,21
2004	17,95	27,21	16,13
2005	18,43	24,61	12,80
2006	17,42	22,57	11,26
2007	17,36	23,18	11,14
2008	16,90	22,82	10,65
2009	17,26	26,84	11,65
2010	18,15	25,38	10,49
2011	18,20	22,56	9,18
2012	17,63	22,88	9,46
2013	17,89	22,39	8,91
2014	17,15	21,84	8,72
2015	17,35	21,54	8,47
2016	17,48	22,24	8,52
2017	17,12	21,64	7,85
2018	16,54	22,10	8,23
2019	15,61	23,16	9,10
2020	16,51	23,85	9,31
2021	16,16	22,19	8,11

Not. Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2022’den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>). Kamusal bilgi alanı.

Grafik 1
Siyasi Konjonktür ve Mali Alan (2000-2020)

Not. Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2022'den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://muhasabat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>). Kamusal bilgi alanı.

Ancak merkezi yönetim kamu harcamaları ve onun içinde maaş ve faiz ödemelerinde ciddi düşüş olmuştur. Toplam kamu harcamalarının GSYH içindeki payı 2000 yılında yüzde 30,8, 2001 yılında ise yüzde 36,2 olarak gerçekleşmiştir. Daha sonraki yıllarda düşüş trendine geçen toplam kamu harcamaları, dönemin iktidarlarına önemli bir mali alan yaratmıştır. Toplam kamu harcamalarının bir alt kalemi olan maaş ve faiz ödemeleri de aynı trendi izleyerek 2002 yılından itibaren mali alan yaratılmasına ciddi katkı sağlamıştır. 2000 yılında maaş ve faiz ödemeleri GSYH’nin yüzde 18’ini oluştururken bu oran 2001 yılında yüzde 23,13’e çıkmıştır. 2002 yılından itibaren düşüşe geçen maaş ve faiz ödemeleri 2010’lu yılların başında yüzde 50’den fazla bir düşüş göstererek yüzde 8’ler seviyesine inmiştir (Bkz. Tablo 1 ve Grafik 1).

2002 yılından itibaren mali alan genişlemesi sağlanmasında üç etkenin önemli olduğu ifade edilebilir. Bunlardan birincisi 2000 yılında başlayan IMF programı ile 2002-2003 yılına kadar önemli ölçüde yapısal reformlar tamamlanmış ve yeni hükümet daha sağlıklı bir ekonomik yapı ile göreve başlamıştır. Bunun doğal sonucu olarak ekonomik büyüme hız kazanmış ve mali alan hesaplamasının paydası hızla genişlemiştir. Böylece toplam kamu harcamalarının ya da maaş ve faiz ödemelerinin GSYH içindeki payı küçülmüştür. İkinci önemli etken ise IMF programı ile yapılan bankacılık reformlarıdır. Bu reformlar Türkiye’nin 2008 küresel krizinden çok az hasarla çıkmasında etkili olmuştur. Üçüncü etken ise 2008 krizini takip eden uluslararası para piyasalarındaki likidite bolluğudur. Türkiye bu bolluktan faydalanmış ve büyümeyi finanse edecek nakit akışını sağlayabilmiştir.

3. Türkiye’de Siyasi Konjonktür: Maliye Politikası Tercihleri ve Mali Alan Yaratma Çabaları

Türkiye’de 2000 yılı ve sonrasındaki dönemi hem politik hem de ekonomik olarak anlayabilmek için 1980 sonrası sürecin kısaca gözden geçirilmesinde fayda bulunmaktadır. 1980, bütün dünyada olduğu gibi sağ ekonomik ve politik siyasaların yükseldiği bir dönem olarak karşımıza çıkar. Bunun ekonomik ayağını 24 Ocak kararları, politik ayağını ise 1980 askeri darbesi oluşturmaktadır. 24 Ocak kararları, ithal ikamesine dayalı iktisat politikalarından ihracata dayalı iktisat politikalarına geçiş, dış ticaretin, sermaye akımlarının ve bankacılık işlemlerinin serbestleştirilmesi çerçevesinde şekillenir. Bu süreç Türkiye’de ekonomik, siyasal ve sosyal yeni yapıların oluşmasına yol açmıştır. İlgili dönemde ekonomik yapıların niteliği ve niceliğinde, siyasetin örgütlenme biçiminde ve sosyal yapı ve değerlerin oluşumunda ve değişiminde önemli kırılmalar yaşanmıştır. 12 Eylül askeri darbesinin yarattığı ortam ile birlikte soğuk savaş ideolojilerine dayalı değer temelli siyaset anlayışı daha ekonomik çıkar temelli pragmatik siyaset anlayışına doğru evrilmiştir. Daha sonra Özalp yılları olarak adlandırılan bu dönem 1990’lı yılların başlarına kadar devam etmiştir. Bu dönemin bir diğer özelliği darbe sonrası tek parti iktidarı (Anavatan Partisi) mevcudiyeti ve liberal ekonomik ve siyasi politikaların uygulanmasıdır. 6 Kasım 1983’den 20 Kasım 1991 tarihine kadar ülkenin tek parti tarafından yaklaşık 8 sene kesintisiz yönetildiği görülmektedir.

1991 yılının Kasım ayında yapılan genel seçimler ile tek parti iktidarı sona ermiş ve 2002 yılı Kasım ayına kadar sürecek iki, bazen de üç siyasi partiden oluşan koalisyon hükümetleri dönemine girilmiştir. 2002 yılı ve sonrasında karşımıza çıkan ve günümüzde de devam eden tek/hâkim parti iktidarını anlayabilmek için de 1991’den 2002 yılına kadarki siyasi ve ekonomik istikrarsızlık döneminin bilinmesi gereklidir. Bu dönemin temel özelliği, kısa ömürlü, ideolojik bakımdan uyumsuz, kırılmalı çok partili koalisyonlar nedeniyle yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik istikrarsızlıklardır. Türkiye’nin 20 Kasım 1991’den 18 Kasım 2002’ye kadar ise yaklaşık

altı yıl iki partili, altı yıl üç partili olmak üzere on iki sene koalisyon hükûmetleri ile yönetildiği ve bu koalisyonların ortalama iktidar sürelerinin yaklaşık 21 ay olduğu görülmektedir. Süreç içinde post modern darbeden (1997) ekonomik krizlere (1994, 1998, 2000, 2001), ulusal düzeyde etkili doğal felaketlerden (1999 Depremi) terör eylemlerine kadar birçok siyasal, ekonomik ve sosyal istikrarsızlık yaratan unsurların varlığından söz edilebilir.

Ekonomik kriz nedeniyle üçlü koalisyon hükûmeti tarafından uygulanmaya başlayan IMF istikrar programı, koalisyonu oluşturan partilerin uyumsuzluğu nedeniyle 2002 yılında erken seçime yol açmıştır. Süreç, 18 Kasım 2002 tarihinde tek başına bir partinin mecliste çoğunluğu elde ederek yeni bir hükûmetin iktidara gelmesi ile sonuçlanmıştır. Bu erken seçim kararı bir önceki koalisyon ortağı partilerin bir kısmının meclise dahi girebilecek yeterliliği (yüzde 10 seçim barajı) tutturamaması, buna karşın yeni kurulan bir partinin (Adalet ve Kalkınma Partisi) güçlü bir biçimde iktidara gelmesi nedeniyle ciddi ölçüde siyasi düzlemde değişikliklere yol açmıştır.

Yeni seçimler ile birlikte yaşanan siyasi konsolidasyon, IMF ile ortak şekillendirilen istikrar programının hedefleri ile uyumlu bir ekonomi politikası, toplumsal beklentilere cevap veren sosyal politikalar, Avrupa Birliği hedefi ile uyumlu bölgesel ve uluslararası ilişkiler tek parti iktidarının siyasi istikrar sağlamasında önemli rol oynamıştır. Bunda hiç şüphesiz uygulanan maliye ve para politikaları da kritik önem taşımaktaydı. 2002 sonrasında oluşan ve gelişen mali alan da, bu politikaların sonucu ve/veya bu politikalara destek veren ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

2002 sonrası dönemi, 2015 yılındaki 80 günlük bir seçim hükûmeti sayılmazsa, 21 yıllık tek/hâkim parti iktidarını iki alt döneme ayırabiliriz. Bunlardan birincisi 18 Mayıs 2002 tarihinde hukuki olarak Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi'ne geçildiği 9 Temmuz 2018 tarihine kadarki klasik parlamenter demokrasi dönemidir. İkincisi ise 9 Temmuz 2018 yılından günümüze kadar süren, icra yetkisinin meclis dışında cumhurbaşkanında toplandığı, yasama yetkisinin ve denge denetleme işlevinin parlamento tarafından yerine getirilmesinin öngörüldüğü Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi'dir.

2002 yılında tek parti hükûmetinin iktidara gelmesinden 2018 yılına kadar klasik parlamenter sistem yaklaşık 16 yıl sürmüştür. Bu dönem içerisinde siyasi iktidara yönelik üç birbirini takip eden müdahaleden söz edilebilir. Bunlardan birincisi, 2007 yılında mevcut cumhurbaşkanının süresinin dolması nedeniyle yeni cumhurbaşkanının seçilmesi sürecinde yaşanan müdahalelerdir. TBMM'deki seçimde Cumhurbaşkanı yeter sayısı için yoruma dayalı bir kural getirilmiş⁸ ve Anayasa Mahkemesi'nin de bu yoruma katılması sonucu seçim sonuçlandırılmamıştır. İkincisi, e-muhtıra olarak adlandırılan Genel Kurmay Başkanlığı'nca 27 Nisan 2007 tarihinde yayımlanan ve doğrudan siyasi iktidarı hedef alan bildiridir. Üçüncüsü ise 14 Mart 2008 yılında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından Anayasa Mahkemesi'nde iktidar partisi aleyhine kapatma davası açılmasıdır. Bu dava 30 Temmuz 2008'de sonuçlanmış, nitelikli çoğunluk gerektiğinden üyelere yarım fazlasının kapatılması kararı vermesine rağmen iktidar partisi kapatılmamış, sadece hazine yardımıyla mahrum edilmiştir.

İktidar partisinin kendisine yönelik bu hamlelere cevabı, seçim ve Anayasa değişikliği yoluyla yürütme gücüne yönelik kısıtlamaları aşma ve icra kuvvetini konsolide etme çabaları olmuştur. Öncelikle yapılan şey erken seçime gidilmesidir. 22 Temmuz 2007 tarihinde yapılan genel seçimlerde iktidar partisi 2002 yılına nazaran oyunu büyük ölçüde arttırarak yüzde 46,7'ye çıkarmıştır. Genel seçimlerden sonra oluşan meclis dağılımı ile 28 Ağustos 2007 tarihinde TBMM'de iktidar partisinin adayı (Abdullah Gül) cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Bu krizin bir

⁸ Üçüncü tur cumhurbaşkanlığı salt çoğunluğa göre seçilecek aday için toplantı yeter sayısının 367 olarak zorunlu kılınması.

diğer sonucu da cumhurbaşkanlığı seçimini doğrudan seçmen iradesine bağlı hale getiren 21 Ekim 2007 referandumudur. Bu referandumda iktidar partisi yüzde 68,9'luk büyük bir destek almış ve seçmen karşısındaki gücünü pekiştirmiştir. Halkoyuna dayalı ilk cumhurbaşkanlığı seçimi ise 2014 yılında yapılmış, iktidar partisinin adayı kazanmıştır.

2008 yılından sonraki dönem, iktidarın siyasi tercihlerini sistem dışı sınırlamalara bağlı olmadan kolayca uyguladığı bir dönem olarak nitelendirilebilir. Bu politikalar ile toplumun geniş kesimlerinin ekonomik ve politik beklentileri karşılanmaya çalışılmış, bunda da belli ölçülerde başarılı olunmuştur. 2015 yılına kadar hem yerel seçim hem de genel seçim düzeyinde seçmen desteğinin devam ettiği istikrarlı bir dönemden söz edilebilir. Süreç, 17/25 Aralık 2015'de ve 15 Temmuz 2016'da çalkantılı bir dönem geçirmiştir. Askeri ve sivil bürokrasi içerisinde örgütlenmiş, uluslararası bağlantılara sahip bir yapı, öncelikle yargı ve emniyet kanallarını kullanarak örtük bir şekilde, bu mümkün olmadığında ise 15 Temmuz 2016 tarihinde açıktan bir askeri darbe teşebbüsü ile ülke yönetimini ele geçirmeye çalışmıştır. Bu durum, seçmen desteğini sürdüren ve siyaseten iktidardan uzaklaştırma imkânı kalmayan hükûmeti, sistem dışı yollarla ortadan kaldırma girişimidir.

Başarısızlıkla sonuçlanan darbenin siyasi açıdan birçok etkisinden bahsedilebilir. Bunlar içerisinde en önemlisi parlamenter demokratik yapıdan başkanlık sistemine geçilmesidir. Darbe sonrası iktidar partisi içerisindeki hem güç merkezlerinde ve karar alma süreçlerinde hem de temel ekonomik, sosyal, siyasal politikalarda farklılaşmalar ve görüş ayrılıkları gündeme gelmiştir. Daha önce iktidar bloku içerisinde konsensüs ile oluşturulan politikalar terk edilmeye başlamış, karar ve güç merkezi tekleştirilmiştir. Bunun sonucu olarak iktidar partisi içerisinde eski yöneticiler tarafından kurulan iki yeni parti ortaya çıkmıştır. Bu parçalı aktörler ile parlamenter sistemin sürdürülebilmesi güçleşmiş ve 16 Nisan 2017 tarihinde yeni bir referanduma gidilip, icra yetkilerinin tümüne haiz başkanlık sistemine geçilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi olarak isimlendirilen başkanlık sisteminin ilk seçimi TBMM milletvekili seçimi ile birlikte 24 Haziran 2018 tarihinde yapılmıştır. İktidar partisi yüzde 42,6 oranında oy ile TBMM'de yüzde 49'luk bir çoğunluk elde etmiştir. Bu seçimle birlikte yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde ise yüzde 52,6 oy oranı ile iktidar partisinin genel başkanı, yeni sistemin ilk Cumhurbaşkanı (Recep Tayyip Erdoğan) olarak seçilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi ile yürütme yetkisinin cumhurbaşkanında toplanması, cumhurbaşkanının ise yüzde 50+1 ile seçilmesi nedeniyle sistem, hukuki (de jure) olmasa da fiili (de facto) olarak koalisyon modeline doğru evrilmiştir. Bu hali ile yürütme yetkisinin koalisyonlar vasıtasıyla bölünmesi ve siyasi istikrarsızlık yaratılmasının önleneyeceği ifade edilmesine rağmen sistem beklenen sonucu yarat(a)mamıştır. Bunu cumhurbaşkanlığı aday süreçlerinde kurulan Cumhuriyet ve Millet ittifakı olarak adlandırılan ittifak yapılarında da görmek mümkündür. Böylelikle hem iktidar erki hem de muhalefet konsolide olmuş, fiili koalisyonlar şeklinde örgütlenme yoluna gidilmiştir. Bu ittifak yapısının siyasi etkileri 31 Mart 2019 tarihli yerel yönetim seçimlerinde gözlenmeye başlanmıştır. İttifak yapılarının her seçim bölgesinde olmasa bile, beraber hareket etmeleri sonucunda İstanbul ve Ankara gibi iki büyükşehir belediyesi muhalefet blokuna geçmiştir. Bu siyasi ittifak bloklaşmasının günümüzde de devam ettiği görülmektedir.

2002 yılından günümüze istikrarlı bir tek parti yönetimi görülse bile bu, ancak aktif seçmen desteği ile mümkün olabilmiştir. Yirmibir yıllık dönemde hem genel ve yerel seçimler hem de referandumlar olmak üzere iktidarın neredeyse ortalama 1,5 yılda bir seçmen desteğini almak ihtiyacı duyduğu ve bunu da gerçekleştirdiği ifade edilebilir. Siyasi iktidarın siyaset dışı müdahalelere ve siyasi rekabete karşı bu sıklıkla seçmen desteğine ihtiyaç duyması, seçmenleri tatmin edecek ekonomik politikalara ihtiyaç duymasını da beraberinde getirmiştir.

Sonuç olarak 2002-2018 dönemi hem iktisadi hem de siyasi rasyonalitenin optimal dengesine yaklaşıldığı bir dönem olarak nitelendirilebilir. Kamusal mal ve hizmet üretim seçmenlere sunabilen siyasi iktidarın oyları artmış, iktidar partisi sistem içerisinde hâkim parti konumuna gelmiştir. 7 Haziran 2015 seçimlerini saymazsak 1 Kasım 2015 tarihinde yenilenen seçimlerde bile siyasi iktidarın tek başına yaklaşık yüzde 50'lik seçmen desteğine ulaştığı görülebilmektedir. Bu desteğin oluşmasında kamu harcamaları politikasının siyasi rasyonaliteye göre dizayn edilmesinin etkisi yadsınmaz. İktidar partisinin 2002 seçimlerindeki yüzde 34'lerdeki seçmen desteğinin 2011-2015 sürecinde yüzde 50'lere yaklaşması böylelikle daha iyi anlaşılabilir. Siyasi iktidarın mali alan yaratıp, bu mali alanı baskın seçmen kitlelerinin talepleri doğrultusunda kamu harcamalarına yöneltmesinin sonucunda, siyasi istikrar ve süreğen tek parti iktidarı yaşanmıştır. 15 Temmuz 2016 sonrası dönemde ise siyasi sistemin ve iktidar blokunun konsolidasyonuna yönelik girişimlerin Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Modeli'ni ortaya çıkardığı söylenebilir. Bu model temelde iki farklı ittifak sisteminin siyasi rekabeti gibi görünse de ittifak içi rekabetin ve farklı taleplerin de sistem içerisinde örtük olarak var olduğu gözlenebilmektedir. Böyle olunca iktidar blokunu oluşturan ittifak içi farklı taleplerin uyumlaştırma sorunu karşımıza çıkmaktadır.

4. Vergi Politikası Tercihleri

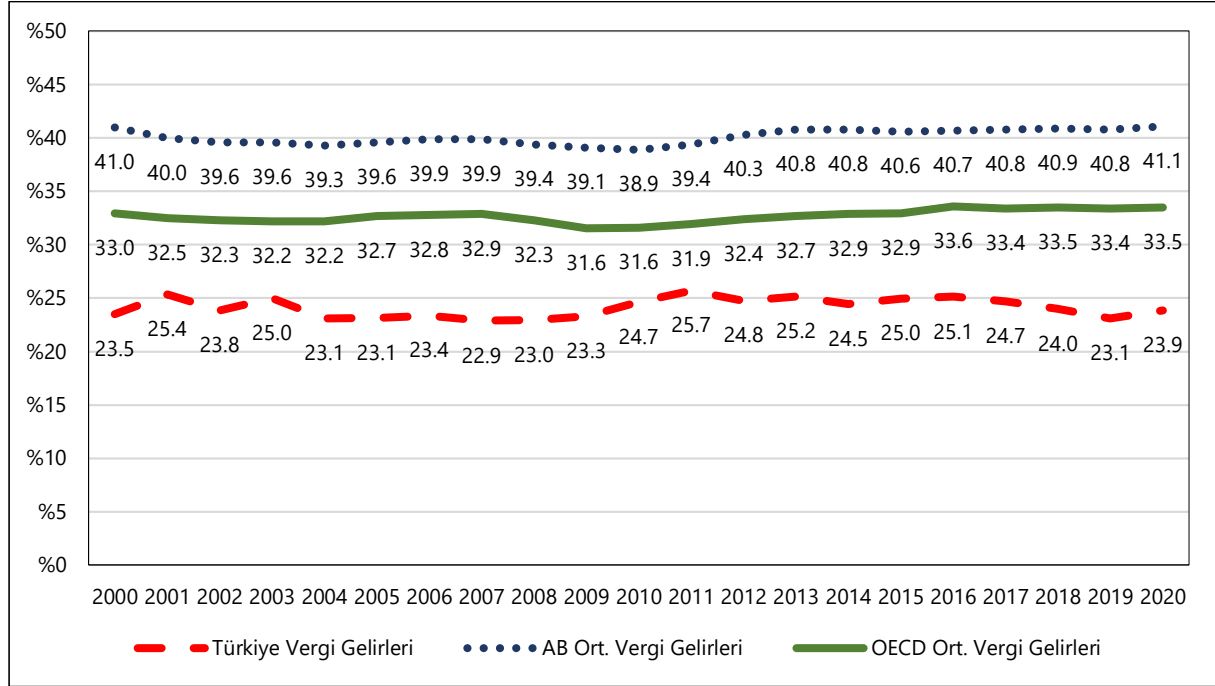
2000 sonrası dönemde Türkiye'deki mali alan oluşum süreçlerinde vergi politikası yönüyle iki ana tespitte bulunulabilir. Bunlardan birincisi 22 yıllık dönemde vergi gelirlerinin yatay bir seyir izlediğidir. İlgili dönemde toplam vergi gelirlerinin GSYH'ya oranı ortalama yüzde 24'ler civarında dar bir koridor içerisinde dalgalanmıştır. Yıllık olarak bakıldığında dönemin en düşük vergi geliri yüzde 22,9 (2007) ile yüzde 25,7 (2011) arasında +/-% 6'lık bir alanda hareket etmiştir. 22 yıllık bir zaman aralığı ve hareketli bir konjonktürün (2008 finansal krizi) varlığı düşünüldüğünde bu dönemde durağan bir vergi geliri düzeyinden bahsetmek mümkündür (Bkz. Grafik 2).

2003-2015 döneminde ekonomik büyüme trendi ve hareketli konjonktür de göz önüne alındığında vergi gelirlerindeki yatay trendin ekonominin içsel dengelerinin bir sonucu olduğunu da söylemek güçtür. Çünkü 2000'li yılların başında 3.500 dolar civarlarında olan kişi başına gelirin 2014 yılında 12.500 doları geçtiği düşünüldüğünde bu gelir artışının vergi gelirlerine yansımaması üzerine de düşünmek gerekir. Benzer bir durum GSYH için de geçerlidir. Dönemin başlarında 200 milyar dolar civarında olan GSYH'nın, dönemin ortalarında 950 milyar doları aştığında bile vergi gelirleri/GSYH oranı aynı kalmıştır. Ampirik metotlar kullanılarak Türkiye'de uzun dönemli vergi gelirleri GSYH ilişkisi incelendiğinde anlamlı bir korelasyonun olmadığı görülmektedir (Akıncı & Atalay, 2021).

Benzer bir ilişkiye, vergi yükünün hem bireyler hem de toplum tarafından hissedilebilirliği yönüyle de bakılabilir. Düşük GSYH ve/veya kişi başına GSYH düzeyinde vergi yükü oranı ile yüksek GSYH ve/veya kişi başına GSYH düzeyinde vergi yükü oranının aynı olmasının normal olarak algılanması doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü düşük GSYH ve/veya kişi başına GSYH düzeyinde vergi yükü oranının birey ve toplum tarafından hissedilebilirliği artmakta, vergi sonrası harcanabilir gelirin marjinal faydası azalmaktadır. Buna karşılık yüksek GSYH ve/veya kişi başına GSYH düzeyinde vergi yükü oranı aynı kaldığında vergilemenin marjinal maliyeti ve hissedilebilirliği azalmaktadır. Bu nedenle yüksek gelirli kişi ve toplumlarda düşük gelirli kişi ve toplumlara göre vergi yükünü arttırmak daha da kolay olmaktadır.

Grafik 2

Türkiye, Avrupa Birliği ve OECD Ülkelerinde Vergi Gelirlerinin GSYH'ya Oranının Gelişimi (2000-2020) (%)

Not. Tablo 1'de Türkiye'deki vergi gelirleri/GSYH ile buradaki vergi gelirleri/GSYH'deki fark OECD sınıflandırmasından kaynaklanmaktadır (OECD vergi gelirlerine sosyal güvenlik ödemelerini de dâhil etmektedir). *Tax Revenues*, OECD, 2022'den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm>). Kamusal bilgi alanı.

Yukarıda ortaya konulan ilişkinin vergilemenin ekonomi politiği üzerinde de yansımaları gözlenebilmektedir. Siyasi iktidarların vergi yükü üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunacakları zaman bunun siyasi fayda ve maliyet analizini yaptıkları ve karar alma süreçlerini ona göre işlettikleri ifade edilmektedir. Çünkü vergi yükünün artırılması ile seçmenlerin oylama tercihlerinin etkilendiği ve her ek vergi yükü artışının seçimlerde alınabilecek oy miktarını azalttığı bilinmektedir. Siyasi partilerin iktidar olmak, iktidarda iseler iktidarda kalmak için oy maksimizasyonuna ihtiyaç duydukları bilinmektedir. Vergileme davranışları da bu oy maksimizasyonunun bir aracı olarak kullanılabilir.⁹

Siyasi partilerin vergileme davranışlarını belirleyen diğer bir ölçü de ideolojileri, siyasi duruş ve/veya siyasi konumlarıdır. Bu bağlamda düşünüldüğünde, sol partilerin vergilemeyi bir ekonomi politikası aracı olarak daha sık kullandıkları ve orta ve yüksek gelir grupları aleyhine vergi yükünü arttırıcı önlemlere daha fazla başvurabildikleri görülmektedir. Sağ siyasi partilerin ise ekonomik kaynakların devlet tarafından kullanımının özel karar alıcı birimler tarafından kullanımına nazaran daha etkinsiz olduğuna yönelik bir ön kabulden hareket ettikleri söylenebilir. Bu tercih sağ partilerin vergilemeye yönelik ekonomi politikası tercihlerini doğrudan etkilemektedir. Diğer bir ifade ile sağ partiler vergi yükü artışı yönünde bir politika uygulamadıkları gibi mümkünse vergi yükünün azaltılmasına yönelik tercihler ortaya koymakta, mümkün değilse vergi yükünü arttırmaya yönelik bir tercihte bulunmamaktadırlar. Bir genelleme yapmak gerekirse, sol partilerin vergi yükünü arttırıcı ya da vergi yükünü orta üst

⁹ Siyasi iktidarların vergilere ve (bir sonraki başlıkta ele alınan) kamu harcamalarına ilişkin davranışları/tercihleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Downs, 1957, 1998.

sınıflara yansıtıcı politikalar göttüğü, sağ partilerin ise vergi yükünü azaltmaya veya yükü değiştirmemeye yönelik politikalara öncelik verdiği söylenebilir.

Türkiye özelinde duruma baktığımızda diğer ülkelere nazaran vergi gelirlerinin GSYH'ya oranı şeklinde tanımlanan vergi yükünün düşük olduğu görülmektedir. 2000-2020 yılları arasındaki 21 yıllık dönemde AB ülkelerindeki ortalama vergi yükü yüzde 40,1 düzeyinde iken aynı dönemdeki OECD ülkelerindeki ortalama vergi yükü yüzde 32,7 düzeyindedir. Böyle bakıldığında Türkiye'deki vergi yükünün AB ülkelerinin yüzde 60'ı, OECD ülkelerinin ise yüzde 74'ü düzeyinde olduğu ifade edilebilir (Bkz. Grafik 2). Bu veriler Türkiye'nin vergi kapasitesini yeterince kullanmadığını göstermektedir. Bir başka deyişle vergi gayretini arttırabilecek bir alanın bulunduğunu, teknik tabirle ise vergi gayreti oranının birden küçük olduğunu söylemek mümkündür.

Daha öncesinde ifade edildiği gibi Türkiye'nin 2000 sonrası vergi gelirlerinin GSYH'ya oranı birçok ülkeden daha düşük bir düzeyde gerçekleşmiştir. 22 yıllık süreçte GSYH ve kişi başına GSYH artışlarına nazaran değişmemesi bilinçli bir tercih olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunda 2002 yılından beri iktidarda olan ve sistem içerisinde hâkim parti konumuna gelen siyasi yapının hem politik tercihleri hem de seçmen davranışına yönelik pragmatik davranışları etkili olmuştur. İktidar partisinin sağ bir siyasi gelenekten gelmesi hasebiyle vergilemeye ve vergi yükünün arttırılmasına yönelik mesafeli tutumu anlaşılabilir. Bunun yanında vergi yükünü artırıp seçmen tercihlerinde herhangi bir olumsuzluk yaratmama gayretini de görmek gerekir. İktidar partisi 2002 yılından bu yana 13 kere (4 genel, 4 yerel, 3 referandum ve 2 cumhurbaşkanlığı seçimi olmak üzere) seçmenle sandıkta yüzleşmek zorunda kalmıştır (bkz. Grafik 1). Bunun anlamı bir buçuk yıllık aralıklarla seçmen tercihlerini yönetmesidir. Bu durumda iktidarda kalabilmesi için vergi yükünü arttırmak gibi bir siyasi tercih ortaya koymaması siyasi rasyonaliteye de uygun olacaktır. Mali alan bağlamında bakıldığında ise ilgili dönemde siyasi iradenin vergi politikasını kullanarak mali alan meydana getirmek gibi bir politika tercihi olmadığı, hatta belli ölçülerde bundan kaçındığı ifade edilebilir.

2000 sonrası dönemde Türkiye'deki mali alan oluşum süreçlerinde vergi politikası yönüyle yapılabilecek ikinci önemli tespit, vergi gelirlerinin içerisindeki dolaylı vergilerin payındaki artıştır.

Her vergi artışının oy kaybı sorununu beraberinde getireceği varsayımı altında, vergilerin arttırılması ama bu artışın seçmen kitlelerinin tepkisini yöneterek yapılması gerekir. 2000 sonrası süreç vergi politikasının siyasi rasyonaliteye uygun olarak nasıl dizayn edileceğini gösteren bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

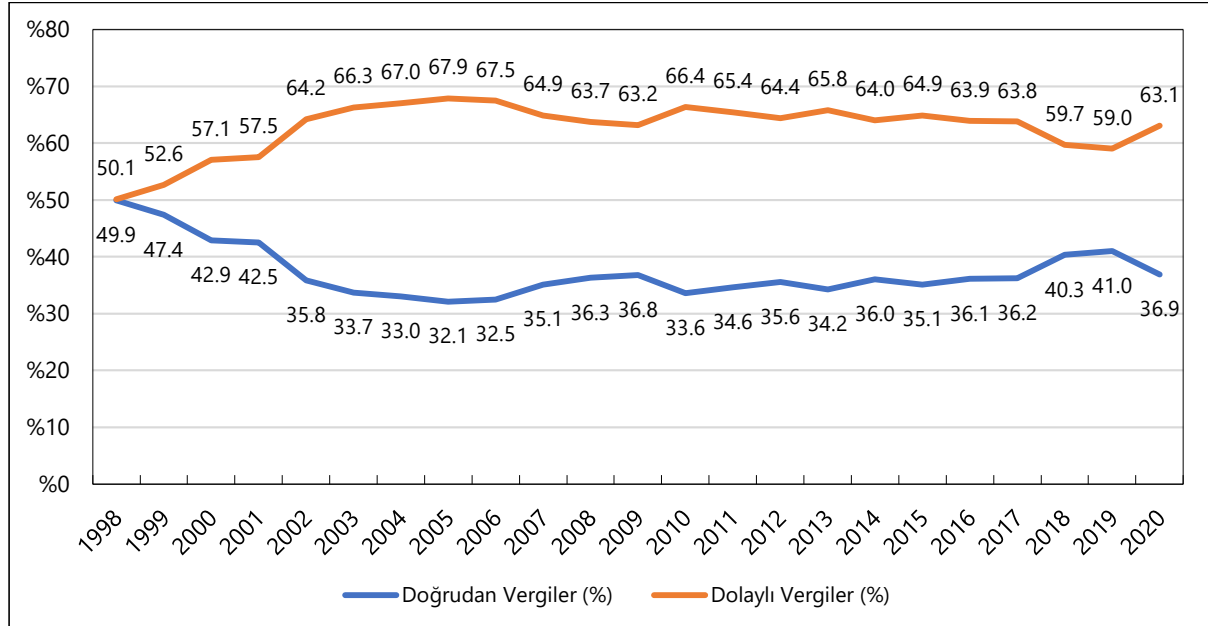
Doğrudan vergiler karşılıksız olarak alınırlar. Bu vergi artışları vergi mükellefleri tarafından doğrudan hissedilirler ve siyasal tepkilere yol açarlar. Buna karşılık dolaylı vergiler bir mal ve hizmet alımı birlikte ödenen vergilerdir. Dolaylı vergi artışları, mal ve hizmet fiyatlarında artış olarak algılandığından seçmen tepkisini sınırlarlar. Enflasyonun varlığı durumunda zaten mal ve hizmet fiyatları arttığından dolaylı vergi artışlarının seçmenler tarafından kabullenilmeleri daha da kolay gerçekleşebilir.

2000'li yılların öncesinde Türkiye vergi sistemi dolaysız vergilerin ağırlıkta olduğu bir yapı arz ediyordu. 1998'den başlayarak bir siyasi tercih olarak dolaylı vergilerin artırıldığı buna karşılık sistem içerisinde doğrudan vergilerin nispi payının geriletildiği ifade edilebilir. 2000'li yılların ortalarından itibaren, vergi gelirlerinin yaklaşık üçte birinin doğrudan, üçte ikisinin ise dolaylı vergilerden oluşan bir yapı arz ettiği görülmektedir. Günümüzde de bu yapı devam etmektedir (Bkz. Grafik 3). Bu yapı da bir siyasi tercihe işaret etmektedir. Özellikle 2000 sonrası dönemde vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payı artmamış, buna karşılık vergi gelirlerinin dolaylı-dolaysız vergi dağılımı kalıcı bir şekilde değişmiştir. OECD ülkeleri ortalamasına bakıldığında toplam vergi gelirlerinin yaklaşık üçte birinin dolaylı, üçte ikisinin dolaysız

vergilerden oluştuğu görülmektedir. Türkiye’de ise bu durum tam tersinedir (Mutlu & Çelen, 2014). Bu tercihin doğrudan mali alan yaratma üzerindeki etkisinin sınırlı olduğu söylenebilir. Etki daha çok siyasi iktidar tarafından mevcut vergi yükünün, vergi mükellefleri ve seçmen kitleleri tarafından hissedilebilmesi ile alakalıdır. Böyle bir tercih ile seçmen kitlelerinin vergi yükünü hissetmeleri azaltılmış olmaktadır. Türkiye’de süregelen/hâkim tek parti iktidarının vergileme tercihlerinin ekonomi politiği bu çerçevede değerlendirilebilir.

Grafik 3

Türkiye’de Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Gelişimi (1998-2020) (%)

Not. Tax Revenues, OECD, 2022’den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm>). Kamusal bilgi alanı.

5. Harcama Politikası Tercihleri

2000-2021 yılları arasındaki dönemde, mali alan yaratmada vergi politikasının bir araç olarak tercih edilmediği görülmektedir. Bu durumda mali alan yaratma işlevinin harcama politikası çerçevesinde şekillendiği ifade edilebilir. Harcama politikasının diğer bir yönüyle de seçmen tercihlerinin şekillendirilmesinde vergi politikasına nazaran daha etkin sonuçlar üretebildiği bilinmektedir. Bu bağlamda harcama politikası yoluyla hem mali alanın yaratılması hem de yaratılan mali alanın seçmen tercihlerini etkileyecek şekilde dağıtılması mümkündür. Bu nedenle maliye politikasının ekonomi politiği yönüyle etkin olarak ve sıklıkla kullanılan politika demeti harcama politikaları içerisinde çıkmaktadır. Siyasi iktidarlar harcama politikası demeti içerisinde kendi seçmen kitlesini ve potansiyel seçmen kitlesini hedef alan kamusal mal ve hizmet çeşitlerine yönelebilmektedir. Vergi gelirlerinin değişmediği varsayımı altında oluşan bütçe kısıtı kamu harcamalarının artmasına imkân tanıyamamaktadır. Bu durumda siyasi iktidarlar harcamaların artırılmasından ziyade toplam harcamalar içerisindeki farklı harcama kalemlerinin sistem içerisindeki paylarını değiştirerek oy maksimizasyonu amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Bunu yaparken farklı bütçe harcama kalemleri hedeflenerek, farklı sosyo-politik gruplar ve bu grupların seçmen kitlesi içerisindeki ağırlıkları göz önüne alınmaktadır. Daha fazla oy getirecek harcama demetlerinin siyasi partilerin seçmen tabanlarının tercihleri ile uyumu, onların bu politikaları uygulamakta ellerini daha da rahatlattıkları söylenebilir. Sonuçta siyasi

partilerin nüfus içerisinde daha geniş seçmen kitlelerine hitap edebilecek, onların oy verme davranışlarını etkileyebilecek politika demetlerine yönelmeleri, siyasi rasyonalitenin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir.

Özellikle gelir dağılımındaki adaleti yeterince gerçekleştirememiş ülkelerde geniş seçmen kitlelerinin talep ettikleri kamusal mal ve hizmetler COFOG sınıflandırmasına göre eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardımlar başlıkları altında toplanmaktadır. Bu harcama kalemlerinde artışın meydana getireceği oy artışı tüm siyasi iktidarlar tarafından bilinen bir gerçekliktir. Demokratik seçimlere dayanan bir sistemde iktidar olmak ve/veya iktidarda ise iktidarda kalmak isteyen bütün siyasi iktidarlar için eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarını arttırmak stratejik bir öneme sahiptir. Bunu yapabildikleri ölçüde ülke yönetimini elinde tutabilmeleri ve iktidarda kalmaları kolaylaşacaktır.

Türkiye AB ülkeleri arasında Gini katsayısıyla ölçülen gelir dağılımı adaletsizliği en yüksek, OECD ülkeleri arasında ise en yüksek ülkeler kategorisinde yer almaktadır. Bu nedenle Türkiye'deki seçmen kitlesinin sosyal içerikli harcamalar olarak nitelendirebileceğimiz eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarına karşı siyasi duyarlılığı fazladır. Sosyal koruma ve sosyal yardım harcamaları tamamıyla alt gelir grupları, eğitim ve sağlık ise çoğunlukla alt ve orta gelir grupları tarafından tüketilen kamusal mal ve hizmetlerdir. Tablo 2'de, hanehalkı kullanılabilir gelire göre sıralı yüzde 20'lik gruplar itibarıyla yıllık hanehalkı kullanılabilir gelirin dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 2

Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Sıralı Yüzde 20'lik Gruplar İtibarıyla Yıllık Hanehalkı Kullanılabilir Gelirin Dağılımı (2006-2021) (%)

Yıllar	Yüzde 20'lik Gruplar				
	İlk %20	İkinci %20	Üçüncü %20	Dördüncü %20	Son %20
2006	5,8	10,5	15,2	22,1	46,5
2007	6,4	10,9	15,4	21,8	45,5
2008	6,4	10,9	15,4	22,0	45,3
2009	6,2	10,7	15,3	21,9	46,0
2010	6,5	11,1	15,6	21,9	44,9
2011	6,5	11,0	15,5	21,9	45,2
2012	6,5	11,0	15,6	22,0	45,0
2013	6,6	10,9	15,4	21,8	45,2
2014	6,5	11,0	15,6	22,2	44,7
2015	6,3	10,9	15,5	22,0	45,3
2016	6,3	10,6	15,2	21,6	46,3
2017	6,3	10,6	15,1	21,4	46,7
2018	6,1	10,5	15,1	21,5	46,8
2019	6,5	11,0	15,5	21,7	45,4
2020	6,0	10,7	15,2	21,6	46,5
2021	6,1	10,8	15,1	21,3	46,7

Not. Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, TÜİK, 2020'den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2020>). Kamusal bilgi alanı.

Bu tablodan da anlaşılacağı gibi ülke nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan ve en az payı alan ilk yüzde 60'lık kesimin, gelirin yüzde 31-33 arası bir gelire sahip oldukları ifade edilebilir. Orta alt ve alt gelir grupları olarak nitelendirebileceğimiz bu grupların gelir eksikliğinin kamusal mal ve hizmetler yoluyla ikame edilmeye çalışıldığı iddia edilebilir.

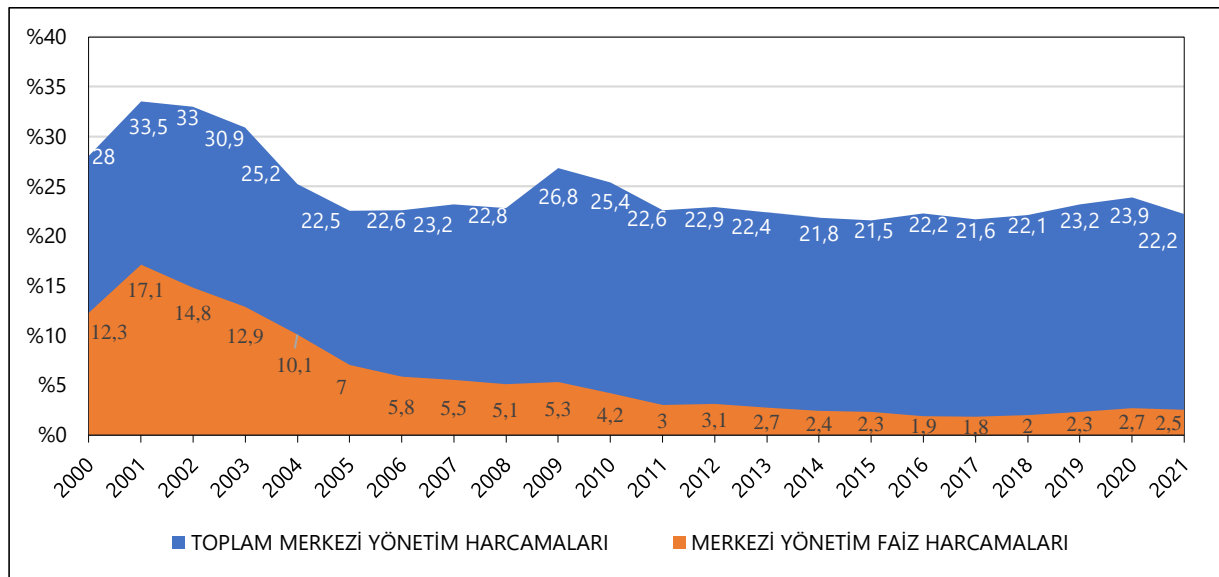
Eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarının ekonomi politik anlamda yapılabilmesi için öncelikle bu harcamaların finanse edilebileceği bir mali alanın olması gerekir. Türkiye’de 1980’den 2001 yılına kadarki ekonomik krizlerin tamamı kamu kesimi finansman açıkları krizleridir. Diğer bir ifade ile kamu harcamalarının kamu gelirlerinden fazla olması sonucu çıkan krizlerdir. Bu nedenle kamu gelirlerinin çok da değişmediği bir durumda öncelikle kamu harcamalarının düşürülmesi ve mali alan yaratılması sonucunda sosyal içerikli ve seçmen memnuniyetini artırıcı harcamaların yapılması mümkün olacaktır.

Ülkemizde 2000 sonrası dönemde her ne kadar vergi artışı sağlanmasa da toplam merkezi yönetim bütçe harcamalarındaki düşüş, özellikle de faiz harcamalarındaki düşüş, iktidara önemli bir mali alan açmıştır. 2000’li yılların başında toplam merkezi yönetim bütçe harcamalarının GSYH’ya oranı yüzde 30’ların üzerinde idi ve bunun içerisinde faiz harcamaları yaklaşık yarısını tutmakta idi. Toplam merkezi yönetim bütçe harcamalarının GSYH’ya oranı 2001 yılında yüzde 33,5’e çıkıp, 2002 yılında yüzde 33’e gerilemiştir. Ancak 2002 yılı sonunda güçlü tek parti yönetimi ile birlikte bu düşüş hız kazanmış ve 2005’te yüzde 22,5’e kadar düşmüştür. Bir sonraki dönemde her ne kadar 2008 krizinin etkisi ile merkezi yönetim kamu harcamalarının GSYH içindeki payı biraz yükselse de 2011 yılından itibaren yüzde 21-22 bandında seyretmiştir.

Merkezi yönetim bütçesinin GSYH’ya oranındaki gerileme esas olarak faiz harcamalarındaki düşüşten kaynaklanmaktadır. 2001 yılında faiz harcamalarının GSYH’ya oranı yüzde 17’lerin üzerinde iken tek parti iktidarı ve ilk yıllarda uygulanan istikrar politikası önlemleriyle 2017 yılında yüzde 1,8’lere kadar düşmüş, dönem sonuna doğru yüzde 2-2,5 bandında dalgalanmıştır (Bkz. Grafik 4). Bu verilerden yola çıkarak şunu söylemek mümkündür: Faiz harcamalarındaki düşüşle sağlanan mali alan, diğer faiz dışı kamu harcamalarına yöneltilerek merkezi yönetim bütçesinin kamu hizmeti üretme kapasitesini arttırmış ve iktidarın seçmen memnuniyetini sağlama imkânları genişlemiştir.

Grafik 4

Toplam Merkezi Yönetim Bütçe Harcamalarının ve Faiz Harcamalarının GSYH’ya Oranının Gelişimi (2000-2021) (%)

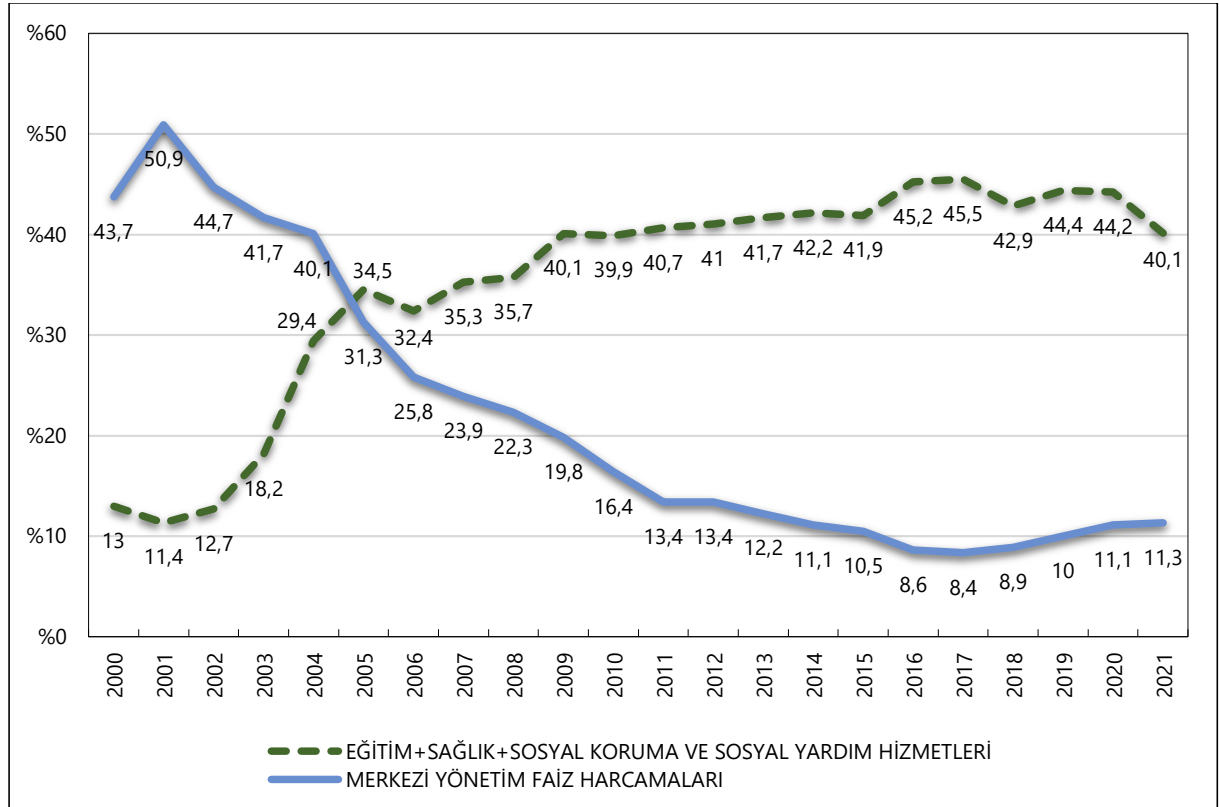

Not. Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2022’den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://muhasabat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>). Kamusal bilgi alanı.

2000’li yılların ortalarından itibaren yaratılan bu mali alan kamu hizmetlerine ayrılan kaynakların arttırılmasına olanak vermiştir. 2004 yılında bu makas genişlemiş ve merkezi yönetim bütçe faiz harcamalarının düşüş hızı, eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarının toplamının artış hızını geçmiştir. Bu tarihten itibaren faiz harcamalarındaki düşüş ve eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarının toplamındaki artış 2021 yılına kadar devam etmiştir (Bkz. Grafik 5).

Grafik 5

Merkezi Yönetim Bütçesi İçerisindeki Sosyal İçerikli Harcamalar ve Faiz Harcamalarının Toplam Bütçe Harcamalarına Oranının Gelişimi (2000-2021) (%)

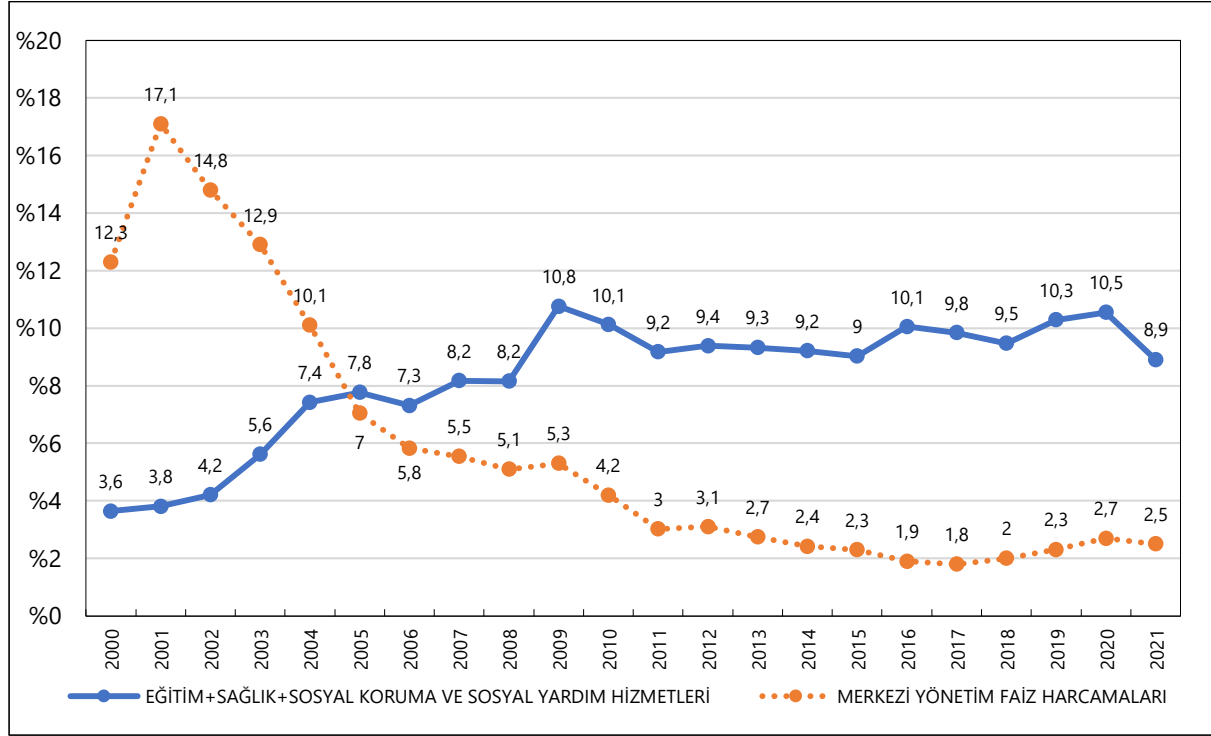

Not. Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2022’den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>). Kamusal bilgi alanı.

Yukarıda belirtildiği gibi 2000’li yılların başında toplam kamu harcamaları içinde özellikle faiz ödemelerinde büyük bir düşüş yaşanmıştır. 2000 yılında faiz ödemeleri GSYH’nin yüzde 12’sinden fazla iken bu oran 2001 yılında yüzde 17’yi geçmiştir. Fakat daha sonraki dönemde faiz ödemelerindeki düşüşün yarattığı mali alan bugünkü iktidara eğitim, sağlık ve sosyal yardım harcamalarında önemli artışlar yapma imkânı vermiştir (Bkz. Grafik 6).

Grafik 6

Sosyal İçerikli Harcamalar ve Faiz Harcamalarının GSYH'ya Oranının Gelişimi (2000-2021) (%)

Not. Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2022'den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>). Kamusal bilgi alanı.

2000 yılında eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım hizmetleri toplamda ancak GSYH'nın yüzde 3,64'ünü oluştururken, bu oran 2004 yılında ikiye katlanıp yüzde 7,42 seviyesine çıkmıştır. İlerleyen yıllarda bu oran yüzde 10 seviyesine kadar yükselmiştir. Bu üç harcama kalemi içinde sağlık ve eğitim harcamaları, sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarına göre daha düz bir trend izlemiştir. İlgili yıllar boyunca tek tek sosyal içerikli harcamaların GSYH'ya oranı ve merkezi yönetim bütçesi içindeki payı da aşağıdaki Grafik 7 ve Grafik 8'de gösterilmiştir.

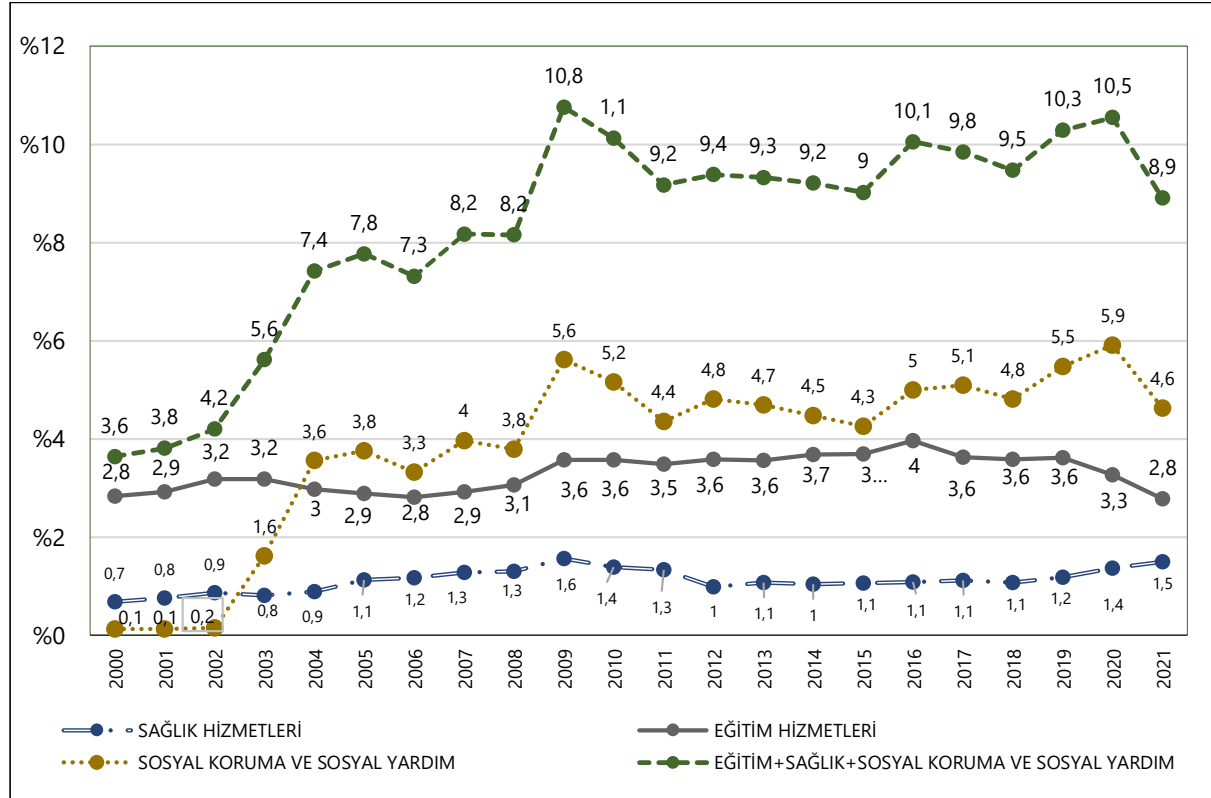
Grafik 7'den de görülebileceği gibi dönem başında GSYH'nın binde 7'leri düzeyinde olan sağlık harcamaları 2 katından fazla artarak yüzde 1,5'e ulaşmıştır. Tablodaki sağlık verileri sadece merkezi yönetim bütçesi kapsamındaki harcamalardır. Türkiye'de merkezi yönetim bütçesi haricinde yerel yönetimler ve sosyal güvenlik kurumları tarafından da sağlık harcaması yapıldığı ve toplam kamu sağlık harcamalarının GSYH'ya oranının 22 yıllık dönemde yüzde 5'ler düzeyinde olduğunu ifade etmek gerekir (Statista, 2022).

Eğitim harcamalarının dönem başında GSYH'ya oranı yüzde 2,8'lerde iken 2016 yılında bu oran yüzde 4'lere erişmiş, dönem sonuna doğru ise ortalama yüzde 3,5'ler düzeyinde gerçekleşmiştir.

Sosyal içerikli harcamaların en önemlisi sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarıdır. Bu harcamalar 2000 yılında GSYH'nın binde 1'i düzeyinde iken 2020 yılında yüzde 5,9'ları aşmıştır. Bu dönem içerisinde yüzde altıbinlere yaklaşan muazzam bir artışı göstermiştir. Bu artış özellikle düşük gelirli kesimlerin oy verme davranışlarını etkileyebilecek düzeydedir.

Grafik 7

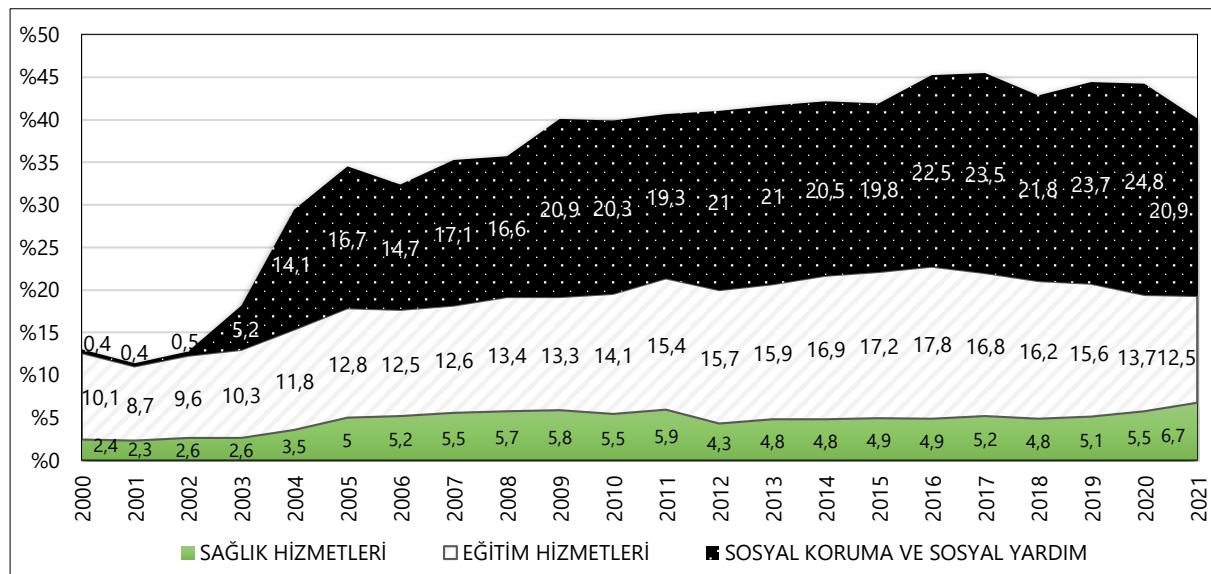
Eğitim, Sağlık, Sosyal Koruma ve Sosyal Yardım Harcamalarının GSYH'ya Oranının Gelişimi (2000-2021) (%)

Not. Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2022'den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://muhasabat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>). Kamusal bilgi alanı. 2006 öncesi veriler yıllık bütçe gerekçelerinden derlenmiştir.

Grafik 8

Eğitim, Sağlık, Sosyal Koruma ve Sosyal Yardım Harcamalarının Merkezi Yönetim Bütçe Harcamalarına Oranının Gelişimi (2000-2021) (%)

Not. Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, Muhasebat Genel Müdürlüğü, 2022'den yararlanılarak oluşturulmuştur. (<https://muhasabat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>). Kamusal bilgi alanı. 2006 öncesi veriler yıllık bütçe gerekçelerinden derlenmiştir.

Eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarının merkezi yönetim bütçesi içerisindeki paylarının gelişimine baktığımızda yukarıdaki artışları daha anlaşılır olarak okumak mümkün olmaktadır (Bkz. Grafik 8). Eğitim harcamalarının merkezi yönetim bütçesi içerisindeki payı 2000 yılında yüzde 10’lar düzeyinde iken 2016 yılında yüzde 18’ler düzeyine yaklaşmış, daha sonra yüzde 15-16 bandında dalgalanma göstermiştir.

Sosyal koruma ve sosyal yardım harcamaları merkezi yönetim içerisindeki payı itibarıyla sosyal harcamaların ana belirleyicisi konumuna gelmiştir. Dönem başında merkezi yönetim harcamalarının binde 4’üne karşılık gelen bu harcama kalemi 2017 yılında bütçenin yüzde 23,5’ine ulaşmış COFOG sınıflandırmasına göre genel kamu hizmetlerinden sonra bütçedeki en büyük kalem haline gelmiştir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Mali alanın yaratılması ve kullanılması demokratik ülkelerde siyasi mekanizmalar ve süreçler ile belirlenir. Bu süreçler ve mekanizmalar seçmenlerin oy verme davranışları bağlamında siyasi iktidarların belirlenmesinde etkili sonuçlar doğurabilmektedir. 2002 sonrası dönemde, Türkiye’de tek parti iktidarının şekillenmesinde ve süregelen kılınmasında mali alan yaratma ve kullanma süreçlerinin etkili olduğu söylenebilir. Diğer bir ifade ile maliye politikası yoluyla hem ekonomik istikrar hem de siyasi istikrar sağlama yoluna gidilebilmektedir. Burada mali alan, oy maksimizasyonunun hem bir amacı hem de bir aracı haline gelebilmektedir.

Son yirmi iki yıllık zaman aralığında ülkemizdeki mali alan yaratma sürecinde maliye politikası araçlarında vergi politikasının değil harcama politikasının ağırlıklı olarak kullanıldığı söylenebilir. Bunun dayanağı sözü edilen zaman diliminde vergi gelirlerinin GSYH’ya oranında gözle görülür bir farklılaşma olmamasıdır. İlgili dönemde Türkiye’deki vergi gelirlerinin GSYH’ya oranı yüzde 24’ler düzeyinde dar bir koridorda dalgalanmıştır. Bu oran gerek AB gerekse OECD ülkelerinin oldukça altındadır. Buradan siyasi bir tercih olarak vergi gayretinin düşük kaldığı, vergi kapasitesinin yeterince kullanılmadığı sonucuna ulaşılabilir. Böyle bir tercihin oluşmasında vergi artışının yaratacağı oy kaybı ve siyasi maliyetlerin etkili olduğu söylenebilir. Vergi politikası yönüyle ortaya konulan diğer bir tercih, sistem içerisindeki dolaylı dolaysız vergi ağırlığını değiştirerek mevcut vergi yükünün mükellefler ve dolayısıyla da seçmenler tarafından hissedilebilirliğini azaltmak yönünde şekillenmiştir. 2000’li yıllardan önce dolaysız vergilerin ağırlıkta olduğu Türk vergi sistemi, 2003’den itibaren yaklaşık üçte ikisi dolaylı vergilerden oluşan bir sisteme dönüşmüştür. Bu tercihin doğrudan mali alan yaratma süreçleri üzerindeki etkisini sınırlı olsa bile, seçmen kitlelerinin vergi yükünü hissetmeleri azaltılmış, siyasi tepkilerin ortaya çıkmasını sınırlamış ve tek parti iktidarının sürmesinde destekleyici bir unsur haline almıştır.

Türkiye’de mali alan yaratma sürecine kamu harcama politikası yönüyle baktığımızda daha net sonuçlara varılabilir. 2000’li yılların başında merkezi yönetim bütçesinin yaklaşık yarısını oluşturan kamu borç faiz ödemeleri başarılı bir şekilde uygulanan istikrar politikası vasıtasıyla yüzde 10’ların altına düşürülebilmştir. Bütçenin yüzde 40’ına yakın bir düzeyde oluş(turul)an mali alan geniş seçmen kitlelerinin tükettiği kamusal mal ve hizmetlerin sunumunda kullanılmıştır. Eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım hizmetlerinin merkezi yönetim bütçesi içerisindeki payındaki artış ile kamu borç faiz ödemelerindeki azalış arasında ilişki ampirik olarak da gözlenebilmektedir. Sosyal içerikli harcamalar olarak nitelendirilebileceğimiz bu harcamaların kendi içerisindeki dağılımı ve ağırlığı da dönem içerisinde değişmiştir.

Bu harcamalar içerisinde ön plana çıkan sosyal koruma ve sosyal yardım hizmetleri giderleridir. 2000’li yılların başında merkezi yönetim bütçesi içerisinde bindelerle ifade edilen

bu kalem, dönem sonunda bütçe içerisinde yüzde 25'e yakın bir orana erişebilmiştir. Bütçe kalemleri arasında en yüksek artış sosyal koruma ve sosyal yardım hizmetleri kaleminde. Artış yüzdesi bakımından diğer bir kalem ise sağlık harcamalarıdır. Dönem başında bütçe içerisindeki payı yaklaşık yüzde 2,5'lerde olan sağlık harcamaları dönem sonunda yüzde 6,7'lere ulaşmıştır. Sağlık hizmetlerinin sadece merkezi yönetim bütçesi içerisinde üretilmediği, üçte ikisinin Sosyal Güvenlik Kurumu bütçesi içerisinde üretildiği göz önüne alındığında sağlık harcamalarındaki artışın daha yüksek olduğu ifade edilebilir. Son olarak artış oranı daha düşük olan eğitim harcamalarından söz edilebilir. Eğitim harcamalarının merkezi yönetim bütçesi içerisindeki payı dönem başında yüzde 10'un altında iken dönem sonlarına doğru yüzde 17'yi aşmıştır. Genel olarak bir değerlendirmede bulunursak sosyal içerikli harcamalar olarak nitelendirebildiğimiz eğitim, sağlık, sosyal koruma ve sosyal yardım hizmetlerinin merkezi yönetim bütçesi içerisindeki payı yaklaşık yüzde 11-12 düzeyinden dönem sonuna doğru yüzde 45'lerin üzerine çıkmıştır.

Türkiye gibi süregelen gelir dağılımı sorunları yaşayan bir ülkede sosyal içerikli harcamalardaki büyük artışın sosyo-politik ve sosyo-ekonomik sonuçlar doğurması kaçınılmazdır. Bu bağlamda analiz edildiğinde siyasi iktidarın ağırlıklı olarak kendi tabanını oluşturan orta ve orta alt gelir gruplarına bu harcamalar vasıtasıyla kamu hizmeti olarak kaynak aktardığı ve gelir dağılımında nispi bir iyileşme yarattığı ifade edilebilir. Bu sosyo-ekonomik grupların nüfus içerisinde ağırlığı düşünüldüğünde ciddi bir seçmen memnuniyeti yarattığı ve bunun seçimlerde oy olarak sandığa yansıdığı söylenebilir. Özellikle sosyal koruma ve sosyal yardım harcamalarının bütçe içerisinde en önemli harcama kalemi haline gelmesinin etkisi de bu bağlamda değerlendirilebilir.

İktidar partisi 2002 yılından bu yana 13 kez (4 genel, 4 yerel, 3 referandum ve 2 cumhurbaşkanlığı seçimi olmak üzere) seçmenin onayını alarak, iktidarını devam ettirmiş ve hatta politik sistem içerisinde hâkim parti konumuna gelmiştir. Siyasi anlamda bu başarıyı göstermesinde faiz harcamaları nedeniyle daha önce sadece maaş ve faiz gideri yapılabilen bir bütçeyi, sosyal içerikli hizmet üretebilen ve bunu da geniş halk kitlelerine sunabilen bir bütçe haline getirmesi belirleyici olmuştur. Diğer bir ifade ile yaratılan mali alan vasıtasıyla sosyal içerikli harcamalar yapılarak seçmen kitlelerinin tatmin edilmesi sağlanmış ve bu da sandığa oy olarak yansiyarak siyasi istikrarın tesis edilmesi sonucunu doğurmuştur.

TEŞEKKÜR

Yazarlar Elif Göral'a katkılarından dolayı teşekkür eder.

FINANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Veriler etik onay gerektirmeyen kaynaklardan toplandığı için çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir. Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

YAZAR KATKI BEYANI

Mustafa Çelen Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri Toplama/Analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %33,3

Ayşe Güner Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri Toplama/Analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %33,3

Serdar Yılmaz Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri Toplama/Analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %33,3

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Aizenman, J., & Jinjarak, Y. (2010). *De facto fiscal space and fiscal stimulus: Definition and assessment* (NBER Working Paper Series No. 16539). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w16539>
- Akbayır, F., & Yereli, A. B. (2018). Mali alan ve ölçüm yöntemleri. *Sosyoekonomi*, 26(38), 253–270. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2018.04.14>
- Akıncı, A., & Atalay, M. (2021). Türkiye’de vergi yükü ile kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla arasındaki ilişki: Fourier yaklaşımı. *Sayıştay Dergisi*, 32(121), 127–152. <https://doi.org/10.52836/sayıstay.968784>
- Aşan, S. (2016). Özelleştirme mali alan ilişkisi. *Journal of Awareness*, 1(1), 33–60. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/358020>
- Atılğan Yaşa, A. (2017). Türkiye’de bütçe politikası uygulamalarının mali alan üzerine etkileri. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 73–87. <https://doi.org/10.18657/yonveek.307502>
- Aydemir, B., & Birinci, N. (2021). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke örnekleri bazında mali alan üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 33, 83–102. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.1015570>
- Barroy, H., & Gupta, S. (2020). *From overall fiscal space to budgetary space for health: Connecting public financial management to resource mobilization in the era of COVID-19* (Centre for Global Development Policy Paper No. 185). Centre for Global Development & World Health Organization. <https://www.cgdev.org/sites/default/files/overall-fiscal-space-budgetary-space-health-connecting-public-financial-management.pdf>
- Barroy, H., Sparkes, S., Dale, E., & Mathonnat, J. (2018). Can low- and middle-income countries increase domestic fiscal space for health: A mixed-methods approach to assess possible sources of expansion. *Health Systems & Reform*, 4(3), 214–226. <https://doi.org/10.1080/23288604.2018.1441620>
- Çaşkurlu, E. (2011). Bağımsız maliye politikası uygulama olanağının kısıtlanması: Mali alan daralması ve etkileri. *Ekonomik Yaklaşım*, 22(79), 21–44. <http://dx.doi.org/10.5455/ey.20027>
- Çelen, M., & Yavuz, E. (2014). Mali alan oluşturma yöntemleri. İçinde A. Kesik, T. Berksoy, & M. Şahin (Ed.), *Mali alan: Teori ve uygulama* (ss. 27–56). Seçkin Yayıncılık.
- Development Committee. (2006). *Fiscal policy for growth and development: An interim report* (DC: 2006-0003). IMF & World Bank. [http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/pfma07/DC2006-0003\(E\)-FiscalPolicy.pdf](http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/pfma07/DC2006-0003(E)-FiscalPolicy.pdf)
- Development Committee. (2007). *Fiscal policy for growth and development: Further analysis and lessons from country case studies*. <http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/pfma07/FiscalPolicyDC2007.pdf>
- Dinh, H. T. (2021). *Covid-19 and the fiscal space of developing countries* [Policy Brief No. PB-48/21]. Policy Center for the New South. <https://www.policycenter.ma/publications/covid-19-and-fiscal-space-developing-countries>
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*. Harper and Row.
- Downs, A. (1998). *Political theory and public choice*. Edward Elgar Publishing.
- Eroğlu, E., & Maraş, G. (2019). Mali alan ve mali sürdürülebilirlik ilişkisinin düşük ve yüksek gelirli gelişmekte olan ülkeler açısından değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 176, 172–200. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/176-09.pdf>
- Ghosh, A. R., Kim, J. I., Mendoza, E. G., Ostry, J. D., & Qureshi, M. S. (2013). Fiscal fatigue, fiscal space and debt sustainability in advanced economies. *The Economic Journal*, 123(566), F4–F30. <https://doi.org/10.1111/eoj.12010>
- Gülşen, M. A., & Çiçek, U. (2018). Türkiye’de kamu kesimi kaynak tahsisinde etkinliğin sağlanması amacıyla mali alan oluşturma çabaları. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 107–118. <https://doi.org/10.17541/optimum.382045>
- Hausmann, R., & Schetter, U. (2020). *Horrible trade-offs in a pandemic: Lockdowns, transfers, fiscal space, and compliance* (Working Paper No. 382). <https://projects.iq.harvard.edu/covidpt/global-policy-tracker>
- Heller, P. (2005a). Fiscal space: What it is and how to get it. *Finance and Development*, 42(2). <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2005/06/basics.htm>
- Heller, P. (2005b). *Understanding fiscal space* (IMF Policy Discussion Paper No. PDP/05/4). International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/pdp/2005/pdp04.pdf>
- Heller, P. (2007). Fiscal policy for growth and development: The fiscal space debate. *G20-Workshop on Fiscal Policy*. <http://petersheller.com/articles.html>
- Heller, P. S., Katz, M., Debrun, X., Thomas, T., Koranchelian, T., & Adenauer, I. (2006). *Making fiscal space happen: Managing fiscal policy in a world of scaled-up aid* (IMF Working Paper No. WP/06/270). International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781451865301.001>
- Hürtgen, P. (2021). Fiscal space in the COVID-19 pandemic. *Applied Economics*, 53(39), 4517–4532. <https://doi.org/10.1080/00036846.2021.1904121>
- Karaca, C. (2012). İlave mali alan oluşturmada hükümet politikaları. *Maliye Dergisi*, 163, 416–430. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/163-22.pdf>
- Kasal, S., & Özpençe, Ö. (2020). A fiscal space analysis in terms of Turkey’s domestic debt. *Sosyoekonomi*, 28(43), 33–48. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.01.02>
- Kayalidere, G. (2018). *Mali alan ve kamu maliyesi perspektifinden mali alan oluşturma yöntemleri*. Gazi Kitapevi.

- Kesik, A., & Telli, Ç. (2014). Mali alanı yeniden düşünmek: Kamu özel işbirliği programları Türkiye için imkanlar ve kısıtlar. İçinde A. Kesik, T. Berksoy, & M. Şahin (Ed.), *Mali alan teori-uygulama* (ss. 75–90). Seçkin Yayıncılık.
- Ko, H. (2020). Measuring fiscal sustainability in the welfare state: Fiscal space as fiscal sustainability. *International Economics and Economic Policy*, 17(2), 531–554. <https://doi.org/10.1007/s10368-019-00453-2>
- Kose, M. A., Kurlat, S., Ohnsorge, F., & Sugawara, N. (2017). *A cross-country database of fiscal space* (Policy Research Working Paper No. WPS8157). World Bank Group. <http://www.worldbank.org/en/research/brief/fiscal-space>
- Marcel, M. (2014). Budgeting for fiscal space and government performance beyond the great recession. *OECD Journal on Budgeting*, 13(2). <https://doi.org/10.1787/BUDGET-13-5JZ2JW9TOPD3>
- Matus-López, M., Prieto Toledo, L., & Cid Pedraza, C. (2019). An assessment of fiscal space for health in Peru. *Revista Panamericana de Salud Pública*, 40(1), 64–69. <https://doi.org/10.26633/RPSP.2019.315>
- Muhasebat Genel Müdürlüğü (2022). *Merkezi yönetim bütçe istatistikleri*. Hazine ve Maliye Bakanlığı. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>
- Mutlu, A., & Çelen, M. (2014). *Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Türk Mali Sistemi İçerisindeki Yeri: Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Sonuçları*. TÜSİAD Yayınları.
- Oduşola, A. (2017). Fiscal space, poverty and inequality in Africa. *African Development Review*, 29(S1), 1–14. <https://doi.org/10.1111/1467-8268.12229>
- OECD. (2022). *Tax revenue*. <https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm>
- Ortiz, I., Cummins, M., & Karunanethy, K. (2017). *Fiscal space for social protection and the SDGs: Options to expand social investments in 187 countries* (Working Paper No. 48, Extension of Social Security Series). International Labour Organization.
- Ostry, J. D., Ghosh, A. R., Kim, J. I., & Qureshi, M. S. (2010). *Fiscal space* (IMF Staff Position Note SPN/10/11). International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/spn/2010/spn1011.pdf>
- Romer, C. D., & Romer, D. H. (2019). *Fiscal space and the aftermath of financial crises: How it matters and why* (NBER Working Paper Series No. 25768). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w25768>
- Roy, R., Heuty, A., & Letouzé, E. (2006, September 13-14). *Fiscal space for public investment: Towards a human development approach*. G24 Technical Meeting, Singapore. <https://www.g24.org/wp-content/uploads/2016/01/FISCAL-SPACE-FOR-PUBLIC-INVESTMENT.pdf>
- Segal, S. (2021). *Creating Fiscal Space in the Covid-19* [Policy Brief]. Center for Strategic & International Studies. <https://www.csis.org/analysis/creating-fiscal-space-covid-19-era>
- Statista. (2022). *Total health expenditure as share of GDP in Turkey from 2000 to 2020*. <https://www.statista.com/statistics/893497/health-expenditure-as-share-of-gdp-in-turkey>
- Tapşın, G. (2019). Mali alan göstergeleri ve yükselen piyasa ekonomilerine yönelik bir analiz. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 4(1), 43–54. <https://dergipark.org.tr/en/pub/joeeep/issue/46779/581664>
- The World Bank (2022). *A cross-country database of fiscal space*. <https://www.worldbank.org/en/research/brief/fiscal-space>
- TÜİK. (2020). *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2020>
- Uysal Şahin, Ö., & Akar, S. (2014). Sağlık sektöründe mali alan ve Türkiye. İçinde A. Kesik, T. Berksoy, & M. Şahin (Ed.), *Mali alan: Teori ve uygulama* (ss. 299–320). Seçkin Yayıncılık.

Extended Abstract

The concept of fiscal space has entered into the academic and practitioner lexicon in the early 2000s with the work of experts at the International Monetary Fund and the World Bank. However, it gained prominence only after the 2008 global economic crisis. Although there are various definitions of the concept, in general terms it is described as a government's ability to allocate sufficient budgetary resources for achieving public policy objectives without jeopardizing the public finances of a country. After providing a brief review of the literature on fiscal space and its measurement methods, this study analyzes the fiscal space of Türkiye between 2000-2021 paying particular attention to political cycles. The paper examines how the fiscal space was created and used during its 19 year tenure of the ruling party which faced to voters 13 times during this period (in the form of 4 general elections, 4 local elections, 3 referendums and 2 presidency elections).

The current ruling party came to power in 2002 and managed to convince the voters to stay in power since then. This is partly because of its efforts to create fiscal space early in its tenure and use it effectively thereon to finance its public policy priorities. The government's efforts to create fiscal space focused on reducing government expenditures and growing the Turkish economy.

Our analysis shows that the government's efforts to create fiscal space focused on expenditures rather than revenues. The government's fiscal policy preference was to keep the burden of taxation to a minimum level. As a result, there has not been an increase in revenue collection. The share of tax revenues in GDP has been stable in the

last 20 years, fluctuating around 24 percent of GDP. One of the explanations for the lack of effort to increase revenue collection is that the single party government went through a tumultuous period, facing the voters frequently. In the context of continuous political tension, the ruling party avoided alienating its base of mostly small and medium size enterprise owners. In fact, consistent with the efforts to mask the pain of taxation, the ruling party engineered a significant shift in the composition of revenues: the share of indirect taxes has increased significantly reaching to 70 percent of total tax revenues.

As the Turkish economy started to grow faster, the share of total government expenditures in gross domestic product (GDP) began to shrink. Today, the share of total government expenditures in GDP is around 22 percent—down from 33.5 percent in 2002 when the ruling party came to power. More importantly, the share of interest payments in GDP experienced a precipitous decline from above 17 percent in 2001 to around 2 percent in recent years. The sharp decline in interest payments created a significant amount of fiscal space. The ruling party used this fiscal space to finance social services (health, education, social protection) for the benefit of low-middle income and low-income segments of the society—their loyal base. The bulk of the increase in social expenditures went to social protection spending. Whereas these expenditures covered 0.4 percent of the central government budget at the beginning of the period, they have reached to above 20 percent in 2020. Secondly, healthcare expenditures have increased from 2.5 percent of total government expenditures to 6.7 percent. An important detail about healthcare expenditures is that we capture only healthcare financing from the central government budget. However, two thirds of healthcare service financing come from the Social Security Administration. Therefore, our healthcare expenditure figures only provide a partial picture. Lastly, education expenditures experienced the least amount of increase—from less than 10 percent to 16-17 percent. As a whole these three social service expenditures have increased from 11-12 percent of the central government budget to around 45 percent towards the end of the period.

The ruling party government's ability to create fiscal space by reducing interest payments and providing social services to the less privileged segment of the Turkish society translated to electoral successes for them in general and local elections as well as two referendums over the years.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1140415>

Hizmet Hatası ve Telifisi Kapsamında Sosyal Kaygının Tüketicilerin Şikâyet Etme Niyeti Üzerinde Düzenleyici Etkisinin Araştırılması: Restoran Sektöründe Bir Araştırma

Onur Öztürk*

Öz

Hizmetlerin kendine has özellikleri nedeniyle işletmelerin hatasız hizmet sunumu hedeflerini gerçekleştirmeleri oldukça güçtür. Hizmet hataları neticesinde gerçekleşen müşteri tatminsizliği, işletmelerin etkin hizmet telifisi stratejileri uygulayarak ortadan kaldırılabılır ve müşterilerin şikâyet etme, işletmeyi değiştirme ve olumsuz ağızdan ağıza iletişim gibi gelecekte işletmeyi kötü etkileyebilecek olan davranışları önlenir. Bu çalışma, hizmet telifisi tatmininin öncülleri ve ardıllarından oluşan bir teorik model önermekte ve bu modeli test etmeyi amaçlamaktadır. Bunlara ilaveten sosyal kaygının telifi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişkide düzenleyici rol oynayıp oynamadığının incelenmesi de çalışmanın diğer bir amacıdır. Modeli test etmek için 467 katılımcıdan elde edilen veriler PLS-SEM ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre etkileşim ve dağıtım adaleti boyutlarının telifi tatminini olumlu yönde etkilediği, telifi tatmininin de değiştirme niyeti, şikâyet etme niyeti ve olumsuz ağızdan ağıza iletişim değişkenlerini olumsuz yönde etkilediği, son olarak da sosyal kaygının telifi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişki üzerinde düzenleyici bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hizmet hatası, hizmet telifisi, sosyal kaygı, PLS-SEM, restoran sektörü

Jel Kodları: M10, M30, M31

Cite this article: Öztürk, O. (2022). Hizmet hatası ve telifisi kapsamında sosyal kaygının tüketicilerin şikâyet etme niyeti üzerinde düzenleyici etkisinin araştırılması: Restoran sektöründe bir araştırma. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 335–363. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1140415>

* Araş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye.

E-posta: onurozturk@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0403-9933>

Article Information

Bu çalışma Araş. Gör. Dr. Onur Öztürk'ün "Restoran İşletmelerinde Tüketicilerin Karşılaştığı Hizmet Hataları ve Telifisi" isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Received 04 July 2022; Revised 27 Nov 2022; Last Revised 13 Dec 2022; Accepted 14 Dec 2022; Available online 30 December 2022

Investigation of the Moderating Effect of Social Anxiety on Consumers' Complaining Intentions in the Context of Service Failure and Recovery: A Research in the Restaurant Industry

Abstract

Due to the unique characteristics of services, it is difficult for companies to achieve service delivery without any failures. Even though it is arduous to prevent every service failure, companies can use successful service recovery strategies to turn dissatisfied customers into satisfied ones. This study aims to propose and test a model consisting of antecedents and outcomes of recovery satisfaction. The study also aims to test the effects of distributive, procedural and interactional justice on recovery satisfaction and the effects of recovery satisfaction on complaining intentions, switching intentions and negative word of mouth. The last aim of the study is to test the moderator effect of social anxiety on the relationship between recovery satisfaction and complaining intention. To test the model, data were collected from 467 individuals, and PLS-SEM was applied. The results indicate that both interactional and distributive justice have a positive effect on recovery satisfaction. The results also demonstrate that recovery satisfaction has a negative effect on complaining intention, switching intention and negative word of mouth. In addition, it is found that the relationship between recovery satisfaction and complaining intention is moderated by social anxiety.

Keywords: Service failure, service recovery, social anxiety, PLS-SEM, restaurant industry

Jel Codes: M10, M30, M31

1. Giriş

İşletmeler müşterilerini elde tutmak için onlara kaliteli hizmet sunmalıdırlar. Bununla birlikte tüm müşteriler için yüzde yüz müşteri tatmini elde etmek gerçekçi bir hedef değildir (Fornell & Wernerfelt, 1987). Hatasız hizmet sağlayabilmek tüm işletme yöneticileri ve hizmet pazarlamacılarının arzuladığı bir hedef olsa da hizmetlerin özelliklerinden dolayı çeşitli hizmet hatalarıyla karşılaşmak hizmet endüstrisinde oldukça yaygındır. Müşterileriyle uzun dönemli ilişki kurmak isteyen işletmelerin, hizmet hatası yaşayan müşterileri tekrar tatmin edebilmek için etkin hizmet telafisi stratejileri uygulaması gerekmektedir (Weun vd., 2004).

Hizmet sektöründe önemli yer tutan restoranlar, gerek tüketicilerin boş vakitlerinin ve gelir seviyelerinin artması sonucunda dışarıda daha fazla yemek yemeye başlamaları, gerekse turizmin önemli bir unsuru olmaları nedeniyle yoğun ilgi görmektedir. Deloitte (2020) tarafından hazırlanan raporda, 2019 yılında yaklaşık 125 milyar TL ekonomik hacim yaratan ve Türkiye turizm sektörü gelirlerinin yüzde 20'sini sağlayarak ülkemizde oldukça önemli bir yere sahip olan restoran sektöründe, insan unsurunun yoğun olarak yer alması nedeniyle hizmet hataları ile sıkça karşılaşmaktadır. İşletmeler için sıfır hizmet hatası gerçekçi bir hedef olmamakla birlikte, meydana gelen hizmet hatalarına müdahale ederek başarılı hizmet telafisi uygulamaları gerçekleştirmek ve tatminsizlik yaşayan müşterilerin işletme için olumsuz sonuçlar doğurabilecek davranışlar sergilemelerini önlemek işletme yöneticileri için daha gerçekleştirilebilir hedefler olarak gözükmektedir. Hizmet hatası ile karşılaşan ve bu hataların telafi edilmediğini gören müşteriler, işletmeyi değiştirebilirler veya olumsuz ağızdan ağıza iletişimde bulunarak yaşadıkları olumsuz deneyimleri diğer tüketicilerle paylaşma yoluna gidebilirler. Yapılan bir araştırmaya göre Toasttab (2020) tüketicilerin yüzde 78'i, aile ve arkadaş çevreleri tarafından yapılan değerlendirme ve tavsiyelerin bir restorana gitme kararlarını etkilediğini ifade etmişlerdir. İngiltere'de gerçekleştirilen başka bir araştırmaya göre ise tüketicilerin %67'si ağızdan ağıza iletişimin kararlarını etkilediğini belirtmiştir. (Paymentsense, 2020).

Pazarlama literatüründe çok çalışılmayan ancak hizmet hatası ve telifisi açısından önemli olduğu düşünülen bir kavram sosyal kaygıdır. Amerikan Psikiyatri Birliği, *sosyal kaygı/sosyal fobi*; sosyal etkileşim ve sosyal performans içeren veya başkaları tarafından incelenme olasılığı olan durumlardan sürekli olarak korkma olarak tanımlamaktadır. Bu korkular da sosyal kaygıya sahip bireyleri topluluk önünde konuşma yapma, yeni insanlarla tanışma, yetkili kişilerle görüşme gibi davranışlardan kaçınma yönünde motive etmektedir (Davila & Beck, 2002; Rapee & Heimberg, 1997; Schreiber vd., 2015). Sosyal kaygı insanların yaşam kalitelerini düşüren ve ciddi zararlar verebilen bir olgudur. Sosyal kaygı seviyesi yüksek olan insanlar depresyon, madde bağımlılığı, kısıtlı sosyalleşme ve kariyerlerinde zorlanma gibi çeşitli durumlarla karşılaşabilmektedirler (Halls vd., 2015; Rapee & Heimberg, 1997). Yüksek sosyal kaygı düzeyine sahip bireyler, düşük sosyal kaygı düzeyine sahip bireylere göre sosyal ve değerlendirilmeye müsait durumlarda genellikle daha fazla psikolojik tepkiler vermekte, daha fazla olumsuz düşünceye sahip olmakta ve böyle durumlardan daha fazla kaçınmaya yönelik davranışlar sergilemektedirler (Rapee & Heimberg, 1997).

Alan yazında sosyal kaygı ve sosyal kaygının insan davranışları üzerindeki etkileriyle ilgili çalışmalar bulunmakla birlikte, telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişki üzerinde düzenleyici bir etki gösterip göstermediğiyle ilgili bir araştırmaya rastlanmamıştır. Mevcut çalışma, algılanan adalet boyutlarının müşteri tatmini üzerindeki etkilerini ve müşteri tatmininin de olumsuz ağızdan ağıza iletişim, değiştirme niyeti ve şikâyet etme niyeti üzerindeki etkilerini restoran sektöründe yapılan bir araştırma ile incelemeyi hedeflemektedir. Buna ek olarak sosyal kaygının telafi tatmini ve müşterilerin şikâyet etme niyetleri arasındaki ilişkide düzenleyici bir etkiye sahip olup olmadığı da araştırılmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

2.1 Hizmet Hatası ve Hizmet Telifisi

Hizmet sektörü hemen hemen tüm ülke ekonomilerinde tüketici memnuniyetsizliğinin önemli bir kısmını barındırmaktadır (Andreasen, 1983). Hizmetler insanlarla ilişkili olduğu için, hatasız hizmet sunumu hedeflemek gerçekçi değildir. Hizmet hatası meydana geldiği zaman müşteriler üzgün ve kızgın hissederek işletmeye güvenlerini kaybedebilirler. Bu da tatminsizliğe, müşteri kaybına ve olumsuz ağızdan ağıza iletişime yol açabilir. İnternet ve sosyal medya kullanımındaki olağanüstü artış da müşterilerin şikâyetlerini duyurma şansını oldukça yükseltmiştir. Online ortamdaki olumsuz değerlendirme ve yorumlar geniş kitlelere ulaşarak diğer tüketicilerin ilgisini çekebilmekte ve onların gelecekteki satın alma davranışlarını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Bununla birlikte hizmet telifisi, müşterilerin hizmet sağlayıcılara karşı tutum ve davranışlarını değiştirmede önemli rol oynayabilmektedir (Guchait vd., 2019).

Müşteri tatmini başarılı işletmeler için önemli köşe taşlarından bir tanesidir. Müşterilere olumlu hizmet sunumu sağlamak kadar, tatminsizlik yaşayan müşterileri yatıştırmak ve tatminsizliklerini gidermek de son derece önemlidir (Jin vd., 2019). Hizmet telifisinin amacı hizmet sunumu sırasında meydana gelen hizmet hataları sonucunda tatminsizlik yaşayan müşterileri, sorunlarını çözerek sadık müşteriler haline getirmektir (Costers vd., 2019). Kötü bir hizmet telifisi deneyimi yaşayan müşterilerin sadece %40'ının işletmelere hatalarını düzeltmek için şans tanıdığı, diğer müşterilerin ise şikâyet etmeyi dahi düşünmedikleri bulunmuştur.

Şikâyet eden ve bunun karşılığında işletmeden yeterli ilgiyi görmeyen müşteriler, olumsuz ağızdan ağıza iletişimde bulunarak işletmenin güvenilirliğini sekteye uğratmaktadır. Bununla ilgili yapılmış çalışmalardan bir tanesinde mutsuz müşterilerin %96'sı kendilerini kızdıran işletmelere şikâyetlerini iletmeyeceklerini fakat yaptıkları kötü hizmeti 9'dan fazla kişiye anlatacaklarını belirtmişlerdir. Bir diğer çalışmada ise, mutsuz müşterilerin %18'i yaşadıkları olumsuz hizmet deneyimini 20'den fazla kişiye aktardıklarını söylemişlerdir. Bütün bu olumsuz ağızdan ağıza iletişim, işletmenin çok iyi şekilde yaptığı pazarlama ve tutundurma çabalarını zarara uğratabilir (Zemke & Bell, 1990).

2.2 Adalet Teorisi ve Algılanan Adalet

Dağıtım adaleti, süreç adaleti ve etkileşim adaleti olmak üzere üç boyuttan oluşan algılanan adaleti açıklamada kullanılan adalet teorisi, hizmet hatası ve telafisiyle ilgili işletmelerin atabileceği adımlarla ilgili önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır (Barakat vd., 2015; Patterson vd., 2006). Dağıtım adaleti; müşterilerin hizmet telafisi sonucunda elde ettikleri çıktılara göre adil muamele görüp görmediklerini algılayış biçimlerini ifade etmektedir (Chen & Kim, 2019). Dağıtım adaleti kaynakların adil bir şekilde dağıtılıp dağıtılmadığıyla ilgiliyken, süreç adaleti dağıtım kararlarının uygulandığı süreçlerin ne kadar adil olduğuyla ilgilidir (Greenberg, 1987). Süreç adaleti ile yakından ilgili olan etkileşim adaleti ise, bir işletmenin prosedürlerine veya resmi politikalarına nazaran, hizmet sunumunun etkileşimli yönlerini ilgilendirmektedir. Hizmet telafisi durumlarında müşteriler tatmin düzeylerini somut çıktılar (dağıtım adaleti), hizmet sağlayıcısının hizmet telafisi politikaları (süreç adaleti) ve hizmet sağlayıcılarla aralarındaki etkileşimlerle (etkileşim adaleti) belirlemektedirler (McCollough, 2000).

Hizmet telafisi ile ilgili çalışmalar incelendiğinde algılanan adaletin üç boyutunun (dağıtım, süreç, etkileşim) telafi tatmininin öncülleri olarak desteklendiği, fakat bu boyutların telafi tatmini üzerindeki etkilerinin farklılık gösterdiği görülmektedir. Nikbin, Tabavar ve Jalalkamali (2012), Ok vd. (2005), del Río-Lanza vd. (2009), Sindhav vd. (2006), Vázquez-Casielles vd. (2010) gibi yazarların yaptıkları araştırmalar, süreç adaletinin telafi tatminini en fazla etkileyen boyut olduğunu göstermiştir. Chiu vd. (2009), Karatepe (2006), Mattila (2006), Santos & Fernandes (2008), Schoefer (2008), Tsao (2018) gibi yazarların çalışmalarında ise etkileşim adaletinin telafi tatmini üzerinde en etkili adalet boyutu olduğu bulunmuştur. Davidow (2003), Ding vd. (2015), Gautam (2011), Gelbrich & Roschk (2011), Huang (2011), Kau & Wan-Yiun Loh (2006), Kim vd. (2009), Maxham & Netemeyer (2003), McCollough (2000), Migacz vd. (2018), Nikbin vd. (2015), Orsingher vd. (2010), Severt & Rompf (2006), Smith vd. (1999), Yim vd. (2003) gibi çalışmalarda ise dağıtım adaletinin telafi tatminini en fazla etkileyen boyut olduğu görülmektedir. Algılanan adalet boyutlarının telafi tatmini üzerindeki etkilerinin önemini gösteren bu çalışmalar, hizmet işletmelerinin müşterileriyle ilişkilerini yönetirken, özellikle hizmet hataları meydana geldikten sonra adalet algılarını muhakkak göz önünde bulundurmaları gerektiğini göstermektedir (Smith vd., 1999). Bu bilgiler doğrultusunda aşağıdaki hipotezler önerilmektedir:

H₁: Dağıtım adaleti hizmet telafisi tatmini üzerinde olumlu etkiye sahiptir.

H₂: Süreç adaleti hizmet telafisi tatmini üzerinde olumlu etkiye sahiptir.

H₃: Etkileşim adaleti hizmet telafisi tatmini üzerinde olumlu etkiye sahiptir.

2.3 Hizmet Telifisi Tatmini

Hizmet telifisi; işletmelerin meydana gelen problemleri çözmek, tatminsizlik yaşayan müşterilerin olumsuz tutumlarını değiştirmek ve en nihayetinde bu müşterileri elde tutabilmek amacıyla yaptıkları eylemler olarak tanımlanabilir. Müşteriler hizmet hatasıyla karşılaştıkları zaman şikâyet etmek yerine hizmet aldıkları işletmeyi bırakarak başka işletmeleri tercih edebilirler. Hizmet telifisi yönetiminin, müşterilerin rutin hizmet sunumlarına nazaran hizmet telifisi çabaları sırasında sürece duygusal açıdan daha çok dâhil olduklarından, müşterilerin aldıkları hizmeti değerlendirmelerinde çok önemli rol oynadıkları söylenebilir (Oh & Pizam, 2008).

Hizmet hataları müşteri tatminsizliğine yol açmakta, tatminsizlik sonucunda da müşteriler işletmeyi değiştirme, olumsuz ağızdan ağıza iletişimde bulunma, işletmeye şikâyetle bulunma gibi davranışlar sergileyebilmektedirler. Hizmet telifisi stratejileri bu olumsuz sonuçları önlemek adına işletmeler için oldukça kritik öneme sahiptir (Nikbin, Ismail vd., 2012). Hizmet hatası meydana geldiğinde işletmeler, yaşanan hata ve sorunlardan dolayı tatminsizlik hissine kapılan müşterileri, gelecekteki gelirlerinden mahrum kalmamak için hatalarını düzelterek memnun etmeye çalışmaktadırlar (Wallin Andreassen, 2000). Algılanan bir hizmet hatası müşterileri hayal kırıklığına uğratsa da başarılı bir hizmet telifisi tatminsizlik yaşamış bir müşterinin tatmin olmuş hale gelmesini sağlayabilir (Ashill vd., 2005).

Müşterilerin tatmin ya da tatmin olmama durumlarının şikâyet etme niyeti, değiştirme niyeti ve olumsuz ağızdan ağıza iletişimi etkilediğini gösteren çeşitli çalışmalar mevcuttur (Bougie vd., 2003). Hizmet telifisi, hizmet işletmesinin telafi çabaları müşteriler tarafından adil olarak algılanmazsa tatminsizlikle sonuçlanabilir. Telafi tatminsizliği yaşayan müşteriler mevcut işletmeyi değiştirebilir, olumsuz ağızdan ağıza iletişimde bulunabilir veya şikâyetle bulunabilirler (Gyung Kim vd., 2010). Yüksek seviyedeki tatminsizlikler; mevcut işletmeyi değiştirme, olumsuz ağızdan ağıza iletişim gibi davranışları cesaretlendirmektedir (Schoefer vd., 2019). Tatminsizlik yaşayan bir müşteri hatanın giderilmesi için telafi beklerken, daha sonra meydana gelebilecek ağızdan ağıza iletişim, şikâyet etme veya işletmeden hizmet almayı bırakarak başka işletmeye geçme gibi davranışlar öncelikle müşterilerin adalet algılamalarına bağlıdır (Blodgett vd., 1997).

2.4 Olumsuz Ağızdan Ağıza İletişim

Ağızdan ağıza iletişimin tüketicilerin tutum ve davranışlarını biçimlendiren önemli bir etmen olduğu söylenebilir. Olumsuz ağızdan ağıza iletişim; tüketicilerin diğer birey veya kuruluşlarla yaşadıkları olumsuz olay veya deneyimlerle ilgili, bu olumsuz olay veya deneyimlere doğrudan dahil olmayan arkadaş ve akrabaları gibi sosyal çevresinde yer alan kişilerle kurdukları iletişim olarak açıklanabilir (Bougie vd., 2003; Schoefer vd., 2019). Olumsuz ağızdan ağıza iletişim genellikle potansiyel anonimlik sağlayan pasif bir tepki gösterme biçimidir. Bu davranışsal tepki, tatmin edici olmayan bir hizmet deneyimine, hizmet sağlayıcılarla doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınarak tepki göstermenin bir yolu olarak düşünülebilir (Schoefer vd., 2019). Bir hizmet hatası sonucunda işletmeyi suçlu gören müşteriler olumsuz ağızdan ağıza iletişim yapmaya daha meyilli olmaktadır (Albrecht vd., 2017). Başarıyla uygulanan hizmet telifisi stratejileri müşterilerin telifiden tatmin olmalarını sağlayarak olumsuz ağızdan ağıza iletişim

yapmalarını azaltmaya yardımcı olmaktadır (DeWitt & Brady, 2003; Lin vd., 2011). Bu bilgiler ışığında aşağıdaki hipotez önerilmektedir:

H₄: Telafi tatmini olumsuz ağızdan ağıza iletişim üzerinde olumsuz etkiye sahiptir.

2.5 Değişirme Niyeti

Hizmet işletmesini değiştirme, hizmet hataları sonucunda en çok öne çıkan müşteri davranışlarından bir tanesidir (Bhandari & Polonsky, 2007; Lewis & Spyropoulos, 2001). Müşterilerin neden hizmet aldıkları işletmeleri değiştirip başka hizmet işletmelerine gittiklerini anlamak, işletme içinde sıfır müşteri kaybına yönelik bir kültür geliştirmeye yardımcı olabilir (Nikbin, Ismail vd., 2012). Hizmet hataları ve başarısız hizmet telafileri müşterilerin mevcut işletmeyi bırakarak başka işletmelere gitmesinin temel nedenleri olarak görülmektedir (Nikbin, Tabavar ve Jalalkamali, 2012).

Müşterilerin bir mal/hizmeti başka mal ve hizmetler için terk etme niyetine değiştirme niyeti denir (Oly Ndubisi & Yin Ling, 2006). Değişirme niyeti çoğu zaman müşteri tatminsizliği neticesinde ortaya çıkar ve bir ürün/hizmet veya işletmeyle olan ilişkinin bitirilmesiyle sonuçlanır (Nikbin, Ismail vd., 2012). Hizmet sağlayıcılarının bir hizmet hatası meydana geldikten sonra hatayı düzgün bir biçimde ele alıp telafi edememesi, müşterilerin mevcut hizmet işletmesini bırakarak başka işletmelere gitmesine yol açabilmektedir. Hizmet telafisi yapılırken müşterilerin adalet algılamalarına da özen gösterilmelidir. Yaşanan hatayı sadece maddi olarak telafi etmek bazı durumlarda yetersiz kalmakta, yavaş, gereksiz uzun süreçler ve kaba çalışan davranışları müşterilerin somut bir telafi elde etseler dahi mevcut işletmeyi değiştirmelerine sebep olabilmektedir (Keaveney, 1995). Bir hizmet hatası sonrasında ortaya çıkabilecek olan müşterilerin değiştirme niyetleri, işletmelerin etkin hizmet telafisi stratejileri ortaya koymaları halinde önlenebilmektedir (Bhandari & Polonsky, 2007). Mevcut bilgiler doğrultusunda aşağıdaki hipotez önerilmektedir:

H₅: Telafi tatmini değiştirme niyeti üzerinde olumsuz etkiye sahiptir.

2.6 Şikâyet Etme Niyeti

Şikâyet etme; bir hizmet deneyiminin birçok yönüyle ilgili hissedilen tatminsizliğin resmi bir şekilde ifade edilmesi olarak tanımlanabilir (Ekiz & Araslı, 2007). Hizmet pazarlaması literatürü müşteri tatmininin müşteri şikâyetleri üzerindeki etkilerinden bahsetmektedir (Barakat vd., 2015; de Matos vd., 2012; DeWitt & Brady, 2003; Ho vd., 2017). Algılanan adalet boyutlarından etkileşim adaleti; müşterilere bir şikâyet süreci sırasında nasıl davranıldığı ile ilgilidir. Müşteriler yüksek seviyede bir etkileşim adaleti algıladıkları zaman gelecekte gerçekleştirebilecekleri olumsuz davranışların azalacağı söylenebilir. Tatminsizliğe tepki olarak ortaya çıkan şikâyetlerin sayısı tam olarak bilinmese de toplam şikâyet sayısının tatminsizlik yaratan olaylardan çok daha az olduğu genel olarak kabul edilmektedir (DeWitt & Brady, 2003). İşletmelerin hizmet performansları müşterilerin beklentilerinin altında kaldığı zaman müşteriler şikâyet etmeye daha yatkın olmaktadır (Bhandari & Polonsky, 2007). Müşterilerin şikâyet etme ile ilgili niyet ve davranışları algılanan tatminsizlik tarafından tetiklenmektedir. Ortada bir tatminsizlik mevcut değilse, müşterilerin tepkileri şikâyet olarak nitelendirilemez (Singh, 1988). Şikâyet etmeyi birçok farklı etmen engellese veya cesaretlendirse de tatminsizliğin genelde müşteri şikâyetleri

üzerinde etkili olan ana unsur olduğu söylenebilir (Bearden & Teel, 1983). Verilen bilgiler doğrultusunda önerilen hipotez şu şekilde oluşturulmuştur:

H₆: Telafi tatmini şikâyet etme niyeti üzerinde olumsuz etkiye sahiptir.

2.7 Sosyal Kaygı

Sosyal kaygı/sosyal fobi; başkalarının yanında rahatsızlık duymak, bireylerin diğer kişiler tarafından yargılanma veya olumsuz değerlendirilme korkusu veya rahatsızlığı olarak tanımlanabilir ve genellikle başkalarının bir kişi hakkında ne düşündüğüne dair yoğun bir korku (özellikle utanç veya aşağılanma, eleştiri veya reddedilme korkusu) ile karakterize edilmektedir (Caballo vd., 2019; Cavanaugh & Buehler, 2016; Fenigstein vd., 1975; Forni dos Santos vd., 2013; Garcia-Lopez vd., 2001; Koc, 2019; Liebowitz vd., 1985). Sosyal kaygı genellikle kronik ve rahatsız edici bir durumdur. Utanç, aşağılanma ve başkaları tarafından olumsuz değerlendirilme endişesi yüzünden sosyal durumlarda diğer insanlarla etkileşime geçme ya da performans sergilemekten sürekli olarak korkma durumu ile kendini göstermektedir (Baker vd., 2002). Yüksek sosyal kaygı seviyesindeki insanların genellikle hayat kalitelerini düşük olarak nitelendirdikleri görülmektedir (Fresco vd., 2001; López-Pina vd., 2008).

Sosyal kaygı özellikle son yıllarda psikiyatrist ve psikologlar arasında oldukça ilgi gören bir konu olmaktadır (Caballo vd., 2010). Sosyal kaygıya sahip bireyler diğer insanlara kıyasla olumlu durumların daha az gerçekleşeceğine inanmaktadırlar. Kashdan vd. (2013); sosyal kaygıya sahip bireylerin diğer bireylere oranla günlük yaşamlarında sosyal etkileşimlerden uzak durmaya çalıştıklarını bulmuşlardır. Sosyal kaygı seviyesi yüksek olan bireylerin yaşam kaliteleri düşmekte, finansal olarak başkalarına daha fazla bağımlı olmakta, işyerlerinde daha az verimli çalışmakta ve daha düşük ücret elde edebilmektedirler. Bunlara ek olarak eğitim hayatlarında daha fazla başarısızlıkla karşılaşabilir, aile bireyleri ve arkadaşlarıyla olan ilişkilerde problem yaşayabilir ve romantik ilişkileri yürütmede sıkıntı çekebilirler (Aderka vd., 2012). Sosyal kaygı düzeyi yüksek olan kişiler diğer insanlardan uzak durmaya ve onlarla herhangi bir şekilde etkileşime geçmekten kaçınmaya çalıştıkları için, bu kişilerin herhangi bir hizmet hatası meydana geldiğinde bu hatayı işletme personeline veya yetkilisine iletmekten kaçınma olasılıkları yüksek olacaktır. İşletme personeli meydana gelen hatayı kendiliğinden fark edip bu hatayı telafi etmediği sürece müşteri büyük olasılıkla tatminsizlik yaşayacak ve bu tatminsizliği de doğrudan iletmek yerine kendisine yakın gördüğü arkadaş çevresi veya ailesine bahsedecek, ya da sosyal medya veya internet ortamında anonim bir kimlik altında bu hatadan bahsederek restoran işletmesini zarara uğratabilecektir. Bu bilgiler ışığında aşağıdaki hipotez önerilmektedir:

H₇: Sosyal kaygı, telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişki üzerinde düzenleyici etkiye sahiptir.

3. Araştırmanın Metodolojisi

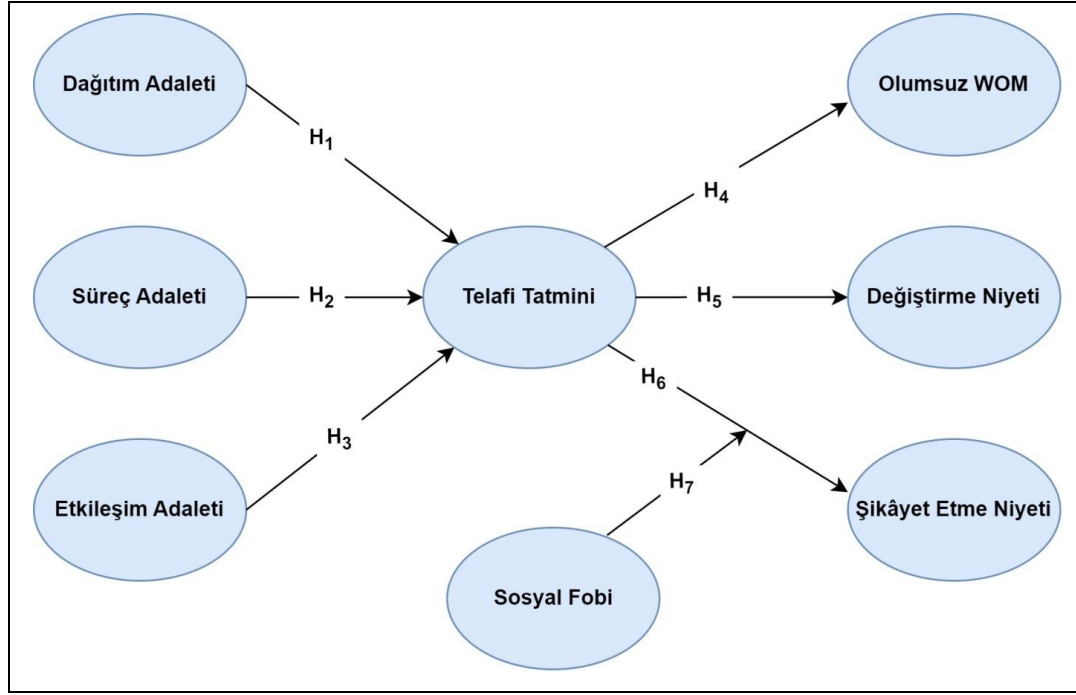
Çalışmanın bu bölümünde, araştırmanın evreni ve örneklem büyüklüğü, araştırma modeli ve hipotezler ile senaryo geliştirmeden bahsedilmektedir.

3.1 Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın amacı doğrultusunda literatür incelenerek oluşturulan araştırma modeli ve hipotezler Şekil 1’de gösterilmektedir. Modelde yer alan değişkenlerden yedi tanesi (dağıtım adaleti, süreç adaleti, etkileşim adaleti, telafi tatmini, olumsuz ağızdan ağıza iletişim, değiştirme niyeti ve şikâyet etme niyet) reflektif, sosyal kaygı ise formatif değişkendir.

Şekil 1

Araştırma Modeli

3.2 Araştırmanın Evreni ve Örneklem Büyüklüğü

Araştırma evreni, ayda en az bir kez restoranda yemek yemeyi tercih eden bireylerden oluşmaktadır. Örneklem büyüklüğü belirlendikten sonra, kolayda örnekleme yöntemiyle veri toplanmıştır. Kolayda örnekleme yöntemi, ana kütlelin kesin olarak belirlenemediği zamanlarda kullanılabilir (Koç vd., 2020). Bu çalışmada kullanılan anket formu için 25.02.2020 tarihinde 2020/15 nolu kararla Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulundan izin alınmıştır. Araştırma için 514 kişiden anket yoluyla veri toplanmış ve bunlardan 47 tanesi analiz için uygun bulunmayarak analize dâhil edilmemiştir. Sonuç olarak 467 adet anket formu analiz edilmiştir. Araştırmaya katılan bireylerin demografik özellikleri Tablo 1’de gösterilmektedir.

Araştırmaya katılan bireylerin büyük çoğunluğunu 18–25 yaş aralığındaki bireyler oluşturmaktadır (%56.3). Katılımcıların yüzde 64’ü kadın bireylerden oluşmakla birlikte, lise mezunu ve önlisans/lisans mezunu bireylerin oranları sırasıyla yüzde 35.1 ve 34.1’dir.

Tablo 1

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik nitelik	n	%
Cinsiyet		
Kadın	299	64.0
Erkek	168	36.0
Medeni Hâl		
Evli	117	25.1
Bekâr	350	74.9
Yaş Aralığı		
18-25	263	56.3
26-35	125	26.8
36-45	57	12.2
46-55	19	4.1
56 ve üzeri	3	0.6
Eğitim Düzeyi		
İlköğretim Mezunu	16	3.4
Lise Mezunu	164	35.1
Önlisans/Lisans Mezunu	159	34.1
Yüksek Lisans Mezunu	95	20.3
Doktora Mezunu	33	7.1
Gelir Düzeyi		
2000TL'den az	221	47.3
2001-3000 TL	53	11.4
3001-4000 TL	37	7.9
4001-5000 TL	43	9.2
5000 TL ve üzeri	113	24.2

Not. N=467.

3.3 Soru Kâğıdının Hazırlanması ve Senaryonun Geliştirilmesi

Bu bölümde katılımcılara, okudukları senaryodaki hizmet hatası başlarına geldiği takdirde restoran işletmesinin kendilerine uygulayacakları hizmet telifisi sonucunda nasıl tepki vereceklerini bulmayı hedefleyen bir senaryo iletilmiştir. Senaryoyu okuduktan sonra ise ankette yer alan soruları cevaplandırmaları istenmiştir. Anket soruları oluşturulmadan önce ilgili yazın taranarak, çalışmada kullanılan değişkenlere benzer değişkenlerin kullanıldığı çalışmalar incelenmiş ve çalışmaya uygun olacağı düşünülen dağıtım adaleti, süreç adaleti, etkileşim adaleti, telafi tatmini, olumsuz ağızdan ağıza iletişim, değiştirme niyeti, şikâyet etme niyeti ve sosyal kaygı ölçekleri belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan senaryo aşağıdaki gibidir:

“Yoğun geçen bir günün ardından akşam yemeği yemek için geleneksel bir restorana gittiniz. Kendinizi oldukça aç hissediyordunuz. Garsona siparişinizi verdiniz ve yemeği beklemeye başladınız. Yaklaşık 30 dakika sonra yemeğiniz geldi. Yemeğin tadına baktığınızda, yemeğin içinde yabancı bir cisim fark ettiniz. Garsonu çağırdınız ve hemen yanınıza geldi. Garsona yemeğinizdeki yabancı cismi gösterdiniz. Garson samimi bir şekilde sizden özür dileyerek yemeği tekrar hazırlatacağını size bildirdi. Yaklaşık 20 dakika sonra garson yemeğinizle birlikte geldi ve yaşanan sorun için sizden tekrar kibarca özür diledi. Ayrıca yemek için sizden ücret alınmayacağını size ilettiler.”

Ankette kullanılan ölçekler oluşturulurken geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Bu tarama sonucunda modelde yer alan değişkenler arasındaki ilişkileri en iyi şekilde ortaya koyabilecek ölçeklerin belirlenmesine çalışılmıştır. Ölçekte yer alan ifadelerin orijinal dili İngilizce olduğu için ölçekte yer alan ifadeler önce Türkçeye çevrilmiş, daha sonra Türkçeden tekrar İngilizceye geri çeviri yapılarak, çevirinin çift taraflı kontrolü yapılmıştır. Daha sonra ölçeklerin değerlendirilmesi için alanlarında uzman iki pazarlama öğretim üyesine başvurulmuştur. Uzmanlar ölçeklerin orijinal halleri ile çevirilerini ve geri çevirilerini inceleyerek görüşlerini belirtmiş ve ölçeklerin son hali oluşturulmuştur. Araştırmada kullanılan ölçeklerin oluşturulmasında yararlanılan kaynaklar Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2

Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Değişkenler	Yararlanılan Kaynaklar
Dağıtım adaleti	Das vd. (2019) Dewitt vd. (2008) Maxham ve Netemeyer (2002)
Süreç adaleti	Maxham ve Netemeyer (2002) Muhammad & Gul-E-Rana (2020) Smith vd. (1999) Vázquez-Casielles vd. (2010)
Etkileşim adaleti	Chen ve Kim (2019) Dewitt vd. (2008) Roschk ve Gelbrich (2017) Smith vd. (1999)
Telafi tatmini	Chen ve Kim (2019) Maxham ve Netemeyer (2002) Ok vd. (2005, 2008)
Olumsuz ağızdan ağıza iletişim	Blodgett vd. (1997) Fan vd. (2010) Jones vd. (2007) Liu vd. (2001)
Değişirme niyeti	Chih vd. (2012) Nikbin, Ismail vd. (2012)
Şikâyet etme niyeti	DeWitt ve Brady (2003)
Sosyal kaygı	Ho vd. (2017)

3.4 Verilerin Analizi ve Bulgular

Araştırmada kullanılan anket formuna katılımcıların verdiği cevapların analiz edilmesi için SPSSve SmartPLS kullanılmıştır. Bu bölümde sırasıyla katılımcılara yönelik demografik özellikler, ölçüm modelleri ve yapısal modelin değerlendirilmesine yer verilmekte, daha sonra ise elde edilen bulguların yorumları yer almaktadır.

3.4.1 Ölçüm Modellerinin Değerlendirilmesi

PLS-SEM analizini oluşturan iki temel aşamanın ilki olan ölçüm modellerinin değerlendirilmesi; kendi içinde bazı aşamalar içermektedir. Bunlar sırasıyla; güvenilirlik analizi, yakınsama geçerliliği ve ayrışma geçerliliğidir (Götz vd., 2010).

Güvenilirlik Analizi

Ölçüm modelinin değerlendirilmesi için yapılacak ilk işlem güvenilirlik analizinin gerçekleştirilmesidir. Tablo 3’de güvenilirlik analizi sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 3

Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Değişkenler	Cronbach’s Alpha	Bileşik Güvenilirlik	Çıkarılan Ortalama Varyans (AVE)
Dağıtım adaleti	0.931	0.951	0.829
Değiştirme niyeti	0.903	0.932	0.774
Etkileşim adaleti	0.898	0.929	0.768
Olumsuz ağızdan ağıza iletişim	0.937	0.955	0.842
Şikâyet etme niyeti	0.862	0.906	0.708
Süreç adaleti	0.881	0.913	0.679
Telafi tatmini	0.863	0.918	0.790

Tablo incelendiğinde, her bir değişken için birleşik güvenilirlik değerlerinin oldukça iyi olduğu ve güvenilirlik kriterinin sağlandığı görülmektedir (Hair vd., 2012).

Yakınsama Geçerliliği

PLS-SEM tekniğinde ölçüm modelinin değerlendirilmesi için bir sonraki adım yakınsama geçerliliğinin sağlanıp sağlanmadığının kontrol edilmesidir. Ölçüm modelinin yakınsama geçerliliğini test etmek için ifadelerin faktör yüklerine ve Average Variance Extracted (AVE) değerlerine bakılmıştır (Hair vd., 2012). Modelde yer alan değişkenlerin faktör yükleri dağıtım adaleti için (0.901–0.920), süreç adaleti için (0.785–0.864), etkileşim adaleti için (0.755–0.929), telafi tatmini için (0.775–0.949), olumsuz ağızdan ağıza iletişim için (0.907–0.928), değiştirme niyeti için (0.862–0.898) ve şikâyet etme niyeti için (0.702–0.911) aralığında değerler almaktadır. Tüm değişkenler için faktör yüklerinin 0.70’dan ve AVE değerlerinin de 0.50’den büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yakınsama geçerliliğinin sağlandığı söylenebilir (Hair vd., 2012).

Ayrışma Geçerliliği

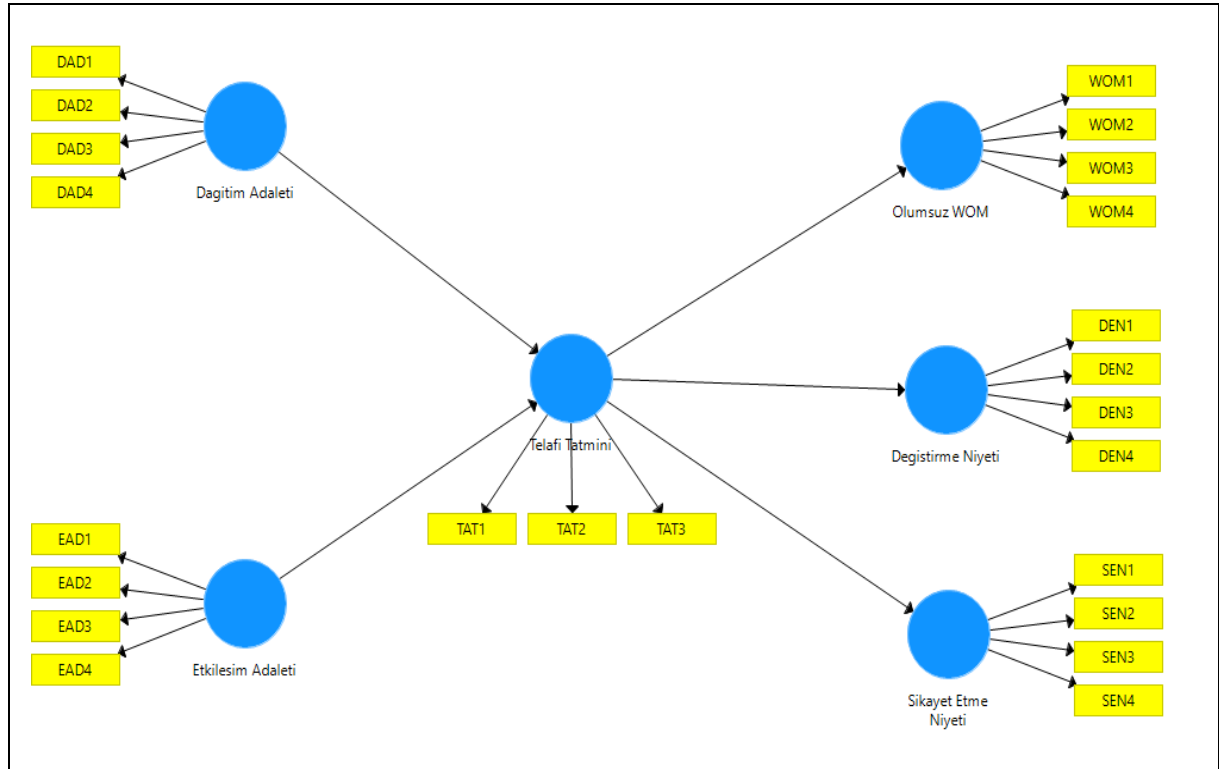
Ayrışma geçerliliği; bir değişkenin diğer değişkenlerden ne kadar ayrı olarak algılandığı ile ilgilidir. Bir diğer ifadeyle; bir değişkenin modeldeki diğer değişkenlerden ne kadar özgün olduğudur (Voorhees vd., 2016). Ölçüm modelleri için ayrışma geçerliliğinin sağlanıp sağlanmadığını anlamak için öncelikle PLS-SEM algoritması çalıştırıldıktan sonra elde edilen HTMT değerleri incelenmeli, daha sonra ise “Bootstrapping” metoduyla HTMT değerlerinin 1 rakamı içerip içermediğine bakılmalıdır (Hair vd., 2017, 2019; Sarstedt vd., 2017). HTMT değerleri Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4*HTMT Değerleri*

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7
1. Dağıtım adaleti	—						
2. Değişirme niyeti	0.648	—					
3. Etkileşim adaleti	0.744	0.446	—				
4. Olumsuz WOM	0.676	0.859	0.421	—			
5. Şikâyet etme niyeti	0.744	0.724	0.551	0.755	—		
6. Süreç adaleti	0.866	0.579	0.867	0.561	0.682	—	
7. Telafi tatmini	0.918	0.738	0.826	0.737	0.824	0.972	—

Tablo 4 incelendiğinde, elde edilen HTMT değerlerinin genellikle 0.90 değerinin altında olduğu, fakat “Telafi tatmini” ve “Dağıtım adaleti” ile “Telafi tatmini” ve “Süreç adaleti” değişkenleri arasındaki ayrışma geçerliliği değerleri sırasıyla .918 ve .972 olarak hesaplanmıştır. Bir sonraki adımda “Bootstrapping” metoduyla HTMT değerlerinin 1 rakamı içerip içermediği kontrol edilmiştir (Hair vd., 2017).

Bootstrapping metodu uygulandıktan sonra telafi tatmini değişkeni ile süreç adaleti değişkeni arasındaki ilişki 1 rakamını içerdiğinden (0,916–1,022), ayrıştırıcı geçerlilik şartı sağlanamamış olup, süreç adaleti değişkeni modelden çıkarılmıştır. Oluşturulan yeni araştırma modeli Şekil 2’de görülmektedir.

Şekil 2*Yeni Araştırma Modeli*

Yeni model oluşturulduktan sonra yapılan ayrışma geçerliliği testinde "bootstrapping" sonucu elde edilen değerler Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5

Yeni Araştırma Modeli İçin Bootstrapping Sonrasında Elde Edilen HTMT Değerleri

İlişkiler	Orijinal örneklem (Original sample)	Örneklem ortalaması (Sample mean)	Yanlılık (Bias)	2.5%	97.5%
Değiştirme niyeti>Dağıtım adaleti	0.648	0.647	-0.001	0.508	0.750
Etkileşim adaleti>Dağıtım adaleti	0.744	0.746	0.002	0.638	0.823
Etkileşim adaleti>Değiştirme niyeti	0.446	0.447	0.001	0.306	0.552
Olumsuz ağızdan ağıza iletişim>Dağıtım adaleti	0.676	0.674	-0.002	0.555	0.769
Olumsuz ağızdan ağıza iletişim>Değiştirme niyeti	0.859	0.860	0.001	0.728	0.937
Olumsuz ağızdan ağıza iletişim>Etkileşim adaleti	0.421	0.423	0.001	0.289	0.523
Şikâyet etme niyeti>Dağıtım adaleti	0.744	0.743	-0.001	0.627	0.827
Şikâyet etme niyeti>Değiştirme niyeti	0.724	0.725	0.001	0.581	0.823
Şikâyet etme niyeti>Etkileşim adaleti	0.551	0.553	0.001	0.413	0.657
Şikâyet etme niyeti>Olumsuz ağızdan ağıza iletişim	0.755	0.754	-0.000	0.626	0.852
Telafi tatmini>Dağıtım adaleti	0.918	0.919	0.001	0.851	0.963
Telafi tatmini>Değiştirme niyeti	0.738	0.739	0.001	0.606	0.828
Telafi tatmini>Etkileşim adaleti	0.826	0.828	0.002	0.754	0.890
Telafi tatmini>Olumsuz ağızdan ağıza iletişim	0.737	0.737	0.000	0.617	0.821
Telafi tatmini>Şikâyet etme niyeti	0.824	0.824	0.001	0.723	0.892

Gerçekleştirilen "Bootstrapping" yöntemi sonucunda, Tablo 5'den görülebileceği üzere, 2.5%-97.5% güven aralığındaki değerlerin hiçbirisi 1 rakamı içermemektedir. Böylece tüm değişkenler arasındaki ilişkilerin istenen şartları yerine getirdiği ve ayrışma geçerliliği kriterinin sağlandığı söylenebilir.

3.4.2 Yapısal Modelin Değerlendirilmesi

Yapısal modeli değerlendirmek için izlenecek adımlar sırasıyla; eşdoğrusallık değerlendirilmesi, yapısal modelin yol katsayılarının değerlendirilmesi ve R² değerlerinin incelenmesidir.

Eşdoğrusallık Değerlendirilmesi

Eşdoğrusallık; göstergelerin gereksiz bilgiler içerip içermediğini test etmek için uygulanan bir tekniktir (Garson, 2016; Sarstedt vd., 2013). Eşdoğrusallık değerlendirilmesi için SmartPLS uygulamasından eşdoğrusallık istatistikleri bölümünden "Inner Variance Inflation Factor (VIF) Values" sekmesine bakılması gerekmektedir. Bu sekmedeki değerlerin 5'ten küçük olması, eşdoğrusallık şartının sağlandığı anlamına gelmektedir. "Dağıtım adaleti-telafi tatmini", "Etkileşim adaleti-telafi tatmini", "Telafi tatmini-değiştirme niyeti", "Telafi tatmini-olumsuz ağızdan ağıza iletişim" ve "Telafi tatmini-şikâyet etme niyeti" arasındaki VIF değerleri sırasıyla 1.850, 1.850, 1.000, 1.000 ve 1.000 olarak hesaplanmıştır. Tüm değerlerin 5'in altında olması nedeniyle eşdoğrusallık kriterinin sağlandığı söylenebilir (Hair vd., 2017).

Yapısal Modelin Yol Katsayılarının Değerlendirilmesi

Yapısal modelin değerlendirilmesi için gerekli olan bir sonraki adım yapısal modelin yol katsayılarının değerlendirilmesidir. PLS algoritması çalıştırılıp yol katsayılarının büyüklüğüne bakıldıktan sonra, "bootstrapping" metodu ile daha önce PLS algoritması ile elde edilen yol

katsayıları değerlerinin çeşitli güven aralıklarında anlamlı olup olmadığına bakılması gerekmektedir. Bunun için genellikle bakılan değerler t ve p değerleri olmaktadır. Yol katsayılarının her iki değer için kritik olarak kabul edilen değerlerin üzerinde bulunması, belirli hata payı içermekle birlikte anlamlı olarak yorumlanmaktadır. İki uçlu testler için kullanılan kritik t değerleri;

- %10 anlamlılık düzeyi için 1.65
- %5 anlamlılık düzeyi için 1.96
- %1 anlamlılık düzeyi için 2.57 olmaktadır (Hair vd., 2017, Rezaei, 2015).

Tablo 6

Yeni Modelin Yol Katsayıları, t Değerleri ve p Değerleri

İlişkiler	Orijinal örneklem (Original sample)	Örneklem ortalaması (Sample mean)	Standart sapma (Standart deviation)	t değerleri (t statistics)	p değerleri (p values)
Dağıtım adaleti>Telafi tatmini	0.612	0.614	0.069	8.874	.000
Etkileşim adaleti>Telafi tatmini	0.324	0.323	0.070	4.622	.000
Telafi tatmini>Değiştirme niyeti	-0.647	-0.649	0.051	12.655	.000
Telafi tatmini>Olumsuz ağızdan ağıza iletişim	-0.661	-0.665	0.048	13.824	.000
Telafi tatmini>Şikâyet etme niyeti	-0.737	-0.740	0.036	20.186	.000

Tablo 6 incelendiğinde tüm ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

R² Değerleri

R^2 değeri; bir değişkenin kendisini etkileyen değişkenler tarafından ne derece açıklandığını gösteren bir değerdir. İlgili yazında 0.25, 0.50 ve 0.75 değerlerinin sırasıyla, açıklanma gücünün zayıf, orta ve güçlü düzeyde olduğunu belirttiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte R^2 değerinin araştırmanın yapıldığı alan ve araştırmanın içeriğine göre açıklama gücünün daha farklı değerlendirilebileceği de unutulmamalıdır (Sarstedt vd., 2017).

Tablo 7

Modelde yer alan değişkenlerin R² değerleri

Değişkenler	R ² değerleri
Değiştirme niyeti	0.419
Olumsuz ağızdan ağıza iletişim	0.437
Şikâyet etme niyeti	0.543
Telafi tatmini	0.748

Tablo 7'ye bakıldığında R^2 değerleri değiştirme niyeti, olumsuz ağızdan ağıza iletişim, şikâyet etme niyeti ve telafi tatmini değişkenleri için sırasıyla; 0.419, 0.437, 0.543 ve 0.748 olarak hesaplanmıştır. Değiştirme niyeti ve olumsuz ağızdan ağıza iletişim değişkenlerinin R^2 değerleri 0.419 ve 0.437 olarak bulunmuş ve diğer değişkenler tarafından açıklanma güçlerinin nispeten biraz daha zayıf olduğu söylenebilir. Şikâyet etme niyetinin R^2 değeri 0.543 olarak hesaplanmış ve orta düzeyde bir açıklanma gücüne sahip olduğu söylenebilir. Telafi tatmini değişkeninin R^2 değeri ise yazında güçlü bir açıklanma gücü olarak ifade edilen 0.750 değerine çok yakın bir değer almıştır. Dolayısıyla telafi tatmininin açıklanma gücünün yüksek olarak

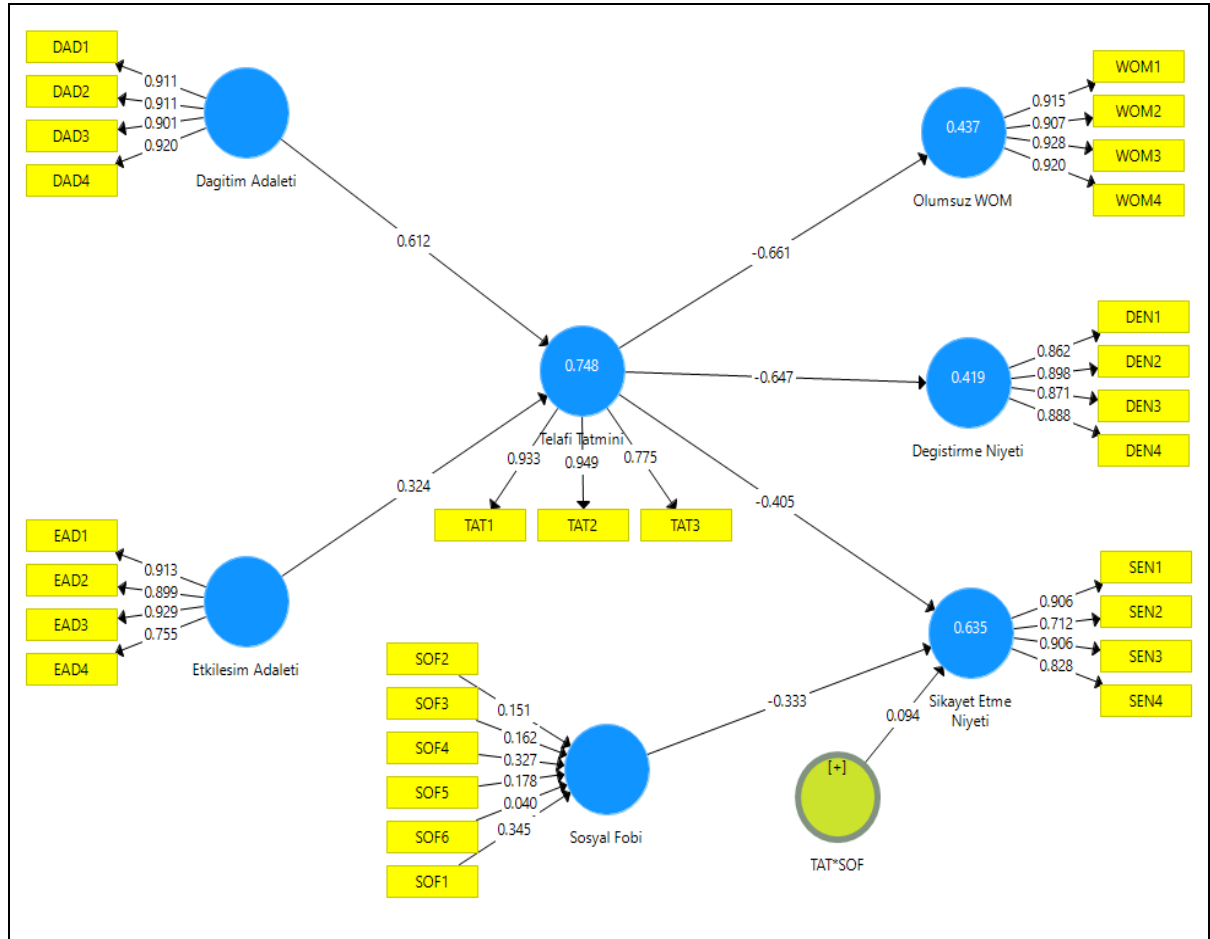
değerlendirilebileceği ifade edilebilir. Yapılan analizler sonucunda H₂ araştırma hipotezi hariç tüm araştırma hipotezleri kabul edilmiştir.

3.4.3 Düzenleyici (Moderatör) Değişkenin Modele Eklenmesi ve Analizi

Sosyal kaygının telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişkiyi düzenleyici etkiye sahip olup olmadığını anlamak için öncelikle daha önce oluşturulan araştırma modeline sosyal kaygı değişkeni tanımlanarak eklenmelidir. Sosyal kaygı değişkeni modele eklendikten sonra, sıradaki uygulama "interaction term" olarak adlandırılan etkileşim terimini oluşturmaktır. Etkileşim terimi oluşturulduktan ve hangi değişkenler arasındaki ilişkiyi düzenleyici etkilediği tanımlandıktan sonra PLS algoritması çalıştırılır. Düzenleyici değişkenin modele eklenmesiyle oluşan yeni model Şekil 3'te görülmektedir.

Şekil 3

Düzenleyici Değişkenin Modele Eklenmesi

Araştırma modeline düzenleyici değişken tanımlanıp eklendikten sonra, uygulanması gereken analizler vardır. Bunlardan ilki eşdoğrusallık değerlendirmesidir. Eşdoğrusallık değerlendirilmesi için SmartPLS uygulamasından eşdoğrusallık istatistikleri bölümünden "Inner Variance Inflation Factor (VIF) Values" sekmesine bakılması gerekmektedir. Bu sekmedeki değerlerin 5'ten küçük olması, eşdoğrusallık şartının sağlandığını göstermektedir.

İçsel VIF değerlerine bakıldığında, dağıtım adaleti- telafi tatmini ve etkileşim adaleti- telafi tatmini arasındaki VIF değerlerinin 1.850 olarak hesaplandığı görülmektedir. Sosyal kaygı seviyesi- şikâyet etme niyeti, telafi tatmini* sosyal kaygı- şikâyet etme niyeti ve telafi tatmini- şikâyet etme niyeti arasındaki VIF değerleri sırasıyla 2.072, 1.892 ve 2.130 olarak bulunmuştur. Telafi tatmini- değiştirme niyeti, telafi tatmini- olumsuz ağızdan ağıza iletişim ve telafi tatmini- şikâyet etme niyeti arasındaki VIF değerleri ise sırasıyla 1.000, 1.000 ve 2.130 olarak hesaplanmıştır. Böylece tabloda yer alan tüm VIF değerlerinin eşik değer kabul edilen 5'ten küçük olduğu görülmektedir. Böylelikle eşdoğrusallık şartının yerine getirildiği söylenebilir.

İçsel VIF değerleri kontrol edildikten sonra sıradaki adım, düzenleyici değişkenin faktör ağırlıklarının hesaplanmasıdır. Modeldeki düzenleyici değişken olan sosyal kaygının faktör ağırlıklarının; SOF1, SOF2, SOF3, SOF4, SOF5 ve SOF6 için sırasıyla 0.345, 0.151, 0.162, 0.327, 0.178 ve 0.040 olarak bulunmuştur. SOF6 ifadesinin yapılan değerlendirme sonucunda modelden çıkartılmasına karar verilmiştir. SOF6 ifadesi çıkartıldıktan sonra PLS algoritması tekrar çalıştırılmış ve yeni model oluşturulmuştur.

Oluşturulan yeni modelde TAT*SOF etkileşim teriminin şikâyet etme niyeti üzerindeki etkisi 0.095 olarak bulunmuştur. Telafi tatmininin şikâyet etme niyeti üzerindeki doğrudan etkisi ise -0.406 olarak hesaplanmıştır. Sosyal kaygı arttıkça telafi tatmininin şikâyet etme niyeti üzerindeki etkisinin azaldığı görülmektedir. ($-0.406+0.095 = -0.311$). Sosyal kaygı azaldığı zaman ise telafi tatmininin şikâyet etme niyeti üzerindeki etkisi artmaktadır. ($-0.406-0.095 = -0.501$). Daha sonra düzenleyici değişken ve etkileşim teriminin (interaction term) anlamlı olup olmadığı bootstrapping yapılarak kontrol edilir.

Tablo 8

Bootstrapping Sonrası Oluşan Değerler

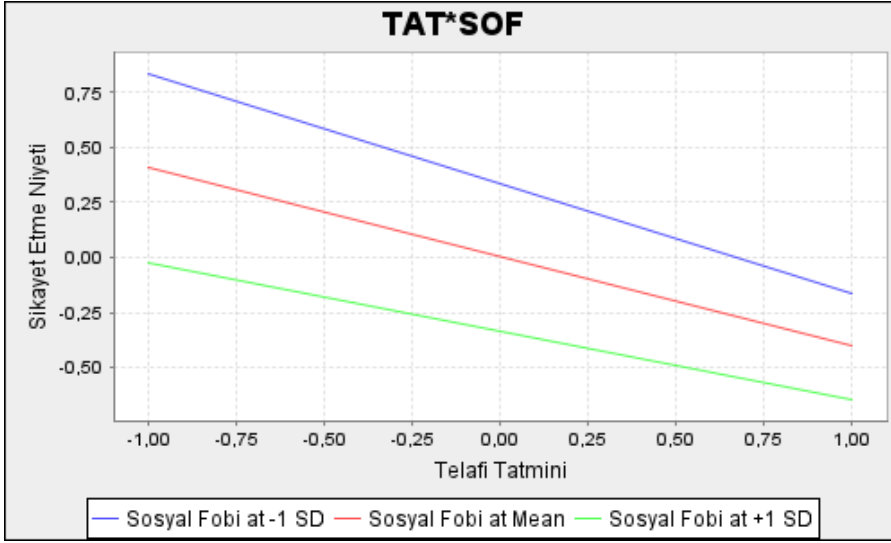
İlişkiler	Orijinal örneklem (Original sample)	Örneklem ortalaması (Sample mean)	Yanlılık (Bias)	2.5%	97.5%
Dağıtım adaleti>Telafi tatmini	0.612	0.611	-0.001	0.466	0.740
Etkileşim adaleti>Telafi tatmini	0.324	0.326	0.002	0.187	0.465
Sosyal kaygı>Şikâyet etme niyeti	-0.332	-0.345	-0.013	-0.490	-0.135
TAT*SOF>Şikâyet etme niyeti	0.095	0.098	0.004	0.021	0.191
Telafi tatmini>Değiştirme niyeti	-0.647	-0.648	-0.001	-0.729	-0.520
Telafi tatmini>Olumsuz ağızdan ağıza iletişim	-0.661	-0.664	-0.003	-0.736	-0.542
Telafi tatmini>Şikâyet etme niyeti	-0.406	-0.399	0.007	-0.540	-0.268

Tablo 8'e bakıldığı zaman düzenleyici değişken olan sosyal kaygının %95 güven aralığında 1 değerini kapsamadığı (-0.490, -0.135) ve etkileşim terimi (interaction term) değişkeninin de yine %95 güven aralığında 0 değerini kapsamadığı (0.021, 0.191) görülmektedir. Buna göre sosyal kaygının telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti üzerindeki düzenleyici etkisinin anlamlı olarak yorumlanabilmesi için gerekli ön koşulun sağlandığı sonucu çıkarılabilir. Düzenleyici etkinin grafiksel olarak gösterimi için SmartPLS analiz programından basit eğim analizi (simple slope analysis) seçilerek aşağıdaki şekil elde edilmektedir.

Şekil 4'te, düzenleyici değişkenin telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişkiye yaptığı etki grafiksel olarak gösterilmektedir. Şekildeki grafik incelendiğinde, sosyal kaygı arttıkça, telafi tatmininin şikâyet etme niyeti üzerindeki olumsuz etkisinin azalmakta olduğu görülmektedir.

Şekil 4

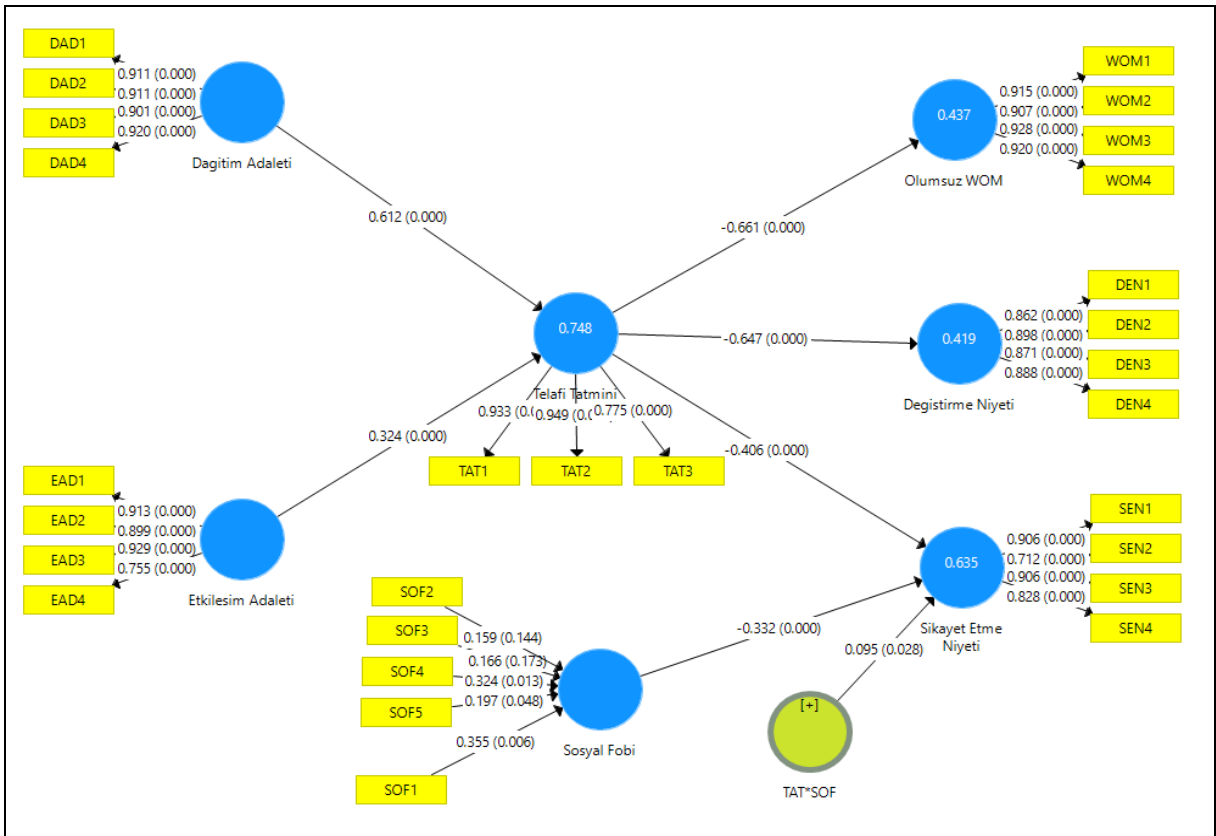
Basit Eğim Analizi

Şekil 5'te görüldüğü üzere "Bootstrapping" metodu uygulandıktan sonra elde edilen yol katsayıları ve p değerleri, sosyal kaygının telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişki üzerindeki düzenleyici etkisinin anlamlı olduğunu göstermektedir. Son olarak düzenleyici değişkenin etkisinin büyüklüğünü anlayabilmek için f2 değerine bakılacaktır.

Şekil 5

Bootstrapping Uygulandıktan Sonra Modelin Yol Katsayıları ve p Değerleri

Tablo 9*f² Değerleri*

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Dağıtım adaleti	—							0.805
2. Değiştirme niyeti		—						
3. Etkileşim adaleti			—					0.225
4. Olumsuz WOM				—				
5. Şikâyet etme niyeti					—			
6. Sosyal kaygı					0.146	—		
7. TAT*SOF					0.038		—	
8. Telafi tatmini		0.720		0.777	0.212			—

Tablo 9 incelendiğinde etkileşim teriminin f^2 değerinin 0.038 olduğu görülmektedir. Cohen'e (1988) göre bir değişkenin düzenleyici etki seviyesini belirlemek için hesaplanan f^2 değerlerinin düşük, orta veya yüksek etkiye sahip olarak değerlendirilmesi için belirlenen değerler sırasıyla 0.02, 0.15 ve 0.35 olarak ifade edilirken, Kenny'ye (2016) göre ise düzenleyici etkinin 0.005 olduğunda düşük, 0.01 olduğunda orta ve 0.025 olduğunda ise yüksek etkiye sahip olduğu belirtilmektedir (aktaran Hair vd., 2017). Çalışmada f^2 değeri 0.038 olarak hesaplanan sosyal kaygı seviyesinin telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişkiyi Cohen'e (1988) göre düşük seviyede, Kenny'ye (2016) göre ise yüksek düzeyde etkilediği söylenebilir (aktaran Hair vd., 2017). Tüm bu analizler doğrultusunda H_7 hipotezinin kabul edildiği söylenebilir.

4. Sonuç

Bu çalışma, restoran işletmelerinde meydana gelen hizmet hataları sonrasında uygulanan hizmet telafisi stratejilerinin adalet teorisi bağlamında telafi tatminine etkisini, telafi tatmininin de müşterilerin olumsuz ağızdan ağıza iletişim, işletmeyi değiştirme niyetleri ve şikâyet etme niyetleri üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bunlara ilaveten sosyal kaygının telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişki üzerinde düzenleyici etkiye sahip olup olmadığı araştırılmıştır.

Daha önce yapılan çalışmalarda dağıtım adaleti, süreç adaleti ve etkileşim adaleti boyutlarının telafi tatmini üzerindeki etkileri ile ilgili çeşitli sonuçlar elde edilmiştir. Literatürdeki çalışmaların çoğunun aksine (Doğrul & Yağcı, 2015; Goodwin & Ross, 1990; Lin vd., 2011; Maxham & Netemeyer, 2003; Smith vd. 1999; Tax vd., 1998; Tsao, 2018; Wirtz & Mattila, 2004), bu çalışmada süreç adaletinin telafi tatmini üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamış, dağıtım ve etkileşim adaletinin ise telafi tatminini doğrudan ve olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır. Daha önce yapılan çalışmalardan bazıları da bu çalışmayı destekleyen sonuçlar elde etmişlerdir (Beugre & Viswanathan, 2006; Chiu vd., 2009; de Matos vd., 2011; Hoffman & Kelley, 2000; Maxham & Netemeyer, 2002; McCollough vd., 2000; Mattila & Patterson, 2004; Muhammad & Gul-E-Rana, 2020; Nikbin vd., 2010; Pai, 2015; Shapiro vd., 2006; Sugathan vd., 2018; Weun vd., 2004).

Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda algılanan adalet boyutlarının telafi tatminini etkileme düzeylerinin farklılık gösterdiği görülmektedir. Nikbin, Tabavar ve Jalalkamali (2012), Ok vd. (2005), Rio-Lanza vd. (2013), Sindhav vd. (2006), Vázquez-Casielles vd. (2010) gibi çalışmalarda süreç adaletinin telafi tatmini üzerine en fazla etkili olan algılanan adalet boyutu olduğu sonucuna varılmıştır. Chiu vd. (2009), Karatepe (2006), Mattila (2006), Santos & Fernandes

(2008), Schoefer (2008), Tsao (2018) gibi yazarların çalışmalarında ise etkileşim adaletinin telafi tatmini üzerinde en etkili adalet boyutu olduğu bulunmuştur. Bu çalışmada elde edilen sonuçlara bakıldığında, telafi tatmini üzerinde en fazla etkiye sahip olan adalet boyutunun dağıtım adaleti olarak bulunduğu, ilgili yazındaki sonuçların çoğuyla paralellik gösterdiği görülmektedir. Davidow (2003), Ding vd. (2015), Gautam (2011), Gelbrich & Roschk (2011), Huang (2011), Kau & Wan-Yiun Loh (2006), Kim vd. (2009), Maxham & Netemeyer (2003), McCollough (2000), Migacz vd. (2018), Orsingher vd. (2010), Nikbin vd. (2015), Severt & Rompf (2006), Smith vd. (1999), Yim vd. (2003) gibi çalışmalarda ise dağıtım adaletinin telafi tatmini üzerindeki etkisi diğer algılanan adalet boyutlarına göre daha fazla bulunmuştur. İlgili çalışmalarda adalet boyutlarının etki derecelerinin farklı olmasının nedenleri çalışmaya katılan bireylerin deneyimledikleri veya kendilerine verilen senaryoda okudukları hizmet hatalarının farklılık göstermesi, çalışmaların farklı sektörde yapılmış olması gibi etmenlerden kaynaklanabilir.

Oluşturulan yapısal modelin analiz edilmesi sonucunda elde edilen bulgulara göre dağıtım adaleti boyutunun, telafi tatmini üzerinde istatistiksel olarak olumlu etkisi vardır (0.612, $p < .01$). Yine etkileşim adaleti boyutunun da telafi tatmini üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisi bulunmuştur (0.324, $p < .01$). Dağıtım adaleti ve etkileşim adaleti boyutları birlikte, telafi tatminindeki değişimin yaklaşık olarak %75'ini açıklamaktadır. Sonuçlar incelendiğinde dağıtım adaletinin telafi tatminini etkileşim adaletine göre daha fazla etkilediği görülmektedir. Bunun nedeni restoran müşterilerinin bir hizmet hatası ile karşılaştıkları zaman, kendilerine sunulan telafilerden somut sonuç verenleri daha önemli olarak algılamaları olabilir. Yaşanan hizmet hatalarından sonra müşterilerden ücret almama, ücrette indirim yapma, bir dahaki hizmet alımında yararlanabilecekleri indirimler sunma, çeşitli ikramlarda bulunma gibi dağıtım adaleti ile ilgili olan somut hizmet telafilerinin müşteriler üzerinde daha fazla etki yarattığı söylenebilir. İşletme çalışanlarının hizmet telifisi süresince müşterilere nazik bir şekilde yaklaşmaları, yaşanan hatayı içten bir şekilde kabul etmeleri, müşterilerle empati kurarak onları anlamaya çalışmaları, hizmet hatası sonucunda tatminsizlik, hatta kızgınlık hissedebilecek müşterilerle samimi bir şekilde ilgilenerek onları yatıştırılmaya çalışmaları da müşteriler için önemli unsurlardan bir tanesidir.

Çalışmada telafi tatmininin olumsuz ağızdan ağıza iletişim, işletmeyi değiştirme niyeti ve şikâyet etme niyeti gibi telafi tatmini ardılları üzerindeki etkileri de incelenmiştir. Bu çalışmada elde edilen sonuçlara bakıldığında, telafi tatmininin olumsuz ağızdan ağıza iletişim üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve olumsuz bir etkiye sahip olduğu görülmektedir (-0.661, $p < .01$). Elde edilen sonuç ilgili yazındaki Barakat vd. (2015), de Matos vd. (2012), DeWitt & Brady (2003), Ekiz vd. (2008), Holloway vd. (2005), Gyung Kim vd. (2010), Lin vd. (2018), Pai (2015), Schoefer vd. (2019), Weun vd. (2004), Wirtz & Mattila (2004), Zeelenberg & Pieters (1999) gibi çalışmalarla paralellik göstermektedir. Başka bir deyişle hizmet hatası sonrasında işletmenin kendilerine sunduğu hizmet telafilerinden tatmin olan müşterilerin, olumsuz ağızdan ağıza iletişimde bulunmalarının oldukça azalacağı söylenebilir. Günümüzde radyo ve televizyon gibi klasik medya aracılığı ile yapılan iletişimin öneminin giderek azaldığı, ağızdan ağıza iletişimin ise öneminin giderek arttığı göz önüne alındığında, hizmet işletmelerinin yaşanan bir hizmet hatası sonucunda etkin hizmet telifisi stratejileri uygulayarak müşterilerinin tekrar tatmin olmuş hale gelmelerini sağlamaları oldukça önemlidir. Hizmet telifisinden tatmin olan müşteriler, olumsuz ağızdan ağıza iletişimde bulunmayarak işletmenin zarar görmesini önlemeye yardımcı olacaklardır.

Telafi tatmininin değiştirme niyeti üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında Chih vd. (2012), Ekiz vd. (2008), Gyung Kim vd. (2010), Lin vd. (2018), Schoefer vd. (2019) alışmalarında telafi tatmininin değiştirme niyeti üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar incelendiğinde, telafi tatmininin değiştirme niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve olumsuz bir etkisi olduğu görülmektedir (-0.647, $p < .01$). Elde edilen bulgular bahsi geçen çalışmalarla paralellik göstermektedir. Hizmet hatası sonucunda uygulanan hizmet telafilerinden tatmin olan müşterilerin, hizmet aldıkları mevcut hizmet işletmesini bırakarak başka bir hizmet işletmesine geçme niyetleri azalacaktır. Mevcut müşterileri elde tutmanın yeni müşteri bulmaktan çok daha ekonomik olduğu göz önüne alındığında, hizmet işletmeleri hizmet hatası sonrasında başarılı hizmet telafileri uygulayarak mevcut müşterilerini tekrar tatmin olmuş hale getirmelidir.

Telafi tatmininin şikâyet etme niyeti üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında Barakat vd. (2015), de Matos vd. (2009), de Matos vd. (2011), de Matos vd. (2012), Ok vd. (2008), Schoefer vd. (2019), Voorhees & Brady (2005), Zeelenberg & Pieters (1999) gibi çalışmalar incelendiğinde, telafi tatmininin şikâyet etme niyeti üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Mevcut çalışmada elde edilen sonuçlara bakıldığında, yapısal modele göre telafi tatmininin şikâyet etme niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve olumsuz bir etkiye sahip olduğu görülmektedir (-0.406, $p < .01$). Elde edilen sonuçlar yukarıda bahsedilen çalışmalarla paralellik göstermektedir. Hizmet telafisi sonucu tekrar tatmin olan müşteriler, daha az şikâyette bulunmaktadırlar.

Hizmet hatası ve telafisi ile ilgili yazın incelendiğinde, sosyal kaygının telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişkiyi düzenleyici olarak etkileyip etkilemediğini araştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar incelendiğinde, oluşturulan yapısal modele göre sosyal kaygının telafi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki ilişkiyi düzenleyici rol oynadığı görülmektedir (0.095, $p < .05$). Bu sonuca göre müşterilerin sosyal kaygı düzeyleri arttıka şikâyet etme niyetlerinin azaldığı söylenebilir. Sosyal kaygıya sahip müşteriler tatminsizlik yaşasalar dahi, insanlarla etkileşime geçmekten kaçınma eğilimi gösterdiklerinden, memnuniyetsizliklerini iletme konusunda sıkıntı yaşamaktadırlar.

5. neriler

Bu bölümde elde edilen bulgular ışığında işletmelere ve gelecek çalışmalar için araştırmacılara yönelik önerilere yer verilmiştir.

5.1 Restoran İşletmelerine Yönelik neriler

Restoranlar hizmet hatalarının sıkka yaşandığı sektörlerden biridir. Tüketicilerin hem fiziksel ihtiyaçlarını gidermesi, hem de iyi bir hizmet alındığı takdirde psikolojik olarak da müşterilerin tatmin olmasını sağlayan restoranlar, bazı tüketiciler için sembolik tüketicinin bir parçası olarak da görülebilmektedir. Restoran yöneticileri hizmet telafilerinin adil olarak algılanıp algılanmamasına müşterilerin karar verdiğini unutmamalıdırlar. İşletmeler telafi stratejilerinin başarılı olduğunu düşünmelerine rağmen, müşteriler telafiden memnuniyetsizlik duyabilirler. Bu da işletmeler için olumsuz sonuçlar doğurabilecek müşteri davranışlarına yol açabilir. Müşterilerin hizmet telafisi hakkında ne hissettiklerini öğrenmek için müşterilerden geri bildirim almak oldukça önemli olup, restoranın daha sonra gerçekleşebilecek muhtemel hizmet hatalarında uygulayacağı hizmet telafisi stratejileri konusunda işletmeye yol gösterici olabilir. Müşterilerden geri bildirim alabilmek için müşterilerle iyi bir iletişim içerisinde olmak

gerekmektedir. Hizmet telifisi süresince müşterilerle kurulacak olumlu etkileşim ve davranışlar hizmet telifisinin başarısını arttıracak gibi, müşterilerin geri bildirimde bulunma olasılığını da arttıracaktır.

Hizmet hatasının sebebini en çabuk ve doğru şekilde kavrayabilecek, en kısa zamanda hatayı düzeltmek için çaba gösterip telifi sunabilecek ve mutsuz ve kızgın müşterileri en çabuk yatıştırabilecek kişiler sahne önü çalışanları olduğundan, sahne önü çalışanlarının işletmenin üst kademe yöneticileri tarafından yetkilendirilmeleri ve sorunları çözmek için inisiyatif alabilecek şekilde motive edilmeleri oldukça önemlidir. Hizmet hataları işletmeler için olumsuz durumlara yol açsa da, hizmet telifleri bu olumsuz durumları düzeltebilmek için birer fırsat olarak görülmelidir. Bu çalışmada elde edilen bulguların da gösterdiği üzere hizmet telifisi stratejileri müşteriler tarafından adil olarak algılandığında müşteri tatmini sağlanabilmekte, sağlanan bu tatmin de müşterilerin olumsuz ağızdan ağıza iletişiminde bulunarak işletmenin potansiyel müşterilerini ellerinden kaçırmalarını engelleyebilmektedir.

Restoran yöneticileri çalışanların eğitimine oldukça önem vermeli ve özen göstermelidirler. Restoran çalışanlarına eğitim verilirken, müşteriyle olan etkileşimlerinde nasıl davranmaları gerektiği tüm detaylarıyla anlatılmalı ve yapılacak uygulamaların işletmedeki tüm çalışanlar tarafından benimsenmesi sağlanmalıdır. Bir hizmet hatası meydana geldiği zaman hatanın sebebini müşterilere dürüst bir şekilde açıklanmasının, müşteriden içten ve samimi bir şekilde özür dilemenin ve empati göstermenin müşterilerin daha sonraki yemek deneyimlerinde tekrar mevcut restorana tercih etmelerinde son derece önemli bir unsur olduğu anlatılmalıdır. Samimiyetsiz ve öylesine dilenen bir özür ve empati yoksunluğu müşteriler tarafından fark edildiğinde, hizmet telifisi ile ilgili diğer unsurlar başarılı bir şekilde yerine getirilse dahi müşteri tatminsizliğine yol açabilmekte ve müşterilerin restorana karşı olumsuz tutum ve davranışlar geliştirmelerine neden olabilmektedir.

Çalışanların eğitimi sırasında hizmet sunumunda meydana gelebilecek potansiyel hataların belirlenmesi için beyin fırtınası, odak grup görüşmesi ve derinlemesine görüşme gibi uygulamalar yapılarak olası hizmet hataları belirlenebilir. Rol yapma tekniğine dayalı eğitimler de gerçekleştirilerek hizmet hatalarının giderilmesinde ne tür hizmet telifisi stratejileri uygulanabileceği ve bu telifilerin nasıl gerçekleştirileceğine dair çalışanların görüşleri alınarak daha etkin eğitimler gerçekleştirilebilir. Böylelikle eğitimde provası yapılan hizmet hataları ve teliflerinin gerçek bir hizmet sunumunda meydana gelmesi halinde daha önceden hazırlıklı olan restoran çalışanları, hizmet telifisi uygulamalarını daha rahat ve etkili biçimde gerçekleştirebileceklerdir. Yine restoran yöneticilerinin dünya çapında üne sahip, müşteri memnuniyeti yüksek olan restoranların hizmet hataları meydana geldiği zaman uyguladıkları hizmet telifisi stratejilerini inceleyerek bu stratejileri kendi restoranlarına adapte etmeleri sağlanabilir. Hizmet hataları meydana geldikten sonra yapılacak hizmet telifilerini başarıyla uygulayan restoran çalışanlarına başarılı gerçekleştirdikleri hizmet telifileri için ödüller verilebilir. Ödüllendirme çalışanların motivasyonunu artırarak, hizmet telifilerini daha iyi uygulama konusunda diğer restoran çalışanlarına da örnek olacaktır.

Hizmet hataları ile karşılaşan müşterilerin çoğunluğunun (%70–%95) çeşitli nedenlerden dolayı şikâyet etmediği bilinmektedir. Müşterilerin şikâyet etmeme nedenleri arasında geçmiş tecrübelerine dayanarak işletmelerin hatayı doğru şekilde düzelteceklerine inanmama, kime şikâyet edeceklerini tam olarak kestirememe gibi faktörler etkili olabilirken, bazı müşterilerin ise sosyal kaygı seviyelerinin yüksek olmasından dolayı işletme çalışanları ile temas kurmaktan kaçınma eğilimi içinde oldukları söylenebilir. Sosyal kaygı; bireylerin başka bireylerle iletişime geçtiklerinde onlar tarafından olumsuz değerlendirileceklerine dair hissettikleri korku ve

rahatsızlık duyguları olarak tanımlanmaktadır. Bir hizmet hatası ve telafisi sonrasında memnuniyetsizlik yaşayan yüksek seviyede sosyal kaygıya sahip müşteriler, eğer şikâyetle bulunurlarsa o sırada restoranda bulunan diğer müşteriler ve işletme çalışanları gibi kişiler tarafından alay edilme, aşağılanma, eleştirilme gibi olumsuz tavır ve davranışlarla karşılaşacaklarını düşünerek, yaşadığı memnuniyetsizliğe rağmen şikâyet etmeme tercihinde bulunabilirler.

Sosyal kaygı seviyesi yüksek müşteriler diğer insanlarla iletişimden mümkün olduğunca kaçınma eğiliminde olduklarından, restoran yöneticileri özellikle sahne önü çalışanları olarak nitelendirilebilecek olan garsonlara, müşterilere yemek servisi yaptıktan sonra müşterileri rahatsız etmeden onları gözlemlenmeleri, hatta yemek servisinden bir süre sonra yanlarına giderek verilen hizmetten memnun olup olmadıklarını ve başka bir istekleri olup olmadıklarını uygun bir dille sorarak müşterilerin hizmetle ilgili fikirlerini öğrenmeleri talimatını vererek, sosyal kaygı seviyesi yüksek olan müşterileri tatmin etmek için çaba gösterebilirler. Restoran işletmeleri özellikle sahne önü çalışanlarının işe alınma ve eğitim verilmesi aşamalarında müşterilerin hizmetten memnun olmadıklarını belli eden, onların gergin, sinirli ya da hayal kırıklığına uğradıklarını gösteren mimik ve hareket gibi ipuçlarını anlayabilecek şekilde eğitilmelerini sağlamalıdır. Böylece sosyal kaygı nedeniyle şikâyet etmeyen müşterilerle daha yakından ilgilenerek sorunlarının giderilmesi sağlanabilir.

Daha önce bahsedildiği üzere, hizmet hatası ve telafisi söz konusu olduğunda, etkin hizmet telafisi uygulamalarının gerçekleştirilmesinde sahne önü çalışanları önemli rol oynamaktadır. Sahne önü çalışanlarının, özellikle de sosyal kaygısı yüksek müşterilerle doğru iletişim kurmasının oldukça önem arz etmesi nedeniyle, işe alım sürecinde bu pozisyonda çalışacak bireylerin de sosyal kaygı seviyelerinin tespit edilmesine yönelik uygulamalar gerçekleştirilebilir. Sosyal kaygı seviyesi yüksek olan bireylerin diğer insanlarla olan etkileşimden mümkün olduğunca kaçındıkları bilindiğinden, sahne önü çalışanlarının sosyal kaygı seviyelerinin yüksek olması durumunda, müşterilerle doğru iletişim kurulamayacağından, bu durumun işletme açısından problem yaratması söz konusu olabilecektir.

Son olarak restoran yöneticileri, işletmelerini ziyaret eden ve hizmet alan müşterilerle ilgili özel bir veri tabanı oluşturarak, özellikle işletmeye sık gelen ve sosyal kaygı seviyesi yüksek müşteriler için, onları rahatsız etmeyecek düzeyde özel ilgi gösterilmesini sağlayabilirler. Kendilerine gösterilen özel ilgiden memnun kalan sosyal kaygı düzeyi yüksek müşterilerin, kendilerini rahat hissetmeleri halinde tekrar aynı restoran işletmesini tercih etme eğiliminde olmaları beklenebilir. Çalışmada önerilen uygulamaların hayata geçirilmesi sadece bağımsız restoranlar için değil, özellikle turizm sektöründeki otellerin restoranları için de geçerlidir. Özellikle ülke dışından gelen yabancı turistlerin yaşayabilecekleri hizmet hatalarının etkili bir şekilde telafi edilmesi, Türkiye'nin yurtdışındaki imajı için olumlu sonuçlar doğurabilecektir.

5.2 Araştırmacılara Yönelik Öneriler

Araştırmanın kapsamı ve elde edilen sonuçlar, gelecekteki çalışmalar için de yol gösterici niteliktedir. Araştırmada kullanılan model ve sosyal kaygının telafisi tatmini ve şikâyet etme niyeti arasındaki düzenleyici etkisi farklı sektörlerde de test edilerek restoran sektörü ve diğer sektörler arasında elde edilen sonuçların karşılaştırılmasına olanak sağlayabilir. Atıf teorisini oluşturan süreklilik/durağanlık, mahal/yörünge ve hatanın kontrol edilebilir olup olmadığı gibi boyutların modele eklenerek sosyal kaygının bu boyutlardaki değişimlere bağlı olarak ilişkiler üzerinde herhangi bir rol oynayıp oynamadığı incelenebilir. Yine hizmet hatasının

büyüklüğü/şiddeti, hatanın kontrol edilebilirliği gibi değişkenler modele eklenerek, değişkenler arasındaki ilişkiler incelenebilir.

Bu çalışmada yer alan model kurgulanmış bir senaryodan yararlanılarak test edilmiştir. Kurgulanmış senaryo yerine daha önce hizmet hatası deneyimlemiş müşterilerle görüşülerek başlarına gelen gerçek hizmet hatası ve telafisi tecrübeleri üzerinden araştırma modeli test edilebilir. Yine farklı senaryolar geliştirilerek, geliştirilen senaryolara göre yapılacak analizlerin sonuçlarıyla mevcut çalışmanın sonuçları karşılaştırılabilir. Çalışmada kullanılan model farklı kültürlerdeki bireylerle tekrar test edilerek kültürel farklılıkların önem arz edip etmediği de test edilebilir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir. Bu çalışma için 25.02.2020 tarihinde 2020/15 nolu kararla Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulundan izin alınmıştır.

YAZAR KATKI BEYANI

Onur Öztürk Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Aderas, I. M., Hofmann, S. G., Nickerson, A., Hermesh, H., Gilboa-Schechtman, E., & Marom, S. (2012). Functional impairment in social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 26(3), 393–400. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2012.01.003>
- Albrecht, A. K., Walsh, G., & Beatty, S. E. (2017). Perceptions of group versus individual service failures and their effects on customer outcomes: The role of attributions and customer entitlement. *Journal of Service Research*, 20(2), 188–203. <https://doi.org/10.1177/1094670516675416>
- Andreasen, A. R. (1983). Consumer satisfaction in loose monopolies: The case of medical care. *Journal of Public Policy & Marketing*, 2(1), 122–135. <https://doi.org/10.1177/074391568300200110>
- Ashill, N. J., Carruthers, J., & Krisjanous, J. (2005). Antecedents and outcomes of service recovery performance in a public health-care environment. *Journal of Services Marketing*, 19(5), 293–308. <https://doi.org/10.1108/08876040510609916>
- Baker, S. L., Heinrichs, N., Kim, H.-J., & Hofmann, S. G. (2002). The Liebowitz social anxiety scale as a self-report instrument: A preliminary psychometric analysis. *Behaviour Research and Therapy*, 40(6), 701–715. [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(01\)00060-2](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(01)00060-2)
- Barakat, L. L., Ramsey, J. R., Lorenz, M. P., & Gosling, M. (2015). Severe service failure recovery revisited: Evidence of its determinants in an emerging market context. *International Journal of Research in Marketing*, 32(1), 113–116. <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2014.10.001>
- Bearden, W. O., & Teel, J. E. (1983). Selected determinants of consumer satisfaction and complaint reports. *Journal of Marketing Research*, 20(1), 21–28. <https://doi.org/10.2307/3151408>
- Beugre, C., & Viswanathan, N. K. (2006). Perceptions of fairness and customer satisfaction following service failure and recovery. In S. Gonzalez & D. Luna (Eds.), *LA - Latin American Advances in Consumer Research* (Vol 1, pp. 10–14). Association for Consumer Research. <https://www.acrwebsite.org/volumes/1000001/la/v1/LA-01>
- Bhandari, S. M., & Polonsky, M. J. (2007). An empirical investigation of the effect of interaction justice perception on consumer intentions after complaining. *Journal of Business Systems, Governance and Ethics*, 2(1), 11–20. <https://doi.org/10.15209/jbsge.v2i1.95>
- Blodgett, J. G., Hill, D. J., & Tax, S. S. (1997). The effects of distributive, procedural, and interactional justice on postcomplaint behavior. *Journal of Retailing*, 73(2), 185–210. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(97\)90003-8](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(97)90003-8)

- Bougje, R., Pieters, R., & Zeelenberg, M. (2003). Angry customers don't come back, they get back: The experience and behavioral implications of anger and dissatisfaction in services. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 31(4), 377–393. <https://doi.org/10.1177/0092070303254412>
- Caballo, V. E., Salazar, I. C., Irurtia, M. J., Arias, B., & Hofmann, S. G. (2010). Measuring social anxiety in 11 countries: Development and validation of the Social Anxiety Questionnaire for Adults. *European Journal of Psychological Assessment*, 26, 95–107. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000014>
- Caballo, V. E., Salazar, I. C., Arias, V., Hofmann, S. G., & Curtiss, J. (2019). Psychometric properties of the Liebowitz Social Anxiety Scale in a large cross-cultural Spanish and Portuguese speaking sample. *Revista Brasileira de Psiquiatria*, 41(2), 122–130. <https://doi.org/10.1590/1516-4446-2018-0006>
- Cavanaugh, A. M., & Buehler, C. (2016). Adolescent loneliness and social anxiety: The role of multiple sources of support. *Journal of Social and Personal Relationships*, 33(2), 149–170. <https://doi.org/10.1177/0265407514567837>
- Chen, P., & Kim, Y. G. (2019). Role of the perceived justice of service recovery: A comparison of first-time and repeat visitors. *Tourism and Hospitality Research*, 19(1), 98–111. <https://doi.org/10.1177/1467358417704885>
- Chih, W.-H., Wang, K.-Y., Hsu, L.-C., & Cheng, I.-S. (2012). From disconfirmation to switching: An empirical investigation of switching intentions after service failure and recovery. *The Service Industries Journal*, 32(8), 1305–1321. <https://doi.org/10.1080/02642069.2010.531267>
- Chiu, C.-M., Lin, H.-Y., Sun, S.-Y., & Hsu, M.-H. (2009). Understanding customers' loyalty intentions towards online shopping: An integration of technology acceptance model and fairness theory. *Behaviour & Information Technology*, 28(4), 347–360. <https://doi.org/10.1080/01449290801892492>
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd. ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
- Costers, A., Van Vaerenbergh, Y., & Van den Broeck, A. (2019). How to boost frontline employee service recovery performance: The role of cultural intelligence. *Service Business*, 13(3), 581–602. <https://doi.org/10.1007/s11628-019-00396-3>
- Das, S., Mishra, A., & Cyr, D. (2019). Opportunity gone in a flash: Measurement of e-commerce service failure and justice with recovery as a source of e-loyalty. *Decision Support Systems*, 125, 113130. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2019.113130>
- Davila, J., & Beck, J. G. (2002). Is social anxiety associated with impairment in close relationships? A preliminary investigation. *Behavior Therapy*, 33(3), 427–446. [https://doi.org/10.1016/S0005-7894\(02\)80037-5](https://doi.org/10.1016/S0005-7894(02)80037-5)
- Davidow, M. (2003). Have you heard the word? The effect of word of mouth on perceived justice, satisfaction and repurchase intentions following complaint handling. *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior*, 16, 67–80. <https://jcsdcb.com/index.php/JCSDCB/article/view/76>
- Deloitte (2020). *Covid-19 etkisinde restoran sektörünün bugünü ve geleceği*. <https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/consumer-business/articles/COVID-19-etkisinde-restoran-sektorunun-bugunu-ve-gelecegi.html>
- de Matos, A. C., Fernandes, D. V. der H., Leis, R. P., & Trez, G. (2011). A Cross-Cultural Investigation of Customer Reactions to Service Failure and Recovery. *Journal of International Consumer Marketing*, 23(3–4), 211–228. <https://doi.org/10.1080/08961530.2011.578058>
- de Matos, A. C., Vargas Rossi, C. A., Teixeira Veiga, R., & Afonso Vieira, V. (2009). Consumer reaction to service failure and recovery: The moderating role of attitude toward complaining. *Journal of Services Marketing*, 23(7), 462–475. <https://doi.org/10.1108/08876040910995257>
- de Matos, A. C., Vieira, V. A., & Teixeira Veiga, R. (2012). Behavioural responses to service encounter involving failure and recovery: The influence of contextual factors. *The Service Industries Journal*, 32(14), 2203–2217. <https://doi.org/10.1080/02642069.2011.582497>
- del Río-Lanza, A. B., Vázquez-Casielles, R., & Díaz-Martín, A. M. (2009). Satisfaction with service recovery: Perceived justice and emotional responses. *Journal of Business Research*, 62(8), 775–781. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.09.015>
- DeWitt, T., & Brady, M. K. (2003). Rethinking service recovery strategies: The effect of rapport on consumer responses to service failure. *Journal of Service Research*, 6(2), 193–207. <https://doi.org/10.1177/1094670503257048>
- DeWitt, T., Nguyen, D. T., & Marshall, R. (2008). Exploring customer loyalty following service recovery: The mediating effects of trust and emotions. *Journal of Service Research*, 10(3), 269–281. <https://doi.org/10.1177/1094670507310767>
- Ding, M. C., Ho, C. W., & Lii, Y. S. (2015). Is corporate reputation a double-edged sword? Relative effects of perceived justice in airline service recovery. *International Journal of Economics and Business Research*, 10(1), 1–17.
- Doğrul, Ü., & Yağcı, M. İ. (2015). Hizmet başarısızlığı sonrası hizmet iyileştirme süreci ve tüketicilerin hizmet adaleti algısı. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 131–144.
- Ekiz, H. E., & Araslı, H. (2007). Measuring the impacts of organizational responses: Case of Northern Cyprus hotels. *Managing Global Transitions*, 5(3), 271–287.
- Ekiz, H. E., Araslı, H., Farivarsadri, G., & Bavik, A. (2008). Algılanan adalet kavramı perspektifinde etkin şikâyet yönetimi: KKTC üniversiteleri üzerine bir araştırma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 43–57.
- Fan, Y. W., Wu, C. C. & Wu, W. T. (2010, July 07–10). Online retailing service failure recovery and customer loyalty. *International Conference on Innovation and Management*. Malaysia.

- Fenigstein, A., Scheier, M. F., & Buss, A. H. (1975). Public and private self-consciousness: Assessment and theory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43(4), 522–527.
- Fornell, C., & Wernerfelt, B. (1987). Defensive marketing strategy by customer complaint management: A theoretical analysis. *Journal of Marketing Research*, 24(4), 337–346. <https://doi.org/10.1177/002224378702400401>
- Forni dos Santos, L., Loureiro, S. R., Crippa, J. A. d. S., & Osório, F. d. L. (2013). Psychometric validation study of the Liebowitz Social Anxiety Scale- Self-Reported version for Brazilian Portuguese. *PLoS One*, 8(7), 1–7. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0070235>
- Fresco, D. M., Coles, M. E., Heimberg, R. G., Liebowitz, M. R., Hami, S., Stein, M. B., & Goetz, D. (2001). The Liebowitz social anxiety scale: A comparison of the psychometric properties of self-report and clinician-administered formats. *Psychological Medicine*, 31(6), 1025–1035.
- Garcia-Lopez, J. L., Olivares, J., Hidalgo, M. D., Beidel, D. C., & Turner, S. M. (2001). Psychometric properties of the social phobia and anxiety inventory, the social anxiety scale for adolescents, the fear of negative evaluation scale, and the social avoidance and distress scale in an adolescent Spanish-speaking sample. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 23(1), 51–59.
- Garson, G. D. (2016). *Partial least squares: Regression & structural equation models*. Statistical Associates Blue Book Series.
- Gautam, V. (2011). Investigating the moderating role of corporate image in the relationship between perceived justice and recovery satisfaction: Evidence from Indian aviation industry. *International Review of Management and Marketing*, 1(4), 74–85.
- Gelbrich, K., & Roschk, H. (2011). A meta-analysis of organizational complaint handling and customer responses. *Journal of Service Research*, 14(1), 24–43.
- Goodwin, C., & Ross, I. (1990). Consumer evaluations of responses to complaints: What's fair and why. *The Journal of Consumer Marketing*, 7(2), 39–47.
- Götz, O., Liehr-Gobbers, K., & Krafft, M. (2010). Evaluation of structural equation models using the partial least squares (PLS) approach. *Handbook of Partial Least Squares*, Springer, 691–711.
- Greenberg, J. (1987). Reactions to procedural injustice in payment distributions: Do the means justify the ends? *Journal of Applied Psychology*, 72(1), 55–61. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.72.1.55>
- Guchait, P., Han, R., Wang, X., Abbott, J., & Liu, Y. (2019). Examining stealing thunder as a new service recovery strategy: Impact on customer loyalty. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(2), 931–952. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-02-2018-0127>
- Gyung Kim, M., Wang, C., & Mattila, A. S. (2010). The relationship between consumer complaining behavior and service recovery: An integrative review. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 22(7), 975–991. <https://doi.org/10.1108/09596111011066635>
- Hair, F. J., Hult, T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2017). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)* (2nd. ed.) SAGE Publications.
- Hair, F. J., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2–24.
- Hair, F. J., Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Mena, J. A. (2012). An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in market research. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 40(3), 414–433.
- Halls, G., Cooper, P. J., & Creswell, C. (2015). Social communication deficits: Specific associations with social anxiety disorder. *Journal of Affective Disorders*, 172, 38–42. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2014.09.040>
- Ho, H. T., Tojib, D., & Khajehzadeh, S. (2017). Speaking up against service unfairness: The role of negative meta-perceptions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 35, 12–19.
- Hoffman, K. D., & Kelley, S. W. (2000). Perceived justice needs and recovery evaluation: A contingency approach. *European Journal of Marketing*, 34(3), 418–432.
- Holloway, B. B., Wang, S., & Parish, J. T. (2005). The role of cumulative online purchasing experience in service recovery management. *Journal of Interactive Marketing*, 19(3), 54–66. <https://doi.org/10.1002/dir.20043>
- Huang, M. (2011). Re-examining the effect of service recovery: The moderating role of brand equity. *Journal of Services Marketing*, 25(7), 509–516. <https://doi.org/10.1108/08876041111173633>
- Jones, M. A., Reynolds, K. E., Mothersbaugh, D. L., & Beatty, S. E. (2007). The Positive and negative effects of switching costs on relational outcomes. *Journal of Service Research*, 9(4), 335–355. <https://doi.org/10.1177/1094670507299382>
- Jin, D., Nicely, A., Fan, A., & Adler, H. (2019). Joint effect of service recovery types and times on customer satisfaction in lodging. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 38, 149–158. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2019.01.005>
- Karatepe, O. M. (2006). Customer complaints and organizational responses: The effects of complainants' perceptions of justice on satisfaction and loyalty. *International Journal of Hospitality Management*, 25(1), 69–90. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2004.12.008>

- Kashdan, T. B., Farmer, A. S., Adams, L. M., Ferrsizidis, P., McKnight, P. E., & Nezlek, J. B. (2013). Distinguishing healthy adults from people with social anxiety disorder: Evidence for the value of experiential avoidance and positive emotions in everyday social interactions. *Journal of Abnormal Psychology*, 122, 645–655. <https://doi.org/10.1037/a0032733>
- Kau, A., & Wan-Yiun Loh, E. (2006). The effects of service recovery on consumer satisfaction: A comparison between complainants and non-complainants. *Journal of Services Marketing*, 20(2), 101–111. <https://doi.org/10.1108/08876040610657039>
- Keaveney, S. M. (1995). Customer switching behavior in service industries: An exploratory study. *Journal of Marketing*, 59(2), 71–82. <https://doi.org/10.1177/002224299505900206>
- Kim, T. T., Jung-Eun Yoo, J., & Lee, G. (2012). Post-recovery customer relationships and customer partnerships in a restaurant setting. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 24(3), 381–401. <https://doi.org/10.1108/09596111211217879>
- Kim, T. T., Kim, W. G., & Kim, H.-B. (2009). The effects of perceived justice on recovery satisfaction, trust, word-of-mouth, and revisit intention in upscale hotels. *Tourism Management*, 30(1), 51–62. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.04.003>
- Koc, E. (2019). Service failures and recovery in hospitality and tourism: A review of literature and recommendations for future research. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 28(5), 513–537. <https://doi.org/10.1080/19368623.2019.1537139>
- Koç, E., Yılmaz, Ö., & Boz, H. (2020). Service recovery paradox in restraint cultures: An implementation in tourism sector. *Journal of Empirical Economics and Social Sciences*, 2(1), 82–91. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1043222>
- Lewis, B. R., & Spyropoulos, S. (2001). Service failures and recovery in retail banking: The customers' perspective. *International Journal of Bank Marketing*, 19(1), 37–48. <https://doi.org/10.1108/02652320110366481>
- Liebowitz, M. R., Gorman, J. M., Fyer, A. J., & Klein, D. F. (1985). Social phobia: Review of a neglected anxiety disorder. *Archives of General Psychiatry*, 42(7), 729–736. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1985.01790300097013>
- Lin, H., Wang, Y., & Chang, L. (2011). Consumer responses to online retailer's service recovery after a service failure: A perspective of justice theory. *Managing Service Quality: An International Journal*, 21(5), 511–534. <https://doi.org/10.1108/09604521111159807>
- Lin, H.-H., Yen, W.-C., Wang, Y.-S., & Yeh, Y.-M. (2018). Investigating consumer responses to online group buying service failures: The moderating effects of seller offering type. *Internet Research*, 28(4), 965–987. <https://doi.org/10.1108/IntR-07-2017-0285>
- Liu, B. S.-C., Furrer, O., & Sudharshan, D. (2001). The relationships between culture and behavioral intentions toward services. *Journal of Service Research*, 4(2), 118–129. <https://doi.org/10.1177/109467050142004>
- López-Pina, J. A., Olivares, J., & Sánchez-García, R. (2008). Rasch modeling of the Spanish self-report version of the Liebowitz Social Anxiety Scale for Children and Adolescents (LSAS-CA-SR). *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 8(1), 233–245. http://aepec.es/ijchp/articulos_pdf/ijchp-275.pdf
- Mattila, A. S. (2006). The power of explanations in mitigating the ill-effects of service failures. *Journal of Services Marketing*, 20(7), 422–428. <https://doi.org/10.1108/08876040610704856>
- Mattila, A. S., & Patterson, P. G. (2004). Service recovery and fairness perceptions in collectivist and individualist contexts. *Journal of Service Research*, 6(4), 336–346. <https://doi.org/10.1177/1094670503262947>
- Maxham, J. G., & Netemeyer, R. G. (2002). Modeling customer perceptions of complaint handling over time: The effects of perceived justice on satisfaction and intent. *Journal of Retailing*, 78(4), 239–252. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(02\)00100-8](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(02)00100-8)
- Maxham, J. G., & Netemeyer, R. G. (2003). Firms reap what they sow: The effects of shared values and perceived organizational justice on customers' evaluations of complaint handling. *Journal of Marketing*, 67(1), 46–62. <https://doi.org/10.1509/jmkg.67.1.46.18591>
- McCullough, M. A. (2000). The effect of perceived justice and attributions regarding service failure and recovery on post-recovery customer satisfaction and service quality attitudes. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 24(4), 423–447. <https://doi.org/10.1177/109634800002400402>
- McCullough, M. A., Berry, L. L., & Yadav, M. S. (2000). An empirical investigation of customer satisfaction after service failure and recovery. *Journal of Service Research*, 3(2), 121–137. <https://doi.org/10.1177/109467050032002>
- Migacz, S. J., Zou, S. (Sharon), & Petrick, J. F. (2018). The “terminal” effects of service failure on airlines: Examining service recovery with justice theory. *Journal of Travel Research*, 57(1), 83–98. <https://doi.org/10.1177/0047287516684979>
- Muhammad, L. & Gul-E-Rana. (2020). Mediating role of customer forgiveness between perceived justice and satisfaction. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 52, Art. 101886. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.101886>
- Nikbin, D., Ismail, I., Marimuthu, M., & Jalalkamali, M. (2010). Perceived justice in service recovery and recovery satisfaction: The moderating role of corporate image. *International Journal of Marketing Studies*, 2(2), 47–56.
- Nikbin, D., Ismail, I., Marimuthu, M., & Armesh, H. (2012). Perceived justice in service recovery and switching intention: Evidence from Malaysian mobile telecommunication industry. *Management Research Review*, 35(3), 309–325.
- Nikbin, D., Marimuthu, M., Hyun, S. S., & Ismail, I. (2015). Relationships of perceived justice to service recovery, service failure attributions, recovery satisfaction, and loyalty in the context of airline travelers. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 20(3), 239–262.

- Nikbin, D., Tabavar, A. A., & Jalalkamali, M. (2012). Service recovery in marketing education: Evidence from a developing country. *Marketing Management*, 42, 6250–6256.
- Oh, H., & Pizam, A. (2008). *Handbook of hospitality marketing management* (1st. ed.). Elsevier.
- Ok, C., Back, K. J., & Shanklin, C. W. (2005). Modeling roles of service recovery strategy: A relationship-focused view. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 29(4), 484–507. <https://doi.org/10.1177/1096348005276935>
- Ok, C., Shanklin, C. W., & Back, K. -J. (2008). Generalizing survey results from student samples: Implications from service recovery research. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 8(4), 1–23. <https://doi.org/10.1080/15280080802103037>
- Oly Ndubisi, N., & Yin Ling, T. (2006). Complaint behaviour of Malaysian consumers. *Management Research News*, 29(1/2), 65–76. <https://doi.org/10.1108/01409170610645457>
- Orsingher, C., Valentini, S., & de Angelis, M. (2010). A meta-analysis of satisfaction with complaint handling in services. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 38(2), 169–186. <https://doi.org/10.1007/s11747-009-0155-z>
- Pai, F.-Y. (2015). The effects of perceived justice and experience on service recovery satisfaction and post-purchase behaviours in the airline industry. *International Journal of Services and Operations Management*, 21(2), 175–186. <https://doi.org/10.1504/IJSOM.2015.069378>
- Patterson, P. G., Cowley, E., & Prasongsukarn, K. (2006). Service failure recovery: The moderating impact of individual-level cultural value orientation on perceptions of justice. *International Journal of Research in Marketing*, 23(3), 263–277. <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2006.02.004>
- Paymentsense (2020). *Restaurant insights 2020: The inside story on eating out* (Annual Market Report). <https://www.paymentsense.com/media/2069/restaurant-insights-2020-paymentsense.pdf>
- Rapee, M. R., & Heimberg, R. G. (1997). A cognitive-behavioral model of anxiety in social phobia. *Behaviour Research and Therapy*, 35(8), 741–756. [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(97\)00022-3](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(97)00022-3)
- Rezaei, S. (2015). Segmenting consumer decision-making styles (CDMS) toward marketing practice: A partial least squares (PLS) path modeling approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 22, 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2014.09.001>
- Roschk, H. & Gelbrich, K. (2017). Compensation Revisited: A Social Resource Theory Perspective on Offering a Monetary Rescue After a Service Failure. *Journal of Service Research*, 20(4), 393–408.
- Santos, C. P. dos, & Fernandes, D. V. der H. (2008). Antecedents and consequences of consumer trust in the context of service recovery. *BAR - Brazilian Administration Review*, 5, 225–244. <https://doi.org/10.1590/S1807-76922008000300005>
- Sarstedt, M., Wilczynski, P., & Melewar, T. C. (2013). Measuring reputation in global markets—A comparison of reputation measures' convergent and criterion validities. *Journal of World Business*, 48(3), 329–339. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2012.07.017>
- Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Hair, J. F. (2017). Partial least squares structural equation modeling. In C. Homburg, M. Klarmann, & A. Vomberg (Eds.), *Handbook of Market Research* (pp. 1–40). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-05542-8_15-1
- Schoefer, K. (2008). The role of cognition and affect in the formation of customer satisfaction judgements concerning service recovery encounters. *Journal of Consumer Behaviour*, 7(3), 210–221. <https://doi.org/10.1002/cb.246>
- Schoefer, K., Wäppling, A., Heirati, N., & Blut, M. (2019). The moderating effect of cultural value orientations on behavioral responses to dissatisfactory service experiences. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 48, 247–256. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.02.009>
- Schreiber, F., Heimlich, C., Schweitzer, C., & Stangier, U. (2015). Cognitive therapy for social anxiety disorder: The impact of the “self-focused attention and safety behaviours experiment” on the course of treatment. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 43(2), 158–166. <https://doi.org/10.1017/S1352465813000672>
- Severt, D. E., & Rompf, P. D. (2006). Consumers' perceptions of fairness and the resultant effect on customer satisfaction. *Journal of Hospitality & Leisure Marketing*, 15(1), 101–121. https://doi.org/10.1300/J150v15n01_07
- Shapiro, T., Nieman-Gonder, J. M., Andreoli, N. A., & Trimarco-Beta, D. (2006). An experimental investigation of justice-based service recovery on customer satisfaction, loyalty, and word-of-mouth intentions. *Psychological Reports*, 99(3), 864–878. <https://doi.org/10.2466/PRO.99.3.864-878>
- Sindhav, B., Holland, J., Rodie, A. R., Adidam, P. T., & Pol, L. G. (2006). The impact of perceived fairness on satisfaction: Are airport security measures fair? Does it matter? *Journal of Marketing Theory and Practice*, 14(4), 323–335. <http://www.jstor.org/stable/40470906>
- Singh, J. (1988). Consumer complaint intentions and behavior: Definitional and taxonomical issues. *Journal of Marketing*, 52(1), 93–107. <https://doi.org/10.1177/002224298805200108>
- Smith, A. K., Bolton, R. N., & Wagner, J. (1999). A model of customer satisfaction with service encounters involving failure and recovery. *Journal of Marketing Research*, 36(3), 356–372. <https://doi.org/10.2307/3152082>
- Sugathan, P., Rossmann, A., & Ranjan, K. R. (2018). Toward a conceptualization of perceived complaint handling quality in social media and traditional service channels. *European Journal of Marketing*, 52(5/6), 973–1006. <https://doi.org/10.1108/EJM-04-2016-0228>

- Tax, S. S., Brown, S. W., & Chandrashekar, M. (1998). Customer evaluations of service complaint experiences: Implications for relationship marketing. *Journal of Marketing*, 62(2), 60–76. <https://doi.org/10.1177/002224299806200205>
- Toasttab (2020). Word-of-mouth marketing: How to get people talking. <https://pos.toasttab.com/blog/on-the-line/word-of-mouth-marketing>
- Tsao, W.-C. (2018). Star power: The effect of star rating on service recovery in the hotel industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(2), 1092–1111. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-05-2016-0247>
- Vázquez-Casielles, R., Suárez Álvarez, L., & Díaz Martín, A. M. (2010). Perceived justice of service recovery strategies: Impact on customer satisfaction and quality relationship. *Psychology & Marketing*, 27(5), 487–509. <https://doi.org/10.1002/mar.20340>
- Voorhees, C. M., & Brady, M. K. (2005). A service perspective on the drivers of complaint intentions. *Journal of Service Research*, 8(2), 192–204. <https://doi.org/10.1177/1094670505279702>
- Voorhees, C. M., Brady, M. K., Calantone, R., & Ramirez, E. (2016). Discriminant validity testing in marketing: An analysis, causes for concern, and proposed remedies. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 44(1), 119–134. <https://doi.org/10.1007/s11747-015-0455-4>
- Wallin Andreassen, T. (2000). Antecedents to satisfaction with service recovery. *European Journal of Marketing*, 34(1/2), 156–175. <https://doi.org/10.1108/03090560010306269>
- Weun, S., Beatty, S. E., & Jones, M. A. (2004). The impact of service failure severity on service recovery evaluations and post-recovery relationships. *Journal of Services Marketing*, 18(2), 133–146. <https://doi.org/10.1108/08876040410528737>
- Wirtz, J., & Mattila, A. S. (2004). Consumer responses to compensation, speed of recovery and apology after a service failure. *International Journal of Service Industry Management*, 15(2), 150–166. <https://doi.org/10.1108/09564230410532484>
- Yim, C. K. B., Gu, F. F., Chan, W. K., & Tse, D. K. (2003). Justice-based service recovery expectations: Measurement and antecedents. *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior*, 16, 36–52. <https://jcsdcb.com/index.php/JCSDCB/article/view/74>
- Zeelenberg, M., & Pieters, R. (1999). Comparing service delivery to what might have been: Behavioral responses to regret and disappointment. *Journal of Service Research*, 2(1), 86–97. <https://doi.org/10.1177/109467059921007>
- Zemke, R., & Bell, C. (1990). Service recovery: Doing it right the second time. *Training*, 27(6), 42–48.

Extended Abstract

Companies must provide quality service for their customers in order to form a long-term relationship with them. However, achieving 100% customer satisfaction for all customers is not a realistic goal for companies. Determining why customers are dissatisfied and striving to address the problem in a timely manner is vital for companies to retain their existing customers. Customer satisfaction is very important for marketers as it is generally assumed to be an important determinant of repeating sales, positive word of mouth, and consumer loyalty.

In today's highly competitive world, it is vital for companies to keep their customers because of the greater costs of acquiring new ones. Service failures are the situations that service companies encounter quite frequently due to the unique characteristics of services and the intense human interaction in the service industry. The customer dissatisfaction that arises as a result of service failures may lead companies to face financial difficulties by causing both the loss of existing and potential customers due to negative word-of-mouth communication. Although service failures are inevitable for companies, by implementing effective service recovery strategies, customers may become satisfied and the negative consequences such as switching the service company, complaining, and negative word of mouth can be prevented.

Justice theory provides an important conceptual framework that determines how service companies can imply effective service recovery strategies after a service failure occurs. Perceived justice has three dimensions: Distributive justice (the results of the decisions made), procedural justice (processes that help make decisions), and interactional justice (interpersonal interactions). Each dimension of perceived justice is affected by the practices carried out by companies seeking to provide effective service recoveries. A fair monetary compensation given to the customer as a result of a service failure affects the distributive justice perceived by the customer while providing the customer with correct information about the failure and recovery affects the procedural justice perceptions of customer by providing them

with cognitive control. Interactional justice is related to how service employees treat customers (such as courtesy and respect) during the service recovery process.

Social anxiety is a concept that is not mentioned much in the marketing literature within the scope of service failures, but it is thought to be important in terms of service failure and recovery. According to the definition made by American Psychiatric Association, social anxiety/social phobia was defined as the persistent fear of situations involving social interaction and social performance or the possibility of being scrutinized by other people. These fears motivate individuals with social anxiety to avoid behaviors such as public speaking, meeting new and authorized people. As people with high levels of social anxiety try to stay away from other people and avoid interacting with them, they will be more likely to avoid mentioning the service failure to service employees or managers. As long as the employees do not realize the failure on their own and try to fix it, the customer will most likely experience dissatisfaction and instead of communicating directly, they will prefer to talk about the failure with their close friends or family or even on social media or internet websites with an anonymous identity.

This article examines the effect of service recovery strategies implemented after the service failure on the recovery satisfaction in the context of justice theory and the effects of recovery satisfaction on the negative word of mouth, switching intention and complaining intentions of customers by a study conducted in the restaurant industry. In addition, whether the social anxiety has a moderator effect on the relationship between recovery satisfaction and complaining intention is also investigated. Results show that both distributive justice and interactional justice have a positive effect on recovery satisfaction. The results also indicate that recovery satisfaction has a negative effect on complaining intention, switching intention and negative word of mouth. Finally, social anxiety is found to moderate the relationship between recovery satisfaction and complaining intention.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.983504>

Türkiye'nin Uluslararası Sağlık Turizmindeki Rekabet Gücünün Ekonomik Büyümeye Etkisi: Ampirik Bir Analiz

Şule Batbaylı *

Öz

Son yıllarda ülkeler hizmet sektörlerinde uluslararası rekabet gücü elde etmeye çalışmaktadır. Bu bakımdan maliyet avantajı yakalamak, sektörde gelişmek, döviz kuru avantajı yakalamak ve ekonominin daha fazla dışa açık olması önem arz etmektedir. Diğer yandan uluslararası hizmet ticareti olan sağlık turizminde rekabet gücü elde etmek, ekonomilerin dışa açılmasına olanak tanımaktadır. Sağlık hizmetinin ihracatını arttırmak için düşük maliyet, yüksek kalite, iyi tanıtım faaliyetleri, düşük bilet ücretleri gibi faktörler rekabete yol açmaktadır. Sektörün rekabet gücünün yüksek olması ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Diğer yandan Türkiye'nin sağlık turizmi bakımından rekabet avantajları hem sektöre hem de ekonomik büyümeye katkı yapmaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak Türkiye için 2003Ç1–2019Ç4 dönemine ilişkin, İhracat-İthalat Oranı Endeksi yardımıyla sağlık turizminin rekabet gücü test edilmiştir. Sonuçlara göre, Türkiye'nin sağlık turizminde rekabet avantajına sahip olduğu bulunmuştur. İkinci olarak VAR analizi yöntemiyle, sağlık turizmi rekabet gücünün; turist sayısı, yolcu gelirleri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre sağlık turizmi rekabet gücü ve turist sayısında yaşanacak pozitif bir şokun, ekonomik büyüme üzerindeki etkisi uzun süre devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: sağlık turizmi, uluslararası hizmet ticareti, uluslararası rekabet gücü, VAR analizi, ihracat-ithalat oranı endeksi

Jel Kodları: F14, I15, Z30.

Cite this article: Batbaylı, Ş. (2022). Türkiye'nin uluslararası sağlık turizmindeki rekabet gücünün ekonomik büyümeye etkisi: Ampirik bir analiz. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 365–382.
<https://doi.org/10.37093/ijisi.983504>

* Dr., Uşak, Türkiye.

E-posta: batbaylisule@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0836-9203>

Article Information

Received 16 Aug 2021; First Revised 4 July 2022; Last Revised 17 Aug 2022; Accepted: 18 Aug 2022; Available online: 30 Dec 2022

The Effect of Competitiveness in International Health Tourism of Türkiye on Economic Growth: An Empirical Analysis

Abstract

In recent years, most countries have tried to gain international competitiveness in service sectors. It is important to develop in the sector, have a cost advantage, and gain an advantage in the exchange rate and more economic openness. On the other hand, achieving competitiveness in health tourism, an international service trade, allows economic openness. Low cost, high quality, good advertising activities, low ticket prices, and so forth lead to competition in order to increase the export of health care. The high competitiveness of health tourism contributes to economic growth. Conversely, Türkiye's competitive advantages in terms of health tourism have contributed to both the sector and economic growth. In this context, first, the competitiveness of health tourism was analyzed using the export-import ratio index for the period 2003Q1–2019Q4 in Türkiye. The analysis revealed that Türkiye has a competitive advantage in health tourism. Second, the scores of health tourism competitiveness, number of tourists, travel revenues and economic growth were investigated using the vector autoregression method to analyse the effects of the factors on each other. According to the analysis, the impact of a shock in health tourism competitiveness and tourist number on economic growth have lasted for a long time.

Keywords: health tourism, international service trade, international competitiveness, VAR analysis, export-import ratio index.

Jel Codes: F14, I15, Z30.

1. Giriş

Uluslararası pazarda rekabet edebilirlik uzun yıllar ülkelerin dikkatini çeken bir kavram olmuştur. Küresel pazarda ulusların rekabetinin öne çıkması, dünya çapında hızla yaygınlaşmaktadır. Bu doğrultuda Krugman, devletlerin uluslararası piyasada esas sorununun dünya pazarında rekabet etmek olabileceğini vurgulamıştır. Rekabet gücü için ise hem artan hem de sürdürülebilir bir refahın gerekliliğini vurgulamaktadır. Ayrıca ülkelerin mal ve hizmet üretebilme yeteneğini ortaya koymanın rekabet gücü olduğunu belirtmiştir (Krugman, 1994, ss. 29–31). Öte yandan üretilen hizmetin ticarete konu olabilmesi endüstrinin elverişliliğine bağlıdır. Söz konusu elverişlilik hususu mal piyasasındaki kadar kolay olmayabilir. Çünkü hizmetin küreselleştirilmesi süreci, yerli ve yabancı tüm üretim faktörlerinin birbirine bağlanması vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Böylece hizmetin katma değeri ve rekabet edebilirliği nispeten belirlenebilmektedir (Jensen & Kletzer, 2005, ss. 128, 130).

Son yıllarda ülkelerin alternatif gelir kaynakları aramasından dolayı, hizmet sektörleri hızla yükselen bir alan olmuştur. Bu nedenle hizmet üretimi ülkelerin rekabet gücü elde etmeyi amaçladıkları bir sektör haline gelmiştir (World Trade Organization [WTO], 2021a). Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (GATS) bünyesinde eğitim hizmetleri, danışmanlık hizmetleri, bilişim hizmetleri gibi pek çok hizmet sektörü bulunmaktadır. Uluslararası sağlık turizmi de bunlardan biridir (Bakhouya, 2017, s. 60). Ekonomiler sağlık hizmetinin ihracatında da diğer sektörler gibi, uluslararası rekabet gücü elde etmeyi amaçlamaktadırlar. Bu sebeple ülkeler sağlık hizmetlerini geliştirmek adına yatırım yapmaktadırlar. Diğer yandan çeşitli tedavi yöntemlerinin gelişmesi, genel olarak nüfusun yaşlanması, bazı ülkelerde kalifiye sağlık personelinin olmaması, teknolojideki hızlı gelişme, halk sağlığı sistemlerindeki yükü azaltma isteği, sigorta işlemlerinin taşınabilirliği ve ulaşımdaki kolaylık gibi nedenler, özellikle gelişmekte olan ekonomileri sağlık hizmeti ihracatına yönlendirmektedir. Bu bağlamda teletıp uygulamaları ile sağlık hizmeti sunma, yabancı hastalara sağlık hizmeti sunma, sağlık hizmeti için başka ülkede şube açma veya sağlık personellerini geçici olarak yurt dışına gönderme sağlık turizminin uygulanma yöntemlerindedir (WTO, 2021a).

Bu çalışmada ilk olarak uluslararası rekabet gücü ile sağlık turizminin ilişkisi anlatılmıştır. Daha sonra Türkiye'yi küresel pazarda öne çıkaran rekabet avantajları belirtilmiştir. Çalışmanın analiz kısmında ise öncelikle Türkiye'nin sağlık turizmindeki rekabet gücü ölçülmüştür. VAR yönteminin kullanıldığı analizden elde edilen ampirik bulgulara göre sağlık turizmi rekabet gücüne ve turist sayısına verilen pozitif bir şokun, ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin uzun süreli olduğu görülmüştür.

2. Uluslararası Rekabet Gücü ve Sağlık Turizmi

Rekabet gücü hem ulusal hem uluslararası arenada bir başarı olarak görülmektedir. Özellikle ülkelerin üretkenliğini ortaya koyan rekabet gücü, onların ekonomik performansını pozitif olarak etkilemektedir (Keser & Ay, 2016, s. 243). Diğer yandan hem mal hem de hizmet ticareti için bir ülkenin vatandaşları ihracata meyilli ise, bu durum söz konusu ülkenin diğer ülkelere karşı rekabet avantajına sahip olduğu anlamına gelmektedir (Porter, 1990). Bununla birlikte bir ülkenin kendi rekabet avantajını sürdürmesi ve güvenliğini sağlaması, mal ve hizmet ticareti bağlamından rekabet gücü elde etmesiyle ilgilidir. İhracat performansında olası genişleme ülkelerin rekabet gücünü arttırmaktadır. Elde edilen daha fazla rekabet gücü ise ekonomik güç anlamına gelmektedir. Bu yüzden ülkeler yeni teknoloji, bilgi, beceri, kaliteli hizmet, kalifiye eleman ve uzmanlaşma derecesi vasıtasıyla ihracatlarını genişleterek rekabet gücü kazanmaktadır (Bobirca & Miclaus, 2007, s. 123). Uluslararası arenada dış açıklık, emek maliyeti, döviz kuru ve pazar hacmi gibi hususlar da rekabet gücünü etkileyen diğer unsurlar arasında sayılmaktadır (Yapraklı, 2011, s. 381).

Ülkelerin rekabet gücü kazanma arzusu nedeniyle, son yıllarda hizmet ihracatında rekabet gücüne verilen önem artmıştır. Örneğin Hindistan hizmet ticaretinde diğer ticaret türlerine göre daha fazla uzmanlaşmıştır (Marelli & Signorelli, 2011, s. 137). Benzer şekilde son yıllarda Avrupa ülkelerinde de hizmet ihracatı öne çıkan bir alan olmaktadır. Bu bağlamda söz konusu ülkelerin uluslararası hizmet ticaretine odaklandığı görülmektedir (Bobirca & Miclaus, 2007, s. 122).

Ülkelerde kaynakların farklı oranlarda dağılması, bilgi eksikliği, kalifiye personelin olmaması, altyapı yetersizliği ve maliyet farklılıkları gibi nedenler uluslararası sağlık hizmetinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca sağlık hizmetini ihraç edilebilir hale getirmek için en önemli unsur güvendir. Bunun nedeni, uluslararası hastaların sağlık hizmetini almadan önce ödeme işlemini gerçekleştirmeleri veya gerçekleştireceklerini taahhüt etmeleridir. Dolayısıyla hasta açısından sağlık hizmetinin kaliteli ve uluslararası alanda tanınmış olması önem arz etmektedir (Tontuş, 2019, ss. 7–9). Diğer ülke vatandaşlarını sağlık hizmeti ithal etmeye yönlendiren maliyet avantajı unsuru ise hizmet ihracatında rekabet gücünün temelini oluşturmaktadır (Keser & Ay, 2016, s. 244).

Dünya Ticaret Örgütü (WTO), 1995 yılının Ocak ayında Uruguay görüşmeleri neticesinde; Hizmet Ticareti Genel Anlaşması'nı (GATS) kabul etmiştir. GATS kapsamında sağlık hizmetinin uluslararası ticaretinin yapılmasına olanak tanınmıştır (WTO, 2021b). Böylece sağlık turizmi hizmet ihracatında temel itici güçlerden olmuştur (Piazolo & Zanca, 2011, s. 138).

Sağlık turizmi WTO'ya göre mesleki hizmet kategorisinde yer almaktadır. Çeşitli ve yeni sağlık hizmeti sunumu uluslararası hastalar için cazip olmaktadır. Ayrıca dünya nüfusunun yaşlanması sonucu sağlık personeli ihtiyacının artması sağlık hizmetinin ihracatını arttırmıştır (WTO, 2021a). Bu bağlamda sağlık turizmi 4 şekilde uygulanmaktadır (Chanda, 2002, s. 158; Chanda & Richard, 2006, s. 247):

Mod 1 Sınır Ötesi Ticaret: Gelişmekte olan ülkelerdeki yetersiz altyapı nedeniyle sanal olarak başka ülkelerden hizmeti tedarik etmeyi ifade etmektedir. Telekomünikasyon alt yapısı iyi olan ülkeler bu hizmet şeklini kullanmaktadır. Sınır ötesi ticaret, sağlık turizminde, hastalık için teşhis, klinik danışma, sağlık çıktısının değerlendirilmesi vb. için mail veya diğer iletişim araçları vasıtasıyla yurtdışındaki sağlık personellerinden hizmet alınması anlamına gelmektedir.

Mod 2 Yurt Dışında Tüketim: Hizmeti almak için yurt dışına seyahat etmeyi ifade etmektedir. Ayrıca hastaların tedavi olmak için kendi ülkesi dışında başka bir ülkeye seyahat etmesi bu kapsamdadır.

Mod 3 Ticari Varlık Bulundurma: Yeni hizmet sunmak amacıyla oluşturulan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Yabancı bir hastanenin, klinik ve tedavi merkezinin vb. kendi ülkesi dışında başka ülkede kurulmasıdır. Örneğin, Delhi'de bir Alman hastanenin oluşturulması gibi. Hindistan, Endonezya, Tayland, Nepal ve Sri Lanka sağlık hizmeti kapsamında doğrudan yabancı yatırım çeken ülkelerin başında gelmektedir.

Mod 4 Gerçek Kişilerin Hareketliliği: Geçici olarak yurt dışında hizmet vermeyi ifade etmektedir. Sağlık sunucularının geçici olarak başka bir ülkede çalışması bu kapsamdadır. Bu durum beyin göçüne sebep olabileceği için sağlık personelleri geçici olmak kaydıyla yurt dışına gidebilmektedir.

Sağlık turizmi çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Söz konusu hizmet kapsamında medikal turizm, geriatri turizmi, spa-sağlık turizmi yer almaktadır (Soare & Zugravu, 2014, s. 99).

Sağlık hizmetindeki uluslararası rekabetçilik önce bölgesel anlamda karşılaştırmalı üstünlük sağlama olarak meydana gelmiştir. Daha sonra bu durum maliyet avantajından dolayı genişleyerek diğer ülkelerle rekabet etme anlamını kazanmıştır (Sakala vd., 2013, s. 3). Ancak bu şekilde küreselleşen sağlık hizmetinin, birtakım sorunlara yol açabileceği çalışmalarda yer almaktadır. Ev sahibi ülkenin hangi koşullarda sağlık hizmeti sunduğu, hizmetlerin vergilendirilmesi, yasal engellerin olması, beyin göçü sorunu ve yerel halkın zarara uğramaması önem arz etmektedir. Bu nedenle sosyal ve altyapı sorunlarının ortadan kaldırılması sektör açısından avantaj olabilecektir. Hizmet üretiminde ve finansmanında düzenlemeler, sağlık hizmetinin uluslararası rekabetten zarar görmemesini sağlayacaktır. Sözleşmeler, gerektiğinde yeni düzenlemeler yapılması ve uluslararası kuruluşlarla iş birliği yapmak sektörü koruma altına alabilecektir (Adlung & Carzaniga, 2001, s. 363). Diğer yandan sağlık turizminin yerel halk ile yabancı hastalar arasında eşitsizliğe yol açabileceği düşüncesi nedeniyle, ön görülü politikalar uygulamak gerekmektedir (Smith, 2012, s. 5).

Kaliteli hizmet, düşük maliyet ve kısa bekleme süresi uluslararası sağlık turizminin nispeten en önemli nedenleridir. Dolayısıyla bazı ülkeler yabancı hastaları çekmek için kendi sağlık alt yapılarını iyileştirme yolunu seçmişlerdir. Bu durum aynı zamanda yerel halk için yarar sağlamıştır. Sağlık hizmetleri için rekabetçi bir pazar oluşturmak, uluslararası hastalara yeni yerler tanıtmakla mümkün olabilir. Ayrıca sektörün rekabetçi yapısı maliyetlerin düşmesinden dolayı daha fazla yabancı hastanın erişiminin artmasına yol açmıştır (Ruggeri vd., 2014). Diğer yandan bazı ülkelerde sigortanın tedaviyi karşılamaması veya yüksek maliyetin sigorta şirketlerini olumsuz etkilemesi gibi sorunlar, başka ülkelerin bu alanda rekabet gücü elde edebilmesine zemin hazırlamaktadır. Bununla birlikte günümüzde ulaşımın kolaylaşmasına rağmen, bazı ülkelerin vize uygulamalarında katı olması uluslararası hastaların istedikleri ülkeden sağlık hizmeti almalarının önünde engel oluşturabilmektedir (Tontuş, 2017, ss. 6, 11, 18).

Sağlık hizmetinde bir rekabet yaratmak ve bunu sürdürmek için iç piyasa ile dış piyasa arasında bağlantıları arttırmak yararlı olabilecektir. Böylece yeni iş fırsatları ve ihracat olanakları

doğabilir (Benavides, 2002, s. 55). Diğer yandan sağlık turizmi uygulanırken, birçok paydaştan yararlanılmaktadır; sağlık personelleri, ilaç endüstrisi, hastaneler, turizm sektörü, ulaşım hizmetleri, inşaat yatırımları, finans ve bilişim sektörleri, aracı firmalar, sigorta şirketleri gibi. Bu nedenle sektör katma değer yaratan bir alan olarak kabul edilmektedir (Deloitte, 2014; Tontuş, 2017, s. 9).

3. Türkiye'nin Sağlık Turizmindeki Rekabet Avantajları

Sağlık turizmi ülke ekonomisine döviz geliri sağlamakta ve istidam yaratmaktadır. Böylece sektör sağlık altyapısına, turizm endüstrisine ve cari açığa olumlu etki yaptığı için katma değeri yüksek bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (T. C. Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 11).

Sağlık turizmi Türkiye'de Sağlık Bakanlığı'nın izni dâhilinde gerçekleştirilmektedir. Sağlık Bakanlığı tarafından yetkilendirilen uluslararası aracı kuruluşlar yabancı hastalara ulaşım, konaklama, transfer, tercüman vb. hizmetlerde yardımcı olmaktadır (Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik, 2017).

Son yıllarda Türkiye, Hindistan, Tayland, Amerika, Küba, Güney Afrika, Malezya, İran gibi pek çok ülke sağlık hizmeti ticareti yapmaktadır. Sektör gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere doğru aktığı için gelişmekte olan ülkeler daha rekabetçi konumdadır (Connell, 2006, s. 1095).

Tablo 1'de Türkiye ile rakip olabilecek beş ülkenin sağlık hizmeti dış ticaret verileri ve medikal turizm indeksine (MTI) göre dünya sıralaması yer almaktadır. Buna göre sağlık turizminden en fazla gelir elde eden ilk iki ülke Tayland ve Türkiye'dir. Diğer yandan yurt dışından sağlık hizmeti almak için en az harcama yapan ülkenin de Türkiye olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin uluslararası sağlık turizminde dış fazla verdiği söylenebilir. Öte yandan sadece tıbbi müdahaleleri içeren 2020–2021 küresel MTI sıralamasına göre Türkiye 30. sırada yer almaktadır. Avrasya ülkesi olan, dört deniz ve sekiz ülke ile sınırlarını paylaşan Türkiye'nin (Medical Tourism, 2021) MTI sıralamasına göre ilerlemesi muhtemel gözükmemektedir. Tablo 1'e göre Kanada, Singapur, Hindistan ve Tayland, MTI sıralamasında Türkiye'den öndedir. Bu sıralamada Kanada ilk sırada yer almasına rağmen sağlık turizmi (medikal turizm, spa-sağlık ve geriatri turizmi) gideri, gelirinden fazladır. Dolayısıyla Kanadalıların sağlık turizmi için yurt dışına seyahat etmiş olmaları muhtemeldir

Tablo 1

Sağlık Turizmi Geliri ile Gideri (Milyon ABD \$) ve Medikal Turizm Sıralaması

2020	Türkiye	Kanada (2019)	Singapur	Tayland	Hindistan
Gelir	347.00	137.20	291.87	475.28	160.27
Gider	3.00	520.00	127.34	35.43	19.07
MTI Sıralaması	30	1	2	17	10

Kaynak: Medical Tourism, 2021; World Trade Organization & World Bank, 2021.

Türkiye'nin diğer ülkelere göre rekabet avantajı yakalamasını sağlayan bazı sebepler şunlardır (Kılavuz, 2018, ss. 47–48; Sevim, 2019, ss. 117–118; USHAŞ, 2021a):

- Türkiye'de sağlık hizmeti maliyetleri düşüktür.
- İleri teknoloji sağlık ekipmanları kullanılmaktadır.
- Akredite hastane sayısı nispeten fazladır.

- Türkiye ileri tıbbi bilgiye sahiptir.
- Sağlık hizmeti sunumu açısından hijyen ve kaliteye önem verilmektedir.
- Sağlık altyapısı gelişmiştir. Yerel halka kaliteli sağlık hizmeti sunmaktadır. Ayrıca Türkiye bu sağlık hizmetinin, yabancı hastalar için erişilebilir olmasına imkân sağlamıştır.
- Kalifiye sağlık personelleri bulunmaktadır.
- Diğer ülkelerde sağlık harcamaları artmaktadır.
- İklim açısından rekabet avantajına sahiptir.
- Turizm sektöründe rekabet edebilme gücü bulunmaktadır. Güzel plajların olması, mutfağının zengin olması, kültürel ve tarihi bakımdan zengin olması Türkiye için önemli bir avantajdır.
- Kültürel anlamda birçok ülke ile benzerlik göstermektedir.
- Coğrafi konum açısından avantajlıdır. Uçakla seyahatlerde 4 saatte 57 ülkeye ulaşılabilir. Ulaşılabilir.
- Doğal termal kaynaklar bulunmaktadır.
- Uluslararası hastalar bekleme süresi olmadan hizmet alabilmektedir.

Türkiye'ye en çok Azerbaycan, Irak ve Almanya'dan uluslararası hasta gelmektedir (USHAŞ, 2021b). Eğer Türkiye, Avrupa, ABD ve Müslüman olan ülkelerdeki hastaların talep ettiği bir ülke olursa, sektörde rekabet gücü artabilecektir (Özdemir & Konak, 2015, s. 89).

4. Literatür

Literatür taramasında sağlık turizminin uluslararası rekabet gücünü belirleyen çalışmalara az rastlanmıştır. Bu nedenle çalışmanın literatür bölümünde ülkelerin uluslararası hizmet sektöründe rekabet gücünü ölçen ve sağlık turizminin makro ekonomik değişkenler ile ampirik analizini yapan çalışmalara yer verilmiştir.

Gelişmiş ülkeler ile ilgili yapılan çalışmalar şu şekildedir; Loh (2015) çalışmasında, sağlık turizmi için zaman serisi analizi uygulamıştır. Yapısal kırılmalı birim kök testi ve Otoregresif Hareketli Ortalama Modeli (ARMA) ile tahmin yapılmıştır. 1970–2010 döneminde Kanada'da sağlıkla ilişkili seyahat harcamaları kullanılarak uygulanan analiz sonuçlarına göre, sağlık turizmindeki azalma ve tıbbi tesislere yapılan yatırımlardaki düşüş, medikal fiyat endeksini arttırmaktadır. Algieri vd. (2018), Avrupa Birliği (EU–28) ülkelerinin turizm hizmet sektörünü Balassa Endeksi (ülkelerin ilgili sektördeki/üründeki ihracat değerleri karşılaştırılarak, diğer ülkelere göre karşılaştırmalı üstünlüğü olup olmadığını belirten açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük (RCA) endeksi değeri, diğer bir ifadeyle uluslararası rekabet gücü değeri) ile analiz edip akabinde Panel Veri Testi uygulamışlardır. 2000–2013 periyodunda, turizmde ihracat rekabet avantajı olduğu bulunmuştur. RCA değerlerinin, havaalanı, otelcilik altyapılarındaki iyileşmeye paralel olarak yükseleceği sonucu elde edilmiştir.

Gelişmekte olan ülkeler ile ilgili yapılan çalışmalar şu şekildedir; Lee ve Hung (2010), Singapur'da sağlık turizmi ve turizm geliri ile ekonomik büyüme değişkenlerini kullanarak kısa ve uzun dönem analizi uygulamışlardır. Ayrıca Granger nedensellik testi ile sağlık hizmetlerindeki iyileşmeden ve turizmden Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYH) doğru nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır. Kaya (2018), Türkiye'de sağlık turizmi ve ekonomik büyümenin uzun dönem ilişkisini incelemiştir. 2003:Ç1–2016:Ç4 sağlık turizmi geliri, GSYH ve turizm gelirlerini kullanarak Maki eşbütünlük testi, Toda–Yamamoto ve Hacker Hatemi–J Bootstrap

nedensellik testi ile analiz uygulamıştır. Sonuçlara göre sağlık turizmi ve turizm gelirleri, GSYH değişkeninin nedenidir. Ancak turizm gelirleri değişkeninin, sağlık turizmi değişkeninin nedeni olmadığı bulunmuştur. Sağlık turizmi ve turizm gelirleri uzun dönemde ekonomik büyümeyi etkilediği sonucuna varılmıştır. Çil Yavuz (2006), Türkiye için hizmet sektörü bağlamında turizm gelirlerini dikkate alarak ekonomik büyüme katkısını incelemiştir. 1992Ç1–2004Ç4 dönemi verilerini kullanarak Granger nedensellik ve Toda-Yamamoto analizlerini uygulamıştır. Elde edilen sonuçlara göre turizm gelirleri ile ekonomik büyüme birbirlerinin nedeni değildir. Barca vd. (2013) çalışmalarında, Türkiye için sağlık turisti sayısı, hastane sayıları, uluslararası hastaların ülkeleri ve sağlıkta kamu-özel sektör dağılımı verileri dikkate alınarak stratejik analiz yapılmıştır. Değerlendirmeler neticesinde sağlık turizminin katma değeri yüksek ve stratejik bir alan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu çalışma ile sektörde rekabet üstünlüğü elde etmek ülke açısından bir fırsat olacağı tespit edilmiştir. Bobirca ve Miclaus (2007) çalışmalarında, Romanya ve Bulgaristan için hizmet ticaretinde uluslararası rekabet gücünü ölçmüşlerdir. RCA analizi, ticaret açıklık, karşılaştırmalı ihracat performansı endeksi ve ihracat benzerlik analizlerini kullanmışlardır. Sonuçlara göre her iki ülke de EU-25 içinde taşımacılık hizmet ticaretinde uzmanlaşma yakalamıştır. Riedel vd. (1984), Hindistan'da hem hizmet hem de mal bakımından ihracat rekabet gücünü ölçmüşlerdir. Daha sonra zaman serisi analizi uygulayarak yurt içi ve yurt dışı fiyat endeksi ve döviz kuru değişkenlerini analize dahil etmişlerdir. Sonuç olarak, hizmet ve mal piyasasında farklılıklar olduğunu ve iç piyasa koşullarının ihracat davranışını etkilediğini bulmuşlardır.

Farklı ülke gruplarını dikkate alan çalışmalar ise şöyledir; Beladi vd. (2019), medikal turizmin ekonomik büyüme üzerine etkisini Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü (OECD) ülkesi ve OECD dışı olan toplam 50 ülkeye ait 2007–2013 verileri ile incelemiştir. Medikal turizm gelirleri, kişi başı GSYH, fiziksel sermaye ve işgücü üretkenliği değişkenleri en küçük kareler yöntemi (ordinary least squares, OLS tahmincisi) ile test edilmiştir. Sonuçlar, medikal turizmin ortalama olarak, özellikle OECD üyesi olmayan ülkelerde ev sahibi ekonomilerin büyümesi üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu doğrulamaktadır. Bununla birlikte, medikal turizmin ekonomik çıktı katkısının ortalama %26,8 oranında fazla olduğu tahmin edilmiştir. Özdemir ve Buzdağlı (2019), seçilmiş G20 ülkeleri için sağlık turizminde uluslararası rekabet gücünü analiz etmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda RCA endekslerinden olan Balassa ve Vollrath Endekslerinden yararlanılmıştır. Bulunan RCA sonuçlarına göre, Türkiye'nin sektördeki rekabet gücünün Hindistan, ABD, Meksika, İngiltere ve Brezilya'ya nazaran fazla olduğu görülmüştür. Ayrıca rekabet gücü bakımından en düşük değere sahip ülkenin Kanada olduğu sonucu bulunmuştur.

Literatürde benzer değişkenler farklı yöntemler kullanılarak da analiz edilmiştir. Bu bağlamda doğrusal olmayan yöntemlerin kullanıldığı çalışmalar şu şekildedir; Gaberli vd. (2021) çalışmalarında Türkiye'ye gelen, sağlık turistlerini de içine alan turist sayısı değişkeninin makro ekonomik değişkenlerden nasıl etkilendiğini incelemiştir. Bu doğrultuda Eşik Vektör Otoregresif modeli kullanılmıştır. Reel efektif döviz kuru değişkeni eşik değişken olup Almanya ve Rusya para birimleri ile tüketici fiyat endeksi ve toplam sanayi üretimi değişkenleri içsel vektör değişkenler olarak alınmıştır. Sonuç olarak seyahatlerin nispeten uygun olması Türkiye'ye gelen turist sayısındaki artış ile paralellik göstermemektedir. Fan vd. (2022) çalışmalarında, Meksika'daki turizm faaliyetleri, sağlık harcamaları ve karbondioksit (CO₂) emisyonu arasındaki ilişkiyi doğrusal olmayan ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif) modeli ile test etmişlerdir. 1996–2018 dönemine ilişkin elde edilen bulgulara göre turizm, sağlık harcamalarını ve CO₂ emisyonlarını arttırmaktadır. Ölmez (2021) çalışmasında, hem doğrusal hem de doğrusal olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif modeli (ARDL, NARDL) kullanmıştır. Çalışmada Türkiye'ye Almanya, İngiltere, Rusya, Hollanda ve Fransa'dan gelen

turizm gelirlerinin ve giderlerinin oluşturduğu turizm ticaret dengesi ile döviz kuru ilişkisi incelenmiştir. 2003Ç1–2019Ç4 dönemi verilerine göre J-Eğrisi hipotezi yalnızca Türkiye ve Rusya için uygundur. Ayrıca NARDL modeline göre, kısa dönemde TL'deki (Türk Lirası) değer kaybı ya da kazancı turizm ticaret dengesini etkilememektedir. Uzun dönemde ise TL'deki bir değer kaybı turizm ticaret dengesini olumlu yönde etkilemektedir.

5. Ekonometrik Metodoloji

Ülkelerin rekabet gücünü test etmeye çalışırken izlenen yol uluslararası ticaret (mal/hizmet) hareketleri, karşılaştırmalı üstünlük ve açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük analizlerinden geçmektedir (Ballance vd., 1987, s. 157). Literatürde karşılaştırmalı üstünlükler, birbirini takip eden ve geliştirilen teorilerle yer edinmiştir. Adam Smith'in ülkelerin ürünlerde uzmanlaşarak avantaj yakalaması, David Ricardo'nun ülkelerin birbirleriyle mukayeseli üstünlüğü, Heckscher-Ohlin-Samuelson teorisinin mevcut üretim faktörleri üzerinden karşılaştırmalı üstünlük sağlaması, rekabet gücünü belirleyen teoriler arasındadır (Bernhofen & Brown, 2018, ss. 230, 233). Diğer yandan RCA ise bir sektörün uluslararası rekabet gücünü (rekabet avantajını) ölçmek için tercih edilen hesaplama yöntemlerinden biridir (Başkol, 2018, s. 648). Bu nedenle çalışmada RCA endeksi olarak İhracat-İthalat Oranı Endeksi kullanılmıştır. Daha sonra değişkenlerin zaman içinde birbirleri üzerindeki etkisi VAR modeli ile analiz edilmiştir.

Bu çalışmada öncelikle Türkiye'nin sağlık turizmindeki uluslararası rekabet gücünü ortaya koymak amacıyla, söz konusu alandaki uzmanlık değeri analiz edilmiştir. TÜİK veri sitesinden elde edilen veriler harcama türüne göre turizm gelirleri ve giderleri kapsamındaki sağlık verileridir. Daha sonra sağlık turizmindeki uzmanlık değerleri, turist sayısı, yolcu gelirleri ve GSYH değişkenleri modele dâhil edilerek ekonometrik bir analiz uygulanmıştır. 2003Ç1–2019Ç4 dönemine ilişkin değerler TÜİK ve TCMB veri sitelerinden elde edilmiştir (TCMB, 2021; TÜİK, 2021).

Çalışmayı diğerlerinden farklı kılan, Türkiye'nin sağlık turizminde rekabet gücü değerlerinin GSYH, turist sayısı ve taşımacılık değişkenleri ile birbirlerini etkileyip etkilemediğini ortaya koymaktır.

5.1 Veri Seti ve Yöntem

Bir ülkenin mal ve hizmet ihracatında uzmanlaşma seviyesini ve rekabet gücünü belirlemek için ihracat–ithalat oranı açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük endeksinden yararlanılabilmektedir. Formül denklem (1)'de verilmiştir (Saboniene, 2009, s. 52):

$$RCA_{i,k} = \ln \left[\frac{\frac{X_k^i}{X_t^i}}{\frac{M_k^i}{M_t^i}} \right] \quad (1)$$

X_k^i ; Türkiye'nin sağlık turizmi sektörü ihracatı,

X_t^i ; Türkiye'nin toplam hizmet ihracatı,

M_k^i ; Türkiye'nin sağlık turizmi sektörü ithalatı,

M_t^i ; Türkiye'nin toplam hizmet ithalatı.

İhracat–ithalat oranı endeksi yorumları şu şekilde yapılmaktadır (Sarıçoban & Kösekahyaoğlu, 2017, ss. 431–432):

$\ln RCA > 0,50$; rekabet gücü yüksek (Uzmanlaşma var),

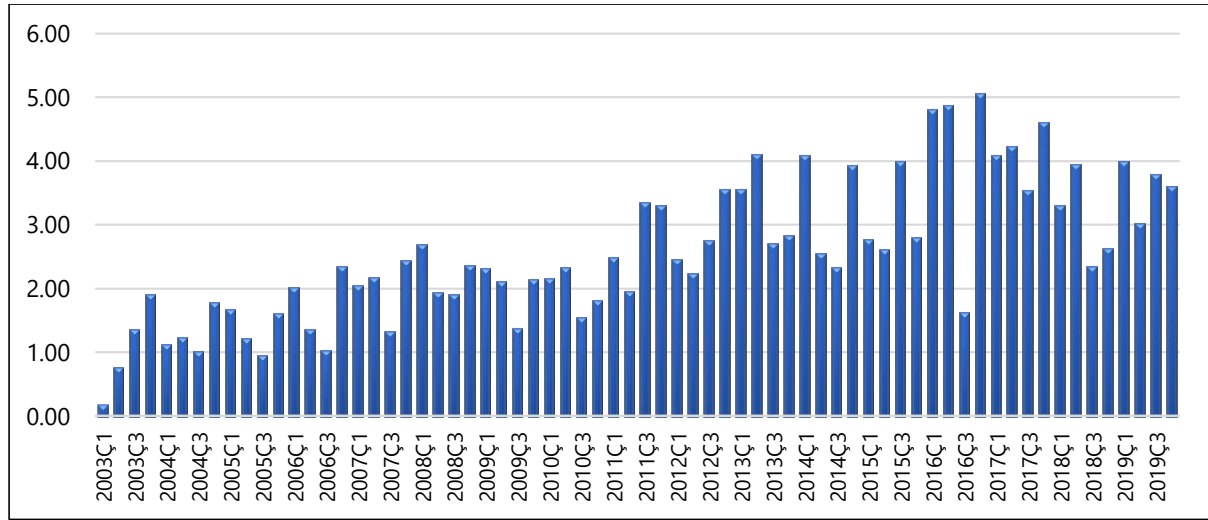
$-0,50 < \ln RCA < 0,50$; rekabet gücü marjinal sınırdadır (Uzmanlaşma marjinal sınırdadır),

$\ln RCA < -0,50$; rekabet gücü düşük (Uzmanlaşma yok).

Grafik 1'de Türkiye'nin uluslararası hizmet ticareti içinde sağlık turizmi sektöründeki rekabet gücü değerleri verilmiştir. Analiz sonucuna göre 2003Ç1 dışında tüm değerler 0,50 değerinin üzerinde çıkmıştır (2003Ç1=0,16). Dolayısıyla Türkiye'nin sağlık turizminde ihracat rekabet gücüne sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca genel olarak değerlerin artma eğiliminde olduğu gözlenmektedir. 2016Ç3 döneminde görülen düşüşün sebebi sağlık turizmi harcamalarının ilgili dönemde nispeten fazla olmasıdır.

Grafik 1

RCA Sonuçları

Elde edilen sağlık turizminde rekabet gücü değerleri (*RCA*), turist sayısı (*nt*), yolcu gelirleri (*intr*) (yolcu taşımacılığı ve seyahat geliri toplamından oluşmaktadır) ve *GSYH* (*GDP*) değişkenleri kullanılan Vektör Otoregresif Modelde (*VAR*) içsel değişkenler vektörünü oluşturmaktadır. Değişkenler mevsimsellikten arındırılmış ve serilerin logaritmik halleri ile çalışılmıştır.

VAR testi iki veya daha fazla değişken için birbirleri üzerindeki etkisini belirlemek için kullanılmaktadır. *VAR* modelinde tüm değişkenler içsel kabul edilmektedir (Kumar vd., 1995, s. 365). Ancak eğer iktisadi olarak değişkenlerin içsel mi, yoksa dışsal mı olduğuna karar verilemezse, 1969 yılında ortaya konan Granger nedensellik testinden yararlanılmaktadır (Özgen & Güloğlu, 2004, s. 96). Durağan seriler üzerine uygulanan yöntem (Granger, 1969, ss. 424–425), *VAR* modeli için değişkenlerin dışsaldan içsele doğru sıralanmasını vererek daha sağlıklı sonuçlara ulaştırmaktadır (Özsoy, 2009, ss. 79–80). Bunun dışından *VAR* analizinde içsel kabul edilen değişkenlerin gecikmeli değerleri bulunması sebebiyle eşzamanlılık problemi ortaya çıkmamaktadır. Dolayısıyla modelde olan her denklem için *OLS* tahmincisinden yararlanılabilmektedir. Böylece modelin tahmini üzerinden durağanlık testi yapılarak yapısal kırılma olup olmadığı kontrol edilebilmektedir (Mucuk & Alptekin, 2008, s. 162).

İki zaman serisi için hesaplanan *VAR* modelinin gösterimi denklem (2) verilmiştir:

$$\begin{aligned} y_t &= a_1 + \sum_{i=1}^p b_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p b_{2i} x_{t-i} + u_{1t} \\ x_t &= c_1 + \sum_{i=1}^p d_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p d_{2i} x_{t-i} + u_{2t} \end{aligned} \quad (2)$$

p : gecikme uzunluğu, u : rassal hata terimi (modelin sağ tarafındaki diğer değerlerle ilişkisizdir).

VAR modelinin en uygun şekilde yorumlanabilmesi için nedensellik analizi, etki–tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizi kullanılmaktadır. Etki–tepki analizi, şok verilen değişken karşısında diğerlerinin cevabını ortaya koymaktadır. Varyans ayrıştırma analizi ise, etkinin derecesini bize vermektedir (Özgen & Güloğlu, 2004, s. 97). Etki–tepki analizi grafiğinde kesikli kırmızı çizgiler (bunlar güven aralığını ifade etmektedir) ve devamlı tek mavi çizgi (bağımsız değişkende oluşan 1 birimlik şok karşısında bağımlı değişkenin tepkisini ifade etmektedir) yer almaktadır. Kırmızı çizgilerin her ikisi de belli döneme kadar aynı alanda (pozitif/negatif alan) ise oluşan tepki istatistiksel açıdan anlamlıdır (İslamoğlu, 2018, s. 127).

5.2 Ampirik Bulgular

VAR modelinde durağan seriler üzerinde çalışılır. Bu nedenle değişkenlere literatürde en çok kullanılan geleneksel birim kök testleri uygulanmıştır. Augmented Dickey–Fuller (ADF) ve Phillips–Peron (PP) birim kök testleri yardımıyla test edilen zaman serileri daha güvenilir ve istikrarlı sonuçlar vermektedir (Nelson & Plosser, 1982, s. 141). Hem ADF hem PP testleri durağanlığı test etmek için kullanılmaktadır. PP testi, genellikle gecikmeli farkı alınmış terimler eklemeyen, hata terimlerinde otokorelasyona odaklanarak birim kökü test etmek için parametrik olmayan istatistiksel bir araçtır. PP testinin matematiksel ifadesi ADF test istatistiği ile aynıdır. Formül (3) numaralı eşitlikteki gibidir (Sidhu vd., 2021, ss. 1063–1064):

$$\Delta y_t = \alpha_0 + \gamma y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Uygulanan test sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır. Sonuçlara göre RCA değişkeni PP testine göre düzeyde durağanlaşmasına rağmen, ADF testine göre birinci farkta durağanlaşmıştır. Bunun dışında diğerlerinin birinci farkı alındığında durağanlaşmıştır.

Tablo 2

Durağanlık Sınaması

Birim Kök Testi ^a	ADF		PP		
	Düzye	1. Farkı	Düzye	1. Farkı	
RCA	İstatistik değeri	-1.856	-8.421	-6.078	-21.641
	Olasılık değeri	0.351	0.000**	0.000**	0.000**
GDP	İstatistik değeri	-0.210	-8.700	-0.205	-8.682
	Olasılık değeri	0.931	0.000**	0.932	0.000**
NT	İstatistik değeri	-1.922	-8.774	-1.857	-9.056
	Olasılık değeri	0.320	0.000**	0.350	0.000**
INTR	İstatistik değeri	-1.466	-4.438	-2.202	-5.768
	Olasılık değeri	0.544	0.001*	0.208	0.000**

^a ADF testi için Schwarz Bilgi Kriterine (Schwarz Information Criteria, SIC) göre maksimum 10 gecikme uzunluğu ile test edilmiştir. PP testi için Bartlett Kernel tahmin yöntemi ve bant genişliği Newey–West Bandwith yöntemi belirlenmiştir.

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Not. ADF= Augmented Dickey–Fuller; PP= Phillips–Peron; RCA= Sağlık turizmindeki rekabet gücü değerleri; GDP= Gayrisafi Yurt İçi Hasıla; NT=Turist sayısı; INTR= Yolcu taşımacılığı ve seyahat geliri toplamından oluşan yolcu gelirleri.

Değişkenlerin sıralamasına yardımcı olmak amacıyla Granger nedensellik analizi uygulanmıştır. Tablo 3'e göre sağlık turizminde uzmanlaşmadan GSYH ve turist sayısına doğru Granger anlamında nedensellik bulunmaktadır. Bunun dışında turist sayısı ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik mevcuttur. Ayrıca yolcu gelirlerinden sağlık turizminde uzmanlaşmaya, GSYH'ye ve turist sayısına doğru Granger anlamında nedensellik vardır. Tablo 3'e göre dışsaldan içsele doğru sıralama şöyledir; yolcu gelirleri, sağlık turizmi rekabet gücü, turist sayısı ve GSYH'dir.

Tablo 3

Granger Nedensellik Testi

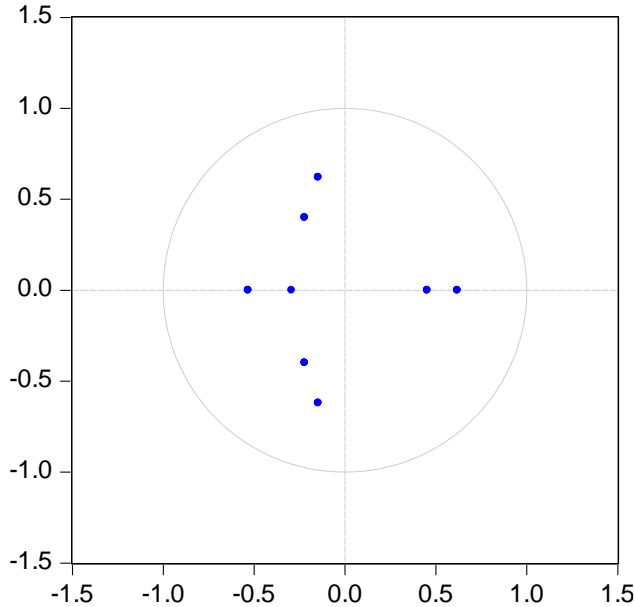
Değişken	Yönü	Değişken
Sağlık turizmi rekabet gücü	→	GSYH
Sağlık turizmi rekabet gücü	→	Turist sayısı
Sağlık turizmi rekabet gücü	←	Yolcu geliri
GSYH	↔	Turist sayısı
GSYH	←	Yolcu geliri
Yolcu geliri	→	Turist sayısı

Not. Optimal gecikme uzunluğu VAR modeli gecikme uzunluğuna göre belirlenip 2 olarak bulunmuştur. ↔ karşılıklı ilişkiyi ifade etmektedir. Diğer işaretler ise tek yönlü nedenselliği göstermektedir.

Grafik 2'de modelin durağanlığı gösterilmiştir. VAR modelinin ters kökleri birim çember içindedir. Tüm ters kökler 1 değerinden daha düşük çıkmıştır. Dolayısıyla model durağandır. Ayrıca VAR modelinin kalıntıları otokorelasyon sorunu içermemektedir.

Grafik 2

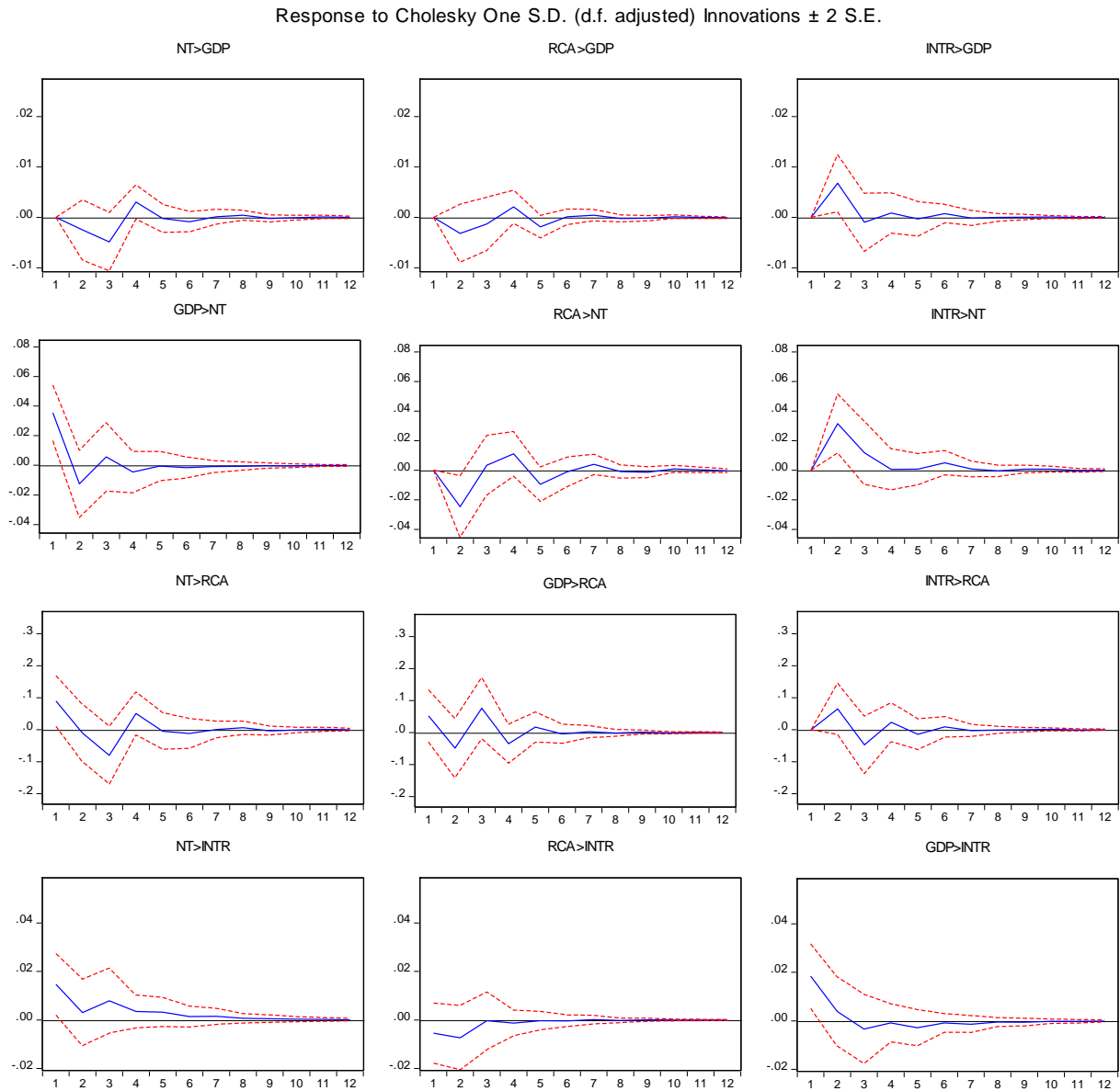
VAR Modeli Durağanlığı

Cholesky yöntemi ile bulunan etki-tepki analizi sonuçları Grafik 3'te yer almaktadır. Buna göre RCA, turist sayısı ve yolcu gelirlerine verilen 1 standart sapmalılık şok sonrasında, GSYH'nin söz konusu şoklara vermiş olduğu tepkiler incelendiğinde, sadece yolcu gelirlerine verdiği tepki

ilk iki dönemde anlamlı olarak bulunmuştur. Buna göre GSYH'nin tepkisi ilk önce pozitif sonra negatif, sonra tekrar pozitif olup zamanla sönümlenmiştir. Bununla birlikte yolcu gelirlerine uygulanan 1 standart hatalık şok sonrasında turist sayısının tepkisi belirli bir döneme kadar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve önce pozitif, sonra negatif, daha sonra tekrar pozitif olarak devam edip yedinci dönemden sonra etki kaybolmuştur. RCA'ya verilen 1 birimlik şok sonrasında turist sayısının tepkisini belirten analiz ilk dönemde anlamlı çıkmıştır. Buna göre, birinci dönemde negatif, sonra pozitif, daha sonra dalgalı bir şekilde devam etmiş ve 8. dönemden itibaren etkinin kaybolduğu görülmektedir. Teorik olarak turist sayısı ile sağlık turizmi gelirleri yakından ilgili olduğu göz önüne alındığında, Grafik 3 de bunu desteklemektedir. Grafik 3'e göre RCA'ya verilen bir birimlik şok karşısında GSYH'nin tepkisi anlamlı olarak bulunmamıştır.

Grafik 3
Etki-Tepki Analizi

Tablo 4 varyans ayrıştırma analizi sonuçlarını vermektedir. Buna göre geleceğe ilişkin öngörülerde GSYH değişkeni içinde diğerlerinin payına baktığımızda, kendisinin payının oldukça yüksek olduğu gözlenmektedir. Turist sayısı ve sağlık turizmi rekabet gücü değerlerinin GSYH içinde payı yolcu gelirlerine göre nispeten düşüktür. İkinci grafikte ise yine sağlık turizminde uzmanlaşma değişkeninin içinde kendi payının yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca sağlık turizminin rekabet gücü değişkeni içinde nispeten en yüksek etki turist sayısına; en düşük etki ise yolcu gelirlerine aittir.

Tablo 4

Varyans Ayrıştırma

GDP VARYANS AYRIŞTIRMASI					
Dönem	S.E. ^a	GDP	NT	RCA	INTR
1	0.023	100.000	0.000	0.000	0.000
2	0.025	89.726	1.018	1.636	7.620
3	0.026	86.749	4.460	1.729	7.062
4	0.026	84.929	5.714	2.338	7.020
5	0.026	84.521	5.680	2.815	6.985
6	0.026	84.360	5.774	2.811	7.055
7	0.026	84.331	5.775	2.839	7.054
8	0.026	84.304	5.800	2.843	7.052
9	0.026	84.295	5.806	2.847	7.052
10	0.026	84.292	5.806	2.850	7.052
11	0.026	84.290	5.808	2.850	7.052
12	0.026	84.290	5.808	2.850	7.052

RCA VARYANS AYRIŞTIRMASI					
Dönem	S.E. ^a	GDP	NT	RCA	INTR
1	0.330	2.492	7.436	90.072	0.000
2	0.370	3.691	5.970	87.259	3.081
3	0.390	7.162	9.645	78.944	4.250
4	0.400	7.554	10.771	77.301	4.374
5	0.403	7.652	10.662	77.231	4.455
6	0.403	7.650	10.733	77.118	4.498
7	0.403	7.650	10.728	77.122	4.500
8	0.403	7.649	10.746	77.106	4.500
9	0.403	7.649	10.751	77.101	4.499
10	0.403	7.649	10.751	77.100	4.500
11	0.403	7.649	10.752	77.099	4.500
12	0.403	7.649	10.752	77.099	4.500

^a S.E. standart hatayı ifade etmektedir.

6. Sonuç

Günümüzde ülkeler kendi ekonomik büyümelerini arttırmak için farklı ticari alanlarda rekabet gücü elde etme amacını gütmektedir. Katma değer yaratan sağlık turizmi de bu anlamda önemli alanlardan biridir. Dolayısıyla her ülke kendi rekabet avantajını ön plana çıkararak sağlık turizmi sektöründe yer almayı hedeflemektedir. Bu bağlamda ekonomiler dış açıklık, düşük maliyet, pazar hacmini genişletme ve altyapılarını iyileştirme gibi hususlara yönelerek ihracatta uzmanlaşma yolunu seçebilmektedirler. Türkiye'de kendi potansiyelindeki coğrafi konum, iklim

şartları, uygun taşımacılık giderleri, turizm imkânları ve maliyet avantajı gibi rekabet unsurlarını değerlendirmektedir. Böylece Türkiye uluslararası hizmet ticareti içinde sağlık hizmeti ihracatında uzmanlaşarak rekabet gücü yakalayabilmiştir. Bu nedenle sağlık turizminde uzmanlaşma Türkiye için bir karşılaştırmalı üstünlük sağlamaktadır. Diğer yandan uluslararası rekabet gücü ülkelerin hem dışa açılmasını kolaylaştırmakta hem de ekonomik büyümeye olumlu katkı yapmaktadır.

Çalışmada uygulanan ampirik analiz sonuçları literatürdeki diğer çalışmalar ile örtüşmektedir. Bu çalışmada, Özdemir ve Buzdağlı'nın (2019) çalışmasındaki gibi Türkiye'nin sağlık turizminde rekabet gücünün olduğu sonucu bulunmuştur. Nedensellik analizi sonuçları incelendiğinde, sağlık turizminde uzmanlaşma değerleri, GSYH ve turist sayının Granger anlamında nedenidir. Bu sonuç, teoride sıkça vurgulanan turizm potansiyeli sayesinde uluslararası hastaların Türkiye'yi tercih etmesi durumunu, desteklemektedir. Diğer bir sonuçta ise yolcu gelirleri değişkeni sağlık turizminde uzmanlaşma değişkeninin Granger nedeni olduğu bulunmuştur. Söz konusu sonuç, literatürde yer alan Kaya'nın (2018) Türkiye için yaptığı nedensellik analizi ile örtüşmektedir. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkeler için yapılan Lee ve Hung'un (2010) çalışmasında da bu sonuca yakın bir sonuç elde edilmiştir. Sağlık turizminde rekabet gücünün ekonomik büyümeye etkisini ölçen etki-tepki analizi sonuçları anlamlı çıkmamıştır. Ancak sağlık turizmi rekabet gücünde oluşacak değişime turist sayısının tepkisi anlamlı çıkmış ve ilk olarak negatif bir tepki vermiştir. Akabinde dalgalı bir seyir izleyerek etkinin uzun süre azalarak devam ettiği görülmektedir. Bu sonuç, çalışmanın teorik kısmında vurgulanan turist sayısı ve sağlık turizmi gelirlerinin birbiri ile ilişkisinin olduğu bilgisiyle tutarlıdır. Varyans ayrıştırma sonucuna göre sağlık turizminde rekabet gücünün ekonomik büyüme içinde payı düşük dahi olsa bulunmaktadır. Son olarak, sağlık turizmi sektöründen elde edilen rekabet gücünün ekonomik büyüme içindeki payı, ekonomik büyümenin sağlık turizminde rekabet gücü içindeki payından daha fazladır.

Sonuç olarak, Türkiye sağlık turizmindeki rekabet avantajlarını arttırsa, ülkenin küresel pazardan daha fazla pay alabilmesi muhtemeldir. Politika yapıcılar tarafından sektöre daha fazla teşvik verilmesi, sağlık turizminin hukuksal çerçevesini net bir şekilde belirlenmesi ve sağlık altyapısında teknolojiye daha fazla yararlanılması bir rekabet avantajı oluşturabilecektir. Ayrıca ülke hem iç hem de dış piyasayı takip etmelidir ve sağlık turizmi ile bağlantılı sektörlerin koordineli çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece sektörün katma değer yaratan potansiyeli bir fırsat oluşturabilecektir. Öte yandan taşımacılık maliyetleri düştüğünde ve sektörde uzmanlaşma maliyetlere olumlu yansıdığına, daha fazla uluslararası hasta Türkiye'ye gelebilecektir. Dolayısıyla eğer ülkeye gelen yabancıların sayısında artış olursa, bu durum sağlık turizminde rekabet gücünü ve ekonomik büyümeye olumlu etkileyebilecektir.

TEŞEKKÜR

—

FINANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek alınmadığını beyan etmiştir.

ETİK

Yazar bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyduğunu beyan etmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Şule Batbaylı Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Adlung, R., & Carzaniga, A. (2001). Health services under the General Agreement on Trade in Services. *Bulletin of the World Health Organization*, 79(4), 352–364. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/268307>
- Algieri, B., Aquino, A., & Succurro, M. (2018). International competitive advantages in tourism: An eclectic view. *Tourism Management Perspectives*, 25, 41–52. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.11.003>
- Bakhouya, D. (2017). The General Agreement on Trade in Services (GATS) and international trade in health services. Impact and regulations. *Juridical Tribune (Tribuna Juridica)*, 7(Special), 54–68. <https://www.tribunajuridica.eu/arhiva/An7v11/4.%20Bakhouya.pdf>
- Ballance, R. H., Forstner, H., & Murray, T. (1987). Consistency tests of alternative measures of comparative advantage. *The Review of Economics and Statistics*, 69(1), 157–161. <https://doi.org/10.2307/1937915>
- Barca, M., Akdeve, E., & Balay, İ. G. (2013). Türkiye sağlık turizm sektörünün analizi ve strateji önerileri. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 64–92. <https://isarder.org/index.php/isarder/article/view/123/122>
- Başkol, M. O. (2018). International Competitiveness in Turkish Textile and Clothing Sector. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(3), 643–658. <https://doi.org/10.17130/ijmeh.2018343115>
- Beladi, H., Chao, C.-C., Ee, M. S., & Hollas, D. (2019). Does medical tourism promote economic growth? A cross-country analysis. *Journal of Travel Research*, 58(1), 121–135. <https://doi.org/10.1177/0047287517735909>
- Benavides, D. D. (2002). Trade policies ve export of health services: A development perspective. In N. Drager & D. Vieira (Eds.), *Trade in health services: Global, regional and country perspective* (pp. 53–69). Pan American Health Organization.
- Bernhofen, D. M., & Brown, J. C. (2018). Retrospectives: On the genius behind David Ricardo's 1817 formulation of comparative advantage. *Journal of Economic Perspectives*, 32(4), 227–240. <https://doi.org/10.1257/jep.32.4.227>
- Bobirca, A., & Miclaus, P. G. (2007). A multilevel comparative assessment approach to international services trade competitiveness: The case of Romania and Bulgaria. *World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Economics and Management Engineering*, 1(6), 122–127.
- Chanda, R. (2002). Trade in health services. *Bulletin of the World Health Organization*, 80(2), 158–163. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/268717>
- Chanda, R., & Richard, D. S. (2006). Trade in health services and GATS: A framework for policymakers. In C. Blouin, N. Drager & R. Smith (Eds.), *International Trade in Health Services and the GATS: Current Issues and Debates* (pp. 245–304). Washington.
- Connell, J. (2006). Medical tourism: Sea, sun, sand and ... surgery. *Tourism Management*, 27(6), 1093–1100. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.11.005>
- Çil Yavuz, N. (2006). Türkiye'de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisinin testi: Yapısal kırılma ve nedensellik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 162–171. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2151888>
- Deloitte. (2014). *Healthcare and life sciences predictions 2020, A bold future?*. The Deloitte Centre for Health Solutions, UK, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Life-Sciences-Health-Care/gx-lshc-healthcare-and-life-sciences-predictions-2020.pdf>
- Fan, Y., Ullah, I., Rehman, A., Hussain, A., & Zeeshan, M. (2022). Does tourism increase CO₂ emissions and health spending in Mexico? New evidence from nonlinear ARDL approach. *International Journal of Health Planning and Management*, 37(1), 242–257. <https://doi.org/10.1002/hpm.3322>
- Gaberli, Ü., Akdeniz, C., & Eti, H. S. (2021). Does the value of currency affect the numbers of international inbound tourists to Turkey? *Journal of Yasar University*, 16(63), 1150–1163. <https://doi.org/10.19168/jyasar.919120>
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424–438. <https://doi.org/10.2307/1912791>
- İslamoğlu, E. (2018). Altın borsası işlemlerinin en düşük ve en yüksek değerlerinin VAR (Vektör Otoregresif Model) ile analizi. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 116–139.
- Jensen, J. B., & Kletzer, L. G. (2005). Tradable Services: Understanding the Scope and Impact of Services Offshoring. *Brookings Trade Forum*, 75–133.
- Kaya, M. (2018). *Türkiye'de sağlık turizminin ekonomik büyüme üzerine etkisi: 2003–2016 dönemi* (Yayın No. 489166). [Yüksek lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Keser, H. Y., & Ay, S. (2016). Comparative advantage of Turkey in freight transportation sector: In comparison with BRIC countries. *13th International Scientific Conference on Economic ve Social Development: Book of Proceedings*, Barcelona, 242–251.
- Kılavuz, E. (2018). Medical tourism competition: The case of Turkey. *International Journal of Health Management and Tourism*, 3(1), 42–58. <https://doi.org/10.31201/ijhmt.372364>
- Kumar, V., Leone, R. P., & Gaskins, J. N. (1995). Aggregate and disaggregate sector forecasting using consumer confidence measures. *International Journal of Forecasting*, 11(3), 361–377. [https://doi.org/10.1016/0169-2070\(95\)00594-2](https://doi.org/10.1016/0169-2070(95)00594-2)
- Krugman, P. (1994). Competitiveness: A dangerous obsession. *Foreign Affairs*, 73(2), 28–44. <https://doi.org/10.2307/20045917>

- Lee, C. G., & Hung, W. T. (2010). Tourism, health and income in Singapore. *International Journal of Tourism Research*, 12(4), 355–359. <https://doi.org/10.1002/jtr.755>
- Loh, C.-P. A. (2015). Trends and structural shifts in health tourism: Evidence from seasonal time-series data on health-related travel spending by Canada during 1970–2010. *Social Science & Medicine*, 132, 173–180. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.03.036>
- Marelli, E., & Signorelli, M. (2011). China and India: Openness, trade and effects on economic growth. *European Journal of Comparative Economics*, 8(1), 129–154. <http://ejce.liuc.it/18242979201101/182429792011080106.pdf>
- Medical Tourism (2021). *Medical tourism index 2020–2021*. MedicalTourism.com. <https://www.medicaltourism.com/mti/home>
- Mucuk, M., & Alptekin, V. (2008). Türkiye’de vergi ve ekonomik büyüme ilişkisi: VAR analizi (1975–2006). *Maliye Dergisi*, (155), 159–174. https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/10.Mehmet.MUCUK_Volkan.ALPTEKIN.pdf
- Nelson, C. R., & Plosser, C. R. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: Some evidence and implications. *Journal of Monetary Economics*, 10(2), 139–162. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(82\)90012-5](https://doi.org/10.1016/0304-3932(82)90012-5)
- Ölmez, F. (2021). *Türkiye’de döviz kurunun turizm ticaret dengesine etkisinin doğrusal ve doğrusal olmayan modellerle analizi* (Yayın No. 683031). [Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Özdemir, C., & Konak, S. (2015). Medikal turizm kavramı ve Türkiye’de medikal turizm. İçinde S. P. Temizkan (Ed.), *Sağlık turizmi* (ss. 75–99). Detay Yayıncılık.
- Özdemir, D., & Buzdağlı, Ö. (2019). Sağlık turizminde uluslararası rekabet gücü: Seçilmiş G20 ülkeleri üzerine bir inceleme. *İKSAD 4. International Congress of Social Sciences: Final Papers Proceedings* (ss. 161–174). İKSAD.
- Özgen, F. B., & Güloğlu, B. (2004). Türkiye’de iç borçların iktisadi etkilerinin VAR tekniğiyle analizi. *METU Studies in Development*, 31(1), 93–114.
- Özsoy, C. (2009). Türkiye’de eğitim ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin VAR modeli ile analizi. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 4, 71–83.
- Piazolo, M., & Zanca, N. A. (2011). Medical tourism – A case study for the USA and India, Germany and Hungary. *Acta Polytechnica Hungarica*, 8(1), 137–160. http://acta.uni-obuda.hu/Piazolo_Zanca_27.pdf
- Porter, M. E. (1990, March–April). The competitive advantage of nations. *Harvard Business Review*. <https://hbr.org/1990/03/the-competitive-advantage-of-nations>
- Riedel, J., Hall, C., & Grawe, R. (1984). Determinants of indian export performance in the 1970s. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 120(1), 40–63. <https://doi.org/10.1007/BF02706562>
- Ruggeri, K., Zališ, L., Meurice, C. R., Hilton, I., Ly, T.-L., Zupan, Z., & Hinrichs, S. (2015). Evidence on global medical travel. *Bulletin of the World Health Organization*, 93(11), 785–789. <https://doi.org/10.2471/BLT.14.146027>
- Saboniene, A. (2009). Lithuanian export competitiveness: Comparison with other Baltic States. *Engineering Economics*, 62(2), 49–57. <https://inze.ktu.lt/index.php/EE/article/view/11617>
- Sakala, Z., Kolster, J., & Matondo-Fundani, N. (2013). The growth of international trade in health services: Export prospects in North Africa. *AfDB Economic Brief*. https://www.afdb.org/sites/default/files/documents/publications/economic_brief_-_the_growth_of_international_trade_in_health_services_export_prospects_in_north_africa.pdf
- Sarıçoban, K., & Kösekahyaoğlu, L. (2017). Ticaret sonrası verilerle rekabet gücünün ölçülmesinde kullanılan indeksler üzerine bir literatür taraması. *The Journal of Academic Social Sciences*, 5(47), 424–444. <https://doi.org/10.16992/ASOS.12439>
- Sevim, E. (2019). *Medikal turizm ve stratejik analiz*. Atlas Akademik Basım Yayın Dağıtım Tic. Ltd. Şti.
- Sidhu, A., Katoch, R., & Kakran, S. (2021). An analysis for unit root testing of emerging Asian equity markets. *PalArch’s Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology*, 18(8), 1060–1070. <https://archives.palarch.nl/index.php/jae/article/view/8812/8208>
- Smith, K. (2012). The problematization of medical tourism: A critique of neoliberalism. *Developing World Bioethics*, 12(1), 1–8. <https://doi.org/10.1111/j.1471-8847.2012.00318.x>
- Soare, I., & Zugravu, G. A. (2014). The SPA tourism perception in Romania. *Annals of “Dunarea de Jos” University of Galati Fascicle I. Economics and Applied Informatics*, 20(2), 99–108. http://www.eia.feaa.ugal.ro/images/eia/2014_2/SoareZugravu.pdf
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2013). Onuncu kalkınma planı 2014–2018. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf
- TCMB. (2021). *Elektronik veri dağıtım sistemi*. T.C. Merkez Bankası. 20 Haziran 2021’de erişim adresi <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?>
- Tontuş, Ö. H. (2017). Sağlık turizmi nedir? Sağlık Turizmi Dairesi Başkanlığı SATURK, 1–38. <https://shgmturizmdb.saglik.gov.tr/Eklenti/10944/0/02pdf.pdf>
- Tontuş, Ö. H. (2019). Sağlık turizmi özelinde hizmet sektörünün tanımı ve uluslararası ticarete hizmet sektörü. Sağlık Turizmi Dairesi Başkanlığı (SATURK). <https://shgmturizmdb.saglik.gov.tr/Eklenti/10946/0/04pdf.pdf>
- TÜİK. (2021). *İstatistik*. Türkiye İstatistik Kurumu. 20 Haziran 2021’de erişim adresi <https://www.tuik.gov.tr>

- Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik (2017). T.C. Resmi Gazete. Yayın 13.07.2017. Sayı 30123. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=23751&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- USHAŞ. (2021a). *Sağlık turizmi*. Uluslararası Sağlık Hizmetleri A.Ş. 03 Mayıs 2021'de erişim adresi, <https://www.ushas.com.tr/saglik-turizmi>
- USHAŞ. (2021b). *Sağlık turizmi verileri*. Uluslararası Sağlık Hizmetleri A.Ş. 03 Mayıs 2021'de erişim adresi, <https://www.ushas.com.tr/saglik-turizmi-verileri>
- World Trade Organization. (2021a). *Health ve social services*. 29 Temmuz 2021'de erişim adresi, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/health_social_e/health_social_e.htm
- World Trade Organization. (2021b). *The General Agreement on Trade in Services (GATS): Objectives, coverage and disciplines*. 03 Mart 2021'de erişim adresi, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsqa_e.htm
- World Trade Organization & World Bank. (2021). *Statistics*. <https://i-tip.wto.org/services/default.aspx>
- Yapraklı, S. (2011). Uluslararası rekabet gücünü etkileyen makroekonomik faktörler: Türk imalat sanayi üzerine bir uygulama. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(22), 373-402. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28413/302361>

Extended Abstract

In the globalizing world services trade has increased rapidly. Because the countries want to diversify their income flows. Also, services take part as important inputs in the production of goods. Therefore, services have higher share of world trade. In this context, The General Agreement on Trade in Services (GATS) was entered into force by World Trade Organization in January 1995. Thus, the services trade has liberalised thanks to GATS. The GATS explains how to trade services. It has distinguished four modes; cross-border supply, consumption abroad, commercial presence, and presence of natural persons. So the trade in services has become easier. The GATS emphasizes a lot of services, export of health services is one of them. Both the developing countries and the developed countries export their health services. The countries that have advanced health services offer well health to the local population and then they can export it. Thus they have earned high foreign exchange income. Therefore, health tourism has positively affected economic growth. Since international service trade contributes to economic growth, many countries have struggled to gain competitiveness in this field. If a country has competitiveness in an industry, it is relatively easy to export it. On the other hand, the competitiveness of the country expresses the sustainability of international trade in goods and services. Consequently, it is important. In this context, the countries have applied various policies in order to gain competitiveness in health tourism. For example, low cost, short waiting time, advanced infrastructure, providing reliable and quality service, and so forth. In addition, health tourism is an industry that creates added value. Because it connects with sectors such as tourism, finance, informatics, construction, transportation, and insurance.

Since the sector's contribution to economic growth is high, Türkiye aims to gain competitiveness in this field. It has many competitive advantages for international patients. The costs are low in Türkiye. It benefits from advanced technology in healthcare. Its healthcare infrastructure has developed. Health personnel is qualitative in Türkiye. It also has competitive advantages in terms of geographical location, climate, and tourism.

The study aims to measure the competitiveness of Türkiye in the export of health services. It analyzed export competitiveness for Türkiye's health tourism in the 2003Q1-2019Q4 time period. The competitiveness was analyzed using the Export-Import Ratio index. The index which is used for the Revealed Comparative Advantage Analysis frequently, expresses a level of specialization in both goods and services trade for the countries. In this context, it was used health tourism revenues and health tourism expenses in tourism data by type of expenditure. Health tourism competitiveness was measured in total services revenues. According to the results of analysis, Türkiye has the export competitive advantage the sector in question. Then the values were included in empirical analysis. Specialization values in health tourism, number of tourists, travel revenues and GDP were taken as variables in the time series analysis. The effects of variables on each other were examined with the Vector Autoregression (VAR) model. Granger Causality test, Impulse-Response test, and Variance Decomposition test were used to interpret the results. According to the analysis result, values of health tourism competitiveness variable is Granger cause of both GDP and number of tourists variables. Furthermore, it has been found that the

income of travellers is a Granger causality of the number of tourists, GDP and values of health tourism competitiveness. On the other hand, a possible shock in the number of tourists and income of travellers is not permanent on specialization in health tourism. According to the results of the Variance Decomposition test, also, in the first period, values of health tourism competitiveness, the number of tourists, and passenger revenues have not explained GDP variable. However, their shares have increased over time. It has been found that the share of passenger revenues is relatively high in GDP. The number of tourists and GDP variables mostly explained the RCA variable, but travel revenue has not been expressed it in the first period. Their values have increased over time. In addition, it has been obtained that the effect of competitiveness in the health tourism sector on economic growth is greater than the effect of economic growth on the competitiveness in health tourism.

Finally, if Türkiye reduces its transportation and health-related costs, many international patients will be able to choose Türkiye for treatment. So it can achieve specialization in the sector in question. If the country gains competitiveness in health tourism, this will both create added value and contribute to economic growth.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1119994>

Türkiye Cumhuriyeti Devleti İle Birleşik Krallık Arasında Akdedilen Serbest Ticaret Anlaşması İtibarıyla Uyuşmazlıkların Çözüm Yöntemi

Kamuran Reçber*

Öz

Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Birleşik Krallık arasında akdedilen ve 2021 yılında yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması, taraflar arasında karşılıklı ticaret yapılmasında birçok düzenleme içermektedir. Bu düzenlemeler açısından taraflar haklar edindikleri gibi sorumluluklar da üstlenmektedir. Bahsi geçen Serbest Ticaret Anlaşması'nda, taraflar haklar edinirken ve/veya sorumluluklar üstlenirken meydana gelebilecek uyuşmazlıkların çözümü için de bir yöntem kabul edilmiştir. Bu yöntem, uluslararası kamu hukukunda da klasik olarak bilinen yargı dışı kategoride yer alan görüşme ve yargı alanında bulunan hakemlik/tahkim olmaktadır. Böylece Serbest Ticaret Anlaşması'nın uygulanmasından kaynaklanan uyuşmazlıkların çözümünde taraflar karma bir yöntem kabul etmişlerdir. Serbest Ticaret Anlaşması'nda uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin kabul edilen bazı düzenlemeler belirsizlikler içermesine rağmen genel anlamda bu düzenlemelerin açık olduklarını belirtmek gerekir. Bu çalışmada, Serbest Ticaret Anlaşması'nda bahsettiğimiz çözüm yönteminin açık ve işlevsel olduğu görüşü savunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Serbest Ticaret Anlaşması, hakemlik, görüşme, uyuşmazlıkların çözüm yöntemi, ortak komite

JEL Kodları: F0, K0, Z0

Cite this article: Reçber, K. (2022). Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Birleşik Krallık arasında akdedilen Serbest Ticaret Anlaşması itibarıyla uyuşmazlıkların çözüm yöntemi. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 383–394. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1119994>

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Devletler Hukuku Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye. E-posta: recber@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7388-479X>

Article Information

Received 23 May 2022; Revised 07 October 2022; Accepted 11 October 2022; Available online 30 December 2022

Resolution Method of Disputes According to the Free Trade Agreement Between the Republic of Türkiye and the United Kingdom

Abstract

The Free Trade Agreement (FTA) between the Republic of Türkiye and the United Kingdom, which entered into force in 2021, has many provisions for mutual trade. The Treaty introduces both rights and responsibilities to the contracting parties and denotes the methods for the resolution of disputes, including negotiation as a non-judicial method and arbitration as a judicial method in public international law. Therefore, the contracting parties agreed on a mixed method for the resolution of disputes regarding the implementation of the FTA. It is suggested that although some provisions on the resolution of disputes on the implementation of the Treaty are ambiguous in a certain respect, overall, the Treaty has explicit provisions on this topic. This study asserts that the specified method for the resolution of disputes in the FTA is substantial and functional.

Keywords: Free Trade Agreement, arbitration, negotiation, resolution method of disputes, joint committee.

JEL Codes: F0, K0, Z0

1. Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı (bundan sonra Birleşik Krallık olarak kullanılacaktır) arasında 2021 yılında yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması'nın akdedilmesi, Birleşik Krallık'ın 31.01.2020 tarihinde Avrupa Birliği (AB)'nden çekilmesi veya ayrılmasıyla mümkün olabilmektedir. Zira böyle bir ayrılığın olmaması halinde Birleşik Krallık tarafından akdedilen bu türden bir uluslararası kamu hukuku işleminin AB hukukuyla uyumlu olması gerekirdi. Diğer yandan bu Anlaşmanın Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin AB ile yürüttüğü ortaklık mevzuatıyla da (Gümrük Birliği vb.) uyumlu olması gerekmektedir. Aksi takdirde Türkiye Cumhuriyeti Devleti açısından da sorumluluk doğabilmektedir.

Serbest Ticaret Anlaşması içerdiği düzenlemeler itibarıyla iki devlet arasında karşılıklı haklar yaratmakta ve yükümlülükler doğurmaktadır. Çalışmamızın konusu, bu Anlaşmanın ilgili düzenlemelerini betimleyici/deskriptif bir yöntemle incelemek değildir. Ayrıca çalışmada bir fikrin/idenin veya tezin ileri sürülmesi ve bunun ispatlanmaya çalışılması, eseri daha değerli kılabilir. Bu anlamda çalışmamız itibarıyla Serbest Ticaret Anlaşması'na konu olan düzenlemeler açısından taraflar arasında meydana gelebilecek uyuşmazlıklarda ne tür bir çözümün benimsendiği ve bu çözüm yönteminin yeterli olup olmadığı hususu uluslararası kamu hukukunun klasik mahiyetteki uygulamaları veya normları dikkate alınmak kaydıyla belirlenmeye çalışılmaktadır.

Aşağıda aktaracağımız üzere Serbest Ticaret Anlaşması'nda uyuşmazlıkların çözümü için benimsenen yöntem, Türkiye-AB ilişkilerinde (Bkz. Reçber & Yılmaz, 2021) önemli bir etkiye sahip Ankara Anlaşması'nın 25. maddesi düzenlemelerine ve Gümrük Birliği Kararı'nın (Göçmen, 2020) hakemlik prosedürünü (Reçber, 2016, ss. 55-59, 94-98) içeren hükümlerine oranla daha açıktır. Çalışmada, taraflar arasında meydana gelebilecek uyuşmazlıklarda çözüm metodu olarak benimsenen yöntemin açık ve işlevsel olduğu savunulmaya çalışılacaktır.

2. Serbest Ticaret Anlaşması'nın Akdedilmesi ve Yürürlüğe Girmesi

Birleşik Krallık'ın AB'den 31.01.2020 tarihinden itibaren ayrılmasıyla (Göçmen, 2021) birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile akdettiği Serbest Ticaret Anlaşması iki devlet arasında ilişkilerde yeni bir boyut oluşturmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki AB müktesebatı 31.12.2020 tarihine kadar geçici mahiyette Birleşik Krallık'a uygulanmaya devam etmiştir. Bu husus Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmasını ayrıntılı olarak düzenleyen Ayrılma/Çekilme Anlaşması'nın 126. maddesinde düzenlenmiştir. Bu durumda Türkiye ile AB arasında benimsenen ortaklık mevzuatının da 31.12.2020 tarihine kadar geçici mahiyette de olsa Birleşik Krallık'a uygulandığı anlamına gelmektedir. Zira ortaklık mevzuatı, AB Adalet Divanı'nın içtihadı da dikkate alınacak olursa AB hukukunun bir parçası olmaktadır.

Uluslararası kamu hukuku açısından Serbest Ticaret Anlaşması'na ilişkin müzakereler tamamlandıktan sonra bahsi geçen Anlaşma metni 29.12.2020 tarihinde taraflar arasında imzalanmıştır. Serbest Ticaret Anlaşması'nın 13.3. maddesi gereğince ilgili Anlaşma metni ve ekleri taraf devletlerin iç hukuklarının öngördüğü onay prosedürüne tâbi tutulmuştur (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021). Bu anlamda taraflar birbirlerine yazılı olarak, diplomatik yollardan Anlaşmanın yürürlüğe girişi için gerekli yasal prosedürün veya şartların tamamlandığına ilişkin bildirimde bulunmayı ve son bildirim alınmasıyla birlikte Anlaşmanın yürürlüğe gireceği hususunda mutabık kalmışlardır. Ayrıca bahsettiğimiz 13.3. maddenin 3. paragrafında yer alan düzenlemeyle taraflar, Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden önce, Anlaşmanın veya belirli düzenlemelerinin tarafların birbirlerine 01.01.2021 tarihinden önce diplomatik yollardan bu yönde bildirimde bulunmaları koşuluyla 01.01.2021 tarihi itibarıyla her iki taraf için uygulanması konusunda anlaşmışlardır. Serbest Ticaret Anlaşması'nın metni ve bu Anlaşmayla ilgili diğer işlemler 24.02.2021 tarihli ve 31405 sayılı Resmi Gazete'nin mükerrer sayısında yayımlanmıştır (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021).

Serbest Ticaret Anlaşması taraflar itibarıyla ticarete tercihli muamele bakımından 01.01.2021 tarihinde geçici olarak tatbik edilmeye başlanmış ve 20.04.2021 tarihinde ise tamamıyla yürürlüğe girmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2022). Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi neticesinde taraflar arasındaki haklar ve/veya yükümlülükler açısından uyuşmazlıkların oluşması mümkündür. Bu hususa ilişkin prosedürü veya düzenlemeleri aşağıda açıklamaya çalışacağız. Ancak burada öncelikle uluslararası uyuşmazlıkların çözümünde uygulanan barışçıl metotlarının neler olduğunun genel ve soyut anlamda aktarılması uygun olacaktır.

3. Uluslararası Uyuşmazlıkların Çözüm Metotlarına İlişkin Genel Bilgilendirme

Uluslararası hukuk sisteminde uluslararası uyuşmazlıkların barışçıl yöntemlerle (barış yöntemiyle/barış yoluyla) çözülmesi en ideal olanıdır. Elbette uluslararası uyuşmazlıkların zorlayıcı yöntemlerle çözümü de mümkündür (örneğin ekonomik ilişkilerin kesilmesi, kuvvet

kullanma¹ vb.)². Belirtmek gerekir ki uluslararası uyuşmazlıkların barışçıl yöntemlerin dışında bir yolla çözümünde Birleşmiş Milletler (BM) mevzuatının (Genç, 1998, ss. 25–53) özellikle de BM Kurucu Andlaşması'nın VII. Bölümü ve devamında yer alan düzenlemelerin dikkate alınması gerekmektedir (Reçber, 2020, ss. 417–418). BM'nin mevzuatı itibarıyla uluslararası uyuşmazlıkların çözümüne katkısı tartışmalıdır. Zira BM'nin uluslararası uyuşmazlıkların çözümünde yetkilendirilme açısından etkin kılınan Güvenlik Konseyi'nin özellikle esasa ilişkin sorunlarda veya konularda karar almada beş daimi devletin veto yetkisine sahip olması tartışmaları beraberinde getirmiştir (Demirel, 2013, ss. 31–34; Fortier & Lespérance, 2014; Pazarıcı, 2003, ss. 192–193; Ünal, 2005, ss. 192–193).

Uluslararası uyuşmazlıkların çözümünde BM Kurucu Andlaşması'nın 33. maddesinin 1. paragrafı dikkate alındığında bu çözüm yöntemlerini kendi içerisinde iki gruba ayırmak mümkündür (Decaux, 1977, ss. 141–171). Bunlardan birincisi yargı dışındaki çözüm yöntemleri, ikincisi ise yargı yolları olmaktadır. Yargı dışı olanları diplomatik yöntemler (görüşme, dostça girişim, arabuluculuk, soruşturma komisyonları ve uzlaştırma) olarak da isimlendirmek olasıdır. Yargı dışı yöntemler ise hakemlik/tahkim (Diallo, 2010, ss. 171–259; Shaw, 2017/2018, ss. 760–766; Vezzani, 2014) ve uluslararası mahkemelerin yargı yetkisi olmaktadır. Aşağıda detaylı olarak açıklayacağımız gibi Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Birleşik Krallık arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması, taraflar arasında bahsi geçen Anlaşmanın ilgili düzenlemelerinden kaynaklanabilecek bir uyuşmazlığın çözümünde karma bir yöntemi (görüşme ve hakemlik yöntemi) kabul etmiştir.

4. Serbest Ticaret Anlaşması İtibarıyla Taraflar Arasında Uyuşmazlıkların Çözümü

Yukarıda belirttiğimiz gibi Serbest Ticaret Anlaşması'nın Fesil 12 kısmının "Anlaşmazlıkların Halli" kenar başlığını taşıyan 12. maddesinde yer alan düzenlemeler itibarıyla Anlaşmanın konu edildiği hususlarda meydana gelebilecek uyuşmazlıklarda çözüm yöntemi olarak görüşme ve hakemlik/tahkim kabul edilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021). Serbest Ticaret Anlaşması, hiyerarşik olarak öncelikle sorunun veya uyuşmazlığın Anlaşmanın ilgili düzenlemeleriyle kurulması benimsenen Ortak Komite'ye sevk edilmesini ve orada çözüm bulunamazsa hakemlik yönteminin işletilmesini öngörmektedir.

Serbest Ticaret Anlaşması itibarıyla Ortak Komite, tarafların temsilcilerinden oluşmaktadır. Ancak Serbest Ticaret Anlaşması'nın 10.1. maddesi bu temsilcilerin kaç kişiden oluştuklarını düzenlememektedir. Ortak Komite'ye her iki tarafın bakanlık düzeyindeki veya bu kapsamda görevlendirilen temsilcileri tarafından eş başkanlık yapılmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021).

Ortak Komite, Serbest Ticaret Anlaşması'nın düzenlediği hususlarda karar(lar) alabilmekte, bu karar(lar) taraflar açısından bağlayıcı olmaktadır. Tarafların, Ortak Komite'nin karar(lar)ının uygulanabilmesi için gerekli önlemleri almaları gerekmektedir. Ortak Komite, Serbest Ticaret

¹ Belirtmek gerekir ki BM Kurucu Andlaşması'nın (1945) 2. maddesinin 4. paragrafı, BM üyesi devletlerin kuvvet kullanmaktan kaçınmalarını düzenlemektedir. Böyle olmakla birlikte BM Kurucu Andlaşması'nın (1945) VII. Bölüm düzenlemeleri ve devamında kuvvet kullanma yasağının istisnalarına da yer verilmektedir (örneğin müdahale gücü oluşturulması ve kullanılması, meşru müdafaa gibi).

² Bu konuda BM Kurucu Andlaşması'nın (1945) 39. maddesi ve devamında yer alan maddeler gerekli düzenlemeleri içermektedir.

Anlaşması'nın uygulanması ve işleyişi ile ilgili tavsiyelerde³ de bulunabilmektedir. Ortak Komite'nin kararları ve/veya tavsiyeleri oybirliğiyle alınmakta ve yüz yüze veya yazılı olarak kabul edilebilmektedir (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 10.2). Bu anlamda Ortak Komite bünyesinde kararların ve/veya tavsiyelerin alınmasında tarafların iradesinin uyuşması önemli olmakta, aksi takdirde Anlaşma gereğince işlem tesis etmek ve/veya eylemde bulunmak güçleşebilmektedir.

4.1 Kapsam

İstisnai durumlar saklı kalmak kaydıyla, Serbest Ticaret Anlaşması düzenlemelerinin uygulanması ve/veya yorumlanmasıyla ilgili her türlü uyuşmazlık belirttiğimiz veya aşağıda detaylandıracağımız karma yöntemle çözümlenmeye çalışılmaktadır. Bu husus Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.1. maddesinde açıkça düzenlenmektedir (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021). Karma yöntemle meydana gelebilecek uyuşmazlıkların çözümlenmeye çalışılması, tarafların olumlu yöndeki iradelerine bağlı olmaktadır.

4.2 İstisnalar

Serbest Ticaret Anlaşması, bazı fasılları Anlaşmada öngörülen uyuşmazlıkların çözümünden istisna tutmuştur. Diğer bir ifadeyle bu fasıllar veya konu başlıkları uyuşmazlığın çözümü için öngörülen ve aşağıda açıklayacağımız prosedüre tâbi tutulmamıştır. Anlaşmanın Fasıllar 5 (ticaret politikası önlemleri: dampainge karşı ve telafi edici önlemler, korunma önlemleri-madde 5.1 vd.), Fasıllar 6 (sağlık ve bitki sağlığı önlemleri vb.) ve Fasıllar 7 (rekabet politikası: rekabet kanunu, rekabet kanununun kamuya ait veya kamu kontrolündeki teşebbüslere uygulanması gibi) düzenlemeleri uyuşmazlıkların çözüm yönteminden istisna tutulmuştur (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021).

Yukarıda belirttiğimiz fasıllarda yer alan konularda taraflar arasında meydana gelebilecek uyuşmazlıklarda sorunun veya uyuşmazlığın nasıl ve ne şekilde çözüme kavuşturulacağı ile ilgili olarak Anlaşmada düzenleme bulunmaması oldukça ilginçtir. Bahsi geçen fasılların Serbest Ticaret Anlaşması'nda belirtilen çözüm yönteminden istisna tutulması doğal olarak bu fasıllarda belirtilen alanlarda meydana gelebilecek uyuşmazlığın veya uyuşmazlıkların hangi yöntemle çözülebileceği sorusunu düşündürmektedir. Anlaşmanın ilgili düzenlemeleri yalın haliyle dikkate alındığında bu alanlarda olabilecek uyuşmazlıkların çözümünde uluslararası kamu hukukundaki klasik nitelikte yargı dışı veya yargıya ilişkin çözüm yollarının tarafların ortak iradesiyle uygulanması mümkün olabilecektir. Ancak istisna tutulan alanlarda veya konularda oluşabilecek uyuşmazlıklarda tarafların Serbest Ticaret Anlaşması düzenlemeleriyle iradelerini bağlamamayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bu husus, doğal olarak bir belirsizliği de beraberinde getirmektedir.

Serbest Ticaret Anlaşması'nda spesifik olarak belirtilen alanlarda taraflar arasında meydana gelebilecek uyuşmazlıklarda çözüm için ilk aşamada Ortak Komite'nin yetkilendirilmesi benimsenmiştir.

³ Benzer nitelikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile AB arasında ortaklık hukukunun temelini oluşturan Ankara Anlaşması'nın 22. maddesinin 1. paragrafı itibarıyla Ortaklık Konseyi uhdesinde bulunan konularda karar tesis etmesinin yanı sıra yararlı tavsiyelerde de (*recommendations utiles*) bulunabilmektedir. Burada dikkate alınması gereken husus, Ankara Anlaşması düzenlemeleriyle yetkilendirilen Ortaklık Konseyi'nin taraflara tavsiyede bulunmasının yararlılık ilkesiyle veya ölçütüyle sınırlandırılmasıdır. Eşyanın doğası gereği Ortaklık Konseyi'nin yararlı olmayan tavsiyelerde bulunması pek de olası değildir. Ortaklık Konseyi'nin kararları ve tavsiyeleri oybirliği ile alınmaktadır (Reçber, 2016, ss. 24–25).

4.3 Ortak Komite'ye Sevk

Serbest Ticaret Anlaşması'nın 10.1. maddesi gereğince kurulan⁴ Ortak Komite, taraflar arasında meydana gelebilecek uyuşmazlıklar konusunda öncelikli olarak yetkilendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle Serbest Ticaret Anlaşması itibarıyla olası uyuşmazlıkların önce Ortak Komite'ye iletilmesi gerekmektedir (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021). Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile AB arasında ortaklık mevzuatının temelini oluşturan Ankara Anlaşması'nın 25. maddesindeki düzenleme ile benzerlik oluşturmaktadır. Zira bu maddede de Ankara Anlaşması itibarıyla meydana gelen uyuşmazlıkların ilk önce Ortaklık Konseyi'ne sunulması ve karar yoluyla bu uyuşmazlıkların çözümlenmesi benimsenmiştir (Ankara Anlaşması, 1963). Burada da Serbest Ticaret Anlaşması kapsamında ortaya çıkan uyuşmazlığın başlangıçta Ortak Komite'ye sunulması gerekmektedir.

Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.3. maddesi açısından taraflardan biri, bu Anlaşmanın 12.1. maddesinde belirtilen düzenlemelerin uygulanması ve/veya yorumlanması ile ilgili her türlü uyuşmazlığı/anlaşmazlığı, diğer tarafa yazılı bildirimde bulunarak Ortak Komite'ye iletebilmektedir. Ortak Komite, uyuşmazlığı yapılacak görüşme(ler) sonucunda oybirliğiyle karar alarak çözebilmektedir. Taraflardan her biri Ortak Komite'nin aldığı bu tür karar(lar)a uymak için gerekli önlemleri almakla yükümlüdür (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021). Ancak belirtmek gerekir ki Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.3. maddesi kendi içerisinde belirsizlikler barındırmaktadır. Örneğin Serbest Ticaret Anlaşması kapsamında meydana gelen uyuşmazlığın Ortak Komite'ye ne kadarlık bir sürede sunulması gerektiği belli değildir. Diğer bir ifadeyle uyuşmazlık ortaya çıktıktan sonra uyuşmazlığın taraflarından biri yazılı irade bildirimini Ortak Komite'ye sunma konusunda süre sınırlamasına tâbi değildir. Ayrıca Ortak Komite bu tür bir uyuşmazlığı gündemine almadığı takdirde yine de aşağıda sunacağımız gibi ilgili tarafın hakemlik yöntemini işletip işletmeyeceği de belli değildir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ortak Komite'nin kararları Serbest Ticaret Anlaşması'na taraf olan iki devlet açısından bağlayıcıdır. Bu anlamda taraflar bu kararların gereğini yerine getirmek zorundadırlar.

⁴ Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ortak Komite tarafların temsilcilerinden oluşmaktadır. Ortak Komite, tarafların bakanlık düzeyindeki veya bu doğrultuda görevlendirilen temsilcilerin eş başkanlığı kapsamında görev yapmaktadır. Ortak Komite ilk toplantısını Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde yapmıştır. Takip eden toplantıların ise tarafların kararlaştıracağı zamanda yapılması benimsenmiştir. Ortak Komite, tarafların kararı doğrultusunda yüz yüze veya başka yollarla toplanabilmektedir.

Ortak Komite'nin genel anlamda görevleri veya yetkileri şunlardır:

- Serbest Ticaret Anlaşması'nın uygulanmasını/işleyişini gözlemlemekte ve gereken durumlarda taraflara tavsiyede bulunabilmektedir;
- Serbest Ticaret Anlaşması itibarıyla oluşturulan alt komitelerin, çalışma gruplarının veya diğer organların çalışmalarını denetlemekte ve bunların eşgüdümünü sağlamaktadır;
- Tarafların temsilcilerinin ortak oluruyla, Serbest Ticaret Anlaşması kapsamındaki diğer konuları değerlendirmeye almaktadır;
- Alt komiteleri, çalışma gruplarını veya diğer organları kurabilmekte, bunları birleştirebilmekte, feshedebilmekte ve bunların bileşimini, işlevini ve görevlerini belirleyebilmektedir;
- Taraflara Serbest Ticaret Anlaşması'nda yapılacak değişiklikleri önerebilmektedir;
- Taraflardan herhangi birinin istemiyle, Serbest Ticaret Anlaşması'nın herhangi bir Eki'ni veya Protokol'ünü değiştirecek kararları kabul edebilmektedir;
- Taraflar ve Serbest Ticaret Anlaşması gereğince kurulan tüm alt komiteler, çalışma grupları veya diğer organlar için bağlayıcı olacak şekilde, bu Anlaşma'nın düzenlemelerinin yorumlarını kabul edebilmektedir;
- Taraflar arasındaki uyuşmazlıkların çözümüne yardımcı olmak için tavsiyelerde bulunabilmektedir;
- Tarafların kabul edebileceği başka görevleri yerine getirebilmekte ve/veya yetkileri kullanabilmektedir (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 10.1).

4.4 Hakemlik Kurumu'nun Oluşturulması İstemi

Serbest Ticaret Anlaşması gereğince taraflar arasında meydana gelebilecek uyuşmazlık öncelikle Ortak Komite'ye iletilmektedir. Ortak Komite uyuşmazlığı çözümede altmış günlük süre sınırına tâbidir. Eğer Ortak Komite uyuşmazlığı altmış gün içerisinde çözemezse, şikâyetçi olan taraf hakemlik kurumunun (tahkim panelinin) oluşturulması hususunda irade bildiriminde bulunabilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.4, parag. 1–2). Benzer bir durum Türkiye ile AB arasında Ortaklık Konseyi tarafından benimsenen 1/95 sayılı Gümrük Birliği Kararı'nın 61. madde ve devamında düzenlenmiştir. Gümrük Birliği Kararı'nın 58. maddesinin 2. paragrafı uyarınca alınan himaye önlemlerinin, 63. madde gereğince alınan korunma önlemlerinin veya 64. madde kapsamında alınan dengeleyici önlemlerin içeriği veya süresi konusunda ortaya çıkan bir uyuşmazlığı 1/95 sayılı Gümrük Birliği Kararı'nın 61. maddesi itibarıyla Ortaklık Konseyi altı ay içerisinde çözemezse taraflardan biri bu uyuşmazlığı çözmek gayesiyle 62. maddede düzenlenen hakemlik yöntemini işletebilmektedir (1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, 1995). Bu iki hakemlik prosedürü benzerlik oluşturmakla birlikte Serbest Ticaret Anlaşması'nın uyuşmazlıkların veya anlaşmazlıkların hâline ilişkin düzenlemelerinin 1/95 sayılı Gümrük Birliği Kararı düzenlemelerine oranla daha açık olduğunu belirtmek gerekir. Serbest Ticaret Anlaşması gereğince taraflar arasında oluşabilecek uyuşmazlıklarda uygulanması mümkün olabilen hakemlik yöntemini aşağıda aktarmaya çalışacağız.

Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.4. maddesinin 2. paragrafında belirtildiği üzere hakemlik kurumunun kurulması isteminin yazılı olarak Ortak Komite'ye ve hakkında şikâyette bulunulan tarafa yapılması gerekmektedir. Şikâyet eden taraf yazılı olarak beyan edilen isteminde, şikâyet konusu yapılan spesifik önlemi tanımlamakta ve bu önlemin Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.1. maddesinde atıfta bulunulan düzenlemeleri nasıl ihlal ettiğini detaylı biçimde açıklamaktadır (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021).

4.5 Hakemlik Kurumu'nun Oluşturulması

Serbest Ticaret Anlaşması gereğince uyuşmazlıkların çözümünde benimsenen hakemlik kurumu üç hakemden oluşmaktadır. Hakemlik kurumunun kurulması isteminin alınmasından itibaren otuz gün içerisinde uyuşmazlığın taraflarından her biri birer hakem atamaktadır. Uyuşmazlığa taraf olanlardan biri otuz gün içerisinde hakem belirleyemezse, diğer taraf Ortak Komite Başkanı'ndan veya Başkan'ın temsilcisinden Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.6. madde kapsamında tesis edilen, henüz hakemi tayin edilmemiş devlete ait olan bir alt listeden ikinci hakemi kurayla çekmesini isteyebilmektedir.

İki hakemin belirlenmesi bittikten sonra bu iki hakem anlaşarak uyuşmazlığa taraf devletlerin vatandaşı olmamak kaydıyla başkan (üçüncü hakem) atamaktadır. İkinci hakemin atandığı tarihten sonraki iki ay içerisinde iki hakem anlaşamazlarsa, taraflardan biri Ortak Komite Başkanı'ndan veya Başkan'ın temsilcisinden başkanlar alt listesinden kurayla üçüncü hakemin (başkanın) çekilmesini (tespit edilmesini) talep edebilmektedir (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.5, parag. 1–3).

Bahsi geçen bu alt listeler ile başkanlar alt listesi şu şekilde oluşmaktadır: Ortak Komite, Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonraki ilk toplantısında, uluslararası ticaret hukuku bilgisi, tarafsızlık, güvenilirlik ve sağlam yargı temelinde seçilen, hakem olarak görev yapmaya istekli ve muktedir olan, en az onbeş kişiden oluşan bir liste oluşturma konusunda yetkilendirilmiştir. Bu liste üç alt listeden oluşmaktadır:

1. Anlaşma'ya taraf devletler için birer liste (yani iki liste);
2. Taraflardan herhangi birinin vatandaşı olmayan, başkan olarak görev yapacak kişilerin listesi.

Her alt liste en az beş kişiden oluşmaktadır. Ortak Komite, listeyi her zaman gözden geçirebilmektedir (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.6).

4.6 Hakemlik Kurumu Kararının Niteliği

Tarafların Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.7. maddesi itibarıyla benimsedikleri en önemli olgu, hakemlik kurumuna uyuşmazlığı çözme hususunda süre tanımlarıdır. Hakemlik kurumu, kurulmasından itibaren yüz yirmi gün içinde taraflara kararını iletmekle yükümlüdür (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.7, parag. 1).

Hakemlik kurumu, uyuşmazlığa ilişkin Ortak Komite tarafından benimsenen usul kurallarını tatbik etmektedir. Ortak Komite, ilk toplantısında bahsi geçen usul kurallarını kabul etmektedir. Taraflar, bir uyuşmazlık ile ilgili olarak farklı usul kurallarının uygulanmasını ve ortak karara varılması hâlinde, o uyuşmazlık için hakemlik kurumunun bahse konu kuralları uygulamasını kabul edebilmektedirler.

Yüz yirmi gün içinde taraflara iletilen kararda şu hususlara yer verilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.7, parag. 1):

1. Uyuşmazlığa ilişkin bulgular;
2. Uyuşmazlığa neden olan önlem(ler)in Serbest Ticaret Anlaşması kapsamındaki yükümlülüklerle uyumsuz olup olmadığı;
3. Taraflardan birinin yükümlülüklerini yerine getirmede başarısız olup olmadığı;
4. Serbest Ticaret Anlaşması koşullarında istenilen diğer tespitler ve;
5. Bu bulguların ve tespitlerin nedenleri.

Hakemlik kurumunun kararı taraflar açısından bağlayıcıdır (Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.7, parag. 2). Hakemlik kurumunun kararının gereğinin yerine getirilmemesi taraflar arasında yeni bir uyuşmazlığın doğmasına neden olabilecektir. Bu hususu da aşağıda açıklayacağız.

4.7 Hakemlik Kurumu Kararına Uyum

Taraflar arasında uyuşmazlığın hakemlik kurumuna götürülmesi halinde, hakemlik kurumunun tesis edeceği karar tarafları bağlamaktadır. Hakemlik kurumuna şikâyette bulunan taraf, diğer tarafın Serbest Ticaret Anlaşması gereğince aldığı önlemin bu Anlaşmanın düzenlemelerine aykırı olduğunu iddia etmektedir. Eğer hakemlik kurumu bu şikâyeti yargılama sonucunda haklı bulursa, şikâyette bulunan tarafa kararına derhal uyması anlamında iyi niyetle gerekli tüm önlemleri almasına hükmetmektedir. Bu uymanın derhal mümkün olmaması halinde, taraflar uyum için makul bir süre üzerinde anlaşmaya çalışmaktadırlar. Taraflar, hakemlik kurumunun kararının tesisinden itibaren kırk beş gün içerisinde makul süre konusunda anlaşamazlarsa, şikâyette bulunan taraf, uyum için makul sürenin belirlenmesini aynı hakemlik kurumundan isteyebilmektedir. Bu konuda hakemlik kurumu, kararını istem tarihinden itibaren en geç otuz gün içinde taraflara bildirmekle yükümlüdür (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.8, parag. 1).

Eğer hakemlik kurumu makul süreyi belirlerse, bu süre hakemlik kararının taraflara bildirildiği tarihten itibaren oniki ayı geçmemektedir. Taraflar istedikleri takdirde ve uzlaşmaları halinde bu makul süre uzatılabilmektedir. Ancak uzlaşma halinde tarafların makul süreyi azami olarak

ne kadar uzatabilecekleri Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.8. maddesinin 2. paragrafında belirtilmemiştir.

Şikâyet edilen taraf, hakemlik kararına uyum konusundaki durumunu veya ilerlemesini/gelişimini, makul sürenin bitiminden en az bir ay önce şikâyetçi tarafa bildirmekle yükümlüdür (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.8, parag. 3).

4.8 Hakemlik Kurumu Kararına Uyumun Denetimi

Bu konudaki düzenlemeler Serbest Ticaret Anlaşması'nın uyumun denetimi kenar başlığını taşıyan 12.9. maddesinde yer almaktadır. Uyuşmazlığa ilişkin şikâyet edilen taraf, yukarıda belirttiğimiz makul sürenin dolmasından önce hakemlik kurumu kararına uyum sağlamak gayesiyle aldığı her türlü önlemi şikâyet eden tarafa bildirmekle yükümlüdür.

Hakemlik kararına uyum sağlamak gayesiyle alınan önlem(ler)in varlığı veya Serbest Ticaret Anlaşması'nın düzenlemelerine uygunluğu konusunda taraflar arasında anlaşmazlık olması halinde, şikâyet eden taraf üst paragrafta belirttiğimiz bildirimden itibaren en geç yirmi gün içerisinde başlangıçtaki hakemlik kurumunun anlaşmazlık konusunu incelemesini yazılı olarak isteyebilmektedir. Hakemlik kurumunun, uyuşmazlık konusunun kendisine iletilmesinden itibaren en geç altmış gün içerisinde kararını taraflara iletmesi gerekmektedir (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.9).

4.9 Tazminat ve Tavizlerin veya Diğer Yükümlülüklerin Askıya Alınması

Şikâyet edilen taraf, yukarıda bahsettiğimiz makul sürenin bitiminden önce hakemlik kurumunun kararına uyma amaçlı alınan herhangi bir önlemi şikâyet eden tarafa bildirmezse veya makul süre içerisinde hakemlik organı kararına uygun bir önlem almanın mümkün olmadığını şikâyet eden tarafa iletirse veya hakemlik kurumu Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.9. maddesinin 2. paragrafı gereğince şikâyet edilen tarafın hakemlik kararına uymak için aldığı önlemin şikâyet edilen tarafın bildirildiği şekliyle Serbest Ticaret Anlaşması'na aykırı olduğuna karar verirse, şikâyet edilen taraf talep edilirse şikâyetinde bulunan tarafla iki tarafı da tatmin edecek bir tazminatın belirlenebilmesi veya alternatif bir düzenleme bulunması için müzakerelerde bulunma yükümlülüğü altına girmiştir.

Konuya ilişkin istişare veya görüşme isteminin alınmasını takip eden yirmi gün içerisinde tatmin edici bir tazminat veya alternatif bir düzenleme konusunda anlaşma sağlanamazsa, şikâyetinde bulunan taraf şikâyet edilen tarafa, istenilen tavizleri veya diğer yükümlülükleri askıya alma düzeyi konusunda bir bildirimde bulunabilir. Bu askıya almanın, şikâyet edilen tarafın, hakemlik kararına uygun davranmamasından kaynaklanan iptal veya noksanlık düzeyine eşdeğer olması gerekmektedir.

Şikâyetinde bulunan taraf, hangi tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alınacağını değerlendirirken, şu hususları dikkate almakta ve şu prosedürü uygulamaktadır:

a) genel uygulama, şikâyetinde bulunan tarafın öncelikle, hakemlik kurumunun Serbest Ticaret Anlaşması'nın yükümlülüklerine aykırılık olduğunu saptadığı sektör(ler)le aynı sektör(ler)de, tavizleri veya diğer yükümlülükleri askıya alma arayışına girmesi gerektiği şeklindedir;

b) şikâyetinde bulunan taraf, aynı sektör(ler)de tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alınmasının elverişli ya da etkili olmadığı görüşündeyse, hakemlik kurumuna göre uyuşmazlıkların çözümüne tâbi olan başka sektör(ler)de ilgili tavizlerini veya diğer

yükümlülüklerini askıya alabilmektedir. Böyle olmakla birlikte şikâyette bulunan taraf, başka bir sektörde tavizlerini veya diğer yükümlülüklerini askıya almasının sebeplerini belirtmesi gerekmektedir.

Şikâyet edilen taraf, Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.10. maddesinin 5. paragrafı gereğince, başlangıçtaki hakemlik kurumundan konuyu incelemesini talep etmediyse, şikâyet eden taraf, aynı maddenin 2. paragrafı uyarınca bildirimde bulunduğu tarihten on gün sonra, tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alınmasını uygulama hakkına sahip olmaktadır.

Şikâyet edilen taraf, niyet edilen tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alınma düzeyinin iptal veya noksanlık düzeyine eşdeğer olmadığını veya şikâyet eden tarafın Serbest Ticaret Anlaşması'nın 12.10. maddesinin 3. paragrafında belirtilen prensipler ve usulleri takip etmediğini değerlendirirse, bahsi geçen bu maddenin 2. paragrafında benimsenen bildirim alınmasından itibaren en geç on gün içinde, başlangıçta kurulan hakemlik kurumundan konuyu incelemesini talep edebilmektedir. Hakemlik kurumu, talepte bulunulduktan sonra en geç altmış gün içinde kararını taraflara bildirmektedir. Tavizler veya diğer yükümlülükler, hakemlik kurumu kararını bildirene kadar askıya alınmamaktadır.

Belirtmek gerekirken tazminat ya da tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alınması geçici olmakta ve sadece hakemlik kurumu kararına uyulana kadar veya taraflar kabul edilebilir ortak bir çözümde anlaşana kadar uygulanmaktadır (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.10, parag. 1–5).

4.10 Geçici Önlemler Alındıktan Sonra Uyum Denetimi

Şikâyet edilen taraf, şikâyet eden tarafa hakemlik kurumu kararına uymak için alınan önlemleri bildirirse, şikâyet eden taraf alınan önlemlerin uyum sağladığını onaylarsa, şikâyet eden taraf tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alınmasını, tazminat uygulamasını ya da alternatif düzenlemeyi ve hakemlik kurumu kararına uyum sağlandığını onayladıktan en geç on gün sonra sonlandırmaktadır (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021), m. 12.11, parag. 1).

Taraflar, önlemlerin Serbest Ticaret Anlaşması'nın düzenlemelerine uygun olup olmadığı konusunda bir üst paragrafta belirttiğimiz bildirim tarihinden itibaren otuz gün içerisinde anlaşamazlarsa, şikâyet edilen taraf, başlangıçta tesis edilen hakemlik kurumunun konuyu incelemesini isteyebilmektedir (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.11, parag. 2).

Hakemlik kurumu bahsi geçen konuya ilişkin kararını talebin kendisine iletilmesinden itibaren altmış gün içerisinde tesis edip taraflara bildirmektedir. Hakemlik kurumu, alınan önlemlerin Serbest Ticaret Anlaşması'nın düzenlemelerine uygun olduğuna karar verirse, tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alımı, tazminat uygulaması ya da alternatif düzenleme, karar tarihinden sonra en geç on gün içinde sonlandırılmaktadır. Hakemlik kurumu, bildirilen önlemlerin Serbest Ticaret Anlaşması'nın düzenlemelerine aykırı olduğuna karar verirse, tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alımı, tazminat uygulaması ya da herhangi bir alternatif düzenleme devam edebilmektedir. Gerekmesi halinde, tavizlerin veya diğer yükümlülüklerin askıya alımı, tazminat ya da herhangi bir alternatif düzenleme, hakemlik kurumu kararı çerçevesinde uyarlanabilmektedir (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda, 2021, m. 12.11, parag. 3–4).

5. Sonuç

Birleşik Krallık AB'den ayrıldıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Serbest Ticaret Anlaşması akdetmiştir. Bu Anlaşmayla iki devlet arasında ticari ilişkiler, hukuki alt yapısı güçlü olacak şekilde yeni bir boyut kazanmıştır. Serbest Ticaret Anlaşması, taraflar arasında uluslararası kamu hukuku normları itibarıyla akdedilmiş, yürürlüğe konulmuş, haklar yaratmış ve sorumluluklar doğurmuştur. Bahsi geçen Anlaşma itibarıyla taraflar arasında üstlenilen yükümlülükler ve/veya yararlanılan haklar açısından uyuşmazlıkların doğması mümkündür. Bu olasılık dikkate alınarak taraflar uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin yargı dışı yöntemlerden görüşme (karar yoluyla) yöntemini benimsemekle birlikte, yargı yöntemlerinden olan hakemlik usulünü ise Anlaşmanın ilgili düzenlemelerinde detaylandırarak ağırlıklı olarak kabul etmişlerdir.

Taraflar arasındaki uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin bu yöntem, uluslararası kamu hukukunda klasik nitelikte bilinmekte ve gerekmesi halinde uygulanmaktadır. Burada dikkat çeken en önemli unsur, yukarıda belirttiğimiz gibi taraflar arasında benimsenen çözüm yönteminin mümkün olduğunca açık olarak düzenlenmesidir. Böyle olmakla birlikte Serbest Ticaret Anlaşması'nda uyuşmazlıkların çözümünde benimsenen yöntem bazı alanların dâhil edilmemesi ve kısmi nitelikteki belirsizlikler bir zaafiyet oluşturmaktadır. Fakat Serbest Ticaret Anlaşması'na taraf olan iki devletin Anlaşmanın geçerli olan düzenlemelerini uygulama itibarıyla etkin kılmaları önemli olmaktadır. Bilindiği üzere hukukun geçerliliği ile etkinliği birbiriyle bağlantılı olmakla birlikte farklı hususlardır. Serbest Ticaret Anlaşması geçerliliğini korurken, taraflar arasında uygulanmasından dolayı bir takım problemlerin ortaya çıkması bu Anlaşmanın etkinliğini sorgular hale getirebilmektedir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Kamuran Reçber Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (Gümrük Birliği Kararı), 1995, Mart 6, T.C. Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/1-95-sayili-ortaklik-konseyi-karari-gumruk-birligi-karari.tr.mfa>
- Ankara Anlaşması, 1963, Eylül 12, T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. https://www.ab.gov.tr/_117.html
- Birleşmiş Milletler Andlaşması, 1945, Ağustos 24, T.C. Resmi Gazete. Yayımlı 24.08.1945. Sayı 6092. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6092.pdf>
- Decaux, E. (1977). *Droit international public*. Dalloz Publishing.
- Demirel, N. (2013). *BM Güvenlik Konseyi ve uluslararası barışın korunması*. Derin Yayınları.
- Diallo, O. (2010). *Le Consentement des Parties à l'Arbitrage International*. Graduate Institute Publications.
- Fortier, L. Y., & Lespérance, A. (2014). La contribution des Nations Unies à l'arbitrage international. *Revue de Règlement des Différends de McGill*, 1(1), 56–65. <https://mjdr-rrdm.ca/fr/articles/volume-1/i11/la-contribution-des-nations-unies-a-larbitrage-international>
- Genç, M. (1998). *Birleşmiş Milletler ve uzmanlık örgütleri mevzuatı* (I. Cilt). Ezgi Kitabevi.

- Göçmen, İ. (2020). 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi kararı Türk Hukukunda etki doğurur mu: Malların serbest dolaşımının üç alt unsuru özelinde bir değerlendirme. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 33(149), 253–284. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2020-149-1929>
- Göçmen, İ. (2021). Hukuki ve uygulamadaki boyutuyla Avrupa Birliği'nden çekilme. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 20(1), 1–33. <https://doi.org/10.32450/aacd.978745>
- Pazarcı, H. (2003). *Uluslararası hukuk*. Turan Kitabevi.
- Reçber, K. (2016). *Türkiye-Avrupa Birliği ortaklık hukuku*. Dora Yayınevi.
- Reçber, K. (2020). *Uluslararası hukuk*. Dora Yayınları.
- Reçber, K., & Yılmaz, S. (2021). Turkey-EU relations: Preference or necessity? In T. Arı (Ed.), *Inter-State and Intra-State conflicts in global politics: From Eurasia to China* (pp. 199–216). Lexington Books.
- Shaw, M. N. (2018). *Uluslararası hukuk* (Y. Acer, İ. Kaya, M. T. Demirtepe, & G. E. Şimşek, Çev.). Türkiye Bilimler Akademisi [TÜBA] Yayını. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2017). <https://tuba.gov.tr/files/yayinlar/ders-kitaplari/Uluslararası%20Hukuk.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti ile Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı Arasında Serbest Ticaret Anlaşması, Şubat 24, 2021, T.C. Resmi Gazete. Yayımlanma Tarihi 24.02.2021. Sayı 31405 (Mükerrer). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiiler/2021/02/20210224M1-1.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2022, Mart 10). *Brexit ve Birleşik Krallık STA*. <https://ticaret.gov.tr/disliiskiler/brexit-ve-birlesik-krallik-sta>
- Ünal, Ş. (2005). *Uluslararası hukuk*. Yetkin Yayınları.
- Vezzani, S. (2014). Le règlement par voie d'arbitrage des différends portant sur la responsabilité des organisations internationales. In D. Sarooshi (Ed.), *Mesures des Réparation et Responsabilité à Raison des Actes des Organisations Internationales* (pp. 367–404). Brill, Nijhoff.

Extended Abstract

The Free Trade Agreement (FTA) between the Republic of Türkiye and the United Kingdom corresponded to the latter's withdrawal from the European Union (EU). The United Kingdom made an FTA with the Republic of Türkiye, a state aiming to be a member of the EU. The FTA denotes some rights and responsibilities for the contracting parties. Disputes on the implementation of the Treaty between the contracting parties may emerge. They agreed on negotiation and arbitration as methods of resolution of disputes that may be emerged, for instance, because of the interpretation of the provisions of the Treaty or the infringement of responsibilities. In other words, the contracting parties adopted a mixed method for the resolution of disputes regarding the implementation of the Agreement (interpretation, violation of obligations, etc.)

According to the FTA, in case of a dispute, is Joint Committee to deal with this dispute. The contracting parties may trigger the arbitration method if the Committee cannot resolve the dispute in the specified time. However, it should be noted that specific subjects are excluded from the methods for the resolution of disputes denoted in the FTA. Thus, the denoted methods cannot be implemented for disputes on these subjects. In this case, one of the methods for the resolution of disputes specified in public international law, judicial and non-judicial methods, may be conducted.

The FTA between the Republic of Türkiye and the United Kingdom has an explicit and functional method for the resolution of disputes, although there are some ambiguities. In particular, the Treaty includes a detailed set of provisions on the establishment, area of jurisdiction, and implementation of decisions of the arbitral tribunal. Naturally, the contracting parties' favorable approach to resolving disputes is significant. In case the contracting parties do not abide by the decision taken by the arbitral tribunal is another matter for dispute. However, the FTA also has provisions for observing the implementation of arbitral tribunal decisions.

The FTA adds a new dimension to the trade relations between the Republic of Türkiye and the United Kingdom by bolstering the legal infrastructure of these relations. It was signed and came into force in accordance with the public international law and brings rights and responsibilities. Disputes may emerge in terms of obligations and rights. Considering this possibility, the parties adopted both the negotiation as a non-judicial method and arbitration as a judicial method elaborated on the related provisions of the FTA.

The dispute settlement methods between the parties specified by the FTA, which are traditional ones in public international law, are explicitly elaborated as much as possible. However, the fact that some elements are not included in the dispute settlement methods between the parties specified by the FTA, and there are some partial ambiguities, poses a weakness. Yet, the parties should ensure the effectiveness of the provisions of the FTA. It is known that the validity of the law and the effectiveness of the law are different terms. The FTA is valid, but if problems emerge due to the Agreement's implementation, this situation may debilitate its efficiency.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1140519>

Rusya Federasyonu-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri: Çok Kutupluluğun İnşası

Niyazi İpek*

Öz

Uluslararası sistem tarihsel süreç içerisinde pek çok defa olduğu gibi günümüzde bir kere daha yeniden yapılanmaktadır. Dünya siyasetinin büyük aktörleri Rusya Federasyonu (RF) ve Çin Halk Cumhuriyeti (Çin), sistemin yeniden yapılanma sürecini hem söylem hem de eylem düzeyinde etkileme kapasitesine sahiptir. Kurumsallaşan ve liderlik düzeyinde geliştirilen ilişkilerin mütteliklik değeri herhangi bir anlaşmayla teyit edilmediyse de her iki ülke lideri de bu iş birliğini en ileri düzeyde ve çok değerli olduğunu defaten vurgulamaktadır. RF ve Çin'i yakınlaştıran pek çok ortak nokta olmakla birlikte 'çok kutupluluk' söylemi, bunun en kapsayıcı ve sistemik olanı olarak öne çıkmaktadır. Makale, RF ve Çin arasında özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde gelişen ikili ilişkilerin bir 'güç merkezi' oluşturduğunu, bu güç merkezinin uluslararası sistemin inşasını etkilediğini ve taraflar arası ilişkilerin taşıdığı çeşitli zayıf noktalara rağmen bir alt-sistem özelliği sergilediğini ileri sürmektedir. Çalışmada, RF ve Çin'in iddiası olarak çok kutupluluk inşası irdelenecek ve bu iddiaların geçerliliği alt-sistem analizi çerçevesinde sınanacaktır. Bu noktada alt-sistem analizi, kutuplaşma eğiliminin ölçüğü olarak kullanılacaktır. Çalışma, bölgesel alt-sistem düzeyinde ele alınacak; analiz birimi olarak RF-Çin ilişkilerinin eksenine odaklanacaktır. Bu bağlamda çalışmanın temel sorunsalı, RF ve Çin'in kolektif biçimde geliştirdikleri çok kutupluluk iddiasının pratik bir değer ifade edip etmediğidir. Çalışmanın temel savı ise RF ve Çin ilişkilerinin kendi etki alanlarında yarattıkları ve inşa ettikleri 'güç merkezi' ile sistemin çok merkezli görünümünü arttırdıkları yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Alt-sistem analizi, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, çok kutupluluk, güç merkezi.

Jel Kodları: F50, H77, N45.

Cite this article: İpek, N. (2022). Rusya Federasyonu-Çin Halk Cumhuriyeti ilişkileri: Çok kutupluluğun inşası. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 395–414. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1140519>

* Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ardahan, Türkiye.
E-posta: niyaziipek@ardahan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6893-4537>

Article Information

Received 04 July 2022; First Revised 31 Oct 2022; Last Revised 08 Nov 2022; Accepted: 09 Nov 2022; Available online: 30 Dec 2022

Relations Between the Russian Federation and the People's Republic of China: Building Multipolarity

Abstract

The international system, as it has been so many times, today, is undergoing a restructuring process once again. The Russian Federation and the People's Republic of China, which are among the great states of world politics, have the capacity to influence the restructuring process of the system at both rhetorical and action levels. Although the alliance value of the institutionalized relations developed at the leadership level has not been confirmed by any agreement, the leaders of both countries emphasize that this cooperation is at the highest level and is very valuable. Although there are many common points that bring RF and China together, the discourse of multipolarity stands out as the most inclusive and systemic one. The article argues that the bilateral relations that developed between the RF and China, especially in the post-Cold War period, constitute a 'power center', that this power center affects the construction of the international system and exhibits a sub-system characteristic despite various weak points of the relations between the parties. In the study, the construction of multipolarity as the claim of Russia and China will be examined and the validity of these claims will be tried to be tested within the framework of subsystem analysis. At this point, subsystem analysis will be used as the scale of polarization tendency. The study will be dealt with at the regional subsystem level and will focus on the axis of Russia-China relations as a unit of analysis. The research question of this study is whether the multipolarity claim developed by Russia and China collectively has practical value. The main argument of the study is that the relations between Russia and China created their own hinterlands and increased the multicenter appearance of the system with the 'power center' they built.

Keywords: subsystem analysis, Russian Federation, People's Republic of China, multipolarity, power center

Jel Codes: F50, H77, N45.

1. Giriş

Uluslararası sistem, tarihsel süreç içerisinde pek çok defa olduğu gibi günümüzde bir kere daha yeniden yapılanma süreci yaşamaktadır. Bu defa süreç, öncekilerden farklı olarak büyük bir sıcak savaşın ya da yıkımın ardından değil, sistemin ana oyuncularından birisinin jeopolitik varlığının sona ermesiyle başlamıştır. Daha geniş bir ifade ile belirtirsek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin hukuksal varlığının sona ermesiyle uluslararası sistemin iki kutuplu yapısı çözülmüş ancak yapının nihai hali henüz oluşmamıştır. Soğuk Savaş sonrasında uluslararası sisteminin hâkim gücü olarak kalan Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin iddia ettiği *Yeni Dünya Düzeni*, hâlâ uluslararası ilişkilerin yapısına ilişkin en güçlü savlardan biri olarak durmaktadır. Buna mukabil RF ve Çin tarafından kolektif olarak geliştirilen *çok kutupluluk* söylemi, uluslararası ilişkilerin yapısına yönelik ciddi bir karşı iddia olarak ABD savlarına meydan okumaktadır.

Uluslararası yapının oluşması, şüphesiz ki uluslararası ilişkilerin belirli bir istikrar, süreklilik ve öngörülebilirlik kazanmasıyla mümkün olmaktadır. Bu süreci etkileyen iki güçlü aktör olarak RF ve Çin arasındaki ilişkileri incelemek bu bağlamda önem kazanmaktadır.

Çalışmada, RF ve Çin'in ortak iddiaları olarak çok kutupluluk söylemi irdelenmiş ve bu iddiaların geçerliliği alt-sistem analizi çerçevesinde sınanmıştır. Başka bir ifadeyle; bölgesel alt-sistem analizinin temel savları bağlamında RF ve Çin arasındaki 'müttefikliğin' *kutup* değeri ifade edip etmediği ortaya konmaya çalışılmıştır. RF ve Çin'in tanımladığı çok kutupluluk prensiplerinin neler olduğu, tanımlanan diğer kutupların hangileri olduğu veya sistemin nasıl bir yapısal görünüm arz ettiği gibi soruların cevabını aramak, bu çalışmanın kapsamı dışında kalmakta ve başka bir çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmanın sorunsalı, RF ve Çin'in kolektif biçimde geliştirdikleri çok kutupluluk iddiasının pratik bir değer ifade edip etmediğidir.

Yukarıda genel ve soyut olarak aktardığımız bilgiler kapsamında çalışma, ilk olarak RF ile Çin arasındaki ilişkilerin karakterine odaklanmaktadır. Bu kısımda iki kadim komşunun ilişkilerinin çatışmacı doğasına değinildikten sonra iş birliğini doğuran etmenler analiz edilmiştir. İkinci kısımda, iki devlet arasındaki iş birliğinin kavramsal boyutu ele alınmıştır. Burada, tarafları ortak paydada buluşturan çok kutupluluk söyleminin kolektif biçimde oluşturulduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Üçüncü kısımda yöntem tartışması yapılmış ve alt-sistem analizi, çalışmanın temel kuramsal çerçevesi olarak tespit edilmiştir. Son kısımda ise çok kutupluluk söyleminde birleşen ve bunu kurumsallaştırmaya çalışan RF ve Çin'in, bu iddialarını ne ölçüde gerçekleştirdikleri, Brecher'in geliştirdiği model ekseninde tartışılmıştır.

2. RF-Çin İlişkilerinin Doğası

Asya'nın iki büyük aktörü olarak RF ve Çin, birbirine yakın coğrafyaları paylaşan ancak farklı kültürel değerleri temsil eden iki büyük medeniyetin taşıyıcılarıdır. Aralarındaki diplomatik ilişki 17. yüzyıla kadar gitse de iki komşunun toplumsal etkileşimi sınırlı kalmış ve karşılıklı algıları her zaman dostane olmamıştır. 17. yüzyılın başında fethettikleri topraklar sonucunda büyüyen siyasi sınırları birbirine temas eden dönemin Rus Çarlığı ile Çing Handanlığı tarafından yönetilen coğrafyanın kadim Rus ve Çin devletleri, aralarındaki sınır hattını savaş yoluyla değil, diplomasi yoluyla çözmeyi tercih etmiştir. 1618 ile 1689 yılları arasında süren müzakereler sonucunda aynı zamanda iki devlet arasındaki ilk anlaşma olma özelliği taşıyan Nerçinsk Anlaşması (1689) ile sınırlar belirlenmiştir (Çernikova, 2015, s. 43.)

İki medeniyet arasında oldukça uzun bir temas hattı vardı ve bu temas, her iki medeniyetin karşılıklı olarak birbiri ile kimi zaman ticaret yapmasını, kimi zamansa çatışmasını beraberinde getirmiştir (Çernikova, 2015, s. 43.) Taraflar arasındaki inişli çıkışlı ilişkiler ekonomik, politik ve kültürel düzeyde seyretmeye devam etmiştir. Bununla birlikte aralarındaki ilişkinin doğası daha ziyade rekabet üzerine kurulmuş ve genellikle karşılıklı korku üretmiştir (Malyarenko, 2014). Zira her iki devlet de topraklarını birbirinin aleyhine genişletmiş, dolayısıyla karşılıklı askeri tehdit üretmiştir. Bununla birlikte, Çin'in Japonya ile 1894 yılında yaptığı savaşı kaybetmesi neticesinde ağır koşulları kabul etmek zorunda kalması ancak Rusya'nın da içinde bulunduğu Batılı devletlerin, Japonya'nın anakaradaki etkisini sınırlamak için Çin'i desteklemiş ve barış koşullarını Çin'in lehine değiştirmiş olması, Rus ve Çin devletleri arasındaki algıyı olumlu etkilemiştir. Ne var ki bunun karşılığını, Çin'de çeşitli ayrıcalıklar elde ederek alan Batılı ülkeler, Çin'de çeşitli ayaklanmalara ve isyanlara yol açmış ve nihayetinde 1899 yılında Boksör Ayaklanması başlamıştır.

Adı geçen ayaklanma, Rus ve Çin devletleri arasındaki karşılıklı algının inşa edilmesinde oynadığı rol itibariyle önemlidir. Elde ettikleri toprak kazanımları sonucunda siyasi sınırları birbirine yaklaşan Rus ve Çin devletleri, söz konusu ayaklanmanın neden olduğu kırılmaya rağmen, küçük çaplı sınır çatışmaları dışında birbirlerine karşı topyekûn olarak karşı karşıya gelmemiş ve açık bir düşmanlık üretmemiştir.

Farklı medeniyetlerin ve kültürlerin taşıyıcıları olan Rus ve Çin devletleri, 17. ve 19. yüzyıllar arasında birbirlerini sınırlı olarak inşa etmiş ve daha ziyade durağan bir ilişki seyri izlemişlerdir. İkinci Dünya Savaşına giden uluslararası ilişkiler koşullarında bu defa daha yoğun olarak gerçekleşen ilişkiler, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yeni bir evreyi ulaştırmıştır.

İki devlet arasındaki ilişkinin inişli çıkışlı seyri Soğuk Savaş döneminde de sürmüştür; taraflar arasında oluşan komünizme dair yorum farkı ve liderlik mücadelesi, iki ülkenin aynı ideolojik zeminde durmasına karşın farklı politik pozisyonlar üretmesine neden olmuştur. Çin'de yaşanan

iç savaşta komünistler galip gelip Çin'i Doğu Blokunda konumlayınca, ABD-SSCB rekabetinde güç dengesi SSCB lehine etkilenmiştir. Bu noktada, SSCB-Çin arasında 1950 yılında 30 yıllığına imzalanan İttifak, Dostluk ve Karşılıklı Yardım Antlaşması, taraflar arasındaki iş birliğine dair önemli bir göstergedir (Çolakoğlu, 1999, s. 15). Ne var ki taraflar arasındaki olumlu hava uzun sürmeyecektir.

1956 yılına kadar nispeten olumlu seyreden ilişkiler, tarafların birbirinin ideolojik ve jeopolitik tercihlerini sorgulamasıyla bozulmuştur (Özsağlam, 2019, s. 74). Bu dönemde Çin, SSCB'yi komünizmden sapmakla suçlarken SSCB de Çin'i, maceracı politikalar izlemekle ve komünist hareketi parçalamakla suçlamıştır (Madra, 1971, s. 276). Ulusal çıkarın öncelendiği ancak ideoloji ile bezeli bu rekabet, taraflar arasında çok sayıda ancak küçük ölçekli sıcak çatışmanın yaşanmasını da beraberinde getirmiştir. Başka bir ifadeyle, taraflar arasında 19. yüzyıldan beri yaşanan toprak uyuşmazlıkları, Çin tarafından Rus devletine yönelen ve Boksör Ayaklanmasından beslenen olumsuz algı, komünist kampta liderlik mücadelesi, ideolojik yorum farkı ve dış politika uygulamalarındaki farklılıklar, SSCB ile Çin'i Soğuk Savaşın sonuna kadar karşı karşıya getirmiştir (Sander, 1966, s. 254).

Taraflar arasındaki bu ayrışma ve rekabet, ABD'nin Çin üzerinden bölgeye girmeye çalışması ile sonuçlanmış, böylece komünist blokta ciddi bir jeopolitik çatlak meydana gelmiştir. ABD Başkanı Nixon'ın Ulusa Güvenlik Danışmanı Kissinger'ın 1971'de Çin'i ziyaret etmesi, dengeleri etkileyecek nitelikteydi zira muhtemel bir ABD-Çin yakınlaşması, SSCB'yi zor durumda bırakacak ve ABD'nin küresel hegemonyasını güçlendirecekti (Kissinger, 2006, ss. 681-701). Nitekim ABD-Çin yakınlaşması gerçekleşmiş ve Çin'in küresel konumu SSCB aleyhine iyileşmiştir. SSCB'nin buna yanıtı ise ABD ile ilişkileri daha da iyileştirmek olmuştur. Böylece SSCB ile Çin arasında yaşanan rekabet, komünist bloku zayıflatmış ve ABD'nin bölgedeki nüfuzunu arttırmıştır (Dedekoca, 2017, s. 146).

Soğuk Savaş sonrası dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler yeni bir yöne evrilmiştir. RF, 1990'lı yıllarda yaşadığı sancılı geçiş sürecinin ardından Putin iktidarı ile birlikte uluslararası sistemde yeniden güçlü bir şekilde yer almış; Çin ise küresel ölçekli politika geliştirme ve etki yaratma yeteneğini geliştirmiştir. Bu dönemde her iki devlet de benzer dış politik önceliklere sahip olmuştur. Avrasya'da meydana gelen güç boşluğunu doldurmak, Asya'da bölge dışı bir aktörün etkinlik kurmasını engellemek, Batı merkezli dünya politikasını reddetmek ve NATO'nun genişlemesini sınırlamak, dış politikalarındaki ortak yönelimlerinden yalnızca birkaçıdır. Bu noktada Soğuk Savaş sonrası uluslararası konjonktür, RF ve Çin'i birlikte hareket etmeye itmiş ve iki devlet arasındaki ilişkileri pekiştirmiştir. Öyle ki bu iki aktör, küresel gelişmeler karşısında ortak tavır geliştirmiş ve birbirlerinin ulusal rollerini benimseyip, desteklemişlerdir.

RF ve Çin'i ortak tavır geliştirmeye yönelten temel etmenlerden biri de ABD'nin Soğuk Savaş sonrasındaki uluslararası sistemi 'görme' biçimiydi. ABD'nin gerek bölgesel gerekse küresel ölçekli politikaları, sistem içerisinde teklifine ve hareket serbestisine dayanmaktaydı. "Yeni Dünya Düzeni"nin yegâne kural koyucusu ve oyun kurucusu ABD olmuştu ancak bu sistem, Soğuk Savaş dönemindeki SSCB gibi dengeleyici bir güçten yoksundu. Bu koşullarda ABD, sistemin hegemon gücü gibi davranabilmiştir. ABD'nin 2001'de Afganistan ve 2003'teki Irak operasyonları; NATO'yu genişletmeye devam ettirmesi, AB'nin, Rusya'nın Yakın Çevresi aleyhine genişlemesini desteklemesi, RF'nin etki alanındaki renkli devrimleri desteklemesi, kendi normlarını sisteme dayatması ve nihayetinde RF ve Çin'in çıkarlarını yok sayması, sistemin dengeleyici bir güçten yoksun olmasının sonuçları olarak okunabilir. ABD'nin 3 Mart 2021'de yayımladığı Geçici Stratejik Güvenlik Belgesi, bunu son örneklerinden bir olarak kayda geçmiştir. Zira bu belgede ABD, RF ve Çin'i ABD çıkarlarına engellemeye niyetli ve küresel

istikrarı bozucu ülkeler olarak nitelemiş ve bu ülkelerin yükselişini kendi ulusal güvenliği açısından tehdit olarak değerlendirmiştir (Biden, 2021, s. 8).

ABD'nin bu yönde izlediği dış politika, RF ve Çin'i konsolide etmiştir. Bu iki aktör, aralarındaki iş birliğinin muhtemel kazanımlarını hedefleyerek, yaşadıkları ihtilafları çözmeyi ve ortaklıklarını geliştirmeyi önceliklendirmiştir (Marakhovsky, 2017). Bir anlamda ABD, uluslararası ilişkilerin doğasını tetiklemiş ve kendi karşıtı olarak RF-Çin ortaklığının ortaya çıkışını hızlandırmıştır. NATO'nun 2022 Madrid Zirvesi'nin ardından yayımladığı deklarasyonda (NATO, 2022), Çin ve özellikle Rusya'nın müttefiklerin güvenliğine ve Avrupa-Atlantik bölgesindeki barış ve istikrara yönelik en önemli ve doğrudan tehdit olarak vurgulanması, bu bağlamda değerlendirilebilir.

RF ve Çin'i ortak paydada buluşturan bir başka önemli etmen, Japonya'nın bölgedeki özel konumudur. Japonya, RF ile Kuril Adaları konusunda; Çin ile Senkaku/Diaoyu Adaları konusundaki ihtilafları çözüme ulaştırabilmiş değerlidir. Üstelik ABD, bölgedeki kendi askeri varlığına meşruiyet kazandırmak amacıyla Japonya'nın muhtemel tehdidini gündeme getirerek Doğu Asya'nın hassas güç dengelerini istikrarsızlaştırmaya devam etmektedir (Muhammed & Ishihara, 1995/1998, s. 150). Üstelik Japonya, bölgedeki güvenlik ittifaklarına dahil olarak ve askeri bütçesini arttırma kararı alarak bu şüpheleri beslemektedir. Günümüz koşullarında olağan gibi görünse de Japonya'nın mevcut şartlarda süper güç olma yolundaki istikrarlı ilerleyişinin uluslararası çıktılarının neler olabileceği iyi hesaplanmalıdır (Leonard, 2022). ABD'nin Doğu Asya denklemindeki konumu da düşünüldüğünde Japonya, RF ve Çin arasında yaşanan ihtilafların ikili ilişkilerin ötesinde anlam ifade ettiği ve RF-Çin yakınlaşmasını kuvvetlendirdiği ileri sürülebilir. Bu noktada RF ve Çin ilişkilerinin gelişmesinde, ilişkilerin kendi dinamiklerinin yanında Japonya'nın ve ABD'nin hızlandırıcı etkileri göz ardı edilmemelidir.

RF ve Çin, ABD karşıtlığı gibi güçlü bir motivasyonla yaklaşırken Rusya tarafından "sarı tehlike" olarak anılan Çinli işçilerin RF'deki varlığının yarattığı risk algıları, iki devlet arasında Orta Asya'daki zımnî etkinlik mücadelesi, Çin'in dengelenmesi giderek güçleşen ekonomik ve politik yükselişi gibi etmenlerse taraflar arasındaki rekabeti gündemde tutmaktadır (Kim, 2017). Özellikle Çin'in Rusya'da bulunan işçilerinin kalıcı olacağına ve bunun zamanla Çin tarafından toprak talebine dönüşeceğine dair üstü örtülü çekince, taraflar arasındaki ilişkilerin zayıf karnı olarak kalmayı sürdürmektedir. Putin tarafından açıkça dillendirilen durum, Rusya'nın geniş topraklarına karşılık çok sayıda Çinli nüfusun Rusya'ya yerleşmesi ve bunun neden olduğu toplumsal güvenlik zafiyetini ifade etmektedir ve bu durum, Çin'in Rusya'daki imajını olumsuz etkilemektedir (Özcan, 2021, s. 868). Bununla birlikte Çin'in geliştirdiği Bir Kuşak-Bir Yol Projesi ile Rusya'nın beka alanı olarak tanımladığı sahadaki etkinliğini arttırmakta ve Rusya'nın nüfuzunu zayıflatacağı endişesi, ikili ilişkileri hassas bir zemine yerleştirmektedir. Zira Çin, bu girişim ile etkin bir çekim merkezi inşa etmektedir (Kotkin, 2016). Üstelik Çin'in özgün dış politikası, küresel ve bölgesel politikadaki etkinliğini RF aleyhine genişletme şüphelerini arttırmaktadır (Engin Güder & Pekcan, 2020, s. 174). Ancak tarafların, aralarındaki iş birliğinin muhtemel kazanımlarına yüksek değer atfetmeleri, iki devlet arasındaki ilişkinin rekabetçi doğasını ortadan kaldırmasa da bunun açıkça yaşanmasını ertelemekte ve iş birliğini öncelemeyi mümkün kılmaktadır.

Unutmamak gerekir ki RF ve Çin arasında bir müttefiklik anlaşması yoktur ve taraflar arasındaki iş birliği, liderlerin inisiyatifine sıkı sıkıya bağlıdır (Maizland, 2022). Tarafların devlet gelenekleri göz önüne alındığında olağan karşılanabilecek bu müttefiklik düzeyinin hukuki bir mahiyete bürünmemiş olması taraflar arasındaki ilişkilerde zayıflık olarak düşünülmemelidir. Çin'in temkinli ve düşman yaratmayan dış politika ilkesi ve RF ile Çin arasındaki uluslararası örgütler vasıtasıyla sağlanan kurumsal iş birliği seviyesi düşünüldüğünde, ikili ilişkilerin güçlü bir zeminde geliştiği saptaması yapılmalıdır.

3. Çok Kutupluluk Söyleminin Kolektif İnşası

İlişkilerinin rekabetçi doğasına rağmen ortak meydan okumalar karşısında ortak tavır geliştirmeleri halinde kayda değer kazanımlar elde edebileceklerini hesaplayan RF ve Çin, çok kutuplu dünya söylemini en üst düzeyde dile getirmektedirler (Putin, 2022).

Çok kutupluluk söyleminin geliştirilmesi noktasında Çin'in inisiyatif sahibi olduğu gözlenmektedir. 1992 yılı gibi kendi bağlamında erken bir tarihte Çin lideri Zemin, çok kutupluluğun aktif olarak sağlanması gereği üzerinde durmuştur. RF bu söyleme 90'lı yılların ortalarından itibaren etkin olarak eşlik etmeye başlamıştır. Söylem birliği geliştiren taraflar, 1996 yılında, daha sonra Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) adını alacak olan Şangay Beşlisi olarak bu söylemi kurumsal anlamda hayata geçirmeye girişmişlerdir. Küresel sistemin yapısına dair ortak yaklaşım ivme kazanarak devam etmiştir. 1997 yılında Çin, çok kutuplu küresel sistemin gelişmekte ve kurumlarının oluşmakta olduğunu açık olarak beyan etmiştir (Yi, 2005, s. 107).

Tarafların çok kutupluluk söylemi, 1997 yılında imzaladıkları "Çok Kutuplu Dünya ve Yeni Uluslararası Düzenin Oluşturulmasına Dair RF-Çin Ortak Deklarasyonu" ile resmîyet kazanmıştır (Kremlin, 1997). 2005 yılında taraflar arasında imzalanan "21. Yüzyılda Küresel Düzen Hakkında RF-Çin Ortak Deklarasyonu" ise çok kutupluluk söyleminin kavramsal içeriğini oluşturma noktasında önemli bir adım olarak kayda geçmiştir (Kremlin, 2005). Bu deklarasyonda taraflar, ABD'nin hegemonyasını açık olarak reddetmiş ve çok kutupluluğu savunmuştur. Söz konusu deklarasyon, çok kutupluluğun prensiplerine işaret etmesi bakımından da önemlidir. Bu, RF ve Çin'in tepkisel olmaktan ziyade, sistematik bir yaklaşım geliştirme çabasında olduklarını ifade etmektedir.

İçeriği ve prensipleri tartışmalı kalmaya devam etse de çok kutupluluk, RF ve Çin'in dış politik önceliklerini oluşturmaya devam etmektedir (Rojkov, 2009). Böylelikle, sistemi biçimlendirecek kaynaklarına sahip olan RF ve Çin, çok kutupluluğu gerek söylem gerekse eylem düzeyinde geliştirmeye ve kurumsallaştırmaya odaklanmıştır (Saçko, 2003, s. 48). Çok kutupluluk söylemi, devam eden süreçte Rus dış politikasının ana eksenini oluşturmaya başlamış ve RF'nin Grand Stratejisi haline gelmiştir. Benzer şekilde Çin de çok kutupluluk söylemini RF'ye kıyasla daha ılımlı olmak kaydıyla dış politikasının temel belirleyicilerinden biri olarak belirlemiştir. Bugün Asya yükselişini temsil eden aktörlerden biri olarak Çin, uluslararası sistemin giderek güçlenen aktörü olarak öne çıkmaktadır.

Ne var ki Çin'in istikrarlı ve giderek ivme kazanan yükselişi RF'yi daha etkin bir dış politika izlemeye itmiştir. Nitekim Putin'in 2007 Münih Konferansındaki çıkışıyla RF, Çin'in çok kutupluluk söylemi konusundaki inisiyatifine ortak olmuştur. Bu konuşması ile Putin, çok kutupluluk iddiasını açıkça dillendirmiş ve bundan sonraki her fırsatta söylemini geliştirmiştir. Durum değişimini, yani Rusya'nın Çin inisiyatifindeki çok kutupluluk söylemine ortak olması ve daha yüksek sesle dillendirmesi, Rus siyasetindeki Avrasyacı eğilimle açıklanabilir. Zira Avrasyacılığın izdüşümü Putin'in söylemlerinde ve Rus dış politikasında yer bulmaktadır (İpek, 2022, s. 42). Rusya'nın, sistemin etkin aktörlerinden biri olması ve yakın çevresinde mutlak egemenlik kurması gerektiği görüşü de Avrasyacı savlar ile Rus dış politikası eyleminin örtüştüğü noktalardan biridir. Bununla birlikte Dış Politika konseptlerinde de çok kutupluluk açık olarak vurgulanmakta ve küresel istikrarın ve güvenliğin koşulu olarak belirtilmektedir (Güler & Teke, 2021, s. 28; Kremlin, 2016).

Rusya'nın Çin ile yaşanan sınır ihtilaflarını çözme ve kurumsal iş birliği geliştirme isteğini, Asyalı devletlerle olan iş birliğini derinleştirme girişimlerini, 'Yakın Çevresi' ile olan ilişkileri istikrarlı kılama mücadelesini, sınır dışı askeri operasyonlara katılımını, AB ile yakınlaşma arzusunu, Kovid-19 ile mücadelede uluslararası iş birliğini tesis etme girişimlerini, yukarıda

anlatılanlar bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Bu açıdan RF-Çin ilişkileri, rekabet özeliğine sahip, tehdit potansiyelini barındıran ancak karşılıklı tamamlayıcılık özelliği sergileyen ve ortak bir dünya tahayyülünde buluşan bir yapı ortaya koymaktadır. Görünen o ki, Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemin yarattığı koşullar, RF ve Çin'i yaklaştırmış ve dünya düzenine dair ortak bir amaçta birleştirmiştir: Çok Kutupluluk.

Ancak taraflar gerek 1997 Sözleşmesinde, gerek 2001 Deklarasyonunda, gerekse de resmî belge ve beyanatlarında 'çok kutupluluk' tabirini kullansalar da zaman içinde söylemlerini değiştirmiş ve esasında cepheleşmeyi değil; aksine, çeşitli sayıda güç merkezini ifade etiklerini beyan etmişlerdir. Hem RF hem Çin, cepheleşmeyi reddettiklerini açıkça belirtmekte ve aralarındaki ilişkiyi 'müttefiklik' olarak değil, 'ortaklık' olarak nitelendirmektedirler. Buna göre taraflar, uluslararası ilişkileri sınırlayan ve içinde yer alan üyelerin dış politika seçeneklerini kısıtlayan kutuplaşmayı değil, ilişkileri eşitler arasında sürdürmeye olanak sağlayan ve tek bir aktörün hegemonyasını reddeden çok merkezliliği savunmaktadır. Bu tutum, tarafların BM sisteminin öngördüğü çok merkezli düzeni açıkça desteklemeleri ile pekişmektedir (Korkmaz, 2020).

4. Alt-Sistem Analizi Bağlamında Yöntem Tartışması

Alt-sistemler, uluslararası sistemin parçaları olarak hem kendi içinde yoğun bir etkileşimi hem de tarihsel ve kültürel bağlamda belirli bir benzeşimi ifade ederler. Bu noktada kültürel benzeşim bir ön koşul değil, pekiştirici etmendir. Alt-sistemler, varlıklarını küresel güç denklemlerinde ve diğer alt-sistem ile olan ilişkilerde göstermektedirler. Dolayısıyla bir alt-sistemin uluslararası konumu, bu alt-sistemin uluslararası sistemle karşılıklı olarak oluşturduğu ilişkiler ağı ve bu yapıyı etkileme kabiliyeti ile belirlenebilir (Sümer, 2011, s. 203).

Yukarıda anlatılanlar bağlamında düşünüldüğünde, RF-Çin alt-sistemi, salt coğrafi yakınlık ile değil, aralarındaki ulusal rol ve rol reçetelerindeki uyum, dış politikadaki koordinasyon ve küresel siyasete dair geliştirdikleri ortak söylemleri ile açıklanmaktadır. Bununla birlikte taraflar arasındaki alt-sistem, kurumsallaşmaya devam etmekle birlikte temel olarak ABD karşıtlığından beslenmesi ve RF ile Çin arasındaki karşılıklı tehdit algısının varlığı gibi etmenler nedeniyle, çeşitli zayıflıklar da taşımaktadır.

Makalenin odak noktasının, var olduğu savlanan bu alt-sistemin üyeleri olan RF ve Çin'in geliştirdiği çok kutupluluk söyleminin pratik değerini ölçmek olduğu düşünüldüğünde alt-sistem analizinin, iyi bir ölçü aracı işlevi göreceği kabul edilmiştir. Bu model, Brecher tarafından, uluslararası sistemi SSCB ve ABD arasındaki ilişkilerle açıklamaya indirgeyen çalışmalara bir tepki olarak geliştirilmiştir (Karaca & Yüce, 2017, s. 159). Bu noktada Brecher, geliştirdiği model ve savlarla, bu çalışma için iyi bir anlam çerçevesi sunmuştur.

Brecher'in geliştirdiği alt-sistem analizi, sonraki çalışmalarla biçimlenmeye devam ettiyse de iki ana eksenini muhafaza etmiştir. "Yapı" (structure) ve "doku" (texture) bağlamında geliştirilen modelde "structure", sistemi oluşturan birimlerin ikili ve çok taraflı ilişkilerinin temel özelliklerini belirtmek için kullanılırken "texture", bu ilişkilerin gerçekleştiği çevrenin (maddi, ideolojik, politik) koşullarını ifade etmek için kullanılmaktadır (Brecher, 1963, s. 218). Bu analiz modeline göre, bir alt sistemin yapısal özellikleri; güç seviyesi, iktidarın katmanlaşması (gücün yatay yapılara eklemlenmesi), etkileşim yoğunluğu, siyasi, askeri ve ekonomik organizasyonlar, alt-sistemlere nüfuz etme ve alt-sistemlerden etkilenme durumlarını belirtir. Dokusal özellikler ise aktörler arasındaki iletişim seviyesi, değerlerin homojenliği, siyasi sistemlerin ortaklığı ve siyasi sistem birimlerinin iç istikrarına ilişkindir. Başka bir ifadeyle yapı, sistemi oluşturan birimler

arasındaki ilişkileri göstermek için kullanılırken; "doku", bu ilişkilere işlevsellik kazandıran daha geniş çevreyi ele almaktadır (Karaca & Yüce, 2017, s. 159).

Brecher, alt-sistem analizini geliştirirken çeşitli koşullar ve bilimsel yöntemler önermiştir. Buna göre bir alt-sistemin varlığı şu altı koşula bağlanmıştır: ilki, alt-sistemin kapsamıdır ki, coğrafi bölgeye odaklanma ile sınırlı olmalıdır. İkincisi, bir alt-sistemden bahsedilebilmesi için bölgede en az üç aktör bulunmalıdır. Üçüncü olarak, aktörler birlikte ele alındıklarında, diğer aktörler tarafından nesnel olarak küresel sistemin kendine özgü bir topluluğu, bölgesi veya bölümünü oluşturdukları kabul edilmeli; üyeler kendilerini bu şekilde tanımlamalıdır. Beşinci olarak, bölgesel aktörler güçlerini hem küresel hem de bölgesel sistemlerde değişen düzeylerde kullanma fırsatına sahip olmalıdır. Son koşul olarak ise güç birimleri (bölgesel örgütler vb.), baskın sistemdeki birimlere (devlet, ekonomik/politik/kültürel örgütler vb.) kıyasla kapasite açısından nispeten daha zayıf olmalıdır. Brecher, 1963 yılında bu ölçütlerden yola çıkarak Orta Doğu, Amerika, Güney Asya, Batı Avrupa ve Batı Afrika olmak üzere beş alt-sistem tanımlamıştır (Brecher, 1963, s. 220). Bunu yaparken de yeni alt-sistemlerin ortaya çıkabileceğini belirtmeyi ihmal etmemiştir. Nitekim uluslararası sistem, geçirdiği dönüşümlerle bir taraftan yeni alt-sistemler üretirken öbür taraftan mevcut alt-sistemleri ortadan kaldırmıştır.

Brecher'in alt-sistemin politik ve coğrafi bir tanım olduğu beyanı akılda tutulduğunda, uluslararası sistemi etkileme kapasitesine sahip ve özerk bir işleyişi bulunan güç merkezlerinin de bu kapsamda sayılmasının önünde bir engel görülmemelidir (Brecher, 1963, s. 220). Bu bağlamda, RF ve Çin'in oluşturmaya çalıştığı güç merkezinin böyle bir sistemi meydana getirmesi halinde, Brecher'in tespiti de karşılık bulmuş olmaktadır. Nitekim Tibi'nin (1998) hatlarını belirginleştirdiği alt-sistem analizi yaklaşımına göre bölgesel alt-sistemlerin kendine özgü yapıları ve işleyişlerinin yanında küresel sistemle etkileşimleri de bulunmaktadır. Yine Tibi'nin savına göre alt-sistemlerin ekonomik, kültürel ve etnik olarak bölünmüş bir yapı sergilemeleri durumunda büyük güçler, bu bölünmüşlüğü bölge üzerinde etki kurmak için kullanabilirler (Karaca & Yüce, 2017, s. 160). Tibi'nin bu yaklaşımı, ABD'nin RF-Çin 'müttefikliğini' gevşetip, RF ve Çin'in etki alanında nüfuz kurma girişimlerini de açıklamaktadır. Bu bağlamda alt-sistem analizi, küresel aktörlerin bu alt-sistemler nezdinde nüfuz kurma mücadelesinin ve bu alt-sistemlerin küresel politikaya etkilerinin ölçülmesine olanak tanımları itibarıyla değerlidir.

Brecher'in çalışmalarında alt-sistem analizi, daha ziyade bir analiz seviyesi işlevi görse de bu yaklaşım Soğuk Savaş döneminin koşullarında uluslararası ilişkilere dair açıklamalar getirmek için tasarlanmıştır (Brecher, 1963, s. 218). Gerek bölgesel alt-sistemlerin varlığına ve yapısal mekanizmalarına değinen ilk çalışması ile Binder (1958), gerekse Asya'daki alt-sistemlerin varlığını tespit eden Brecher çalışmalarını, Soğuk Savaş koşullarını esas alarak yürütmüşlerdir. Bu, analizleri Soğuk Savaş sonrası dönemi açıklamak için kullanırken, üzerlerinde değişiklik yapmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Sistemin nispeten küçük aktörlerini esas alan alt-sistem analizi, bu noktada günümüz uluslararası sisteminin büyük aktörlerinin ilişkilerine uygulanacaktır. Yine bununla ilintili olarak 'en az üç oyuncuya sahip olmak' koşuluyla tanımlanan alt-sistem olma şartı, RF ve Çin'den ibaret oluşturulacaktır. Çalışmanın temel iddiasının RF ve Çin'in bir alt-sistem oluşturduklarını iddia etmemesi, bunun yerine RF ve Çin'in oluşturduğu söylem ve eylem birliğinin küresel sistem üzerindeki etkilerini incelemeye odaklanması, bu yeniliklerin analiz modelini işlevsiz kılmayacağını göstermektedir. Zira alt-sistem analizi, taraflar arası ilişkilerin yoğunluğunu ve kendine özgülüğünü tespit etmektedir. Böylece, uluslararası siyasetin büyük ve küçük aktörleri arasındaki farka odaklanan alt-sistem analizi, iki büyük aktörün ilişki yoğunluğunu ölçmek için kullanışlı araçlar sunmaya devam etmektedir.

5. RF-Çin İlişkilerinin Sistemik Değeri

İki devletin ilişkileri, taşıdıkları anlam itibarıyla, küresel sistemin işleyişi ve dahası uluslararası ilişkilerin yapısının oluşması üzerinde kurucu etkiye sahiptir. Bu nedenle anlamı yeniden değerlendirilmeye ve uluslararası sistemin yapısına dair inşa edici rolü ortaya konmaya değerdir. RF-Çin ilişkileri, sistem tartışmalarının da odağındadır zira bu ilişkiyi ve ilişkinin kapasitesini ortaya koymadan sistemi doğru analiz etmek neredeyse olanaksızdır. Bu noktada alt-sistem analizinin savları, RF-Çin ilişkilerinin niteliğini ve sistemi belirleme kapasitesini öngörmek için kullanışlı bir anlam çerçevesi sunmaktadır.

5.1 RF-Çin İlişkilerinin “Yapısal” Özelliği

Herhangi bir sistemin temel yapısal özelliklerinden biri, güç yapılandırmasıdır (Brecher, 1963, s. 221). Gücün dağılımı ve seviyesini ifade eden bu ilkenin, RF ve Çin ilişkileri ekseninde oldukça yüksek bir değer ifade ettiği belirtilmelidir. Her iki aktör de güçlü ekonomilere, manevra kabiliyeti yüksek ordulara ve nitelikli insan gücüne sahiptir. Gerek sert gerekse yumuşak güç unsurları açısından hem RF hem de Çin, küresel etkinliklerini giderek arttıran aktörlerdir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde her iki aktörün de kendi etki alanlarında nüfuz sahibi oldukları gözlenmektedir. Bu nüfuzun kaynağı elbette ki öncelikle askeri ve ekonomik kabiliyetlerden ileri gelmektedir. RF ve Çin’in silahlanmaya artan miktarlarda kaynak ayırması, bu bağlamda önemlidir. 2019’da dünyada silahlanmaya harcanan toplam paranın %38’lik oranını tek başına gerçekleştiren ABD’nin ardından Çin, %14’lük oranıyla dünyanın silahlanmaya en çok kaynak ayıran ikinci devletidir. RF ise %3,4’lük bir payla, Hindistan’ın ardından, silahlanmaya en çok kaynak ayıran dördüncü devlettir (SIPRI, 2020). Aynı araştırma kuruluşunun 2021 için paylaştığı veriler incelendiğinde Rusya ve Çin’in silahlanmaya ciddi miktarda kaynak ayırmaya devam ettiği gözlenmektedir (SIPRI, 2022). Rusya’nın 2022 Ukrayna müdahalesi gibi uluslararası silahlı çatışmalar ve krizler, bu harcama eğilimini kaçınılmaz olarak güçlendirecektir.

RF ve Çin’in askeri harcamaları arasındaki dengesizlik, güç dağılımının aktörlerden hangisinin lehine olduğuna ilişkin tek başına anlamlı bir veri sunmasa da RF’nin sahip olduğu ve SSCB’nin askeri mirası olarak değerlendirilen nükleer güç kapasitesinin, Çin’in nükleer güç kapasitesinden fazla olduğu açık olarak ortadadır (SIPRI, 2021). Global Fire Power’ın (2022) yaptığı değerlendirmeye bakıldığında da 2021 yılında dünyanın en güçlü ilk dört ülkesi sırasıyla ABD, RF, Çin ve Hindistan olarak görülmektedir. Küresel nükleer güç dengesinin RF lehine olduğunu gösteren tablo, Çin’in RF ve ABD’nin sahip olduğu yüksek askeri kapasiteye erişmek için büyük bir nedene sahip olduğunu göstermektedir. Askeri kapasite verilerinin hangi taraf lehine olduğunu tespit etmek kolay görünmese de bölgedeki toplam güç dağılımının RF-Çin lehine olduğu açıktır. Nihayetinde RF ve Çin’in ifade ettiği toplam güç seviyesi, şüphesiz ki artmaktadır. RF ve Çin ortaklığının küresel etkisi ise bu güç seviyesi ile doğru orantılıdır.

RF-Çin arasındaki toplam güç dağılımını etkileyen bir başka etmen, RF’nin Çin için her zaman önemli bir silah tedarikçisi olmasıdır. Özellikle 2010 sonrasında RF, Çin’in en büyük silah tedarikçisi durumuna gelmiştir. Bununla birlikte Çin, Askeri Modernizasyon Programı ile kendi teknolojisini geliştirmeye başlamıştır (SIPRI, 2020). Böylece Çin’in, RF’nin geliştirdiği silah teknolojilerinden doğrudan etkilendiği ancak ona karşı bağımlılık derecesinin azaldığı söylenebilir. SIPRI raporlarına göre Çin, havacılık ve elektronik harp silah satışlarıyla, ABD’nin ardından dünyanın en büyük ikinci silah satıcısı konumuna gelerek bu konuda RF’yi geride bırakmıştır. RF’nin silah tedarikinin yanında Çin’in özerk bir silah üreticisi olmaya başlaması gibi

faktörler birlikte değerlendirildiğinde, RF-Çin ortaklığının ifade ettiği güç merkezinin her geçen gün muhkemleştiği görülmektedir.

RF ve Çin arasında silahlanma konusunda oldukça yakın bir ilişkinin olduğu açıkça gözlenebilmektedir. Her iki devletin de yurt dışında asker konuşlandırma ve üs kurma konusunda aktif oldukları da hesaba katıldığında, oluşturdukları güç merkezinin küresel etki kapasitesinin giderek arttığı ortaya çıkmaktadır. Bu verilere küresel silah satış sayıları da eklendiğinde RF ve Çin menşeli askeri ürünlerin küresel silah pazarında kendine oldukça geniş yer bulduğu ve bu iki devletin kendi güvenliklerini sağlama noktasında bağımsız davranabildikleri görülmektedir (SIPRI, 2022).

Yukarıdaki veriler ışığında değerlendirildiğinde RF ve Çin'in oluşturduğu 'güç merkezindeki' güç dağılımının nispeten dengeli olduğu ve bu aktörlerin sadece kendi bölgelerinde değil, küresel ölçekte de etki üretebilme kapasitesine sahip oldukları tespit edilmelidir. Her iki devletin de BM nezdindeki uluslararası askeri misyonlarda görev alması ve bundan bağımsız olarak yeni üsler elde etmesi, bu bağlamda değerlendirilmelidir. Üstelik bu maddi güç unsurları, BM Güvenlik Konseyi'ndeki veto hakkıyla desteklenmekte ve küresel güvenlik konularında geniş bir hareket alanı doğurmaktadır. Bunun örneği, Rusya'nın 2022 yılında Ukrayna'ya müdahalesinde gözlenmiştir. RF, Güvenlik Konseyindeki veto gücü nedeniyle kendisini BM'nin askeri operasyonlarında muaf tutmuş; Çin de BM'nin Rusya'ya yönelik yaptırım kararına katılmayarak Rusya'nın dış politik eylemlerini zımnen desteklemiştir (Aytekin, 2022).

RF ve Çin'in ürettiği güç kabiliyetini daha açık olarak ortaya koyma ve güç dağılımlarını kavrama imkânı vermeleri açısından her iki ülkenin de demografik ve ekonomik verileri incelenmeye değerdir. Zira RF ve Çin'in sahip olduğu nüfus ve ekonomik büyüklük, tarafların ifade ettiği gücün nispi ölçüsünün tespit edilmesi için kullanışlı veriler sunmaktadır.

1.45 milyarlık nüfusuyla dünyanın en kalabalık devleti olan Çin (Worldometers, 2022a) ve 146 milyonluk nüfusuyla dünyanın en kalabalık 9. devleti olan RF (Worldometers, 2022b), dünya toplam nüfusunun yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır. RF için nüfus yoğunluğu (kilometre kare başına düşen kişi sayısı) 8.882 iken Çin için bu sayı 147.774 olarak kaydedilmiştir (The World Bank, 2020a). 17.130.000 km² yüz ölçümü ile dünyanın en geniş topraklarına sahip ülkesi olan RF ile 9.598.094 km² yüz ölçümü ile dünyanın en geniş topraklarına sahip üçüncü ülkesi olan Çin gerek demografik gerekse ekonomik anlamda güçlü aktörler olarak öne çıkmaktadır (The World Bank, 2020b). RF'nin 1.464 milyar dolarlık GSMH'sine karşılık Çin'in 14.860 milyar dolarlık GSMH'si dikkate alındığında bu nüfusun ciddi bir pazar oluşturduğu ve iki devletin meydana getirdiği güç merkezini kuvvetlendirdiği görülmektedir. Zira Dünya Bankası'nın 2019, 2020 ve 2021 verilerine bakıldığında her iki devletin de anlamlı bir işgücüne, satın alma gücüne, tüketim ve üretim kapasitesine sahip olduğu görülmektedir (IMF, 2020).

Taraflar arasındaki ekonomik ilişkiler incelendiğinde, ekonomilerinin tamamlayıcı özelliğe sahip olduğu ancak RF aleyhine bir dengede geliştiği gözlenmektedir. Çin, RF'nin hem ihracatta hem de ithalatta en büyük ortağıyken; RF, Çin için aynı değeri ifade etmemektedir. Öte yandan Rusya Çin'e daha ziyade hammadde ve enerji kaynakları satışı yaparken Çin Rusya'ya işlenmiş ve katma değerli ürün satışı gerçekleştirmektedir (The Observatory of Economic Complexity, 2020). 2011 ile 2020 yılları arasındaki ticaret hacmi 2018 ve 2019 yılları hariç tutulmak üzere Çin lehine gelişmiş ve Çin, Rus dış ticaretindeki payını giderek arttırmıştır (Federalnaya Tomojennaya Slujba, 2021; Statista, 2020). Bununla birlikte Rusya'nın Çin için ifade ettiği ekonomik hacmin karşısında Rusya, Çin için benzer bir büyüklüğü ifade etmemektedir. Taraflar arasında simetrik bir bağımlılığın olduğu değerlendirilmekle birlikte, Rusya-Çin ekonomik ilişkileri incelendiğinde Rusya'nın Çin'e daha yüksek düzeyde bağımlı olduğu görülmektedir.

Rusya'nın Çin açısından ciddi bir enerji tedarikçisi olduğu bilinmekle birlikte Çin toplam ticareti içindeki Rusya'nın payının, Rusya toplam ticaretindeki Çin'in payından oldukça küçük olduğu kaydedilmelidir. Başka bir ifadeyle, Rusya için Çin, Çin için Rusya'nın ifade ettiğiinden çok daha büyük bir partnerdir (Lowy Institute, 2020). Bu veriler ışığında değerlendirildiğinde RF-Çin ilişkilerinin askeri anlamda RF lehine; ekonomik anlamda ise Çin lehine geliştiği gözlenmektedir.

Tüm bu veriler her iki devletin temsil ettiği güç seviyesini mutlak olarak tespit etmek için tek başlarına elbette yeterli olamazlar ancak bu konuda bir fikir verirler. Tüm bu veriler bize, RF'nin nükleer caydırıcılık kapasitesine, Çin'in ise ekonomik kapasiteye sahip olduğunu göstermektedir. Bu iki güç unsurunu şimdilik uyumlu kullanma yeteneği geliştirme çabasında olan taraflar, kendi etki alanlarında bir güç merkezi meydana getirmektedirler.

RF ve Çin'in etkin varlığı, küresel güçlerin bu bölgedeki manevra alanını daraltmaktadır. Öte yandan bu iki aktör, nüfuz alanlarını zimni olarak paylaşmış görünmektedir. Çin'in RF'nin etki alanında RF aleyhine ekonomik etkinliğini arttırdığı gözlemlense de Çin'in Güney Asya alt-sisteminde etkin olmasına karşın RF'nin Orta Asya'da etkin bir politika yürütmesi, bu görüşü desteklemektedir (Karaca & Yüce, 2017, s. 161). Ne var ki görünüm bu olsa da Japonya, Hindistan, Pakistan ve ASEAN'ın bölgedeki varlığı yadsınmamalıdır. Zira bu aktörler, bölgenin etkin güçleri olarak güç dağılımını ve dengesini etkileyen oyuncularlardır. Ayrıca ABD de bölgedeki etkin askeri varlığıyla RF ve Çin'in yakın bölgelerindeki güç denkleminde hesaba katılmalıdır. BAV Group'un 2018 verilerine göre dünyanın en güçlü ilk üç devleti olarak ABD, RF ve Çin sayılmıştır (Hanuschek, 2018). Bu veriler bize, RF ve Çin'in meydana getirdiği güç merkezinin ABD etkisinden muaf olma ayrıcalığına sahip olmadığını göstermektedir.

Yukarıda söylenenlerden yola çıkıldığında RF-Çin ilişkisinde bir güç hiyerarşisinin görülmediği ancak devletlerin yakın çevreleri hesaba katıldığında RF-Çin merkezi lehine bir güç yapılanması geliştiği görülmektedir. Orta Asya'daki küçük devletler ile Güneydoğu Asya'nın nispeten küçük devletleri, RF ve Çin lehine zayıf bir güç yapılanması sergilemektedirler. Bununla birlikte daha geniş bir coğrafi perspektiften değerlendirildiğinde Hindistan, Japonya, Güney Kore ve ABD'nin askeri varlığı ve Avrupa devletleri tarafından kuşatılmışlığı, RF-Çin bloğunun geniş bir güç eksenince çevrelendiğini göstermektedir (Korkmaz, 2020).

Diğer bir yapısal özellik, örgütsel bütünleşme ile ilgilidir (Brecher, 1963, s. 223). Brecher'in geliştirdiği bu yaklaşımın önemli bir diğer parametresi, RF ve Çin arasında ilişkilerin dikey yapılanmasını ortaya koymaya yönelik bakış açısı sunmaktadır. Zira iki devlet arasındaki bölgesel örgütlenmenin ve etkileşim yoğunluğunun analizi, taraflar arasındaki çok kutupluluk söyleminin 'kutup' olma kapasitesini ortaya koyan önemli bir gösterge olacaktır. Bu bağlamda RF ve Çin açısından önemli bir güvenlik tedarikçisi olan ŞİÖ'nün, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) ile olan ilişkilerini geliştirmesi, taraflar arasındaki örgütsel bütünleşme derecesini arttırmaktadır (ŞOS, 2020b). Böylece RF ve Çin, üyesi oldukları uluslararası örgütlerin koordine olmasını sağlayarak başta güvenlik olmak üzere çeşitli ekonomik ve politika hedeflerini de 'karşılıklı bağımlı' biçimde gerçekleştirmeyi hedeflemektedir.

Yukarıda anılan örgütlenmeler yoluyla bölgesel düzlemde somut kazanımlar elde eden Rusya ve Çin, küresel düzlemde de pratik kazanımlar elde etmek için aralarındaki iş birliğini dış politikalarındaki koordinasyonu arttırmak suretiyle elde etmek istemektedirler. Bunun örneği Rusya'nın 24 Şubat'ta başlattığı Ukrayna savaşında gözlenmektedir. Taraflar bundan başka, uluslararası örgütlerde daha fazla rol almak, küresel finans sistemini geliştirmek yönünde girişimlerde bulunmak ve uluslararası krizlerin çözümünde daha etkin rol almak gibi ortak tutumları ile aralarındaki iş birliğinin küresel etkisini arttırmaktadırlar.

RF ve Çin arasında bulunan ve pek çok alanı kapsayan bütünleşme düzeyi giderek yükselmektedir. Devletlerarasında çok katmanlı bir ilişki ağının oluşması, şüphesiz ki ilişkilerdeki kurumsallığa işaret etmektedir. Taraflar arasındaki ilişkilerin kurumsallığını ifade eden ŞİÖ, başta ekonomi ve finans olmak üzere kültür ve güvenlik gibi alanlarda iki devletin etki alanlarıyla birlikte yoğun bir etkileşim sağlamasının zemini olarak fonksiyon üretmektedir. RF ve Çin bu zeminde hukuk, polisiye, finans, ticaret, güvenlik, kültür ve teknik gibi alanlarda sıkı bir ilişkiler ağı geliştirmektedir. Üstelik taraflar ortak düzenledikleri askeri tatbikatlar yoluyla da askeri kapasitelerini koordineli biçimde kullanma kabiliyetlerini geliştirmektedirler (Maslov, 2020). Güvenlik alanda geliştirilen iş birliği, tarafların bütünleşme düzeyini anlamaya ilişkin önemli bir gösterge olarak değerlendirilmelidir.

BRICS (Brazil, Russia, India, China, and the Republic of South Africa), iki devletin örgütsel bütünleşmesini temsil eden bir başka faktördür. Ekonomileri birbirine benzediği ve dünya ekonomisini gelecek 10 yılda sürükleyeceği öngörülen ekonomilerin ortaklığı olan BRICS (O'Neill, 2001, s. 6), 2009'daki ilk resmi zirvesinin ardından 2011'de kurumsallaşma sürecine girmiştir (Koçetkov, 2019, s. 84). Bu teşkilat, ekonomiyi öncelese de IMF'deki oy gücünü artırma girişimiyle üyelerinin küresel politik gücünü arttırmak için rol oynamaktadır (Bryanski, 2012). Üstelik liderler, yalnızca devlet içindeki ekonomik durumların iyileştirilmesi değil, küresel konulara acil çareler üretilmesi noktasında da bir amaca sahip olduklarını açıkça ortaya koymaktadırlar (University of Toronto, 2016). Bu etkinin artmasını arzulayan Çin, bu platformun genişlemesini de istemektedir (Bloomberg, 2022).

BRICS Artı formatıyla sistemin diğer üyeleri ile olan ilişkilerini geliştiren BRICS grubu, uluslararası sistemde daha etki olmak için girişimlerini sürdürmektedir (BRICS, 2022a). 'Küresel Kalkınma İçin Yeni Bir Çağın Başlangıcı' temasıyla 2022 yılında Çin'in ev sahipliğinde toplanan 14. BRICS Zirvesi, bu yönde atılmış kurumsal bir adım olarak değerlendirilmelidir. Zira bu zirve sonunda yayınlanan Pekin Bildirgesi, küresel yönetişimin reformu, BM Şartının desteklenmesi ancak BM Güvenlik Kurulunun reform edilmesi ve Rusya'ya karşı uygulanan baskıların haksızlığı gibi konuları içermektedir (BRICS, 2022b). Bu, 2021 yılında yayımlanan ve sistemin çok taraflılığını destekleyen BRICS ülkeleri dış işleri bakanları deklarasyonu ile birlikte düşünüldüğünde Rusya ve Çin'in, örgütsel bütünleşme noktasında ciddi bir kurumsallaşma sağladıkları ve bu kurumsallaşmanın çok kutupluluğun inşasına hizmet ettiği görülmektedir (Ministry of External Affairs of India, 2021). Çok kutupluluğun geliştirilmesi noktasında elde edilen bu kazanımlar, yapısal özellik olan örgütsel bütünleşmenin her iki devlet açısından ne denli ciddi bir seviyede olduğuna işaretler.

2019 yılı için dünya nüfusunun %41'ini, dünya GSMH'nin %24'ünü, dünya yüz ölçümünün %30'unu ve dünya ticaretinin %16'sını oluşturan BRICS için çok kutupluluğu desteklemenin mümkün olduğu kabul edilmelidir (BRICS, 2021). BRICS, ŞİÖ ile birlikte düşünüldüğünde RF ve Çin'in güvenlik, ekonomi ve politika alanlarında yoğun biçimde bütünleşmeye devam ettikleri değerlendirilmelidir. Zira küresel nitelikteki BRICS ile ekonomik manevra kabiliyetlerini arttıran taraflar, ŞİÖ ile bölgesel düzeyde güvenlik arzularını arttırmaktadırlar. Ayrıca Hindistan, RF ve Çin ile koordineli hareket ettiğinde bu aktörlerin Asya bütünlüğünü temsil etme kabiliyetini giderek geliştirdiği de söylenmelidir. Zira Hindistan, Rusya, Çin ve ABD ile geliştirdiği dengeli ilişkileri ile bölgesel ve küresel etkisini arttıran bir aktör olarak öne çıkmaktadır.

RF ve Çin'i bütünleştiren ve ifade ettikleri güç merkezini sağlamlaştıran bir başka unsur, tarafların 2014 yılında imzaladıkları enerji anlaşmasıdır. Bu anlaşma ile enerji alanında RF'nin talep güvenliği, Çin'in ise arz güvenliği büyük ölçüde sağlanmıştır. Öte yandan RF, Batı pazarına olan bağımlılığını nispeten azaltırken Çin, ihtiyaç duyduğu enerjiyi güvenli ve uzun vadeli tedarik etme imkânını elde etmiştir. Enerji anlaşması ile Çin, RF'ye uzun vadeli ve yüksek

miktarda kredi vermeyi de kabul etmiştir. 2014 Enerji Anlaşması, RF'nin Çin'den 25 milyar dolar kredi anlaşması imzalaması ile birlikte değerlendirildiğinde bunun, tarafları uzun vadeli birbirine bağlayan, karşılıklı bağımlılığı arttıran ve karşılıklı güveni inşa eden bir gelişme olduğu tespit edilmelidir. (Demirtaş, 2014, ss. 1-6). Rusya'nın 24 Şubat Ukrayna müdahalesi sonrası Batı ile kötüleşen ilişkiler nedeniyle sekteye uğrayan enerji sevkiyatı, Çin gibi alıcılar vasıtasıyla Rus ekonomisini beslemeye devam etmiştir. Bu örnek de iki devletin karşılıklı bağımlılığının, ikili ilişkileri güçlendirdiği bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

RF ve Çin'i yakınlaştıran ve gerek ekonomik gerek politik gerekse askeri olarak birbirine bütünleştiren bir başka hızlandırıcı faktör ise Çin'in geliştirdiği Kuşak-Yol Projesidir. Ekonomik amacı ön planda olan ancak askeri, politik ve kültürel boyutları da içeren proje, RF'nin taşıdığı endişelere rağmen her iki devleti finansal ve stratejik olarak yakınlaştırmaktadır. Çin'in etkinliğini açık olarak ortaya koyan, muhatapları ile Çin arasında Çin'in lehine asimetrik bağımlılık oluşturan ve borç diplomasisi içeren bir mahiyete sahip olan bu girişim, RF'nin tüm çekincelerine rağmen şimdilik etkin olarak geliştirilmektedir (Karaca, 2020). Bu proje, her iki aktör için de belirli ölçüde yararlar taşımaktadır. Bu nedenle tarafların ilişkilerini muhkemleştiren bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Bütünleşme derecesi ise üçüncü bir yapısal özellik olarak öne çıkmaktadır. Bu, alt-sistem üyeleri arasındaki etkileşimin karakter ve sıklığı ile ilgilidir (Brecher, 1963, s. 227). RF ve Çin arasında yargı, polis teşkilatı, eğitim vb. alanlarda iş birliği süreçleri yakın bir geçmişte işlemeye başlasa da güvenlik, ekonomi ve dış politika gibi alanlarda yaşanan yakınlaşma ve uyum, tarafların ilişki yoğunluğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu sürecin hızını, derinliğini ve tarafların ilişkilerindeki rekabet doğasını dikkate aldığımızda bütünleşmenin, henüz yapılanma aşamasında olmasına rağmen, başarıyla ilerlediğini söyleyebiliriz.

RF ve Çin arasındaki bu bütünleşme derecesi, bölgelerinde bir güç boşluğu oluşmasının da önüne geçmektedir. Bu nedenle ABD gibi küresel oyuncular, RF ve Çin'in etki alanlarında var olabilmek için RF-Çin'in oluşturduğu 'güç merkezini' zayıflatmak zorundadır. Zira RF ve Çin'in etki alanları, uluslararası güç mücadelesinin önemli bir sahasıdır. Bölge, sadece RF ve Çin'in değil, aynı zamanda ABD, Hindistan, Japonya gibi aktörlerin de ilgi odağındadır. Nitekim bölgedeki nüfuz mücadelesi konusunda bölge içi ve bölge dışı büyük aktörler arasındaki rekabet, daha küçük devletlerle ittifak ve güvenlik ilişkileri geliştirmeyi beraberinde getirmektedir. Bunun sonucunda küçük devletler, büyük devletler tarafından ittifak sistemlerine dâhil olmaya zorlanmakta veya bir büyük güce karşı bir başka büyük güçle ittifak kurma zorunluluğu hissetmektedir. Başka bir ifadeyle, RF ve Çin'in kendi etki alanlarında kurdukları hâkimiyet, ifade ettikleri güç merkezi ve küresel politikadaki artan etkinliği, bir yandan güç merkezini oluştururken diğer yandan da kendi güvenlik zafiyetini yaratmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, RF ve Çin'in ürettiği güç merkezinden güvensizlik algılayan Japonya, Güney Kore, Endonezya ve Tayvan gibi devletler, bölge dışı aktörler ile yakınlık kurmayı seçmektedir. Mesela 2021'in başında ABD ve Japonya'nın, Çin denizinde mevcut durumu değiştirecek bir hamleye karşı ortak hareket edeceklerini yineleyen beyanları bu bağlamda değerlendirilmelidir (Mercan, 2021). Benzer şekilde ABD, Japonya, Avustralya ve Hindistan arasında özellikle denizcilik alanında iş birliğini derinleştirmeyi amaçlayan QUAD, ABD Geçici Ulusal Güvenlik Stratejisi Belgesinde adlandırıldığı şekliyle Hint-Pasifik bölgesinde yakın gelecekte nüfuz artırmak için iyi bir zemin oluşturmaktadır (Vanak vd., 2021). Yani RF ve Çin'in ifade ettiği güç merkezi, kendi çekici ve itici etkisini yaratmaya devam etmektedir.

5.2 RF-Çin İlişkilerinin “Dokusal” Özelliği

RF ve Çin ilişkilerinin çok kutupluluğu gerçekleştirme kapasitesini ortaya koymanın ikinci aşaması, taraflar arası ilişkilerin dokusal özelliklerini incelemeyi gerektirmektedir. Dokusal özellikler, ilişkilerin meydana geldiği ortamın özellikleri ile ilgilidir ve bu aşamada ikili ilişkilere işlevsellik kazandıran ‘değerlerin ortaklığını’, ‘siyasi sistemlerinin istikrarını’ ve ‘siyasal sistemlerin benzerliklerini’ esas almaktadır. Bu parametre serisi taraflar arasında yüksek iletişim ve ulaşım imkânı, ortak ve tutarlı dış politika yaklaşımı, uyumlu değerler sistemi, siyasal sistemlerindeki farklılığa rağmen bunun ilişkileri zedelemesini önleyen ortak çıkarlar bütünü ve küresel sistemle etkileşimlerindeki benzerlik ile tanımlanmaktadır.

RF ve Çin arasında yüksek düzeyli ve yoğun ilişkinin varlığı açıktır. Taraflar arasında geniş alandaki iş birliğini kapsayacak şekilde üç yüzün üstündeki hükümetler arası anlaşmayı, bunun delili olarak görmek gerekir (Lavrov, 2019). Taraflar arasında devlet liderleri düzeyinde gerçekleşen resmi temaslar dışında Dışişleri Bakanlığı düzeyinde düzenli ve istikrarlı görüşme trafiği de mevcuttur. Bu yoğun temas düzeyi, tarafların uluslararası sorunlar karşısında ortak tutum benimsemesini ve uygulamalarındaki tutarlılığı mümkün kılmaktadır. Üstelik tarafların ŞİÖ, BRICS ve diğer uluslararası kuruluşlarda yürüttükleri yoğun görüşmeler dikkate alındığında ortaya ciddi bir iletişim yoğunluğu da çıkmaktadır.

Taraflar arasında yürütülen yoğun görüşme trafiği, uluslararası sorunlar karşısında ortak tavır geliştirmeyi şüphesiz ki kolaylaştırmaktadır. Her iki devletin modern dünya düzeninin temel sorunları ve prensipleri konusundaki yaklaşımları birbirine çok yakındır ve kimi zaman da ortaktır (Lavrov, 2019). Dış politikalarındaki ana yönelimi çok kutupluluğun sağlanması yönünde belirleyen RF ve Çin sadece Tayvan, Kuril Adaları ve Doğu Türkistan/Sincan gibi nispeten bölgesel meselelerde değil; Kosova Krizi, Ukrayna Krizi, Suriye Savaşı, İran’ın nükleer programı, Irak’ın işgali, NATO’nun genişlemesi ve alternatif uluslararası finansal ve bankacılık sistemlerinin geliştirilmesi gibi küresel konularda da uyumlu bir yaklaşıma sahiptir.

Her iki devletin bu denli koordineli ve uyumlu biçimde ‘güç merkezini’ oluşturması, elbette ki çeşitli kolaylaştırıcı unsurlarla mümkün olabilmektedir. Bu noktada çeşitli farklarla tecrübe edilen ideolojik ortaklık, Soğuk Savaş sonrasında ABD’nin teklifi karşısında geliştirilen benzer itirazlar, Batı söylemindeki ‘öteki’ olmakta birleşmek, ekonomilerinin ve askeri yapılarının karşılıklı tamamlayıcılık özelliği taşıması ve ulusal rolleri arasında meydana gelen doğal uyum, tarafların ortak değerler sistemi üretmesini mümkün kılmaktadır. Burada sözü edilen değer sistemi, kültürel veya medeniyet bağlamında değil, iç siyaset ve dış politika eylemlerine atıf yapmaktadır. Böylece RF ve Çin ilişkileri kendine özgü dokusal özelliğini üretmiş ve ikili ilişkilerin küresel sistem nezdinde anlamı kuvvetlenmeye başlamıştır.

Taraflar arasındaki değer sistemini uyumlu kılan başka özellikler de mevcuttur. Her iki devletin de seküler sistemlere sahip olması, farklı biçimlerde de olsa serbest ekonomiyi deneyimlemeleri, Batı menşeli değerler sistemine karşı temkinli yaklaşımları, iç politikalarında özgün bir istikrar anlayışa sahip olmaları ve dış politikalarını özerk biçimde geliştirme kabiliyetleri bunlardan bazılarıdır. Bu, tarafların ilişkilerinin gerçekleştiği dokusal özellikleri görünür kılmaktadır.

Yukarıda anlatılanlar bağlamında düşünüldüğünde, uluslararası olaylar karşısında takındıkları benzer ve birbirlerini destekleyici tutumları, RF ve Çin arasındaki uyuma ve koordinasyona dair somut göstergelerdir. Çin, RF’nin Kırım politikasını, Kuril Adaları yaklaşımını ve Suriye politikasını önemli ölçüde kabul etmekte ve RF’yi uluslararası platformlarda desteklemektedir (Bilal, 2019; Yürük, 2020). Benzer şekilde RF de Sincan-Uygur Özerk Bölgesi konusundaki tutumunda (Golos Ameriki, 2019) ve Tayvan ile yaşadığı sorunlarda (Zaharova,

2019) Çin'i desteklemektedir. Tarafların 2000-2020 arasındaki BM Genel Kurulu ve BM Güvenlik Konseyi oylamalarındaki paralellik (United Nations Security Council, 2022) dikkate alındığında dış politikalarında oldukça uyumlu bir çizgide oldukları açıkça gözlenebilmektedir.

Dokusal özelliklerin ikili ilişkileri desteklediği ve çok kutupluluk söylemini somutlaştırdığı koşullarda RF ve Çin, küresel sistemle sıkı bir etkileşim içindedir. Tarafların küresel meselelerde sergiledikleri koordinasyon, ikili ilişkilerin özerkliği güçlendirmektedir. Sistemle en güçlü ve kurumsal temasını BM Güvenlik Konseyi'ndeki konumları ile sağlayan RF ve Çin, IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi mevcut uluslararası sistemin yarattığı teşkilatlarda yer alırken kendi inisiyatifleriyle geliştirdikleri ŞİÖ, BRICS gibi uluslararası teşkilatları da sistemin önemli unsurları haline getirmektedirler. Bununla birlikte Kuril Adaları, Kırım'ın ilhaki, Tayvan, Senkaku/Diaoyu Adaları, Güney Çin Denizi sorunları gibi uluslararası etkiler üreten sorunların tarafları olmakla da uluslararası sistem içerisinde doğrudan temas kurulması gereken yapılarını öne çıkarmaktadırlar. Öbür yandan ŞİÖ'nün genişlemesine bakışlarındaki değişim, bölgesel denge dinamiklerini değiştirebilecek ve küresel sonuçlar üretebilecek bir yapıdadır (Karaca & Yüce, 2017, s. 176). Üstelik RF ve Çin'in çok kutupluluk söylemi bizatihi küresel sistemi biçimlendirmeye yöneliktir. Dolayısıyla RF ve Çin, sistemle olan temasını oldukça yüksek seviyede gerçekleştirmektedirler.

Bu noktada özel bir durum ortaya çıkmaktadır. Alt-sistem karakteri analiz edilen RF ve Çin, aynı zamanda küresel sistemin etkin üyeleridir. Dolayısıyla RF-Çin ortaklığının kendisi, hem alt-sistem karakteri sergilemekte hem de güç merkezi oluşturması itibarıyla küresel sistemin özerk bir oyuncusu haline gelmektedir. Başka bir ifadeyle RF ve Çin'in oluşturduğu güç merkezi, yapı ile karşılıklı etkileşim halindedir. Bu noktada mevcut uluslararası yapının çok kutupluluk özelliğinin güçlendiğini savladığımızda, Avrasya merkezli RF-Çin güç merkezinin, uluslararası sisteminin etkin aktörlerinden biri gibi davranabildiği gözlenmektedir (ŞOS, 2020a).

6. Sonuç

RF ve Çin, Soğuk Savaş sonrasının koşullarında geliştirdiği ve gerek bu koşullardan etkilenen gerekse bu koşulları etkileyen bir iş birliği inşa etmiştir. Başka bir ifadeyle, Rusya ve Çin'in içinde buldukları alt-sistemin dinamikleri, tarafları iş birliğine ve ortak bir iddia geliştirmeye yöneltmiştir. Neticede bu birliği, taşıdığı yapısal ve dokusal özellikler itibarıyla güçlü bir alt-sistem karakteri ifade ederek uluslararası sistemin yeniden yapılanmasında etkin bir rol oynamıştır ve buna devam etmektedir. Zira taraflar arasındaki iş birliği, küresel politikaya dair bir iddia taşımakta ve onu inşa etme çabasını içermektedir.

Çalışma, iki devlet arasındaki ilişkilerde güçlü iş birliği ve alt-yapı özellikleri tespit etse de elde edilen bulgular, bunun bir kutup ifade ettiğini söylemek için yeterli görülmemektedir. Nitekim tarafların da son dönemde söylemlerini çok kutupluluktan çok merkezliliğe çevirdikleri gözlenmektedir. Ancak yine bu çalışmayla, RF ve Çin'in inşa ettiği güç merkezinin ABD'nin teklifine karşı kararlı bir tavır sergilediği ve uluslararası yapıyı çok merkezliliğe evirmek için sistematik bir çaba içinde olduğu tespit edilmiştir. Öyle ki ABD, Çin'in özgün var olma biçimi ve RF'nin evrensellik iddiaları karşısında küresel konumunu korumakta giderek zorlanmaktadır. Bu bağlamda, RF ve Çin'in uluslararası sistemi etkileme kapasitelerini geliştirdikleri oranda ABD'nin teklifinin hızla aşındığı ve uluslararası yapının çok merkezliliğe evrildiği gözlenmektedir. Neticede taraflar, çok kutupluluk iddiaları ve bu yöndeki politikaları ile güç merkezinin olgun bir örneğini inşa etmişlerdir.

Çalışmada elde edilen bir başka sonuç, RF ve Çin ilişkilerinin oluşturduğu güç merkezinin, Orta Asya ve Güney Asya devletlerini etkilediğidir. SSCB'nin ardılı olarak RF, Orta Asya'daki etkisini yeniden tesis etmiş ve bunu kurumsallaştırmışken Çin, Güney Asya'da ekonomik etkisini politik güce dönüştürme kabiliyeti kazanmıştır. RF'nin kendi etki alanını Çin'in nüfuzuna karşı ne kadar koruyabileceği başka bir çalışmanın konusu olsa da bu iki devlet, sistematik ve uyumlu ilişkileriyle küresel etkiler üretebilme kapasitesini ve kabiliyetini geliştirmiştir. Özgün tavır geliştirebilme ve uygulama gücüne ve araçlarına giderek daha fazla sahip olmaya başlayan bu iki devlet, diğer aktörlerin müdahalesine mahal verecek bir bölgesel istikrarsızlığı önleme kabiliyetini de güçlendirmektedir. Bu kabiliyet, RF-Çin alt-sistemine kendi özgünlüğünü kazandıran etmenlerden biri olarak ileri çıkmaktadır. Zira RF ve Çin, güç unsurlarını ortak hedeflere yöneltme noktasında belirli bir konsensüs inşa etmişlerdir.

RF ve Çin'in kendi hinterlandları üzerinde kurdukları hegemonya bir bütün olarak değerlendirildiğinde, taraflar arasındaki ilişkilerin alt-sistem özelliğinin belirginleştiği yukarıda saptanmıştı. Böylece RF ve Çin'in, bölgesel alt-sistem karakteri kazanan ikili ilişkiler yoluyla Soğuk Savaş sonrası oluşma sürecini henüz tamamlamamış olan sistemin çok merkezlilik karakteri kazanmasında önemli bir inşa edici rolü yerine getirdikleri söylenmelidir. Zira bu iki aktör, alt sistem özelliği taşıyan ilişkileri yoluyla hem özerk bir güç merkezi oluşturmuş hem de sistemin etkin üyeleri olmaları nedeniyle onu doğrudan etkileme gücü elde etmişlerdir. Dolayısıyla uluslararası sistem ile RF ve Çin'in oluşturduğu alt-sistem, birbirlerini karşılıklı olarak inşa etmektedir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Niyazi İpek Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Aytekin, E. (2022, Mart 31). Çin: Rusya'ya uygulanan yaptırımlar gelişmekte olan ülkeleri olumsuz etkileyecek. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cin-rusyaya-uygulanan-yaptirimlar-gelismekte-olan-ulkeleri-olumsuz-etkileyecek/2550788>
- Biden, J. R. (2021, March). *Interim national security strategic guidance*. The White House. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf>
- Bilal, A. (2019, Aralık 18). İşte BM'nin Kırım kararına "hayır" diyen ülkeler. *Kırım Haber Ajansı*. <https://qha.com.tr/haberler/politika/iste-bm-nin-kirim-kararina-hayir-diyen-ulkeler/132973>
- Binder, L. (1958). The middle east as a subordinate international system. *World Politics*, 10(3), 408-429. <https://doi.org/10.2307/2009495>
- Bloomberg. (2022, Mayıs 21). Çin, BRICS grubunun genişletilmesini istiyor. *Bloomberg ht*. <https://www.bloomberght.com/cin-brics-grubunun-genisletilmesini-istiyor-2306840>
- Brecher, M. (1963). International relations and Asian studies: The subordinate state system of Southern Asia. *World Politics*, 15(2), 213-235. <https://doi.org/10.2307/2009374>
- BRICS. (2021). *Evolution of BRICS*. BRICS India 2021. <https://brics2021.gov.in/about-brics>
- BRICS. (2022a). *About BRICS +*. <https://brics-plus.com/#about>

- BRICS. (2022b, June 23). XIV BRICS Summit Beijing Declaration. BRICS 2022 China. http://brics2022.mfa.gov.cn/eng/dtxw/202206/t20220624_10709295.html
- Bryanski, G. (2012, June 21). Russia says BRICS eye joint anti-crisis fund. Reuters. <https://web.archive.org/web/20150410102743/http://in.reuters.com/article/2012/06/21/russia-brics-imf-idINDEE85K04C20120621>
- Çernikova, L. (2015). Rossiysko-Kitayskie Otnoşenie: İstoriya i Sovremennost [Russian-Chinese relations: History and modernity]. *Problemi Vostokovedeniya*, 2(68), 42–47.
- Çolakoğlu, S. (1999). Çin-Sovyet ittifakı döneminde (1950-1963) Orta Asya. *Bilgi*, (8), 13–25. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/25406/268083>
- Dedekoca, E. (2017). ABD-Çin İlişkilerinde Kriz Yönetimi. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 141–168. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/391848>
- Demirtaş, Ö. (2014). Rusya ve Çin arasında imzalanan doğal gaz anlaşması [Bilgi Notu]. Türkiye İş Bankası İktisadi Araştırmalar Bölümü. https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/ar_06_2014.pdf
- Engin Güder, B. & Pekcan, C. (2020). Bir kuşak bir yol projesi çerçevesinde Çin'in Afrika politikası ve çatışma çözümü yaklaşımı. *International Journal of Politics and Security*, 2(4), 173–196. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijps/issue/54281/747093>
- Federalnaya Tomojennaya Slujba. (2021). İtogi vneşney trgovli s osnovnimi stranomi. <https://customs.gov.ru/folder/511>
- Global Fire Power. (2022). *Military strength ranking*. <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>
- Golos Ameriki. (2019, Eylül 12). Rossiya podderjala deystviya kitayskih vlastey v sintzane. *Golos Ameriki*. <https://www.golosameriki.com/a/russia-supports-china-un-uighur/4997962.html>
- Güler, M. Ç., & Teke, M. A. (2021). Resmi belgeler ışığında Rusya'nın dış politika eğilimi. SETA Yayınları. <https://setav.org/assets/uploads/2021/07/R189-Rusya.pdf>
- Hanuschek, C. (2018, January 23). BAV group unveils 2018 best countries Rankings. BAV Group. <https://www.bavgroup.com/brands-culture/bav-group-unveils-2018-best-countries-rankings>
- International Monetary Fund [IMF]. (2020). *SearchReport for selected countries and subjects: October 2020*. World Economic Outlook Database. https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October/weo-report?c=922.&s=NGDPD,NGDPDPC,PPPSH,NGSD_NGDP,PCPIPCH,TM_RPCH,TX_RPCH,LUR,LP,GGR_NGDP,GGSB,GGXWDG_NGDP,BCA,&sy=2019&ey=2021&ssm=1&scsm=1&scs=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1
- İpek, N. (2022). Rusya'nın Avrasya tahayyülü: Söylem ve siyaset. İçinde A. Yıldırım & M. Akçapa (Ed.), *Dünya politikasında Avrasya: Aktörler ve stratejiler* (ss. 25-58). Paradigma Akademi.
- Karaca, R. K., & Yüce, M. (2017). The analysis of the regional sub-systems in international relations: South and East Asia as a regional sub-system. *Akademik Bakış*, 11(21), 157–182. <https://doi.org/10.19060/gav.379605>
- Karaca, R. K. (2020, Kasım 30). Kuşak ve yol projesi Çin için küresel askerî güç olma aracı mı?. *FikirTuru*. <https://fikirturu.com/jeo-strateji/kusak-ve-yol-projesi-cin-icin-kuresel-askeri-guc-olma-araci-mi>
- Kim, E. (2017, 22 Haziran). Srednaya aziya i kitay: perspektivi sotrudničestvo. *Regnum*. <https://regnum.ru/news/2291051.html>
- Kissinger, H. (2006). *Diplomasi* (İ. H. Kurt, Çev.; 5. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Koçetkov, N. (2019). Problemi i protivoreçie v BRICS. Çem vıgodna organizatsiya dlya rossii. *Mirovaya Ekonomika*, 3, 83–89.
- Korkmaz, H. (2020, Mayıs 14). Asya Pasifik'te jeopolitik rekabet derinleşiyor. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/asya-pasifik-te-jeopolitik-rekabet-derinlesiyor/1840579>
- Kotkin, S. (2016, June 15). Russia's perpetual geopolitics. *Global Affairs*. No. 3. <https://globalaffairs.ru/articles/vechnaya-geopolitika-rossii>
- Kremlin. (1997, Nisan 23). Rossiysko kitayskaya sovmeştına deklaratsiya mnogopolarnom mire i formirovaniye novogo mejdunarodnogo poradka. <http://www.legal-way.ru/agr47.php>
- Kremlin. (2005, Haziran 30). Sovmeştına deklaratsiya rosiyskoy federatsiyı i Kitayskoy Narodnoy Respubliki o mejdunarodnom poradke v 21. Veke. <http://www.kremlin.ru/supplement/3660/print>
- Kremlin. (2016). Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsiyı ot 30.11.2016 g. No: 140. <http://www.kremlin.ru/acts/bank/41451>
- Lavrov, S. (2019, Ocak 16). O rassiysko-kitayskih otnoşeniyah startegičeskogo partnyörstva. *MİD Rossii*. <https://www.mid.ru/ru/strategiceskoe-partnerstvo-s-kitaem>
- Leonard, M. (2022, June 13). The real end of pax Americana. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/japan/2022-06-13/real-end-pax-americana>
- Lowy Institute. (2020). *Trade*. <https://power.lowyinstitute.org/network-power/trade/china>
- Madra, Ö. (1971). Kruşçeff'ten sonra Çin-Sovyet ilişkileri (1965-1970). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 26(01), 273–321. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001187
- Maizland, L. (2022, June 14). China and Russia: Exploring ties between two authoritarian powers. *Council on Foreign Relations*. <https://www.cfr.org/background/china-russia-relationship-xi-putin-taiwan-ukraine>

- Malyarenko, E. (2014, Ekim 13). Kratkaya İstoriya Rossiysko-Kitayskih Otnoşeniy. *Kommersant Gazetesi*. <https://www.kommersant.ru/doc/2587637>
- Marakhovsky, V. (2017, Mayıs 23). Çto Nujno Znat O Kitayskoy Ugrozı i Kak Ot Neyo İzbavştsa. <https://ria.ru/analytics/20170523/1494873303.html>
- Maslov, A. (2020, Kasım 6). Rossiya i kitay: teoriçeski vosmojnıy voennyıy soyuz. *Russian Council on Foreign Affairs*. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/rossiya-i-kitay-teoreticheski-vozmozhny-voenny-soyuz>
- Mercan, A. F. (2021, Ocak 24). Japonya ve ABD'den Güney ve Doğu Çin Denizi'nde tehditlere karşı 'kararlılık' mesajı. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/japonya-ve-abdden-guney-ve-dogu-cin-denizinde-tehditlere-karsi-kararlilik-mesaji/2120834>
- Ministry of External Affairs of India. (2021, June 1). *BRICS joint statement on strengthening and reforming the multilateral system*. https://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/33888/BRICS_Joint_Statement_on_Strengthening_and_Reforming_the_Multilateral_System
- Muhammed, M. & Ishiharo, S. (1998). *Hayır diyebilen Asya* (H. T. Kösebalaban, Çev.). İlke Yayıncılık. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1995).
- North Atlantic Treaty Organization [NATO]. (2022, June 29). *Madrid summit declaration*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_196951.htm
- O'Neill, J. (2001, November 30). *Building better global economic BRICs* (Global Economics Paper No. 66). Goldman Sachs. <https://www.goldmansachs.com/insights/archive/archive-pdfs/build-better-brics.pdf>
- Özcan, O. (2021). Avustralya'nın Asya-Pasifik'te tehdit algısı: Sarı tehlike (1850–1914). *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 17(40), 865–898. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrtrj.1029874>
- Özsağlam, M. T. (2019). Sınırlı stratejik ortaklık: Rusya-Çin ilişkileri. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 70-90. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/773177>
- Putin, V. (2022, 3 Şubat). Rossiya i kitay: Streteğičeskie partnörstvo. *Kremlin*. <http://kremlin.ru/events/president/news/67694>
- Rojkov, E. (2009, 16 Haziran). Deklaratsiya ŞOS: mnogopolarnost neobratima. *Vesti*. <https://www.vesti.ru/doc.html?id=293997>
- Saçko, G. (2003). Evraziystvo i kontseptsiya vneşney sovremennoy Rossii. *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 10(1), 46–55.
- Sander, O. (1966). Khrushchev'den sonra Sovyetler Birliği - komünist Çin ilişkileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 21(03), 253–280. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000468
- Stockholm International Peace Research Institute. [SIPRI]. (2020). *Arms production*. <https://sipri.org/research/armament-and-disarmament/arms-and-military-expenditure/arms-production#expanded>
- Stockholm International Peace Research Institute. [SIPRI]. (2021). *Yearbook 2021: Armaments, Disarmament and International Security*. https://sipri.org/sites/default/files/2021-06/yb21_10_wnf_210613.pdf
- Stockholm International Peace Research Institute. [SIPRI]. (2022). *Military Expenditure 2021*. <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/arms-and-military-expenditure/military-expenditure>
- Statista. (2020). *Value of Russian trade in goods (export, import, and trade balance) with China from 2007 to 2020*. <https://www.statista.com/statistics/1003171/russia-value-of-trade-in-goods-with-china>
- Sümer, G. (2011). Bölgesel alt sistemler karşısında demokratik barış. *Alternatif Politika*, 3(2), 198-227. <https://alternatifpolitika.com/site/dosyalar/arsiv/8-Eylul-2011/4.gultekin-sumer.pdf>
- ŞOS. (2020a, Ekim 27). *Otveti na voprosı videokonferentsii ŞOS preobrajenie evrazii*. <http://rus.sectesco.org/news/20201027/686014.html>
- ŞOS. (2020b, Eylül 5). *Sostoyalos sovmetstnaya zasedaniye ministrov oboronı ŞOS, SNG i OBDK*. <http://rus.sectesco.org/news/20200905/674466.html>
- The Observatory of Economic Complexity. (2020). *Russia/China comparison*. <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/rus/partner/chn#latest-trends>
- The World Bank. (2020a). *Population density*. <https://data.worldbank.org/indicator/EN.POP.DNST?view=map>
- The World Bank. (2020b). *GDP*. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?view=map>
- Tibi, B. (1998). *Conflict and war in the Middle East: From interstate war to new security* (2nd edition). Macmillan Press.
- United Nations Security Council. (2022). *Resolutions (1946-2022)*. United Nations. <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-0>
- University of Toronto. (2016). *Joint statement of the BRIC countries' leaders*. <http://www.brics.utoronto.ca/docs/090616-leaders.html>
- Vanak, J. T., Souders, J., & del Mazo, K. (2021, March 30). How to operationalize the quad. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2021/03/how-to-operationalize-the-quad>
- Worldometers. (2022a). *China Population*. <https://www.worldometers.info/world-population/china-population>
- Worldometers. (2022b). *Russia Population*. <https://www.worldometers.info/world-population/russia-population>

- Yi, X. (2005). Chinese foreign policy in transition: Understanding China's "peaceful development". *The Journal of East Asian Affairs*, 19(1), 74–112.
- Yürük, B. (2020, Temmuz 08). Rusya ve Çin, Suriye'ye uluslararası yardımları veto etti. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusya-ve-cin-suriyeye-uluslararasi-yardimlari-veto-etti/1902996>
- Zaharova, M. (2019, Ekim 3). Zaharova, Rusya'nın "Tayvan meselesi" konusundaki tutumunu hatırlattı. *Regnum*. <https://regnum.ru/news/polit/2737794.html>

Extended Abstract

The international system, as it has been so many times, today, is undergoing a restructuring process once again. The Russian Federation and the People's Republic of China, which are among the great states of world politics, have the capacity to influence the restructuring process of the system at both rhetorical and action levels. Because the relations of these two actors produce regional and global effects. Moreover, these two actors develop their capacities and do not hide their aims to change the system.

Contrary to the Cold War period, the RF-China relations, which became more visible in the Ukraine crisis, are following a very productive and stable course today. Although the alliance value of the institutionalized relations developed at the leadership level has not been confirmed by any agreement, the leaders of both countries emphasize at once that this cooperation is at the highest level and is very valuable. Global actors, primarily the USA, started to commemorate the RF and China together and to launch them as a 'common front'. Nonetheless we see examples of this in both leadership-level statements and official documents. There are many common points that bring RF and China together, the discourse of multipolarity stands out as the most inclusive and systemic one. The parties openly defend multipolarity in their discourses and actions and claim that only a multipolar international system in which the interests of the poles are recognized will be stable.

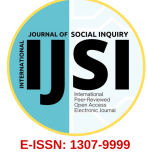
In the study, the construction of multipolarity as the claim of Russia and China will be examined and the validity of these claims has been tried to be tested within the framework of subsystem analysis. At this point, subsystem analysis was used as the scale of polarization tendency. Because this analysis model offers a semantic framework that ideally scales and makes RF-China relations visible. The study was dealt with at the regional subsystem level and was focused on the axis of Russia-China relations as a unit of analysis. The research question of this study is whether the multipolarity claim developed collectively by Russia and China has a practical value. Understanding this has allowed us to understand whether RF-China relations consist solely of rhetorical level or the coordination of foreign policy actions. Because if the relations between the two states do not produce practical results and do not have an impact on a regional and global scale, the multipolarity discourse developed by these two states will have no value. The main argument of the study is that the relations between Russia and China created their own hinterlands and increased the multicenter appearance of the system with the 'power center' they built. Both states have emphasized at once multipolarity with the international agreements they have made between them and continually used it in their discourses.

The analyses have shown us that the relations between the two states are gradually institutionalized, their regional influence is increasing, Russia and China are mentioned jointly by the remaining members of the system, and it has a strong vision for the future. Again the study showed that The Russian Federation and China have built a cooperation that they developed in the post-Cold War period, both affected by and affecting these conditions. This cooperation plays an active role in restructuring the international system by expressing a strong sub-system character in terms of its structural and textural features because the cooperation between these two states has a claim about global politics and includes an effort to build it.

Although the study identifies strong cooperation and infrastructure features in the relations between the two states, the findings obtained are not regarded sufficient to say that this represents a pole. At this point, it has been observed that the parties have recently turned their discourses from multipolarity to multicentrism. With this study, it has been determined that the power center built together by the Russia and China has a determined attitude against the unity of the USA and it is in a systematic effort

to transform the international structure into polycentrism. So much so that the USA is finding it increasingly difficult to maintain its global position in the face of China's original way of existence and the universality claims of the Russian Federation. In this context, it is observed that to the extent that RF and China have developed their capacity to influence the international system, the uniqueness of the USA is rapidly eroded and the international structure has evolved into polycentrism.

Another result obtained in the study is that the power center formed by Russia and China relations also affects the Central Asian and South Asian states. When Russia as the successor of the USSR, re-established its influence in Central Asia and institutionalized it, China has gained the ability to transform its economic influence into political power in South Asia. Although the extent to which Russia can protect its own domain against the influence of China is the subject of another study, these two states have gained the capacity and ability to produce global effects through their systematic and harmonious relations. These two states, which have increasingly begun to have the ability and tools to develop and implement original attitudes, are also developing the ability to prevent regional instability, which will allow other actors to intervene. When the hegemony established by Russia and China over their own hinterlands is evaluated as a whole, it has been determined that the sub-system characteristic of the relations between the parties becomes evident. Thus, it has been determined that Russia and China have played an important constructive role in gaining the polycentric character of the international system, which has not yet completed its formation process in the post-Cold War period. Yet these two actors both created an autonomous power center and gained the power to influence it directly as they are active members of the system. Therefore, the international system and the sub-system formed by Russia and China continue to build each other mutually.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1173414>

Rusya Federasyonu'nun Güvenlik Strateji Belgeleri Bağlamında Kırım İlhakı'nın Tarihsel-Sembolik ve Askeri-Jeopolitik Analizi

Murat Jane*

Öz

Güvenlik strateji belgeleri bir devletin tehdit algıları, çıkarları ve olası dış politika hamleleri hakkındaki temel kaynaklardır. Söz konusu güvenlik strateji belgeleri arasında ulusal güvenlik konsepti, dış politika konsepti ve askeri doktrinler yer almaktadır. Bu belgeler ışığında bir devletin bölgesel ve küresel gelişmelere nasıl bir dış politik reaksiyon verebileceği net olarak öngörülebilmektedir. Bu bağlamda Rusya Federasyonu (RF)'nin post-Sovyet coğrafyaya yönelik politikalarının ve Avro-Atlantik Blok (NATO ve Avrupa Birliği-AB) ile ilişkilerinin anahtarları söz konusu belgelerde görebilmek mümkündür. Ukrayna da RF-Avro-Atlantik Blok arasındaki ilişkileri belirleyen faktörler arasında yer almıştır. Bu çerçevede RF-Ukrayna ilişkileri genellikle Avro-Atlantik Blok'un doğu genişlemesi bağlamında değerlendirilmektedir. Fakat doğu genişlemesinin yanı sıra iki devlet arasındaki tarihsel-sembolik ve askeri-jeopolitik ilişkiler de dikkate alınmalıdır. Başka bir ifadeyle Kırım'ın ilhakı sadece güncel jeopolitik gerçekliklere indirgenmemeli, Ukrayna'nın ve Kırım'ın Rus tarih yazımındaki yeri de göz önünde bulundurulmalıdır. Zira RF'nin Ukrayna algısı işgal sürecinde belirleyici olmuştur. Bu çerçevede çalışmada Kırım'ın ilhakı, RF'nin güvenlik strateji belgeleri bağlamında, jeopolitik ve tarihsel gelişmeler ışığında analiz edilecektir. Hiç şüphesiz bu analiz bizce Şubat 2022 de başlayan RF-Ukrayna Savaşı'nın irdelenmesinde de yol gösterici olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rusya Federasyonu, Ukrayna, NATO genişlemesi, askeri doktrin, güvenlik strateji belgeleri

Cite this article: Jane, M. (2022). Rusya Federasyonu'nun güvenlik strateji belgeleri bağlamında Kırım İlhakı'nın tarihsel-sembolik ve askeri-jeopolitik analizi. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 415–436.
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1173414>

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye.

E-posta: muratjane@aydin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2409-131X>

Article Information

Received 10 September 2022; Revised 01 December 2022; Accepted 02 December 2022; Available online 30 December 2022

Historical-Symbolic and Military-Geopolitical Analysis of Crimea's Annexation in the Context of the Security Strategy Documents of the Russian Federation

Abstract

Security strategy documents are the main sources of a state's threat perceptions, interests, and possible foreign policy steps. These documents include national security concepts, foreign policy concepts and military doctrines. In light of these documents, it is also possible to clearly predict how a state can respond to regional and global developments. In this context, these documents highlight the outlines of the policies of the Russian Federation (RF) toward post-Soviet geography and its relations with the Euro-Atlantic Bloc (NATO and the European Union). Ukraine is also one of the factors determining relations between the RF and the Euro-Atlantic Bloc. Within this frame, relations between the RF and Ukraine are generally assessed in the context of the eastward enlargement of the Euro-Atlantic Bloc. However, in addition to this enlargement, historical-symbolic and military-geopolitical relations between the two states should also be considered. In other words, the annexation of Crimea should be reduced not only to current geopolitical realities but also to the place of Ukraine and Crimea in Russian historiography. After all, the RF's perception of Ukraine was crucial to the occupation process. Within this framework, the annexation of Crimea will be analyzed in light of geopolitical and historical developments and the context of the RF's security strategy documents. This analysis will undoubtedly guide the study of the RF-Ukraine War that began in February 2022.

Keywords: Russian Federation, Ukraine, NATO expansion, military doctrine, security strategy documents

1. Giriş

Bir devletin dış politik vizyonunu, uluslararası sistemden beklentisini ve tehdit algılarını kavrayabilme açısından ulusal güvenlik konsepti, dış politika konsepti ve askeri doktrin gibi güvenlik strateji belgelerinin önemi büyüktür. Şüphesiz her güvenlik ve strateji belgesi bulunduğu dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak bir devletin uluslararası sistemden beklentilerinin ve tehdit algılarının sadece belli bir dönemle sınırlı olmadığı, tarihsel-jeopolitik arka planlarının olduğu da görülmektedir. RF'nin Kırım'ı ilhak süreci de Kırım'ın ve Ukrayna'nın Rus tarihindeki yeri ve anlamıyla ilişkilidir. RF'nin güvenlik ve strateji belgelerinde Kırım ve Ukrayna'yı da içeren yakın çevre hassasiyetini tetikleyen gelişme Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıdır.

SSCB'nin dağılması Rus tarihindeki önemli krizlerden birine sebep olmuştur. 4. Ivan Dönemi sonrası, 1. Fyodor'un ölümü sonrası yaşanan Karışıklık Dönemi, "Düzmece Dmitri" olayları ve Bolşevik Devrimi'nden sonra yaşanan beş yıl bunlardan yalnızca birkaçıdır. SSCB'nin dağılması da söz konusu krizler arasında sayılabilir. Ancak bu dağılma diğerlerinden farklı olarak Rusların tarih boyunca ilk defa tek hegemon güç olma mücadelesini de sona erdirmiştir. Kısacası Ruslar sadece tarihsel bir kriz yaşamamış aynı zamanda sosyalist "Roma" olma fırsatını da kaçırmışlardır. Ancak, SSCB'nin dağılması Ruslara sadece tek hegemon olma fırsatını değil aynı zamanda yakın çevresindeki hâkimiyetini de kaybettirmiştir. Yakın çevreyle ilgili Rusların tarihinde şu tarihsel dinamik göze çarpmaktadır: Rusların kurduğu siyasal birimler yakın çevresinde güç kaybedince iç politik krizlerle karşı karşıya kalırlar, yakın çevrede hegemonyayı tesis ettiklerinde beka sorununu çözmenin ötesinde uluslararası sistemin önemli aktörleri haline gelirler. Dolayısıyla SSCB'nin dağılması RF'ye aynı zamanda bir beka sorunu yaratmış, eski Rus nüfuz alanları "Yeni Büyük Oyun" çerçevesinde bölgesel ve bölge dışı güçlere açılmıştır. Rusların bu konuda en önemli kayıplarından biri Kırım'ın RF devlet ülkesinin dışında kalmasıdır. Kırım'ın kaybı RF'yi sadece Karadeniz'de sınırlandırmamış aynı zamanda geleneksel "sıcak denizlere inme" politikasını da sekteye uğratmıştır. Bu çerçevede Kırım'ın "yeni sahibi" Ukrayna'nın RF ve diğer aktörlerle ilişkileri önem kazanmıştır. Turuncu Devrim, Ukrayna'nın Yanukoviç Dönemi

hariç olmak üzere 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren yürüttüğü Batı yanlısı politikalar ve Avro-Atlantik Blok'la yakın ilişkileri RF'nin Kırım'ı ilhak sürecini meşrulaştıran ve hızlandıran gelişmeler olmuştur.

Çalışmamızda RF'nin Kırım'ı ilhak süreci, RF'nin güvenlik ve strateji belgeleri üzerinden analiz edilecektir. Bu çerçevede ilk olarak ulusal güvenlik konsepti, dış politika konsepti ve askeri doktrin gibi güvenlik strateji belgelerinden ne anlaşılması gerektiğine değinilecek; ikinci bölümde RF açısından Ukrayna ve Kırım'ın ne anlama geldiği tarihsel-sembolik ve askeri-jeopolitik açıdan ele alınacak ve son olarak RF'nin Kırım'ı ilhak sürecine kadar yayımladığı güvenlik strateji belgeleri üzerinden RF'nin Kırım'ı ilhak süreci analiz edilecektir.

2. Kavramsal Çerçeve: Ulusal Güvenlik Konsepti, Dış Politika Konsepti ve Askeri Doktrin¹

Devletler dış politikalarını kurgularken diplomasi, savaş, ekonomik yöntemler ve propaganda gibi araçlardan faydalanırlar (Özdal, 2020, s. 25). Bu araçları kullanırken devletler, uluslararası sistemdeki aktörlere yönelik tutum ve davranışlarını oluştururlar. Söz konusu tutum ve davranışlara genel olarak "dış politika" denilmektedir. Devletler dış politikalarını belli amaçlar çerçevesinde oluştururlar. Şüphesiz dış politikanın birincil amacı devletin varlığını sürdürmek ve varlığına yönelik tehditlere karşı ülke savunmasını güçlendirmektir (Dağ, 2009, s. 320; Sönmezoğlu, 2005, ss. 222–223). Bu çerçevede devletler ulusal güvenlik konseptleri, askeri doktrinler ve dış politika konseptleriyle diğer aktörlere uluslararası sistemden beklentilerini gösterirler. Marcel de Haas'ın formülasyonuna göre ulusal güvenlik konseptinin; askeri doktrinler ve dış politika dahil olmak üzere tüm konseptleri kapsayıcı niteliğe sahiptir zira söz konusu belgelerin hepsi ulusal güvenliğin teminine yöneliktir (Haas, 2004, s. 5). Haas'a göre bir devletin devamlılığını ulusal güvenlik politikası içinde ortaya koyması, yaygın olarak kabul edilen bir ilkedir. Bu politikanın amacı; siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve askeri tedbirleri alarak bağımsızlığı, egemenliği, toprak bütünlüğünü, refahı ve istikrarı sağlamaktır. Dolayısıyla her devletin belirli çıkarları vardır (Haas, 2004, s. 2). Ulusal çıkar ise normatif olarak ifade etmek gerekirse toplumun ortak iyiliğini içeren çıkarlar bütünüdür (Clinton, 1986, s. 497). Rousseaucu bir ifadeyle ulusal çıkarın normatif tanımı, tikelin çıkarı yerine tümelin aşkın çıkarını önceleyen genel iradeyle referans olarak değerlendirilebilir.

Uluslararası ilişkiler disiplinde ulusal çıkar çoğu zaman devletin çıkarıyla aynı anlama gelmektedir. Bu çerçevede bir devletin gücünü arttıran tüm politikalar ulusal çıkar kapsamında değerlendirilebilir (Clinton, 1986, s. 500). Söz konusu tanım ulusal çıkarın realist ve genel kabul gören yorumunu içermektedir. Ancak ulusal çıkar kavramı Marxist, Anarşist, Liberal, İngiliz Okulu ve Konstrüktivist açıdan da yorumlanabilmektedir. Genel ve soyut olarak Marxist ve Anarşist yaklaşıma göre ulusal çıkar, genel çıkarı yansıtmaktan ziyade egemen ve güçlü sınıfın çıkarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla ulusal çıkardan ziyade güçlü sınıfın çıkarından bahsetmek daha doğrudur. Zira egemen sınıf, kendi çıkarını diğer sınıfların çıkarıyla özdeş göstererek sömürü temelli iktidarını devam ettirmektedir. Liberallere göre ulusal çıkar devletler arası barış temelli olmalıdır. Bütün devletlerin çıkarı devletler arası uyumun sağlanmasındadır. İngiliz Okulu da ulusal çıkarın, ulus devlet çıkarlarının ötesinde küresel barışın sağlanması ve insanlığa karşı sorumlulukların yerine getirilmesi gibi etik ve ahlaki kaygılarla desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır. Başka bir ifadeyle İngiliz Okulu ulusal çıkarın anlamını bir hayli genişleterek

¹ Çalışmada söz konusu konsept ve doktrinler kapsayıcı şekilde "güvenlik strateji belgeleri" olarak geçecektir.

yorumlamaktadır. Konstrüktivistlere göre ulusal çıkarın kültürel ve siyasal kimlikle şekillenmekte, bu anlamda ulusal çıkar öznel bir nitelik taşımaktadır (Burchill, 2005).

Yukarıdaki bakış açılarından anlaşılacağı üzere uluslararası ilişkiler disiplininde teorik açıdan çok farklı ulusal çıkar tanımları yapılabilmektedir. Ancak devletlerin ulusal güvenlik konseptlerinin temelini çoğu zaman realist bakış açısının oluşturduğu iddia edilebilir. Bu çerçevede ulusal güvenlik konsepti; devlete yönelik tehditlerin önlenmesi amacıyla oluşturulan temel strateji ilkeleri ve devletin önceliklerini içeren, ulusal güvenliğe ilişkin düzenleyici eylem planları öngören belgedir. Bu özelliğiyle ulusal güvenlik konsepti; askeri doktrin dâhil olmak üzere devlet güvenliğini ilgilendiren her türlü belgenin oluşumuna temel teşkil etmektedir (Ministry of Defence Republic of Latvia, n.d.). Bu çerçevede ulusal güvenlik konsepti devletin iç ve dış güvenliğine ilişkin bakış açılarını içermektedir. Dolayısıyla dış politika konsepti, ulusal güvenlik konseptinin sacayaklarından biri olup doğrudan dış politikayla ilgilidir.

Ulusal güvenlik konseptinin önemli unsurları arasında yer alıp, bir devletin uluslararası sisteme "sert güç" perspektifinden nasıl baktığını gösteren önemli belgeler arasında askeri doktrin yer almaktadır. Doktrin "uygulanması mümkün görülen prensip ve hareket tarzlarının toplamı" olarak tanımlanabilir (Akad, 2003, s. 18). Doktrinler, karar alıcılara geçmişte benzer sorunlara nasıl çözümler bulunduğuna ilişkin öneriler ve yol haritaları da sunmaktadır (Holley, 2004, s. 2). Bu tanımlardan hareket ederek askeri doktrin, ulusal güvenlik politikasının bir parçasını oluşturmanın yanı sıra geçmiş ve muhtemelen gelecekteki siyasi-askeri politikanın bir yansımasını verir (Haas, 2011, s. 1). Dolayısıyla devletlerin geçmişte nasıl ve neden askeri harekâtlar icra ettiklerini, hâlihazırda neden askeri harekâtlara giriştiklerini ve gelecekte söz konusu harekâtları nasıl yürütebileceklerini anlamak için askeri doktrini incelemek önemlidir (Chapman, 2009, s. 3). Barry Posen'e göre askeri doktrin, saldırı, savunma/caydırıcı ve dış politikayla uyum olmak üzere üç boyutu (veçhesi) bulunmaktadır (Posen, 1984, s. 7). Bu çerçevede Posen'e göre askeri doktrinler ulusal güvenlik politikasının ya da büyük stratejinin (grand strategy) önemli bileşenlerindedir (Posen, 1984, s. 13).

Anlaşılacağı üzere bir devletin ulusal güvenlik konsepti, dış politika konsepti ve askeri doktrini söz konusu devletin uluslararası ilişkilere bakışı hakkında fikir sunmasının yanı sıra muhtemel dış politik hamleleri hakkında da ipuçları barındırmaktadır. Şüphesiz söz konusu belgeler, devletlerin tarihlerinden gelen tecrübeleri de yansıtmaktadır. Başka bir ifadeyle ulusal güvenliğe dair belgelerin sadece belli bir zaman periyodunu kapsamadıkları iddia edilebilir. Bu husus, RF'nin Ukrayna ve Kırım algısında da görülebilmektedir.

3. Ukrayna ve Kırım'ın RF Açısından Önemi

Ukrayna ve Kırım'ın RF açısından önemini iki kategoride değerlendirmek gerekmektedir. Bunlar; tarihi-sembolik ve askeri-jeopolitik olmak üzere birbirine bağlantılı iki kategoridir. RF'ye göre Ukrayna Rus tarihinin ayrılmaz parçalarından birini temsil etmektedir. Bu çerçevede Rusların ve Ukraynalıların ayrılmaları olanaksızdır. Bu hususla ilgili dikkat çekici perspektiflerden biri Rusların Ukrayna için sıklıkla kullandığı "Küçük Rusya" tabiridir. Ukraynalı yazar Semen Divoviç 1762'de "Büyük Rusya ve Küçük Rusya arasında bir konuşma" (A Talk between Great Russia and Little Russia) başlıklı kısa öyküsünde "Büyük" olarak tabir edilen Rus Çarlığı'nın "Küçük" olarak nitelenen Ukrayna ile diyalogunu yazmış, söz konusu uzun öyküde Büyük Rusya'nın Küçük Rusya'yı kendisinin parçası olduğuna ikna etmeye çalışmaktadır. Hikâyenin sonunda iki Rusya, üst kimlik olan Rusluğun ayrılmaz parçası olmuşlardır. Söz konusu yıllarda hikâyenin kurgusuna paralel olarak İmparatoriçe 2. Katerina "Küçük Rusya'yı sistematik olarak Rus Çarlığı devlet sistemine entegre etmeye başlamıştır (Kappeler, 2003, ss. 6–8). Ruslar "Küçük Rusya"

yaklaşımını sadece Rus kaynaklarına değil dönemin kaynaklarına da dayandırmaktadır. Söz konusu iddianın referansları; Bizans haritaları ve İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi'nin Rus coğrafyasındaki kiliselere yönelik bakış açısıdır. Bizans haritalarında Ukrayna "Minor Rus" ya da "Lesser Rus" olarak geçmektedir (Sakwa, 2016, s. 8). Bunun yanı sıra 13. yüzyıldan beri İstanbul Ortodoks Patrikhanesi, Rus Kilisesi'ni ikiye bölerek değerlendirmiş, güneydeki yeri (Ukrayna'nın bulunduğu bölge) "he mikra Rosia" (Küçük Rusya), kuzeydekini de "he megale Rosia" (Büyük Rusya) olarak adlandırmıştır (Kappeler, 2003, s. 13).

Rus Çarlığı Dönemi'nde "Küçük Rusya" söylemi 19. yüzyılda da devam etmiş, Rus Batıcılarından Vissarion Bellinsky Ukrayna'yı "Küçük Rusya" olarak nitelemiştir. Bu bakış açısından hareketle Bellinsky, Küçük Rusya'yı ulus olmaktan ziyade bir "kabile" olarak nitelemiştir (Solchanyk, 1993, s. 340). Pyotr Struve (1870–1944) ve Georgiy Fyedotov (1886–1951) gibi düşünürlere göre Ruslar; "Büyük Ruslar"dan (Great Russians), Küçük Ruslar olan Ukrayna'dan ve Beyaz Rusya'dan oluşur. Bu üçlü yapı tüm Rusları temsil etmektedir. Struve'ye göre Ukraynalı fikri Rus ulusu fikrine zarar vermektedir. Fyedotov'a göre de Ruslar ve Ukraynalılar "Tarihsel Rusluğu" temsil etmektedir. Dolayısıyla Ukrayna milliyetini savunma ya da Ukrayna milliyetçiliği bu tarihsel birliğe zarar vermektedir. Kısacası Ukrayna kültürü Rus kültürüne entegre olarak yer almalıdır (Solchanyk, 1993, ss. 341–342; Tolz, 2002, s. 235).

Yukarıdaki tarihsel bakış açısının gerek SSCB döneminde gerek de RF döneminde devam ettiğini iddia etmek mümkündür. Zira SSCB'yi kuran antlaşmaya imza atan üç devlet Ukrayna, Beyaz Rusya ve Rusya'dır. Kurucu antlaşmaya taraf olan diğer aktör de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı içeren Trans-Kafkasya'dır (Jane, 2020, s. 147). Ukrayna özelinde ise 1982 yılında SSCB'de Kiev Knezliği'nin kuruluşunun 1100. Yıl dönümü kutlanmıştır (Kuzio, 2006, s. 419).

SSCB dağıldıktan sonra RF'nin ilk yıllarında da RF'nin Ukrayna'ya bakış açısında yukarıda bahsedilen tarihsel ve sembolik geçmişin etkileri görülmektedir. Ukrayna'nın bağımsız bir devlet olması Ruslar tarafından kolaylıkla kabul edilmemiş hatta Ukraynasız bir Rusya "absürd" görülmüş (Solchanyk, 1993, s. 339), Rusyasız Ukrayna pek çok Rus açısından düşünülememiştir (D'Aneri, 2019, s. 10). Rus elitlerinin ve Rusların büyük kısmının Ukrayna ve Beyaz Rusya'yı yabancı devlet olarak görmedikleri, Doğu Slavlığının parçaları olarak gördüğü iddia edilmektedir. Bu bakış açısına paralel olarak RF de Doğu Slav ulusları arasında öncü role sahip olmakla birlikte Kiev Knezliği'nin yıkılışından sonra kurulan Vladimir-Suzdal, Moskova ve Rus İmparatorluğu'nun devamı olarak görülmektedir. Zira Ukrayna, 1654 Pereyeslav Antlaşması da gösterdiği üzere Rus Çarlığı -başka bir ifadeyle Ruslukla- ile birleşmiştir. Dolayısıyla Ukrayna'nın bağımsızlığı doğal bir durum olarak kabul edilmemektedir (unnatural) (Kuzio, 2006, ss. 407–408). 1990'ların ilk yarısında, Segodnia ve Nezavisiamaiia Gazeta gibi liberal ve merkezci gazeteler bile Ukrayna'nın bağımsızlığını, Ukrayna halkının çoğunluğunun çıkarlarına karşı hareket eden Ukraynalı siyasi elitlerin bir hilesi olarak tasvir etmiş, Ukrayna'nın bağımsızlığını da geçici bir durum olarak görmüştür (Tolz, 2002, s. 239). Soğuk Savaş Sonrası Dönem'in ilk yıllarında Rus siyasetinde Batıcı ve liberallerin etkisi hissedilmektedir. Batı dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesinin ve RF'nin liberal ekonomik düzene entegre olmasının önemine vurgu yapan devlet adamlarının bile Ukrayna'nın bağımsızlığı konusunda geleneksel Rus düşüncesinin etkisinde kaldığı görülmektedir. RF'de en liberal, Batı yönelimli yetkililerden biri olarak kabul edilen Dışişleri Bakanı Andrey Kozyrev, Ukrayna sınırlarının meşruiyetini sorgulamaktan çekinmemiştir (Solchanyk, 1993, s. 347). RF Devlet Başkanı Putin de 12 Temmuz 2021 tarihinde "Rus ve Ukraynalıların Tarihsel Birliği Üzerine" başlıklı yazısında söz konusu tarihsel bilgilere referans vererek Rusların ve Ukraynalıların aynı tarihsel, ruhani bütünü, ortak medeniyetin parçası olduğu vurgusunu yapmış, RF ve Ukrayna'nın Antik Rus devletinin kökenlerini oluşturan

üç halkın ikisi olduğunu (diğer Beyaz Ruslar) vurgulamıştır. Putin ayrıca Ukrayna'nın egemenliği için doğru olanın Rusya ile ortaklıktan geçtiğini de ifade etmiştir (Putin, 2021).

Ukrayna'nın Rus tarihinin parçası olduğu görüşünün yanı sıra Kırım ve Sivastopol'un da Rus tarihinde farklı yerleri bulunmaktadır. Rus tarihinde Kırım yarımadası, "Rus ulusunun kalbi" olarak kabul edilmektedir. Zira Kiev Knezi Prens Vladimir'in Ortodoksluğu Rusların resmi dini olarak kabul ettiği yer Kırım'ın güneybatısında yer alan Hersones'tedir (Sakwa, 2016, s. 13). Kırım yarımadasına yüklenen kutsiyetin Rus tarihindeki önemli gelişmelerde de görüldüğü bilinmektedir. Örneğin Kırım Savaşı'nda 349 gün dayanması, Sivastopol'u Rus tarihinde mistik bir pozisyona koymuştur. Benzer direniş 2. Dünya Savaşı'nda (2DS) da yaşamıştır. Hatta 1945 yılında Alman işgaline direndiği için Sivastopol'a "kahraman şehir" unvanı verilmiştir. Sivastopol miti olarak da bilinen bu iki gelişme, Rusların Kırım ve Sivastopol'a ilişkin iddialarının önemli köşe taşlarını oluşturur (Sasse, 2007, ss. 70–71). Soğuk Savaş'ın sonundan itibaren Kırım'ın Ukraynalılaşması ve yarımadaadaki Rus etkisinin azaltılmasına yönelik politikalar Sivastopol'un "üçüncü kuşatması" olduğu şeklinde kurgulanmaktadır (Sasse, 2007, s. 74). Dolayısıyla SSCB'nin dağılmasıyla Kırım'ın kaybedilmesi Rus politik bilincinde en az Kırım Savaşı ve 2DS kadar etki etmiştir. Rus politik bilincindeki bu travmatik gelişme RF'nin ilk yıllarında liberallerin bakış açılarında da görülmektedir. Sobchak, Popov, Stankevich, Kozyrev ve Rus liberallerinin diğer temsilcileri Ukrayna'nın Kırım üzerindeki yargı yetkisini sorgulamışlardır (Solchanyk, 1993, s. 359). Rus liberallerinden Boris Nemtsov bile Sivastopol'un Rus firmalarının devamlılığı için RF'ye katılması gerektiğini savunmuştur. Rus sağ siyasetin kullandığı "tarihsel adalet" söylemi Nemtsov tarafından dönüştürülerek kullanılmıştır. Bu çerçevede Nemtsov, tarihsel adaletin kapitalist yöntemlerle sağlanması gerektiği vurgulamıştır. Hatta son dönemlerde popüler olan Rus liberallerinden Alexei Navalny bile Ruslar ve Ukraynalılar arasında bir fark görmediğini ifade etmiştir (aktaran D'Anieri, 2019, s. 10).

Rus liberallerinin bile Kırım algısını şekillendiren gelişmelerinden biri Kırım Savaşı'dır. 1856 Kırım Savaşı Rus Çarlığı'nın uluslararası sistemdeki rolü için prestij kaybı olarak görülmüştür (Lukyanov, 2016, s. 37). Bu prestij kaybı Çar 2. Alexandr Dönemi'nde dış işleri bakanlığı yapmış ve Rus dış politikası geleneğinde devletçi bakış açısını temsil eden Prens Goncharov tarafından da telafi edilmeye çalışılmıştır (Tsygankov, 2010, s. 6). Kırım Savaşı, 1815 Viyana Düzeni'nin de sarsıldığı bir gelişme olup, Rus Çarlığı Kırım Savaşı'yla dengelenmiştir (Karaca, 2020, s. 420). Soğuk Savaş sonrası dönemde Kırım, Rusların Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemde kaybettikleri rolü yeniden elde etme açısından fırsat olarak görülmektedir (Lukyanov, 2016, s. 37).

RF'nin uluslararası sistemdeki rolü açısından kritik öneme sahip Kırım ilhakı ya da yeniden fethi (reconquista) Novarossiya'nın yeniden kurgulanması için işlevseldir. Bu açıdan 2014 yılında Kırım'ın ilhakından sonra sıklıkla kullanılan "Novarossiya" kavramı da RF'nin Ukrayna'ya ve Kırım'a bakışı açısından tarihsel ve sembolik açıdan önemlidir. Rus Çarlığı'nda idari bir bölge olan Novarossiya batıda Odessa Limanı'ndan başlayıp, Ukrayna'nın güney ve doğusunu kapsayan bölgedir (D'Anieri, 2019, s. 240; Toal, 2017, ss. 240–241). Söz konusu tabir Rus Çarlığı döneminde 1764-1917 arasında Trans-Dinyester'den Mariapol'e şimdilerde Rusça konuşanların çoğunlukta olduğu Karadeniz kıyısını içeren idari birimi ifade etmektedir. Tarih boyunca bu bölge Batı ve Rus etkisinin mücadele alanı olmuştur (Sakwa, 2016, s. 9). Anlaşılabacağı üzere Kırım'ın da yer aldığı Novarossiya ifadesi hem tarihsel hem de jeopolitik referanslarla oluşturulmuştur.

Ukrayna ve Kırım'ın Rus politik hafızasında yeri sadece tarihsel ve sembolik öğelerden oluşmamaktadır. Şüphesiz Kırım'ın ilhak süreci ve öncesinde yaşanan gelişmelerin alt yapısını askeri ve jeopolitik gerçeklikler oluşturmaktadır. Rusların tarihine genel olarak bakıldığında yakın çevresiyle ilişkisinde sıfır toplamlı bir tarihsel dinamiğin olduğu iddia edilebilir. Rusların kurduğu siyasal birimler denize çıkamadığı ya da genişlemediği müddetçe çevreden tehdit alırlar. Ruslar güç kazanıp yakın çevresine doğru genişlediğinde uluslararası sistemin önemi aktörleri arasında yer almaya başlar ama bu genişleme yeni tehditleri beraberinde getirir. Bu tarihsel dinamiği somutlaştırmak adına birkaç gelişmeden bahsetmek gerekebilir. Örneğin Kiev Knezliği 1237 yılında Moğolların saldırısıyla yıkılmış ve Rus tarihinde Tatar boyunduruğu (Tatar Yoke) dönemi başlamıştır (Stone, 2006, s. 4). 3. Ivan Dönemi'nde Rus-Moğol güç asimetrisi bozulmaya başlamış ve Ruslar dengeyi lehlerine çevirmiştir. Altınordu Devleti doğuda Kazan, güneydoğuda Astrahan ve güneyde Kırım olmak üzere üç hanlığa ayrılmıştır. 4. Ivan Dönemi'nde 1552 yılında Kazan'ın 1556 yılında Astrahan'ın fethiyle Rus Çarlığı ilk defa Moğol mirasçısı devleti fetihle sona erdirmenin yanı sıra çok etnili bir devlete dönüşmüştür (Stone, 2006, s. 13). Kazan ve Astrahan'da Türk-Moğol üstünlüğüne sona veren Rus Çarlığı için Kırım'ın hakimiyeti kolay olmamıştır. 1420 yılında bağımsız olan Kırım, 1475 yılında Osmanlı protektorasına geçmiştir (Sasse, 2007, s. 43). Osmanlı hamiliğindeki Kırım güneyden yaptığı saldırılarla Rus Çarlığı'na tehdit olmaya devam etmiştir (Stone, 2006, s. 14). Böylelikle Kırım, Rus Çarlığı'nın "Üçüncü Roma" olma mücadelesini verdiği Osmanlı'nın Karadeniz'deki uzantısı olmuştur.

Kırım'ın ele geçirilmesi, Karadeniz'de Osmanlı lehine olan güç dengesinin Ruslar lehine bozulmasını sağlamıştır. Rus Çarlığı'nın 16. yüzyıldan beri Kırım'da üstünlük sağlama çabası 2. Katerina Dönemi'nde sonuçlanmıştır. 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı hakimiyetinden çıkan Kırım, 1783 yılında Rus Çarlığı tarafından ilhak edilmiş (aktaran Jane, 2021, s. 96), 2 Şubat 1784 tarihinde Taurida Oblastı olarak Rus Çarlığı devlet sisteminde yer almıştır (Sakwa, 2016, s. 13). Çar Pavel döneminde de sınırları genişletilen Novorossiiskaia Guberniyası'nda yer alan Kırım, Rus ordusunun ileri üç kalelerinden biri olmuştur (Sasse, 2007, s. 44). Böylelikle Kırım'ın ilhakı Ruslar açısından sadece güneydeki tehdidi sonlandırmamış, Ruslara Karadeniz üstünlüğünü getirmiştir. Zira Kırım Karadeniz üstünlüğü ve ticaret yolları üstünlüğü açısından önemlidir (D'Anieri, 2019, s. 38).

Karadeniz üstünlüğünün yanı sıra Kırım, olası kaybı durumunda yaşanacak Rus beka sorununu da temsil etmektedir. Örneğin Kırım Savaşı'nın kaybedilmesiyle de Karadeniz'deki Rus donanması, etkinliğini kaybetmiştir (Stone, 2006, s. 132). 1914 yılında da 1. Dünya Savaşı'nda (1DS) ilk saldırılan Rus toprakları Odessa ve Sivastopol olmuştur (Armaoğlu, 2014, s. 105; Jane, 2021, s. 97; Özdal, 2021, s. 66). Rus İç Savaşı'nda da Beyaz Ordu Kasım 1920'ye kadar Kırım'da kalmış (Sasse, 2007, s. 89), İç Savaş boyunca Kırım, Beyaz Ordu'nun önemli hakimiyet alanlarından biri olmuştur (Stone, 2006, s. 181). "Karadeniz Filosu'nun evi" olarak nitelenen Sivastopol da (Sakwa, 2016, s. 102; Solchanyk, 1993, s. 359) 2DS'de Temmuz 1942'ye kadar Nazi Almanyası'nın baskısına ve işgaline maruz kalmıştır (Stone, 2006, s. 198). Ruslar Sivastopol'a 2DS'deki Alman direnişinden ötürü "Kahraman Şehir" demektedir (D'Anieri, 2019, s. 38). Sivastopol sadece bir üs ya da "kahraman şehir" değil aynı zamanda hava meydanlarının, radar istasyonlarının ve gemi tamir atölyelerinin bulunduğu bir alandır (Sakwa, 2016, s. 102). Anlaşılacağı üzere Kırım sadece Karadeniz üstünlüğüyle ilgili değil, askeri-stratejik açıdan çok boyutlu etkilere sahip sahiptir.

Kırım'ın Rus tarihindeki yeri açısından önemli gelişmelerden biri Kruşçev'in Rus-Ukrayna ilişkilerinin 300. Yılı'nı anmak üzere Kırım'ı Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (SSC) bağlamasıdır (D'Anieri, 2019, s. 38). Şüphesiz bu karar SSCB Dönemi'nde herhangi bir güvenlik

sorunu yaratmamıştır. Zira SSCB'nin Karadeniz Filosu Sivastopol'dadır ve Ukrayna da SSCB'nin parçası konumundadır. Ancak SSCB'nin dağılmasıyla Kırım'ın Rusların elinden çıkması ve bölgenin Ruslar açısından yeniden bir beka sorunu haline dönüşmesi gündeme gelmiştir. Ruslar Kırım'ın kaybını, daha doğrusu Rus toprakları dışında kalmasını küçük düşürücü bir gelişme olarak algılamakta ve Kırım'ın Rus topraklarına katılmasını söz konusu tarihsel hatanın telafisi olarak görmektedir (Lukyanov, 2016, s. 35). Hatta bazı uzmanların SSCB'nin dağılmasıyla Kırım Savaşı'nın kaybını karşılaştırdıkları da görülmektedir (Trenin, 2008, s. 117).

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Ukrayna ve Kırım Rus tarihsel dinamiğinde önemli bir yere oturmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse Ruslar Kırım'ı ve Ukrayna'yı kontrol edebildikleri ölçüde güçlü olmuşlar, kontrolü kaybettikleri zaman Rusların denize çıkışı riske girmiştir. Karaya hapsolmuş Rus devletlerinin tarihsel akıbeti de güç kaybı olmuştur. Söz konusu güç kaybının en belirgin sonuçları, Rusların bölgesel ve bölge dışı rakipleri karşısında dış politik hamle alternatiflerinin azalması ve beka sorunu yaşamalarıdır. Ukrayna ve Kırım'a yönelik sıfır toplamlı Rus bakış açısının kökenlerinde bölgenin Rus politik algısındaki tarihsel-sembol yansımaları ve bölgenin askeri-jeopolitik önemini görmek mümkündür. Zira RF'nin güvenlik strateji belgelerinde de bu tarihsel dinamiğin izlerini görmek mümkündür.

4. RF'nin Güvenlik Strateji Belgelerinde Ukrayna ve Kırım'ın Yeri

Soğuk Savaş Sonrası Dönem'in ilk yıllarında RF-Ukrayna ilişkilerini; Ukrayna'daki nükleer silahların durumu, Kırım'ın ve bununla bağlantılı olarak Rus Karadeniz Filosu'nun statüsü belirlemiştir (D'Anieri, 2019, s. 21; Yıldırım, 2020, ss. 350–367). Elbette söz konusu gündemlerin yanı sıra Ukrayna'nın ayrılmasının yeni dönemde yarattığı politik travmaların etkisi de görülmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi Ukrayna'nın bağımsızlığı ve Kırım'ın kaybı gerek Rus kamuoyunda gerek devlet kademesinde absürd, küçük düşürücü bir kayıp, telafi edilmesi gereken tarihsel bir hata olarak ifade edilmiş (Lukyanov, 2016, s. 35; Solchanyk, 1993, s. 339), Sobchak, Popov, Stankevich, Kozyrev ve Batıcı liberallerin temsilcileri Ukrayna'nın yarımada üzerindeki yargı yetkisini sorgulamıştır (Solchanyk, 1993, s. 359). Dolayısıyla Soğuk Savaş Sonrası Dönemin ilk 10 yılında RF-Ukrayna ilişkileri bahsedilen algılar ve politikalar çerçevesinde şekillenmiştir. 2000 ve sonrasında da iki devlet arasındaki ilişkilere söz konusu algı, politika ve bağlamların yanı sıra Avro-Atlantik bloğun Ukrayna'nın da dâhil olduğu post-Sovyet coğrafyaya doğru etki alanını genişletmesi ve Putin Rusyası'nın bu hamlelere verdiği cevaplar oluşturmuştur. Bu bağlamda RF'nin güvenlik strateji belgelerinde Ukrayna ve Kırım'ın yerini 1991–2000 ve 2000–2014 yılları olmak üzere iki dönemde incelemek mümkündür.

4.1 1991–2000 Arası Dönem

1991–2000 arası dönemin ilk yılları RF'nin uluslararası sistemdeki konumunu restore etmeden önce post-Sovyet devletlerle ilişkilerini oturtmaya ve hegemonyasını yeniden sağlamaya çalıştığı dönemdir. Şüphesiz hegemonyayı yeniden tesis döneminde Ukrayna ve Kırım'ın statüsünün önemi büyüktür. SSCB'nin resmi olarak sona ermesinden yaklaşık beş ay önce SSCB'nin son Devlet Başkanı Mihail Gorbaçev'e darbe girişiminden hemen sonra Ukrayna 24 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş, RF ve Ukrayna 8 Aralık 1991 tarihinde SSCB'yi fesheden ve konfederatif bir yapısı olan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nü kuran Belavezha Antlaşması'na taraf olmuşlardır (D'Anieri, 2019, ss. 31, 34). Her ne kadar BDT, RF liderliğinde bir oluşum gibi görünse de hukuki bağımsız aktörlerden oluşmuştur. Ukrayna ve RF açısından bakıldığında SSCB'nin kuruluşunda nasıl söz konusu iki aktör önemli pay sahibi olmuşsa, SSCB sonrası dönemde BDT'nin kuruluşunda da önemli rol oynamışlardır. Ancak bu durum iki

devletin ilişkilerinin düzeldiği anlamına gelmemiştir. Özellikle ilişkilerin günümüze kıyasla dengede olduğu 1991–1994 yılları arasında RF-Ukrayna ilişkilerinin ana gündemini Karadeniz Filosu'nun statüsü, Sivastopol'un durumu ve Ukrayna'nın nükleer güçlerinden arındırılması olmuştur (D'Anieri, 2019, s. 21). SSCB döneminde Ukrayna birlik cumhuriyeti olduğu için Rus dış politika aklı açısından Kırım'ın statüsünün ya da Ukrayna'daki nükleer silahlar herhangi bir sorun yaratmamıştır. Fakat SSCB'nin dağılması sadece Rus tarihindeki kriz sonrası dönemleri hatırlatmamış aynı zamanda gücünü kaybetmiş RF'yi yanı başında nükleer bir tehditle karşı karşıya bırakmıştır. Dolayısıyla RF açısından Ukrayna ile ilişkilerde çözülmesi gereken iki problem Kırım ve nükleer silahlardır.

Bu sorunların çözümü kolay olmamıştır. Zira Ocak 1992'den Nisan 1992'ye kadar iki devlet Karadeniz Filosu'nun statüsü üzerinden gerginlik yaşamıştır (D'Anieri, 2019, s. 40). Zira 21 Mayıs 1992 tarihinde RF, Kırım'ın 1954 yılında Ukrayna'ya devir kararını hukuken tanımadığını beyan etmiştir (Purtaş, 2005, s. 218). Fakat söz konusu dönemde ABD-RF ilişkileri görece olarak iyidir. ABD gerek Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC)'yle (Kamath, 1998, s. 696) gerek de RF ile iyi ilişkiler kurmayı amaçlamakta her iki devletteki (en azından ekonomik) liberal dönüşümleri desteklemektedir. Özellikle 1993 yılında Bill Clinton, ABD Başkanı olduktan sonra "Russia First" politikasını yürüterek Yeltsin Yönetimi'nin reform çabalarını desteklemiştir (Kubicek, 1999-2000, s. 548). Zira 4 Nisan 1993 tarihinde Yeltsin ve Clinton'ın Vancouver'da zirvede Clinton RF'deki demokratik dönüşümü desteklemiş, Yeltsin de "yeni demokratik ortaklık" girişimine "ABD ile ortağız ve geleceğin müttefikiyiz" diyerek ABD ile ilişkilerin değiştiğini göstermiştir. Bu zirve sonrası da RF ABD'den 1.6 milyar dolarlık "reform yardımı" almıştır (Devroy & Shapiro, 1993).

ABD-RF arasındaki söz konusu pozitif hava devam etse de RF, 1993 yılında Yakın Çevre (blijniy zarubejniy) Doktrini'yle post-Sovyet coğrafyayı hayati çıkar alanı ilan etmiş (Kaya, 2011, s. 170), ABD dâhil olmak üzere hiçbir devletin Rus etki alanında politika yürütmesini istememiştir. RF, Yakın Çevre Doktrini'nden sonra 2 Kasım 1993 tarihinde ilan ettiği ilk askeri doktrininde ideolojik güç mücadelesinin sona erdiğini, yeni dönemde ortaklıkların gelişmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu çerçevede barışa yönelik tehditlerde diplomasi gibi askeri olmayan dış politika araçlarının kullanımının önemi vurgulanmıştır. Uluslararası uyuşmazlıkların çözümündeki barışçıl yöntemlerin kullanılması, egemenlik ve devletlerin teritoryal bütünlüğüne saygı, iç işlere müdahale etmeme gibi Westphalian uluslararası sistemin genel ilkelerine vurgu yapılmaktadır. Söz konusu doktrinde RF'nin askeri dış tehditleri genel olarak şöyle sıralanmaktadır (Federation of American Scientists, 1993):

- Diğer devletlerin RF ve müttefikleri üzerindeki toprak iddiaları
- Özellikle Rus sınırına yakın yerel çatışmalar
- Bazı devletlerin elinde olan nükleer ve kitle imha silahlarının kullanılma ihtimali, yayılması
- RF'nin iç işlerine müdahale edilmesi ve RF'nin iç istikrarını bozmaya yönelik girişimler.

Tehditlerin yanı sıra RF başta BDT üyeleri, Orta ve Doğu Avrupa devletleriyle askeri alanda iş birliklerini geliştirmeyi amaçladığını ifade etmektedir. Bu amaca paralel olarak BDT içinde toplu savunma güvenlik sorunlarının çözülmesi, bilimsel ortaklıkların kurulması RF açısından önceliklidir (Federation of American Scientists, 1993).

RF'nin ilk dış politika konseptinden ve askeri doktrininden anlaşılacağı üzere RF uluslararası sistemin yeni dinamiklerine kendisini hazırlarken post-Sovyet devletlerle ilişkilerini önemsemekte ve Soğuk Savaş'ın sona ermesine rağmen nükleer tehdidi RF'nin çıkarları açısından tehlikeli bulmaktadır. Her iki durumda da Ukrayna RF açısından önemlidir. Zira doktrin özüne uygun olarak, doktrin ilanından iki ay sonra RF, ABD ve Ukrayna Ocak 1994'te Üçlü Antlaşma imzalamış (D'Anieri, 2019, s. 21), söz konusu üçlü antlaşma gerek Ukrayna'nın

toprak bütünlüğünün RF tarafından kabulü gerek de Haziran 1993'te RF-Ukrayna arasında Karadeniz Filosu'nun 50-50 oranında yetki paylaşımı yapılmıştır (D'Anieri, 2019, s. 41). RF-ABD-Ukrayna arasındaki anlaşmanın hemen akabinde NATO genişleme kararı almış (Tsygankov, 2010, s. 103), ABD RF'deki liberal reformlara desteğini sürdürme kararı almış, Ukrayna 8 Şubat 1994 tarihinde NATO'nun Barış için Ortaklık (BIOP-Partnership for Peace) programına katılan ilk devlet olmuştur (D'Anieri, 2019, s. 65).

1993 Askeri Doktrini'ne göre RF-Ukrayna ilişkileri her ne kadar dengeli gidiyor gibi görünse de gerek Kırım'ın ilk Cumhurbaşkanı Rus yanlısı Yuri Meshkov'un 21 Mart 1994 tarihinde Kırım'ın statüsü için referandum yapacağı açıklaması (Minorities at Risk Project, 2004) gerek de 26 Haziran 1994 tarihinde Ukrayna'da Leonid Kravchuk'un devlet başkanlığı seçimlerini kazanmasının ardından RF ile ilişkilerin sınırlandırılması ve bağların azaltılmasına dair açıklaması (D'Anieri, 2019, s. 72) iki aktör arasındaki sorunların çözülmediğini, "dondurulduğunu" düşündürmektedir.

Yukarıdaki gelişmeler aslında askeri doktrinindeki güvenlik sorunlarının tam anlamıyla çözülemediğini göstermektedir. Ancak 1994 yılı RF'nin Ukrayna ile ilgili nükleer endişelerini azaltan iki gelişmeyle sona ermiştir. Kasım 1994'te Ukrayna NPT'yi imzalayarak "nükleer olmayan güç" statüsünü elde etmiş (D'Anieri, 2019, s. 84), Aralık 1994'te de Birleşik Krallık, ABD, RF ve Ukrayna Budapeşte memorandumunu imzalanmıştır (Sakwa, 2016, s. 68). Böylelikle RF Ukrayna'daki nükleer güce ilişkin endişelerini sona erdirmiş Ukrayna'nın da egemenliği garanti altına alınmıştır.

RF-Ukrayna arasındaki nükleer sorunu çözülse de Kırım ve Sivastopol'daki Karadeniz Filosu'nun statü sorununun çözülmesi biraz zaman almıştır. Zira her ne kadar Haziran 1993'te Sivastopol ve Kırım'daki Rus askeri varlığı onaylansa da bu husus Ukraynalı muhalifler tarafından sert şekilde eleştirilmiş, Yeltsin'in Eylül 1995'te ve Nisan 1996'da Kiev'e antlaşma imzalamak üzere yapacağı ziyaret iki kere iptal edilmiştir (D'Anieri, 2019, ss. 80–81). Böylelikle Ukrayna'da tamamlanamayan hegemonya RF açısından sorun olmaya devam etmiştir. Bu durum 11 Ocak 1997 tarihinde hazırlanan "Rusya'nın Denizcilik Programı için konsept raporu (The World Ocean: Concept Paper for Russia's Naval Program)"nda görülebilmektedir (Brannon, 2009, s. 243).

Söz konusu rapora göre SSCB'nin dağılmasından sonra Karadeniz ve Baltık Bölgesi'nde pek çok bağımsız devlet ortaya çıkmış ve ulusal çıkarları gereği RF'nin Karadeniz ve Baltık'taki limanlarını geliştirmesi gerekmektedir. Zira mevcut halde RF'nin denizlere ve uzak deniz yollarına erişimi oldukça kısıtlı hale gelmiştir. Ayrıca RF'nin kargo gelirlerinin yarısı Karadeniz ve Baltık'taki ulaşımdan sağlanmaktadır. Karadeniz'de sadece Novorossisk² ve Tuapse limanlarını elinde tutan RF eskiden olduğu gibi Odessa limanına sahip değildir. Rapora göre radikal jeopolitik değişiklikler RF'nin kuzey, güney ve batı yönündeki deniz seyrüsefer olanaklarını kısıtlamıştır (Brannon, 2009, ss. 243–268). RF Karadeniz ve Kırım'ın önemini söz konusu konsept raporu ile vurgularken 1997 yılında ABD ilk kez Hazar ve Karadeniz'i ABD'nin stratejik çıkar alanı olarak belirlemiş (Gaber, 2013, s. 121), dönemin ABD Ulusal Güvenlik danışmanı Zbigniew Brzezinski de aynı yıl yazdığı kült eseri "Büyük Satranç Tahtası"nda Ukrayna'nın kaybının RF'nin jeopolitik seçeneklerini sınırlandırmasının yanı sıra RF'nin uluslararası sistemdeki eski konumunu elde etmesi için Ukrayna'nın önemini vurgulamıştır (Brzezinski, 1997/2005, s. 133). RF ve ABD arasındaki söz konusu farklı yaklaşımlarının RF-Ukrayna-ABD ilişkilerinde olumsuz hava estirmesi beklenirken 27 Mayıs 1997 tarihinde NATO-RF Kurucu Antlaşması'nın (Büyük Antlaşma), 28 Mayıs 1997 tarihinde RF-Ukrayna Sivastopol'daki Karadeniz Filosu'nun statüsüne

² Novorossisk petrol terminali olması açısından da RF açısından önemli bir şehir ve limandır (Trenin, 2008, s. 114).

dair antlaşma imzalanması görece olumlu bir hava yaratmıştır (Purtaş, 2005, s. 219; Tsygankov, 2010, s. 117). 28 Mayıs'taki antlaşmayla RF 2017 yılına kadar Sivastopol Limanı'nı kiralamış, bu antlaşmadan üç gün sonra imzalanan dostluk antlaşmasıyla da Ukrayna'nın toprak bütünlüğü bir kez daha onaylanmıştır. Söz konusu antlaşma her ne kadar RF için kârlı gözükse de RF'nin halen daha Ukrayna'yı bağımsız bir devlet gibi görememe eğilimi devam etmiştir. Zira iki antlaşma da iki "egemen" ve eşit aktör arasında imzalanmıştır. Söz konusu iki antlaşma, Ukrayna'nın bağımsızlığını tarihsel açıdan kabullenmekte zorlanan RF karar alıcıları için ilginç olmuştur (Toal, 2017, s. 3; Tolz, 2002, s. 241).

Askeri doktrin ve 1997 deniz konsepti açısından Ukrayna ve Karadeniz güvenliği temelli tehditler görece olarak ortadan kalmış gibi gözükse de 10 Ekim 1997 tarihinde GUAM'ın oluşması, RF'nin BDT ülkeleri üzerindeki hegemonyasının halen tartışmalı olduğunu ve RF'nin güvenlik açısından rahat olmaması gerektiğini göstermiştir. GUAM'ın oluşumu aynı zamanda RF'nin güvenlik belgelerinde sıklıkla izlerinin görüldüğü "jeopolitik çoğulculuk" tehdidinin devam ettiğini düşündürmektedir (Trenin, 2008, s. 113). Ayrıca GUAM'ın içinde yer alan Ukrayna, Brzezinski'ye göre post-Sovyet coğrafyada konsolide edilmesi gereken jeopolitik çoğulculuğun en önemli parçasıdır (Brzezinski, 1994, ss. 79–80). GUAM'ın akabinde RF'nin tehdit algısını daha da arttıracak şekilde Temmuz 1997'de NATO'nun Madrid Zirvesi'nde Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan'a NATO üyeliği teklif edilmiş (D'Anieri, 2019, s. 82) ve Doğu Avrupa'daki post-Sovyet devletlere doğru NATO'nun doğru genişlemesi adımı atılmıştır.

"Jeopolitik çoğulcu" gelişmelerle Batı ile "normalleşen" ilişkilerdeki iniş çıkışlar, şüphesiz RF'nin de güvenlik algılarını etkilemiştir. 17 Aralık 1997 tarihinde kabul edilen Ulusal Güvenlik Konsepti'nde bu iniş çıkışlara değinilmiş, önceki güvenlik belgelerine göre daha net bir güvenlik çerçevesi oluşmuştur. Öncelikle doktrinde net olarak uluslararası sistemde çok kutuplu dünyanın oluşum sürecine girildiği ve bu sürecin uzun olacağı vurgulanmaktadır. RF'nin Soğuk Savaş sonrası dönemdeki belirleyiciliğinin azalmasında bazı aktörlerin paylarının olduğu da doktrinde ifade edilmiştir (Federation of American Scientists, 1997). Söz konusu aktörler arasında NATO da yer almaktadır. Zira NATO'nun doğruya genişleme olasılığının RF'nin ulusal güvenliği açısından tehdit oluşturduğu için kabul edilemeyeceği ifade edilmiş, olası genişlemenin NATO'nun Avrupa güvenliğinde bir bölünme yaratacağı vurgulanmıştır. Aynı şekilde BDT'nin entegrasyon sürecini yavaşlatan gelişmelerin RF'nin ulusal güvenliğini olumsuz etkileyeceği ifade edilmiştir (Federation of American Scientists, 1997).

Doktrinde ulusal güvenliğin jeopolitik boyutlarının yanı sıra kültürel boyutlarına da değinilmiştir. Bu çerçevede Rus dilinin, Rus Ortodoks Kilisesi'nin ve Rus halkının manevi değerlerinin korunmasının da ulusal güvenlikle doğrudan bağı olduğu vurgusu yapılmıştır. Doktrine göre RF; Avrupa ve Asya gücüdür, etkili bir Avrasya gücü hatta en büyük "çok uluslu" devletlerden biridir (Federation of American Scientists, 1997).

Ukrayna'nın adı doktrinde doğrudan geçmemiş olsa da NATO'nun doğru genişleme süreci Ukrayna açısından da RF'nin ulusal güvenlik algısını etkilediği düşünülebilir. Çünkü daha önce ifade edildiği Ukrayna ve Kırım'da başka aktörlerin olası etkileri Rus topraklarının güvenliğini tehdit eder nitelikte olmuştur. Ulusal güvenlik doktrininde kültürel ve spiritüel etkilere de vurgu yapılması, RF'nin çok uluslu Avrasya gücü olarak ifade edilmesi de manidardır. Avrasya kimliğiyle beraber Ortodoks Kilisesi ve Rusların kendine özgü manevi değerleri de ulusal güvenliğin bir parçası olarak görülmektedir. Bu açıdan NATO ve AB gibi Avro-Atlantik yapıların yakın çevresinde yer alması RF açısından sorunlu görülmüştür. Ukrayna açısından da bu durum geçerli sayılabilir. Örneğin Ukrayna'nın ikinci Devlet Başkanı Leonid Kuchma 1996 yılındaki AB'nin Helsinki Zirvesi'nde Ukrayna'nın Avrupa medeniyeti ve ailesinin parçası olduğunu dile getirmesinin (D'Anieri, 2019, s. 94) RF'ye ulusal güvenlik sorunu yaratabileceği düşünülebilir.

Yukarıdaki gelişmelerden anlaşılacağı üzere RF-Ukrayna ilişkilerinin çerçevesini Ukrayna'nın nükleer devlet olma sıfatından egemenliğinin garanti altına alınması karşılığında vazgeçmesi ile Karadeniz Filosu ve Kırım'ın statüsünün nihayete kavuşturulması belirlemiştir. Şüphesiz RF'nin Avro-Atlantik Blokla ilişkilerinin dengeli gitmesi de etkilemiştir. Ancak NATO'nun genişleme süreci ve post-Sovyet devletlerin Avro-Atlantik uluslararası örgütlerle ilişkilerini yakın olması RF'nin güvenlik algılarını belirlemiştir. Zira Ukrayna'nın GUAM'da yer alması, Avro-Atlantik yapıların post-Sovyet coğrafyaya doğru genişleme eğilimleri ve Rus hegemonyasına olumsuz etkiler doğuran bölgesel gelişmelerin yaşanması, Yeltsin sonrası dönemde RF'nin hem Batı ile hem de Ukrayna ile ilişkilerini etkilemiş, söz konusu husus RF'nin dış politikasını şekillendiren güvenlik strateji belgelerini etkilemiştir.

4.2. 2000–2014 Arası Dönem

2000'li yıllara gelirken RF ve NATO arasında gelecekteki sorunların habercisi iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlar; 1999'da NATO'nun Yugoslavya İç Savaşı'na müdahalesi (Lukyanov, 2016, s. 32) ve aynı yıl NATO'nun Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Macaristan'ın üyeliklerini onaylamasıdır (Toal, 2017, s. 7). Bu ve benzeri gelişmeler Ukrayna'nın da içinde yer aldığı BDT coğrafyasına ve NATO'nun doğu genişlemesine yönelik Rus tehdit algılarını şekillendirmiştir. Bu ve benzeri gelişmeler 10 Ocak 2000 tarihinde ilan edilen RF Ulusal Güvenlik Konsepti'nin içeriğini belirlemiştir. Söz konusu konsept önceki güvenlik strateji belgeleri için RF'nin uluslararası sistemdeki yerinin önemini, BDT coğrafyasındaki hegemonyasını sağlamlaştırma girişimini, uluslararası sistemdeki çok kutupluluğu ve yakın çevresindeki olası istikrarsızlıkların yaratacağı tehditlerin altını çizmiş, Rus kültürü ve dilinin önemini de vurgulamıştır. Ancak önceki güvenlik belgelerinin dışında ABD'nin liderliğindeki Batı dünyasının tek kutupluluğu zorlayan politikaları eleştirilmiş, NATO'nun "sorumluluk alanı"nın ötesindeki faaliyetlerinin sistemi istikrarsızlaştırdığı ifade edilmiştir (Federation of American Scientists, 2000).

Ulusal güvenlik konseptinin ilanından sonra Başbakan Vladimir Putin BBC'de David Frost'la yaptığı röportajda RF'nin olası NATO'yu düşman olarak görüp görmediği sorusuna dönemin RF Başbakanı Vladimir Putin, RF'nin Avrupa kültürünün parçası olduğunu, NATO'yu düşman olarak zihninde canlandırmakta zorlandığını, NATO ile daha geniş alanlarda entegrasyonu amaçladığını ancak NATO'nun doğu genişlemesine karşı olduğunu ve RF'nin "eşit ortak" olarak görülme istediğini ifade etmiştir. Frost, RF'nin olası NATO üyesi olma ihtimaline dair sorusunu da "Neden olmasın?" diye cevaplandırarak, RF'nin özel çıkarlarına ve eşit ortak olma konusundaki hassasiyetine de tekrar vurgu yapmıştır (Frost, 2000).

Ocak ayındaki Ulusal Güvenlik Konseptinden sonra 21 Nisan 2000 tarihinde onaylanan Askeri Doktrin'de de Putin vurguladığı hususlar dikkat çekmektedir. Doktrin'e göre RF'ye yakın topraklarda ve denizlerde RF'nin güvenliğini tehdit edecek şekilde yer alan askeri blokların genişlemesi, Rus vatandaşlarının diğer devletlerdeki çıkarlarının göz ardı edilmesi gibi hususlar RF açısından dış politika tehditleri arasında yer almaktadır. BDT'ye, yakın çevresine yönelik hassasiyetlere, eşit ortaklığa ve çok kutupluluğa yapılan vurgunun dışında bu Doktrinde RF'nin denizlerdeki çıkarlarına ve faaliyetlerine de vurgu yapılmıştır (Brannon, 2009, ss. 287–309). Söz konusu askeri doktrin ve politik gelişmelerin ışığında Mayıs 2000'de Beyaz Rusya, RF ve Ukrayna devlet başkanlarının yer aldığı toplantıda Rus ortak kimliği, ortak kader, kültür ve dini birlikteliğe vurgu yapılmış ve üç devletin de ortak aile olduğu ifade edilmiştir (Kappeler, 2003, s. 20). Dolayısıyla Ukrayna, hem güvenlik dökümanlarında hem de Mayıs 2000'deki toplantıda ortak Rusluğun parçası olarak ifade edilmiştir. Başka bir ifadeyle Ukrayna gerek BDT üyesi olarak gerek yakın çevre hassasiyetinin parçası olarak gerek de tarihsel Doğu Slav Birliği'nin parçası olarak görülmüştür. Zira bu durum 2000'li yılların başlarında Ukrayna tarafından da

önemsenmiş, 2000–2002 yılları arasında Leonid Kuchma ve Putin 18 kez görüşmüştür. Bu dönemde Putin RF'nin NATO-Ukrayna ilişkilerinden çekinmediğini söylemiş, görece iyi RF-Ukrayna ilişkilerinin bir göstergesi olarak 2002 yılı RF'de "Ukrayna yılı", 2003 de Ukrayna'da "Rusya yılı" olarak kutlanmıştır (D'Anieri, 2019, ss. 110–111).

2003 yılına kadar RF-Ukrayna ilişkileri, Rusların güvenlik dökümanlarında belirttiği hedef ve endişelerin dışında günümüze kıyasla inişli çıkışlı ancak dengeli bir seyir izlemiştir. 2003 yılından itibaren gerek Ukrayna'daki politik iklimin Rus hegemonyasının sınırlarını zorlaması gerek de uluslararası sistemdeki gelişmeler iki aktör arasındaki ilişkileri değiştirmiştir. 2003 yılında "Ukrayna Ulusal Güvenliğinin Hukuki Temelleri" (Law on Fundamentals of National Security in Ukraine) ilan edilmiş, söz konusu belgede AB ve NATO üyeliği Ukrayna'nın dış politika önceliği olarak gösterilmiştir (D'Anieri, 2019, s. 110). AB üyeliği ve NATO ile ilişkiler Ukrayna için yeni dış politik fenomenler değildir. Zira 1998 yılında Kuchma "Ukrayna'nın AB'ye Entegrasyon Süreci Stratejisi" (Strategy for Ukraine's Integration into the EU) belgesini kabul etmiş, 1997 yılında da Ukrayna-NATO Ayrıcalıklı Ortaklık Şartı imzalanmıştır (Haran, 2014). Ancak iki üyeliğin de aynı anda dile getirilmesi RF'nin güvenlik dökümanlarındaki beklenti ve tehlikelerini tetiklemiştir. Zira Ekim 2003'te, Yalta'daki AB-Ukrayna zirvesinden bir hafta sonra, RF, kendi ülkesinden Kerç Boğazı'nın ortasındaki bir adaya (Tuzla) doğru bir baraj inşa etmeye başlamış, Kırım'ın bir parçası olarak kabul edilen adaya tek taraflı olarak sahip çıkıyor gibi görünmüştür (Yıldırım, 2020, s. 379).

Kırım'daki provakasyondan sonra 2004 yılındaki kritik gelişmeler RF-Ukrayna ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. 1 Mayıs 2004 tarihinde Doğu Avrupa ve Baltıklar'a doğru AB genişlemesi, 12 Mayıs 2004 tarihinde Ukrayna'nın da dahil olduğu AB'nin Yakın Komşuluk Politikası'nın başlaması³, 21 Kasım 2004 tarihinde Ukrayna'da seçimleri RF'nin desteklediği Viktor Yanukoviç'in kazanmasına rağmen muhalefetin itirazıyla 26 Aralık 2004 tarihinde tekrarlanan seçimi Batıcı Viktor Yuşçenko'nun kazanması ve "Turuncu Devrim" in gerçekleşmesi (D'Anieri, 2019, ss. 132–133), Kasım 2004'te AB'nin Hazar, Karadeniz ve AB'ye komşu devletlerle çok boyutlu işbirliği mekanizmasını öngören (enerji güvenliği ve diğer yatırım olanaklarını konu edinir) Bakü İnisiyatifi'nin başlatılması (Prontera, 2017, s. 68) ve post-Sovyet coğrafyalarda yaşanan Renkli Devrimler gibi gelişmeler RF'nin güvenlik belgelerindeki dış politik kaygılarını tırmandıran gelişmeler arasında yer almıştır. Bu ve benzeri gelişmelerden sonra RF'nin 2005 yılından itibaren yakın çevresinde daha aktif politikalar yürütmeye başladığı⁴, Putin'in Batı hegemonyasına karşı daha net karşı tavır sergilediği görülmektedir (Tsygankov, 2010, s. 225). Söz konusu net tavrılardan en dikkat çekici olanı Putin'in Ocak 2007'de Münih Güvenlik Konferansı'ndaki konuşmasıdır. Putin'in konuşmasında dikkat çekici noktalar genel olarak şöyledir (Putin, 2007):

- Batı tipi demokrasinin eleştirisi
- Tek kutupluluğun eleştirisi ve çok kutupluluk vurgusu
- Meşru güç kullanımında AB ve NATO'nun isminin BM ile anılması
- Füze savunma sistemlerinin Avrupa'ya konuşlanmasının RF'yi rahatsız etmesi

³ AB'nin ENP'si demokrasi, piyasa ekonomisi, sürdürülebilir gelişme, yönetim insan hakları gibi hususları içermektedir (Cornell & Jonsson, 2008, s. 243). ENP AB'nin Moldova, Ukrayna ve 3 Trans-Kafkas cumhuriyetiyle ilişkilerini düzenlemiştir (Emerson, 2008, s. 254), başka bir ifadeyle AB'nin değerlerini, politik ve ekonomik yapısını bölgeye yaymayı yani bölgeyi "Avrupalılaştırma"yı amaçlamıştır (Emerson, 2008, s. 258).

⁴ Bu durumun en somut örneklerinden biri Putin'in 25 Kasım 2005 tarihinde SSCB'nin yıkılışını "20. yy.'ın en büyük jeopolitik felaketi" olarak tanımlamasıdır. Putin bu açıklamasında pek çok Rus'un SSCB'nin dağılmasından sonra yeni bağımsız post-Sovyet devletlerde azınlık durumuna düştüğünü ifade etmiştir (Toal, 2017, s. 55). İlerleyen süreçte gerek "Beş Gün Savaşı"nda gerek de Kırım'ın ilhak sürecinde bu söylemin izlerini görmek mümkün olacaktır.

- NATO genişlemesinin ve evrensel bir örgütmüş gibi politikalar yürütmesinin yarattığı rahatsızlık
- Kitle imha silahlarının yayılmasının yarattığı riskler
- Rus gazının Avrupa'ya ulaşması için RF-Ukrayna ilişkilerinin kritik rolü

Putin'in yukarıda işaret ettiği hususlar dikkate alınmamış ve 1 Ocak 2007'de Bulgaristan ve Romanya'nın AB üyesi olmuş, AB resmi olarak Karadeniz'de aktör haline gelmiştir (Emerson, 2008, s. 253). Akabinde Nisan 2007'de NATO, Çek Cumhuriyeti ve Polonya'ya füze kalkanları yerleştirme kararı almış, AB de 11 Nisan 2007 tarihinde "Karadeniz Sinerjisi: Yeni Bir Bölgesel Girişim"i (Black Sea Synergy — a New Regional Initiative) başlatmış (Emerson, 2008, s. 253), Temmuz 2007'de de Orta Asya Stratejisi (EU's Central Asia Strategy)'ni ilan etmiştir. Amaç AB'nin enerji bağımlılığını azaltmak ve kaynak çeşitliliğini arttırmaktır. Karadeniz de bu bölgeler için jeopolitik olarak köprü vazifesi görmektedir. Özellikle Ukrayna ve Gürcistan'ın RF'ye bağımlılığı azaltma politikasıyla AB'nin Orta Asya Stratejisi birbiriyle uyumaktadır. Bu durum sadece enerji çeşitliliğiyle sınırlı değildir. AB bölgeyi ekonomik ve siyasi açıdan da kendisine bağlamayı amaçlamaktadır (Mangott & Westphal, 2008, ss. 153–154). RF'nin AB ile ilişkilerinde Karadeniz politikasının iki temel sacayağı, AB'nin Orta Asya'ya özellikle Türkmen ve Kazak doğalgaz kaynaklarına erişmesini engellemek. İkincisi de Ukrayna'yı by-pass ederek AB'nin Nabucco gibi projelerine zarar vermektir. Böylelikle AB karşısındaki monopol konumunu korumak (Mangott & Westphal, 2008, s. 159). AB'nin Orta Asya ve Karadeniz politikalarını takiben 14 Şubat 2008 Kiev'de AB'nin yeni Karadeniz politikasını belirlemek üzere toplanılmış (Emerson, 2008, s. 254), söz konusu toplantı ilk AB-Karadeniz Bakanlar Toplantısı olarak tarihe geçmiştir (Emerson, 2008, s. 266).

Yukarıdaki gelişmeler RF'nin sonraki ulusal güvenlik strateji belgesini ve askeri doktrinini şekillendirse ve Ukrayna ile ilişkilerine etki etse de iki kritik gelişme RF'nin güvenlik algılarında önemli yer etmiştir. Bunlar; Kosova'nın 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesi (Trenin, 2008, s. 105) ve Nisan 2008'deki Bükreş Zirvesi'dir. 3 Nisan 2008 tarihindeki Bükreş Deklarasyonu'nda Ukrayna ve Gürcistan'ın NATO üyelikleri için eylem planı kabul edilmemiş olsa da bir gün her iki devletin NATO üyesi olacağı dile getirilmiştir (Toal, 2017, s. 94). Bükreş Zirvesi NATO'nun Karadeniz politikası için önemli kırılma noktalarından biridir. Her ne kadar Ukrayna'nın üyelik aksiyon planı reddedilse de Ukrayna bu zirvede gelecekte NATO üyesi olacağına dair bir garanti almıştır (Larrabee, 2008, s. 287). Bu bile RF'nin tehdit algısını değiştirmemiştir. Elbette RF açısından NATO ve AB genişlemesinin sadece jeopolitik sonuçları tehdit değildir. Zira Cornell ve Jonsson'un belirttiği üzere Gürcistan ve Ukrayna'daki Batılı dönüşüm RF'yi kendi ülkesinde de benzer dönüşümlere itebileceğini ve bu hususun RF'yi endişelendirdiğini ifade etmiştir (Cornell & Jonsson, 2008, s. 226). Gürcistan ve Ukrayna'nın NATO üyelik süreçleri aynı anda gündeme gelmiş olabilir zira Ukrayna'nın olası NATO üyeliğinin sonuçları farklıdır. Örneğin Ukrayna'nın NATO üyesi olması RF-Beyaz-Ukrayna'nın oluşturduğu Slav Birliği'nin parçalanması anlamına gelir. Bu da BDT'nin batı kanadındaki Rus etkisinin kırılması anlamına gelmektedir (Larrabee, 2008, s. 284).

Güvenlik strateji belgelerinde ifade edilen ve Ukrayna'yı da içeren Rus yakın çevresine yönelik Avro-Atlantik genişleme sürecine RF'nin en somut tepkisi Gürcistan'a askeri operasyon yürütmesi ve 8-14 Ağustos 2008 tarihleri arasında gerçekleşen Rus-Gürcü Savaşı'dır. Söz konusu savaşta RF, yakın çevresinde hegemonyasını tehdit eden girişimlere gerekirse sert güç ile müdahale edeceğini ve Batı ile çok yakın ilişki kuran devletlerin toprak bütünlüğünün bozulacağını göstermiştir (Jane, 2020, s. 334). RF'nin kararlı askeri politikası sadece Gürcistan'a değil Turuncu Devrim'in yaşandığı Ukrayna'ya da sert bir mesaj olarak algılanmıştır. Başka bir ifadeyle GUAM örneğindeki gibi jeopolitik çoğulcu çabalara (Kuzio, 2000) hoşgörü ile

bakılmayacağı anlaşılmıştır. Başka bir ifadeyle RF-Gürcistan Savaşı, Kırım'ın ilhak süreci için bir "test alanı" olmuştur (Kuzio, 2022, s. 237).

Ukrayna söz konusu savaşta Gürcistan'ı desteklemiştir. Zira iki devlet 5 Ocak 2005 tarihinde ülkelerindeki demokratik geçişi destekleyeceklerine dair Karpatya Deklarasyonu'yla (Carpathian Declaration) birbirlerine destek olmuşlardır (Toal, 2017, s. 207). 2006 yılında da deklarasyonun imzalayan Yuşçenko ve Saakaşvili GUAM'ın askeri boyutunun oluşmasıyla ilgili görüşlerini ifade etmişlerdir. Bu duruma paralel olarak Ukrayna, Gürcistan'daki savaşın sona ermesini ve ayrılıkçılarla Rus güçlerinin Gürcistan topraklarından çekilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Haran & Burkovsky, 2009, ss. 85–86). "Beş Gün Savaşı" Gürcistan'ın toprak bütünlüğünün bozulmasıyla sonuçlanmış ve ateşkesten yaklaşık iki hafta sonra dönemin RF Devlet Başkanı Dmitriy Medvedev Rus dış politikasının beş ilkesini açıklamıştır. Medvedev'in açıkladığı beş ilke şöyledir (aktaran D'Anieri, 2019, s. 169):

- Uluslararası hukukun önceliği
- Dünya çok kutuplu olmalı
- Avrupa, ABD ve diğer devletlerle mümkün olduğu kadar iyi ilişkiler kurmak
- Rus vatandaşlarının hayatlarının ve onurlarının nerelerde olursa olsunlar korunmasının sorgulanamaz önceliği
- Rusya'nın özel çıkarlarının olduğu bölgeler

Beş ilkenin hepsi RF'nin 1990'lardan itibaren ilan ettiği güvenlik belgelerinde sıklıkla geçmektedir. Bu anlamda yukarıdaki ilkelerin ilanı beklenmedik bir gelişme değildir. Ancak Gürcistan Savaşı'ndan sonra RF'nin askeri güç kullanımı sonrası söz konusu ilkelerin tekrar edilmesi anlam kazanmaktadır. Çünkü Rus yakın çevresine askeri güç kullanımını içeren "Pandora Kutusu" açılmıştır. Kırım'ın ilhak sürecinde de özellikle son iki ilkenin izlerini görmek mümkün olacaktır. "Beş Gün Savaşı"ndan yaklaşık bir yıl sonra ilan edilen RF Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde de RF'nin, Ukrayna'nın da yer aldığı yakın çevresine yönelik hassasiyet ve beklentilerini görebilmek mümkündür.

12 Mayıs 2009 tarihinde ilan edilen RF Ulusal Güvenlik Stratejisi'ne göre RF çok kutupluluğa evrilen uluslararası sistemde ulusal çıkarlarını korumuştur. Bunların yanı sıra NATO ile ilişkiler RF'nin meşru çıkarlarının tanınmasına, Rus sınırlarına yakın NATO askeri unsurlarının olmamasına ve NATO'nun Rus yakın çevresine yönelik genişlemesini durdurmasına bağlı olduğu vurgulanmıştır. Yakın çevre hassasiyeti BDT devletleriyle olan ilişkilere öncelik verildiği ifade edilmiş ve Ukrayna'nın da yer aldığı BDT coğrafyasına yönelik politikaların RF'nin önceliği olduğunun altı çizilmiştir. Hatta dökümanda BDT devletleriyle farklı bölgesel ve alt bölgesel oluşumlar kurmayı amaçladığından bahsedilmiş, KGAÖ'ne de EvrAzEs'in (Avrasya Ekonomik Topluluğu) de önemine vurgu yapılmıştır. Bunların yanı sıra sınır güvenliği sorunlarının çözümü, özellikle Kazakistan, Ukrayna, Gürcistan ve Azerbaycan ile olan sınırlarda yüksek teknoloji ve çok işlevli sınır kompleksleri oluşturularak ve aynı şekilde devlet sınır savunmasının etkinliğinin artırılmasıyla sağlanacağı iddia edilmektedir (President of the Russian Federation, 2009). Kısacası her halükarda RF'nin Ukrayna dâhil olmak üzere yakın çevresinde kendi hegemonyasının devamlılığını amaçladığı görülmektedir. Şüphesiz bu beklentinin inandırıcılığı Gürcistan'la olan savaştan sonra daha da artmıştır. Elbette dökümanda sadece jeopolitik ve ekonomik çıkarlar vurgulanmamıştır. Doküman Rus kültürü ve dilini de güvenliğin merkezinde konumlanmış, Rus kültürel değerlerini de başka kültürlerle karşı korunmasının ulusal güvenliğin önemli parçası olduğu ifade edilmiştir (President of the Russian Federation, 2009).

Yukarıdakilerden anlaşılacağı üzere Turuncu Devrim’le Ukrayna’nın Avro-Atlantik kampla artan yakın ilişkileri sadece jeopolitik değil kültürel ve normatif açıdan da RF’nin güvenliğine olumsuz etkilerde bulunmaktadır. Zira renkli devrimleri yaşamış Gürcistan’dan sonra RF’nin Ukrayna’ya da müdahale etme olasılığı belirlemiştir. Özellikle tarihi ve jeopolitik açıdan Rus tarihinde daha önemli bir yere sahip olan Ukrayna’yı ve özellikle Karadeniz’deki konumunu kaybetmek istememiştir. Ancak Ukrayna’ya yönelik böyle bir politika yürütülürken hegemonyanın “ikna” boyutunu da RF denemiştir. Bu çerçevede 11 Ağustos 2009 tarihinde Medvedev NY Times’a verdiği mülakatta RF’nin Ukrayna’ya tehdit olmadığını ve her iki devletin ortak tarihi olduğunu ifade etmiştir (Kuzio, 2015, ss. 438–439). Bu açıklama Ukrayna ile ilişkilerin seyrini normalleştirme çabası olarak yorumlanabileceği gibi Mayıs 2009’da AB’nin Doğu Ortaklığı programına (D’Anieri, 2019, s. 152) da bir cevap ve güvenlik dökümanlarında ifade edildiği gibi yakın çevrenin, Rus kültürünün parçası olduğu iddiasının hatırlatılması olarak da yorumlanabilir.

5 Şubat 2010 tarihinde onaylanan yeni askeri doktrinde de benzer tehditlerin ifade edildiği görülmektedir. Örneğin RF’ye yönelik ana dış tehditlerin ilki olarak NATO’nun uluslararası hukuka aykırı olarak genişlemesi ve NATO’nun askeri altyapısını RF sınırlarına yakın konuşlandırması yer almaktadır. Bunun yanı sıra yine NATO ile bağlantılı olarak füze savunma sistemlerinin RF yakınlarına konuşlandırılması, RF ve müttefiklerinin toprak bütünlüğüne ve iç işlerine karışmaya yönelik girişimler sayılmıştır. Diğer güvenlik dökümanlarında olduğu gibi BDT ve KGAÖ’ne ilişkin amaç ve hedefler de sıralanmıştır (Carnegie Endowment for International Peace, 2010).

Askeri doktrinin ilanından 20 gün sonra RF ile ilişkileri daha yakın olan Viktor Yanukoviç Ukrayna devlet başkanı olmuş ve bu durum “Turuncu Devrim”in sonu olarak yorumlanmıştır (D’Anieri, 2019, s. 141). Turuncu Devrim Putin’in danışmanı Gleb Pavlossky tarafından “Rusya’nın 11 Eylül’ü” olarak değerlendirilmiştir (D’Anieri, 2019, s. 133). Şüphesiz RF aleyhine jeopolitik dönüşüme referans verilerek bu benzetme yapılmıştır. Ukrayna’daki Rus hegemonyasını sarsan bu gelişmenin ardında Yanukoviç’in iktidara gelmesi Ukrayna’da RF lehine bir “eksen kayması”nı beraberinde getirmiştir. Yanukoviç iktidara geldikten sonra ilk olarak 21 Nisan 2010’da Kharkiv Antlaşması’nı RF ile imzalamıştır. Söz konusu antlaşmada Ukrayna RF’den % 30 indirimle doğalgaz alırken RF de Sivastopol’daki üssün kira süresini 2017’den 2042’ye uzatmış ve böylelikle RF yaklaşık 30 yıl boyunca Karadeniz Filosu’nun güvenliği garanti altına alınmıştır (D’Anieri, 2019, s. 183; Kuzio, 2022, s. 240). RF açısından Yanukoviç Dönemi sadece Sivastopol’daki üssün kira süresinin uzatılmasıyla sınırlı kalmamıştır. Örneğin 2012 yılında Ukrayna’da kabul edilen Kivalov-Kolesnichenko Dil Kanunu ile Rusçanın Donetsk, Luhansk, Odessa ve Kherson gibi 13 yönetim biriminde bölgesel resmi dil olarak kullanılması kabul edilmiştir. Ukrayna’nın 27 yönetim biriminden oluştuğu göz önüne alınırsa kanun Ukrayna’nın neredeyse yarısı etkilemiştir (Ogarkova, 2018). Böylelikle RF’nin güvenlik strateji dökümanlarındaki endişelerinin sona ermeye başladığı, RF’nin yakın çevresinde lehine gerçekleşen hegemonya mücadelesinde Avro-Atlantik bloğun kaybetmeye başladığı görülmektedir. Ancak bu husus elbette RF ve Avro-Atlantik Blok arasındaki güç mücadelesinin sona erdiği anlamına gelmemektedir. RF hegemonyasını sürekli kılmak amacıyla AB’nin liberal demokrat değerlerine karşı güvenlik belgelerinde de belirttiği gibi Rus kültürünü, değerlerini ve Avrasya kimliğini konumlandırmıştır. Nitekim Putin Temmuz 2013’te Kiev Knezliği’nin Hıristiyanlığı kabulünün 1025. yılı kutlamaları için Kiev’e gitmiş ve Rus Ortodoks Partisi Kirill de kutlamalarda yer almıştır (D’Anieri, 2019, s. 193). Putin, kutlamaların hemen ertesinde düzenlenen “Ortodoks Slav Değerleri: Ukrayna’daki medeniyet tercihinin temelleri (Orthodox Slavic Values: The Basis of Civilizational Choice in Ukraine)” başlıklı konferansa katılmış ve

Ortodoks Slav değerlerinin Avrupa'nın liberal değerlerinden daha üstün olduğunu iddia etmiştir. Bu konferansta Putin, Ukrayna'nın bir medeniyet tercihinin eşliğinde olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra bu tercihin sadece Ukrayna'yla ilgili olmadığını, Rusların Kiev Knezliği döneminde Ortodoksluğu kabul etmesinin RF-Ukrayna arasındaki kültürel, ruhani ve geleneksel kardeşliğini temsil eden büyük bir gelişme olduğunu altını çizmiştir (Putin, 2013). Bu düşüncelerine paralel olarak Putin, Eylül 2013'teki Valdai toplantılarında Avrasya seçeneğinin post-Sovyet devletler için daha iyi olduğunu, söz konusu devletlerin Avrupa'da perifer olmak yerine Avrasya seçeneğinde merkezde yer alacaklarını iddia etmiştir (D'Anieri, 2019, s. 193). Putin'in bu açıklamasından dört ay sonra 21 Kasım 2013'te Ukrayna Devlet Başkanı Yanukoviç AB ile Ortaklık Antlaşması'nı askıya almış, bu olayın ardından Ukrayna'daki AB yanlıları ve iktidar arasındaki uzlaşmazlık önce 20 Şubat 2014 tarihinde Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç'in ülkeyi terk etmesine, bir hafta sonra da RF'nin "küçük yeşil adamlar"ın da rol oynadığı operasyonla Kırım'ın Rus kontrolüne girmesiyle sonuçlanmıştır (Toal, 2017, ss. 212–213).⁵ 16 Mart 2014 tarihindeki Kırım'ın RF'ye ilhaki için yapılan referandum sonrası Putin 18 Mart'ta Kırım'ın Rus toprağı olduğunu ilan etmiş, 21 Mart'ta da hukuken onaylamıştır (D'Anieri, 2019, ss. 211–228). Kırım'ın ilhaki RF'ye sadece Karadeniz'deki statükoyu lehine çevirme imkânını vermemiş aynı zamanda uzak denizlerde de etkin bir aktör olmasını sağlamıştır. Örneğin 2012'den bu yana, Novorossiysk'teki Rus deniz üssü ve Karadeniz Filosu amfibi gemileri, Beşar Esad rejimini ikmal ve desteklemek için Suriye'nin Tartus kentine askeri teçhizat sevkiyatının temelini oluşturuyor. Karadeniz Filosu Doğu Akdeniz'deki çıkarları açısından da önemlidir (Horrell, 2016, s. 4). Karadeniz Filosu'nun Akdeniz'deki varlığı desteklemesi aslında RF'ye okyanusa çıkış imkânı vermektedir. Bu durum da RF'nin etki alanını Kuzey Afrika'ya ve Ortadoğu'ya kadar genişletmesini sağlamaktadır (Kuimova & Wezeman, 2018, s. 7).

Görüldüğü üzere RF açısından Ukrayna'daki iktidar değişikliği güvenlik strateji dökümanlarında sıklıkla vurguladığı tehdit algılarını değiştirmemiş ve ikinci bir Turuncu Devrim ihtimali Kırım ve Ukrayna'daki statükonun değişme riskini doğurmuştur. Bunun üzerine RF, Gürcistan'da olduğu gibi Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü bozmuş, Ukrayna'nın doğusunda da ilerleyen süreçte kullanmak üzere dondurulmuş sorun bırakmıştır.

5. Sonuç

Kırım'ın ilhak sürecine kadar RF'nin yayımlanmış güvenlik strateji belgelerine bakıldığında RF'nin Ukrayna'nın da yer aldığı yakın çevresine yönelik tehdit algıları genel ve soyut olarak şunlardır:

- NATO ve AB'nin doğu genişlemesi
- BDT ve KGAÖ üyeleriyle ilişkilerin bozulma riski
- Rus kültürü ve Rus dilinin tehlike altında olması
- Post-Sovyet coğrafyadaki Rus azınlığın haklarının tehdit altında olması

Bu belgelerde Ukrayna ve Kırım'ın adı doğrudan geçmese de Ukrayna ve Kırım'ın Rus yakın çevresinin önemli parçalarından biri olduğu aşıkardır. Zira Trans-Dinyester, Karabağ, Orta Asya ve Ukrayna RF'nin "hayati çıkar alanları" arasında yer almaktadır. Ancak Putin'in Donesk ve Luhansk'ın bağımsızlığının RF tarafından tanındığına ilişkin ulusa sesleniş konuşmasından sonra ağırladığı, Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'le yaptığı görüşmesinde belirttiği gibi

⁵ Sivastopol, Simferopol ve Kırım parlamentosunun Ruslar tarafından kontrolü 27 Şubat 2014 tarihinde gerçekleşse de 18 Şubat 2014 tarihinde Novorossisk ve Sivastopol'daki Rus kuvvetlerinin "barış koruma" operasyonu için hazırlandığına dair iddialar da bulunmaktadır (D'Anieri, 2019, s. 226).

Ukrayna farklıydı çünkü bu ülke üçüncü aktörler tarafından RF'ye tehdit yaratmak amacıyla kullanılıyordu (Putin, 2022). Başka bir ifadeyle güvenlik strateji belgelerinde NATO ve AB'nin genişlemesi tehdit olarak algılanmıştır ama Putin'in de ifade ettiği gibi Ukrayna meselesi diğerlerine göre daha fazla önemlidir. Zira Sivastopol'daki üs Karadeniz Filosu için 2042 yılına kadar kiralanmıştır ancak Ukrayna'nın AB ile ilişkileri ve Yanukoviç'in iktidarı kaybetme süreci Rus tarihindeki eski jeopolitik kaygıları uyandırmış ve RF oldu bitti ile (fait accompli) Kırım'ı ilhak ederek güvenliğini garanti altına almıştır.

Güvenlik strateji belgelerine göre Kırım'ın ilhakını jeopolitik ve normatif olmak üzere iki boyutta değerlendirmek olasıdır. Jeopolitik açıdan Avro-Atlantik Blok'un eski Sovyet cumhuriyetlerini bünyesine katması RF'nin politik manevra alanını kısıtlayacaktır. NATO'nun Bükreş Zirvesi'nde vaat edildiği üzere Ukrayna'nın olası NATO üyeliği RF'yi Karadeniz'de etkisiz hale getirecek ve RF Soğuk Savaş Dönemi'nden sonra yeniden Batı tarafından çevrelenmiş olacaktır. NATO ve AB'nin doğu genişlemesini RF açısından bu şekilde yorumlamak mümkündür. Ancak güvenlik strateji belgelerindeki bu tehdit algısının tarihsel gerçekliklerle de bağlantılı ele almak lazımdır. Zira NATO ve AB'den önce Ruslar Karadeniz'de Türk-Moğol Hanları, Osmanlı İmparatorluğu, Nazi Almanyası ve İç Savaş'ta Beyaz Ordu tarafından tehdit edilmiştir. Rus tarihindeki bu anların her biri aslında Kırım'daki hâkimiyet kaybının Rus hegemonyasının kaybı olduğunu göstermiştir. Kısacası güvenlik strateji belgelerindeki yakın çevre hassasiyetini Kırım üzerinden okumak gerekirse Avro-Atlantik Blok'un Ukrayna üzerindeki hegemonyası RF açısından tehdit niteliğindedir. Bu durumda şüphesiz RF'nin Ukrayna algısı da belirleyicidir. RF Ukrayna'yı egemen aktör olarak görmektense Rus tarihinin (tarihsel Rusluğun) bir parçası olarak görmekte, Ukrayna'yı da 1991 sonrası oluşturulmuş yapay bir siyasal birim olarak algılamaktadır. Eğer güvenlik strateji belgelerinde ifade edildiği gibi Ukrayna NATO ya da AB üyesi olursa aslında bu durum sadece hegemonya kaybı değil, RF'ye ait bir "iç mesele"nin Batılılarca manipüle edilmesidir. Başka bir ifadeyle sorun sadece dış egemenlikle değil, iç egemenlikle de doğrudan bağlantılıdır.

Kırım'ın ve Ukrayna'nın önemini normatif açıdan değerlendirmek gerekirse karşımıza söz konusu belgelerde "Rus kültürü ve dilinin korunması", Avrasya kimliğinin vurgulanması gibi hususlar göze çarpmaktadır. RF tarihsel açıdan Kırım'ı ve Sivastopol şehrini "direniş" ve "kurtuluş" üzerinden inşa etmektedir. Özellikle Sivastopol'un "kahraman şehir" olarak Rus tarihinde imgenmesi Kırım'ın Rus toprakları içinde olmasının klasik jeopolitiğin ötesinde bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra Kırım'ın Rus hâkimiyetinden çıkması bu anlamda Rus tarihsel imgeleminde bir bölünmeye sebep olmuştur. Bu çerçevede, Ukrayna'nın Ukraynalı kimliğini ön plana çıkarması ve Batılı aktörlerle ilişkilerini geliştirmesi RF'nin normatif açıdan da gerilemesi anlamına gelmektedir. Kırım'ın küreselci-liberal güçlerin etkisindeki Ukrayna'nın toprağı olarak kalması Rus kültürü açısından, Beyaz Rusya ile kurulan Doğu Slav Birliği ve Rus hegemonyasının vazgeçilmez parçası Rus dili açısından sorun teşkil edeceği düşünülebilir.

Genel ve soyut olarak ifade etmek gerekirse, RF güvenlik strateji belgelerinde önemle vurgulanan yakın çevre hassasiyetinde Ukrayna ve Kırım'ın yeri farklıdır. RF'nin Kırım'ı ilhak sürecinde bu hassasiyetin izleri görülmekle beraber, RF'nin güvenlik strateji belgelerindeki tehdit algılarının tarihsel-sembolik ve askeri-jeopolitik boyutlarının olduğu iddia edilebilir. Bu çerçevede RF'nin güvenlik stratejik belgelerinin, Soğuk Savaş Sonrası Dönem'in dinamikleri ve Avro-Atlantik Blok'un politikalarının yanı sıra Rus tarihindeki gelişmelerin etkisinde şekillendiği, yakın çevredeki Rus hegemonyası beklentisiyle Kırım'ın ilhak sürecinin birbirinden ayrılamayacağı düşünülmektedir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Murat Jane Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Akad, T. (2003). *Strateji üzerine*. Kastaş Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2014). *20. yüzyıl siyasi tarihi 1914-1995*. Timaş Yayınları.
- Brannon, R. (2009). *Russian civil-military relations*. Ashgate Publishing Limited.
- Brzezinski, Z. (1994). The premature partnership. *Foreign Affairs*, 73(2), 67–82.
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük satranç tahtası: Amerika'nın küresel üstünlüğü ve bunun jeopolitik gereklilikleri*. (Y. Türedi, Çev.). İnkılap Yayınları (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1997).
- Burchill, S. (2005). *The national interest in international relations theory*. Palgrave Macmillan.
- Carnegie Endowment for International Peace. (2010, February 05). *The military doctrine of the Russian Federation*. https://carnegeendowment.org/files/2010russia_military_doctrine.pdf
- Chapman, B. (2009). *Military doctrine: A reference book*. ABC CLIO, LLC.
- Clinton, W. (1986). The national interest: Normative foundations. *The Review of Politics*, 48(4), 495–519. <https://doi.org/10.1017/S0034670500039656>
- Cornell, S., & Jonsson, A. (2008). Expanding the European area of stability and democracy to the wider Black Sea region. In D. Hamilton & G. Mangott (Eds.), *The wider Black Sea region in the 21st century: Strategic, economic and energy perspectives* (pp. 225–250). Center for Transatlantic Relations. <https://www.ceps.eu/download/publication/?id=5960&pdf=1672.pdf>
- D'Anieri, P. (2019). *Ukraine and Russia: From civilized divorce to uncivil war*. University of California.
- Dağ, A. E. (2009). *Uluslararası ilişkiler ve diplomasi sözlüğü*. Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Devroy, A. & Shapiro, M. (1993, April 05). Yeltsin gets \$ 1.6 billion in U.S. aid. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/summit/archive/april93.htm>
- Emerson, M. (2008). The EU's new Black Sea policy. In D. Hamilton & G. Mangott (Eds.), *The wider Black Sea region in the 21st century: Strategic, economic and energy perspectives* (pp. 253–276). Center for Transatlantic Relations. <https://www.ceps.eu/download/publication/?id=5960&pdf=1672.pdf>
- Federation of American Scientists. (1993, November 02). *The basic provisions of the military doctrine of the Russian Federation*. <https://nuke.fas.org/guide/russia/doctrine/russia-mil-doc.html>
- Federation of American Scientists. (1997, December 26). *Russian Federation national security Blueprint*. <https://nuke.fas.org/guide/russia/doctrine/blueprint.html>
- Federation of American Scientists. (2000, January 18). *National security concept of the Russian Federation*. <https://nuke.fas.org/guide/russia/doctrine/gazeta012400.htm>
- Frost, D. (2000, March 05). *BBC breakfast with frost interview: Vladimir Putin* [Video Transcript]. http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/audio_video/programmes/breakfast_with_frost/transcripts/putin5.mar.txt
- Gaber, Y. (2013). Black Sea regional security after 9/11. In G. S. Bozkurt (Ed.), *Blue Black Sea new dimensions of history, security, strategy, energy and economy* (pp. 120–129). Cambridge Scholars Publishing.
- Haas, M. de (2004). *Russian security and air power 1992-2002*. Frank Cass.
- Haas, M. de (2011). Russia's military doctrine development (2000-10). In S. J. Blank (Ed.), *Russian military politics and Russia's 2010 defense doctrine* (pp. 1–61). The Strategic Studies Institute.
- Haran, O. (2014). *Ukraine's long road to European integration* (Eurasia Policy Memo No. 311). <https://www.ponarseurasia.org/ukraine-s-long-road-to-european-integration>
- Haran, O., & Burkovsky, P. (2009). *War in Georgia and the Ukrainian reaction*. *Russian Politics & Law*, 47(3), 84–88. <https://doi.org/10.2753/RUP1061-1940470308>
- Holley, I. B. (2004). *Technology and military doctrine: Essays on a challenging relationship*. Air University Press.

- Horrell, S. (2016, October). *A NATO strategy for security in the Black Sea Region* (Issue Brief). Atlantic Council. <http://www.jstor.org/stable/resrep03475>
- Jane, M. (2020). *Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya politikasının analizi: Süreklilik mi dönüşüm mü?* Dora Yayıncılık.
- Jane, M. (2021). Azak Denizi ve Kırım'ın önemi: Türkiye ve Rusya Federasyonu'nun politikalarının karşılaştırmalı analizi (1991-2021). İçinde E. H. Kılıçbeyli (Der.), *100. yılında Türkiye-Rusya ilişkileri: Çok taraflı gelişmeler, karşılıklı etkileşimler* (ss. 93–115). Nika Yayınevi.
- Kamath, P. M. (1998). US-China relations under the Clinton administration: Comprehensive engagement or the cold war again? *Strategic Analysis*, 22(5), 691–709. <https://doi.org/10.1080/09700169808458846>
- Kappeler, A. (2003). 'Great Russians' and 'Little Russians': Russian-Ukrainian relations and perceptions in historical perspective. The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington. <http://hdl.handle.net/1773/35359>
- Karaca, R. K. (2020). 19. yüzyılda uluslararası sisteme yeni aktörlerin katılmasının diplomasinin gelişimine etkileri. İçinde B. Özdal & R. K. Karaca (Ed.), *Diplomasi tarihi-1* (ss. 411–456). Dora Yayınları.
- Kaya, S. (2011). *Rus dış politikasında batı*. Dora Yayınları.
- Kubicek, P. (1999-2000). Russian foreign policy and the West. *Political Science Quarterly*, 114(4), 547–568.
- Kuimova, A., & Wezeman S. T. (2018, December). *Russia and Black Sea Security* (SIPRI Background Paper). Stockholm International Peace Research Institute [SIPRI]. https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-12/bp_1812_black_sea_russia_0.pdf
- Kuzio, T. (2000). Geopolitical pluralism in the CIS: The emergence of GUUAM. *European Security*, 9(2), 81–114. <https://doi.org/10.1080/09662830008407453>
- Kuzio, T. (2006). National identity and history writing in Ukraine. *Nationalities Papers*, 34(4), 407–427. <https://doi.org/10.1080/00905990600842080>
- Kuzio, T. (2015). *Ukraine: Democratization, corruption, and the new Russian imperialism*. Praeger.
- Kuzio, T. (2022). *Russian nationalism and the Russian-Ukrainian war: Autocracy-ortodoxy-nationality*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003191438>
- Larrabee, F. S. (2008). NATO and Black Sea security. In D. Hamilton & G. Mangott (Eds.), *The wider Black Sea region in the 21st century: Strategic, economic and energy perspectives* (pp. 277–292). Center for Transatlantic Relations. <https://www.ceps.eu/download/publication/?id=5960&pdf=1672.pdf>
- Lukyanov, F. (2016). Putin's foreign policy: The quest to restore Russia's rightful place. *Foreign Affairs*, 95(3), 30–37.
- Mangott, G., & Westphal, K. (2008). The relevance of the wider Black Sea region to EU and Russian energy issues. In D. Hamilton & G. Mangott (Eds.), *The wider Black Sea region in the 21st century: Strategic, economic and energy perspectives* (pp. 147–176). Center for Transatlantic Relations. <https://www.ceps.eu/download/publication/?id=5960&pdf=1672.pdf>
- Minorities at Risk Project. (2004). *Chronology for Crimean Russians in Ukraine*. Refworld. <https://www.refworld.org/docid/469f38ec2.html>
- Ministry of Defence Republic of Latvia. (n.d.). *The national security concept (informative section)*. https://www.mod.gov.lv/sites/mod/files/document/NDK_ENG_final.pdf
- Ogarkova, T. (2018, March 12). The truth behind Ukraine's language policy. *UkraineAlert*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/the-truth-behind-ukraine-s-language-policy>
- Özdal, B. (2020). Diplomasi. İçinde B. Özdal & R. K. Karaca (Ed.), *Diplomasi Tarihi-1* (ss. 23–91). Dora Yayınları.
- Özdal, B. (2021). 1. Dünya Savaşı'nın diplomasinin gelişimine etkileri. İçinde B. Özdal & R. K. Karaca (Ed.), *Diplomasi tarihi-2* (ss. 1–78). Dora Yayınları.
- Posen, B. R. (1984). *The sources of military doctrine: France, Britain, and Germany between the world wars*. Cornell University Press.
- President of the Russian Federation. (2009, May 12). *Russia's national security strategy to 2020* [Unofficial Translation]. ETH Zurich Center for Security Studies. <https://www.files.ethz.ch/isn/154915/Russia's%20National%20Security%20Strategy%20to%202020%20-%20Rustrans.pdf>
- Prontera, A. (2017). *The new politics of energy security in the European Union and beyond: States, markets, institutions*. Routledge.
- Purtaş, F. (2005). *Rusya Federasyonu ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*. Platin Yayınevi.
- Putin, V. (2007, February 10). *Speech and the following discussion at the Munich Conference on security policy*. <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>
- Putin, V. (2013, July 27). *Orthodox-Slavic values: The foundation of Ukraine's civilisational choice conference*. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/18961>
- Putin, V. (2021, July 12). *On the historical unity of Russians and Ukrainians*. President of Russia. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Putin, V. (2022, February 22). *Talks with President of Azerbaijan Ilham Aliyev*. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67830>
- Sakwa, R. (2016). *Frontline Ukraine: Crisis in the borderlands*. I. B. Tauris.

- Sasse, G. (2007). *The Crimea question: Identity, transition, and conflict*. Harvard University Press.
- Solchanyk, R. (1993). Russia, Ukraine, and the imperial legacy. *Post-Soviet Affairs*, 9(4), 337–365. <https://doi.org/10.1080/1060586X.1993.10641374>
- Sönmezoğlu, F. (Der.) (2005). Dış politika. İçinde *Uluslararası ilişkiler sözlüğü* (ss. 222-223). Der Yayınları.
- Stone, D. R. (2006). *A military history of Russia: From Ivan the terrible to the war in Chechnya*. Praeger Security International.
- Toal, G. (2017). *Near abroad: Putin, the West and the contest over Ukraine and the caucasus*. Oxford University Press.
- Tolz, V. (2002). Rethinking Russian–Ukrainian relations: A new trend in nation-building in post-communist Russia? *Nations and Nationalism*, 8(2), 235–253. <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00048>
- Trenin, D. (2008). Russia's perspective on the wider Black Sea region. In D. Hamilton & G. Mangott (Eds.), *The wider Black Sea region in the 21st century: Strategic, economic and energy perspectives* (pp. 103–117). Center for Transatlantic Relations. <https://www.ceps.eu/download/publication/?id=5960&pdf=1672.pdf>
- Tsygankov, A. P. (2010). *Russia's foreign policy: Change and continuity in national identity* (2nd ed.). Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Yıldırım, Y. (2020). *Putin dönemi Rus dış ve güvenlik politikasında bir müdahalecilik örneği olarak Kırım'ın ilhakı*. Nobel Yayınları.

Extended Abstract

Security strategy documents are the most important sources of a state's threat perceptions, interests, and possible foreign policy steps. The aforementioned security strategy documents include national security, foreign policy, and military doctrines. In light of these documents, it is also possible to clearly predict how a state may respond to regional and global developments. In other words, security strategy documents provide the framework for any state's foreign policy. In this context, it is possible to see the outlines of the Russian Federation's (RF) policy toward the post-Soviet geography and its relations with the Euro-Atlantic Bloc (NATO and European Union-EU) in the above-mentioned military and security policy documents.

Although RF is the losing side of the Cold War, it is one of the most interesting actors in the international system. Despite various domestic and foreign policy crises in the early years of the post-Cold War era, in 1993, RF declared post-Soviet geography an important area of interest and opposed the eastward enlargements of NATO and the EU. In the first 15 years of the post-Cold War era, the demands of RF remained at the level of discourse, but since the second half of the 2000s, RF began to pursue a more effective policy against Euro-Atlantic eastward enlargement. For example, the clearest response of RF to the eastward expansion of NATO is the war between RF and Georgia, known in the literature as the "Five-Day War" or "08.08.08 War." RF, with this war, gave a message not only to Georgia but also to Ukraine. Ukraine also faced Russian interventionism after its pro-Western policy in 2014, lost Crimea, and paid the price for its anti-Russian policy with the deterioration of its territorial integrity.

Although the RF-Ukraine relations are generally assessed in the context of the eastward enlargement of the Euro-Atlantic Bloc, historical relations between the two states should also be taken into account. In other words, the annexation of Crimea should be reduced not only to current geopolitical realities but also to the place of Ukraine and Crimea in Russian historiography. Because the RF's perception of Ukraine was crucial to the occupation process.

According to the security strategy documents, the annexation of Crimea can be evaluated in two dimensions: geopolitical and normative. Geopolitically, the incorporation of the former Soviet republics by the Euro-Atlantic bloc will limit the political space of action of RF. As promised at the NATO summit in Bucharest, Ukraine's eventual NATO membership will inactivate RF in the Black Sea, and RF will be surrounded by the West again after the Cold War era. It is possible to interpret the eastward expansion of NATO and the EU in this way in terms of RF. However, it is necessary to consider this threat perception in security strategy documents in the context of historical realities. Even before NATO and the EU, Russians were threatened by the Turkic Mongol Khans, the Ottoman Empire, Nazi Germany, and the White Army in the Black Sea Civil War. Each of these moments in Russian history showed that the loss of dominance in Crimea meant the loss of Russian hegemony. In short, to evaluate the sensitivity of the near abroad in the security strategy documents about Crimea, the hegemony of the Euro-Atlantic bloc over Ukraine is a threat to the RF.

When assessing the significance of Crimea and Ukraine from a normative perspective, themes such as the "protection of Russian culture and language" and the emphasis on Eurasian identity stand out in the aforementioned documents. RF constructs Crimea and the city of Sevastopol historically through "resistance" and "liberation." In particular, the portrayal of Sevastopol as a "hero city" of Russian history shows that the fact that Crimea is located on Russian territory has a meaning that goes beyond the classic geopolitical approach. After the collapse of the USSR in 1991, the loss of Crimea in this sense caused a split in the Russian conception of history.

In general and abstract terms, Ukraine and Crimea occupy a different place in the sensitivity of the near abroad, which is highlighted in the documents of the security strategy RF. Although traces of this sensibility can be seen in the annexation process of Crimea, it can be argued that the threat perceptions in the security strategy documents of RF have a historical-symbolic and a military-geopolitical dimension.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1167625>

Kurumlar ve İktisadi Gelişme: Bootstrap Panel Granger Nedensellik Testi

Nurten Derici Temel*

Öz

Bu çalışmada kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki nedensellik ilişkisi Bootstrap panel Granger nedensellik analizi kullanılarak test edilmektedir. Örneklem oluşturulurken Dünya Bankası Atlas metoduna göre belirlenen gelir sınıflandırması referans alınmış ve üst orta gelir sınıfında yer alan G20 ülkelerine odaklanılmıştır. Dünya nüfusundan, dünya GSYİH'sinden ve küresel ticaretten aldıkları pay bakımından dikkate değer olan bu ülkeler aynı zamanda iktisadi gelişmişlik ve kurumsal kapasite olarak belirli bir düzeye ulaşmış olan ülkelerdir. Çalışma 1996-2019 dönemini kapsamaktadır. Üç farklı kurum değişkeni ile oluşturulan modellerde nedensellik ilişkisinin yönünün hem kullanılan kurum değişkenine karşı duyarlı olduğu hem de ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği ortaya konmuştur. Çalışmada elde edilen bulgular kurumlar ve iktisadi gelişme arasında çift yönlü nedenselliği desteklese de toplam vaka sayısına göre yapılan değerlendirmede kurumlardan iktisadi gelişmeye doğru nedenselliğin daha güçlü olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kurumlar, iktisadi gelişme, bootstrap panel Granger nedensellik

Jel Kodları: O11, O43, P00

Cite this article: Derici Temel, N. (2022). Kurumlar ve iktisadi gelişme: Bootstrap panel Granger nedensellik testi. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 437–453. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1167625>

* Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Bursa, Türkiye.

E-posta: nurtenderici@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8452-1230>

Article Information

Bu makale Dr. Nurten Derici Temel tarafından hazırlanan "Yeni Kurumsal İktisat Perspektifinde Değişen İktisadi Gelişme Gündemi: Teori, Politika ve Uygulama" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Received 27 August 2022; Revised 13 October 2022; Accepted 14 October 2022; Available online 30 December 2022

Institutions and Economic Development: A Bootstrap Panel Granger Causality Test

Abstract

In this study, the causality relationship between institutions and economic development was tested using bootstrap panel Granger causality analysis. The sample was created according to the World Bank Atlas method, focusing on the G20 countries in the upper-middle income class. These countries have reached a certain level in terms of economic development and institutional capacity in terms of having a relatively good and sustainable development performance among developing countries. These countries, which are remarkable in terms of their share in the world population, world GDP, and global trade, have also reached a certain level in terms of economic development and institutional capacity. The study covers the period 1996-2019. It was observed that the direction of the causality relationship is sensitive according to both the institution variable used and the country. Although the study findings support bidirectional causality between institutions and economic development, it was observed that causality from institutions to economic development is stronger according to the total number of cases.

Keywords: Institutions, economic development, bootstrap panel Granger causality

Jel Codes: O11, O43, P00

1. Giriş

Kurumlar tarih boyunca iktisadi gelişme açısından önemli olduğu kabul edilen ancak sermaye veya emek faktörü gibi kolaylıkla ölçülemeyen faktörler olarak dikkat çekmektedir. Geleneksel yaklaşımlarda kurumların iktisadi gelişmeyi nasıl etkilediği tam olarak açıklanamadığı için kurumlar, iktisadi sistem içindeki gizli faktörler olarak kabul edilmiştir. Ancak iktisadi gelişme literatüründe "azgelişmişlik" olarak adlandırılan, ülkelerin düşük ekonomik performans göstermeleri, zaman içinde yeni argümanların doğmasına yol açmış; kurumsal bakış açısından ise bu durum, güvensiz mülkiyet hakları ya da hukukun üstünlüğünün zayıflığı gibi olumsuz kurumsal ortamların etkisi çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır.

İktisadi gelişmenin sağlanmasına yönelik kurumsal gelişmenin temel belirleyicilerinden biri olarak kurumlar üzerine odaklanılmasında ve kurumsal yapıyı inşa eden unsurların hangileri olduğuna ve bu unsurların nasıl ölçülebileceğine dair soruların gündeme gelmesinde Douglass North'un payı oldukça büyüktür. North'un (1991, s. 97) ifadesiyle *kurumlar*, bir toplumda oynanan oyunun kurallarıdır ve bu kurallar hem insanlar arasındaki etkileşimi biçimlendirmekte hem de gündelik hayatı istikrarlı bir yapıya kavuşturmaktadır. Bu bakımdan *kurumlar*, insanlar tarafından oluşturulan ve belirsizliği azaltmaya yarayan kısıtlamalardır (North, 1991, s. 97). North ve Thomas (1973, s. 2), sermaye birikimi, toplam faktör verimliliği veya ölçek ekonomileri gibi faktörlerin iktisadi büyümenin nedeni olmadığını, bu faktörlerin kendisinin iktisadi büyüme olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Buna göre beşeri ve fiziki sermaye yatırımları, mülkiyet haklarının güvence altında olup olmamasına bağlıdır. Bu nedenle beşeri ya da fiziki sermayenin büyüme olarak somutlaştığını ve büyümeye içkin olduklarını kabul ederek büyümenin ölçütleri olarak değerlendirmemek gerekir. North ile başlayan bu gelenek giderek rağbet görmüş ve özellikle Yeni Kurumsal İktisat Okulu'nun temel kavramları ve temaları çerçevesinde kurumların ölçülmesine ve iktisadi gelişmeyle olan ilişkisinin test edilebilmesine imkân tanıyan pek çok katkı literatüre sunulmuştur (Easterly & Levine, 2003; Hall & Jones, 1999; Knack & Keefer, 1995). Böylelikle kurumlar, ekonomik performansın ve iktisadi gelişmenin temel belirleyicisi olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Yeni teknikler, veri setleri ve ampirik çalışmalar, bir yandan yeni yaklaşımların gelişmesine öncülük etmiş bir yandan da iktisadi gelişme disiplini içinde yer alan geleneksel teorilerin ve modellerin açıklayıcı gücünü arttırmıştır.

Kurumsal yaklaşıma göre politik karar vericilerin, gelişme politikasına yönelik reform sürecinde karşılaştıkları güçlükleri, kurumsal çerçeve üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Literatürdeki ampirik çalışmalarda kurumsal ölçütler ile iktisadi büyüme arasında pozitif ilişki olduğu yönünde elde edilen tutarlı bulgular zaman içinde az gelişmişliğin açıklanmasında kurumsal argümanı kuvvetlendirmiştir. Özellikle Acemoglu ve arkadaşlarının (2001, s. 1395) kamulaştırma riskinin azaltılmasının ve genel olarak kurumlar kümesinin iyileştirilmesinin, kişi başına düşen gelirden önemli değişikliğe yol açabileceğini gösteren çalışmaları büyük yankı uyandırmış; "kurumlar önemlidir" önermesinin iktisadi gelişme literatüründe genel kabul görmesine öncülük etmiştir.

2. Literatür Taraması

Kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki ilişkiye dair yapılan çalışmalara bakıldığında, bu alanda kapsamlı bir literatür olduğu görülmektedir (Acemoglu vd., 2001; Dollar & Kraay, 2003; Easterly & Levine, 2003; Hall & Jones, 1999; Knack & Keefer, 1995; Mauro, 1995; Rodrik vd., 2004; Scully, 1988). Ancak bu çalışmaların yatay kesit regresyon analizi çalışmaları olduğu ve çoğunluğunda, kurumların iktisadi gelişme üzerindeki etkisine odaklanıldığı görülmektedir. Kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki etkileşim birçok çalışmada ele alınmasına rağmen kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyen çalışmaların oldukça sınırlı kaldığını söylemek mümkündür.

Literatürde genellikle nedenselliğin yönünün kurumlardan iktisadi gelişmeye doğru olduğu varsayımından yola çıkılmakta ve iki değişken arasındaki korelasyon araştırılmaktadır. Ampirik bulgular güçlü olsa da nedenselliğin yönünün kurumların kalitesinden iktisadi performansa doğru olduğunun kabul edilmesi eleştirilmiş ve bunun tersinin de geçerli olabileceği üzerinde durulmuştur. Chang'a (2011, s. 477) göre söz konusu tek yönlü bakış açısı "büyük resmin sadece bir kısmını" göstermektedir. Kurumların iktisadi gelişme ile olan etkileşiminin açıklığa kavuşturması ve nedenselliğin iki yönünün de araştırılması, doğru politika tavsiyesi geliştirebilmek için oldukça önem arz etmektedir. Kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki ters yönlü ilişkiye dikkat çeken en eski çalışmadan biri Lipset'in 1959 tarihli makalesidir. Lipset (1959, s. 98) çalışmasında demokratik kuralların inşa edilmesi ve toplumda geçerli olması için iktisadi gelişmişliğin belirli bir düzeye ulaşmış olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu hipoteze göre, daha iyi politik kurumlara ulaşmak ancak iktisadi büyüme ile mümkündür. Glaeser ve arkadaşları (2004, ss. 272–298) da ters yönlü nedensellik yönünde bulgulara ulaşmış, diktatörlük altındaki ülkelerin fiziki ve beşeri sermaye biriktirip yoksulluktan çıktıktan sonra kurumlarını geliştirme imkânına sahip olabileceklerini ortaya koymuşlardır. Ancak nedenselliğin yönünün iktisadi gelişmeden kurumlara doğru olduğunu savunan bu yaklaşımın ampirik açıdan yetersiz kalması bir takım eleştirilere yol açmıştır. Buna göre ülkelerin iktisadi gelişmişliğinin kurumsal gelişimi olumlu yönde etkileyeceğine dair determinist yaklaşım gerçekçi değildir (Kaufmann & Kraay, 2003, s. 2).

Kurumların iktisadi gelişme açısından taşıdığı önem giderek daha fazla kabul görmekteyken iki değişken arasındaki nedensellik örüntüleri üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir. Alana yönelik Farr ve arkadaşlarının (1998) çalışmaları ekonomik özgürlük verilerini kullanarak nedensellik analizi yapan en eski çalışmalardan biridir. Farr vd., OLS yöntemi ile parametre tahmininde bulunarak endüstriyel ve endüstriyel olmayan iki grup ülke incelemiştir. 1975-1995 arası dönem beş yıllık ortalamalarla ele alınmış ve havuzlanmış Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Buna göre ekonomik özgürlük ve politik özgürlük değişkenleri ile refah düzeyi değişkeni arasında çift yönlü nedensellik bulgusuna ulaşılmıştır.

Chong ve Calderon'un (2000) çalışması kurumsal gelişme ve iktisadi gelişme arasında nedensellik ilişkisini araştıran çalışmalara öncü niteliktedir. Çift yönlü nedenselliğe dikkat çekilen çalışmada kurum verisi olarak 5 ve 10 yıllık ortalama değerler kullanılmış, 1972-1995 ve 1982-1995 dönemlerine ilişkin VAR doğrusal geri bildirim Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Chong ve Calderon'a (2000) göre kurumların verimliliğinin yüksek olması, ekonomik performansı ve iktisadi gelişmeyi olumlu etkilerken yüksek büyüme oranlarına sahip olunması da mevcut kurumların kalitesini arttırabilmektedir. Çalışmaya göre bir toplum ne kadar fakirse ve yüksek refah seviyesine erişmek için ne kadar uzun süre beklemesi gerekiyorsa kurumların iktisadi gelişme üzerindeki etkisi o kadar fazla olmaktadır. Bu bakımdan refah seviyesindeki artışın daha iyi kurumlar inşa edebilmeyi kolaylaştırdığı göz ardı edilmemelidir.

Alana ilişkin nedensellik çalışmaları içinde en kapsamlı çalışmalardan biri Dawson'a (2003) aittir. Ekonomik özgürlük ile siyasi özgürlüklerin ayrı ayrı incelendiği çalışmada ekonomik özgürlüklerdeki artışın, siyasi özgürlük düzeyinden kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Dawson (2003, s. 493), özgürlüklerdeki değişikliklerin iktisadi büyümeyle beraber hareket ettiğini, ekonomik özgürlük ve iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu belirtmektedir. 1970-2000 arası dönem için 5 yıllık ortalama kurum verileri kullanılarak, verisine ulaşılabilen tüm ülkeler Havuzlanmış Granger nedensellik testi ile incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre genel özgürlük düzeyi iktisadi büyümeye neden olmakta ancak özgürlükteki değişiklikler refah artışı ile belirlenmektedir. Çalışmanın bulguları özgürlüğün çeşitli yönleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmesi ve kurumsal değişim süreci hakkında yeni bakış açıları sunması bakımından önem arz etmektedir.

Kurumsal mühendisliğin maliyetine vurgu yapan Justesen (2008), iktisadi büyümenin politik karar vericilerin mevcut kurumların düzenlenmesi ve iyileştirilmesi için gerekli olan kaynaklara erişimini kolaylaştırabileceğine dikkat çeker. Nedenselliğin iki yönünün araştırıldığı çalışmada 1970-1999 arası 30 yıllık dönem, altı büyüme dönemine ayrılarak incelenmiş; gelişmiş ve gelişmekte olan 77 ülke panel Granger nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar ekonomik özgürlüğün bazı unsurlarının yatırımları ve iktisadi büyümeyi etkilediği yönündedir. Çalışmanın bir diğer önemli bulgusu, ekonomik reformlara imkân veren, elverişli konjonktürün sanıldığı aksine ekonomik canlanma ve patlama dönemleri değil ekonomik kriz ve durgunluk dönemleri olmasıdır. Buna göre kriz dönemlerinde hem politik karar vericiler hem de seçmenler liberal ekonomik reformlara yönelmektedir (Justesen, 2008, s. 644). Vega-Gordillo ve Alvarez-Arce'nin (2003) çalışmasında da gelişmiş ve gelişmekte olan 45 ülke için ekonomik özgürlük ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki panel veri analiziyle incelenmiş ve Granger nedensellik farklı model spesifikasyonları ile test edilmiştir. OLS kukla değişken tahmincisine başvurularak yapılan panel Granger nedensellik testinde 1975-1995 dönemi için ortaya çıkan bulgular, nedenselliğin yönünün ekonomik özgürlükten iktisadi büyümeye doğru olduğu yönündedir (Vega-Gordillo & Alvarez-Arce, 2003, s. 201). 50 gelişmiş, 71 gelişmekte olan ve 23 azgelişmiş olmak üzere 144 ülkenin analiz edildiği Akıncı ve arkadaşlarının (2014) çalışmasında da ekonomik özgürlüklerin, iktisadi büyümenin Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. 1995-2012 dönemini ele alan ve gelir gruplarına göre bir ayırım yapılmayan çalışmada panel eşbütünleşme ve panel Granger nedensellik testleri uygulanmıştır.

Ülkelerin gelir düzeylerinin belirleyiciliği üzerinde duran Lee ve Kim (2009) ise 1965-2000 dönemi için gelişmiş ve gelişmekte olan 63 ülkeyi gelir düzeylerine göre sınıflandırmış ve farklı gelişmişlik aşamalarındaki ülkelerde farklı önermelerin geçerli olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Lee ve Kim'in (2009, s. 535) panel GMM nedensellik testi bulgularına göre düşük gelirli ülkelerde ortaöğretim düzeyindeki eğitim ve siyasi kurumlar oldukça etkili iken, üst orta gelirli ve yüksek gelirli ülkelerde yükseköğretim düzeyindeki eğitimi ve teknolojik gelişimi destekleyen

politikalar daha etkin sonuçlar üretmektedir. Öte yandan aynı çalışmada kişi başına düşen gelirin 10.000 ABD dolarını aştığı ülkelerde, diğer koşullar dikkate alınmaksızın, kurumsal gelişmişlik düzeyinin benzer bir seviyede olduğu ve aralarındaki farklılıkların daha az olduğu belirtilmiştir. Mahmood ve Azid (2011, s. 14) de ülkeleri gelişmişlik düzeyine göre gruplayarak 29 yüksek gelirli, 18 üst-orta gelirli, 26 alt-orta gelirli ve 23 düşük gelirli ülke grubunda ekonomik özgürlük ve iktisadi büyüme ilişkisini incelemiştir. Çalışmada 2000-2006 dönemi ele alınmış, panel ARDL ve nedensellik testleri kullanılmıştır. Yüksek ve alt-orta gelir grubundaki ülkelerde çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken üst-orta ve düşük gelirli ülkeler grubunda nedensellik ilişkisinin ekonomik özgürlükten iktisadi büyümeye doğru olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Law vd. (2013) de, Hurlin (2004) tarafından geliştirilen ve panel heterojenliğini dikkate alan panel Granger nedensellik testini kullanarak 60 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeyi dört gelir grubuna ayırarak incelemiştir. 1990-2008 dönemi için yapılan çalışmada ortaya çıkan ampirik sonuçlar, nedensellik modellerinin oldukça heterojen olduğunu ve söz konusu heterojen yapıdan dolayı farklı gelir grupları için farklı politika önerilerinin üretilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Çalışmada ülke örneklerine göre değişiklik göstermekle beraber kurumlar ve iktisadi gelişme arasında çift yönlü nedensellik olduğunu sonucuna ulaşılmıştır (Law vd., 2013, s. 621). Benzer şekilde Koçak ve Uzay (2018) ülkeleri gelişmişlik düzeylerine göre incelemiş, 1995-2013 dönemi için yüksek, orta ve düşük gelirli ülke gruplarında panel eşbütünleşme ve Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen panel Granger nedensellik testi uygulamıştır. Buna göre tüm ülke gruplarında kurumsal nitelik ve iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir (Koçak & Uzay, 2018, s. 97). Göcen (2021) ise ekonomik kurumları temsilen ekonomik özgürlük verisini kullanmış, iktisadi büyüme ile ekonomik kurumlar arasındaki ilişkiyi, panel heterojenliğini ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Bootstrap panel Granger nedensellik testi ile analiz etmiştir. 1996-2019 dönemi için gelişen 8 ülkeyi (D8) ele alan Göcen (2021, s. 865) ekonomik özgürlüğün iktisadi büyümenin Granger nedeni olduğu sonucuna ulaşmıştır.

3. Veri Seti

Kurumların karmaşıklığı nicel olarak ölçümü de karmaşık hale getirmekte (Matthews, 1986, s. 917), kurumların kalitesini diğer bir ifadeyle gelişmişliğini temsil edebilecek uygun vekil değişken bulmayı güçleştirmektedir. Bununla birlikte literatürde kurum kalitesinin ve kurumsal gelişmişliğin ölçümü için geliştirilmiş pek çok farklı veri tabanından yararlanıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Freedom House Endeksi (Gastil Endeksi), Fraser Enstitüsü Ekonomik Özgürlükler Endeksi (EFW), Uluslararası Ülke Risk Rehberi Endeksi (ICRG), İş Ortamı Risk İstihbaratı (BERI), Dünya Genelinde Yönetişim Göstergeleri (WGI), Heritage Vakfı Endeksi, Polity IV Endeksi ve Uluslararası Şeffaflık Örgütü Yolsuzluk Algıları Endeksi (CPI), ampirik çalışmalarda sıklıkla başvurulan veri tabanlarıdır.¹

Dünya Genelinde Yönetişim Göstergeleri (WGI-Worldwide Governance Indicators) veri tabanı kullanılmıştır. WGI endeksi kurumsal gelişmişliğin ve çeşitliliğin çok kapsamlı bir ölçeği olarak öne çıkmaktadır (Bergh vd., 2014, s. 371). Bu göstergeler ilk kez 1996 yılında Daniel Kaufmann, Aart Kraay, Pablo Zoido-Lobaton ve Massimo Mastruzzi'nin yardımlarıyla geliştirilmiş, 2002 yılında ilk kez akademik bir çalışmada (Rodrik vd., 2002) kullanılmış, zaman

¹ Kurum kalitesini ölçmeye yönelik vekil değişken olarak WGI ölçeğini kullanan ve diğer ölçeklerle karşılaştırmalı araştırma yapan pek çok çalışmada yakın regresyon sonuçları ve anlamlı bulgular elde edilmiştir (Aixalá & Fabro, 2007; Bergh vd., 2014; Law vd., 2013; Vianna & Mollick, 2018).

içinde toplanan verilerin kapsamı giderek genişletilmiştir (Kaufmann vd., 2010). WGI göstergeleri, genellikle hükümet etkinliğini ölçmeye yönelik anket değerlendirmeleriyle toplanan verilerden hareketle elde edilmekte ve ülkeler arası karşılaştırılabilir yolsuzluk ve yönetim ölçümleri sunmaktadır. WGI göstergelerinde altı yönetim göstergesi kategorize edilmiş, böylelikle pek çok kurumu kapsayan toplu endeksler geliştirilmiştir. Bu göstergeler: ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik (voice and accountability); siyasi istikrar ve şiddet/terörizmin olmaması (political stability and absence of violence/terrorism); hükümetin etkinliği (government effectiveness); düzenleyicilik kalitesi (regulatory quality); hukukun üstünlüğü (rule of law); yolsuzluğun kontrolü (control of corruption)'dür. 1996 yılından itibaren yayımlanan bu altı gösterge, kurumsal kalitenin pek çok boyutunu yansıtmakta, 31 farklı veri tabanından² elde edilen bilgilere dayanmakta ve 200'den fazla ülkeyi kapsamaktadır.

Çalışmada panel veri kullanılmakta ve panel 1996-2019 dönemini kapsamaktadır. Örneklem belirlenirken Dünya Bankası'nın Atlas metoduna göre oluşturduğu gelir sınıflandırması dikkate alınmış ve bu sınıflandırmada üst orta gelir sınıfında yer alan G20 ülkelerine odaklanılmıştır. Türkiye, Rusya, Arjantin, Meksika, Brezilya, Çin ve Güney Afrika'dan oluşan bu ülkelerin Dünya nüfusundan, dünya GSYİH'sinden ve küresel ticaretten aldıkları pay dikkate değerdir. Üst orta gelir sınıfında yer alan söz konusu yedi ülkenin, gelişmekte olan ülkeler arasında sürdürülebilir gelişme performansına sahip olmaları ve iktisadi gelişmişlik ve kurumsal kapasite açısından belirli bir düzeye ulaşmış olmaları, bu ülkelerin örneklem olarak seçilmesinde öne çıkan faktörlerdir. Nitekim gelişmekte olan ülkelerde nüfus artışı ve küresel entegrasyon, kaynak ve altyapı yetersizliklerine yol açmakta, kentli nüfusta meydana gelen artış kurumsal ortamı da etkilemektedir. Bloom ve arkadaşlarına (2004, s. 58) göre gelişmekte olan ülkelerde, kırsal nüfusun ihtiyaçları doğrultusunda tasarlanmış olan kurumlar kentli nüfusun yönetiminde sınırlı kalmakta ve kurumsal değişim gerekli hale gelmektedir.

Çalışmada iktisadi gelişmeyi temsilen, 2015 sabit fiyatlarıyla ABD doları cinsinden kişi başına GSYİH verileri kullanılmıştır. Kurumların ölçümü için Yeni Kurumsal İktisat Okulu çerçevesinde geliştirilen teoriye uygun olarak³ üçlü bir sınıflandırma yapılmış, ekonomik, politik ve yasal kurumları temsilen WGI endeksindeki altı göstergeden üçüne odaklanılmıştır.⁴ Ekonomik kurumların vekil değişkeni olarak düzenleyicilik kalitesi, politik kurumların vekil değişkeni olarak yolsuzluğun kontrolü, yasal kurumların vekil değişkeni olarak ise hukukun üstünlüğü göstergeleri ele alınmıştır. Ekonometrik analiz yapılırken tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır.⁵

Kurumsal gelişmenin farklı yönlerinin değerlendirilebilmesi için WGI endeksinin alt bileşenleri toplulaştırılmamış, iktisadi gelişme ile nedensellik ilişkisi, üç kurum göstergesi üzerinden analiz edilmiştir. Haggard ve Tiede (2011, s. 679), iktisadi gelişmeyi destekleyen, tamamlayıcı nitelikteki kurum kombinasyonlarını tam olarak yansıtamayacağını belirterek toplulaştırılmış bir ölçüm kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Alt bileşenlerden birinde veya

² Söz konusu veri kaynakları, WGI kapsamında toplanan anketlere katılanlar, kamu kesimi kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ve ticari şirketler tarafından bildirilen tüm kaynakları kapsamaktadır (Kaufmann vd., 2010). Veri kaynaklarının çeşitliliği ve geniş kapsamı, WGI veri tabanının güvenilirliği arttıran önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

³ Literatürde ekonomik, politik ve yasal kurumların nispeten homojen olduğu için teoriye uygun ve güçlü ampirik sonuçlar üretebileceği, sosyal ve örgütsel kurumların ise tek bir boyutu temsil edemeyecek düzeyde heterojen oldukları için analiz dışı bırakılması gerektiği görüşü vardır (Kunčić, 2014, s. 139).

⁴ WGI verileri, 1996 ile 2002 yılları arasında sadece iki yılda bir yayınlanmıştır. Bu dönem içinde 1997, 1999 ve 2001 yıllarına ilişkin eksik gözlemler için literatür izlenerek, iki yıllık değerlerin aritmetik ortalamaları alınmıştır (Chong & Calderon, 2000; Law vd., 2013).

⁵ Literatürden hareketle kişi başına düşen GDP'nin doğal logaritması alınmıştır. Buna bağlı olarak yapılan analizlerde doğru sonuca ulaşabilmek adına endeks olarak hesaplanmış olan kurum değişkenlerinin de doğal logaritmaları alınmıştır (Koçak & Uzay, 2018; Law vd., 2013).

birkaçında ortaya çıkabilecek bir hata, endeksin tamamen sorunlu görülmesine yol açabileceği gibi ikinci tip hataya da (hatalı negatif) neden olabilmektedir. Bergh ve arkadaşları (2014, s. 372) da alt bileşenlerin ortalamasının alınması yerine ayrı ayrı analize dâhil edilmesinin daha anlamlı sonuçlar üreteceğine dikkat çekmiştir. Farklı kurumsal unsurların bir araya gelme şekilleri ülkeden ülkeye değişebilmekte, yüksek düzeyde yolsuzlukla karşı karşıya olan gelişmekte olan bir ülkede nispeten iyi işleyen mülkiyet haklarının varlığı gözlemlenebilmektedir. Justesen (2008, s. 657) çalışmasında iktisadi büyüme için kurumların önemli olduğu sonucuna ulaşırken bazı kurumlarının diğerlerine kıyasla daha etkili olduğunu da ortaya koymuştur. Örneğin mülkiyet haklarının ekonomik etkisi, kredi fırsatlarının, gelişmiş mali piyasaların varlığına göre değişebileceği gibi ticari düzenlemelerin kapsamına da bağlı olabilmektedir. Bu nedenle farklı kurumlar ve farklı politikalar arasındaki etkileşimleri dikkate almak ve farklı kurumsal kompozisyonların iktisadi gelişme üzerindeki güçlü ya da zayıf etkilerini araştırmak oldukça önemlidir.

Modelde yer alan değişkenlere dair bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır:

Tablo 1

Değişkenlere Dair Bilgiler

Değişkenin Adı	Değişkene Dair Açıklama	Değişkenin Kaynağı
$\ln GDP_{i,t}$	2015 yılı sabit ABD Doları cinsinden kişi başına GSYİH göstergesinin doğal logaritması	The World Development Indicators (WDI)
$\ln RL_{i,t}$	Temsilcilerin toplum kurallarına ne ölçüde güvendiklerine, bunlara ne ölçüde uyduklarına, özellikle de sözleşmelerin icrasının, polisin, mülkiyet haklarının ve mahkemelerin güvenilirliğine ilişkin algıları ile suç ve şiddet olasılığına ilişkin algıları yansıtan <i>Rule of Law</i> (Hukukun Üstünlüğü) göstergesinin doğal logaritması	The Worldwide Governance Indicators (WGI)
$\ln RQ_{i,t}$	Hükümetin özel sektör gelişimine izin veren, teşvik eden sağlam politikalar ve düzenlemeler oluşturma ve uygulama kabiliyetine ilişkin algıları yansıtan <i>Regulatory Quality</i> (Düzenleyicilik Kalitesi) göstergesinin doğal logaritması	The Worldwide Governance Indicators (WGI)
$\ln CC_{i,t}$	Devletin özel çıkar grupları ve seçkinler tarafından “ele geçirilmesi” dâhil olmak üzere küçük ya da büyük tüm yolsuzluk biçimlerini kapsayan, kamu gücünün özel kazanç adına ne ölçüde kullanıldığına ilişkin algıları yansıtan <i>Control of Corruption</i> (Yolsuzluğun Kontrolü) göstergesinin doğal logaritması	The Worldwide Governance Indicators (WGI)

Analizde kullanılan modeller aşağıdaki gibidir:

$$\text{Model 1: } \ln GDP_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \ln RL_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$$

$$\text{Model 2: } \ln GDP_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \ln RQ_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$$

$$\text{Model 3: } \ln GDP_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \ln CC_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Değişenlere ait alt indislerden i ülkeleri, t zaman boyutunu, ε ise hata terimini göstermektedir. Bağımsız değişken üç ayrı modelde sırasıyla hukukun üstünlüğü (RL), düzenleyicilik kalitesi (RQ) ve yolsuzluğun kontrolü (CC) olmak üzere üç farklı değişkeni temsil etmektedir.

4. Metodoloji

Kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki ilişkiyi araştıran ampirik çalışmalara bakıldığında çoğunlukla yatay kesit regresyon analizi kullanıldığı görülmektedir. Acemoglu vd. (2001), Glaeser vd. (2004), Rodrik vd. (2004) gibi literatürde öncü kabul edilen çalışmalar bunun en önemli örnekleri arasında gösterilebilir. Zaman boyutunu dikkate almayan bu çalışmalar, kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki bağlantıları tam olarak açıklayabilmekte yetersiz kalmaktadır. Yatay kesit regresyon testleri, ülkeler arası gözlemlenmiş farklılıkları hesaba katmadığı (cross-sectional heterogeneity), ölçüm hatalarına, mekânsal otokorelasyona (spatial autocorrelation) ya da içsellikten kaynaklanan yanlılığa (endogeneity biases) karşı duyarlı oldukları gerekçesiyle eleştirilmektedir (Kar vd., 2019, s. 245).

Öte yandan alana ilişkin çalışmalarda genellikle kurumsal değişkenler ile iktisadi gelişme arasındaki ilişkilerin örnekleme yer alan tüm ülkeler için aynı olduğu varsayılmakta, örneklem heterojenliği ihmal edilmektedir. Ancak ilişkilerin ülkeler arasında farklılık gösteriyor olması, istatistiksel olarak homojenlik koşulunu ihlal etmekte, parametreler kararsız hale gelmekte, yanlı (belirli örneklere duyarlı) sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Aynı işlevsel forma sahip olan modeller, bir ülkede işe yarar politikalar üretirken başka bir ülkede geçersiz olabilmektedir (Ros, 2013, s. 378).

Panel veri analizinde nedensellik ilişkisinin araştırmasında üç temel yaklaşımın öne çıktığı görülmektedir (Kar vd., 2011, s. 688). Bunlardan ilki Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) tahmincisi ile panel vektör hata düzeltme modelinin tahmin edilmesidir. Ancak bu yaklaşım yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği dikkate almamaktadır. Diğer yandan eğim katsayıları homojen olmadığı sürece GMM tahmincilerinin tutarsız ve yanıltıcı parametreler üretme olasılığı da vardır. Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından heterojen panel veri modelleri için geliştirilen ikinci yaklaşımda heterojenlik hesaba katılmakta ancak yatay kesit bağımlılığı açıklanamamaktadır. Kónya (2006) tarafından önerilen ve bu çalışmada da kullanılan Bootstrap panel Granger nedensellik analizi ise üçüncü yaklaşımdır. Bu testin çalışma için sunduğu avantaj hem heterojenliği açıklayabilmesi hem de yatay kesit bağımlılığını dikkate almasıdır.

4.1 Yatay Kesit Bağımsızlığı ve Eğim Katsayısı Homojenlik Testleri

Bootstrap panel Granger nedensellik testi yapılırken dikkat edilmesi gereken iki husus öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki panelde yer alan seriler arasındaki yatay kesit bağımsızlığının test edilmesidir. Küreselleşme ve ülkelerarası entegrasyonun yüksek olduğu günümüz koşullarında bir ülkeyi etkileyen şok, kısa sürede panelde yer alan diğer ülkeleri de etkisi altına alabilmektedir (Kar vd., 2011, s. 688). Yatay kesit bağımlılığına yol açan bu durum ihmal edildiğinde ise tahminciler büyük ölçüde yanlı olabilmekte, düşük performans gösterebilmekte ve büyük boyutlu bozulmalar meydana gelebilmektedir (Pesaran, 2006, s. 992). İkinci olarak paneldeki her bir seri için tahmin edilen parametrelerin heterojenliğinin dikkate alınması gerekmektedir. Herhangi bir iktisadi olguyla ilgili olarak bir ülkede geçerli olan nedensellik ilişkisi başka bir ülkede geçerli olmayabilir (Breitung, 2005, s. 152). Dolayısıyla hem seriler arası heterojenlik hem de yatay kesit bağımsızlığı Bootstrap panel Granger nedensellik testinden önce ölçülmelidir.

Yatay kesit bağımsızlığının ölçülmesine yönelik geliştirilen testlerde sıfır hipotezi yatay kesit bağımlılığının yokluğu, alternatif hipotez ise yatay kesit bağımlılığının varlığı anlamına gelmektedir.

$$H_0: Cov(\varepsilon_{it} \varepsilon_{jt}) = 0, \text{ tüm } t \text{ ve } i \neq j$$

$$H_1: Cov(\varepsilon_{it} \varepsilon_{jt}) \neq 0, \text{ en az bir } i \neq j \text{ çifti için}$$

Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange çarpanı (LM) yatay kesit bağımsızlığının test edilebilmesi için geliştirilen testlerden ilkidir. LM testi, zaman boyutunun (T) yeterince büyük, yatay kesit boyutunun (N) ise oldukça küçük olduğu durumlarda (T>N) etkin sonuçlar vermektedir. LM test istatistiği aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

Pesaran (2004) N büyük olduğu durumlarda LM testinin uygulamanın dezavantajlı olacağını, $N \rightarrow \infty$ durumunda ise LM testinin uygulanamayacağını belirterek CD_{LM} testini geliştirmiştir. CD_{LM} test istatistiği aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$CD_{LM} = \sqrt{\left(\frac{1}{N(N-1)}\right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (3)$$

CD_{LM} testi $N \rightarrow \infty$ ve $T \rightarrow \infty$ iken kullanılabilir. Fakat $N > T$ olduğu durumlarda bu testte önemli boyut bozulmaları ortaya çıkmaktadır. Pesaran (2004) bu problemin üstesinden gelebilmek için CD test istatistiğini geliştirmiştir. CD test istatistiği aşağıda ifade edildiği gibidir:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \quad (4)$$

$T > N$ olduğu ve CD_{LM} testinin tutarsız sonuçlar verdiği durumlar için Pesaran vd. (2008) LM_{adj} test istatistiğini önermiştir. LM_{adj} test istatistiği aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2}{N(N-1)}\right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \left[\hat{\rho}_{ij}^2 \left(\frac{(T-k) \hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{u_{Tij}} \right) \right] \quad (5)$$

Seriler arasında herhangi bir etkileşim olup olmadığının yatay kesit bağımsızlığı testleri ile analiz edilmesinin ardından serilerin özgün özellikleri yansıtmayı yansıtmadıklarının homojenlik testi ile sınanması gerekmektedir. Modelin eğim katsayısının homojenliğinin test edilmesi için geliştirilen delta testlerinde sıfır hipotezi eğim katsayılarının homojenliği, alternatif hipotez ise eğim katsayılarının heterojenliğidir.

$$H_0: (\beta_i = \beta), \text{ Eğim katsayıları homojendir.}$$

$$H_1: (\beta_j \neq \beta), \text{ Eğim katsayıları heterojendir.}$$

Swamy (1970) tarafından önerilen, Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta testi (küçük örneklem için) ve düzeltilmiş delta testi (büyük örneklem için) istatistikleri aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \frac{N^{-1} \check{S} - k}{\sqrt{2k}} \quad (6)$$

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \frac{N^{-1} \sum_{it} \check{S} - E(Z_{it})}{\sqrt{\text{Var}(Z_{it})}} \quad (7)$$

4.2 Bootstrap Panel Granger Nedensellik Testi

Kónya (2006) tarafından geliştirilen Bootstrap panel Granger nedensellik analizinde, panelde yer alan seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığını hesaba katmaya izin veren Görünürde İlişkisiz Regresyon (SUR) tahmini baz alınmakta, ülkelere özgü bootstrap kritik değerleriyle Wald testi sonuçlarına göre nedensellik tahmini yapılmaktadır. Öte yandan panelde yer alan her bir seri için tahmin edilen parametrelerdeki heterojenliğin dikkate alınması testin önemli bir avantajı olarak öne çıkmaktadır. Bootstrap panel Granger nedensellik testinde panelin homojen olduğu varsayılmamakta, böylece ülkelerin kendilerine özgü özelliklerinden kaynaklanan heterojenlik gözden kaçırılmamaktadır (Breitung, 2005, s. 151). Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan hassas bir test olması ve yatay kesitler arası özgün farklılıkları hesaba katarak paneldeki tüm ülkelere ilişkin özgün sonuçlar üretmesi bakımından bu çalışmada Bootstrap panel Granger nedensellik analizi kullanılmıştır.

Bootstrap panel Granger nedensellik yaklaşımında Kónya (2006, ss. 981–982), ikili denklem setlerinden oluşan bir sistem tanımlamaktadır:

$$\begin{aligned} y_{1,t} &= \alpha_{1,1} + \sum_{i=1}^{mly_1} B_{1,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_1} \gamma_{1,1,i} x_{1,t-i} + \varepsilon_{1,1,t} \\ y_{2,t} &= \alpha_{1,2} + \sum_{i=1}^{mly_1} B_{1,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_1} \gamma_{1,2,i} x_{2,t-i} + \varepsilon_{1,2,t} \\ y_{N,t} &= \alpha_{1,N} + \sum_{i=1}^{mly_1} B_{1,N,i} y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_1} \gamma_{1,N,i} x_{N,t-i} + \varepsilon_{1,N,t} \end{aligned} \quad (8)$$

ve

$$\begin{aligned} x_{1,t} &= \alpha_{2,1} + \sum_{i=1}^{mly_2} B_{2,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_2} \gamma_{2,1,i} x_{1,t-i} + \varepsilon_{2,1,t} \\ x_{2,t} &= \alpha_{2,2} + \sum_{i=1}^{mly_2} B_{2,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_2} \gamma_{2,2,i} x_{2,t-i} + \varepsilon_{2,2,t} \\ x_{N,t} &= \alpha_{2,N} + \sum_{i=1}^{mly_2} B_{2,N,i} y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{mlx_2} \gamma_{2,N,i} x_{N,t-i} + \varepsilon_{2,N,t} \end{aligned} \quad (9)$$

(8) ve (9) no'lu denklem setleri SUR sistemleri olarak tanımlanır. Bu yaklaşımda ülkelere özgü bootstrap kritik değerleri kullanıldığından y_t ve x_t 'nin durağan olması beklenmemektedir. Zaman serisi özelliğinden bağımsız olarak değişkenler seviye değerlerini ifade etmektedir. Bu nedenle gecikme yapısının belirlenmesi gerekli olsa da birim kök ve eşbütünleşme gibi ön testlerin yapılması gerekmemektedir. Birim kök ve eşbütünleşme testlerinin düşük güce sahip olmaları ve farklı testlerin yol açtığı çelişkili sonuçlar dikkate alındığında herhangi bir ön teste ihtiyaç olmaması bootstrap panel Granger nedensellik yaklaşımın en önemli avantajlarından biridir (Kónya, 2006, ss. 979–991). Değişkenleri durağan hale getirmek serilerdeki trend dinamiklerinde kayıplara yol açacağı için ampirik analizde değişkenlerin seviye durumunda kullanılması nedensellik bağlantılarının belirlenmesi açısından önemli rol oynamaktadır (Menyah vd. 2014, s. 391).

Çalışmada Konya (2006, ss. 981-982)'nin önerdiği iki denklem setini içeren sisteme göre tanımlanan üç ayrı model test edilmiştir. Denklemlerde yer alan y , kişi başına düşen reel GSYİH'i göstermekte x ise üç ayrı modelde üç farklı değişkeni temsil etmektedir. Birinci modelde hukukun üstünlüğü (RL), ikinci modelde düzenleyicilik kalitesi (RQ), üçüncü modelde ise yolsuzluğun kontrolü (CC) göstergesi, x değişkeni olarak ele alınmıştır. SUR tahminine dayanan bu testlerde ülkelere özgü bootstrap kritik değerleri ile Wald testi sonuçlarına göre nedensellik tahmini yapılmıştır.

5. Ampirik Bulgular

Panelde yer alan serilerin zaman boyutu, yatay kesiti boyutundan büyük olduğundan ($T > N$) yatay kesit bağımsızlığının araştırılması için CD ve CD_{LM} testlerine başvurulmuştur. Tablo 2'de hesaplanan yatay kesit bağımsızlığı test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2

Yatay Kesit Bağımsızlığı Testleri Sonuçları

Test	$\ln GDP_{i,t}$ T-ist	Prob	$\ln RL_{i,t}$ T-ist	Prob	$\ln RQ_{i,t}$ T-ist	Prob	$\ln CC_{i,t}$ T-ist	Prob
CD_{LM} (Breusch & Pagan, 1980)	30.397	0.084*	86.626	0.000***	39.211	0.009***	53.890	0.000***
CD_{LM} (Pesaran, 2004)	1.450	0.074*	10.126	0.000***	2.810	0.002***	5.075	0.000***

* $p < .10$. ** $p < .05$. *** $p < .01$.

Tablo 2'de yer alan sonuçlara göre kişi başına reel GSYİH, hukukun üstünlüğü, düzenleyicilik kalitesi ve yolsuzluğun kontrolü değişkenlerinin doğal logaritmaları için test edilen yatay kesit bağımsızlığı testlerinde, yatay kesit bağımsızlığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmiştir. Buradan hareketle yatay kesitler arasında bağımlılık ilişkisinin mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3

Homojenlik Testleri Sonuçları

Delta Testi	Test İstatistiği	Prob.
$\hat{\Delta}$	7.095	0.000***
$\hat{\Delta}_{adj}$	7.933	0.000***

*** $p < .01$.

Tablo 3'te ise ele alınan dönem ve veri seti için uygulanan homojenlik testlerinde hesaplanan olasılık değerlerin %1 düzeyinde anlamlı sonuçlar verdiği görülmektedir. Buna göre eğitim katsayısının homojenliğini ifade eden sıfır hipotezi reddedilmiş ve tüm değişkenlerin heterojen olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hukukun üstünlüğü ve iktisadi gelişme arasındaki nedensellik ilişkisini gösteren Tablo 4'de model 1 için elde edilen sonuçlar yer almaktadır. Modelde ele alınan ülkeler sırasıyla Türkiye, Rusya, Arjantin, Meksika, Brezilya, Çin ve Güney Afrika'dır. Bu ülkelerden Brezilya ve Meksika hariç hepsinde hukukun üstünlüğü ve gelir arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiş, Brezilya ve Meksika ise sadece gelirden hukukun üstünlüğüne doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ülkelerin tamamında gelirden hukukun üstünlüğüne doğru

anlamli nedensellik iliskisinin bulunmasi, bu uikeler in iktisadi olarak gelistike hukukun ustunlugunde ilerleme meydana geldigini guclu bir sekilde desteklemektedir.

Tablo 4

Hukukun Ustunlugu ve Iktisadi Gelistme Arasındaki Nedensellik Iliskisi

Uikeler	$H_0: \ln RL_{i,t}$ nedeni degildir $\ln GDP_{i,t}$				$H_0: \ln GDP_{i,t}$ nedeni degildir $\ln RL_{i,t}$			
	Wald İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler			Wald İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler		
		%1	%5	%10		%1	%5	%10
Türkiye	3.088***	0.067	0.061	0.058	8.263***	1.014	0.922	0.879
Rusya	1.344***	0.215	0.197	0.189	6.405***	0.029	0.017	0.013
Arjantin	3.712***	0.063	0.060	0.056	0.207***	0.135	0.093	0.072
Meksika	0.000	2.085	2.060	2.049	8.684***	2.390	2.205	2.118
Brezilya	0.009	0.370	0.348	0.338	2.433***	0.022	0.014	0.010
Çin	4.667***	1.737	1.625	1.557	6.292***	0.150	0.093	0.067
Güney Afrika	4.925***	2.031	2.013	2.004	1.227***	0.481	0.376	0.343

*** $p < .01$.

Model 2'nin sonuçlarına göre düzenleyicilik kalitesinden kişi başına gelire doğru %1 düzeyinde anlamlı bir nedensellik iliskisi tüm uikeler için doğrulanmıştır. Tablo 5'de yer alan bulgulara göre piyasanın ihtiyaç duyduğu yasal çerçeveyi tesis eden ve iktisadi faaliyeti teşvik eden kurumsal ortamda gerçekleştirilecek iyileşmeler iktisadi gelişmede artışa yol açmaktadır. Nedensellik iliskisinin diğer yönüne baktığımızda Brezilya ve Güney Afrika'da %1 anlamlılık düzeyinde, Türkiye ve Çin'de ise %5 anlamlılık düzeyinde gelirden düzenleyicilik kalitesine doğru nedensellik iliskisi tespit edilmiştir. Arjantin, Meksika ve Rusya'da ise kişi başına gelirin düzenleyicilik kalitesinin Granger nedeni olmadığı gözlemlenmiştir.

Tablo 5

Düzenleyicilik Kalitesi ve Iktisadi Gelistme Arasındaki Nedensellik Iliskisi

Uikeler	$H_0: \ln RQ_{i,t}$ nedeni degildir $\ln GDP_{i,t}$				$H_0: \ln GDP_{i,t}$ nedeni degildir $\ln RQ_{i,t}$			
	Wald İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler			Wald İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler		
		%1	%5	%10		%1	%5	%10
Türkiye	13.331***	0.301	0.288	0.281	1.763**	1.888	1.055	0.971
Rusya	1.329***	1.288	1.253	1.239	0.006	0.092	0.054	0.038
Arjantin	6.965***	0.124	0.114	0.110	0.001	0.158	0.090	0.067
Meksika	6.494***	5.490	5.460	5.435	0.159	2.208	2.081	2.021
Brezilya	0.219***	0.148	0.140	0.134	10.754***	0.075	0.041	0.030
Çin	14.810***	4.325	4.042	3.939	0.676**	0.814	0.476	0.323
Güney Afrika	31.340***	0.523	0.514	0.507	9.374***	0.497	0.411	0.370

** $p < .05$. *** $p < .01$.

Tablo 6'da ise yolsuzlugun kontrolu ve iktisadi gelisme arasındaki nedensellik iliskisini gösteren model 3 sonuçları bulunmaktadır. Ele alınan uikelerin tamamında yolsuzlugun kontrolünden gelire doğru %1 anlamlılık düzeyinde nedensellik iliskisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bulgulara göre Türkiye, Arjantin ve Rusya hariç bu grupta yer alan uikeler için kişi başına gelir ve yolsuzlugun kontrolu arasında çift yönlü nedensellik iliskisi tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar yolsuzlukla mücadelenin iktisadi gelisme bakımından taşıdığı önemi göstermektedir.

Tablo 6*Yolsuzluğun Kontrolü ve İktisadi Gelişme Arasındaki Nedensellik İlişkisi*

Ülkeler	$H_0: \ln CC_{i,t}$ nedeni değildir $\ln GDP_{i,t}$				$H_0: \ln GDP_{i,t}$ nedeni değildir $\ln CC_{i,t}$			
	Wald İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler			Wald İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler		
		%1	%5	%10		%1	%5	%10
Türkiye	1.765***	0.530	0.514	0.507	0.017	0.958	0.913	0.885
Rusya	3.617***	0.282	0.269	0.262	0.073	0.035	0.020	0.015
Arjantin	2.784***	0.003	0.002	0.001	2.075***	0.085	0.061	0.049
Meksika	31.399***	0.039	0.036	0.034	0.974	2.660	2.453	2.336
Brezilya	3.866***	0.428	0.408	0.397	0.792***	0.115	0.065	0.045
Çin	29.439***	4.006	3.810	3.727	0.362***	0.227	0.150	0.105
Güney Afrika	6.715***	0.052	0.050	0.049	15.353***	0.726	0.575	0.494

*** $p < .01$.

6. Bulguların Değerlendirilmesi

Analiz edilen üç model de kurum kapasitesinin geliştirilmesinin üst orta gelir grubundaki ülkeler için önemini ortaya çıkarmaktadır. İncelenen ülkelerin tümünde düzenleyicilik kalitesindeki artışın ve yolsuzluğun kontrolünün iktisadi gelişmeye olumlu yönde katkı sunduğu görülmektedir. İstisna olmaksızın tüm ülkelerde kişi başına düşen gelirden hukukun üstünlüğüne doğru nedensellik ilişkisine rastlanması, bu ülkelerde meydana gelen gelir artışlarının ardından hukukun üstünlüğüne bağlılığın daha çok önem kazandığını göstermektedir.

Alt kurum göstergelerine göre iktisadi gelişme ile kurumlar arasındaki nedenselliğin özetlendiği Tablo 7'ye göre kurumlardan iktisadi gelişmeye yönelik nedensellik ilişkisi adına güçlü bulgular elde edilmiştir. Ele alınan yedi ülkenin tamamında düzenleyicilik kalitesinden (7/7) ve yolsuzluğun kontrolünden (7/7) iktisadi gelişmeye doğru nedensellik ilişkisi olduğu doğrulanırken, yedi ülkenin beşinde hukukun üstünlüğünden iktisadi gelişmeye doğru nedensellik olduğu gözlemlenmiştir (5/7). Toplam vaka sayısına göre yapılan bu değerlendirme (Kar vd., 2011, s. 689), belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış olan üst orta gelir düzeyindeki ülkelerde kurumsal kapasitenin geliştirilmesine yönelik yükselen bir taleple karşı karşıya kalındığını göstermektedir. Tablo 7'de yer alan iktisadi gelişmeden kurumsal gelişmeye doğru nedensellik ilişkilerinin araştırıldığı analiz sonuçlarına bakıldığında ise hukukun üstünlüğündeki artışın, tüm ülkelerde iktisadi gelişmeden olumlu etkilendiği görülmektedir (7/7). Bu yönüyle bulgular, kurumsal gelişmenin meydana gelebilmesi ve iktisadi gelişmenin itici unsurlarından biri halini alabilmesi için kişi başına düşen gelirin belirli bir seviyenin üzerinde olması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

Tablo 7*Alt Kurum Göstergelerine Göre Nedensellik İlişkileri*

Nedenselliğin Yönü	
Hukukun Üstünlüğü (5/7)	→ Kişi Başına Reel GSYİH
Düzenleyicilik Kalitesi (7/7)	→ Kişi Başına Reel GSYİH
Yolsuzluğun Kontrolü (7/7)	→ Kişi Başına Reel GSYİH
Kişi Başına Reel GSYİH (7/7)	→ Hukukun Üstünlüğü
Kişi Başına Reel GSYİH (4/7)	→ Düzenleyicilik Kalitesi
Kişi Başına Reel GSYİH (4/7)	→ Yolsuzluğun Kontrolü

İktisadi faaliyet sahalarının düzenlenmesi ve mülkiyet haklarının korunmasıyla ilgili mekanizmalarının uygun bir şekilde inşası ve işler hale gelebilmesi için yeterli düzeyde iktisadi faaliyet hacmine sahip olunması gerekmektedir. Kurumların sosyal faydaları, sosyal maliyetlerini belirli bir zaman sonra aşmaktadır. Bu nedenle elde edilen bulgulardan hareketle kurumsal kapasitenin geliştirilmesi ve iktisadi gelişme üzerinde güçlü bir etki yaratabilmesi için belirli bir iktisadi gelişmişliğe sahip olmanın öncül şart olduğunu söylemek mümkündür.

7. Sonuç

Kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki etkileşimle ilgili literatür incelendiğinde, varsayım olarak kurumlardan iktisadi gelişmeye doğru nedensellik ilişkisinin olduğu kabul edilmektedir. Ancak kurumların kalitesini ve kurumsal kapasiteyi arttırmaya yönelik politikaların iktisadi gelişmeye katkısı kendiliğinden gerçekleşmemekte ve kabul gören bu varsayımın aksine, ters nedenselliğin de değerlendirilmesi gerekmektedir. İktisadi performanstaki artışın kurumsal verimliliği arttırabileceği ve zaman içinde mülkiyet haklarını daha değerli hale getirebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çalışmada nedenselliğin iki yönünün de analiz edilmesi, kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki etkileşimlerin daha iyi tahlil edilebilmesi açısından önem teşkil etmektedir. Kurumsal yapıyı oluşturan unsurların ayrı ayrı test edildiği modeller ile nedensellik ilişkilerinin yönüne ve gücüne ilişkin farklılıklar araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda elde edilen bulgular kurumlar ve iktisadi gelişme arasındaki çift yönlü nedenselliği desteklemektedir. Sonuçlar, çift yönlü nedensellik sonucuna ulaşan Chong ve Calderon (2000), Law vd. (2013), Lee ve Kim (2009) ve Koçak ve Uzay'ın (2018) çalışmalarıyla uyumludur. Öte yandan toplam vaka sayısına göre yapılan değerlendirmede ampirik bulgular, üst-orta gelirli ülkelerde kurumlardan iktisadi gelişmeye doğru nedensellik ilişkisini güçlü bir biçimde desteklerken; ters yönlü nedensellik ilişkisinin söz konusu ülkelerde görece daha zayıf olduğunu ortaya koymaktadır.

Üç farklı kurum değişkeni ile oluşturulan modellerde kullanılan değişkene göre analizin duyarlılık göstermesi ve gözlemlenen farklılıklar, kurumsal yapının heterojenliğine işaret etmektedir. Kurumların heterojen yapısının dikkate alınması ve bu yapının uzun dönemli iktisadi gelişme performansı ile ilişkisinin derinlemesine incelenmesi gelecekteki araştırmalar açısından oldukça önemlidir. Çalışmanın kapsamı ve sınırlılıkları çerçevesinde elde edilen ampirik bulgular hangi ülkelerde, hangi kurumların iktisadi gelişme için geçerli ve etkili olduğu hakkında bilgi vermektedir. Sonuçlar her ülkenin iktisadi gelişme stratejisi geliştirirken, kendine özgü kurumsal koşulları dikkate alarak politika üretmesinin önemini ifade etmektedir. Buna göre iktisadi gelişme alanında gerçekleştirilecek herhangi bir politika uygulamaya koyulurken, ülkelerin mevcut gelişmişlik düzeyleri ve özgün kurum kombinasyonlarının varlığı göz önüne alınmalı ve kurumsal kapasitenin iyileştirilmesi esas kabul edilmelidir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Nurten Derici Temel | Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review*, 91(5), 1369–1401. <https://doi.org/10.1257/aer.91.5.1369>
- Aixalá, J., & Fabro, G. (2007). A model of growth augmented with institutions. *Economic Affairs*, 27(3), 71–74. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0270.2007.00758.x>
- Akıncı, M., Yüce, G., & Yılmaz, Ö. (2014). Ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri: Bir panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 81–96. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ausbd/issue/15925/167473>
- Bergh, A., Mirkina, I., & Nilsson, T. (2014). Globalization and institutional quality – A panel data analysis. *Oxford Development Studies*, 42(3), 365–394. <https://doi.org/10.1080/13600818.2014.884555>
- Bloom, D. E., Steven, D., & Weston, M. (2004). Governance matters: The role of governance in Asian economic development. *World Economics*, 5(4), 53–79.
- Breitung, J. (2005). A parametric approach to the estimation of cointegration vectors in panel data. *Econometric Reviews*, 24(2), 151–173. <https://doi.org/10.1081/ETC-200067895>
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Chang, H.-J. (2011). Institutions and economic development: Theory, policy and history. *Journal of Institutional Economics*, 7(4), 473–498. <https://doi.org/10.1017/S1744137410000378>
- Chong, A., & Calderón, C. (2000). Causality and feedback between institutional measures and economic growth. *Economics and Politics*, 12(1), 69–81. <https://doi.org/10.1111/1468-0343.00069>
- Dawson, J. W. (2003). Causality in the freedom-growth relationship. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 479–495. [https://doi.org/10.1016/S0176-2680\(03\)00009-0](https://doi.org/10.1016/S0176-2680(03)00009-0)
- Dollar, D., & Kraay, A. (2003). Institutions, trade, and growth. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 133–162. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(02\)00206-4](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(02)00206-4)
- Dumitrescu, E. -I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450–1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>
- Easterly, W., & Levine, R. (2003). Tropics, germs, and crops: How endowments influence economic development. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 3–39. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(02\)00200-3](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(02)00200-3)
- Farr, W. K., Lord, R. A., & Wolfenbarger, J. L. (1998). Economic freedom, political freedom, and economic well-being: A causality analysis. *Cato Journal*, 18(2), 247–262.
- Glaeser, E. L., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2004). Do institutions cause growth? *Journal of Economic Growth*, 9(3), 271–303. <https://doi.org/10.1023/B:JIEG.0000038933.16398.ed>
- Göçen, S. (2021). Gelişen ülkelerde ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap panel Granger nedensellik testi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(3), 865–883. <https://doi.org/10.16951/atauniiibd.797849>
- Haggard, S., & Tiede, L. (2011). The rule of law and economic growth: Where are we? *World Development*, 39(5), 673–685. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.10.007>
- Hall, R. E., & Jones, C. I. (1999). Why do some countries produce so much more output per worker than others? *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83–116. <https://doi.org/10.1162/003355399555954>
- Hurlin, C. (2004). *Testing Granger causality in heterogenous panel data models with fixed coefficients*. Université d'Orléans. https://www.afse.fr/global/gene/link.php?doc_id=139&fg=1
- Justesen, M. K. (2008). The effect of economic freedom on growth revisited: New evidence on causality from a panel of countries 1970–1999. *European Journal of Political Economy*, 24(3), 642–660. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2008.06.003>
- Kar, M., Nazlıoğlu, Ş., & Ağır, H. (2011). Financial development and economic growth nexus in the MENA countries: Bootstrap panel Granger causality analysis. *Economic Modelling*, 28(1–2), 685–693. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.05.015>
- Kar, S., Roy, A., & Sen, K. (2019). The double trap: Institutions and economic development. *Economic Modelling*, 76, 243–259. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.08.002>
- Kaufmann, D., & Kraay, A. (2003). *Governance and growth: Causality which way? – Evidence for the World, in brief*. World Bank Institute. <https://web.worldbank.org/archive/website00818/WEB/PDF/GROWTH-3.PDF>
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2010). *The worldwide governance indicators: Methodology and analytical issues* (Policy Research Working Paper, No. 5430). The World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/630421468336563314/pdf/WPS5430.pdf>
- Knack, S., & Keefer, P. (1995). Institutions and economic performance: Cross-Country tests using alternative institutional measures. *Economics & Politics*, 7(3), 207–227. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0343.1995.tb00111.x>
- Koçak, E., & Uzay, N. (2018). Demokrasi, ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme: Kurumların rolü üzerine bir araştırma. *Sosyoekonomi*, 26(36), 81–102. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2018.02.05>
- Konya, L. (2006). Exports and growth: Granger causality analysis on OECD countries with a panel data approach. *Economic Modelling*, 23(6), 978–992. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2006.04.008>

- Kunčič, A. (2014). Institutional quality dataset. *Journal of Institutional Economics*, 10(1), 135–161. <https://doi.org/10.1017/S1744137413000192>
- Law, S. H., Lim, T. C., & Ismail, N. W. (2013). Institutions and economic development: A Granger causality analysis of panel data evidence. *Economic Systems*, 37(4), 610–624. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2013.05.005>
- Lee, K., & Kim, B. -Y. (2009). Both institutions and policies matter but differently for different income groups of countries: Determinants of long-run economic growth revisited. *World Development*, 37(3), 533–549. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2008.07.004>
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53(1), 69–105. <https://doi.org/10.2307/1951731>
- Mahmood, K., & Azid, T. (2011). Economic freedom verses economic growth: Cross countries analysis in the form of ARDL approach. *Asian Economic and Financial Review*, 1(1), 14–25. <https://archive.aessweb.com/index.php/5002/article/view/707/1156>
- Matthews, R. C. O. (1986). The economics of institutions and the sources of growth. *The Economic Journal*, 96(384), 903–918. <https://doi.org/10.2307/2233164>
- Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681–712. <https://doi.org/10.2307/2946696>
- Menyah, K., Nazlioglu, S., & Wolde-Rufael, Y. (2014). Financial development, trade openness and economic growth in African countries: New insights from a panel causality approach. *Economic Modelling*, 37, 386–394. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.11.044>
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97–112. <https://doi.org/10.1257/jep.5.1.97>
- North, D. C., & Thomas, R. P. (1973). *The rise of the western world: A new economic history*. Cambridge University Press.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels* (Discussion Paper No. 1240). IZA Institute of Labor Economics. <https://docs.iza.org/dp1240.pdf>
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967–1012. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105–127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50–93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F. (2002). *Institutions rule: The primacy of institutions over geography and integration in economic development* (NBER Working Paper, No. 9305). National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w9305/w9305.pdf
- Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F. (2004). Institutions rule: The primacy of institutions over geography and integration in economic development. *Journal of Economic Growth*, 9(2), 131–165. <https://doi.org/10.1023/B:JOEG.0000031425.72248.85>
- Ros, J. (2013). *Rethinking economic development, growth & institutions*. Oxford University Press.
- Scully, G. W. (1988). The institutional framework and economic development. *Journal of Political Economy*, 96(3), 652–662. <https://doi.org/10.1086/261555>
- Swamy, P. A. V. B. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38(2), 311–323. <https://doi.org/10.2307/1913012>
- Vega-Gordillo, M., & Alvarez-Arce, J. L. (2003). Economic growth and freedom: A causality study. *Cato Journal*, 23(2), 199–215. <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/cato-journal/2003/11/cj23n2-4.pdf>
- Vianna, A. C., & Mollick, A. V. (2018). Institutions: Key variable for economic development in Latin America. *Journal of Economics and Business*, 96, 42–58. <https://doi.org/10.1016/J.JECONBUS.2017.12.002>

Extended Abstract

It has been accepted throughout history that institutions are important in terms of economic development. However, institutions are factors that cannot be easily measured, such as capital or labor. The institutional perspective developed by Douglass North on the explanation of underdevelopment accepts institutions as the main factor of economic development. From this perspective, negative institutional environments such as precarious property rights or the weakness of the rule of law have a significant impact on economic performance. Factors such as physical or human capital accumulation, total factor productivity or economies of scale are not causes of growth. These factors themselves should be regarded as growth. The most important factor that supports or hinders investments is the assurance of property rights.

The institutionalist tradition has become increasingly popular. In particular, within the framework of the basic concepts and themes of the New Institutional Economics School, many contributions have been presented to the literature that allow the measurement of institutions and the testing of their relationship with economic development. On the one hand, new techniques, data sets, and empirical studies have led to the development of

new approaches. On the other hand, they have increased the explanatory power of traditional theories within the discipline of economic development. Considering the studies on the relationship between institutions and economic development, it is seen that there is a comprehensive literature in this field (Acemoglu et al., 2001; Dollar & Kraay, 2003; Easterly & Levine, 2003; Hall & Jones, 1999; Knack & Keefer, 1995; Mauro, 1995; Rodrik et al., 2004; Scully, 1988). However, it is seen that these studies are generally cross-section regression analysis studies. These studies focus on the effect of institutions on economic development and assume that the direction of causality between the two variables is from institutions to economic development. Although the empirical findings in this direction are strong, it is also discussed that the direction of causality may be from economic development to institutional development. According to Chang (2011, p. 477), a one-sided perspective shows “only part of the big picture”. Clarifying the interaction of institutions with economic development and investigating both aspects of causality is crucial to developing robust policy advice.

In this study, considering the importance of institutions in terms of economic development, the causal relationships between institutions and economic development have been investigated. The panel covers the period 1996-2019. The income classification created by the World Bank according to the Atlas method was taken into account and focused on the G20 countries in the upper middle-income class in this classification. These countries have many common economic and demographic features: Türkiye, Russia, Argentina, Mexico, Brazil, China, and South Africa. The study used GDP per capita data in US dollars with 2015 fixed prices to represent economic development. For the measurement of institutions, a triple classification was made in accordance with the theory developed within the framework of the New School of Institutional Economics and focused on three of the six indicators in the WGI index, representing economic, political, and legal institutions. Regulatory quality as a proxy variable of economic institutions, control of corruption as a proxy variable of political institutions, and the rule of law indicators as a proxy variable of legal institutions are discussed. The natural logarithm of all variables was taken during econometric analysis. In order to evaluate different aspects of institutional development, the sub-components of the WGI index were not aggregated, and the causality relationship with economic development was analyzed over three institutional indicators. The analysis used three models. The independent variables in the models are the rule of law, regulatory quality, and control of corruption, respectively.

Bootstrap panel Granger causality analysis proposed by Kónya (2006) was applied as a method in the study. The advantage of this test for the study is that it can explain both heterogeneity and cross-sectional dependence. Bootstrap panel Granger causality analysis is based on the SUR estimation, which allows us to account for the cross-sectional dependence between the series in the panel. Causality estimation was made according to country-specific bootstrap critical values and Wald test results.

All three models analyzed reveal the importance of institutional capacity building for upper middle income countries. In all three models created for sub-institution indicators, strong findings were obtained regarding the causality relationship from institutions to economic development. While commenting on the direction of causality, the total number of cases was regarded. It is observed that there is an increasing demand for the development of institutional capacity in upper middle income countries that have reached a certain level of development. Empirical findings are important in terms of giving information about which institutions are valid and effective for economic development in which countries. The results indicate the importance of each country's policy making, taking into account its specific conditions, while developing an economic development strategy.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1123251>

Faizsiz Banka ve Konvansiyonel Bankaların Performanslarının Belirlenmesi: 2005-2020 Dönemi Türkiye Örneği

Selahattin Bektaş*

Öz

Çalışmada Türkiye'deki katılım bankalarının performansları, konvansiyonel bankalarla mukayeseli olarak incelenmiştir. 2005-2020 dönemi için on sekizi konvansiyonel, üç tanesi katılım bankası olmak üzere toplam yirmi bir banka için Veri Zarflama Analizi skorları hesaplanmıştır. İlgili dönemde Veri Zarflama analizinden elde edilen yıllık ortalama değerler gerek katılım bankalarının gerekse konvansiyonel bankaların etkin olmadıklarını göstermektedir. Buna karşın katılım bankacılığı ve konvansiyonel bankacılık sektörlerinin etkinsiz olduğu ancak katılım bankacılığı sektörünün etkinliği yakalama seviyesinin (catch-up effect) konvansiyonel bankacılığa göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca katılım bankalarının teknik etkinliklerini etkileyen faktörlerin belirlenmesinde uygulanan dinamik panel veri analizi sonuçlarına göre katılım bankalarının teknik etkinliklerini, öz kaynak kârlılığı, toplam kredilerin toplam aktiflere oranı ve likit aktiflerin toplam aktiflere oranının pozitif, sermaye yeterliliği oranının ise negatif etkilediği tespit edilmiştir. Öz kaynak kârlılığının, konvansiyonel bankalara göre katılım bankalarının performansını pozitif etkilediği belirlenmiştir. Sermaye yeterliliğinin, konvansiyonel bankalara göre katılım bankalarının performansını negatif etkilediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Veri zarflama analizi, katılım bankacılığı, konvansiyonel bankacılık, performans, dinamik panel veri analizi

JEL Kodları: G20, G21, G29

Cite this article: Bektaş, S. (2022). Faizsiz banka ve konvansiyonel bankaların performanslarının belirlenmesi: 2005-2020 dönemi Türkiye örneği. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 455–476.
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1123251>

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Bursa, Türkiye.

E-posta: selahattinbektas42@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6285-8318>

Article Information

Çalışmada, 2022 yılında Selahattin BEKTAŞ'ın Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulan; "Faizsiz Bankacılıkta Performans Ölçümü: Türk Katılım Bankalarının Performansları Üzerine Ampirik Bir İnceleme" başlıklı doktora tezinin veri seti kullanılmıştır ve makale söz konusu tezden üretilmiştir.

Received 30 May 2022; Revised 24 July 2022; Accepted 23 August 2022; Available online 30 December 2022

Determining the Performance of Interest-Free Banks and Conventional Banks: The Case of Türkiye (2005–2020)

Abstract

In the study, the performances of participation banks in Türkiye were examined in comparison with conventional banks. Data envelopment analysis scores were calculated for a total of 21 banks, 18 conventional banks and three participation banks, for the 2005–2020 period. Annual average values obtained from the analysis in the relevant period show that both participation banks and conventional banks are inefficient. However, the catch-up effect of the participation banking sector is higher than that of the conventional banking sector. In addition, according to the results of the dynamic panel data analysis applied to determine the factors affecting the technical efficiency of participation banks, the technical efficiency of participation banks, the return on equity, the ratio of total loans to total assets, and the ratio of liquid assets to total assets had a positive effect, while the capital adequacy ratio had a negative effect. It has been determined that the return on equity has a positive effect on the performance of participation banks compared to conventional banks. It has been determined that capital adequacy affects the performance of participation banks negatively compared to conventional banks.

Keywords: Data envelopment analysis, participation banking, conventional banking, performance, dynamic panel data analysis

JEL Codes: G20, G21, G29

1. Giriş

Finansal piyasalarda kaynak tahsisini konvansiyonel ve katılım bankaları yerine getirmektedir. Konvansiyonel bankacılık sisteminin işleyişi, katılım bankalarının aksine emek veya çaba sarf edilmeden parayı çalıştırma mantığına dayanmaktadır. Önceden belirlenmiş belirli bir oranda getiri miktarı ile fonları finansal sistemde çalıştırmaktadır. Katılım bankacılığı ise temelinde faizin yasak olduğunu kabul etmekte ve yaptığı tüm işlemlerde bu kurala uyarak hareket etmektedir. Katılım bankacılığı İslâmi prensiplere uygun olarak emek sarf edilmeden elde edilmiş bir kazancı yok saymaktadır. Bundan dolayı, katılım bankaları kâr-zarar ortaklığını benimseyen, diğer bir ifade ile önceden belirlenmiş belirli bir oran vermeksizin dönem sonunda gerçekleşen duruma (kâr veya zarara) göre hareket etmektedir.

Katılım bankaları konvansiyonel bankalardan farklı bir şekilde fon toplama ve fon kullandırma tekniklerine sahiptir. Söz konusu bankalarda, inanç hassasiyeti olan birey ya da kurumlardan toplanan fonlar cari hesap ve katılma hesabına aktarılır. Burada toplanan fonlar ise bireylerin veya kurumların ihtiyacına göre katılım (İslâmi) bankalarının uygun fon kullandırma yöntemleri vasıtası ile kullandırılır.

Katılım bankacılığı hem reel sektörü destekleyen hem de krizlerden konvansiyonel bankalara göre daha az etkilenen yapısıyla ve yarattığı güven duygusuyla dikkat çekmektedir (Çağırın Kendirli vd., 2019).

Literatürde faizsiz bankacılık veya İslâmi bankacılık olarak da bilinen katılım bankacılığı, ilke ve prensip olarak faizsizliği benimseyen bir bankacılık türü mantığıyla 1960'lı yıllarda Mısır'ın Mith Ghamr kasabasında ortaya çıkmış ve dünya çapında hızla gelişmiştir (Görmüş & Yabancı, 2021). Dünyanın birçok ülkesinde katılım bankacılığı sistemi yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Türkiye'de katılım bankacılığı sistemi 1983 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile "Özel Finans Kurumları" adı altında başlamıştır. 2005 yılında ise bankacılık kanunu kapsamında statüleri bankaya dönüştürülmüştür. Türkiye'de şu an üçü kamu üçü de özel sermayeli olmak üzere altı katılım bankası mevcuttur. Katılım bankaları konvansiyonel bankalara bir rakip olarak değil, aksine sistemin tamamlayıcısı ve bir alternatifidir (Türkiye Katılım Bankaları Birliği, 2020a).

Türkiye’de katılım bankaları özellikle konvansiyonel bankalardan yeterince yararlanamayan küçük ve orta ölçekli işletmeler için hem finansal kiralama hem de uygun finansman teknikleri yardımıyla yatırım malları tedarik etmekte, üretime ve dolayısıyla istihdama katkı sağlamaktadır. Katılım bankaları kaynaklarının belirli bir kısmını başta ihracat ve döviz geliri elde edici unsurların finansmanına ayırmasıyla Türkiye’ye bir yandan döviz girdisi sağlarken öte yandan ise dış ticaretin gelişmesine katkı sunmaktadır. Katılım bankaları ayrıca uyguladıkları kendilerine has tekniklerle kayıt dışının önüne de geçmektedir.

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’ndan derlenen verilere göre Türk katılım bankacılığı sektörünün başlıca belirli büyüklükleri ile genel durumuna mukayeseli bir şekilde bakılacak olursa, 2020 yılında toplam aktiflerde bir önceki yıla göre %53,7 oranında bir artış sağlamıştır. Katılım bankacılığı sektörünün 2020 yılında öz kaynaklarının gelişiminde ise bir önceki yıla göre %27,00 oranında bir yükselme yaşanmıştır (Türkiye Katılım Bankaları Birliği, 2020b).

Katılım bankacılığı sektörünün 2020 yılı net kâr gelişimine bakıldığında, bir önceki yıla göre %52,45 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Katılım bankacılığı sektörünün 2020 yılında mevduat gelişimi incelendiğinde, bir önceki yıla göre %49,17 oranında bir yükselme yaşanmıştır. Katılım bankacılığı sektörünün 2020 yılında kredi gelişimine bakılacak olursa, bir önceki yıla göre %63,25 oranında bir artış yaşanmıştır (Türkiye Katılım Bankaları Birliği, 2020b).

Katılım bankacılığı sektörünün 2020 yılında şube sayısının gelişiminde ise bir önceki yıla göre %6,36 oranında bir yükselme yaşanmıştır. Katılım bankacılığı sektörünün 2020 yılında personel sayısının gelişimine bakıldığında, bir önceki yıla göre %5,04 oranında bir artış yaşanmıştır. Türkiye’de katılım bankacılığı sektörünün bankacılık sektöründen aldığı pay, 2020 yılında %7 olarak gerçekleşmiştir (Bankacılık Düzenleme Denetleme Kurumu, 2020; Türkiye Katılım Bankaları Birliği, 2020b).

Genel olarak bakıldığında, yukarıdaki katılım bankalarının ilgili büyüklüklerinde gerçekleşen artışlar konvansiyonel bankacılık sektörüne göre daha fazladır. Ayrıca konvansiyonel bankacılıkta 2020 yılında şube ve personel sayısında azalmalar yaşanırken katılım bankalarının her iki kalemde artış yaşaması, ayrıca diğer kalemlerde konvansiyonel bankalara göre artışın meydana gelmesi; katılım bankalarının performans açısından, konvansiyonel bankalara göre daha iyi olduğunun bir yansıması olarak düşünülebilir.

Bu çalışmanın amacı katılım bankalarının ve konvansiyonel bankaların etkinlik ve verimlilik performanslarını veri zarflama analizi (VZA) yöntemi ile belirlemektir. Ayrıca etkinlik performanslarını belirleyen etmenlerin belirlenmesi üzerine dinamik bir panel modeli test etmektir. Böylelikle söz konusu banka gruplarının etkinlik performanslarının hesaplanması ve etkinliklerini belirleyen etmenlerin belirlenmesi düşünülmektedir.

Bu minvalde çalışmanın giriş kısmından sonra ikinci bölüm olarak çalışma ile ilgili ulusal ve uluslararası literatüre yer verilmiştir. Ardından üçüncü bölümde ise veri seti, yöntem ve analiz sonuçları detaylıca anlatıldıktan sonra, son bölümde ise genel olarak sonuç ve önerilere değinilmiştir.

2. Literatür Taraması

Katılım bankalarının performanslarını analiz eden oldukça zengin bir literatürden bahsetmek mümkündür. Söz konusu çalışmaların katılım bankalarının performanslarını kendi aralarında mukayese eden çalışmalardan, katılım bankaları ile konvansiyonel bankaları karşılaştıran çalışmalara geniş bir perspektif içinde ele alındığı görülmektedir. Hatta ülkeler bazında karşılaştırmalı olarak katılım bankalarının performanslarının analiz edildiği çalışmalara da sıkça rastlanmaktadır.

Tablo 1*Çalışmanın İlgili Alanına Giren Literatür Özeti*

ÇKKV Yöntemi ile İlgili Literatür Özeti			
Yazar	Yıl	Yöntem	Sonuç
Yetiz	2021	Topsis	Araştırmada en iyi performansı 2016 yılında Vakıf katılım bankasının, 2017 yılında ise Kuveyt Türk'ün gösterdiği tespit edilmiştir. 2018 ve 2019 yıllarında ise en iyi bankanın Türkiye finans katılım bankası olduğu vurgulanmıştır.
Yörük Eren vd.	2021	Camels, Multi-Moora ve Maut	Çalışmada 2018 yılında en iyi performansı gösteren bankanın Vakıf katılım bankası, 2019 yılında ise Kuveyt Türk katılım bankası olduğu ifade edilmiştir.
Bayram	2021	Critic ve Edas	Araştırmada, genel olarak en iyi performansı incelenen dönem itibari ile gösteren banka, Albaraka Türk katılım bankası olarak tespit edilmiştir. İkinci en iyi performansı sergileyen banka ise Kuveyt Türk katılım bankası olarak belirtilmiştir.
Öndeş vd.	2020	Electre	Çalışmada Albaraka Türk katılım bankasının Şekerbank'a göre; Kuveyt Türk katılım bankasının ise Türkiye finans katılım bankasına göre daha iyi bir performans gösterdiği tespit edilmiştir. TEB bankasının Türkiye Finans katılım bankasına performansta üstünlük sağladığı bulgularınken, ING bankasının Türkiye finans katılım bankasına göre performans bakımından daha iyi olduğu tespit edilmiştir.
Çağırın Kendirli vd.	2019	TOPSIS	Türkiye'nin 2001 krizinden sonra aldığı önlemler ile 2008 krizinde diğer ülkelerden daha iyi bir performans sergilediği, konvansiyonel bankaların kriz öncesi ve sonrasında katılım bankalarına göre daha iyi bir performansa sahip olduğu; kriz zamanında ise katılım bankalarının, konvansiyonel bankalara göre daha yüksek bir performans içinde olduğu ifade edilmiştir. Katılım bankalarının kriz dönemlerinde mali kârlılık açısından daha iyi olduğu çalışmada ortaya konan bir diğer sonuç olarak belirtilmiştir.
VZA ile İlgili Literatür			
Ertürkmen ve Bolat	2020	VZA ve MTFV	Yapılan analizde katılım bankalarının ortalama değerinde etkin ve verimli olmadığı, konvansiyonel bankalardan ise sadece bir tanesinin etkin ve verimli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ölçeğe göre sabit getiri modeline göre katılım bankalarının etkin oldukları yılların etkin olmadıkları yıllara göre daha fazla olduğu saptanmıştır. Konvansiyonel bankalarda ise incelenen yıllarda çoğunun etkin olmadıkları belirlenmiştir.
Karaca vd.	2019	VZA	Yapılan analizler neticesinde 2009-2016 yılları arasında beş katılım bankasının da etkin oldukları sonucunda ulaşılrken, 2016 yılına gelirken hem etkinlik hem de aktif büyüklüklerinin arttığı ifade edilmiştir.
Bektaş ve Seki	2018	VZA ve MTFV	Çalışmada bütün bankalar için etkinsizlik (etkinlik eksikliği) olduğu ifade edilmiş ve katılım bankalarında konvansiyonel bankalara oranla rekabet gücü performansında teknolojik gerilemenin sebep olduğu bir düşüşün var olduğu saptanmıştır.
Özgür	2008	VZA	Albaraka Türk katılım bankası en istikrarlı ve en etkin katılım bankası olarak tespit edilmiştir. Kuveyt Türk katılım bankasının, 2001-2002-2003 yılları için etkinlikten iraksama (uzaklaşma) yaşadığı, 2004 ve 2005 yıllarına gelindiğinde ise söz konusu bankanın etkin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca, toplam faktör verimliliğinin (TFV) ise etkinlik skorları ile ilişkili olduğu bulgulanmıştır.
Öztürk vd.	2017	VZA	Çalışmada, konvansiyonel bankaların etkinlik karşılaştırmasında incelenen dönemler içinde her yıl etkinlik performanslarını arttırdıkları sonucuna ulaşılmasına rağmen, tam etkinlik düzeyini yakalayamadıkları tespit edilmiştir. Katılım bankalarının ise 2009 yılında %90, 2010 yılında %92, 2011 yılında %94, 2012 yılında ve 2014 yıllarında %98, 2013 yılında %97, 2016 yılında %96, son olarak 2015 yılında ise %100 oranında etkin (tam etkin) olduğu saptanmıştır.
Uluslararası Ampirik Literatür			
Samad	2021	VZA	Katar'daki İslâmi bankaların Körfez iş birliğinin içinde bulunan tüm ülkelerdeki İslâmi bankalardan daha iyi bir performans gösterdiği ve etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katar haricindeki ülkelerin İslâmi bankalarının ise etkinsiz olduğu ifade edilmiştir.
Salur ve Cihan	2020	TOPSIS	Banka gruplarına göre kamu konvansiyonel bankalarının en iyi performansı sergileyen birinci grupta olduğu belirtilmiştir. Kamu konvansiyonel bankalarının ardından özel katılım bankaları ve özel konvansiyonel bankaları gelmektedir.

Uluslararası Ampirik Literatür			
Abdo	2020	Regresyon Analizi	Enflasyon ve büyümenin Ürdün'deki hem konvansiyonel bankaların hem de katılım bankalarının performanslarına etki ettiği sonucuna ulaşılmıştır.
Al-Qudah	2020	Panel Veri Analizi	Çalışmada İslâmi bankaların finansal performansı ile seçilmiş değişkenler arasında anlamlı bir istatistikî ilişki olduğu ifade edilmiştir. Bu sonucun, ekonomik ve mali araştırmaların yanı sıra pazar analizleri ile de tutarlı bir sonuç olduğu tespit edilmiştir.
Khan vd.	2018	Regresyon Analizi	Araştırmada İslâmi bankaların, konvansiyonel bankalara göre daha az kârlı olduğu, daha likit olduğu, daha az riskli durumda olduğu ve daha az verimli olduğu belirlenmiştir.
Abduh	2018	Betimsel istatistik, Herfindahl-Hirschman Endeksi ve Z-Skor Metotları	Çalışmanın sonucuna göre İslâmi bankacılık sektörünün, geleneksel muadili olan sektör ve ülkedeki genel bankacılık sektörüne kıyasla daha iyi bir performans sergilediği belirlenmiştir.
Farandy vd.	2017	VZA ve Regresyon (Tobit)	Analiz sonuçlarına göre Endonezya'daki İslâmi bankaların gerçek ortalama verimliliğinin, ortalama 91,82 puan ile oldukça iyi bir seviyede olduğu tespit edilmiştir. Bu durum nispeten verimliliğinin olmasına rağmen, Endonezya'daki İslâmi bankaların, aracı kurum olarak çıktı üretmek için kaynak girdilerini optimize edebildikleri manasına gelmektedir. Regresyon (tobit) modeli sonucuna göre ise varlık (aktif) değişkeninin, banka şube sayısının ve ROA'nın İslâmi ticari banka verimliliğini önemli ölçüde etkilediği, sermaye yeterliliği oranı ve takipteki finansmanın ise ampirik olarak verimlilik üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı belirtilmiştir.

Literatürde gözlenen diğer bir konu ise performans analizlerinde yöntem olarak genellikle VZA, CAMELS ve çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinden TOPSIS, GİA ve ENTROPİ yöntemlerinin tercih edilmesi şeklinde ifade edilebilir. Ayrıca çalışmalarda Mann Whitney-U testi, t-testi yöntemi ve regresyon yöntemlerinden yararlanıldığını da görmek mümkündür. Bu zenginlik içinde tüm çalışmalara yer verme olanağı olmadığından literatürde ön plana çıkan çalışmalara detaylı bir şekilde yer verilecektir. Çalışmada ilgili yazın, ulusal alanda yapılan VZA, ulusal alanda ÇKKV ile yapılan çalışmalar ve uluslararası alanda yapılan çalışmalar olarak üç ana başlık halinde ele alınacaktır (Bkz. Tablo 1).

Literatüre bakıldığında panel veri analizi yönteminin kullanıldığı çalışmalara çok sık rastlanılmamıştır. Dolayısıyla alanda bu boşluğun doldurulması önemli görülmektedir. Çalışma, literatürdeki bu boşluğa katkı yapmak adına yöntem olarak hem VZA hem de panel veri analizi yöntemlerini entegre (bütünleşik) şekilde kullanacaktır. Dolayısıyla alana farklı bir perspektiften bakılarak farklı bir yöntem ile bir performans analizi gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

3.1 Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi İçin Hazırlanan Veri Seti

VZA analizi için 2005-2020 dönemini kapsayan 16 yıllık bir panel veri seti derlenmiştir. Bu veri setinde girdilere bakıldığında, şube sayısı, personel sayısı, öz kaynaklar ve toplanan fonlar olarak seçilmiştir. Çıktılar ise kullanılan fonlar, diğer faaliyet gelirleri, kâr payı (faiz) gelirleri, ücret ve komisyon gelirleri olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada literatürde sıklıkla banka performansının belirlenmesinde kullanılan aracılık ve kârlılık yaklaşımları yerine üçüncü ve farklı bir alternatif olan karma yöntem kullanılmıştır (Karma yöntem için bkz. Bektaş & Seki, 2018; Cingi & Tarım, 2000). VZA'da kullanılan girdiler ve çıktıları ilişkin veriler, analiz kapsamında olan her bir bankanın faaliyet raporlarından, bağımsız denetim raporlarından derlenmiştir.

Çalışmada VZA yöntemi ile etkinlik verimlilik endeksinin hesaplanmasında Tim Coelli tarafından geliştirilen (Deap-2.1) paket programı kullanılmıştır. Tablo 2’de analizde kullanılan girdi ve çıktılar gösterilmiştir.

Tablo 2

VZA’da Kullanılan Girdiler ve Çıktılar

Girdiler	Açıklama
Şube sayısı	Banka bünyesinde bulunan toplam şube sayısı
Personel sayısı	Banka bünyesinde bulunan toplam personel sayısı
Öz kaynaklar	Banka ortaklarının sermayesini belirtmektedir.
Toplanan fonlar	Bankaların topladıkları fonları ifade etmektedir.
Çıktılar	Açıklama
Kullandırılan fonlar	Bankaların kullandıkları fonları ifade etmektedir.
Diğer faaliyet gelirleri	Bankaların diğer faaliyetlerinden elde ettikleri geliri belirtmektedir.
Kâr payı (faiz) gelirleri	Bankaların kâr payı ya da faizden elde ettikleri geliri temsil etmektedir.
Ücret ve komisyon gelirleri	Bankaların ücret ve komisyonlardan elde ettikleri gelirleri ifade etmektedir.

Bununla birlikte çalışma açısından iki temel kısıttan bahsedilebilir. Birincisi bazı konvansiyonel ve katılım bankaları analize dâhil edilmemiştir. Katılım bankalarının analize dâhil edilmemesinin sebebi 2015 ve sonrasında kurulmuş olmalarıdır. Konvansiyonel bankalardan bazılarında ait eksik verilerin olması, bu bankaların analiz kapsamı dışında bırakılmasına neden olmuştur. İkinci kısıt analizin 2005 yılından başlamasıdır. Bunun sebebi ise katılım bankalarının 2005 yılı öncesinde özel finans kurumları statüsünde bulunmaları, 2005 yılıyla birlikte banka statüsüne geçmeleridir.

3.2 Yöntem

Çalışmada teknik etkinlik, VZA yöntemi yardımıyla ölçülmüştür. Çalışmada söz konusu bankaların hem mevduat hem de kredi pazarında mevduatları krediye çevirerek kâr sağlamak, diğer bir ifade ile çıktısını maksimize etmek isteyen birimler olduğu varsayılmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın odağındaki bankalar için çıktı odaklı bir analiz yapılması uygun bulunmuştur.

3.2.1 Veri Zarflama Analizi (VZA) Yöntemi

VZA, birden çok girdinin birden çok çıktıya dönüştüren karar verme birimleri olarak adlandırılan bir dizi eş varlığın performansını değerlendirmek için veri odaklı bir yaklaşımdır (Chooper vd., 2011). Bu yöntem ilk olarak literatüre 1978 yılında Charnes, Cooper ve Rhodes (1978) tarafından kazandırılmıştır (Arnade, 1994; Bolayır & Keyifli, 2022).

VZA merkeze yönelmekten ziyade sınırlara yönelen bir yöntemdir (Arnade, 1994; Chooper vd., 2011). VZA yöntemi çeşitli birimlerin girdileri ve çıktılarıyla etkinliklerini mukayese ederken, öte yandan analiz neticesinde etkin olmayan birimlerin ise etkin olmaları ise gerekli tavsiyeleri öneren bir yöntemdir (Tektüfekçi, 2010).

DEA'nın temel özelliklerinden biri, genelliğidir. Her girdi ve çıktı için referans teknoloji seviyeleri, her girdideki örnek gözlemlerin doğrusal bir kombinasyonu ve her çıktıdaki örnek gözlemlerin doğrusal bir kombinasyonu ile tanımlanır. Belirli üretim işlevlerini üstlenmenin doğasında var olan kısıtlamalardan kaçınılır. VZA, işlevsel form hakkında herhangi bir varsayım gerektirmez, bir karar verme biriminin etkinliği, tüm diğer karar verme birimlerine göre tüm

karar verme birimlerinin etkin sınırın üzerinde veya altında olması şeklindeki basit kısıtlama ile ölçülür (Arnade, 1994).

VZA'yı tanımlamanın bir diğer yolu oranlama biçimini kullanmasıdır. Her karar birimi için ($u'q_i/v'x_i$) gibi bütün çıktıları bütün girdilere oranlama suretiyle işlem yapar. Bu kısımda u çıktı ağırlıklarının $M \times 1$ vektörünü temsil ederken v girdi ağırlıklarının $K \times 1$ vektörü olarak temsil eder. Optimum ağırlıklar ise matematiksel programlama problem çözümü ile elde edilir (Coelli vd., 1998).

VZA'da ölçeğe göre sabit getiri ve ölçeğe göre değişken getiri varsayımı altında hesaplama yapmaktadır. Ölçeğe göre sabit getiri varsayımı Charnes, Chooper & Rohades tarafından geliştirilen (CCR) yöntemi olarak bilinmektedir. Ayrıca Ölçeğe göre değişken getiri varsayımı ise Banker, Charnes & Chooper tarafından geliştirilen (BCC) yöntemi olarak belirtilmektedir. Bu varsayımlar atında ise söz konusu yöntemde çıktı ve girdi odaklı yaklaşımlar sayesinde hesaplamalar yapılmaktadır (Tektüfekçi, 2010).

$$\text{Max}_{u,v} (u'q_i/v'x_j)$$

$$\text{Kısıt: } u'q_j/v'x_i \leq 1, J = 1,2 \dots, N$$

$$u, v \geq 0$$

(1)

$$v'x_i = 1,$$

$$\text{Max}_{\mu,v} (\mu'y_i),$$

$$\text{Kısıt: } v'x_i = 1,$$

$$\mu'y_j - x_j \leq 0 \quad J = 1,2, \dots, N$$

$$\mu, v \geq 0$$

(2)

Denklem 1'de bir maksimizasyon problemi görülmektedir. Bu denklem vasıtasıyla CCR yönteminde ağırlıklar hesaplanmaktadır. Bu problem, etkinlik hesaplamalarının 1 veya 1'den küçük olmasını gerektiren kısıtlamalarla i 'nci banka için u ve v ye etkinlik ölçütünün maksimum olacakları skorları belirlemektedir. Fakat bu maksimizasyon problemiğinin şuan ki halinde sonsuz olarak çözüm üreten bir mekanizma sorunu içermektedir. Bu durumu gidermek için Denklem 2 devreye girmektedir. Burada Denklem 2'deki kısıt ise bu problemi bertaraf etmektedir (Deliktaş, 2002).

3.2.2 VZA Bulguları

Çalışmanın bu kısmında önce analiz edilen bankalara ait teknik etkinlik performans skorları, mukayeseli bir şekilde verilecektir.

Teknik etkinlik endeksinin belirlenmesinde, doğrusal program DP tabanlı yöntem olan VZA'dan yararlanılmıştır. Bu doğrultuda endeksin hesaplanmasında endeksin ölçeğe göre sabit getiri varsayımı kapsamında çıktı yönelimli bir metodoloji izlenmiştir.

Yapılan performans (etkinlik) ölçümlene sonucunda, ortaya çıkan TE endeksi skorunun 1'e eşit olması [TE=1,000], ilgili dönemde analiz kapsamına alınan bankanın kaynaklarını tam etkin olarak kullandığını (üretim koştuğunu) göstermektedir. Ters durumda, TE endeksinin 0'a eşit ya da 1'den küçük olması [TE=0 veya TE<1] durumunda ise tam etkinsizlik durumunun ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Diğer bir ifade ile {Etkinsizlik durumu=1-TE} olarak formülize edilebilmektedir.

Dolayısıyla ($TE < 1$) olması, üretim faktörlerinin âtil kaldığını ve o dönem veri teknoloji altında veri girdilerle maksimum çıktının üretilmeyeceği anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile çıktının, eldeki girdileri en az seviyede kullanarak (maliyet minimizasyonu) üretilbilme imkânından mahrum kalacaktır. Tablo 3’de 2005-2020 dönemi VZA yöntemiyle hesaplanan teknik etkinlik skorları gösterilmiştir:

İncelenen dönem boyunca her yıl tam teknik etkin ($TE=1$) performans gösteren iki banka (Vakıf Bank ve Habib Bank) söz konusudur. Bu iki bankanın kaynaklarını optimum bir şekilde kullandıklarını ifade etmek mümkündür. Bu bankalar incelenen tüm yıllar için etkin olmayan bankalara referans olmaktadır. Diğer bankaların göreceli etkinliği VZA yönteminde söz konusu yılda teknik etkin olan bankalarla mukayese edilerek hesaplanmaktadır.

2005 yılında, analiz edilen toplam 21 bankadan 10 tanesinin (8’i konvansiyonel banka, 2’si katılım bankası) teknik etkinlik skorunun 1’e eşit olduğu görülmektedir. Öte yandan geriye kalan 11 bankanın (10’u konvansiyonel banka, 1’i katılım bankası) ise etkinsiz oldukları anlaşılmaktadır.

2006 yılında, 21 bankadan 11 adedinin (8’i konvansiyonel banka, 3’ü katılım bankası) teknik etkinlik değerinin 1’e eşit olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan geriye kalan 10 bankanın (tümü konvansiyonel) ise 2006 yılında etkinsiz oldukları belirlenmiştir.

2007 yılında, teknik etkinlik performansları ölçülen 21 bankadan 11 tanesinin (2’si katılım bankası ve 9’u konvansiyonel banka) teknik etkinlik skorunun 1’e eşit olduğu belirlenmiştir. Öte yandan geriye kalan 10 bankanın (9’u konvansiyonel banka, 1’i katılım bankası) ise 2007 yılında etkinsiz olduğu saptanmıştır.

2008 yılında, teknik etkinlik değerleri belirlenen 21 bankadan 11 adedinin (2’si katılım bankası, 9’u konvansiyonel banka) teknik etkinlik değerinin 1’e eşit olduğu bulgulanmıştır. Diğer yandan geriye kalan 10 (9’u konvansiyonel banka, 1’i katılım bankası) bankanın, 2008 yılında etkinsiz olduğu saptanmıştır.

Bankaların teknik etkinlik skorlarının 2009 yılı sonuçlarına bakıldığında etkinlik analizi yapılan 21 bankadan 8 tanesinin (6’sı konvansiyonel banka, 2’si katılım bankası) teknik etkinlik değerinin 1’e eşit olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan geriye kalan 13 bankanın (12’si konvansiyonel banka, 1’i katılım bankası) ise performans bakımından etkinsiz oldukları ortaya çıkmıştır.

2010 yılında, teknik etkinlik analizi yapılan 21 bankadan 8 adedinin (1’i katılım bankası ve 7’si konvansiyonel banka) teknik etkinlik skoru 1’e eşittir. Diğer taraftan geriye kalan 13 bankanın (11’i konvansiyonel banka, 2’si katılım bankası) ise etkinsiz bir performans gösterdiği belirlenmiştir.

2011 yılında, teknik etkinlik değerleri belirlenen 21 bankadan 10 tanesinin (2’si katılım bankası, 8’i konvansiyonel banka) teknik etkinlik değeri 1’e eşit olduğu saptanmıştır. Öte yandan geriye kalan 11 bankanın (10’u konvansiyonel banka, 1’i katılım bankası), etkinsiz oldukları saptanmıştır.

Bankaların teknik etkinlik skorlarının 2012 yılı sonuçlarına göre etkinlik analizi yapılan 21 bankadan 12 adedinin (9’u konvansiyonel banka, 3’ü katılım bankası) teknik etkinlik skoru 1’e eşittir. Diğer yandan geriye kalan 9 bankanın (9’u da konvansiyonel banka) ise 2012 yılında performans bakımından etkinsiz oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 3
Analiz Edilen Bankaların Teknik Etkinlik (TE) Performans Değerleri

Bankalar	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Ortalama
Ziraat Bankası	0,622	0,445	1,000	0,757	0,978	1,000	1,000	0,623	0,869	0,834	0,921	0,948	0,946	1,000	1,000	1,000	0,871
Halk Bankası	0,966	0,958	1,000	1,000	0,911	0,872	0,876	0,922	1,000	0,933	0,997	0,993	0,959	1,000	0,995	0,966	0,959
Vakıflar Bankası	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Yapı ve Kredi Bankası	1,000	0,807	0,941	0,850	0,758	1,000	0,989	0,994	0,966	1,000	1,000	1,000	1,000	0,974	0,899	0,867	0,940
Garanti Bankası	1,000	1,000	1,000	1,000	0,917	0,641	1,000	1,000	0,992	1,000	1,000	1,000	0,892	1,000	1,000	0,890	0,958
İşbank	0,737	0,769	0,859	0,813	1,000	1,000	0,916	1,000	0,989	0,973	0,980	0,988	0,946	0,953	0,767	0,818	0,907
Şeker Bank	0,381	0,679	1,000	1,000	1,000	0,763	0,616	1,000	0,901	0,756	1,000	1,000	0,830	0,624	0,459	0,659	0,792
Türk Ekonomi Bankası (TEB)	1,000	1,000	0,724	0,634	0,708	0,404	0,736	0,849	0,772	0,832	0,876	0,905	0,880	0,745	0,503	0,646	0,763
Turkish Bank	1,000	0,787	0,935	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,895	0,792	1,000	0,963
Burgan Bank (Tekfen)	0,818	1,000	0,821	0,720	0,551	0,543	0,606	0,786	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,865
Akbank	1,000	0,972	1,000	1,000	0,937	0,810	0,926	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,984	0,884	0,802	0,957
Anadolu Bank	0,619	0,681	0,623	0,596	0,680	0,516	0,598	0,657	0,705	0,730	0,724	0,795	0,814	0,840	0,735	1,000	0,707
Deniz Bank	0,858	0,856	1,000	0,866	0,874	0,898	1,000	0,758	0,942	0,770	0,843	0,811	0,784	0,775	0,563	0,755	0,835
Qnb Finansbank	0,922	1,000	0,806	0,757	0,667	0,480	0,674	0,787	0,631	0,759	0,762	0,758	0,814	0,790	0,702	0,800	0,757
Hsbc Bank	0,951	0,978	0,912	0,618	0,578	0,368	0,608	0,689	0,639	0,770	0,938	1,000	1,000	1,000	0,972	1,000	0,814
Habib Bank	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Arap Türk Bankası	0,885	1,000	0,983	1,000	0,770	0,491	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,828	0,647	0,913
Bank Mellat	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,608	0,678	1,000	1,000	0,458	0,441	0,834	0,779	0,862
Kuveyt Türk*	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,961	1,000	0,973	1,000	0,944	0,913	0,850	0,978
Türkiye Finans*	0,803	1,000	1,000	1,000	1,000	0,883	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	0,980
Albaraka Türk*	1,000	1,000	0,998	0,956	0,973	0,803	0,932	1,000	1,000	0,970	0,974	1,000	0,978	1,000	1,000	1,000	0,974
Yıllık Ortalama	0,884	0,902	0,933	0,884	0,872	0,784	0,880	0,908	0,905	0,903	0,953	0,961	0,919	0,903	0,850	0,880	0,880

Not: Yazarın hesaplamalarına dayanmaktadır.

* Katılım bankalarını göstermektedir.

Tablo 3'e göre 2013 yılında, teknik etkinlik analizi yapılan 21 bankadan 10 tanesinin (3'ü katılım bankası ve 7'si konvansiyonel banka) teknik etkinlik değeri 1'e eşittir. Öte yandan, geriye kalan 11 bankanın 11'ide konvansiyonel banka) ise performans açısından etkinsizdir.

2014 yılında, teknik etkinlik değerleri belirlenen 21 bankadan 9 adedinin (1'i katılım bankası, 8'i konvansiyonel banka) teknik etkinlik skorunun 1'e eşit olduğu görülmektedir. Diğer taraftan geriye kalan 12 bankanın (10'u konvansiyonel banka, 2'i katılım bankası) ise ilgili yılda etkinsiz oldukları anlaşılmaktadır.

2015 yılına bakıldığında analiz edilen toplam 21 bankadan 12 tanesinin (10'u konvansiyonel banka, 2'si katılım bankası) teknik etkinlik değerinin 1'e eşit olduğu saptanmıştır. Öte yandan geriye kalan 9 bankanın (8'u konvansiyonel banka, 1'i katılım bankası) ise 2015 yılında etkinsiz oldukları görülmektedir.

2016 yılında, teknik etkinlik performansları ölçülen 21 bankadan 13 adedinin (2'si katılım bankası ve 11'i konvansiyonel banka) teknik etkinlik skoru 1'e eşittir. Diğer yandan geriye kalan 8 bankanın (7'i konvansiyonel banka, 1'i katılım bankası) ise etkinsiz olduğu saptanmıştır.

2017 yılında, teknik etkinlik değerleri belirlenen 21 bankadan 10 tanesinin (2'si katılım bankası, 8'i konvansiyonel banka) teknik etkinlik değeri 1'e eşittir. Öte yandan geriye kalan 11 bankanın (10'u konvansiyonel banka, 1'i katılım bankası) ise 2017 yılında performans bakımından etkinsiz oldukları anlaşılmaktadır.

2018 yılında, analiz edilen toplam 21 bankadan 10 adedinin (8'i konvansiyonel banka, 2'si katılım bankası) teknik etkinlik skorunun 1'e eşit olduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan geriye kalan 11 bankanın (10'u konvansiyonel banka, 1'i katılım bankası) ise 2018 yılında etkinsiz oldukları anlaşılmaktadır.

2019 yılında, teknik etkinlik analizi yapılan 21 bankadan 7 tanesinin (2'si katılım bankası ve 5'i konvansiyonel banka) teknik etkinlik skorunun 1'e eşit olduğu görülmektedir. Öte yandan, geriye kalan 14 bankanın (13'ü konvansiyonel banka ve 1'i katılım bankası) ise 2019 yılında performans bakımından etkinsizdir.

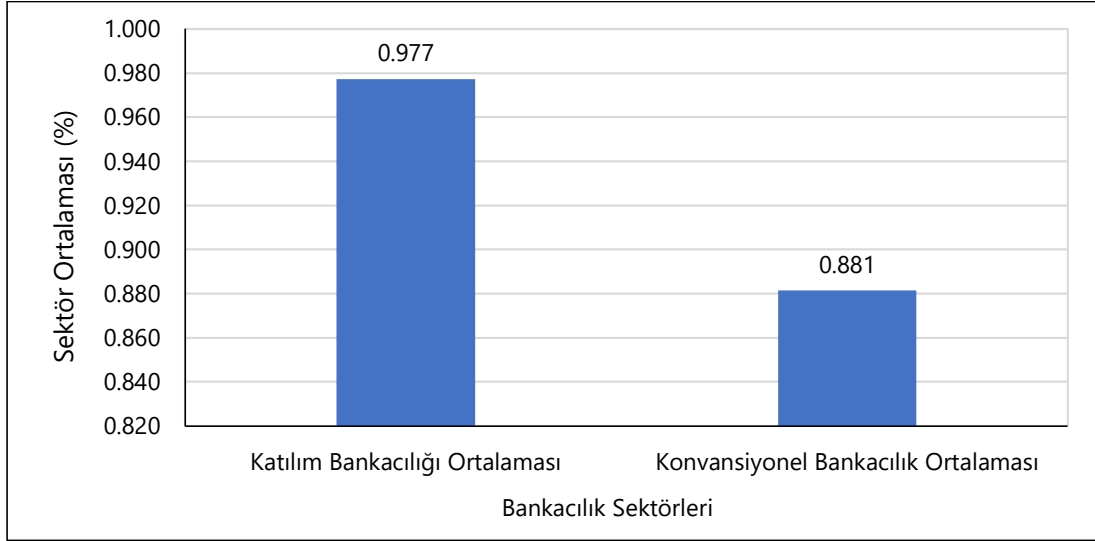
2020 yılının sonuçlarına bakıldığında 21 bankadan 9 adedinin (7'si konvansiyonel banka, 2'si katılım bankası) teknik etkinlik değeri, 1'e eşittir. Diğer taraftan geriye kalan 12 bankanın (11'i konvansiyonel banka ve 1'i katılım bankası) ise etkinsiz oldukları yapılan analiz neticesinde görülmektedir.

Grafik 1'de katılım bankaları ve konvansiyonel bankaların sektör ortalaması görülmektedir. Tablo 3'ün son sütununda yer alan her bir bankaya ait etkinlik ortalamaları katılım ve konvansiyonel bankalar için gruplandırılmış ve söz konusu bankalar için etkinlik ortalamalarından hareketle sektör ortalaması hesaplanmıştır.

Öte yandan analize dâhil olan 21 bankanın 18'i konvansiyonel banka ve 3'ü katılım bankası olmak üzere, her bir bankacılık sektörünün 16 yıllık sektör ortalaması ise yine Grafik 1'den görülmektedir. 18 bankanın 16 yıllık ortalamalarının ortalaması, ilgili bankacılık sektörünün ortalamasını vermektedir. 3 katılım bankasının 16 yıllık ortalamalarının ortalaması ise katılım bankacılığı sektörünün ortalamasını yansıtmaktadır. Çalışmada bu minvalde iki sektörün ortalaması alınarak sektör mukayesesi yapılmıştır.

Grafik 1

2005-2020 Dönemi Katılım Bankacılığı ve Konvansiyonel Bankacılık Sektör Ortalaması

Grafik 1'den görüldüğü üzere, söz konusu her iki bankacılık sektörünün de 16 yıllık dönem için etkin olmadıkları (etkinsiz oldukları) anlaşılmaktadır. Bununla birlikte katılım bankacılığının etkinlik performansının konvansiyonel bankacılığın etkinlik performansına göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu rekabet gücü açısından da fikir vermektedir. Etkin olmaya en yakın aday veya etkinlik seviyesine en fazla yakınsayan bankacılık sektörü katılım bankacılığı sektörüdür.

3.3 Dinamik Panel Veri Analizi

3.3.1 Veri Seti

Çalışmanın ampirik bölümünün ikinci kısmını oluşturan panel veri analizinde ise 2006-2020 dönemini içeren on beş yıllık panel veri seti hazırlanmıştır. Modelde bağımlı değişken; teknik etkinlik (TE) seçilirken, bağımsız değişkenler ise öz kaynak kârlılığı (ROE), sermaye yeterlilik oranı (SYO), toplam krediler/toplam aktifler (TK/TA), likit aktifler/toplam aktifler (LA/TA), tüketici fiyat endeksi (TÜFE), gayri safi yurtiçi Hasıla (GSYİH) ve reel döviz kuru (RDK) olarak belirlenmiştir. Söz konusu analize ilişkin veriler, analiz kapsamında olan her bir bankanın faaliyet raporlarından, bağımsız denetim raporlarından derlenmiştir. TÜFE, GSYİH, Türkiye İstatistik Kurumu web sitesinden (TÜİK, 2020a, 2020b) ve RDK ise Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (TCMB, 2020) derlenmiştir. Çalışmada panel veri analizinde (Stata-17) paket programından yararlanılmıştır.

Belirli bir dönemdeki iktisadi olay(lar), büyük oranda geçmişten meydana gelen tecrübelerin ve eskiden beri gelen davranışların etkisi içinde bulunduğundan, iktisadi bir olay ele alınırken, gecikmeli değerlerin modele açıklayıcı parametre olarak ilave edilmesi önem taşımaktadır. Bu yüzden model içinde gecikmeli değişkenler barındırma imkânı veren (Tatoğlu Yerdelen, 2020) dinamik modeller kullanılmaktadır.

Statik panel veri analiz modelleri olan sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modellerinde bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin modele dahil edilmesi, hata terimi ile bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri arasında korelasyon oluşturmasından dolayı problemler oluşturmaktadır. (Arı & Özcan, 2011). Bu problemlerden dolayı statik modellerle yapılan

tahminlerin sonuçları tutarsız hale gelmektedir. Bunun yerine bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin yerine araç değişkenlerin kullanımı önerilmiştir (Atilla & Kök, 2020). Anderson ve Hsiao (1981) modelde bağımlı değişkenin ilk farkının alınıp, modelde araç değişken olarak kullanılması suretiyle söz konusu problemin bertaraf edileceğini ileri sürmüştür (Baltagi, 2005, s. 136).

Araç değişkenlerin hata terimleriyle korelasyonlu olmaması bağımsız değişkenlerle korelasyonlu olması gerekmektedir. Dolayısıyla önerilen araç değişkenler tahmin yöntemi, tüm moment koşullarının kullanımını sağlamamasından dolayı tutarlı ancak etkin bir yöntem olamayacaktır (Arı & Özcan, 2011; Atilla ve Kök, 2020).

Arellano ve Bond (1991), söz konusu problemin bütün araç değişkenlerin modele dâhil edilmemesinden dolayı yaşandığını öne sürmektedir. Dolayısıyla Arellano ve Bond (1991), Anderson ve Hsiao (1981)'in yöntemini geliştirip modele bütün gecikmeli değerleri modele araç değişken olarak dâhil edilmesini önererek Genelleştirilmiş Momentler Metodunu (GMM-Generalized Method of Moments) ileri sürmüştür (aktaran Arı & Özcan, 2011, s. 109; Erdinç & Aydınbaş, 2021, s. 224).

Arellano ve Bond GMM tahmincisinin, eğer modelde otoregresif parametre sayısı fazla ise ve birim etkinin varyansının, hata teriminin varyansına oranı yüksek olduğu durumlarda tahmin gücü zayıflamaktadır. Arellano ve Bond GMM tahmincisinin dengesiz panel veri setiyle tahmin edilmesi veya T (zaman boyutu) küçük olduğu koşullarda ilk fark dönüşümünde zayıf düşmekte ve verilerde kayıp yaşanmaktadır. Böylesine yapılan işlemlerde birtakım birimlere ait verilerin tamamıyla kaybedilmesi durumu da meydana gelebilmektedir (aktaran Tatoğlu Yerdelen, 2020, s. 138).

Yukarıda sayılan sebeplerden dolayı Arellano ve Bover (1995) Sistem GMM tahmincisini geliştirip önermiştir. Birkaç yıl sonra ise Blundell ve Bond (1998) Arellano ve Bover (1995)'i geliştirmiş ve fark GMM'den daha başarılı sonuçlar verdiğini ispatlamıştır (aktaran Arı & Özcan, 2011; aktaran Erdinç & Aydınbaş, 2021).

Sistem GMM tahmincisi hem fark denklemde bağımlı değişkenin gecikmeli fark değerlerini araç değişken olarak kullandırma imkânı verirken, hem de düzey denklemde de bağımlı değişkenin gecikmeli farklarının araç değişken olarak kullanılmasına imkân sağlamaktadır (Arı & Özcan, 2011).

İki aşamalı sistem GMM tahmincisi ile tahmin edilen bir model sonucunun geçerliliği iki test ile sınanmaktadır. Bunlardan ilki Sargan testi ikincisi ise otokorelasyon testidir. Sargan testinde kullanılan araç değişkenlerin uygunluğu ölçülmektedir. Sargan testinin, istatistiki olarak anlamsız olması (0.05'ten büyük) gerekmektedir. Otokorelasyon testi ise Arellano ve Bond (1991)'de belirtilen t (AR₁ ve AR₂) testleri ile ölçülmektedir. AR₂ test sonucunun istatistiki olarak anlamsız (0.05'ten büyük) olması gerekmektedir. AR₂ test sonucunun istatistiki olarak anlamsız olması, dolayısıyla modelde otokorelasyonun olmadığı manasına gelmektedir. Modelin genel anlamlılığının belirlenmesi hususu ise Wald testinin sonucu ile tespit edilmektedir. Wald testinin sonucu ise istatistiki olarak anlamlı (0.05'ten küçük) olması gerekmektedir (Akdağ & Ekinci, 2018). Sistem GMM ve aşamaları Denklem 3'ten itibaren gösterilmektedir (Doğanay, 2019):

$$Y_{it} - Y_{it-1} = (a - 1)_{y_{it}} + X'_{it}\beta + \mu_i + \gamma_i + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Denklem 3'te Y_{it} parametresi bağımlı değişkeni sembolize etmektedir. X'_{it} parametresi ise farkı alınmış bağımlı değişkeni açıklayan bağımsız değişkenleri ifade etmektedir. μ_i parametresi, gözlenemeyen yatay kesit etkisini temsil ederken, γ_i parametresi ise gözlenemeyen zaman etkisini belirtmektedir. ε_{it} parametresi hata terimini ve son olarak i ve t sırası ile birim ve zamanı

temsil etmektedir. GMM modeli tahmincisi, hata teriminin ortogonal olduğu, diğer bir ifade ile seri olarak ilişkili olmadığı ve bağımsız değişkenlerin zayıf dışsal olduğu varsayımıyla aşağıdaki moment koşullarını devreye alır (Doğanay, 2019).

$$E[Y_{it-s} \Delta \varepsilon_{it}] = 0 \text{ tümü için } s \geq 2, t=3, \dots, T \quad (4)$$

$$E[X_{it-s} \Delta \varepsilon_{it}] = 0 \text{ tümü için } s \geq 2, t=3, \dots, T \quad (5)$$

Dolayısıyla burada en az iki kere gecikmeli bağımlı değişken, denklemde araç olarak kullanılmaktadır. Bu moment koşullarında oluşan tahminciye Fark-GMM denilmektedir (Doğanay, 2019).

Sistem-GMM'de ise fark denkleminde araçlarda gecikmeli değerlerin düzey değerleri kalırken, düzey denkleminde bulunan araçlarda ise gecikmeli farkları yeralmaktadır. Farkı alınan değişkenler, bağımsız değişkenlerin düzeyleri ile yatay kesit etkisi arasında korelasyon olmamalıdır. Denklem 6'da varsayım gösterilmiştir (Arı & Özcan, 2011).

$$E[Y_{it+p} \mu_i] = E[Y_{it+s} \mu_i] = E[X_{it+p} \mu_i] = E[X_{it+s} \mu_i] \text{ tüm } p \text{ ve } s\text{'ler için} \quad (6)$$

Dolayısıyla sistemin ikinci kısmı için ek moment koşulları denklem (7) ve (8)'de gösterilmektedir.

$$E[\Delta Y_{it-s} (\mu_i + \varepsilon_{it})] = 0 \text{ } s = 1 \text{ için} \quad (7)$$

$$E[\Delta X_{it-s} (\mu_i + \varepsilon_{it})] = 0 \text{ } s = 1 \text{ için} \quad (8)$$

Sistem-GMM'de tahmin yapılırken, ilk fark eşitliğinin yerini alan düzeydeki gecikmeli değerlerin duyarlılığı artırmasından dolayı sapma azalacağından Fark GMM'den daha etkin veya sapmasız bir tahminleme yapamaktadır. Düzey eşitliğinde de araç değişkenlerin yerine kullanılan tüm değişkenlerin ilk farklarının araç değişken olarak kullanılması suretiyle daha etkili ve sapmasız tahminler elde edilmektedir (Arı & Özcan, 2011; Atilla & Kök, 2020).

Çalışmada dinamik panel yöntemi uygulanacaktır. Model tahmin yöntemi olarak ise iki aşamalı Arellano ve Bover (1995) / Blundell ve Bold (1998) Sistem GMM Tahmincisi (Sistem-GMM) kullanılacaktır.

3.3.2 Çalışma İçin Hazırlanan Dinamik Panel Veri Analizi Modeli

Çalışmanın bu bölümünde bankacılık sektöründe yer alan konvansiyonel ve katılım bankalarının teknik etkinliklerini etkileyen faktörlerin ve bu faktörlerin etki derecelerinin ortaya konulmasının yanı sıra konvansiyonel ve katılım bankalarının etki derecelerinin farklılaşıp farklılaşmadığının belirlenmesi için,

$$TE_{it} = \mu_i + \beta_1 TE_{it-1} + \beta_2 ROE_{it} + \beta_3 SYO_{it} + \beta_4 (TK/TA)_{it} + \beta_5 (LA/TA)_{it} + \beta_6 X_{it} + \beta_7 D_i + \delta_i + \varepsilon_i \quad (9)$$

şeklindeki dinamik panel modeli tahmin edilmek üzere ele alınmıştır. Burada;

TE_{it} i. bankanın teknik etkinliğini,

TE_{it-1} i. bankanın teknik etkinliğinin bir gecikmeli değeri,

ROE_{it} i. bankanın ROE'sini,

SYO_{it} i. bankanın sermaye yeterlilik oranını,

$(TK/TA)_{it}$ i. bankanın toplam kredilerinin toplam aktifleri içerisindeki payını,
 $(LA/TA)_{it}$ i. bankanın likit aktiflerinin toplam aktifleri içerisindeki payını,
 X_{it} makroekonomik kontrol değişkenlerini; GSYİH (GSYİHit), TUFEnflasyon (ENFit), reel döviz kuru (RDKit) vb. ve

D_i katılım bankaları "1", konvansiyonel bankalar "0" şeklindeki kukla değişkenini göstermektedir.

Modelin teknik etkinlik üzerindeki etkilerin ve etki düzeylerinin katılım ve konvansiyonel bankalar açısından farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesi amacı doğrultusunda tanımlanan kukla değişkenin ROE_{it} ve SYO_{it} ile etkileşimleri ($D_i * ROE_{it}$ ve $D_i * SYO_{it}$) modele dâhil edilmiştir. Bu şekilde ROE_{it} ve SYO_{it} 'nin teknik etkinlik üzerindeki etkisi tahmin edilerek katılım ve konvansiyonel bankaları üzerinden ayrı ayrı yorumlanabilecektir.

3.3.3 Tahmin Sonuçları

Bu kısımda dinamik panel veri analizinin model tahmin sonuçlarına yer verilecektir. Modelde kullanılan değişkenlere ait korelasyon matrisi, betimleyici istatistikler ve tahmin sonuçları tablolarda yer almaktadır.

Tablo 4'te çalışmada kullanılan değişkenlere ait gözlem, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri içeren betimleyici istatistikler gösterilmiştir.

Tablo 4

Değişkenlere Ait Betimleyici İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
TE	315	0.8957905	0.1465188	0.368	1
ROE	315	12.51819	7.743582	-34.6	40.4
SYO	315	21.77283	15.98949	12.21	109.15
TK/TA	315	46.93831	24.41321	0.0595077	78.9
LA/TA	315	28.29298	20.99157	0.0227095	98.1
TUFE	315	9.947333	3.570627	6.16	20.3
GSYİH	315	4.553701	3.840167	-4.839578	10.97783
RDK	315	99.78467	17.41206	62.17	127.71

Tablo 5'ten görüldüğü üzere söz konusu çalışmada kullanılan değişkenlere ait kendisi ve diğer değişkenlerle olan korelasyon (ilişki) matrisi görülmektedir.

Tablo 5

Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi

Değişkenler	TE	ROE	SYO	TK/TA	LA/TA	TUFE	GSYİH	RDK
TE	1							
ROE	0.0740	1						
SYO	-0.0231	-0.1012	1					
TK/TA	-0.1662	-0.0938	-0.3373	1				
LA/TA	-0.0805	-0.0834	0.7076	-0.0329	1			
TUFE	0.0165	-0.1021	0.0014	0.0436	-0.1466	1		
GSYİH	0.0088	0.0016	-0.0617	0.0184	0.0855	-0.1116	1	
RDK	-0.0198	0.2984	0.0315	-0.1067	0.1733	-0.7505	0.1789	1

Tablo 6*Model 1 Kontrol Değişkenlerinin Dikkate Alınmadığı Model*

Değişkenler	Katsayılar	Olasılık Değeri
TE_{it-1}	0.5392	0.000*
ROE_{it}	0.0020	0.002*
SYO_{it}	-0.0013	0.044**
$(TK/TA)_{it}$	0.0030	0.000*
$(LA/TA)_{it}$	0.0023	0.000*
$D_i * ROE_{it}$	0.0137	0.000*
$D_i * SYO_{it}$	-0.0007	0.000*
Kesme	0.2104	0.000*
Zaman Boyutu		15
Kesit Boyutu		21
Gözlem Sayısı		294
Wald Testi		1358.86 (0.0000)
Otokorelasyon AR(1)		-3.1712 (0.0015)
Otokorelasyon AR(2)		-1.0566 (0.2907)
Sargan Testi		15.6167 (0.9258)

Not. Kaynak: Yazarın Hesaplamaları.

* 1%, ** 5% ve *** 10% anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Parantez içinde yer alan rakamlar olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 6'da iki aşamalı ve kontrol değişkenlerinin dikkate alınmadığı Model 1 sonuçlarına göre teknik etkinliğin bir gecikmeli değeri %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Teknik etkinliğin bir gecikmeli döneminde meydana gelen 1 birim artış, teknik etkinlikte, cari dönemde, 0.5392 birimlik artışa yol açmaktadır. ROE'nin katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. ROE'de yaşanan 1 birim artış, teknik etkinlikte 0.0020 birimlik bir yükselişe neden olmaktadır. SYO'nun katsayısı %5 önem düzeyinde anlamlıdır. SYO'da oluşan 1 birim artışta, teknik etkinlikte 0.0013 birimlik bir azalmaya sebep olmaktadır. SYO'nun negatif bir etki yaptığı ve söz konusu negatif etkinin, beklenen bir durum olduğu söylenebilir. Toplam kredilerin toplam aktiflere oranının katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Söz konusu değişkende yaşanan 1 birim artış, teknik etkinlikte 0.0031 birimlik bir artışa yol açmaktadır. Likit aktiflerin toplam aktiflere oranının katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Bu değişkende yaşanan 1 birimlik bir artış, teknik etkinlikte 0.0023 birim artış meydana getirmektedir. D1 ($D_i * ROE_{it}$), ROE değişkeninin katılım bankalarının teknik etkinlikleri üzerine etkisini yansıtan etkileşim kukla değişkenidir. D1 ($D_i * ROE_{it}$), parametresinin katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. ROE'deki bir birimlik bir artışın, katılım bankalarının teknik etkinliklerini, konvansiyonel bankalara göre 0.0138 birim daha fazla artırdığı ifade edilebilir. D2 ($D_i * SYO_{it}$), SYO değişkeninin katılım bankalarının teknik etkinlikleri üzerine etkisini yansıtan etkileşim kukla değişkenidir. D2 ($D_i * SYO_{it}$) parametresinin katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. SYO'da meydana gelen bir birim bir artışın, katılım bankalarının teknik etkinliklerini, konvansiyonel bankalara göre 0.0007 birim daha fazla azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Diagnostik test sonuçlarına bakılacak olursa sargan testinin olasılık değeri, 0,05'ten büyüktür dolayısıyla araç değişkenleri uygundur. AR2 testinin sonucu da istenildiği gibi 0,05'ten büyüktür dolayısıyla modelde herhangi bir otokorelasyon sonucunun olmadığını belirtmektedir.

Tablo 7*Model 2 Kontrol Değişkenlerinden RDK'nin Dikkate Alındığı Model*

Değişkenler	Katsayılar	Olasılık Değeri
TE_{it-1}	0.5808	0.000*
ROE_{it}	0.0024	0.000*
SYO_{it}	-0.0019	0.071***
$(TK/TA)_{it}$	0.0027	0.004*
$(LA/TA)_{it}$	0.0027	0.002*
RDK_{it}	-0.0005	0.014**
$D_i * ROE_{it}$	0.0170	0.001*
$D_i * SYO_{it}$	-0.0008	0.000*
Kesme	0.2382	0.001*
Zaman Boyutu		15
Kesit Boyutu		21
Gözlem Sayısı		294
Wald Testi		569.48 (0.0000)
Otokorelasyon AR(1)		-3.1849 (0.0014)
Otokorelasyon AR(2)		-1.0844 (0.2782)
Sargan Testi		15.35802 (0.9326)

Not. Kaynak: Yazarın hesaplamaları.

* 1%, ** 5% ve *** 10% anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Parantez içinde yer alan rakamlar olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 7'de iki aşamalı ve kontrol değişkenlerinden RDK'nun olduğu model 3 tahmin sonuçlarına göre teknik etkinliğin bir gecikmeli değeri, %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Teknik etkinliğin bir gecikmeli döneminde meydana gelen 1 birim artış sonucunda, cari dönemde, teknik etkinlikte 0.5808 birimlik bir yükselme meydana gelmektedir. ROE'nin katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. ROE'de 1 birimlik bir artış yaşandığında, teknik etkinlikte 0.0024 birimlik bir yükselme yaşanmaktadır. SYO'nun katsayısı %10 önem düzeyinde anlamlıdır. SYO'da meydana gelen 1 birimlik artış teknik etkinlikte 0.0019 birimlik bir azalmaya neden olmaktadır. SYO'nun negatif bir etki yaptığı ve söz konusu negatif etkinin beklenen bir durum olduğu söylenebilir. Toplam kredilerin toplam aktiflere oranının katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Söz konusu değişkende yaşanan 1 birimlik bir artışta, teknik etkinlikte, 0.0027 birim artış meydana gelmektedir. Likit aktiflerin toplam aktiflere oranının katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Bu değişkende yaşanan 1 birim artış sonucunda, teknik etkinlikte 0.0027 birimlik bir yükselme olmaktadır. D1 ($D_i * ROE_{it}$), parametresinin katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. ROE'de meydana gelen bir birimlik artışın, katılım bankalarının teknik etkinliklerini konvansiyonel bankalara göre 0.0170 birim daha fazla artırmaktadır. D2 ($D_i * SYO_{it}$) parametresinin katsayısı, %1 önem düzeyinde anlamlıdır. SYO'da meydana gelen bir birimlik artışın, katılım bankalarının teknik etkinliklerini, konvansiyonel bankalara göre 0.0008 birim daha fazla azaltmaktadır. Diagnostik test sonuçlarına bakılacak olursa sargan testinin olasılık değeri, 0,05'ten büyüktür dolayısıyla araç değişkenleri uygundur. AR2 testinin sonucu da istenildiği gibi 0,05'ten büyüktür dolayısıyla modelde herhangi bir otokorelasyon sonucunun olmadığını belirtmektedir.

Tablo 8*Model 3 Kontrol Değişkeninin TÜFE Bazlı ENF Olduğu Model*

Değişkenler	Katsayılar	Olasılık Değeri
TE_{it-1}	0.5630	0.000*
ROE_{it}	0.0017	0.033**
SYO_{it}	-0.0016	0.088***
$(TK/TA)_{it}$	0.0033	0.000*
$(LA/TA)_{it}$	0.0034	0.000*
ENF_{it}	0.0025	0.004*
$D_i * ROE_{it}$	0.0146	0.016**
$D_i * SYO_{it}$	-0.0001	0.000*
Kesme	0.1349	0.015**
Zaman Boyutu		15
Kesit Boyutu		21
Gözlem Sayısı		294
Wald Testi		827.41 (0.0000)
Otokorelasyon AR(1)		-3.2386 (0.0012)
Otokorelasyon AR(2)		-1.0873 (0.2769)
Sargan Testi		14.72514 (0.9476)

Not. Kaynak: Yazarın Hesaplamaları.

* 1%, ** 5% ve *** 10% anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Parantez içinde yer alan rakamlar olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 8'de görüldüğü üzere iki aşamalı ve kontrol değişkenlerinden TÜFE bazlı ENF'un olduğu model 2 tahmin sonuçlarına göre teknik etkinliğin bir gecikmeli değeri, %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Teknik etkinliğin bir gecikmeli döneminde meydana gelen 1 birim artış sonucunda, cari dönemde, 0.5630 birimlik bir artış meydana gelmektedir. ROE'nin katsayısı %5 önem düzeyinde anlamlıdır. ROE'de 1 birim bir artış olduğunda, teknik etkinlikte 0.0017 birimlik bir artış yaşanmaktadır. SYO'nun katsayısı %10 önem düzeyinde anlamlıdır. SYO'da meydana gelen 1 birimlik artış ise teknik etkinlikte 0.0016 birimlik bir azalmaya neden olmaktadır. SYO'nun negatif çıkması beklenen bir sonuçtur. Toplam kredilerin toplam aktiflere oranının katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Söz konusu değişkende yaşanan 1 birim yükselme, teknik etkinlikte 0.0033 birimlik bir artış meydana getirmektedir. Likit aktiflerin toplam aktiflere oranının katsayısı %1 önem düzeyinde anlamlıdır. Bu değişkende yaşanan 1 birim artışı, teknik etkinliği 0.0034 birim artırmaktadır. D1 ($D_i * ROE_{it}$), parametresinin katsayısı %5 önem düzeyinde anlamlıdır. ROE'de meydana gelen bir birimlik artışın, katılım bankalarının teknik etkinliklerini konvansiyonel bankalara göre 0.0147 birim daha fazla artırdığı söylenebilir. D2 ($D_i * SYO_{it}$) parametresinin katsayısı, %1 önem düzeyinde anlamlıdır. SYO'da meydana gelen bir birim artışın, katılım bankalarının teknik etkinliklerini, konvansiyonel bankalara göre 0.0008 birim daha fazla azalttığı sonucunu göstermektedir. Diagnostik test sonuçlarına bakılacak olursa sargan testinin olasılık değeri, 0,05'ten büyüktür dolayısıyla araç değişkenleri uygundur. AR2 testinin sonucu da istenildiği gibi 0,05'ten büyüktür dolayısıyla modelde herhangi bir otokoreasyon sonucunun olmadığını belirtmektedir.

4. Sonuç

Finansal piyasalar, finansal sistem içinde, fon arz edenler ve talep edenlerin bir araya geldiği piyasa türüdür. Fon arz edenlerden fon talep edenlere, ilgili kaynakların aktarımı ve tahsisi konusunda finansal piyasalardaki en önemli aracı kurum bankalardır.

Bankacılık sektörü bir ülkenin hem kalkınmasına hem de refah seviyesinin yükselmesine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca sağlam bir finansal sistemin varlığından söz edebilmek için, güçlü bir bankacılık sistemine ihtiyaç vardır. Bu nedenle bankaların finansal sistemde daha etkin ve verimli olması, bir ülke veya bir finansal sistem için en önemli etmenlerin başında gelmektedir.

Bankaların başlıca amacı ise şirketlerde olduğu gibi kârlarını en yüksek düzeye ulaştırmak şeklinde belirtilebilir. Bundan dolayı bankalar finansal sistemde üstlendikleri bu aracılık kisvesi altında, fon alışveriş işlemlerinden faiz ve kâr payı olarak gelir elde etmektedir. Bankalar sistem içerisinde optimum kaynak tahsisini gerçekleştirdiklerinde ise hem etkin olmakta hem de verimliliklerini artırarak gelişimlerini sürdürmektedirler. Dolayısıyla söz konusu kurumların performansları, kaynakları ne derece etkin ve ne derece verimli olarak kullandıklarına bağlı olmaktadır.

Bu motivasyondan hareketle bu çalışmanın amacı, 2005-2020 dönemi için Türkiye’de faaliyette bulunan katılım bankaları ve konvansiyonel bankaların performanslarını ampirik yöntemlerle karşılaştırmalı olarak belirlemektir. İlgili dönem için ilk olarak bankaların teknik etkinlik performanslarının ortaya koyulması adına VZA ile bir ölçüm yapılmıştır. Ayrıca VZA’dan elde edilen etkinlik performans skorları ile bir dinamik panel veri analizi yapılmıştır.

VZA’dan elde edilen sonuçlara göre 2005-2020 dönemi için yıllık ortalama değerler bazında tüm yıllarda bankacılık sektörünün etkin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yıl bazında bakılacak olursa, 2005, 2011, 2013, 2017 ve 2018 yıllarında on bankanın teknik etkinliği yakaladığı geriye kalan on bir bankanın ise etkisiz bir performans sergilediği görülmüştür.

2006, 2007 ve 2008 yıllarında ise on bir bankanın teknik etkinliğe ulaştığı geri kalan on bankanın ise etkisiz bir performans sergilediği ifade edilebilir. 2009 ve 2010 yılında ise teknik etkin olan sekiz bankadan, etkisiz performans sergileyen on üç bankadan söz etmek mümkündür. 2012 ve 2015 yıllarında ise on iki banka teknik etkin, dokuz banka etkinlik performansı sergileyememiştir. 2005 ve 2020 yılları, dokuz bankanın teknik etkinliğe ulaştığı, on iki bankanın ise etkisiz olduğu görülmektedir. 2005-2020 döneminde on üç bankanın teknik etkin olduğu 2016 yılı bankacılık sektörünün en başarılı performans gösterdiği yıl olurken, 2019 yılı ise sadece yedi bankanın teknik etkin olması sebebiyle bankacılık sektörünün performans olarak en zayıf olduğu dönem olarak dikkat çekmektedir. 2005-2020 döneminde yani 16 yılın tamamında etkin olmayı başarabilen (tam teknik etkin) bankalar Vakıf Bank ve Habib Bank olarak tespit edilmiştir.

Her bir bankaya ait etkinlik ortalamaları katılım ve konvansiyonel bankalar için gruplandırılmış ve söz konusu bankalar için etkinlik ortalamalarından hareketle sektör ortalaması hesaplanmıştır. Söz konusu her iki bankacılık sektörünün de 16 yıllık dönem için etkin olmadıkları (etkisiz oldukları) anlaşılmaktadır. Bununla birlikte katılım bankacılığının etkinlik performansının konvansiyonel bankacılığın etkinlik performansına göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu, rekabet gücü açısından da fikir vermektedir. Etkin olmaya en yakın aday veya etkinlik seviyesine en fazla yakınsayan bankacılık sektörü katılım bankacılığı sektörüdür.

Dinamik panel veri modellerinin sonuçlarına genel olarak bakıldığında, test edilen modellerde teknik etkinliğin bir gecikmeli değerinde meydana gelen artışların, katılım bankalarının cari dönem teknik etkinliklerini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Öz kaynak kârlılığı

değişkeninin katılım bankalarının teknik etkinliklerini artırıcı bir etki yaptığı çalışmada ulaşılan diğer bir sonuçtur. Gerek toplam kredilerin toplam aktiflere oranı gerekse likit aktiflerin toplam aktiflere oranının katılım bankalarının teknik etkinliklerine artırıcı bir etki doğurduğu sonucuna ulaşılmıştır. ROE değişkeninin etkileşim kuklası ROE'deki artışların katılım bankalarının teknik etkinliklerini konvansiyonel bankalara göre daha fazla artırdığını işaret etmektedir. SYO değişkeninin etkileşim kuklası ise SYO'daki katılım bankalarının teknik etkinliklerini konvansiyonel bankalara göre daha fazla düşürdüğünü göstermektedir.

Genel olarak değerlendirilecek olursa;

- Katılım bankaları ve nispi olarak daha düşük bir seviyede olan konvansiyonel bankalar etkinlik performansı bakımından başarısız, diğer bir ifade ile düşük etkinlik seviyesinde kalmıştır. Dolayısıyla tüm bankaların etkinlik eksikliği problemini bertaraf etmesi bakımından yapısal tedbirler almaları gerekmektedir.
- Ayrıca daha nitelikli personel istihdamı; eğitim olanakları, teknolojik imkânları artırılarak daha donanımlı personel istihdamı rekabet güçleri ve etkinlik performanslarının gelişmesi açısından önemli bir unsur olacağı söylenebilir.
- Ayrıca katılım bankalarının tanıtıcı faaliyet ve unsurlarını reklamlar vb. medya iletişim yöntemlerini artırarak hem bilinirlik hem de tanınırlık seviyelerini artırmaları performanslarına artırıcı bir etken olarak ifade edilebilir.
- Bu sayede inanç hassasiyeti olan vatandaşların katılım bankalarına yapacakları yatırımlar artırılarak bir performans artışı sağlanabilecektir. Katılım bankacılığı sisteminin çeşitli finansal araçları geliştirmesi ve bu araçları tanıtması gerektiği düşünülmektedir. Böylelikle söz konusu enstrümanlar vasıtası ile yatırımcı ve yatırım çekilerek bu faaliyetlerin artırılması katılım bankaları ve katılım finans sektörünün performansını artırıcı nitelikte bir unsur olarak değerlendirilebilir.
- Türkiye'deki katılım bankalarının sayısının artırılması ve hizmet ağlarının geliştirilmesi yine söz konusu sektörün hem rekabet gücünü artırıcı hem de performanslarını artırıcı bir unsur niteliği taşıyacağı söylenebilir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma kapsamında "100/2000 YÖK Doktora Bursları" projesi kapsamında burs almıştır.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Selahattin Bektaş Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Abdo, K. K. (2020). The impact of internal variables on the Islamic banks and conventional banks financial performance in Jordan: A comparative study. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 10(6), 222-231. <https://doi.org/10.32479/ijefi.9521>
- Abduh, M. (2018). Assessing the performance of Islamic banking in Brunei Darussalam: Evidence from 2011-2016. *Al-Shajarah: Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC)*, 171-189. <https://journals.iium.edu.my/shajarah/index.php/shaj/article/view/721>

- Akdağ, S., & Ekinci, M. A. (2018). Çeşitli finansal oranlar ile kârlılık arasındaki ilişki: Katılım bankaları üzerine bir uygulama. İçinde S. K. Bozkuş & Z. U. Özkara (Ed.), *Katılım finans: Teorik ve ampirik çalışmalar* (ss. 153-170). Gazi Kitabevi.
- Al-Qudah, H. A. (2020). The impact of financial performance of stock prices of Jordanian Islamic banks (during period from 2010 to 2018). *International Journal of Economics and Financial Issues*, 10(1), 228–234. <https://doi.org/10.32479/ijefi.9157>
- Arı, A., & Özcan, B. (2011). İşçi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: Dinamik panel veri analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (38), 101–117. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiibd/issue/5895/77894>
- Arnade, C. A. (1994). *Using Data Envelopment Analysis to measure international agricultural efficiency and productivity* (Technical Bulletin No. 1831). United States Department of Agriculture Economic Research Service. <https://naldc.nal.usda.gov/download/CAT10669001/PDF>
- Atilla, Y., & Kök, R. (2020). Askeri harcamaların iktisadi büyümeye etkisi: Sistem GMM yaklaşımı. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(2), 299–316. <https://doi.org/10.24988/ije.202035207>
- Baltagi, B. (2005). *Econometric analysis of panel data* (3rd ed.). J. Wiley & Sons.
- Bankacılık Düzenleme Denetleme Kurumu. (2020). Aylık bankacılık sektör verileri (gelişmiş gösterim). https://tkbb.org.tr/Documents/tkbb-yayinlari-97/TKBB_FR20_TR_KOD2.pdf
- Bayram, E. (2021). Türkiye'deki katılım bankalarının critic temelli edas yöntemiyle performans değerlendirilmesi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 55–72. <https://doi.org/10.14784/marufacd.879171>
- Bektaş, S., & Seki, İ. (2018). Türk bankacılık sistemindeki katılım bankaları ile mevduat bankalarının rekabet gücü bakımından karşılaştırılması. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(4), 197–215. <https://doi.org/10.11611/yead.447962>
- Bolayır, B. & Keyifli, N. (2022). E-devlet uygulamalarının yolsuzluk üzerindeki etkisinin veri zarflama analizi yöntemiyle incelenmesi: OECD ülkeleri örneği. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(1), 1–18. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.909925>
- Choooper, W.W., Seiford, L.M., & Zhu, J. (2011). Data envelopment analysis: History, models, and interpretations. In W.W. Choooper, L. M. Seiford & J. Zhu (eds.), *Handbook on data envelopment analysis* (pp. 1–39). Springer Newyork.
- Cingi, S., & Tarım, A. (2000). *Türk banka sisteminde performans ölçümü: VZA-Malmquist FTF endeksi uygulaması*. Türkiye Bankalar Birliği.
- Coelli, T., Parasada Rao, D.S., & Battese, G. E. (1998). An introduction to efficiency and productivity analysis. Springer Newyork.
- Çağırın Kendirli, H., Kendirli, S., & Aydın, Y. (2019). Küresel kriz çerçevesinde katılım bankalarının ve ticari bankaların mali performanslarının TOPSIS yöntemiyle analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 137–154. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniibd/issue/43125/437430>
- Deliktaş, E. (2002). Türkiye özel sektör imalat sanayiinde etkinlik ve toplam faktör verimliliği analizi. *ODTÜ Gelişim Dergisi*, 29(2), 247–284. <https://hdl.handle.net/11511/92164>
- Doğanay, M. A. (2019). *Gelişmekte olan ülkelerde kurumlar ve ekonomik büyüme: Dinamik panel veri analizi* (Yayın No. 598373) [Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi
- Erdoğan, Z., & Aydınbaş, G. (2021). Tarımsal katma değer belirleyicilerinin panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 213–232. <https://doi.org/10.18037/ausbd.902602>
- Ertürkmen, G., & Bolat, İ. (2020). Türkiye'deki özel sermayeli mevduat bankaları ile katılım bankalarının aktif kalitesi ve kârlılık oranlarının karşılaştırılması üzerine bir araştırma. *R&S - Research Studies Anatolia Journal*, 3(1), 19–36. <https://doi.org/10.33723/rs.671677>
- Farandy, A. R., Suwito, D. A., & Dabutar, L. K. (2017). Efficiency of Islamic banks in Indonesia: Data envelopment analysis. *International Journal of Economics, Management and Accounting*, 25(2), 337–354. <https://journals.iium.edu.my/enmjournals/index.php/enmj/article/view/463>
- Görmüş, Ş., & Yabanlı, A. (2021). Katılım bankacılığı ekosisteminin gelişimi. İçinde Ş. Görmüş, A. Albayrak & A. Yabanlı (Ed.), *Yaşayan ve gelişen katılım bankacılığı* (ss. 104–135). TKBB Yayınları. https://tkbb.org.tr/Documents/tkbb-yayinlari-97/Yasayan_ve_Gelisen_Katilim_Bankaciligi.pdf
- Karaca, S. S., Ekşi, İ. H., & Altumur, N. (2019). Türkiye'deki katılım bankalarının etkinlik analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2), 280–290. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/47286/420759>
- Khan, T., Ahmad, W., Rahman, M. K. U., & Haleem, F. (2018). An investigation of the performance of Islamic and interest based banking evidence from Pakistan. *HOLISTICA - Journal of Business and Public Administration*, 9(1), 81–112. <https://doi.org/10.1515/hjbpa-2018-0007>
- Öndeş, T., Çalı, M. S., Aydın, S., & Muti, A. (2020). Türkiye'de bulunan ticari bankalar ile katılım bankalarının electre yöntemi ile performans analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(3), 689–710. <https://doi.org/10.16951/atauniibd.432734>
- Özgür, E. (2008). Katılım bankalarının finansal etkinliği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(1), 159–175. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akuiibfd/issue/1629/20427>
- Öztürk, D., Canbaz, M. F., & Gür, M. (2017). Katılım bankaları ile mevduat bankalarının 2009–2016 yılları etkinliklerinin VZA ile karşılaştırılması. İçinde B. Ayhan, M. Ay, S. Avşaroğlu, & Ş. Akpınar (Ed.), *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları*

2017 (ss. 328-337). Çizgi Kitabevi. <https://www.cizgikitabevi.com/kitap/724-ines-sosyal-ve-beseri-bilimler-arastirmalari-2017>

Salur, M. N., & Cihan, Y. (2020). Comparison of financial performances of banks by multi criteria decision making methods: The case of Turkey. *The Eurasia Proceedings of Educational & Social Sciences (EPESS)*, 19, 41-49. <http://www.epeess.net/tr/pub/issue/58175/839329>

Samad, A. (2021). Bootstrap DEA efficiencies of the GCC Islamic banks: Sources and comparison during 2014-2016. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 11(1), 157-166. <https://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/view/10127>

Tatoğlu Yerdelen, F. (2020). *Panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı* (5. bs). Beta.

Tektüfekçi, F. (2010). İMKB'ye kayıtlı halka açık teknoloji şirketlerinde finansal etkinliğin veri zarflama analizi (VZA) ile değerlendirilmesi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 69-77. <https://dergipark.org.tr/pub/oybd/issue/16336/171029>

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2020). *Elektronik Veri Dağıtım Sistemi: Reel Efektif Döviz Kuru*. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket>

Türkiye İstatistik Kurumu. [TÜİK] (2020a). *Tüketici fiyat endeksi*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Enflasyon-ve-Fiyat-106>

Türkiye İstatistik Kurumu. [TÜİK] (2020b). *Ulusal Hesaplar, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>

Türkiye Katılım Bankaları Birliği. (2020a). *Tarihçe*. <https://tkbb.org.tr/sayfa/detay/hakimizda/tarihce-856934>

Türkiye Katılım Bankaları Birliği. (2020b). *Yıllık Sektör Raporları*. https://tkbb.org.tr/Documents/tkbb-yayinlari-97/TKBB_FR20_TR_KOD2.pdf

Yetiz, F. (2021). TOPSIS yöntemi ile Türk katılım bankalarının performans analizi ve bankacılıkta risk yönetim politikalarının önemi. *Journal of Empirical Economics and Social Sciences*, 3(1), 121-138. <https://doi.org/10.46959/jeess.899919>

Yörük Eren, F., Özdağoğlu, A., & Bekci, İ. (2021). Katılım bankalarının CAMELS oranlarının analizi: MULTIMOORA ve MAUT yöntemleri ile bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(30), 552-572. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.804245>

Extended Abstract

Conventional and participation banks fulfill the resource allocation in financial markets. In the conventional banking system, earnings include a predetermined process without any effort and acting with the logic of adding a certain amount of interest earnings to the deposit. On the other hand, participation banking basically accepts that interest is prohibited and acts following this rule in all its transactions. Participation banking ignores the gains obtained without effort by Islamic principles. Therefore, participation banks adopt profit-loss partnerships; in other words, they act according to the situation (profit or loss) realized at the end of the period without giving a certain predetermined rate.

Participation banks have different fund collection and fund allocation techniques than conventional banks. In these banks, funds collected from individuals or institutions with sensitivity to faith are transferred to current and participation accounts. The funds collected here, on the other hand, are allocated to individuals or institutions, according to their needs through legitimate funding methods and in line with Islamic procedures. Participation banking draws attention with its structure that supports the real sector and is less affected by the global financial crisis in 2008 compared to conventional banks, and the sense of trust it creates.

The aim of this study is to determine the efficiency and productivity performances of participation banks in detail in comparison with conventional banks. In addition, it is to test an empirical model on the determination of the factors that determine the efficiency performance of participation banks.

In the study, as motivation, answers were sought to the following questions: How good is the performance of participation banks' operation in Türkiye compared to traditional banks? In addition, what are the factors affecting the performance of participation banks operating in Türkiye? Do participation banks differ from conventional banks in terms of factors affecting performance?

In the literature, Data Envelopment Analysis (DEA), CAMELS and TOPSIS, GIA, and ENTROPY methods from Multi-Criteria Decision Making Methods were generally used in performance analysis. When we look at the literature, studies using the Panel Data Analysis method are rare. Therefore, filling this gap in the field is considered important. To contribute to this gap in the literature, the study will use both DEA and Panel Data Analysis methods in an integrated way. Therefore, it is aimed to perform a performance analysis with a different method by looking at the field from a different perspective.

In this study, the participation and performance of traditional banks were compared with DEA. Then, using the System GMM method, one of the Dynamic Panel Data analysis methods, it was tested whether the traditional banks differed in terms of participation and performance.

According to the findings of DEA and Dynamic Panel Data Analysis applied in the study, annual average values obtained from DEA in the relevant period show that both participation banks and conventional banks are inefficient. However, participation banks were found to have a higher catch-up effect of than conventional banks. In addition, according to the results of dynamic panel data analysis applied to determine the factors affecting the technical efficiency of participation banks, it has been determined that the technical efficiency of participation banks, their return on equity, the ratio of total loans to total assets and the ratio of liquid assets to total assets have a positive effect. In contrast, the capital adequacy ratio has a negative effect. Another result is that the return on equity affects participation banks positively and more than conventional banks, while capital adequacy affects participation banks negatively and more than conventional banks.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijisi.1150097>

Türkiye’de Mahalli İdare Harcamaları ve Kentlerin Yaşanabilirliğinin Bireylerin Göç Kararları Üzerindeki Etkisi: Tiebout Hipotezi Açısından Bir Ekonometrik Analizi

Mehmet Öksüz*

Öz

Yaşanabilir kentler, yöre halkının bireysel ve toplumsal refahının iyileştirilmesi için tüm yerel aktörleriyle çaba gösteren kentlerdir. Mahalli idarelerin başını çektiği bu aktörler, yaşanabilir kentler oluşturabilmek adına eğitimden sağlığa, altyapıdan kültür hizmetlerine kadar çok çeşitli alanlarda yaşanabilirliği etkileyen yerel kamusal mal ve hizmetleri etkinlikle sunabilmektedir. Gerek mahalli idareler tarafından gerekse diğer yerel aktörler tarafından sunulmuş olsun, kamusal mal ve hizmetlerle bir kentin yaşanabilirliğinin iyileştirilmesi, kent üzerinde sosyal, ekonomik, demografik, siyasi vb. açılardan birtakım değişiklikler yaratmaktadır. Bu değişikliklerden birisi, kentin cazibe noktası haline gelmesi sebebiyle aldığı göç miktarının artmasıdır. Charles Mills Tiebout da literatürde “ayak ile oy verme” olarak adlandırılan hipotezinde, bazı varsayımlar altında, bireylerin refahlarını maksimize edebilmek için başka bölgelere göç edeceklerini ifade etmektedir. Bu bakış açısıyla çalışmada, Türkiye’de yerel harcamaların ve kentlerin yaşanabilirliğinin alınan göç üzerindeki etkisi sınanmıştır. Panel veri analizi yönteminin benimsendiği ve Türkiye’deki tüm illerin dâhil edildiği çalışmada yerel harcamaların ve kentlerin yaşanabilirliğinin aldığı göç miktarını istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif bir biçimde etkilediği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tiebout hipotezi, yerel harcamalar, yaşanabilirlik, alınan göç, mahalli idareler maliyesi

Jel Kodları: I31, H73, R15, R23

Cite this article: Öksüz, M. (2022). Türkiye’de mahalli idare harcamaları ve kentlerin yaşanabilirliğinin bireylerin göç kararları üzerindeki etkisi: Tiebout hipotezi açısından bir ekonometrik analizi. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 477–492. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1150097>

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Ayvacık MYO, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Çanakkale, Türkiye.
E-posta: moksuz@comu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3298-0280>

Article Information

Bu çalışma, IX. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi’nde sunulan “Türkiye’de Yaşanabilirlik Endeksi ve Göç İlişkisi: Tiebout Hipotezi Açısından Bir Değerlendirme” adlı özet bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş versiyonudur.

Received 28 July 2022; Revised 24 Sep 2022; Last Revised 18 Oct 2022; Accepted 18 Oct 2022; Available online 30 December 2022

The Effect of Local Administration Expenditures and the Livability of Cities on Individuals' Migration Decisions in Türkiye: An Econometric Analysis in Terms of the Tiebout Hypothesis

Abstract

Livable cities are cities that make efforts with all their local actors to improve the individual and social welfare of the local people. These actors, led by local administrations, can effectively offer local public goods and services that affect livability in a wide variety of fields, from health to education and from cultural services to infrastructure, in order to create livable cities. Improving the livability of a city with public goods and services, whether offered by local administrations or other local actors, creates some changes in terms of social, economic, demographic, and political effects on the city. One of these changes is the increase in immigration due to the city becoming a point of attraction. In his hypothesis, which is called "voting with the feet," Charles Mills Tiebout states that under some assumptions, individuals will migrate to other regions to maximize their welfare. From this point of view, this study tested the effect of local expenditures and livability of cities on immigration in Türkiye. Panel data analysis was applied, including all provinces in Türkiye, and according to the findings, it was concluded that local expenditures and the livability of the cities affected the amount of migration in a statistically significant and positive way.

Keywords: Tiebout hypothesis, local expenditures, livability, immigration, local administration finance

Jel Codes: I31, H73, R15, R23

1. Giriş

Günümüzde kentlerin, bölgelerin ve ülkelerin gelişimin farklı boyutlarında sağladığı başarıları yansıtan çok çeşitli endeksler bulunmaktadır. Bu endeksler yardımıyla kentler, bölgeler ya da ülkeler birbirleriyle kıyaslanabilmekte ve uygulanan politikaların başarıları/başarısızlıkları kolay ve gerçekçi bir şekilde analiz edilebilmektedir. Alana göre farklılaşan bu endekslerden birisi de ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel vb. çeşitli unsurlardan meydana gelen kentlerin yaşanabilirlik endeksidir. Bir kentin yaşanabilirliği, bireylerin yaşamlarını devam ettirip ettirmeme kararı vermeleri açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla kentlerin yaşanabilirliği; nüfus yapısı, beşeri sermayesi, üretim ve ticaret hacmi gibi alanlarda birtakım etkiler meydana getirmektedir. Bu çalışmada, nüfus yapısı üzerindeki etkilerine odaklanılarak, mahalli idareler tarafından yapılan yerel harcamaların ve kentlerin yaşanabilirliğinin alınan göç üzerindeki etkisinin Türkiye özelinde ortaya konulması amaçlanmaktadır. Böylece birtakım varsayımlar altında bireylerin tercihleriyle uyumlu hizmet-vergi paketi sunan kentlere göç edeceğini savunan Tiebout hipotezinin üniter yapıya sahip olan Türkiye’de geçerliliği test edilecektir.

Bilindiği gibi üniter yapıdaki ülkelerde mahalli idarelerin vergilendirme sürecini kanun yoluyla belirleme yetkisi bulunmamakta ve bu idareler yalnızca kendilerine kanunlarla tahsil yetkisi verilen bazı vergileri tahsil edebilmektedirler. Dolayısıyla, Türkiye gibi üniter ülkelerde mahalli idareler arasında vergisel boyutta önemli farklılıklar bulunmamakta ancak, hizmet boyutunda ise farklılıklar bulunmaktadır. Bu sebeple, Türkiye’deki 81 ilin dâhil edileceği panel veri analizinde bağımsız değişkenler mahalli idareler tarafından gerçekleştirilen yerel harcamalar ile kentlerin yaşanabilirlik endeksi, bağımlı değişken ise kentlerin aldığı iç göç miktarı olacak; buna karşın, yerel vergi gelirleri ise ekonometrik modele dahil edilmeyecektir.

Bu çalışmada, literatürdeki çalışmalardan farklı olarak, mahalli idarelerin hizmet boyutundan direkt etkilenen kentlerin yaşanabilirliği ile yerel harcamaların bireylerin göç kararları üzerindeki etkileri incelenecektir. Bu kapsamda çalışma, Tiebout hipotezi çerçevesinde şehrin homojenliği vurgusu nedeniyle özgün bir değer taşımaktadır. Burada şehrin homojenliğinden kasıt, mahalli

idareler tarafından sunulan yerel hizmetlere yönelik bireylerin tercihlerinin homojenliğidir ve bu homojenleşme bireylerin göç kararından sonra gerçekleşmektedir.

Çalışmada ilk olarak yaşanabilirlik kavramı objektif ve sübjektif açılardan ele alınarak, bu kavramı etkileyen faktörler tartışılacak ve mahalli idarelerin kentlerin yaşanabilirliği üzerindeki rolüne değinilecektir. İkinci olarak, yaşanabilirlik ile göç arasındaki ilişki Tiebout hipotezi çerçevesinde değerlendirilecektir. Üçüncü olarak ise yaşanabilirlik ile göç ilişkisine yönelik literatür taramasına yer verilecektir. İzleyen kısımlarda da Türkiye özelinde yapılacak olan ekonometrik analizde kullanılacak veri seti ve ekonometrik model hakkında bilgiler verilip ampirik bulgular ortaya konulacaktır.

2. Kentlerin Yaşanabilirliğinde Mahalli İdarelerin Rolü

Yaşanabilirlik olgusu, küreselleşme akımı ile birlikte kentlerin cazibe noktası haline gelmesi sebebiyle önemi artan bir konu haline gelmiştir (Yuen & Ooi, 2009, s. 2). Nitekim literatürde de tartışılan, kentlerin mevcut durumlarının tespiti ve iyileştirilebilmesi adına yapılan araştırmalar popüler bir alan oluşturmuştur. Yapılan çalışmalarda yaşanabilirlik olgusu bazen öznel algılara bazen nesnel ölçütlere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. McCrea ve Walters (2012, s. 192) kentsel yaşanabilirliği öznel algılarla açıklamaya çalışmışlardır. Onlara göre bireylerin algıladıkları öznel olumlu ve olumsuz etkiler kentlerin yaşanabilirliği olarak tanımlanmaktadır. Şolt (2018, s. 39) yaşanabilirliğin yalnızca somut olarak sunulan konut, kentsel altyapı, sağlık, eğitim gibi hizmetleri değil, bunların yanında kendini ifade edebilme, hoşgörü ve aidiyet gibi yaşam doyumuna dair hislerin de varlığını kapsayan geniş bir kavram olduğunu belirtmiştir. Badland vd. (2014, s. 65) ise kentin yaşanabilirliğinin sunulan fiziksel ortamlarla beraber sosyal etkileşimlerle de ilgili bir kavram olduğunu belirtmişlerdir. Bu bakış açısından hareketle yaşanabilir kenti; doğal ortamları bulunan, cazip yapılı, erişilebilir, uygun fiyatlı, sağlıklı, güvenli, sosyal olarak kapsayıcı ve iklim değişikliğinin yarattığı etkilere karşı dirençli kentler olarak tanımlamışlardır. de Haan vd. (2014, s. 123) bir kenti yaşanabilir kılan unsurların ekonomik fırsatlar, güvenlik, sağlık ile rahatlık ve rekreasyon alanları olduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte, Leby ve Hashim (2010, s. 67) de yaşanabilirliğin; sosyal, fiziksel, fonksiyonel ve güvenlik olmak üzere dört temel boyuttan etkilendiğini savunmaktadırlar. Daha geniş açıdan bakıldığında ise Kennedy ve Buys (2010, s. 2) bu olguyu yaşam kalitesi, sağlık, güvenlik duygusu, hizmetlere erişim, yaşam maliyeti, rahat yaşam standartları, hareketlilik ve ulaşım, hava kalitesi ve sosyal katılım gibi bir dizi faktöre bağlamışlardır.

Yaşanabilirliği etkileyen faktörlere bakıldığında, bunların özellikle kamu ekonomisinden doğrudan etkilendiği açıkça görülmektedir. Bilindiği gibi piyasa işlemlerinin tüketicilerin tüm faydalarını ve üreticilerin de tüm maliyetlerini yansıtamaması dolayısıyla, piyasa ekonomisi etkisizlik sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu etkisizlik sorununu ortadan kaldırmak için devlet; makroekonomik istikrarın, gelir dağılımında adaletin ve kaynak tahsisinin sağlanması rollerini üstlenmiştir. Bu rollerden, makroekonomik istikrar ve gelir dağılımında adaleti sağlama fonksiyonlarının merkezi idare tarafından etkin bir şekilde sağlanabileceği literatürde genel kabul gören yaklaşımlardır. Bununla birlikte, kaynak tahsisi fonksiyonu ise mahalli idareler tarafından etkinlikle yerine getirilebilmektedir. Çünkü kamusal mal ve hizmetlerin sunumunda, her bir kentin tercihlerindeki farklılıkların göz önünde bulundurulması, kaynak tahsisinde etkinliği artıran bir unsurdur (Akdemir, 2010, ss. 153–154). Bir başka unsur da kamu hizmetlerinin boyutunun artmasıdır. Bu durum, kamu hizmetlerini yerine getirecek birimler arasındaki koordinasyonun sağlanmasını güçleştirdiğinden, bu hizmetlerinin merkezi

idare tarafından gerçekleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca, alt kademelerden merkezdeki yöneticilere sağlanan bilgi akışında karşılaşılan aksaklıklar (bilgi dezenformasyonu gibi) da merkezdeki yöneticilerin kamusal mal ve hizmetlerin üretimine karar verirken rasyonel davranamamalarına sebep olmaktadır. Bu güçlülere, bürokrasiden kaynaklanan gecikmeler ve kırtasiyecilik de eklendiğinde, kaynak dağılımında mahalli idarelerin önemli görevler üstlenmesi kaçınılmaz olmuştur (Ulusoy & Akdemir, 2012, s. 52). Bunun yanı sıra, refah devleti anlayışının merkeziyetçilikten uzaklaşıp, adem-i merkeziyetçiliğe doğru evrilmesi dolayısıyla mahalli idareler, refah hizmetlerinin temel üreticilerinden birisi haline gelmiştir (Taşpınar, 2016, ss. 51–52). Bu çerçevede, mahalli idarelerin; eğitim, sağlık, imar, su, kanalizasyon, çevre temizliği, konut edindirme, kent içi ulaşım, zabıta, itfaiye vb. birçok alanda önemli fonksiyonları yerine getirdikleri söylenebilmektedir. Dolayısıyla, yaşanabilirlik ile ilgili faktörlerin büyük çoğunluğunun, günlük hayatta gerçekleştirdikleri fonksiyonlarla bireylerin hayatı için vazgeçilmez bir unsur olarak görünen mahalli idareler tarafından sunulan hizmetlerden etkilendiği ortadadır. Ayrıca, mahalli idarelerin üstlendiği bu fonksiyonlar, onların ülke ekonomisindeki ağırlığını da artırmaktadır. Bu sayede, gerçekleştirdikleri harcamalar ile yöre halkına yeni istihdam olanakları sağlayan mahalli idareler, aynı zamanda buldukları kentin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel gelişimine de önemli katkılar sağlarlar.

3. Yaşanabilirlik ve Tiebout Hipotezi

İnsan ihtiyacına atıfta bulunan yaşanabilirlik olgusu hem bireysel refahı hem de toplumsal refahı içermekte (Zhan vd., 2018, s. 93) ve kentlerin sosyo-ekonomik gelişimi açısından önem arz etmektedir. Yuen ve Ooi (2009, s. 3) yaşanabilir olmayan kentlerin gelecekte önemli ekonomik işlevleri yerine getirebilme ihtimalinin bulunmadığını belirtmişlerdir. Bu nedenle, yaşanabilirliğin artırılması konusunun, kentlerin ekonomik geçiş stratejisinde merkezi bir hedef olarak belirlenmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Ayrıca, Paul ve Sen (2020, s. 91), Zhan vd. (2018) ile Kennedy ve Buys (2010, s. 1) yaşanabilirliği daha yüksek olan yerlerin düşük olan yerlerden göç alma olasılığının yüksek olduğunu belirtmişlerdir. İlaveten Varcan (2019, s. 204) ise mahalli idareler tarafından sunulan kamusal ve yarı kamusal mal ve hizmetler arasındaki kalite farklılıklarının da göçe neden olan faktörlerden birisi olduğunu belirtmiştir. Maliye literatürüne bakıldığında, Tiebout'un (1956, s. 418) da bireylerin faydalarını maksimize edebilmek için tercihleriyle uyumlu kamusal mal paketini en iyi sunan bölgeyi seçtiğini savunduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, bireysel refahın maksimize edilmesiyle birlikte artan yaşanabilirliğin, bireylerin göç kararları üzerinde etkisinin var olduğu savunulmaktadır.

Yaşanabilirliği etkileyen faktörlerin büyük kısmı kamusal mal ve hizmetlerden oluşmakta ve/veya bunlardan etkilenmektedir. Dolayısıyla, sunulacak kamusal mal ve hizmetlerin bireylerin tercihleriyle uyumlu olması yaşanabilirlik açısından önem arz etmektedir. Ancak, kamusal mallar kavramını sistematik bir biçimde literatüre sunan ilk iktisatçı olan Samuelson (1954) bireylerin kamusal mallara karşı taleplerini açıklamaktan kaçınacağını ileri sürmüştür. Buna karşın Tiebout (1956) ise kamusal malların önemli bir kısmı için bu sorunun kavramsal bir çözümü olduğunu belirtmiştir. Ona göre bireyler tamamen mobilize ise gelir-harcama kalıpları uygun mahalli idareler bireyler tarafından benimsenecektir (Tiebout, 1956, s. 424). Çünkü bölgeden taşınmak ya da taşınmamak, bir mal satın alma konusundaki olağan piyasa testinin yerini alır ve bireylerin kamusal mallara olan talebini ortaya çıkartır (Tiebout, 1956, s. 420). Bu durumda bireyler, tercihleriyle uyumlu hizmet sunan bölgelere göç ederek yerel kamusal mallara karşı taleplerini ortaya koyabileceklerdir. Böylece Tiebout, yerel kamusal mallar için bedavacılık sorununa bir çözüm ortaya koymuştur (Oates, 2006, s. 22). Başka bir deyişle Tiebout,

Samuelson'un ileri sürdüğü soruna, yerel kamusal mallar düzeyinde çözüm olarak bir hipotez geliştirmiştir.

Tiebout hipotezine göre, mahalli idarelerin sayısı ne kadar fazlaysa vatandaşlara o kadar fazla hizmet-vergi paketi seçeneği sunulacağından dolayı vatandaşların refahı da o kadar artacaktır (Bailey, 1999, s. 63). Çünkü Tiebout hipotezine göre mahalli idareler birbirleriyle rekabet içindedirler. Aynı zamanda Tullock (1971, s. 917) da mahalli idarelerin bölge sakinleri için sıklıkla birbirleriyle rekabet ettiklerini belirtmektedir. Bununla beraber, önemli bir diğer husus ise ülkenin federal yapıda mı, yoksa üniter yapıda mı olduğudur. Tanzi'ye (2020, s. 154) göre, "ayak ile oy verme", federal yapıdaki ülkelerin bireylere üniter yapıdaki ülkelere daha fazla özgürlük sunması anlamına gelmektedir. Bilindiği üzere, mahalli idarelerin, federal yapıdaki ülkelere özerklik seviyeleri ile Türkiye gibi üniter ülkelere özerklik seviyeleri aynı değildir. Federal sistem içerisinde vergi ve harcama gibi alanlarda daha özerk hareket edebilen mahalli idareler, belirtilen bu alanları rekabet unsuru olarak görebilmekte ve tıpkı piyasada birbiriyle yarışan firmalar gibi diğer mahalli idarelerle, cazibe noktası haline gelebilmek için yarışmaktadır. Ancak, üniter ülkeler açısından durum biraz daha kısıtlıdır. Bu yapıdaki ülkelere mahalli idarelerin vergilendirme yetkileri bulunmamakta, yalnızca kendilerine kanunlarla tahsil yetkisi verilen bazı vergileri tahsil edebilmektedirler. Dolayısıyla, üniter sistemdeki mahalli idareler arasındaki rekabet vergi alanında değil, hizmetler alanında yaşanmaktadır. Özetle, federal yapıdaki ülkelere mahalli idareler hem vergisel alanda hem de hizmet alanında rekabet ederlerken; üniter yapıdaki ülkelere bulunan mahalli idareler ise yalnızca hizmet alanında rekabet etmektedirler.

Tiebout hipotezi, serbest piyasa rekabeti ilkelerine dayanmakta ve bazı varsayımları bulunmaktadır (Tiebout, 1956, s. 419). Khan (2019) bu varsayımları özetleyerek şöyle sıralamaktadır. Varsayımlardan ilki, mahalli idareler arasında serbest tüketici hareketliliğinin olduğudur. Başka bir deyişle, bireylerin mobilize olduğu varsayılmaktadır. İkincisi, tüm mahalli idarelerdeki kamusal mallar ve vergi paketlerindeki farklılıklar hakkında bireylerin tam bilgi sahibi olduğu varsayımdır. Üçüncüsü, tüketicilerin seçim yapabileceği çok sayıda mahalli idarenin bulunduğu rekabetçi bir mekânsal pazarın var olduğudur. Dördüncüsü, mahalli idareler arasında hizmet faydalarının ya da zararlarının (dışsallıkların) yayılmadığı varsayımdır. Beşincisi, tüm mahalli idarelerin, ortalama maliyetlerini minimum seviyede tutabilmek ve kamusal malların sunumunda ölçek ekonomilerinden yararlanmak için doğru büyüklükteki nüfusu çekmek amacıyla elinden gelenin en iyisini yapacağı varsayımdır (Khan, 2019, s. 38). Khan'ın (2019) çalışmasında değinmediği son varsayım ise bireylerin temettü geliriyle yaşadıkları, dolayısıyla istihdam olanaklarından kaynaklanan kısıtlamaların var olmadığı varsayımdır (Tiebout, 1956, s. 419).

Dowding vd. (1994, s. 768), Tiebout hipotezini esas alarak yapılmış olan ampirik çalışmaların genel olarak beş ana grupta toplanabildiğini belirtmiştir. Bunlar; şehrin ölçeğine yönelik yorumlar, şehrin homojenliğine yönelik yorumlar, kapitalizasyon modeli çalışmaları, mali kaynaklı göç çalışmaları ile mikro düzeydeki çalışmalar şeklindedir. Şehrin ölçeğine yönelik yorumlar grubunda yer alan çalışmalar, ölçek ekonomileri bağlamında küçük ölçekteki şehirlerin mi yoksa büyük ölçekteki şehirlerin mi daha verimli olduğunu tartışmaktadırlar. Şehrin homojenliğine yönelik yorumlar grubunda yer alan çalışmalar ise bireylerin yerel mallar için tercihlerini en iyi yansıtan mahalli idareye bilinçli olarak taşınacaklarını, bu sebeple de şehirlerin homojenize olacağını ileri sürmektedirler. Kapitalizasyon modeli çalışmaları, yerel vergi ve hizmet farklılıklarının etkisini, bunların göçten ziyade mülk değerleri üzerindeki etkisini ölçerek analiz etmektedirler. Mali kaynaklı göç çalışmaları ise idareler tarafından sunulan hizmet

paketlerinden ziyade mahalli düzeydeki mali farklılıkların göç akışları ve yerleşim yeri üzerindeki etkisini doğrudan ölçmeye çalışmaktadırlar. Son olarak mikro düzeydeki çalışmalarda da bireylerin taşınmalarındaki motivasyonun neler olduğu küçük ölçeklerde araştırılmaktadır. Türkiye özelinde yapılan bu çalışma ise kapsamlı bir olgu olan kentlerin yaşanabilirliğini ve alınan göçü ele aldığından dolayı, şehrin homojenliğine yönelik yorumlar grubuna dahil olmaktadır.

4. Literatür Taraması

Yaşanabilirlik ile ilgili literatüre bakıldığında, bu kavramının son dönemlerde çok popüler hale geldiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar genellikle yaşanabilirliğin nasıl ölçülebileceği konusuna ya da seçilmiş bazı kentlerin birbiri ile kıyaslanmasına yoğunlaşmışlardır. Bununla birlikte, Paul ve Sen (2020), Zhan vd. (2018) ile Kennedy ve Buys (2010) gibi bazı çalışmalarda ise yaşanabilirlik olgusu ile göç ilişkisinin kısaca değerlendirildiği görülmüştür. Önem arz eden bir konu olmasına rağmen literatürde oldukça az tartışıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Türkçe literatürde Tiebout hipotezi kapsamında mali kaynaklı göç çalışmaları olarak değerlendirilebilecek Karagöz (2015) ve Yüksel (2020) gibi bazı ampirik çalışmaların bulunduğu görülmüştür. Bununla birlikte, çok kapsamlı bir olgu olan yaşanabilirlik ve göç ilişkisi üzerine yapılmış bir ampirik çalışmaya ise rastlanılamamıştır. Bu anlamda, yapılan bu çalışmanın literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Leach vd. (2016) sürdürülebilirlik ve yaşanabilirlik açısından İngiltere şehirlerinin performansını ölçmek için yenilikçi bir kentsel analiz çerçevesi olan "Kent Analiz Metodolojisi"ni ortaya atmışlardır. Çalışmada, refahı artıran müdahalelerde kullanılan parametreler tanımlanmakta ve bu parametrelerin gerekliliği açıklanmaktadır. Ayrıca, diğer ülkelerin kendi şehirlerinin sürdürülebilirlik ve yaşanabilirliklerini ölçebilmeleri için bir model sunulmaktadır.

Leach vd. (2017a) İngiltere'nin Birmingham kentinin; vatandaş refahı, kaynak güvenliği, kaynak verimliliği ve karbon emisyonları açısından ölçülen yaşanabilirlik performansının veri kümesini oluşturmuşlardır. "UK City LIFE" adını verdikleri bu kümede 346 değişkene yer vermişlerdir.

Leach vd. (2017b) ise Leach vd. (2017a) tarafından oluşturulan "UK City LIFE" veri kümesi üzerinde bazı iyileştirmeler yapmışlardır. Ayrıca, yeni oluşturulan veri kümesi ile İngiltere'nin Birmingham kentinin yaşanabilirlik performansını değerlendirmişlerdir.

Takahashi vd. (2018) her bir şehrin benzersiz olduğunu ve standartlaştırılmış kategorilerle şehirlerin karşılaştırılmasının her bir şehrin gerçekliğini yeterince yansıtmayacağını savunmaktadırlar. Araştırmacılar bu bakış açısından hareketle, İsveç'in Malmö kenti için 9 kategoriden oluşan bir yaşanabilirlik endeksi hazırlamışlardır.

Liu ve Han (2017) bir şehrin yaşanabilirliğinin uzun vadede değişmesinde, belirli bir kuralın olup olmadığını New York, Tokyo ve Şanghay kentleri özelinde değerlendirmiştir. Sonuçta, yaşanabilirliği etkileyen özellikler ve baskın faktörlerin şehirler arasında farklılık gösterdiği anlaşılmıştır.

Balsas (2004) bir kentin yaşanabilirliğinin ölçülmesinde kilit roldeki performans göstergelerinin neler olduğunu araştırmıştır. Sonuç olarak, Kuzey Amerika ve Avrupa için kilit performans göstergelerinin; otopark, mağaza yakınındaki yaya trafiği, emniyetlilik ve turizm olduğunu belirtmiştir.

Zhan vd. (2018) Çin'de kentsel yaşanabilirlik ile ilgili memnuniyetin ölçülmesini ve değerlendirilmesini amaçlamışlardır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre ankete katılanların Çin'deki kentsel yaşanabilirlikten kısmen memnun oldukları anlaşılmıştır.

Khorasani ve Zarghamfard (2018) İran'ın Tahran kentinin Varamin ilçesi özelinde, kent çevresindeki yerleşim yerlerinin yaşanabilirliklerinde mekânsal faktörlerin etkilerini analiz etmeyi amaçlamışlardır. Yapılan araştırma sonucunda mekânsal faktörler ile yaşanabilirlik arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. Özellikle, çok sayıda göçmeni kucaklayan büyük şehirlere yakın çevredeki köylerde, göçmenlerden dolayı yaşam kalitesinin düştüğü ve bu durumda beraberinde birçok farklı soruna sebep olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Mohit ve Iyanda (2016) yaşanabilirlik kavramı bağlamında Nijerya'da düşük gelirli olup, toplu konutlarda yaşayan halkın yaşam kalitesini incelemiştir. Araştırmacılar halkın; ev ortamı, mahalle olanakları, ekonomik canlılık, sosyal çevre ve sivil koruma hakkındaki görüşlerinin ölçülebilmesi için anket yöntemi uygulamışlar ve elde edilen verileri yapısal eşitlik modellemesi ile analiz etmişlerdir. Araştırma sonucunda yaşam kalitesinin artırılması için Nijerya özelinde çeşitli önerilerde bulunmuşlardır.

Iyanda vd. (2018) Nijerya'nın Minna kenti kapsamında yaptıkları çalışmada seçilen mahallelerin yaşanabilirlik seviyelerini tespit etmeyi ve yaşanabilirlik seviyesine en çok etki eden göstergeleri ve boyutları belirlemeyi hedeflemişlerdir. Seçilen mahallenin sakinlerine anket uygulayarak veri elde eden araştırmacılar, yapısal eşitlik modellemesiyle verileri analiz etmişlerdir. Ulaşılan sonuçlara göre mahalle yaşanabilirliğini etkileyen en önemli değişkenlerin ekonomik değişkenler (gelir ve ekonomik hareketlilik gibi) olduğu sonucuna varmışlardır.

Yukarıdaki bireysel çalışmalara ek olarak, kentlerin yaşanabilirliğini küresel çapta araştıran Küresel Yaşanabilirlik Endeksi (Economist Intelligence Unit, 2019, s. 6) de oluşturulmuştur. Bu endeks, 5 ana boyuttan ve bu boyutların içerisinde yer alan toplam 30 değişkenden meydana gelmektedir. Endekste yer alan ana boyutlar; eğitim, sağlık, istikrar/güvenlik, kültür ve çevre ile altyapı şeklindedir.

Yaşanabilirlik konusunda Türkiye özelinde iki kurumun araştırma yaptığı görülmüştür. Bunlardan birisi Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), diğeri ise Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu (URAK)'dur. TÜİK'in (2016) yaptığı "İllerde Yaşam Endeksi" araştırması bireylerin yaşamını, yaşam boyutları bazında ve yerel düzeyde hem objektif hem de sübjektif ölçütler kullanarak tespit eden bir endeks çalışması olarak değerlendirilmektedir. Bu araştırma; "eğitim, sağlık, çevre, konut, altyapı, gelir ve servet, çalışma hayatı, sivil katılım, güvenlik, sosyal yaşam ve yaşam memnuniyeti" olarak bireylerin yaşamlarına önemli derecede etki eden 11 boyut ve bu boyutların içinde 41 değişkeni kapsayacak biçimde oluşturulmuştur. Ancak bu çalışma, yalnızca 2015 yılı için gerçekleştirilmiş, daha sonraki yıllarda devamı getirilmemiştir. Diğer çalışma ise URAK'ın (2019) hazırladığı "2018 İllerarası Rekabetçilik Endeksi" araştırmasıdır. Bu araştırmanın asıl amacı Türkiye'deki 81 ilin rekabetçilik seviyelerinin tespit edilmesi olmuştur. İllerin rekabetçilik seviyelerini tespit edebilmek amacıyla da dört ana endeks oluşturulmuştur. Bu endeksler; beşeri sermaye, yenilikçilik, üretim ve ticaret ile yaşanabilirlik şeklindedir. Yaşanabilirlik endeksi etki yönü pozitif olan 18, negatif olan 5 olmak üzere toplam 23 değişken kullanılarak hesaplanmıştır. İlin sosyal, kültürel, demografik ve çevresel yapısı hakkında bilgi veren¹, 23 değişkenden oluşan veri seti öncelikle 0 ile 100 arasında değer alacak biçimde ölçeklendirilerek normalleştirilmiştir. Bu işleme normalizasyon denilmekte ve bu yöntemin birçok tekniği bulunmaktadır. URAK'ın (2019) çalışmasında min-max normalizasyon yöntemi

¹ Bu değişkenlere ekte bulunan tabloda detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

uygulanmıştır. Bu yöntemle göre, her bir değişkende en yüksek değere sahip olan il 100 puan alırken; en düşük değere sahip olan il ise 0 puan almaktadır. Daha sonra ilk aşamada, her bir il için normalize edilen 23 değişkene ait değerler daha önceden uzman görüşü alınarak belirlenmiş olan ağırlık değerleri ile tek tek çarpılmakta ve 23 değişken için hesaplanan değerlerin toplamı alınmaktadır. İkinci aşamada da elde edilen bu toplam değer, 23 değişken için uzman görüşü alınarak belirlenmiş olan ağırlık değerlerinin toplamına bölünmektedir. Böylece, her bir ilin endeks puanı hesaplanmış olmaktadır. Endeks içerisinde negatif yönlü değişkenler de olduğundan, yaşanabilirliği düşük olan şehirlerin endeks puanları negatif görünümde olabilmektedir. 2019'da yayımlanan son çalışmada, Türkiye'deki kentlerin 2013-2017 dönemleri arasında endeks değerlerine yer verilmiştir. Çalışmada Türkiye'deki en yaşanabilir ilk 10 il sırasıyla; İstanbul, Ankara, Trabzon, Eskişehir, İzmir, Bursa, Rize, Antalya, Yalova ve Karabük olarak belirlenmiştir.

5. Veri Seti ve Ekonometrik Model

Kentlerin yaşanabilirliğinin ve yerel harcamaların alınan göç üzerindeki etkisinin Türkiye özelinde araştırıldığı bu çalışmada bağımsız değişkenler olarak *YASANABILIRLIK* ve *LOG_YEREL_HAR* değişkenleri, bağımlı değişken olarak da *LOG_ALINAN_GOC* değişkeni kullanılmıştır. Kayalidere'ye (2016, s. 92) göre Tiebout hipotezinin sınırdığı federal yapıdaki ülkelerde gerçekleşen iç göçte vergi ve harcama politikalarının etkili olduğuna ilişkin sonuçlar elde edilmekle birlikte, merkeziyetçi yapıda olan ülkeler için bu durumun aynısını söyleyebilmek zordur. Çünkü üniter yapıli ülkelerde, özellikle yerel vergi politikalarında önemli farklılıklar bulunmamaktadır. Ancak, harcama politikalarında ise farklılaşma yaşanmaktadır. Bu nedenle, yerel vergi gelirleri analize dâhil edilmemiş, yerel harcamalar ise kontrol değişkeni olarak dâhil edilmiştir. Bu kapsamda çalışma, Dowding vd. (1994)'nin belirttiği gruptan birisi olan şehirlerin homojenliğine yönelik yorumlar grubuna girecek biçimde dizayn edilmiştir.

Üç temel değişken üzerine kurulmuş olan çalışmada, *YASANABILIRLIK* değişkenine ait veriler URAK'tan (2019), *LOG_YEREL_HAR* değişkenine ait veriler Muhasebat Genel Müdürlüğünden (2022) ve *LOG_ALINAN_GOC* değişkenine ait veriler ise Türkiye İstatistik Kurumundan (2022a) elde edilmiştir. Ayrıca, *LOG_YEREL_HAR* değişkeni nominal değer olarak elde edildiğinden, analize dâhil edilmeden önce Türkiye İstatistik Kurumundan (2022b) elde edilen tüketici fiyat endeksi verileri kullanılarak ve 2013 yılı baz yıl kabul edilerek enflasyondan arındırılmış ve logaritmik forma dönüştürülerek analize dahil edilmiştir. Analizin birim boyutunu Türkiye'deki 81 il oluştururken, zaman serisini ise 2013-2017 yılları oluşturmaktadır. Zaman boyutunun kısıtlı olmasının nedeni, URAK tarafından *YASANABILIRLIK* verilerinin anılan dönemler için yayımlanmış olmasıdır. Dolayısıyla, çalışmada çok sayıda birim ve zaman boyutu bulunmaktadır. Bu sebeple, panel veri analizi yöntemi tercih edilmiştir. Bireyler, ülkeler, firmalar gibi birimlerin yatay kesit gözlemlerinin, belirli bir dönemde bir araya getirilmesine panel veri denilmektedir. Böylece yatay kesit veriler, zaman boyutuna da sahip olmaktadır. Panel veri modelleri kullanılarak ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemi ise panel veri analizi olarak isimlendirilmektedir. Panel veri modeli genel itibarıyla şu şekilde gösterilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2012, ss. 2-4):

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit} X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (1)$$

Denklem 1'de gösterilen Y sembolü bağımlı değişkeni; α sembolü sabit parametreyi; β sembolü eğitim parametrelerini; X sembolü bağımsız değişkenleri; u sembolü ise hata terimini ifade etmektedir. Ayrıca, i indisi birimleri; t indisi ise zamanı ifade etmektedir.

Tiebout hipotezinin Türkiye özelinde geçerliliğinin sınındığı çalışmada ekonometrik model aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

$$LOG_ALINAN_GOC_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 YASANABILIRLIK_{it} + \beta_2 LOG_YEREL_HAR_{it} + u_{it} \quad (2)$$

Denklem 2'de görülen ekonometrik modelde *LOG_ALINAN_GOC* değişkeni kentlerin yıllar itibariyle aldığı göç miktarının logaritmasını, *YASANABILIRLIK* değişkeni kentlerin yıllar itibariyle yaşanabilirlik endeksini ve *LOG_YEREL_HAR* değişkeni de kentlerde gerçekleştirilen yerel harcamaların logaritmasını ifade etmektedir. Analiz, STATA 16 programıyla gerçekleştirilmiştir.

6. Kentlerin Yaşanabilirliği ve İç Göç İlişkisine İlişkin Bulgular

Gerçekleştirilen ekonometrik analizin bulguları ortaya konulmadan önce, ilk olarak değişkenlere ilişkin bazı istatistiklere değinilecektir. Modelde kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı özet istatistikler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 1

Tanımlayıcı Özet İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	En Küçük	En Büyük	Çarpıklık (Skewness)	Basıklık (Kurtosis)
LOG_ALINAN_GOC	4,3349	0,3396	3,68	5,6564	0,9899	4,7653
YASANABILIRLIK	13,8156	9,7236	-4,79	51,57	1,1056	5,4170
LOG_YEREL_HAR	5,8661	0,4480	4,96	7,74	1,0846	4,7489

Tablo 1'de belirtilen özet istatistiklere göre, verinin panel yapısı göz ardı edildiğinde ele alınan dönemde *LOG_ALINAN_GOC* değişkeni en küçük 3,68 ve en yüksek 5,6564 değerine sahip olmuştur. Buna göre, en düşük alınan göç 2013 yılında Bayburt ilinde yaşanırken; en yüksek alınan göç ise 2015 yılında İstanbul ilinde yaşanmıştır. *YASANABILIRLIK* değişkeni ise en küçük -4,79 ve en yüksek 51,57 değerine sahip olmuştur. Böylece, incelenen dönem içerisinde yaşanabilirlik endeksi en düşük olan kent 2015 yılında Muş ili olurken; en yüksek olan kent ise 2013 yılında Ankara ili olmuştur. *LOG_YEREL_HAR* değişkeni de en küçük 4,96 ve en yüksek 7,74 olmuştur. Buna göre incelenen dönem içerisinde en az yerel harcamanın yapıldığı il 2013 yılında Bayburt olurken; en fazla yerel harcamanın yapıldığı il ise 2017 yılında İstanbul olmuştur. Çarpıklık değerleri serilerin sağa-sola çarpık mı yoksa simetrik mi olduğu hakkında fikir vermektedir. Çarpıklık katsayısının pozitif olması sağa çarpık bir yapıyı, negatif olması ise sola çarpık bir yapıyı gösterirken, katsayı değerinin 0 olması simetrik bir yapıya işaret etmektedir. Buna göre, incelenen tüm değişkenlerin sağa hafif çarpık bir yapı gösterdiği söylenebilmektedir. Basıklık değerleri ise serilerin normal dağılıp dağılmadığı hakkında fikir vermektedir. Basıklık değerinin pozitif olması normal dağılıma göre sivri bir yapıyı, negatif olması normal dağılıma göre daha basık bir yapıyı işaret etmektedir. Bu çerçevede, incelenen tüm değişkenlerin normal dağılıma oranla daha sivri bir yapıya sahip olduğu söylenebilmektedir.

Pesaran ve Yagamata'nın geliştirdiği homojenlik testi olan Delta testi bulguları Tablo 2'de gösterilmektedir. Test sonuçlarına bakıldığında düzeltilmiş Delta tilde test istatistiğinin anlamlılık değerinin 0,802 olarak hesaplandığı ve bu değer 0,05'ten büyük olduğu görülmektedir. Bu nedenle, modelin homojen yapıda olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 2*Homojenlik Testi Bulguları*

Test	Test İstatistiği	Anlamlılık Değeri
Delta tilde	-0,112	0,911
Düzeltilmiş Delta tilde	-0,251	0,802

Panel birimlerinin durağanlığını test etmeden önce, hangi nesil panel birim kök testlerinin uygun olduğuna karar verilmesi gerekmektedir. Hangi nesil panel birim kök testinin uygulanacağına karar verebilmek için de birimler arası korelasyonun bulunup bulunmadığı belirlenmelidir. Eğer birimler arası korelasyon bulunmuyorsa birinci nesil, bulunuyorsa ikinci nesil panel birim kök testinin seçilmesi daha uygundur. Birimler arası korelasyonun sınanması için birim sayısının zaman serisinden fazla olduğunda da sağlıklı sonuçlar verebilen Pesaran CD testinin kullanılması uygun görülmüştür.

Tablo 3*Birimler Arası Korelasyon Testi Bulguları*

Test	Test İstatistiği	Anlamlılık Değeri
Pesaran CD Test	5,918	0,0000

Tablo 3'te birimler arası korelasyona ilişkin Pesaran CD testi bulguları gösterilmektedir. İlk kurulan sabit etkiler modeline ilişkin sonuçlar kullanılarak oluşturulan Pesaran CD testine ilişkin anlamlılık değeri yaklaşık 0 olarak hesaplanmış ve bu değer 0,05'ten küçük bulunduğu için birimler arası korelasyon sorununun olduğu görülmüştür. Böylece, ikinci nesil panel birim kök testinin kullanılması gerektiği anlaşılmıştır.

Tablo 4*Pesaran CIPS Birim Kök Testi Bulguları*

Değişkenler	CIPS Test İstatistiği (Sabitli)	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
LOG_ALINAN_GOC	2,610***	-2,29	-2,11	-2,01
YASANABİLİRLİK	2,610***	-2,29	-2,11	-2,01
LOG_YEREL_HAR	2,610***	-2,29	-2,11	-2,01
Değişkenler	(Sabitsiz ve Trendsiz)	%1	%5	%10
LOG_ALINAN_GOC	-3,238***	-1,71	-1,53	-1,43
YASANABİLİRLİK	-2,421***	-1,71	-1,53	-1,43
LOG_YEREL_HAR	-2,228***	-1,71	-1,53	-1,43
Değişkenler	(Trendli)	%1	%5	%10
LOG_ALINAN_GOC	1,700	-2,93	-2,7	-2,58
YASANABİLİRLİK	1,700	-2,93	-2,7	-2,58
LOG_YEREL_HAR	1,700	-2,93	-2,7	-2,58

***p < ,01

Tablo 4'te modeldeki bağımlı ve bağımsız değişkenlere uygulanan Pesaran CIPS panel birim kök testine ilişkin bulgular "sabitsiz ve trendsiz", "sabitli" ve ayrıca "trendli" modellerde gösterilmektedir. Bu teste göre serilerin durağan olarak yorumlanabilmesi için test istatistiğinin kritik değerlerden mutlak değerce büyük olması gerekmektedir. Tüm değişkenlere bakıldığında test istatistiğinin "sabitsiz ve trendsiz" modelde ve "sabitli" modelde kritik değerlerden mutlak değerce büyük olduğu görülmektedir. Buna göre tüm serilerin durağan olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 5

Modele İlişkin F Testi ve Hausman Testi Bulguları

Test	Test İstatistiği	Anlamlılık Değeri
F Test	42,36	0,0000
Hausman Testi	343,97	0,0000

Tablo 5'te modele ilişkin F Testi ve Hausman Testi bulguları gösterilmektedir. Test istatistiği (80, 322) serbestlik dereceli F dağıtım tablosu ile karşılaştırılarak test edilmiş ve birim etkilerin sıfıra eşit olduğu boş hipotez reddedilmiştir. Buna göre, birim etkilerin var olduğu söylenebilmekte ve modelin tahmin edilmesinde klasik modelin kullanılmasının uygun olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, modelin tahmininde tesadüfi etkiler modelinin ya da sabit etkiler modelinin kullanılması gerekmektedir. Yerdelen Tatoğlu'na (2012, s. 163) göre paneli oluşturan birimler ülkeler ya da şehirlerden oluşuyorsa, birimi (μ_i) tahmin edilebilen sabit bir parametre olarak görmek gerektiğini belirtmiştir. Yine de tesadüfi etkiler ya da sabit etkiler arasında seçim yapabilmek için Hausman testine başvurulmuştur. Hausman testinin anlamlılık değeri yaklaşık 0 olarak bulunmuştur. Bu değer 0,05'in altında olduğundan dolayı boş hipotez reddedilerek, analize sabit etkiler modeliyle devam edilmiştir.

Tablo 6

Sabit Etkiler Modeline İlişkin Bulgular

LOG_ALINAN_GOC	Katsayı	Standart Hata	Anlamlılık Değeri
YASANABILIRLIK	0,0022	0,0014	0,141
LOG_YEREL_HAR	0,0486***	0,0159	0,002
Sabit	4,0195***	0,0877	0,000
R ²	0,0515		
F	8,74***		0,0002

***p < ,01

İlk kurulan sabit etkiler modeline ilişkin bulguların yer aldığı Tablo 6'da *YASANABILIRLIK* değişkeni katsayısı yaklaşık 0,0022 ve anlamlılık değeri 0,141 olarak; *LOG_YEREL_HAR* değişkeni katsayısı ise yaklaşık 0,0486 ve anlamlılık değeri 0,002 olarak tahmin edilmiştir. Modele ilişkin F testi sonuçlarına bakıldığında ise katsayının 8,74 ve anlamlılık değerinin 0,0002 olduğu görülmektedir. Buna göre, ilk kurulan sabit etkiler modelinin anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Ancak, bu sonuçların güvenilir olabilmesi için temel varsayımlardan sapmaların bulunmaması gerekmektedir. Bu sebeple, temel varsayımlardan sapmalar olup olmadığı test edilmelidir.

Tablo 7

Temel Varsayımların Testi

Test	Katsayı	Anlamlılık Değeri
Değiştirilmiş Wald Testi	15.527,08	0,0000
Baltagi-Wu LBI Testi	2,4043	
Durbin-Watson Testi	1,9929	
Pesaran CD Testi	5,918	0,0000

Tablo 7'de temel varsayımlara ilişkin testler ve bunların sonuçları gösterilmektedir. Değiştirilmiş Walt Testi sonuçlarına bakıldığında katsayısının yaklaşık 15.527 ve anlamlılık değerinin yaklaşık 0 olduğu görülmektedir. Bu sebeple, boş hipotez %99 anlamlılık düzeyinde

reddedilmiş ve modelde heteroskedasite (değişen varyans) sorunu bulunduğu tespit edilmiştir. Otokorelasyon sorununun sınanması için kullanılan Baltagi-Wu LBI Testi katsayısı yaklaşık 2,40 ve Durbin-Watson Testi katsayısı ise yaklaşık 1,99 olarak hesaplanmıştır. Yerdelen Tatoğlu (2012, s. 214) otokorelasyon sorununun önemli olarak görülebilmesi için testlere ilişkin katsayının 2'nin altında olması gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle, modelde önemli bir otokorelasyon sorununun olmadığı söylenebilmektedir. Ayrıca, birimler arası korelasyon varsayımının sınanması için kullanılan Pesaran CD Testi katsayısı ise yaklaşık 5,918 ve anlamlılık değeri yaklaşık 0 olarak hesaplanmıştır. Bu sebeple, boş hipotez %99 anlamlılık düzeyinde reddedilmiş ve modelde birimler arası korelasyon sorununun olduğu kabul edilmiştir. Özetle, temel varsayımlardan olan heteroskedasite ve birimler arası korelasyon sorunlarının bulunduğu görüldüğünden standart modelin hatalı sonuçlar gösterdiği söylenebilmektedir. Bu sebeple modelin, dirençli tahminci ile tekrar tahmin edilmesi gerekmektedir.

Tablo 8

Düzeltilmiş Modele İlişkin Bulgular (Driscoll-Kraay)

LOG_ALINAN_GOC	Katsayı	Drisc/Kraay Standart Hata	Anlamlılık Değeri
YASANABILIRLIK	0,0022**	0,0007	0,036
LOG_YEREL_HAR	0,0486**	0,0151	0,032
Sabit	4.0195***	0,0816	0,000
R ²	0,0515		
F	92,21***		0,0005

** $p < ,05$, *** $p < ,01$,

Tablo 8'de Driscoll-Kraay tahmincisi ile yeniden kurulan modele ilişkin bulgular gösterilmektedir. Ulaşılan sonuçlara göre, bağımsız değişken olan YASANABILIRLIK değişkeninin katsayısı %95 anlamlılık düzeyinde yaklaşık 0,0022 olarak; LOG_YEREL_HAR değişkeninin katsayısı ise %95 anlamlılık düzeyinde yaklaşık 0,0486 olarak bulunmuştur. Böylece, YASANABILIRLIK ve LOG_YEREL_HAR değişkenlerinin LOG_ALINAN_GOC değişkenini istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilediği söylenebilmektedir. Ayrıca, dirençli tahminci ile yeniden tahmin edilen modele ilişkin F testi katsayısının 91,21 ve anlamlılık değerinin ise 0,0005 olarak bulunduğu görülmektedir. Buna göre, dirençli tahminci ile yeniden tahmin edilen modelin de anlamlı olduğu söylenebilmektedir.

7. Sonuç

Mahalli idareler, günlük hayatta sundukları hizmetlerle bireylerin yaşamlarını hem doğrudan hem de dolaylı bir biçimde etkileyen idarelerdir. Bu nedenle, kentlerin yaşanabilirliğinin artırılmasında özellikle belediyeler kilit roledirler. Ancak, bazı mahalli idarelerin coğrafi, tarihi, siyasi, ekonomik vb. nedenlerle kentlerin yaşanabilirliğine katkıları sınırlı kalırken, bazı mahalli idarelerin katkıları ise yüksektir. Dolayısıyla, daha iyi yaşanabilirlik sunan mahalli idarelerin, diğer idarelerden göç alma olasılığı da yüksektir. Başka bir deyişle, yaşanabilirliği yüksek olan kentlerin diğerlerinden göç almaları beklenilmektedir. Tiebout (1956) da mahalli idarelerin, ortalama maliyetlerini düşürerek ölçek ekonomilerinden faydalanabilmek amacıyla doğru büyüklükteki nüfusu çekebilmek için birbirleriyle rekabet ettikleri varsayımı altında, tamamen mobilize olarak kabul edilen bireylerin refahlarını maksimize edecekleri yerlere göç edeceklerini belirterek bu görüşü desteklemektedir. Bu çerçevede, yerel harcamaların ve kentlerin

yaşanabilirliğinin iç göçe etkisinin Türkiye özelinde sınanması bu çalışmanın temel hedefi olmuştur. Panel veri analizi yönteminin seçildiği çalışmada 2013-2017 arası 5 yıllık dönem zaman boyutunu, Türkiye’deki 81 il ise birim boyutunu oluşturmuştur.

Tiebout hipotezine göre mahalli idareler birbirleriyle rekabet içindedirler. Ancak, mahalli idarelerin rekabetlerinin boyutu ülkenin benimsediği yapılanma biçimi ile de farklılık göstermektedir. Türkiye gibi üniter devletlerde bu rekabet yalnızca hizmet boyutunda gerçekleşmektedir. Bu nedenle analizdeki verilerin seçimi sırasında vergisel değişkenler yerine mahalli idareler tarafından sunulan hizmetlerle doğrudan şekillenen “kentlerin yaşanabilirliği endeksi”, “yerel harcamalar” ile kentin “aldığı göç miktarı” değişkenleri kullanılmıştır.

Yapılan panel veri analizi sonrasında ulaşılan bulgulara göre Türkiye’de yerel harcamaların ve kentlerin yaşanabilirliğinin, alınan göçü anlamlı ve pozitif bir biçimde etkilediği ortaya konulmuştur. Böylece, Tiebout hipotezini de destekler biçimde, yerel harcamaların ve kentlerin yaşanabilirliğinin artmasının aldığı göçü artıracakı söylenebilmektedir. Başka bir deyişle, Türkiye’de Tiebout hipotezinin geçerli olduğu görülmüştür. Bununla beraber, Karagöz (2015) ve Yüksel (2020) tarafından yine Türkiye özelinde yapılan araştırmalarda da Tiebout hipotezinin Türkiye’de geçerli olduğu ortaya konulmuştur. Bu kapsamda, farklı veri setleri kullanılarak yapılan ampirik araştırmalarda Tiebout hipotezinin üniter bir ülke olan Türkiye’de geçerli olduğu görülmüştür.

Son olarak, Tiebout’un (1956, s. 423) da kabul ettiği gibi bireyler hizmet-vergi paketleri konusunda mükemmel bilgiye sahip değildirler ve tamamen mobilize olamazlar. Bu sebeple, Türkiye özelinde gerçekleştirilen panel veri analizi bulguları Tiebout hipotezini desteklemekle birlikte, bireylerin göç kararı almalarında yaşanabilirlik veya mali değişkenler dışında kentsel, kişisel, ekonomik, sosyal ve politik başka birçok faktörün bulunduğu da unutulmamalıdır.

TEŞEKKÜR

Çalışmanın fikir anlamında olgunlaşmasını sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Selçuk İPEK’e ve gelişmesine katkıda bulunan değerli hocam Prof. Dr. Özhan ÇETİNKAYA’ya teşekkür ederim.

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Mehmet Öksüz Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Akdemir, T. (2010). Yönetimlerarası görev ve harcama tahsisi: Teori ve Türkiye uygulaması. İçinde F. Altuğ & Ö. Çetinkaya & S. İpek (Ed.), *Mahalli idareler maliyesi üzerine yazılar* (ss. 151–202). Ekin Yayınevi.
- Badland, H., Whitzman, C., Lowe, M., Davern, M., Aye, L., Butterworth, I., Hes, D., & Giles-Corti, B. (2014). Urban liveability: Emerging lessons from Australia for exploring the potential for indicators to measure the social determinants of health. *Social Science & Medicine*, *111*, 64–73. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.04.003>
- Bailey, J. S. (1999). *Local Government Economics: Principles and Practice* (1st ed.). Macmillan Press Ltd.
- Balsas, C. J. L. (2004). Measuring the livability of an urban centre: An exploratory study of key performance indicators. *Planning Practice & Research*, *19*(1), 101–110. <https://doi.org/10.1080/0269745042000246603>

- de Haan, F. J., Ferguson, B. C., Adamowicz, R. C., Johnstone, P., Brown, R. R., & Wong, T. H. F. (2014). The needs of society: A new understanding of transitions, sustainability and liveability. *Technological Forecasting and Social Change*, 85, 121–132. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2013.09.005>
- Dowding, K., John, P., & Biggs, S. (1994). Tiebout: A survey of the empirical literature. *Urban Studies*, 31(4–5), 767–797. <https://doi.org/10.1080/00420989420080671>
- Economist Intelligence Unit (2019). *The global liveability index 2019*. https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=liveability2019
- Iyanda, S. A., Ismail, O., Fabunmi, F. O., Adeogun, A. S., & Mohit, M. A. (2018). Evaluating neighborhoods livability in Nigeria: A structural equation modelling (SEM) approach". *International Journal of Built Environment and Sustainability*, 5(1), 47–55. <https://doi.org/10.11113/ijbes.v5.n1.245>
- Karagöz, B. (2015). Türkiye'de mali yerleşme emareleri ve yatay eşitsizlik sorunu. *Sosyoekonomi Dergisi*, 23(26), 139–163. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosyoekonomi/issue/21086/227043>
- Kayalidere, G. (2016). Maliye politikası araçlarının iç göçteki rolü: Tiebout hipotezi. İçinde P. Yazgan & F. Tilbe (Ed.), *Türk göçü 2016: Seçilmiş bildiriler 1* (ss. 87–93). Transnational Press.
- Kennedy, R., & Buys, L. (2010). *Dimensions of liveability: A tool for sustainable cities*. In A. Burgos (Ed.), Proceedings of the SB10 mad sustainable building conference (pp. 1–11). CIB. <https://eprints.qut.edu.au/38526>
- Khan, A. (2019). *Fundamentals of public budgeting and finance*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-19226-6>
- Khorasani, M., & Zarghamfard, M. (2018). Analyzing the impacts of spatial factors on livability of peri-urban villages. *Social Indicators Research*, 136(2), 693–717. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1546-4>
- Leach, J. M., Braithwaite, P. A., Lee, S. E., Bouch, C. J., Hunt, D. V. L., & Rogers, C. D. F. (2016). Measuring urban sustainability and liveability performance: The city analysis methodology. *International Journal of Complexity in Applied Science and Technology*, 1(1), 86–106. <https://doi.org/10.1504/IJCAST.2016.081296>
- Leach, J. M., Lee, S. E., Boyko, C. T., Coulton, C. J., Cooper, R., Smith, N., Joffe, H., Büchs, M., Hale, J. D., Sadler, J. P., Braithwaite, P. A., Blunden, L. S., De Laurentiis, V., Hunt, D. V. L., Bahaj, A. S., Barnes, K., Bouch, C. J., Bourikas, L., Cavada, M., ... Rogers, C. D. F. (2017a). Dataset of the livability performance of the city of Birmingham, UK, as measured by its citizen wellbeing, resource security, resource efficiency and carbon emissions. *Data in Brief*, 15, 691–695. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2017.10.004>
- Leach, J. M., Lee, S. E., Hunt, D. V. L., & Rogers, C. D. F. (2017b). Improving city-scale measures of livable sustainability: A study of urban measurement and assessment through application to the city of Birmingham, UK. *Cities*, 71, 80–87. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2017.06.016>
- Leby, J. L., & Hashim, A. H. (2010). Liveability dimensions and attributes: Their relative importance in the eyes of neighbourhood residents. *Journal of Construction in Developing Countries*, 15(1), 67–91.
- Liu, J., & Han, J. (2017). Does a certain rule exist in the long-term change of a city's livability? Evidence from New York, Tokyo, and Shanghai. *Sustainability*, 9(10), 1–15. <https://doi.org/10.3390/su9101681>
- McCrea, R., & Walters, P. (2012). Impacts of urban consolidation on urban liveability: Comparing an inner and outer suburb in Brisbane, Australia. *Housing, Theory and Society*, 29(2), 190–206. <https://doi.org/10.1080/14036096.2011.641261>
- Mohit, M. A., & Iyanda, S. A. (2016). Liveability and low-income housing in Nigeria. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 222, 863–871. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.198>
- Muhasebat Genel Müdürlüğü (2022). *İller itibariyle mahalli yönetim bütçe istatistikleri*. Hazine ve Maliye Bakanlığı. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/iller-itibariyle-mahalli-yonetim-butce-istatistikleri-2006-2018>
- Oates, W. E. (2006). The many faces of the Tiebout model. In W.A. Fischel (Ed.), *The Tiebout model at fifty: Essays in public economics in honor of Wallace Oates* (pp. 21–45). Lincoln Institute of Land Policy.
- Paul, A., & Sen, J. (2020). A critical review of liveability approaches and their dimensions. *Geoforum*, 117, 90–92. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.09.008>
- Samuelson, P. A. (1954). The pure theory of public expenditure. *The Review of Economics and Statistics*, 36(4), 387–389. <https://doi.org/10.2307/1925895>
- Şolt, H. B. H. (2018). Yerel kalkınma olgusunun yaşanabilir kentler açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(9), 39–46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uysad/issue/37764/436011>
- Takahashi, K., Kudo, S., Tateishi, E., Furukawa, N., Nordqvist, J., & Allasiw, D. I. (2018). Identifying context-specific categories for visualizing livability of cities - A case study of Malmö. *Challenges in Sustainability*, 6(1), 52–64. <https://doi.org/10.12924/cis2018.06010052>
- Tanzi, V. (2020). *Advanced introduction to public finance* (1st ed.). Edward Elgar Publishing.
- Taşpınar, S. (2016). *Tüm yönleriyle belediye gelirleri* (1st ed.). Seçkin Yayıncılık.
- Tiebout, C. M. (1956). A pure theory of local expenditures. *Journal of Political Economy*, 64(5), 416–424. <https://doi.org/10.1086/257839>
- Tullock, G. (1971). Public decisions as public goods. *Journal of Political Economy*, 79(4), 913–918. <https://doi.org/10.1086/259799>
- Türkiye İstatistik Kurumu (2016, 22 Ocak). *İllerde yaşam endeksi*, 2015. <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24561>

- Türkiye İstatistik Kurumu (2022a). *İç göç istatistikleri*. https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1595
- Türkiye İstatistik Kurumu (2022b). *Tüketici fiyat endeksleri (2003=100)*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=enflasyon-ve-fiyat-106>
- Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu [URAK] (2019). *İllerarası rekabetçilik endeksi 2018*. http://www.urak.org/wp-content/uploads/2019/05/URAK_%C4%B0RE_2018-2.pdf
- Ulusoy, A., & Akdemir, T. (2012). *Mahalli İdareler* (7. bs). Seçkin Yayıncılık.
- Varcan, N. (2019). Mahalli idarelerin sorunları ve çözüm önerileri. İçinde T. Çakır (Ed.), *Mahalli idareler maliyesi* (ss. 190–215). Anadolu Üniversitesi Yayınları. <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/MLY302U/ebook/MLY302U-14V0S1-8-0-1-SV3-ebook.pdf>
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2012). *Panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı* (1. bs). Beta Yayıncılık.
- Yuen, B., & Ooi, G. L. (2009). Introduction: World cities — challenges of liveability, sustainability and vibrancy. In G. L. Ooi & B. Yuen (Ed.), *World cities: Achieving liveability and vibrancy* (pp. 1–11). Co-published with Civil Service College Singapore, Institute of Policy Studies, National University of Singapore, World Scientific Publishing. https://doi.org/10.1142/9789814280730_0001
- Yüksel, C. (2020). Tiebout hipotezi çerçevesinde yerel mali değişkenlerin mekânsal tercihe etkisi: Türkiye örneği. *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics*, 15(1), 629–643. <http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.40112>
- Zhan, D., Kwan, M.-P., Zhang, W., Fan, J., Yu, J., & Dang, Y. (2018). Assessment and determinants of satisfaction with urban livability in China. *Cities*, 79, 92–101. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.02.025>

Ek 1.

Yaşanabilirlik endeksini oluşturan değişkenler

Sıra	Değişkenler	Etki Yönü
1	Suçun İşlendiği İle Göre Bin Kişiyeye Düşen Cezaevine Giren Hükümlü Sayısı	-
2	İlin Net Göç Hızı	+
3	İlde Bin Kişi Başına Düşen Uzman Hekim Sayısı	+
4	İlde Bin Kişi Başına Düşen Hastane Yatağı Sayısı	+
5	İlde Bin Kişi Başına Düşen Otomobil Sayısı	+
6	İlin Hava Kalitesi Değeri	-
7	İldeki Kaba Boşanma Hızı	-
8	İlde Bin Kişiyeye Düşen Mobil Telefon Aboneliği Sayısı	+
9	İlde Bin Kişiyeye Düşen Mobil Genişbant İnternet Aboneliği Sayısı	+
10	İlde Bin Kişiyeye Düşen Sabit Genişbant İnternet Aboneliği Sayısı	+
11	İlde Bin Kişiyeye Düşen Kablo Televizyon Abonelik Sayısı	+
12	İldeki İç Hat Yolcu Sayısı	+
13	İlde Bin Kişiyeye Düşen Sinema ve Tiyatroya Gidenlerin Sayısı	+
14	İlde Süper Lig'de İli Temsil Eden Futbol Takımı Varlığı	+
15	İlde Bin Kişiyeye Düşen Spor Kulübü Sayısı	+
16	İldeki Haberleşme-Ulaştırma Alanında Yapılan Kamu Yatırımı Miktarı	+
17	İlde Raylı Sistem Taşımacılığı Varlığı	+
18	İldeki Bebek Ölüm Hızı	-
19	İlde Sosyal Güvenlik Kapsamı Dışında Kalan Nüfusun Oranı	-
20	İlde km ² 'ye Düşen Devlet ve İl Yol Uzunluğu	+
21	İle Ait Olumlu Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Kararı Sayısı	+
22	İlde Bin Kişiyeye Düşen Vakıf Sayısı	+
23	İlde Bin Kişiyeye Düşen Faal Dernek Sayısı	+

Not. "İllerarası rekabetçilik endeksi 2018", URAK, 2019, ss. 27–29'den (http://www.urak.org/wp-content/uploads/2019/05/URAK_%C4%B0RE_2018-2.pdf) yararlanılarak oluşturulmuştur.

Extended Abstract

Local administrations are administrations that affect the lives of individuals both directly and indirectly through the services they provide in everyday life. Therefore, municipalities in particular play a key role in enhancing the livability of cities. However, some local administrations have limited contribution to livability due to geographical, historical, political, and economic reasons, while others greatly contribute to it. Thus, local administrations that offer better livability are also likely to attract immigrants from other administrations. In other words, cities with high livability are expected to attract residents from other cities for permanent residence. In support of this hypothesis, Tiebout (1956) assumes that local administrations compete with each other to attract the right size population in order to benefit from economies of scale by lowering their average costs, and argues that individuals who are considered to be fully mobilized will migrate to places where they will maximize their welfare.

This study aims to determine the effect of local expenditures of local administrations and the livability of cities on the migration levels in Türkiye. In this way, it tests the validity of the Tiebout hypothesis, which asserts that individuals will migrate to cities that offer a service-tax package compatible with their preferences under a number of assumptions, in the sample of Türkiye, which has a unitary structure.

As is known, in countries with a unitary structure, local administrations do not have taxation powers, and these administrations are authorized only to collect certain taxes that are authorized to be collected by law. Therefore, unitary countries such as Türkiye, there are no significant differences between local administrations in terms of taxation; however, there are differences in terms of service. For this reason, this study adopts local expenditures made by local governments and the livability index of cities as its independent variables and the amount of internal migration as its dependent variable for the panel data analysis performed on 81 cities in Türkiye. The local tax revenues, on the other hand, are not included in the econometric model.

Different from other studies in the literature, this study examines the effects of the livability of cities directly affected by the service size of local administrations and the effects of local expenditures on the migration-related decisions of individuals. In this regard, the study is one of the leading empirical studies conducted in Türkiye on city homogeneity based on the Tiebout hypothesis. We refer to city homogeneity as the homogeneity of individuals' preferences for local services offered by local administrations.

Drawing on three main variables, this study benefits from the data on the YASANABILIRLIK variable from URAK (2019), the data on LOG_YEREL_HAR variable were obtained from General Directorate of Accounting (2022), and the data on the LOG_ALINAN_GOC variable from TURKSTAT (2022a). The unit size of this analysis covers all 81 cities in Türkiye; its time series is a period from 2013 to 2017. The reason for the use of a limited time period is that the LEGALITY data by URAK are available only for the aforementioned periods. Therefore, this study utilizes a large number of units and time dimensions. This is the main reason why it draws on the panel data analysis method.

The findings of the panel data analysis reveal that local expenditures and the livability of cities in Türkiye significantly and positively affect migration levels. Thus, in support of the Tiebout hypothesis, this study argues that increasing local expenditures and enhancing the livability of cities will accelerate migration toward these cities. That is to say, it appears that the Tiebout hypothesis is valid for Türkiye. Likewise, Karagöz (2015) and Yüksel (2020) report that the same finding, confirming the validity of the Tiebout hypothesis for Türkiye. In this context, several empirical studies conclude the Tiebout hypothesis is valid for Türkiye, which is a unitary country, based on different data sets.

Last but not least, as Tiebout (1956, s. 423) acknowledges, individuals do not have the perfect knowledge of service-tax packages and cannot be fully mobilized. That said, although the findings of this panel data analysis conducted in Türkiye support the Tiebout hypothesis, there are many other urban, personal, economic, social and political factors other than livability or financial variables that may be effective in individuals' decision-making on immigration.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1163120>

Dinamik Yetenekler Çerçevesinin Stratejik Yönetim Literatüründeki Gelişimi: Sistemik Literatür Taraması

Olca Bektaş*

Erkan Erdemir**

Yücel Sayılar***

Öz

Dinamik yetenekler çerçevesi, özellikle değişimin hızlı olduğu çevrelerde firmaların sürdürülebilir rekabet avantajını kazanmalarını ve bu avantajı sürdürebilmelerini kaynak temelli görüş ve rekabetçi güçler yaklaşımına göre daha iyi açıklayabilmekte, argümanlarını daha net ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın amacı dinamik yetenekler kavramının stratejik yönetim literatüründe tartışıldığı ilk yıldan bu güne kadar geçen 25 yıllık sürede dinamik yeteneklerin nasıl bir gelişim süreci gösterdiğini, boyutlarındaki değişimlerle birlikte ele alarak incelemek ve alanda ampirik olarak çalışılmamış boşlukları tespit etmektir. Bu çalışmada dinamik yetenekler literatürü iki dönemde incelenmiştir. Dinamik yetenekler görüşünün ortaya çıktığı, boyutlarının kavramsallaştırıldığı ve iki ana akım etrafında şekillendiği ilk dönem 1997–2012 yılları arasını kapsamaktadır. İkinci dönemde ise dinamik yetenekler çerçevesinde iki temel akımın birbirine yakınlaştığı, kavramların ve boyutların netleştiği ve artan ampirik çalışmalarla birlikte dinamik yeteneklerin stratejik yönetim literatürünün hakim çerçevesi haline geldiği görülmektedir. Bu çalışmanın dinamik yetenekler çerçevesinin tarihsel gelişiminin açıklanması, gelişim süreci içerisinde kavramların ve alt boyutların evrimleşmesini etkileyen akımların belirlenmesi ve son dönemdeki çalışmalarla birlikte stratejik yönetim literatüründeki konumunun okuyucunun zihninde netleştirilmesi ve alanda ampirik çalışmalarla test edilmesi gereken boşlukları belirleyip okuyucuya önermesi açısından alana katkı yapması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Stratejik yönetim, dinamik yetenekler, kaynak temelli görüş, rekabet avantajı, firma performansı

JEL Kodları: L200, L210, L250

Cite this article: Bektaş, O., & Erdemir, E., & Sayılar, Y. (2022). Dinamik yetenekler çerçevesinin stratejik yönetim literatüründeki gelişimi: Sistemik literatür taraması. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 493–538. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1163120>

* Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye (Sorumlu Yazar).

E-posta: olcaybektas@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3422-7302>

** Prof. Dr., Maltepe Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye.

E-posta: erkanerdemir@maltepe.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1287-2450>

*** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye.

E-posta: ysayilar@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6226-0324>

Article Information

Bu makale "Firmaların Devrimci Teknolojik Yeniliklere Cevap Verme Davranışının Belirlenmesinde Dinamik Yeteneklerin Rolü: Türk Otomotiv Sektörü Tedarikçi Firmaları Üzerinde Bir Araştırma" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Received 16 August 2022; Revised 14 October 2022; Accepted 19 October 2022; Available online 30 December 2022

Development of Dynamic Capabilities Framework in Strategic Management: A Systematic Literature Review

Abstract

The dynamic capabilities framework can better explain the ability of firms to gain and maintain a sustainable competitive advantage, especially in environments where change is rapid, than the resource-based view and competitive forces approach, and present its arguments more clearly. The aim of this study is to examine the development process of dynamic capabilities in the 25 years from the first year when the concept of dynamic capabilities was discussed in the strategic management literature, together with the changes in their dimensions, and to identify the gaps that have not been empirically studied in the field. In this study, the dynamic capabilities literature is examined in two periods. The first period (1997–2012) in which the dynamic capabilities view emerged, its dimensions were conceptualized and shaped around two mainstreams. In the second period, the two mainstreams converge within the framework of dynamic capabilities framework, and concepts and dimensions become clear. In addition, dynamic capabilities have become the dominant framework of the strategic management literature, with increasing empirical studies. It is expected that this study will contribute to the field in terms of explaining the historical development of the dynamic capabilities framework and determining the trends that affect the evolution of concepts and subdimensions during the development process. The study also aims to clarify the framework's position in the strategic management literature in the minds of the reader with recent studies, as well as identifying the gaps that need to be tested with empirical studies in the field, suggesting them to the reader.

Keywords: Strategic management, dynamic capabilities, resource based view, competitive advantage, firm performance

JEL Codes: L200, L210, L250

1. Giriş

Dinamik yetenekler (Teece & Pisano, 1994), firmaların rekabet avantajını nasıl kazanabileceklerini ve sürdürebileceklerini açıklamak için genişletilmiş bir paradigmaya ihtiyaç olduğunun anlaşılmasıyla birlikte yeni bir stratejik çerçeve olarak 90'lı yılların ortasından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Stratejik yönetim alanında ilk kez Teece ve arkadaşlarının 1997 yılında *Strategic Management Journal*'da yayınlanan "Dinamik Yetenekler ve Stratejik Yönetim" adlı makalesi ile gündeme gelen dinamik yetenekler kavramı, özellikle dinamik/çalkantılı çevre koşullarında firmaların rekabet avantajı kazanabilmeleri ve bu avantajı sürdürebilir kılabilmeleri için kendi dinamik yeteneklerini geliştirmeleri gerektiğini ifade etmektedir.

Dinamik yetenekler çerçevesi (Teece vd., 1997), belirli firmaların hızlı değişim şartları altında nasıl ve neden rekabet avantajı oluşturduğunu açıklamayı amaçlamaktadır. Böylece dinamik yetenekler görüşü, belirli bir rekabet avantajının istikrarlı koşullar altında nasıl korunabileceğini veya sürdürülebileceğini açıklayan ancak böyle bir rekabet avantajının ilk etapta nasıl kazanıldığını ve değişen koşullar altında nasıl sürdürülebileceğini açıklamayı ihmal eden diğer çerçevelerin araştırma boşluğunu doldurmayı hedeflemiştir. Özellikle çevresel değişim olgusunun kendisinde meydana gelen değişimler nedeniyle, kaynak temelli görüş (Barney, 1991; Penrose, 1959; Wernerfelt, 1984) ve rekabetçi güçler yaklaşımı (Porter, 1980) gibi mevcut çerçeveler (sürdürülebilir) rekabet avantajının ortaya çıkışını ve kaynaklarını açıklamada sınırlı kalmışlardır. Rekabetçi güçler yaklaşımı, rekabet avantajının bir endüstri içinde değerli konumlanmadan ve bu değerli konumu rakiplere ve yeni girenlere karşı korumaktan ileri geldiğini varsaymaktadır (Porter, 1980). Kaynak temelli bakış açısı ise, rekabet avantajının firmalar arasında heterojen olarak dağıtılan farklı kaynak ve yetenek demetlerine dayalı biçimde firma düzeyinde elde edilen verimlilik avantajlarından kaynaklandığını varsayar (Barney, 1991;

Penrose, 1959; Wernerfelt, 1984). Böylece, firmaya özel kaynak ve yetenek demetleri, firmanın değerli piyasa pozisyonlarını yakalama yeteneğini de kısmen açıklar (Spanos & Lioukas, 2001). Bununla birlikte dinamik yetenekler çerçevesi, yeni yeteneklerin nasıl geliştirilebileceğini ve yeni kaynak ve yetenek kombinasyonlarının, teknoloji ve pazar değişimi koşulları altında rekabet avantajı elde etmeye veya sürdürmeye nasıl yardımcı olduğunu açıklamaya çalışır (Teece vd., 1997). Dinamik yetenekler çerçevesi bu nedenle, "neden bazı firmalar dinamik rekabet ortamında başarılı olurken diğerleri başarısız olur" temel sorusuna bir cevap sağlamaya çalışır (Arend & Bromiley, 2009). Firma düzeyinde rekabet avantajı kaynaklarını daha iyi anlamının olağanüstü önemi, firmalar arasındaki performans farklılıklarının fark edilmesiyle desteklenir.

Teece ve arkadaşları çalışmalarında dinamik yetenekler kavramını değişimin sürekli olduğu çevrelerde firmaların iç ve dış yetkinliklerini birleştirme, inşa etme ve yeniden şekillendirme becerisi olarak tanımlamışlardır (Teece vd., 1997). Bir başka tanımda ise değişime vurgu yapılarak pazarda değişim yaratmak için kaynakları kazanma ya da tahliye etme, kaynakları birleştirme ve yeniden şekillendirme gibi uygulamaları içeren firma süreçleri olarak ifade edilmektedir (Eisenhardt & Martin, 2000). Zahra ve arkadaşları (2006) ise dinamik yetenekler kavramını, örgütlerin hayal ettikleri ve uygun olduğunu düşündükleri forma dönüşebilmek için kendi ana kaynaklarını ve rutinlerini yeniden yapılandırma yeteneği olarak genişletmişlerdir. Teece (2007), dinamik yeteneklerin örgütlerin üst yönetimine bağlı olarak; işletme süreçlerinden, sistemlerinden ve yapısından etkilendiğini belirtmektedir. Başka bir ifadeyle yazar, dinamik yeteneklerin, firmaların üst düzey yöneticileri tarafından ifade edilen tehditler ve fırsatlar ile ihtiyaçların karşılanmasına yönelik ayırt edici yapı, yetenek, süreç ve karar mekanizmalarının geliştirilmesine referans niteliği taşıdığını vurgulamaktadır.

Bu çalışmanın amacı dinamik yetenekler çerçevesinin stratejik yönetim literatüründe üst perdeden tartışılmaya başlandığı dönemden günümüze kadar gelişimini, tarihsel dönemlere ayırıp, dönemler içerisinde öne çıkan temel makaleler üzerinden tartışarak açıklamaktır. Dinamik yetenekler çerçevesi özellikle ilk dönemde iki ana akım etrafında şekillenmekte ve dinamik yeteneklerin alt boyutları konusunda çeşitlilik göstermektedir. Kavram ve boyutların netleştiği ikinci dönemde ise iki temel kampın birbirine yaklaştığı görülmektedir. İkinci dönemde dinamik yeteneklerin stratejik yönetim literatüründe daha fazla çalışılmaya başlandığı ve alanın hakim paradigması haline geldiği görülmektedir.

Dinamik yetenekler çerçevesinde daha önce literatür incelemesi yapılan çalışmalarda genellikle kısıtlı dönemler ya da diğer çerçevelerle olan çalışmalar ele alınarak incelemeler yapılmıştır. Çalışmanın uygulama kısmında sistematik literatür taraması yapılarak alanda yayımlanan makaleler incelenmiş ve söz konusu makaleler içerik olarak tasnif edilmiştir. Alanda son yıllarda artan ampirik çalışmalarla birlikte stratejik yönetim yazınında dinamik yetenekler alt boyutlarıyla bir bütün olarak ele alınmak yerine farklı kavramların dinamik yetenek olarak kabul edildiğine yapılan vurgu önemlidir. Bu çalışmanın dinamik yetenekler çerçevesinin tarihsel gelişiminin açıklanması, gelişim süreci içerisinde kavramların ve alt boyutların gelişimini etkileyen akımların belirlenmesi, ilk dönemde gerçekleşen anlam farklılıklarının nedenlerini tespit etmesi, son dönemdeki çalışmalarla birlikte stratejik yönetim literatüründeki konumunun okuyucunun zihninde netleştirilmesi ve alanda ampirik çalışmalarla test edilmesi gereken boşlukları belirleyip okuyucuya önermesi açısından alana katkı yapması beklenmektedir.

2. Erken Dönem Dinamik Yetenekler Çalışmaları ve Alt Boyutları

Çeşitli araştırmacılar dinamik yetenekleri tanımlamak, açıklamak, zengin ve çok boyutlu içerikleri ortaya çıkarmak amacıyla olguyu, içerik ve süreç perspektifleri, ontoloji ve epistemoloji perspektifleri gibi farklı bakış açılarıyla incelemişlerdir (Albort-Morant vd., 2018; Eriksson, 2014; Helfat vd., 2007; Najmaei, 2010). Dinamik yeteneklerin stratejik yönetim yazınında görece yeni çalışma alanı olması nedeniyle kavramın tanımı, öncülleri, ardılları ve alt boyutları gibi pek çok temel konuda özellikle erken dönemde farklı görüşler ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte dinamik yeteneklerin örgütlerin süreçlerini, kaynaklarını ve süreçler arası yetkinliklerini kapsamı, literatürde alt boyutlarının da farklı şekillerde adlandırılmasına neden olmaktadır (Ambrosini & Bowman, 2009; Barreto, 2010; Eisenhardt & Martin, 2000; Kump vd., 2019; Pavlou & El Sawy, 2011; Wang & Ahmed, 2007; Zollo & Winter, 2002; Zott, 2003). Dinamik yetenekler teorisinin başlangıcında yazarlar dinamik yetenekleri entegrasyon, öğrenme ve yeniden yapılandırma olarak sınıflandırmışlardır (Teece vd., 1997). Entegrasyon kavramı, bir örgütün iç ortamının dış çevresiyle ne kadar bütünleştiğiyle ilgilidir. Öğrenme ise fikri bilgiyi entegrasyondan özümseme yeteneğini yansıtmaktadır. Son olarak yeniden yapılandırma ve dönüşüm bir örgütün değişen çevreye uyum sağlama becerisi ile ilgilidir. Zott (2003), dinamik yeteneklerin boyutlarını varyasyon (variation), seçme (selection) ve tutma (retention) olarak nitelendirmiştir. Dinamik yeteneklerin tanımlanmasında günümüzde en çok kullanılan boyutlar ise algılama (sensing), yakalama (seizing) ve yeniden yapılandırmadır (reconfiguration) (Teece, 2007; Teece & Leih, 2016).

Dinamik yetenekler literatürünün ilk çalışmalarından bir tanesini yayınlayan Eisenhardt ve Martin (2000) yetenekleri bir süreç olarak ele almışlardır. Adner ve Helfat (2003) dinamik yetenekleri yöneticinin yetenekleri ile birlikte değerlendirerek "dinamik yönetsel yetenekler" kavramını ilk defa literatürde kullanmışlardır. D. yuan Li ve Liu (2014), dinamik yetenekleri firmaların problem çözme kapasitesi olarak ele almışlardır. Tüm bu çalışmalardan hareketle dinamik yetenekler literatürünün ilk dönem çalışmalarında yazarların dinamik yetenek ile örgütsel/rutin olan yeteneklerin ayırımını yapmaya çalıştıkları söylemek mümkündür (Helfat vd., 2007; Sapienza vd., 2006; Teece, 2012; Winter, 2003). Dinamik yetenekler tanımlarında çeşitli farklılıklar söz konusu olsa da değişen çevre koşulları, bu koşulları sezme ve bunlara cevap verme yetenekleri tanımların büyük bir kısmında vurgulanmaktadır (D. yuan Li & Liu, 2014; Wang & Ahmed, 2007). Tablo 1'de dinamik yetenekler literatürünün erken döneminde yapılan çalışmalarda ele alınan alt boyutlar yer almaktadır.

Dinamik yetenekler literatürünün en çok atıf alan yazarı olan Teece'nin 1997'de yayınladığı ilk makalesinden günümüze kadar dinamik yeteneklerle ilgili çok sayıda makale, kitap ve bildiri çalışması mevcuttur (Bektaş vd., 2020). Teece ve meslektaşlarının dinamik yetenekler çerçevesini belirlediği ve dinamik yetenekleri yetenek ya da beceri olarak kabul eden pek çok teorik ve ampirik çalışma yapılmıştır (Camisón-Zornoza vd., 2020; D. yuan Li & Liu, 2014; Kump vd., 2019; Lopez-Cabrales vd., 2017; Mu, 2017; Pavlou & El Sawy, 2011; Wang & Ahmed, 2007; Wilden vd., 2019; Wohlgemuth, vd., 2019; Zahra vd., 2006). Hem dinamik yetenekler kavramının isim babası olan hem de yaptığı çalışmalarla kavramın alt boyutlarının zaman içerisinde gelişmesinin öncülerinden olan Teece, dinamik yeteneklerin alt boyutlarını 2007 yılında yayınladığı "Explicating Dynamic Capabilities: The Nature and Microfoundations of (Sustainable) Enterprise Performance" isimli kavramsal makalesinde şekillendirmiştir. Yazar makalesinde dinamik yetenekleri algılama (ve şekillendirme), yakalama ve yeniden yapılandırma olarak üç boyutta ele almıştır. Son yıllarda dinamik yetenek olarak ilişkilendirilen pek çok farklı "yeteneklerin" bu üç temel boyut ile ilişkilendirilerek dinamik yetenek olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür.

Tablo 1*Dinamik Yetenekler Kavramının Literatürdeki Alt Boyutları*

YAZARLAR	BOYUTLAR
Teece vd., (1997)	1) Entegrasyon (integrate) 2) Öğrenme (Learn) 3) Yeniden Yapılandırma ve transfer (Reconfigure and transformation)
Eisenhardt ve Martin (2000)	1) Kaynak Kazanma (The gain and release of resources) 2) Kaynak Birleştirme (Reconfiguration of resources) 3) Kaynak Dönüştürme (Integrate resources)
Zott (2003)	1) Varyasyon (Variation) 2) Seçme (Selection) 3) Tutma (Retention)
Teece (2007)	1) Algılama (Sensing opportunities and threats) 2) Yakalama (Seizing opportunities) 3) Yeniden Yapılandırma (Reconfiguration)
Wang ve Ahmed (2007)	1) Uyarlanma Yeteneği (Adaptive capability) 2) Emilim Yeteneği (Absorptive capability) 3) Yenilikçilik Yeteneği (Innovative capability)
Ambrosini, Bowman ve Collier (2009)	1) Artımlı Yetenek (Incremental capability) 2) Yenileyici Yetenek (Renewing capability) 3) Canlandırıcı Yetenek (Regenerative capability)
Baretto (2010)	1) Sezme (Sense) 2) Zamanında Karar Verme (Timely decisions) 3) Pazar Odaklı Davranma (Market-oriented decisions) 4) Kaynak Temelini Değiştirme (Change resource base)
Jiao vd. (2013)	1) Fırsat Sezme (Opportunity-sensing) 2) Yeniden Düzenleme Yeteneği (Reconfiguration) 3) Örgütsel Esneklik Yeteneği (Organizational flexibility) 4) Teknolojik Esneklik Yeteneği (Technological flexibility)

Yeni fırsatları algılamak (ve şekillendirmek) büyük ölçüde bir tarama, yaratma, öğrenme ve yorumlama faaliyetidir. Araştırma ve ilgili faaliyetlere yatırım genellikle fırsatları algılamak için gerekli bir tamamlayıcıdır (Teece vd., 1997). Fırsatları belirlemek ve şekillendirmek için, örgütler hem 'yerel' hem de 'uzak' teknoloji ve pazarları sürekli olarak taramalı, aramalı ve keşfetmelidir (Nelson & Winter, 1982). Bu faaliyet sadece araştırma ve geliştirmeye (Ar-Ge) yatırım yapmayı, müşteri ihtiyaçları ile teknolojik olanakların araştırılmasını ve yeniden incelenmesini değil, endüstrilerin ve pazarların yapısal gelişimini, gizli talebi ve muhtemel tedarikçi ile rakiplerin tepkilerini anlamayı da içermektedir. Örgütler teknolojik fırsatları oluşturabildikleri ölçüde bir taraftan müşteri ihtiyaçlarını öğrenirken (kendi bünyelerindeki Ar-Ge çalışmaları ve diğer örgütlerin araştırma çıktıları) diğer taraftan da geniş bir ekonomik büyüme yelpazesine sahip olmaktadır.

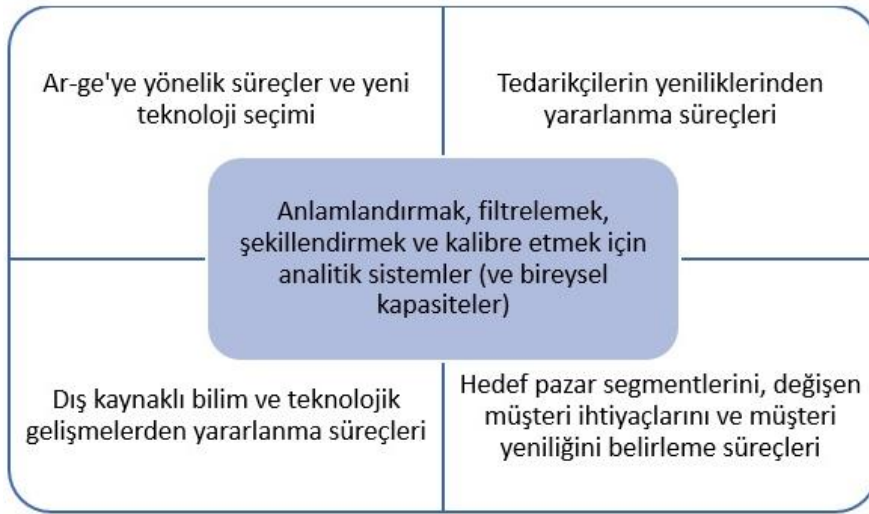
Sabit problem çözme tekniklerine bağlı yönetimler için kendi kalıplarının dışına çıkarak ufuklarını geliştirmek oldukça zor ve maliyetlidir. Henderson (1994), General Motors, IBM ve Digital Equipment Corporation gibi köklü organizasyonların dünya görüşlerini oluşturan gelenekselleşmiş varsayımlarının, bilgi filtrelerinin ve problem çözme stratejilerinin dar kalıpları yüzünden adeta onlara mahkûm olduklarını ve bu durumdan dolayı güçlük yaşadıklarını belirtmiştir. Fırsatlar ilk ortaya çıktığında, girişimci ve yöneticiler yeni olayların ve gelişmelerin nasıl yorumlanacağını, hangi teknolojilerin izleneceğini ve hangi pazar segmentlerinin hedefleneceğini anlamalıdır. İlaveten teknolojilerin nasıl gelişeceğini, rakiplerin, tedarikçilerin ve müşterilerin nasıl ve ne zaman tepki vereceğini değerlendirmelidirler. Rakipler fırsatı görebilir veya görmeyebilir ya da fırsatları görseler bile farklı şekilde hareket edebilirler.

Rakiplerin bu eylemleri müşterilerin ve tedarikçilerin eylemleriyle birlikte, fırsatın niteliğini ve rekabetin ortaya çıkma şeklini de değiştirebilmektedir. Aynı zamanda standartları belirleyen temel kurumların, yasaların, nihayetinde devletin bu rekabeti düzenleyici ve kural koyucu etkisi de söz konusudur. Yöneticiler ve girişimciler bu belirsizlikler karşısında doğru yol haritasına ve her yeni bulgu ile sürekli güncellenen ve evrimleşen bu yol haritasında da hızlı eylemlere ihtiyaç duymaktadırlar (Teece, 2007). Örgütlerin yeni fırsatları hızlı algılaması için müşteriler, tedarikçiler ve Ar-Ge ortaklarıyla yakın ilişkilerini sürdürmesi ve sektördeki en iyi uygulamaları gözlemlemesini gerekmektedir (Wilden, vd., 2013).

Fırsatları algılama yeteneği dış çevrenin taranmasına ilave olarak örgütlerin kendi içsel süreçlerinin taranmasını da kapsamaktadır (Teece, 2007). Bir başka ifadeyle fırsatları algılama, örgütlerin çevresindeki değişikliklerle başa çıkabilmesi için yeteneğinin yeniden şekillendirilmesinin gerekli olup olmadığını ve bunun nasıl yapılacağını kontrol etmeyi içermektedir (Schreyögg & Kliesch-Eberl, 2007). Teece (2007) fırsatları algılama yeteneğinin, örgütün öğrenme ve bilgi kabiliyeti kadar örgüt içerisindeki çalışanların yeteneklerine de dayandığını öne sürmektedir. Örgüt içerisindeki çalışanların örgütün bilgi varlıklarını etkin bir şekilde kullanabilecek donanıma ve yeteneğe sahip olmaları gerekmektedir. Bu durumda, tedarikçi ve müşteri gibi paydaşların, fırsatları algılama sürecinde birbiri ile etkileşim halinde olması ve bütünleşmeleri sonucu yenilikçilik sağlanabilecektir (Teece, 2007). Şekil 1’de örgütün pazar ve teknolojik fırsatları algılama yeteneğinin nasıl bir süreç içerisinde gerçekleşebileceği gösterilmektedir.

Şekil 1

Fırsatları Algılama Yeteneğinin Çerçevesi

Not. "Explicating Dynamic Capabilities: The Nature and Microfoundations of (Sustainable) Enterprise Performance", D. Teece, 2007, *Strategic Management Journal*, 28, s. 1326'dan (<https://doi.org/10.1002/smj.640>) uyarlanmıştır. Copyright 2007 John Wiley & Sons, Ltd.

Teece ve meslektaşları (2016, s. 22) *yakalama yeteneğini* "örgütün çalışanlarının ve yöneticilerinin kaynakları algılama fırsatlarına yanıt vermek ve onlardan değer yaratmak için hızlı bir şekilde konsantre olmalarını sağlayan bir beceridir" şeklinde tanımlamışlardır. Tanımdan anlaşılacağı üzere örgütlerin fırsatları algıladıktan sonra onları nasıl kullanabileceği hakkında karar vermeleri gerekmektedir. Yakalama yeteneği, örgütlerin yeni bir fırsatı algıladıktan sonra o fırsatı nasıl kullanılması gerektiği hakkında karar vermeyi içermektedir (Teece, 2007). Bu bağlamda algılama, yeni iş fırsatları veya organizasyonel süreçleri iyileştirmenin yollarını bulmak için çevreyi tarama yeteneği, yakalama ise bir örgütün iş

fırsatlarını uygulama veya iyileştirmeleri uygulayabilme yeteneği şeklinde açıklanabilir. Yakalama yeteneği olmayan örgütlerin algılama yeteneklerinin yüksek olması tek başına bir anlam ifade etmezken, örgütler yakalama yeteneği sayesinde algılanmış olan fırsatlara ilişkin yapılan yatırımlarda avantaj elde etmektedirler (Hodgkinson & Healey, 2011). Teece (2007), algılama ve yakalama yeteneklerinin birbirini tamamlayan farklı iki eylem olduğunu belirtmektedir. Yazar örgütlerin fırsatları algılayabileceklerini ancak doğru şekilde yakalayamayabileceklerini ifade etmektedir. Çünkü fırsatların yakalanması kısmında örgütsel atalet (O'Reilly III & Tushman, 2008), bürokratik karar verme süreçleri, hiyerarşik yapılar gibi bazı yeniliğe engel olabilecek ya da karar vermeyi yavaşlatacak faktörler söz konusudur.

Teece'ye göre örgütlerin fırsatları ele almasına yönelik kurumsal yapının, prosedürlerin ve tasarımların oluşturması gerekmektedir. Bu sürecin oluşturulabilmesi kolaylaştıracak dört unsur söz konusudur (Bkz. Şekil 2). Bunlardan ilki müşteri çözüm süreçlerinin ve buna bağlı iş modelinin belirlenmesidir. Bu modelin belirlenmesi ürün ve teknoloji yapısının seçilmesi, muhtemel gelirin yapısının hesaplanması ve oluşturulması, hedef müşterinin seçimi ve analizi ile değer yaratacak mekanizmanın tasarımını kapsayan bir çalışma ile oluşturulur (Teece, 2007). İkinci unsur kurumsal sınırların belirlenmesidir. Burada amaç teknolojik yetenek ile tamamlayıcı varlıkların yönetilmesi, korunması, geliştirilmesi ve sonrasında fırsat olgunlaştığında, pazarda kabul görmesi muhtemel belirli teknolojilere yoğun yatırım yapılabilmesidir. Üçüncü unsur ise karar alma protokolünün belirlenmesidir. Bu aşamada dikkat edilmesi gereken en önemli etmen firmanın kanibalizm¹ karşıtı eğilim gösterebilmesidir. Dördüncü ve son unsur ise çalışanları örgüte olan bağlılıklarını ve sadakatlerini artıracak faaliyetlerde bulunmaktır, böylece örgütlerin fırsatları yakalayabilmeleri kolaylaşacaktır.

Şekil 2

Fırsatları Yakalama Yeteneğinin Çalışma Unsurları

Not. "Explicating Dynamic Capabilities: The Nature and Microfoundations of (Sustainable) Enterprise Performance", D. Teece, 2007, *Strategic Management Journal*, 28, s. 1334'ten (<https://doi.org/10.1002/smj.640>) uyarlanmıştır. Copyright 2007 John Wiley & Sons, Ltd.

¹ Kanibalizm (cannibalization): Bir firmanın ürettiği yeni ürün çeşidinin bir ölçüde mevcut ürünlerinin satışının veya piyasa payının yerini alması durumu.

Algılama ve yakalama yetenekleri bir örgütün örgütsel ustalığının² artmasını, keşfetme ile faydalanma arasındaki dengeyi kurmasını ve değer yaratma yeteneğini sürdürülebilirliğini sağlayan yetenekler zincirinin kalbini oluşturmaktadır (He & Wong, 2014; Gibson & Birkinshaw, 2004; Rothaermel & Alexandre, 2009). Ayrıca rekabet yoğun çevrelerde algılama ve yakalama yetenekleri örgütlerin ilk adımı atarak müşteriye rakiplerinden önce ulaşma gibi çok önemli bir üstünlüğü kazanmalarını da sağlamaktadır (Wilden vd., 2013).

Teece'nin (2007) tehditleri yönetme ve *yeniden yapılandırma* olarak isimlendirdiği dinamik yeteneklerin üçüncü ve son boyutu yeni kaynakların ve varlıkların örgüte monte edilmesi ile alakalıdır. Bunun nedeni mevcut operasyonel yeteneklerin yeniden yapılandırılmasının kolektif bir mantık ile paylaşılmayı gerektirmesidir (Pavlou & El Sawy, 2011). Hızla değişen bir endüstri çevresiyle başa çıkmak için, örgütlerin iç ve dış kaynakları yeniden bir araya getirmeye veya dönüştürmeye ihtiyaçları vardır (Amit & Schoemaker, 1993). Örgütler kaynaklarını yeniden yapılandırmak ve dönüştürmek için rakiplerinden daha etkin bir maliyet süreci geliştirmelidirler. Teece'ye (1982) göre öğrenmenin yarattığı yeni bilgi çoğunlukla bireylere ait olduğu için, bilginin gruplarla paylaşılması diğer bir ifadeyle kolektif bir seviyeye entegre edilmesi gerekmektedir. Dinamik yeteneklerin çekirdek unsuru olarak kabul edilen yeniden yapılandırma evresinde yakalanan fırsatlar örgütün bilgisi, kaynakları ve yeterlilikleriyle birleştirilmektedir. Örgütlerin uzun vadeli rekabet üstünlüğü elde etmesi ancak pazar ve teknolojik değişim ile birlikte kurumsal yapılarının ve mevcut kaynaklarının yeniden yapılandırılması yeteneği ile mümkün olabilmektedir (Teece, 2007). Yeniden yapılandırma; lisans ve patent haklarını koruma, öğrenilen bilgilerden yararlanma, tehditleri yönetme, başarılı dönüşümü tekrarlama gibi bazı faaliyetleri kapsamaktadır (Teece, 2007). Sürdürülebilir rekabet avantajının en önemli kaynağı olarak kabul edilen yeniden yapılandırma yeteneği, bir örgütün davranışlarını, iş akışlarını ve kaynaklarını yeniden organize etmesi veya var olan kaynakları yeni kaynaklara dönüştürebilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır (Leung, 2012). Dinamik yetenekler kaynakların yeni varlıklara yönlendirilmesini içerdiğinden, bunu başarmanın yolu bu kaynakların içinde bulunduğu iş birimlerini manipüle etmekten geçmektedir (Karim, 2006). Felsefesinde içsel öğrenme olan yeniden yapılandırma, örgütsel kabiliyetleri değiştirerek, yeni kabiliyetler oluşturmayı içermektedir (Gebauer, 2011).

Dinamik yetenekler arasında yeniden yapılandırma yeteneğinin en kritik yetenek olduğunu belirten çalışmalarda özellikle yeniden yapılandırma yeteneğinin örgütlerin sürdürülebilir rekabet yaratmasındaki önemine vurgu yapılmaktadır (Jiao vd., 2013; Karim, 2006; Teece, 2007; Y. Lin & Wu, 2014; Zahra vd., 2006). Örneğin, örgüt ürün geliştirme rutinini değiştirmek için güçlü bir dinamik yeteneğe sahip olabilir ancak aynı zamanda üretim sistemlerini yeniden yapılandırma yeteneğine sahip olmadığı takdirde bu avantajını sürdürülebilir hale getirememektedir. Yapılmış olan ampirik çalışmalar yeniden yapılandırma yeteneğine sahip olan örgütlerin yeni girişim performansları ile aralarında pozitif bir ilişki olduğunu da göstermektedir (Jiao vd., 2013; Newbert, 2005).

² İngilizcedeki "Organizational Ambidexterity" kavramının Türkçe karşılığıdır. "Ambidexterity" kelimesi bireyin iki elini kullanabilme yeteneği anlamına gelir. Organizational Ambidexterity kavramı da bu bağlamda bir örgütün iki farklı stratejiyi (exploration ve exploitation) aynı anda uygulayabilmesi olarak ifade edilmektedir. Söz konusu kavramın Türkçe olarak ilk kullanımı Cingöz ve Akdoğan'ın (2014) çalışmasında yer almaktadır.

3. Dinamik Yetenekler Çerçevesinin Gelişimini Belirleyen İki Ana Akım

Bu başlık altında dinamik yetenekler çerçevesinin erken döneminde alana yön veren iki temel çalışmaya yer verilerek dinamik yeteneklerin bu iki ana akım etrafında gelişimiyle birlikte stratejik yönetim alanında bir şemsiye kavram haline doğru evrilişi incelenecektir. Alanda farklı yıllarda yapılan bibliyometrik analizlerde Teece vd. (1997) (Teece, Pisano, Shuen- TPS) ile Eisenhardt ve Martin'in (EM) (2000) çalışmalarının en çok atıf alan iki çalışma olduğu bulgulanmıştır (Albort-Morant vd., 2018; Bektaş vd., 2020; Di Stefano vd., 2010; Wójcik, 2020).

Yetenekler genel olarak bir firmanın eylemlerini beslerken, dinamik yetenekler eylemleri ne kadar hızlı formüle edip uygulayabileceklerini belirler. Teece ve meslektaşları (1997) alanı oluşturan temel makalelerinde dinamik yetenekleri, hızlı değişen çevrelerde hızlı organizasyonel adaptasyon için ihtiyaç duyulan yetenekler olarak kavramsallaştırmışlardır. Burada hızlı değişen çevreye vurgu yapılmaktadır. Dinamik yeteneklerin karakterizasyonunun merkezinde sadece firmalara sağlanan stratejik esneklik değil (K. Z. Zhou & Wu, 2010), aynı zamanda yönetimin değişim için gerekli organizasyon yapısını ve rutinleri yeniden tasarlamasına ve yeniden yapılandırmasına olanak verme hızları da vardır (Zott, 2003).

Literatürde dinamik yeteneklerin rolünün, bir firmanın mevcut kaynak tabanını değiştirmek ve onu kasıtlı olarak, stratejik varsayımlarla uyumlu bir şekilde, yeni bir örgütsel kaynak demeti veya konfigürasyonu yaratacak şekilde dönüştürmek olduğu konusunda fikir birliği vardır (Ambrosini & Bowman, 2009; Helfat vd., 2007; Kump vd., 2019; Zahra vd., 2006). Bu rol, Teece (2014) ile birlikte alandaki diğer önemli yazarlar (Winter, 2003; Zahra vd., 2006) tarafından da belirtildiği gibi, dinamik ve "sıradan" yetenekler arasındaki ayrıma da yansır: sıradan yetenekler bir firma için değer yaratmaktan sorumludur (bir otomobil fabrikasının tedarik zinciri yönetimi, bir işletme fakültesinin yüksek kaliteli yönetim eğitimi verilmesi gibi). Buna karşılık dinamik yetenekler, sıradan yetenekleri genişletir, değiştirir ve yaratır. Literatürde dinamik yeteneklerin sıradan yeteneklere yapmış olduğu bu modifikasyon yoluyla firmaların rekabet avantajına katkıda bulunabileceği konusunda ortak bir görüş vardır (Helfat vd., 2007; Schilke vd., 2018; Wilden vd., 2016).

Dinamik yetenekler alanındaki yukarıda bahsedilen fikir birliklerinin yanı sıra alana yön veren ana iki akım arasında bazı önemli farklılıklar da mevcuttur ve alanın ilk dönemlerinde dinamik yetenekler çerçevesi çok sayıda teorik tartışmaların konusu olmuştur. Bu tartışmalar arasında Peteraf ve arkadaşlarının (2013) tespitleri oldukça önemlidir. Yazarlar, Teece ve arkadaşlarının (1997) (Teece, Pisano, Shuen- TPS) kavramsallaştırmalarına dayanan araştırma akışı ile Eisenhardt ve Martin'in (EM) (2000) makalesine dayanan araştırma akışı arasında teorik bir ayrım olduğunu belirtmişlerdir (Peteraf vd., 2013). Bu iki ana akımı belirleyen çalışmaları atıf analizi ve historiograph analizi³ yöntemi ile inceleyen yazarlar, iki temel çalışmanın da firmaların örgütsel rutinlerine odaklandıklarını, hem yönetsel hem örgütsel süreçlerle ilgilendiklerini ve dinamik yetenekler çerçevesini kaynak tabanlı görüşün bir uzantısı olarak tasvir ettiklerini belirtmişlerdir (Peteraf vd., 2013, s. 1393). Aynı zamanda EM'nin çalışması TPS'nin çalışmasını birleşmeler ve ittifaklar, ürün geliştirme, belirli dinamik yetenek türleri olarak karar verme tartışması gibi konularda tamamlamıştır. Ancak bu iki temel çalışma dinamik yeteneklerin hızla değişen çevrelerde sürdürülebilir rekabet avantajını açıklama potansiyeline sahip olup

³ Historiograph analizinde analiz edilen makaleler arasındaki atıf ilişkilerine dayalı olarak makaleler arasındaki ağırlıklı bir temsili oluşturulur (Garfield, 2004). Bu analizde incelenen her makale, makalenin incelenen diğer makaleler tarafından alıntılanma sayısına göre değişen boyutta bir sembole temsil edilir. Belgeler arasındaki alıntı ilişkileri, kimin kime atıfta bulunduğunu gösteren ok uçları ile bağlantılı çizgilerle gösterilir.

olmadığıyla ilgili temel meseleyle ilgili farklı görüş açısına sahiptirler. Bununla birlikte diğer önemli unsurla ilgili olarak iki çalışma arasındaki fikir ayrılıkları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2

Teece vd. ile Eisenhardt ve Martin’in Çalışmalarındaki Kritik Farklar

Boyutlar	Teece vd. (1997)	Eisenhardt ve Martin (2000)
Sınır şartları (Dinamik yeteneklerin uygun olduğu çevre koşulları)	Dinamik yetenekler çerçevesi hızlı teknolojik değişim çevresiyle ilişkilidir. Özellikle hızlı değişim konusuna vurgu yapılmaktadır.	Dinamik yetenekler çerçevesi değişimin hızlı olduğu çevrelerde bir sınır koşuluyla karşılaşır. Dinamik yeteneklerin orta derecede dinamik çevre koşullarından daha etkili olacağını belirtir.
Sürdürülebilirlik avantajı	Dinamik yetenekler, belirli koşullar altında sürdürülebilir bir avantaj kaynağı olabilir Sürdürülebilirlik, “bir dinamik yeteneğin rakipler tarafından ne kadar kolay kopyalanabileceğine” bağlıdır (1997, s. 518)	Dinamik yetenekler hiçbir koşulda sürdürülebilir bir avantaj kaynağı olamaz. “Dinamik yetenekler ikame edilebilir” (2000, s. 1110). Bu nedenle sürdürülebilir rekabet için gerekli olan önemli bir VRIN (valuable, rare, inimitable, non-substitutable) koşulunu ihlal etmektedir.
Rekabet avantajı	Dinamik yetenekler bir rekabet avantajı kaynağı olabilir “Dinamik yetenekler... bir organizasyonun rekabet avantajının yeni ve yenilikçi biçimlerini elde etme yeteneğini yansıtır” (1997, s. 516)	Dinamik yetenekler yalnızca sınırlı rekabet avantajının kaynağı olabilir Dinamik yetenekler “genellikle varsayıldığından daha homojendir”

Not. “The Elephant in the Room of Dynamic Capabilities: Bringing Two Diverging Conversations Together”, M. A. Peteraf, G. di Stefano, & G. Verona, 2013, *Strategic Management Journal*, 34, s. 1394’ten (<https://doi.org/10.1002/smj.2078>) uyarlanmıştır. Copyright 2013 John Wiley & Sons, Ltd.

TPS’nin (Teece vd., 1997) dinamik yeteneklerin ilk çerçevesini belirlediği temel makalenin merkezinde yer alan üç sorunun her biri ile ilgili iki temel makale arasında önemli farklılıklar vardır. TPS, dinamik yeteneklerin hızla değişen çevrelerde uygulanabilir olduğunu savunurken EM, bu tür değişimin hızlı olduğu çevrelerde dinamik yeteneklerin sınırlı kaldığını öne sürerek bu iddiayı sorgular. EM’ye göre TPS’nin dinamik yetenekler tasviri “piyasalar orta derecede dinamik olduğunda” doğru olabilir: ancak stratejik zorunlulukların hız ve adaptasyon olduğu yüksek hızlı pazarlarda “dinamik yetenekler farklı bir karakter kazanır” (Eisenhardt & Martin, 2000, s. 1106). Orada dinamik yetenekler “karmaşık, ayrıntılı, analitik süreçler” değil, “öngörülemeyen sonuçlara” sahip “basit, deneyimsel, kararsız süreçlerdir”. EM’ye göre sürekli istikrarsız bir durumda oldukları ve potansiyel çöküşe maruz kaldıkları için, yüksek hızlı pazarlarda dinamik yeteneklerin sürdürülmesi zorlaşır. İkinci farklılık dinamik yeteneklerin avantajlarının sürdürülebilirliği ile ilgilidir. TPS, dinamik yeteneklerin rekabet avantajlarının sürdürülebilirliğini açıklayabileceğini iddia ederken, EM bu iddiaya yalnızca yüksek hızlı pazarlar açısından değil, aynı zamanda orta derecede dinamik pazarlar açısından da itiraz etmektedir. Son olarak TPS, dinamik yeteneklerin bir rekabet avantajı kaynağı olabileceğini öne sürerken, EM’nin dinamik yetenekleri tasviri, bu tür herhangi bir avantajın muhtemelen nispeten küçük olacağını ima eder (Peteraf vd., 2013). İki makale arasındaki farklar sayıca fazla olmasa da doğası gereği kritiktir.

Wilden ve arkadaşları (2016), bu iki kampın 2012'den beri birbirine daha yakın hareket ettiğini ifade etmektedirler. Bu yakınlaşmanın kısmen Peteraf ve diğerlerinin (2013) bütünleştirici bakış açısına bağlı olabileceği konusunda yorumlar da söz konusudur (Kump vd., 2019). Benzer şekilde Schilke ve arkadaşlarının (2018) 298 makalenin içerik analizini yaptıkları çalışmalarında da alanda önemli bir kavramsal yakınlaşma olduğu ifade edilmiştir.

Teece ve arkadaşlarının (1997) yaklaşımı (ve daha sonraki gelişmeleri) oldukça geniş ve geneldir. Genel çerçeveleri, algılama, yakalama ve dönüştürme kapasitesini belirlemeye çalışır (Teece, 2007). Buna karşılık, Eisenhardt ve Martin (2000 ve çalışmalarını geliştirenler) genel bir kapasite seti sağlamaz, ürün geliştirme rutinleri, stratejik karar verme rutinleri, çoğaltma rutinleri, kaynak tahsis rutinleri ve arabuluculuk dâhil olmak üzere dinamik yetenekler için bir örnekler listesi sunar.

4. Dinamik Yeteneklerin Stratejik Yönetim Literatüründe Şemsiye Kavram Haline Gelmesiyle Birlikte Oluşan Çeşitlilik

Dinamik yetenekler yaklaşımında özellikle son on yılda yapılan ampirik çalışmaların artmasıyla birlikte alanda teorik çerçevenin netleştiği görülmektedir. İlk on yılda yapılan eleştirilerin temelini oluşturan dinamik yeteneklerin tanımının ve boyutlarının tutarlı olmaması (Pavlou & El Sawy, 2011), birden fazla tanım ve kategorileşmenin olması beraberinde karmaşıklıklar ve terminoloji farklılıklarını da getirmektedir. Yine ilk dönem yapılan çalışmalarda ele alınan dinamik yeteneklerin karıştırıldığı, birbirinin yerine kullanıldığı ya da birbiriyle iç içe geçtiği görülmektedir. Bu karmaşıklığı düzenlemek ve farklılıkları sistematik hale getirmek için özellikle 2010'lu yıllardan itibaren pek çok sistematik literatür taraması (Andreeva & Ritala, 2016; Buzzao & Rizzi, 2021; Eriksson, 2013, 2014; Gutierrez-Gutierrez & Antony, 2020; Laaksonen & Peltoniemi, 2018; Montreuil vd., 2020; Sabahi & Parast, 2020; Schilke vd., 2018; Tang vd., 2020), bibliyometrik analiz (Albort-Morant vd., 2018; Di Stefano vd., 2010; Peteraf vd., 2013; Rialti vd., 2019; Vogel & Güttel, 2013), meta analiz (Bitencourt vd., 2020; Fainshmidt vd., 2016; Tang & Gudergan, 2018) ve içerik analizi (Wójcik, 2020) yapılmıştır. Son on yılda yapılan çok sayıda ampirik çalışmalarla beraber dinamik yetenekler yaklaşımına yapılan "ampirik destekten yoksun olma" eleştirisinin de (Rodenbach & Brettel, 2012) anlamını yitirdiği görülmektedir.

5. Dinamik Yetenekler Çerçevesinin Sistematik Literatür Taraması

Dinamik yetenekler literatürünün erken dönem çalışmalarında yazarlar dinamik yetenekleri bir bütün olarak ele alıp üç temel alt boyut üzerinden açıklamışlardır. Ancak zaman içerisinde hem kavramsal hem de ampirik çalışmaların artmasıyla birlikte hızla değişen ve çevresel belirsizliğin yüksek olduğu ortamlarda firmalara rekabet üstünlüğü yaratabilecek tüm yetenekler ayrı ayrı dinamik yetenek olarak ele alınmıştır. Bu durum özellikle son on yıl içerisinde daha önce dinamik yetenek olarak adlandırılmayan pek çok farklı yeteneğin farklı yazarlar tarafından dinamik yetenek olarak kabul edilmesine ve ampirik olarak test edilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda dinamik yetenekler çerçevesinde yayımlanan makalelerin yıllara göre tasnifini yapmak, çalışmaları kavramsal ve ampirik olarak sınıflandırarak dinamik yeteneklerin gelişim sürecini incelemek amacıyla sistematik literatür taraması yapılmıştır. Sistematik literatür taramalarının tıp bilimlerinde nispeten uzun bir geleneği vardır (Moher vd., 2009). Ancak milenyumun başlangıcından bu yana yönetim araştırmalarında da sıklıkla kullanılmaya başlanmış ve daha sık benimsenmiştir (Hiebl, 2021, s. 2). Sistematik literatür incelemeleri, bilgiyi iletirmek, teori geliştirmeyi kolaylaştırmak ve yeni araştırma alanlarını ortaya çıkarmak

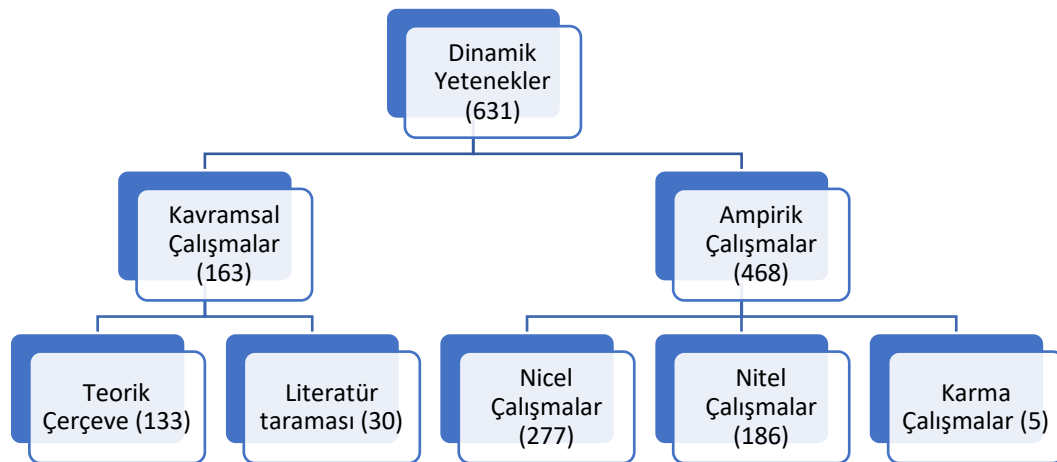
amacıyla yapılan çalışmalardır (Buzzao & Rizzi, 2021; Webster & Watson, 2002). Frank ve Hatak (2014) sistematik literatür taramasını literatürü analiz eden, sentezleyen, mevcut bilgiyi özetleyen, kategorize eden ve sorgulayan bir "bilgi haritası" olarak ele alır. Dinamik yetenekler alanında yapılan çalışmaların hızlanması göz önüne alındığında, titizliği, inceleme süreci, kullanılan kriterlerin yanı sıra arama ve analizdeki her adımın raporlanması yoluyla şeffaf bir yöntem olması nedeniyle sistematik literatür taraması tercih edilmiştir (Eriksson, 2014; Tranfield vd., 2003). Çalışmanın dinamik yetenekler çerçevesinin ilk yılından itibaren tüm SSCI endekli dergilerde yayınlanan makaleleri kapsamı ve incelenen makale sayısının oldukça fazla olması da sistematik literatür taramasının tercih edilmesinin bir diğer nedenidir.

Araştırmanın Yöntemi

Sistematik literatür taramasında analize tabi tutulacak makalelerin seçiminde "Web of Science Core Collection Database" arama motoru kullanılmıştır. Bu arama portalının kullanılmasının nedeni en etkili veri toplama aracı olmasının yanı sıra literatür taraması için kullanılan en güncel ve güvenilir veri tabanı olarak kabul edilmesidir (Falagas vd., 2008; Rialti vd., 2019). Sosyal bilimler alanında "Social Sciences Citation Index-SSCI" kapsamında bulunan tüm dergiler araştırma kapsamına dahil edilmiştir. Araştırmada Teece ve meslektaşlarının yayınladıkları temel makalenin yayım yılı (1997) başlangıç yılı olarak belirlenmiş ve günümüze kadar (Eylül 2022) olan zaman aralığı incelenmiştir. 1997-2022 yılları arasında makale başlığında "dynamic capability" ya da "dynamic capabilities" kelimelerinden herhangi birini içeren makaleler aranmıştır. Arama makrosu "dynamic capability*" (Title) şeklinde oluşturulmuştur. Çıkan sonuçlar içerisinde "management" alanı kapsamında değerlendirilen ve yazım dili İngilizce makaleler analize tabi tutulmuş ve bu kapsamda 706 makale belirlenmiştir. Belirlenen 706 makalenin özet kısımları okunmuş, yönetim alanı dışında olduğu belirlenen 77 makale kapsam dışı bırakılmış ve mevcut 631 makale incelenmiştir. İncelenen makaleler öncelikle kavramsal ya da ampirik olmalarına göre tasnif edilmiş daha sonra kavramsal çalışmalar içerisinde yapılan literatür tarama makaleleri ayrıştırılmıştır. Ampirik çalışmalarda nicel ve nitel olarak sınıflandırılmış ve Şekil 3'de belirtilmiştir.

Şekil 3

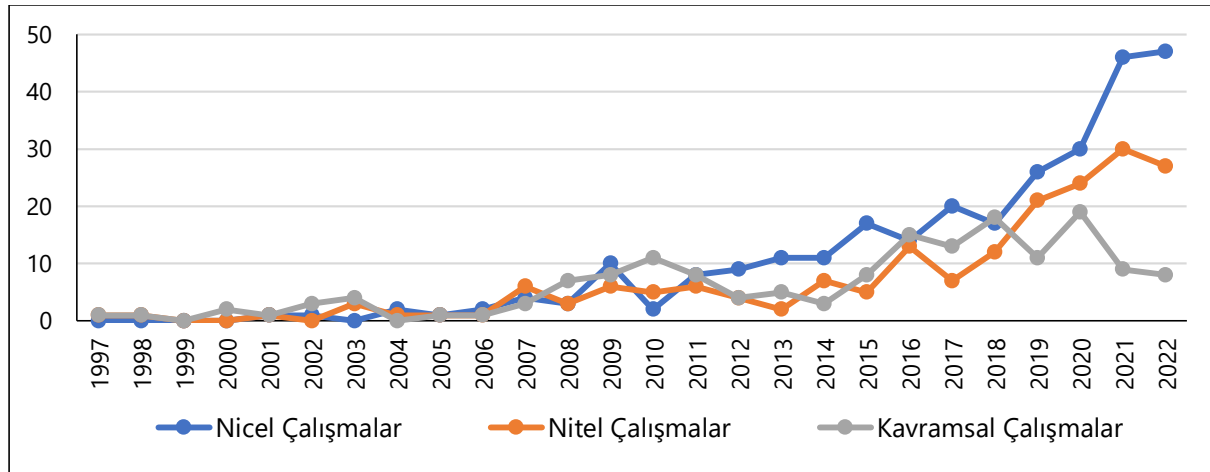
Dinamik Yetenekler Literatüründe Web of Science'da Yayınlanan Makalelerin Türleri

Şekil 3’de gözlemlendiği üzere yapılan ampirik çalışmaların sayısı kavramsal çalışmalara göre daha fazladır. Literatür taraması kapsamında 277 nicel, 186 nitel ve 5 karma çalışma olmakla beraber toplam 468 ampirik makale ele alınmıştır. 30 literatür taraması olan toplam 163 kavramsal tartışma makalesi incelenmiştir. İncelenen makalelerin tamamı bir tablo halinde çalışma sonunda verilmiştir (Bkz. Ek 1). Grafik 1 üzerinde dinamik yetenekler alanında yapılan makalelerin yıllar içerisindeki artış miktarı gösterilmiştir. Dinamik yetenekler yazınında yapılan çalışmalarda her geçen yıl artış gözlemlenmekle beraber literatürün ilk yıllarında daha çok kavramsal çalışmalar öne çıkarken özellikle son on yıl içerisinde ampirik çalışmaların arttığı tespit edilmiştir. Erken dönem çalışmalarında kavramların netleşmesi ve boyutların belirlenmesi amacıyla kavramsal makalelerin daha fazla olması beklenen bir durumdur. Son dönemde ise dinamik yetenekler literatüründe yapılan kavramsal tartışmalarının erken döneme göre daha stabil hale geldiğini ve kavramsal çalışmalarda şekillenen önermelerin ampirik çalışmalarla test edilmesinin hızlandığı tespit edilmiştir. Alanda nicel çalışmaların genel olarak nitel çalışmalara göre daha fazla olması bir diğer bulgudur.

Grafik 1

Dinamik Yetenekler Alanında Yayımlanan Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı

Grafik 1 incelendiğinde özellikle 2019 yılıyla beraber ampirik çalışmaların dramatik bir şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Bunun bir nedeni olarak yazarların dinamik yetenekleri kapsayıcı bir ana kavram olarak ele alarak daha önce tartışılan çeşitli kavramları dinamik yetenek olarak kabul etmeleri ve bu kavramları farklı kavramlarla ampirik olarak test edilecek şekilde ilişkilendirmelerindendir. Bu bağlamda yapmış olduğumuz literatür taramasıyla tespit edilen ve son on yıl içerisinde Tecee'nin temel makalesi doğrultusunda belirlenen üç boyut haricinde farklı yazarlar tarafından dinamik yetenekler perspektifiyle ele alınıp firmaların dinamik yeteneği olarak kavramsallaştırılan yeteneklerin bir listesi Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3

Stratejik Yönetim Yazınında Dinamik Yetenek Olarak Ele Alınan Kavramlar

Dinamik Yetenekler	Alt Boyutları	Yazar(lar)
Sürdürülebilir Dinamik Yetenek		Liboni vd. 2022
Tedarik Zinciri Entegrasyonu	Fiziksel entegrasyon Bilgi entegrasyonu Finansal entegrasyon	Novais vd. 2020
Tedarik Zinciri Entegrasyonu	İç entegrasyon Dış entegrasyon	Song & Song, 2020
Teknolojik Yetenekler		Poudel vd. 2019 Zahra, 2020
Dijital Dönüşüm Yeteneği	Dijital bilgili ve beceriler Eylem ve etkileşim koşulları Dijital yoğunluk	Sousa-Zomer vd. 2020
Talep Planlama Süreci	Talep planlamasının amacının belirlenmesi Veri toplama Talep tahmini Tahminleri iletip arz ile talebi senkronize etmek	Swierczek, 2020
Değişim İçin Örgütsel Yetenek		Sanchez-Medina, 2020
Stratejik Esneklik		Bouhaleb & Smida, 2020 Guo & Cao, 2014 Liao vd. 2019
Sosyal Sermaye	Yapısal sosyal sermaye İlişkisel sosyal sermaye	Sheng & Hartmann, 2019
Çevre Yönetim Yeteneği		Carbone vd. 2019
Örgütsel Yenilenme		Mu vd. 2019
Operasyonel Yanıt Verme		Sahi vd. 2019
Örgütsel Değişim	Teknik değişim Yönetimsel değişim	Chen vd. 2018
Bilgi Taraması		Brandon-Jones & Knoppen, 2018
Pazar Algılama Yeteneği		Aslam vd. 2018
Tedarik Zinciri Çevikliği		
Tedarik Zinciri Uyarlanabilirliği		
Tedarik Zinciri Çevikliği	Müşteri cevabı Talep cevabı Ortak planlama	Chiang vd. 2012
Marka Yönetimi Uygulamaları		Tatoglu vd. 2018
Sürekli İyileştirme	Süreç yönetimi Liderin katılımı İyileştirme yönelimi	Galeazzo vd. 2017
Tedarikçi İlişkilerinde Ağ Yeteneği	Tedarikçi ilişkisi başlatma yeteneği Tedarikçi ilişkisi geliştirme yeteneği Tedarikçi ilişkisi bitirme yeteneği	Mitrega vd. 2017
Hastane Görünürlüğü	Algılama için görünürlük Öğrenme için görünürlük Koordinasyon için görünürlük Entegrasyon için görünürlük	Mandal, 2017
Girişimci Yönelimi	Risk alma Yenilikçilik proaktifliği	Bouncken vd. 2016
Uluslararası Girişimci Yönelimi	Risk alma Yenilikçilik proaktifliği	Swoboda & Olejnik, 2014

Dinamik Yetenekler	Alt Boyutları	Yazar(lar)
Bilgi Entegrasyonu	Ortak anlamlandırma Ortak karar verme	Revilla & Knoppen, 2015
Strateji Yönelimi	Pazar yönelimi Teknoloji yönelimi	Liu & Chen, 2015
Yenilik Yeteneği		Fleury vd. 2013
Kurumsal İlişki Sermayesi	Kurumsal ilişki sermayesi İşbirlikçi örgütsel öğrenme İşbirliğine dayalı yenilikçi kapasite	Agarwal & Selen, 2013
Yeni Ürün Geliştirme		Parente vd. 2011
İttifak Yönetme Yeteneği	Deneyim Yetenekler Proaktivite	Rocha-Goncalves & da Conceição Gonçaves, 2011
Uluslararası Ortak Girişim Yeteneği	Yetenek geliştirme Yetenekten yararlanma	Zhan & Luo, 2008
Organizasyonel Stratejik Yetenek Ar-Ge Yenilikçi Yeteneği		Yu-yuan Hung vd. 2007
Yeni Ürün Geliştirme Ortaklığı	Kapasitesi Koordinasyon Yeteneği Kolektif Akıl	Ettlie & Pavlou, 2006
Bilgi Tabanlı Dinamik Yetenekler	Bilgi edinme yetenekleri Bilgi paylaşım yetenekleri	Khaksar vd. 2020, Zheng vd. 2011
Bilgi Tabanlı Dinamik Yetenekler	Absorptivite yeteneği Jenerasyon yeteneği Depolama kapasitesi Adaptasyon yeteneği	Gonzalez & Melo, 2019
Sürdürülebilirlik Odaklı Dinamik Yetenek	Dış kaynak entegrasyonu İç kaynak entegrasyonu	Dangelico vd. 2017
Bilgi Teknolojileri Özellikli Dinamik Yetenekler	Algılama Ele geçirme Yeniden yapılandırma Entegrasyon Koordinasyon Öğrenme	Ilmudeen vd. 2020
İttifak Öğrenme Süreci	Bilgi artikülasyonu Bilgi kodlaması Bilgi paylaşımı Bilgi içselleştirme	Kale & Singh, 2007
İş İlişkisi Süreç Yönetimi	Yeni ilişkiler başlatma İş ortağı geliştirme İlişkileri sonlandırma	Mitrega & Pfajfar 2015

Tablo 3’de de görüldüğü üzere dinamik yetenekler çerçevesi stratejik yönetim yazınında daha genel bir üst kavram olarak kabul edilmiş ve firmaların özellikle değişimin hızlı ve yoğun olduğu dönemlerde rekabet avantajı elde etmesini sağlayacak tüm yeteneklerin farklı yazarlar tarafından dinamik yetenekler olarak kavramsallaştırıldığı görülmektedir. Dinamik yetenek olarak kabul edilen kavramlarda yazarların özellikle söz konusu kavramların bütünleştirme, dönüşüm, fırsatları algılama, değişime cevap verme, bilginin hızlı paylaşımı gibi temel özelliklere vurgu yaptığı görülmektedir.

6. Sonuç

Dinamik yetenekler çerçevesi erken dönem çalışmalarında yazarlar daha çok örgütlerin yeteneklerini sıradan ve dinamik yetenek ayırımına giderek belirlemeye ve dinamik yeteneklerin sıradan yeteneklerden farkını açıklamaya çalışmışlardır. Bu dönemde yapılan çalışmalarda dinamik yeteneklerin temel argümanları netleştirilmeye çalışılmış, hızlı değişen çevrelerde stratejik rekabet üstünlüğünü sağlayacak yeteneklerin belirlenmesi vurgusu bu dönemde yapılarak kaynak temelli görüş ve rekabetçi güçler yaklaşımı gibi yaklaşımından farkı ortaya konmuştur. Dinamik yetenekler çerçevesinin öncül çalışmalarında örgütlerin değerli, nadir, taklit ve ikame edilemez kaynak demeti olarak ele alan kaynak tabanlı görüş yaklaşımın, söz konusu kaynak demetinin, çevrenin değişmesiyle birlikte kaçınılmaz olarak uğradığı erozyonu açıklamada yetersiz kalmasına vurgu yapılmaktadır (Eisenhardt & Brown, 1999; Teece vd., 1997; Teece, 2000). Dinamik yetenekler, kaynak tabanlı görüşün aksine çevresel değişimin örgüt üzerindeki rolüne vurgu yapmaktadır. Örgütün mevcut kaynaklarını çevresel faktörlere göre yeniden yapılandırabilme kapasiteleri şeklinde ifade edilen dinamik yetenekler, örgütün rekabet avantajına sahip olmasının ve diğer örgütlere kıyasla daha üstün performans çıktıklarına ulaşmanın kaynağı olarak görülmektedir (Ambrosini & Bowman, 2009).

Erken dönem çalışmalarının büyük bir bölümü daha çok kavramsal çerçeveyi belirlemek amacıyla yapılan ve ampirik destekten yoksun olan çalışmalardır. Bu dönemde dinamik yeteneklerin tanımı çeşitli yazarlar tarafından farklı biçimlerde yapılmış, dinamik yetenekleri oluşturan boyutların belirlenmesi ve isimlendirilmesinde çok fazla alternatif oluşturulmuştur. Bu durumun dinamik yetenekler çerçevesinin erken dönem çalışmalarında yapılan kavramsallaştırılmalarda anlam karmaşasına neden olduğu görülmektedir. Stratejik yönetim alanında henüz çok yeni bir çerçeve olan dinamik yeteneklerin ilk yıllarında görülen bu anlam karmaşası gayet doğal olmakla birlikte zaman içerisinde yapılan kavramsal çalışmaların artmasıyla bir nebze olsun azalmış ve kavramsal çalışmalar iki ana akım etrafında toplanmaya başlanmıştır. Bu iki ana akımın erken dönem çalışmalarında literatüre yön verdiğini söylemek mümkündür. Erken dönem çalışmalarında iki ana akımın farkları sayıca fazla olmasa da doğası gereği kritiktir. Wilden ve arkadaşları (2016), bu iki kampın 2012'den beri birbirine daha yakın hareket ettiğini ifade etmektedirler. Bu yakınlaşmanın kısmen Peteraf ve diğerlerinin (2013) bütünleştirici bakış açısına bağlı olabileceği konusunda yorumlar da söz konusudur (Kump vd., 2019). Benzer şekilde Schilke ve arkadaşlarının (2018) 298 makalenin içerik analizini yaptıkları çalışmalarında da alanda önemli bir kavramsal yakınlaşma olduğu ifade edilmiştir.

Alanda gerçekleşen kavramsal yakınlaşmayla birlikte son dönem yapılan çalışmalarda dinamik yetenekler çerçevesinin teorik alt yapısının netleştiğini ve stratejik yönetim literatüründe baskın paradigma haline geldiğini söylemek mümkündür (Eriksson, 2013; Laaksonen & Peltoniemi, 2018; Peteraf vd., 2013; Schilke vd., 2018). Dinamik yetenekler çerçevesinin firmalara rekabet üstünlüğü sağlayacak yeteneklerin belirlenmesi ve geliştirilmesi vurgusu bu alanda yapılan ampirik çalışmalarında dinamik yetenekler ile performans arasındaki ilişkilere odaklanmasına neden olmuştur (Bag vd., 2020; Eriksson, 2014; Fainshmidt vd., 2016; Novais vd., 2020). Çalışmaların büyük bir kısmı firmaların ekonomik/finansal performansına odaklanırken (Dangelico vd., 2017; Flatten vd., 2011; Fosso Wamba & Akter, 2019; G. Song & Song, 2021; Ilmudeen vd., 2020; Jiang vd., 2015; Ko & Liu, 2017; Lee & Rha, 2016; Malik & Kotabe, 2009; Mitrega vd., 2017; Sánchez-Medina, 2020; Sousa-Zomer vd., 2020; Wong, 2013; Zhou vd., 2019) bazı çalışmalar yenilikçi performans ve yeni ürün performansına (Bouncken vd., 2016; Gumusluoglu & Acur, 2016; J. Zhang & Wu, 2017; Li-Ying vd., 2016; Liao vd., 2009; Y. Liu

vd., 2018; Pavlou & El Sawy, 2011; T. C. Liu & Chen, 2015) veya rekabet avantajına (Chinho Lin & Tsai, 2016; Li, Shan, Luo vd., 2019; Qiu vd., 2020; Wu & Holsapple, 2015) odaklanmıştır.

Dinamik yeteneklerle ilgili yapılan çalışmaların neredeyse tamamında analiz düzeyi firma düzeyi olarak belirlenmektedir. Ancak dinamik yeteneklerin her geçen gün çeşitlenmesi ve artmasıyla birlikte söz konusu analiz düzeyini sadece firmalarla sınırlandırmak yerine firmalar arası ağlar seviyesine çıkarmak mümkündür. Dinamik yetenekler çerçevesinde bu konuda kavramsal tartışmalar yapılmaktadır (Jucevičius & Jucevičienė, 2022) ve gelecekte firmalar arası düzeyde ampirik çalışma yapılmasını önermekteyiz. Örneğin stratejik topluluk temelli ağlar üzerine yapılabilecek ampirik araştırmalarda firmalar ve bilgi üreten kurumlar (üniversiteler, araştırma enstitüleri) arasındaki işbirliğini dikkate alarak dinamik yeteneklerin etkisi incelenebilir.

Firmaların bilgi teknolojileri kapsamında büyük verilerden nasıl yararlanabileceği konusunda dinamik yeteneklerin etkisi ampirik olarak test edilmemiş ancak kavramsal olarak ele alınmıştır (Majhi vd., 2021a). Bu perspektif doğrultusunda ampirik çalışmalarla dinamik yeteneklerin etkisi araştırılması mümkündür.

Firmaların uluslararasılaşma sürecinde dinamik yeteneklerin rolüne dair yapılan kavramsal çalışmalara (Riviere vd., 2020) ek olarak ampirik çalışmalarında yapılması gerekmektedir. Gelecekteki çalışmalar için örneğin çok uluslu işletmelerin genel merkezinde öğrenmenin nasıl gerçekleştiği ve öğrenme sonucunda oluşan bilginin yukarıdan aşağı yayılmasında dinamik yeteneklerin rolüne dair ampirik çalışmalar yapılması mümkündür.

Dinamik yetenekler literatürü özünde yöneticileri, çevrede ortaya çıkan değişiklikleri algılamaya ve anlamlandırmaya, potansiyel fırsatları hızla yakalamaya ve çevresel uygunluğu sürdürmek için organizasyonlarını dönüştürmeye çağırır. Ancak literatürde hangi dinamik yeteneklerin doğrudan değişime hazır olduğuyla ilişkili ampirik bir çalışma söz konusu değildir, söz konusu boşluğu dolduracak ampirik çalışmaların yapılmasını önermekteyiz.

Alanda farklı yazarlar tarafından dinamik yetenek olarak kabul edilen firma yeteneklerin artması her ne kadar dinamik yetenekler çerçevesinin zenginleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunuyor olsa da firmaların hangi dinamik yeteneklerinin firma performansına etkisinin olacağı, hangi dinamik yeteneklerin çevresel belirsizliğin yoğun olduğu koşullarda daha etkili olacağı konusu hala netleşmemiştir. Bu bağlamda özellikle Türkiye gibi çevresel dinamizmin fazla olduğu ve çevresel belirsizliğin yoğun olduğu gelişmekte olan ülkelerdeki yapılacak olan ampirik çalışmaların literatüre önemli katkı vermesi mümkündür.

Sonuç olarak bu çalışmada dinamik yetenekler çerçevesinin tarihsel gelişimi irdelenmiş, sistematik literatür taraması yapılarak literatürde yapılan teorik ve ampirik çalışmalar tespit edilmiştir. Son dönemde dinamik yetenek çerçevesinin stratejik yönetim alanında hakim çerçeve olduğu görülmektedir. Dinamik yeteneklerin üst bir kavram olarak kabul edilmeye başlanmasıyla beraber alanda çeşitliliğin arttığı gözlemlenmiştir. Literatür taraması sonucunda alanda ampirik olarak test edilmesi gereken açıklar tespit edilmeye çalışılmış ve bu açıklar gelecek çalışmalar için önerilmiştir. Bu çalışmanın okuyuculara hem dinamik yetenekler çerçevesinin tarihsel sürecini kavramaları açısından hem alanda yapılan çalışmalarını kolay tespit etmeleri açısından hemde alanda çalışılması muhtemel boşlukları önermesi açısından katkı vermesini beklemekteyiz.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Olcaş Bektaş Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %33,4

Erkan Erdemir Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %33,3

Yücel Sayılar Kavram/fikir; Tasarım; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %33,3

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

Yıldız ile işaretili kaynaklar meta-analizde kullanılan makaleleri göstermektedir.

- *Acosta-Prado, J. C., & Tafur-Mendoza, A. A. (2022). Examining the mediating role of dynamic capabilities in the relationship between information and communication technologies and sustainable performance. *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*. <https://doi.org/10.1108/VJKMS-10-2021-0257>
- *Adam, A., Lindahl, G., & Leiringer, R. (2020). The dynamic capabilities of public construction clients in the healthcare sector. *International Journal of Managing Projects in Business*, 13(1), 153–171. <https://doi.org/10.1108/IJMPB-06-2018-0111>
- *Adhlatna, A., Fachrunnisa, O., Nurhidayati, & Rahayu, T. (2022). Creating digital ecosystem for small and medium enterprises: the role of dynamic capability, agile leadership and change readiness. *Journal of Science and Technology Policy Management*. <https://doi.org/10.1108/JSTPM-12-2020-0171>
- Adner, R., & Helfat, C. E. (2003). Corporate effects and dynamic managerial capabilities. *Strategic Management Journal*, 24(10 SPEC ISS.), 1011–1025. <https://doi.org/10.1002/smj.331>
- *Agarwal, R., & Selen, W. (2009). Dynamic capability building in service value networks for achieving service innovation. *Decision Sciences*, 40(3), 431–475. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5915.2009.00236.x>
- *Agarwal, R., & Selen, W. (2013). The incremental and cumulative effects of dynamic capability building on service innovation in collaborative service organizations. *Journal of Management and Organization*, 19(5), 521–543. <https://doi.org/10.1017/jmo.2014.5>
- *Aghimien, D., Aigbavboa, C., & Matabane, K. (2021). Dynamic capabilities for construction organizations in the fourth industrial revolution era. *International Journal of Construction Management*. <https://doi.org/10.1080/15623599.2021.1940745>
- *Agwunobi, A., & Osborne, P. (2016). Dynamic capabilities and healthcare: A framework for enhancing the competitive advantage of hospitals. *California Management Review*, 58(4), 141–161. <https://doi.org/10.1525/CMR.2016.58.4.141>
- *Ahmad, B., Shafique, I., Qammar, A., Ercek, M., & Kalyar, M. N. (2022). Prompting green product and process innovation: examining the effects of green transformational leadership and dynamic capabilities. *Technology Analysis and Strategic Management*. <https://doi.org/10.1080/09537325.2022.2071692>
- *Ahmadi, H., & O’Cass, A. (2018). Transforming entrepreneurial posture into a superior first product market position via dynamic capabilities and TMT prior start-up experience. *Industrial Marketing Management*, 68(September), 95–105. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2017.10.008>
- *Ahn, J. M., Mortara, L., & Minshall, T. (2018). Dynamic capabilities and economic crises: Has openness enhanced a firm’s performance in an economic downturn? *Industrial and Corporate Change*, 27(1), 49–63. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTX048>
- *Ajgaonkar, S., Neelam, N. G., & Wiemann, J. (2022). Drivers of workforce agility: a dynamic capability perspective. *International Journal of Organizational Analysis*, 30(4), 951–982. <https://doi.org/10.1108/IJOA-11-2020-2507>
- *Akenroye, T. O., Owens, J. D., Elbaz, J., & Durowoju, O. A. (2020). Dynamic capabilities for SME participation in public procurement. *Business Process Management Journal*, 26(4), 857–888. <https://doi.org/10.1108/BPMJ-10-2019-0447>
- *Akhtar, P., Ullah, S., Amin, S. H., Kabra, G., & Shaw, S. (2020). Dynamic capabilities and environmental sustainability for emerging economies’ multinational enterprises. *International Studies of Management and Organization*, 50(1), 27–42. <https://doi.org/10.1080/00208825.2019.1703376>
- *Akpan, E. E., Johnny, E., & Sylva, W. (2022). Dynamic capabilities and organizational resilience of manufacturing firms in Nigeria. *Vision*, 26(1), 48–64. <https://doi.org/10.1177/0972262920984545>
- *Albort-Morant, G., Leal-Rodríguez, A. L., Fernández-Rodríguez, V., & Ariza-Montes, A. (2018). Assessing the origins, evolution and prospects of the literature on dynamic capabilities: A bibliometric analysis. *European Research on Management and Business Economics*, 24(1), 42–52. <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2017.06.004>

- *Alford, P., & Duan, Y. (2018). Understanding collaborative innovation from a dynamic capabilities perspective. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(6), 2396–2416. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-08-2016-0426>
- *Alinaghian, L., Kim, Y., & Srari, J. (2020). A relational embeddedness perspective on dynamic capabilities: A grounded investigation of buyer-supplier routines. *Industrial Marketing Management*, 85, 110–125. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2019.10.003>
- *Alinaghian, L., & Razmdoost, K. (2018). How do network resources affect firms' network-oriented dynamic capabilities? *Industrial Marketing Management*, 71, 79–94. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2017.12.006>
- *Altintas, G., Ambrosini, V., & Gudergan, S. (2022). MNE dynamic capabilities in (un)related diversification. *Journal of International Management*, 28(1). <https://doi.org/10.1016/J.INTMAN.2021.100889>
- *Alves, A. C., Barbieux, D., Reichert, F. M., Tello-Gamarra, J., & Zawislak, P. A. (2017). Innovation and dynamic capabilities of the firm: Defining an assessment model. *RAE Revista de Administracao de Empresas*, 57(3), 232–244. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020170304>
- *Alzate, I. C., Manotas, E. C., Manotas, E. M., & Boada, A. (2022). Impact of supply chain dynamic capabilities (SCDC) and horizontal collaboration over supply chain resilience for SME's sustainability in emerging economies. *Polish Journal of Management Studies*, 25(2), 72–92. <https://doi.org/10.17512/PJMS.2022.25.2.05>
- *Ambrosini, V., & Bowman, C. (2009). What are dynamic capabilities and are they a useful construct in strategic management? *International Journal of Management Reviews*, 11(1), 29–49. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2008.00251.x>
- *Ambrosini, V., Bowman, C., & Collier, N. (2009). An exploration of how firms renew their resource base. *British Journal of Management*, 20(1), 9–24. <https://dspace.lib.cranfield.ac.uk/bitstream/handle/1826/3311/Bowman - Dynamic Capabilities - BJM.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
- Amit, R., & Schoemaker, P. J. H. (1993). Strategic assets and organizational rent. *Strategic Management Journal*, 14(1), 33–46. <https://doi.org/10.1002/smj.4250140105>
- *Anand, G., Ward, P. T., Tatikonda, M. V., & Schilling, D. A. (2009). Dynamic capabilities through continuous improvement infrastructure. *Journal of Operations Management*, 27, 444–461. <https://doi.org/10.1016/j.jom.2009.02.002>
- *Anand, J., Oriani, R., & Vassolo, R. S. (2010). Alliance activity as a dynamic capability in the face of a discontinuous technological change. *Organization Science*, 21(6), 1213–1232. <https://doi.org/10.1287/ORSC.1090.0502>
- *Andreeva, T., & Ritala, P. (2016). What are the sources of capability dynamism? Reconceptualizing dynamic capabilities from the perspective of organizational change. *Baltic Journal of Management*, 11(3), 238–259. <https://doi.org/10.1108/BJM-02-2015-0049>
- *Araújo, G. R., Kato, H. T., & Del Corso, J. M. (2022). Dynamic capabilities, strategic planning and performance: a virtuous and mutually reinforcing cycle. *Journal of Management & Organization*, 28(5), 1116–1132. <https://doi.org/10.1017/JMO.2022.33>
- *Arend, R. J. (2013). Ethics-focused dynamic capabilities: A small business perspective. *Small Business Economics*, 41(1), 1–24. <https://doi.org/10.1007/s11187-012-9415-2>
- *Arend, R. J. (2014). Entrepreneurship and dynamic capabilities: How firm age and size affect the “capability enhancement-SME performance” relationship. *Small Business Economics*, 42(1), 33–57. <https://doi.org/10.1007/S11187-012-9461-9>
- *Arend, R. J. (2015). Mobius' edge: Infinite regress in the resource-based and dynamic capabilities views. *Strategic Organization*, 13(1), 75–85. <https://doi.org/10.1177/1476127014563051>
- Arend, R. J., & Bromiley, P. (2009). Assessing the dynamic capabilities view: Spare change, everyone? *Strategic Organization*, 7(1), 75–90. <https://doi.org/10.1177/1476127008100132>
- *Arend, R. J., & Bromiley, P. (2009). Assessing the Dynamic Capabilities View: Spare Change, Everyone? *Strategic Organization*, 7(1), 75–90. <https://doi.org/10.1177/1476127008100132>
- *Argote, L., & Ren, Y. (2012). Transactive Memory Systems: A Microfoundation of Dynamic Capabilities. *Journal of Management Studies*, 49(8), 1375–1382. <https://doi.org/10.1111/J.1467-6486.2012.01077.X>
- *Arikan, I., Koparan, I., Arikan, A. M., & Shenkar, O. (2022). Dynamic capabilities and internationalization of authentic firms: Role of heritage assets, administrative heritage, and signature processes. *Journal of International Business Studies*, 53(4), 601–635. <https://doi.org/10.1057/S41267-019-00261-5>
- *Arndt, F. (2011). Assessing dynamic capabilities: Mintzberg's schools of thought. *South African Journal of Business Management*, 42(1), 1–18. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000289764100001>
- *Arndt, F., & Bach, N. (2015). Evolutionary and Ecological conceptualization of dynamic capabilities: Identifying elements of the Teece and Eisenhardt schools. *Journal of Management and Organization*, 21(5), 701–704. <https://doi.org/10.1017/JMO.2015.22>
- *Arndt, F., & Pierce, L. (2018). The behavioral and evolutionary roots of dynamic capabilities. *Industrial and Corporate Change*, 27(2), 413–424. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTX042>
- *Arndt, F., Fourné, S. P. L., & MacInerney-May, K. (2018). The merits of playing it by the book: Routine versus deliberate learning and the development of dynamic capabilities. *Industrial and Corporate Change*, 27(4), 723–743. <https://doi.org/10.1093/icc/dty005>
- *Arora, S. K., Li, Y., Youtie, J., & Shapira, P. (2020). Measuring dynamic capabilities in new ventures: exploring strategic change in US green goods manufacturing using website data. *Journal of Technology Transfer*, 45(5), 1451–1480. <https://doi.org/10.1007/S10961-019-09751-Y>
- *Arranz, N., Arroyabe, M., Li, J., & Fernandez de Arroyabe, J. C. (2020). Innovation as a driver of eco-innovation in the firm: An approach from the dynamic capabilities theory. *Business Strategy and the Environment*, 29(3), 1494–1503. <https://doi.org/10.1002/BSE.2448>
- *Arun, K., & Yildirim Ozmutlu, S. (2022). Narratives of environmental munificence of 3PL firms on the relationship between dynamic capabilities, strategic management and organizational performance. *Journal of Strategy and Management*, 15(1), 96–118. <https://doi.org/10.1108/JSMA-01-2021-0019>
- *Ashiru, F., Adegbite, E., Nakpodia, F., & Koporcic, N. (2022). Relational governance mechanisms as enablers of dynamic capabilities in Nigerian SMEs during the COVID-19 crisis. *Industrial Marketing Management*, 105, 18–32. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2022.05.011>

- *Asif, M. (2020). Strategic leadership and ambidextrous learning: Exploring the role of dynamic capabilities and intellectual capital. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 12(1), 1–14. <https://doi.org/10.1108/IJQSS-03-2019-0034>
- *Asija, A., & Ringov, D. (2021). Dynamic capabilities: The role of board monitoring and managerial incentives. *BRQ Business Research Quarterly*, 24(4), 268–280. <https://doi.org/10.1177/2340944420916309>
- Aslam, H., Blome, C., Roscoe, S., & Azhar, T. (2018). Dynamic supply chain capabilities: how market sensing, supply chain agility and adaptability affect supply chain ambidexterity. *International Journal of Operations and Production Management*, 38(12), 226–275.
- *Athreye, S., Kale, D., & Ramani, S. V. (2009). Experimentation with strategy and the evolution of dynamic capability in the Indian pharmaceutical sector. *Industrial and Corporate Change*, 18(4), 729–759. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTP024>
- *Augier, M., & Teece, D. J. (2008). Strategy as evolution with design: The foundations of dynamic capabilities and the role of managers in the economic system. *Organization Studies*, 29(8–9), 1187–1208. <https://doi.org/10.1177/0170840608094776>
- *Augier, M., & Teece, D. J. (2009). Dynamic capabilities and the role of managers in business strategy and economic performance. *Organization Science*, 20(2), 410–421. <https://doi.org/10.1287/orsc.1090.0424>
- *Azadegan, A., Bush, D., & Dooley, K. J. (2008). Design creativity: Static or dynamic capability? *International Journal of Operations and Production Management*, 28(7), 636–662. <https://doi.org/10.1108/01443570810881794>
- *Babaei, M., & Aghdassi, M. (2022). Measuring the dimensions of quality in service innovation: A dynamic capability and organisational competency perspective. *Total Quality Management and Business Excellence*, 33(3–4), 434–466. <https://doi.org/10.1080/14783363.2020.1861933>
- *Bag, S., Gupta, S., & Luo, Z. (2020). Examining the role of logistics 4.0 enabled dynamic capabilities on firm performance. *International Journal of Logistics Management*, 31(3), 607–628. <https://doi.org/10.1108/IJLM-11-2019-0311>
- *Barba-Sanchez, V., & Atienza-Sahuquillo, C. (2010). Integration of the environment in managerial strategy: Application of the resource-based theory of competitive advantage, dynamic capabilities and corporate social responsibilities. *African Journal of Business Management*, 4(6), 1155–1165. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000279636200039>
- *Barbero, J. L., Ramos, A., & Chiang, C. (2017). Restructuring in dynamic environments: A dynamic capabilities perspective. *Industrial and Corporate Change*, 26(4), 593–615. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTW042>
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99–120. <https://doi.org/10.1177/014920639101700108>
- *Barrales-Molina, V., Bustinza, Ó. F., & Gutiérrez-Gutiérrez, L. J. (2013). Explaining the Causes and Effects of Dynamic Capabilities Generation: A Multiple-Indicator Multiple-Cause Modelling Approach. *British Journal of Management*, 24(4), 571–591. <https://doi.org/10.1111/J.1467-8551.2012.00829.X>
- *Barreto, I. (2010). Dynamic capabilities: A review of past research and an agenda for the future. *Journal of Management*, 36(1), 256–280. <https://doi.org/10.1177/0149206309350776>
- *Barros, I., Hernangómez, J., & Martin-Cruz, N. (2016). A theoretical model of strategic management of family firms. A dynamic capabilities approach. *Journal of Family Business Strategy*, 7(3), 149–159. <https://doi.org/10.1016/J.JFBS.2016.06.002>
- *Basile, A., & Faraci, A. (2015). Aligning management model and business model in the management innovation perspective the role of managerial dynamic capabilities in the organizational change. *Journal of Organizational Change Management*, 28(1), 43–58. <https://doi.org/10.1108/JOCM-10-2013-0199>
- *Battaglia, D., & Neirotti, P. (2022). Dealing with the tensions between innovation and internationalization in SMEs: A dynamic capability view. *Journal of Small Business Management*, 60(2), 379–419. <https://doi.org/10.1080/00472778.2020.1711635>
- *Battisti, M., & Deakins, D. (2017). The relationship between dynamic capabilities, the firm’s resource base and performance in a post-disaster environment. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, 35(1), 78–98. <https://doi.org/10.1177/0266242615611471>
- *Battleson, D. A., West, B. C., Kim, J., Ramesh, B., & Robinson, P. S. (2016). Achieving dynamic capabilities with cloud computing: An empirical investigation. *European Journal of Information Systems*, 25(3), 209–230. <https://doi.org/10.1057/EJIS.2015.12>
- *Baumbach, S., Oberlaender, A. M., Roeglinger, M., & Rosemann, M. (2020). Dynamic capabilities for opportunity exploration: insights from an explorative case study. *International Journal of Entrepreneurial Venturing*, 12(6), 585–616. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000607811900001>
- Bektaş, O., Erdemir, E., & Sayılar, Y. (2020). Stratejik yönetim yazınında dinamik yetenekler kavramının gelişiminin bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmesi. 28. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, 1004–1018.
- *Bendig, D., Strese, S., Flatten, T. C., da Costa, M. E. S., & Brettel, M. (2018). On micro-foundations of dynamic capabilities: A multi-level perspective based on CEO personality and knowledge-based capital. *Long Range Planning*, 51(6), 797–814. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.08.002>
- *Bernardo, R., Galina, S. V. R., & Padua, S. I. D. de. (2017). The BPM lifecycle How to incorporate a view external to the organization through dynamic capability. *Business Process Management*, 23(1), 155–175.
- *Bernroider, E. W. N., Wong, C. W. Y., & Lai, K. hung. (2014). From dynamic capabilities to ERP enabled business improvements: The mediating effect of the implementation project. *International Journal of Project Management*, 32(2), 350–362. <https://doi.org/10.1016/J.IJPROMAN.2013.05.006>
- *Beske, P. (2012). Dynamic capabilities and sustainable supply chain management. *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 42(4), 372–387. <https://doi.org/10.1108/09600031211231344>
- *Bhardwaj, R., Srivastava, S., Mishra, H. G., & Sangwan, S. (2022). Exploring micro-foundations of knowledge-based dynamic capabilities in social purpose organizations. *Journal of Knowledge Management*. <https://doi.org/10.1108/JKM-11-2021-0821>
- *Bianchi, G., Testa, F., Tessitore, S., & Iraldo, F. (2022). How to embed environmental sustainability: The role of dynamic capabilities and managerial approaches in a life cycle management perspective. *Business Strategy and the Environment*, 31(1), 312–325. <https://doi.org/10.1002/BSE.2889>

- *Biesenthal, C., Gudergan, S., & Ambrosini, V. (2019). The role of ostensive and performative routine aspects in dynamic capability deployment at different organizational levels. *Long Range Planning*, 52(3), 350–365. <https://doi.org/10.1016/J.LRP.2018.03.006>
- *Bingham, C. B., Heimeriks, K. H., Schijven, M., & Gates, S. (2015). Concurrent learning: How firms develop multiple dynamic capabilities in parallel. *Strategic Management Journal*, 36(12), 1802–1825. <https://doi.org/10.1002/SMJ.2347>
- *Birkinshaw, J., Zimmermann, A., & Raisch, S. (2016). How do firms adapt to discontinuous change? Bridging the dynamic capabilities and ambidexterity perspectives. *California Management Review*, 58(4), 36–58. <https://doi.org/10.1525/CMR.2016.58.4.36>
- *Bitencourt, C. C., de Oliveira Santini, F., Ladeira, W. J., Santos, A. C., & Teixeira, E. K. (2020). The extended dynamic capabilities model: A meta-analysis. *European Management Journal*, 38(1), 108–120. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2019.04.007>
- *Bitetti, L., & Gibbert, M. (2022). The ROAD to continuous business model innovation: A longitudinal study unveiling patterns of cognitive sensing dynamic capabilities. *Creativity and Innovation Management*, 31(1), 123–140. <https://doi.org/10.1111/CAIM.12477>
- *Blyler, M., & Coff, R. W. (2003). Dynamic Capabilities, Social Capital, And Rent Appropriation: Ties That Split Pies. *Strategic Management Journal*, 24(7), 677–686. <https://doi.org/10.1002/smj.327>
- *Bocken, N. M. P., & Geradts, T. H. J. (2020). Barriers and drivers to sustainable business model innovation: Organization design and dynamic capabilities. *Long Range Planning*, 53(4). <https://doi.org/10.1016/J.LRP.2019.101950>
- *Bogers, M., Chesbrough, H., Heaton, S., & Teece, D. J. (2019). Strategic Management of Open Innovation: A Dynamic Capabilities Perspective. *California Management Review*, 62(1), 77–94. <https://doi.org/10.1177/0008125619885150>
- *Bogodistov, Y., Presse, A., Krupskiy, O. P., & Sardak, S. (2017). Gendering Dynamic Capabilities In Micro Firms. *Revista de Administração de Empresas (Business Administration Magazine)*, 57, 273–282.
- *Bojesson, C., & Fundin, A. (2021). Exploring microfoundations of dynamic capabilities – challenges, barriers and enablers of organizational change. *Journal of Organizational Change Management*, 34(1), 206–222. <https://doi.org/10.1108/JOCM-02-2020-0060>
- Bouhaleb, A., & Smida, A. (2020). Exploring the relationship between scenario planning and strategic flexibility and complexity. *European J. of International Management*. <https://doi.org/10.1504/ejim.2019.10016812>
- Bouncken, R. B., Plüschke, B. D., Pesch, R., & Kraus, S. (2016). Entrepreneurial orientation in vertical alliances: Joint product innovation and learning from allies. *Review of Managerial Science*, 10(2), 381–409. <https://doi.org/10.1007/s11846-014-0150-8>
- *Bowman, C., & Ambrosini, V. (2003). How the Resource-based and the Dynamic Capability Views of the Firm Inform Corporate-level Strategy. *British Journal of Management*, 14(4), 289–303. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2003.00380.x>
- *Božič, K., & Dimovski, V. (2019). Business intelligence and analytics use, innovation ambidexterity, and firm performance: A dynamic capabilities perspective. *Journal of Strategic Information Systems*, 28(4), 101578. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.101578>
- *Brandon-Jones, A., & Knoppen, D. (2018). The role of strategic purchasing in dynamic capability development and deployment: A contingency perspective. *International Journal of Operations and Production Management*, 38(2), 446–473. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-10-2015-0656>
- *Breznik, L., & Lahovnik, M. (2014). Renewing the resource base in line with the dynamic capabilities view: A key to sustained competitive advantage in the IT industry. *Journal of East European Management Studies*, 19(4), 453–485. <https://doi.org/10.5771/0949-6181-2014-4-453>
- *Buccieri, D., Javalgi, R. G., & Jancenelle, V. E. (2021). Dynamic capabilities and performance of emerging market international new ventures: Does international entrepreneurial culture matter? *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, 39(5), 474–499. <https://doi.org/10.1177/0266242620969682>
- *Buenstorf, G., & Murrmann, J. P. (2005). Ernst Abbe's scientific management: theoretical insights from a nineteenth-century dynamic capabilities approach. *Industrial and Corporate Change*, 14(4), 543–578. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000231324300001>
- *Burisch, R., & Wohlgemuth, V. (2016). Blind spots of dynamic capabilities: A systems theoretic perspective. *Journal of Innovation and Knowledge*, 1(2), 109–116. <https://doi.org/10.1016/J.JIK.2016.01.015>
- *Buzzao, G., & Rizzi, F. (2021). On the conceptualization and measurement of dynamic capabilities for sustainability: Building theory through a systematic literature review. *Business Strategy and the Environment*, 30(1), 135–175. <https://doi.org/10.1002/bse.2614>
- *Bykova, A., & Jardon, C. M. (2018). The mediation role of companies' dynamic capabilities for business performance excellence: Insights from foreign direct investments. the case of transitional partnership. *Knowledge Management Research and Practice*, 16(1), 144–159. <https://doi.org/10.1080/14778238.2018.1428070>
- *Cabanelas, P., Omil, J. C., & Vázquez, X. H. (2013). A methodology for the construction of dynamic capabilities in industrial networks: The role of border agents. *Industrial Marketing Management*, 42(6), 992–1003. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2013.03.012>
- *Cabral, V., & van Winden, W. (2022). The reaction of coworking spaces to the COVID-19 pandemic. A dynamic capabilities perspective. *Service Business*, 16(2), 257–281. <https://doi.org/10.1007/S11628-022-00489-6>
- *Cai, H., Chen, H., Li, Y., & Liu, Y. (2014). External dynamic capabilities, reconfiguration of cooperation mechanism and new product development: Contingent effect of technological resource base. *International Journal of Technology Management*, 65(1–4), 240–261. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2014.060952>
- *Camisón, C., & Monfort-Mir, V. M. (2012). Measuring innovation in tourism from the Schumpeterian and the dynamic-capabilities perspectives. *Tourism Management*, 33(4), 776–789. <https://doi.org/10.1016/J.TOURMAN.2011.08.012>
- *Camisón-Zornoza, C., Forés-Julián, B., Puig-Denia, A., & Camisón-Haba, S. (2020). Effects of ownership structure and corporate and family governance on dynamic capabilities in family firms. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 16, 1393–1426. <https://doi.org/10.1007/s11365-020-00675-w>
- *Canhoto, A. I., Quinton, S., Pera, R., Molinillo, S., & Simkin, L. (2021). Digital strategy aligning in SMEs: A dynamic capabilities perspective. *Journal of Strategic Information Systems*, 30(3). <https://doi.org/10.1016/J.JSIS.2021.101682>

- *Cannas, R. (2021). Exploring digital transformation and dynamic capabilities in agrifood SMEs. *Journal of Small Business Management*. <https://doi.org/10.1080/00472778.2020.1844494>
- *Cao, G., Duan, Y., & El Banna, A. (2019). A dynamic capability view of marketing analytics: Evidence from UK firms. *Industrial Marketing Management*, 76(September 2017), 72–83. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2018.08.002>
- *Capurro, R., Fiorentino, R., Garzella, S., & Giudici, A. (2021). Big data analytics in innovation processes: which forms of dynamic capabilities should be developed and how to embrace digitization? *European Journal of Innovation Management*, 25(6), 273–294. <https://doi.org/10.1108/EJIM-05-2021-0256>
- Carbone, V., Moatti, V., Schoenherr, T., & Gavirneni, S. (2019). From green to good supply chains: Halo effect between environmental and social responsibility. *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 49(8), 839–860. <https://doi.org/10.1108/IJPDLM-12-2017-0382>
- *Cegliński, P. (2020). The relations between dynamic capabilities and core competencies on the case of polish companies. *Administrative Sciences*, 10(3). <https://doi.org/10.3390/ADMSCI10030048>
- *Ceptureanu, E. G., & Ceptureanu, S. I. (2019). The impact of adoptive management innovations on medium-sized enterprises from a dynamic capability perspective. *Technology Analysis and Strategic Management*, 31(10), 1137–1151. <https://doi.org/10.1080/09537325.2019.1587160>
- *Cetindamar, D., Phaal, R., & Probert, D. (2009). Understanding technology management as a dynamic capability: A framework for technology management activities. *Technovation*, 29(4), 237–246. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2008.10.004>
- *Cezarino, L. O., Alves, M. F. R., Caldana, A. C. F., & Liboni, L. B. (2019). Dynamic Capabilities for Sustainability: Revealing the Systemic Key Factors. *Systemic Practice and Action Research*, 32(1), 93–112. <https://doi.org/10.1007/S11213-018-9453-Z>
- *Chagas, M. D. F., Leite, D. E. S., & de Jesus, G. T. (2017). “Coupled processes” as dynamic capabilities in systems integration. *RAE Revista de Administracao de Empresas*, 57(3), 245–257. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020170305>
- *Chang, T. S., Fu, H. P., & Ku, C. Y. (2015). A novel model to implement ERP based on dynamic capabilities A case study of an IC design company. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 26(7), 1053–1068. <https://doi.org/10.1108/JMTM-12-2013-0185>
- *Chang, Y. C., Chen, P. H., & Huang, C. L. (2021). Transforming R&D in a world-leading bicycle company (1972–2016): the dynamic capabilities perspective. *Innovation: Organization and Management*. <https://doi.org/10.1080/14479338.2021.1960536>
- *Chari, A., Niedenzu, D., Despeisse, M., Machado, C. G., Azevedo, J. D., Boavida-Dias, R., & Johansson, B. (2022). Dynamic capabilities for circular manufacturing supply chains—Exploring the role of Industry 4.0 and resilience. *Business Strategy and the Environment*, 31(5), 2500–2517. <https://doi.org/10.1002/BSE.3040>
- *Chatterjee, S., Chaudhuri, R., Vrontis, D., & Thrassou, A. (2022). Impact of organizational dynamic capability on international expansion and the moderating role of environmental dynamism. *International Journal of Organizational Analysis*. <https://doi.org/10.1108/IJOA-10-2021-3003>
- *Chatterji, A., & Patro, A. (2014). Dynamic capabilities and managing human capital. *Academy of Management Perspectives*, 28(4), 395–408. <https://doi.org/10.5465/AMP.2013.0111>
- *Chaubey, A., & Sahoo, C. K. (2022). The drivers of employee creativity and organizational innovation: a dynamic capability view. *Benchmarking*, 29(8), 2417–2449. <https://doi.org/10.1108/BIJ-06-2021-0316>
- *Chen, C. L., & Jaw, Y. L. (2009). Building global dynamic capabilities through innovation: A case study of Taiwan’s cultural organizations. *Journal of Engineering and Technology Management - JET-M*, 26(4), 247–263. <https://doi.org/10.1016/j.jengtecman.2009.10.002>
- *Chen, J. S., Kerr, D., Tsang, S. S., & Sung, Y. C. (2015). Co-production of service innovations through dynamic capability enhancement. *Service Industries Journal*, 35, 96–114. <https://doi.org/10.1080/02642069.2014.979405>
- Chen, M., Yang, Z., Dou, W., & Wang, F. (2018). Flying or dying? Organizational change, customer participation, and innovation ambidexterity in emerging economies. *Asia Pacific Journal of Management*, 35(1), 97–119. <https://doi.org/10.1007/s10490-017-9520-5>
- *Chen, R. (Rongxin), Wang, L., Li, E. P. H., & Hu, G. (2020). Microdivisionalization as a way toward dynamic capability. *Management Decision*, 59(3), 506–523. <https://doi.org/10.1108/MD-09-2019-1329>
- *Chen, W. T., Khan, M. S., & Iftikhar, R. (2021). Value Creation Analysis: Semiconductor Intellectual Property Business Models and Dynamic Capabilities. *IEEE Transactions on Engineering Management*. <https://doi.org/10.1109/TEM.2020.3044283>
- *Chen, Yantai, Li, J., & Zhang, J. (2022). Digitalisation, data-driven dynamic capabilities and responsible innovation: An empirical study of SMEs in China. *Asia Pacific Journal of Management*. <https://doi.org/10.1007/S10490-022-09845-6>
- *Chen, Yongjian, Coviello, N., & Ranaweera, C. (2021). When change is all around: How dynamic network capability and generative NPD learning shape a firm’s capacity for major innovation. *Journal of Product Innovation Management*, 38(5), 574–599. <https://doi.org/10.1111/jpim.12595>
- *Cheng, C. C. J. J., Yang, C., & Sheu, C. (2016). Effects of open innovation and knowledge-based dynamic capabilities on radical innovation: An empirical study. *Journal of Engineering and Technology Management*, 41, 79–91. <https://doi.org/10.1016/j.jengtecman.2016.07.002>
- *Cheng, J. H., Chen, M. C., & Huang, C. M. (2014). Assessing inter-organizational innovation performance through relational governance and dynamic capabilities in supply chains. *Supply Chain Management*, 19(2), 173–186. <https://doi.org/10.1108/SCM-05-2013-0162>
- *Chesbrough, H., Heaton, S., & Mei, L. (2021). Open innovation with Chinese characteristics: a dynamic capabilities perspective. *R and D Management*, 51(3), 247–259. <https://doi.org/10.1111/RADM.12438>
- *Chevrollier, N., & Kuijff, F. (2021). Sensing and seizing in the apparel industry: the role of dynamic capabilities in fostering sustainable strategic orientations. *International Journal of Organizational Analysis*. <https://doi.org/10.1108/IJOA-02-2021-2620>
- *Chi, H. R., Ho, H. P., & Lin, P. K. (2022). Survival strategies of the sharing economy from the pandemic to a new normal: A dynamic capabilities approach. *Managerial and Decision Economics*, 43(7), 3219–3234. <https://doi.org/10.1002/MDE.3592>

- Chiang, C. Y., Kocabasoglu-Hillmer, C., & Suresh, N. (2012). An empirical investigation of the impact of strategic sourcing and flexibility on firm's supply chain agility. *International Journal of Operations and Production Management*, 32(1), 49–78. <https://doi.org/10.1108/01443571211195736>
- *Chien, S. Y., & Tsai, C. H. (2012). Dynamic capability, knowledge, learning, and firm performance. *Journal of Organizational Change Management*, 25(3), 434–444.
- *Chien, S. Y., & Tsai, C. H. (2021). Entrepreneurial orientation, learning, and store performance of restaurant: The role of knowledge-based dynamic capabilities. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 46, 384–392. <https://doi.org/10.1016/J.JHTM.2021.01.007>
- *Chinho Lin, & Tsai, H.-L. (2016). Achieving a firm's competitive advantage through dynamic capability. *Baltic Journal of Management*, 11(3), 260–285.
- *Chiou, C.-H. (2011). Dynamic capabilities, collaborative network and business model: An empirical analysis of Taiwan HTC Corporatio. *African Journal of Business Management*, 5(2), 294–305. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000290631900008>
- *Chirico, F., & Nordqvist, M. (2010). Dynamic capabilities and trans-generational value creation in family firms: The role of organizational culture. *International Small Business Journal*, 28(5), 487–504. <https://doi.org/10.1177/0266242610370402>
- *Chirumalla, K. (2021). Building digitally-enabled process innovation in the process industries: A dynamic capabilities approach. *Technovation*, 105. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2021.102256>
- *Chiu, W. H., Chi, H. R., Chang, Y. C., & Chen, M. H. (2016). Dynamic capabilities and radical innovation performance in established firms: a structural model. *Technology Analysis and Strategic Management*, 28(8), 965–978. <https://doi.org/10.1080/09537325.2016.1181735>
- *Choi, S. B., Feng, Y., Liu, J., & Zhu, Q. (2019). Motivating corporate social responsibility practices under customer pressure among small- and medium-sized suppliers in China: The role of dynamic capabilities. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 26(1), 213–226. <https://doi.org/10.1002/CSR.1673>
- *Chwiłkowska-Kubala, A., & Huderek-Glapska, S. (2020). The sources of barriers to airport development: A dynamic capabilities perspective. *Research in Transportation Business and Management*, 37. <https://doi.org/10.1016/J.RTBM.2020.100587>
- Cingöz, A., & Akdoğan, A. (2014). Örgütsel ustalık (organizational ambidexterity): Örgütsel ustalık düzeyini belirlemede araştırıcı ve yararlanıcı stratejilerin etkileşimsel rolü. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 59–67.
- *Clampit, J. A., Lorenz, M. P., Gamble, J. E., & Lee, J. (2022). Performance stability among small and medium-sized enterprises during COVID-19: A test of the efficacy of dynamic capabilities. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, 40(3), 403–419. <https://doi.org/10.1177/02662426211033270>
- *Claver-Cortés, E., Marco-Lajara, B., Manresa-Marhuenda, E., & García-Lillo, F. (2018). Location in scientific-technological parks, dynamic capabilities, and innovation. *Technology Analysis and Strategic Management*, 30(4), 377–390. <https://doi.org/10.1080/09537325.2017.1313404>
- *Colombo, M. G., Piva, E., Quas, A., & Rossi-Lamastra, C. (2021). Dynamic capabilities and high-tech entrepreneurial ventures' performance in the aftermath of an environmental jolt. *Long Range Planning*, 54(3). <https://doi.org/10.1016/J.LRP.2020.102026>
- *Conboy, K., Mikalef, P., Dennehy, D., & Krogstie, J. (2020). Using business analytics to enhance dynamic capabilities in operations research: A case analysis and research agenda. *European Journal of Operational Research*, 281(3), 656–672. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2019.06.051>
- *Coraiola, D. M., Suddaby, R., & Foster, W. M. (2017). Mnemonic capabilities: Collective memory as a dynamic capability. *RAE Revista de Administracao de Empresas*, 57(3), 258–263. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020170306>
- *Cordero Páez, L. C., Pinho, J. C., & Prange, C. (2022). Dynamic capabilities configurations: the firm lifecycle and the interplay of DC dimensions. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 28(4), 910–934. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-05-2021-0322>
- *Coreynen, W., Matthyssens, P., Vanderstraeten, J., & van Witteloostuijn, A. (2020). Unravelling the internal and external drivers of digital servitization: A dynamic capabilities and contingency perspective on firm strategy. *Industrial Marketing Management*, 89, 265–277. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2020.02.014>
- *Corner, P. D., & Wu, S. (2012). Dynamic capability emergence in the venture creation process. *International Small Business Journal*, 30(2), 138–160. <https://doi.org/10.1177/0266242611431092>
- *Correia, R. J., Dias, J. G., & Teixeira, M. S. (2020). Dynamic capabilities and competitive advantages as mediator variables between market orientation and business performance. *Journal of Strategy and Management*, 14(2), 187–206. <https://doi.org/10.1108/JSMA-12-2019-0223>
- *Correia, R. J., Teixeira, M. S., & Dias, J. G. (2021). Dynamic capabilities: antecedents and implications for firms' performance. *International Journal of Productivity and Performance Management*. <https://doi.org/10.1108/IJPPM-12-2019-0587>
- *Cristofaro, M., & Lovallo, D. (2022). From framework to theory: an evolutionary view of dynamic capabilities and their microfoundations. *Journal of Management & Organization*, 28(3), 429–450. <https://doi.org/10.1017/JMO.2022.46>
- *Cruz, M. de A., Corrêa, V. S., Diniz, D. M., & Borini, F. M. (2021). Influence of middle management on dynamic capabilities. *Journal of Strategy and Management*, 14(4), 612–634. <https://doi.org/10.1108/JSMA-02-2020-0045>
- *Da Giau, A., Foss, N. J., Furlan, A., & Vinelli, A. (2020). Sustainable development and dynamic capabilities in the fashion industry: A multi-case study. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(3), 1509–1520. <https://doi.org/10.1002/CSR.1891>
- *Dangelico, R. M., Pujari, D., & Pontrandolfo, P. (2017). Green product innovation in manufacturing firms: A sustainability-oriented dynamic capability perspective. *Business Strategy and the Environment*, 26(4), 490–506. <https://doi.org/10.1002/bse.1932>
- *Daniel, E. M., & Wilson, H. N. (2003). The role of dynamic capabilities in e-business transformation. *European Journal of Information Systems*, 12(4), 282–296. <https://doi.org/10.1057/PALGRAVE.EJIS.3000478>
- *Daniel, E. M., Ward, J. M., & Franken, A. (2014). A dynamic capabilities perspective of IS project portfolio management. *Journal of Strategic Information Systems*, 23(2), 95–111. <https://doi.org/10.1016/J.JSIS.2014.03.001>

- *Danneels, E. (2011). Trying to become a different type of company: Dynamic capability at Smith Corona. *Strategic Management Journal*, 32(1), 1–31. <https://doi.org/10.1002/SMJ.863>
- *Daspit, J. J., Long, R. G., & Pearson, A. W. (2019). How familiness affects innovation outcomes via absorptive capacity: A dynamic capability perspective of the family firm. *Journal of Family Business Strategy*, 10(2), 133–143. <https://doi.org/10.1016/J.JFBS.2018.11.003>
- *Davies, A., Dodgson, M., & Gann, D. (2016). Dynamic Capabilities in Complex Projects: The Case of London Heathrow Terminal 5. *Project Management Journal*, 47(2), 26–46. <https://doi.org/10.1002/PMJ.21574>
- *de Aro, E. R., & Perez, G. (2021). Identification of dynamic capabilities in open innovation. *Innovation and Management Review*, 18(2), 118–128. <https://doi.org/10.1108/INMR-10-2019-0120>
- *de Moura, G. B., & Saroli, L. G. (2021). Sustainable value chain management based on dynamic capabilities in small and medium-sized enterprises (SMEs). *International Journal of Logistics Management*, 32(1), 168–189. <https://doi.org/10.1108/IJLM-01-2020-0044>
- *Dejardin, M., Raposo, M. L., Ferreira, J. J., Fernandes, C. I., Veiga, P. M., & Farinha, L. (2022). The impact of dynamic capabilities on SME performance during COVID-19. *Review of Managerial Science*. <https://doi.org/10.1007/S11846-022-00569-X>
- *Denford, J. S. (2013). Building knowledge: Developing a knowledge-based dynamic capabilities typology. *Journal of Knowledge Management*, 17(2), 175–194. <https://doi.org/10.1108/13673271311315150>
- *Deng, P., Liu, Y., Gallagher, V. C., & Wu, X. (2020). International strategies of emerging market multinationals: A dynamic capabilities perspective. *Journal of Management and Organization*, 26(4), 408–425. <https://doi.org/10.1017/JMO.2017.76>
- *Devi, Y., Srivastava, A., Koshta, N., & Chaudhuri, A. (2021). The role of operations and supply chains in mitigating social disruptions caused by COVID-19: a stakeholder dynamic capabilities view. *International Journal of Logistics Management*, 44(January), 0–36. <https://doi.org/10.1108/IJLM-04-2021-0235>
- *Di Stefano, G., Peteraf, M. A., & Verona, G. (2014). The organizational drivetrain: A road to integration of dynamic capabilities research. *Academy of Management Perspectives*, 28(4), 307–327. <https://doi.org/10.5465/amp.2013.0100>
- *Di Stefano, G., Peteraf, M., & Verona, G. (2010). Dynamic capabilities deconstructed: A bibliographic investigation into the origins, development, and future directions of the research domain. *Industrial and Corporate Change*, 19(4), 1187–1204. <https://doi.org/10.1093/icc/dtq027>
- *Dias, Á., & Renato, P. (2017). Capacidades dinâmicas e capacidades de marketing em Portugal. *Academia Revista Latinoamericana de Administracion*, 30(3), 417–430. <https://doi.org/10.1108/ARLA-10-2016-0268>
- *Dias, C., Gouveia Rodrigues, R., & Ferreira, J. J. (2021). Small agricultural businesses' performance—What is the role of dynamic capabilities, entrepreneurial orientation, and environmental sustainability commitment? *Business Strategy and the Environment*, 30(4), 1898–1912. <https://doi.org/10.1002/BSE.2723>
- *Distel, A. P., Sofka, W., de Faria, P., Preto, M. T., & Ribeiro, A. S. (2022). Dynamic capabilities for hire – How former host-country entrepreneurs as MNC subsidiary managers affect performance. *Journal of International Business Studies*, 53(4), 657–688. <https://doi.org/10.1057/S41267-019-00274-0>
- *Dixon, S. E. A., Meyer, K. E., & Day, M. (2010). Stages of organizational transformation in transition economies: A dynamic capabilities approach. *Journal of Management Studies*, 47(3), 416–436. <https://doi.org/10.1111/J.1467-6486.2009.00856.X>
- *Dixon, S., Meyer, K., & Day, M. (2014). Building dynamic capabilities of adaptation and innovation: A study of micro-foundations in a transition economy. *Long Range Planning*, 47(4), 186–205. <https://doi.org/10.1016/J.LRP.2013.08.011>
- *Donada, C., Nogatchewsky, G., & Pezet, A. (2016). Understanding the relational dynamic capability-building process. *Strategic Organization*, 14(2), 93–117. <https://doi.org/10.1177/1476127015615286>
- *Dougherty, D., L. B., K. M., & A. O. (1998). The interpretive flexibility of an organization's technology as a dynamic capability. *Advances in Strategic Management*, 15, 169–204. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000076495100008>
- *Dovbischuk, I. (2022). Innovation-oriented dynamic capabilities of logistics service providers, dynamic resilience and firm performance during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Logistics Management*, 33(2), 499–519. <https://doi.org/10.1108/IJLM-01-2021-0059>
- *Døving, E., & Gooderham, P. N. (2008). Dynamic capabilities as antecedents of the scope of related diversification: The case of small firm accountancy practices. *Strategic Management Journal*, 29(8), 841–857. <https://doi.org/10.1002/SMJ.683>
- *Drnevich, P. L., & Kriauciunas, A. P. (2011). Clarifying the conditions and limits of the contributions of ordinary and dynamic capabilities to relative firm performance. *Strategic Management Journal*, 32, 254–279. <https://doi.org/10.1002/smj>
- *Du, J., Lu, K., & Zhou, C. (2021). Relational embeddedness in home-based network and dynamic capabilities: evidence from Chinese MNCs. *Chinese Management Studies*, 15(1), 222–242. <https://doi.org/10.1108/CMS-03-2020-0095>
- *Dunning, J. H., & Lundan, S. M. (2010). The institutional origins of dynamic capabilities in multinational enterprises. *Industrial and Corporate Change*, 19(4), 1225–1246. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTQ029>
- *Durán, W. F., & Aguado, D. (2022). CEOs' managerial cognition and dynamic capabilities: a meta-analytical study from the microfoundations approach. *Journal of Management & Organization*, 28(3), 451–479. <https://doi.org/10.1017/JMO.2022.24>
- *Dutta, K. (2021). Exploring dynamic capabilities: A systems thinking approach. *Systems Research and Behavioral Science*, 38(1), 125–136. <https://doi.org/10.1002/SRES.2660>
- *Dykes, B. J., Hughes-Morgan, M., Kolev, K. D., & Ferrier, W. J. (2019). Organizational speed as a dynamic capability: Toward a holistic perspective. *Strategic Organization*, 17(2), 266–278. <https://doi.org/10.1177/1476127018804249>
- *Easterby-Smith, M., & Prieto, I. M. (2008). Dynamic capabilities and knowledge management: An integrative role for learning? *British Journal of Management*, 19(3), 235–249. <https://doi.org/10.1111/J.1467-8551.2007.00543.X>
- *Easterby-Smith, M., Lyles, M. A., & Peteraf, M. A. (2009). Dynamic capabilities: Current debates and future directions. *British Journal of Management*, 20(SUPP. 1). <https://doi.org/10.1111/J.1467-8551.2008.00609.X>
- *Edgar, G., Kharazmi, A., Behzadi, S., & Kharazmi, O. A. (2022). Effect of knowledge resources on innovation and the mediating role of dynamic capabilities: case of medical tourism sector in Iran. *European Journal of Innovation Management*. <https://doi.org/10.1108/EJIM-05-2022-0238>

- Eisenhardt, K. M., & Brown, S. L. (1999). Patching: Restitching business portfolios in dynamic markets. *Harvard Business Review*, 77(3), 71–82.
- *Eisenhardt, K. M., & Martin, J. A. (2000). Dynamic capabilities: What are they? *Strategic Management Journal*, 21(10-11), 1105–1121. [https://doi.org/10.1002/1097-0266\(200010/11\)21:10<1105::AID-SMJ133>3.0.CO;2-E](https://doi.org/10.1002/1097-0266(200010/11)21:10<1105::AID-SMJ133>3.0.CO;2-E)
- *El Akremi, A., Perrigot, R., & Piot-Lepetit, I. (2015). Examining the drivers for franchised chains performance through the lens of the dynamic capabilities approach. *Journal of Small Business Management*, 53(1), 145–165. <https://doi.org/10.1111/JSBM.12059>
- *El Idrissi, M., El Manzani, Y., Ahl Maatalah, W., & Lissaneddine, Z. (2022). Organizational crisis preparedness during the COVID-19 pandemic: an investigation of dynamic capabilities and organizational agility roles. *International Journal of Organizational Analysis*. <https://doi.org/10.1108/IJOA-09-2021-2973>
- *Elf, P., Werner, A., & Black, S. (2022). Advancing the circular economy through dynamic capabilities and extended customer engagement: Insights from small sustainable fashion enterprises in the UK. *Business Strategy and the Environment*, 31(6), 2682–2699. <https://doi.org/10.1002/BSE.2999>
- *Ellonen, H. K., Wikström, P., & Jantunen, A. (2009). Linking dynamic-capability portfolios and innovation outcomes. *Technovation*, 29(11), 753–762. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2009.04.005>
- *Ellström, D., Holtström, J., Berg, E., & Josefsson, C. (2022). Dynamic capabilities for digital transformation. *Journal of Strategy and Management*, 15(2), 272–286. <https://doi.org/10.1108/JSMA-04-2021-0089>
- *Enkel, E., & Sagmeister, V. (2020). External corporate venturing modes as new way to develop dynamic capabilities. *Technovation*, 96–97. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2020.102128>
- *Eriksson, E., Norrman, A., & Kembro, J. (2022). Understanding the transformation toward omnichannel logistics in grocery retail: a dynamic capabilities perspective. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 50(8–9), 1095–1128. <https://doi.org/10.1108/IJRDM-10-2021-0508>
- *Eriksson, T. (2013). Methodological issues in dynamic capabilities research - A critical review. *Baltic Journal of Management*, 8(3), 306–327. <https://doi.org/10.1108/BJOM-Jul-2011-0072>
- *Eriksson, T. (2014). Processes, antecedents and outcomes of dynamic capabilities. *Scandinavian Journal of Management*, 30(1), 65–82. <https://doi.org/10.1016/j.scaman.2013.05.001>
- *Escorcia-Caballero, J. P., Chams-Anturi, O., & Moreno-Luzon, M. D. (2022). The effect of ambidexterity on market performance: a new perspective and measurement from the dynamic capability framework. *Technology Analysis and Strategic Management*. <https://doi.org/10.1080/09537325.2022.2100986>
- *Essid, M., & Berland, N. (2018). Adoption of environmental management tools: the dynamic capabilities contributions. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 9(3), 229–252. <https://doi.org/10.1108/SAMPJ-09-2017-0099>
- Ettlie, J. E., & Pavlou, P. A. (2006). Technology-based new product development partnerships. *Decision Sciences*, 37(2), 117–147. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5915.2006.00119.x>
- *Ettlie, J., Muammer, O., & Murthy, R. (2021). R&D Dynamic Capabilities in a Changing Regulatory Context. *IEEE Transactions on Engineering Management*. <https://doi.org/10.1109/TEM.2020.3045650>
- *Faccin, K., Balestrin, A., Volkmer Martins, B., & Bitencourt, C. C. (2019). Knowledge-based dynamic capabilities: a joint R&D project in the French semiconductor industry. *Journal of Knowledge Management*, 23(3), 439–465. <https://doi.org/10.1108/JKM-04-2018-0233>
- *Fainshmidt, S., & Frazier, M. L. (2017). What Facilitates Dynamic Capabilities? The Role of Organizational Climate for Trust. *Long Range Planning*, 50(5), 550–566. <https://doi.org/10.1016/J.LRP.2016.05.005>
- *Fainshmidt, S., Pezeshkan, A., Lance Frazier, M., Nair, A., & Markowski, E. (2016). Dynamic capabilities and organizational performance: A meta-analytic evaluation and extension. *Journal of Management Studies*, 53(8), 1348–1380. <https://doi.org/10.1111/joms.12213>
- *Fainshmidt, S., Wenger, L., Pezeshkan, A., & Mallon, M. R. (2019). When do Dynamic Capabilities Lead to Competitive Advantage? The Importance of Strategic Fit. *Journal of Management Studies*, 56(4), 758–787. <https://doi.org/10.1111/JOMS.12415>
- Falagas, M. E., Pitsouni, E. I., Malietzis, G. A., & Pappas, G. (2008). Comparison of pubmed, scopus, web of science, and google scholar: Strengths and weaknesses. *The FASEB Journal*, 22(2), 338–342. <https://doi.org/10.1096/fj.07-9492lsf>
- *Fang, E., & Zou, S. (2009). Antecedents and consequences of marketing dynamic capabilities in international joint ventures. *Journal of International Business Studies*, 40(5), 742–761. <https://doi.org/10.1057/jibs.2008.96>
- *Fang, S.-R., Huang, C.-Y., & Huang, S. W.-L. (2010). Corporate social responsibility strategies, dynamic capability and organizational performance: Cases of top Taiwan-selected benchmark enterprises. *African Journal of Business Management*, 4(1), 120–132. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000276791100016>
- *Farzaneh, M., Ghasemzadeh, P., Nazari, J. A., & Mehralian, G. (2020). Contributory role of dynamic capabilities in the relationship between organizational learning and innovation performance. *European Journal of Innovation Management*. <https://doi.org/10.1108/EJIM-12-2019-0355>
- Fawcett, S. E., Wallin, C., Allred, C., Fawcett, A. M., & Magnan, G. M. (2011). Information technology as an enabler of supply chain collaboration: A dynamic-capabilities perspective. *Journal of Supply Chain Management*, 47(1), 38–59. <https://doi.org/10.1111/j.1745-493X.2010.03213.x>
- *Felín, T., & Powell, T. C. (2016). Designing organizations for dynamic capabilities. *California Management Review*, 58(4), 78–96. <https://doi.org/10.1525/CMR.2016.58.4.78>
- *Feng, N., Fu, C., Wei, F., Peng, Z., Zhang, Q., & Zhang, K. H. (2019). The key role of dynamic capabilities in the evolutionary process for a startup to develop into an innovation ecosystem leader: An indepth case study. *Journal of Engineering and Technology Management - JET-M*, 54, 81–96. <https://doi.org/10.1016/J.JENGTTECMAN.2019.11.002>
- *Fernandes Rodrigues Alves, M., & Vasconcelos Ribeiro Galina, S. (2022). Not all roads lead to Rome: non-equifinality in dynamic capabilities and process configuration. *International Studies of Management and Organization*, 52(2), 121–137. <https://doi.org/10.1080/00208825.2022.2072068>

- *Ferreira, J., Coelho, A., & Moutinho, L. (2020). Dynamic capabilities, creativity and innovation capability and their impact on competitive advantage and firm performance: The moderating role of entrepreneurial orientation. *Technovation*, 92–93. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2018.11.004>
- *Festing, M., & Eidems, J. (2011). A process perspective on transnational HRM systems - A dynamic capability-based analysis. *Human Resource Management Review*, 21(3), 162–173. <https://doi.org/10.1016/J.HRMR.2011.02.002>
- *Filippini, R., Güttel, W. H., & Nosella, A. (2012). Dynamic capabilities and the evolution of knowledge management projects in SMEs. *International Journal of Technology Management*, 60(3–4), 202–220. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2012.049431>
- *Fischer, T., Gebauer, H., Gregory, M., Ren, G., & Fleisch, E. (2010). Exploitation or exploration in service business development?: Insights from a dynamic capabilities perspective. *Journal of Service Management*, 21(5), 591–624. <https://doi.org/10.1108/09564231011079066>
- Flatten, T. C., Greve, G. I., & Brettel, M. (2011). Absorptive capacity and firm performance in SMEs: The mediating influence of strategic alliances. *European Management Review*, 8(3), 137–152. <https://doi.org/10.1111/j.1740-4762.2011.01015.x>
- Fleury, A., Fleury, M. T. L., & Borini, F. M. (2013). The Brazilian multinationals' approaches to innovation. *Journal of International Management*, 19(3), 260–275. <https://doi.org/10.1016/j.intman.2013.03.003>
- *Foerstl, K., Kähkönen, A. K., Blome, C., & Goellner, M. (2021). Supply market orientation: a dynamic capability of the purchasing and supply management function. *Supply Chain Management*, 26(1), 65–83. <https://doi.org/10.1108/SCM-06-2019-0233>
- Fosso Wamba, S., & Akter, S. (2019). Understanding supply chain analytics capabilities and agility for data-rich environments. *International Journal of Operations and Production Management*, 39(6), 887–912. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-01-2019-0025>
- *Francois Koukpaki, A. S., Adams, K., & Oyedijo, A. (2021). The contribution of human resource development managers to organisational branding in the hotel industry in India and South East Asia (ISEA): a dynamic capabilities perspective. *Employee Relations*, 43(1), 131–153. <https://doi.org/10.1108/ER-09-2019-0375>
- Frank, H., & Hatak, I. (2014). Doing a research literature review. In Alain Fayolle & M. Wright (Eds.), *How to get published in the best entrepreneurship journals: A guide to steer your academic career* (pp. 91–117). Edward Elgar.
- *Frasquet, M., Dawson, J., & Mollá, A. (2013). Post-entry internationalisation activity of retailers: An assessment of dynamic capabilities. *Management Decision*, 51(7), 1510–1527. <https://doi.org/10.1108/MD-02-2013-0081>
- *Fredrich, V., Gudergan, S., & Bouncken, R. B. (2022). Dynamic Capabilities, Internationalization and Growth of Small- and Medium-Sized Enterprises: The Roles of Research and Development Intensity and Collaborative Intensity. *Management International Review*, 62(4), 611–642. <https://doi.org/10.1007/S11575-022-00480-3>
- *Froehlich, C., & Nodari, C. H. (2021). Dynamic capabilities and innovation in health services. *Revista Eletrônica de Estratégia & Negócios*, 14(2), 115. <https://doi.org/10.19177/REEN.V14E22021115-135>
- Galeazzo, A., Furlan, A., & Vinelli, A. (2017). The organizational infrastructure of continuous improvement – an empirical analysis. *Operations Management Research*, 10(1–2), 33–46. <https://doi.org/10.1007/s12063-016-0112-1>
- *Galvin, P., Rice, J., & Liao, T. S. (2014). Applying a Darwinian model to the dynamic capabilities view: Insights and issues. *Journal of Management and Organization*, 20(2), 250–263. <https://doi.org/10.1017/jmo.2014.34>
- *Galvin, P., Rice, J., & Liao, T. S. (2015). Can a Darwinian nomenclature help reconcile alternative perspectives of the dynamic capabilities view? *Journal of Management and Organization*, 21(5), 695–700. <https://doi.org/10.1017/JMO.2015.32>
- *García-Morales, V. J., Jiménez-Barrionuevo, M. M., & Mihi-Ramírez, A. (2011). The Influence of Strategic Dynamic Capabilities on Organizational Outcomes through the Organizational Learning Process. *Industry and Innovation*, 18(7), 685–708. <https://doi.org/10.1080/13662716.2011.604473>
- Garfield, E. (2004). Historiographic mapping of knowledge domains literature. *Journal of Information Science*, 30(2), 119–145.
- *Garri, M., Spicer, L. A., Pereira, V., Temouri, Y., Malik, A., & Tarba, S. (2020). Building dynamic capabilities for high margin product development: a corporate control style perspective. *International Studies of Management and Organization*, 50(1), 91–106. <https://doi.org/10.1080/00208825.2019.1703380>
- *Garrido-Moreno, A., García-Morales, V., King, S., & Lockett, N. (2020). Social Media use and value creation in the digital landscape: a dynamic-capabilities perspective. *Journal of Service Management*, 31(3), 313–343. <https://doi.org/10.1108/JOSM-09-2018-0286>
- *Gärtner, C. (2011). Putting new wine into old bottles: Mindfulness as a micro-foundation of dynamic capabilities. *Management Decision*, 49(2), 253–269. <https://doi.org/10.1108/00251741111109142>
- *Gebauer, H. (2011). Exploring the contribution of management innovation to the evolution of dynamic capabilities. *Industrial Marketing Management*, 40(8), 1238–1250. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2011.10.003>
- *Ghasemzadeh, P., Rezayat Sorkhabadi, S. M., Kebriaeezadeh, A., Nazari, J. A., Farzaneh, M., & Mehralian, G. (2022). How does organizational learning contribute to corporate social responsibility and innovation performance? The dynamic capability view. *Journal of Knowledge Management*, 26(10), 2579–2601. <https://doi.org/10.1108/JKM-01-2021-0069>
- *Ghosh, S., & Srivastava, B. K. (2022). The functioning of dynamic capabilities: explaining the role of organizational innovativeness and culture. *European Journal of Innovation Management*, 25(4), 948–974. <https://doi.org/10.1108/EJIM-06-2020-0241>
- Gibson, C. B., & Birkinshaw, J. (2004). The antecedents, consequences, and mediating role of organizational ambidexterity. *Academy of Management Journal*, 47(2), 209–226.
- *Girod, S. J. G., & Whittington, R. (2017). Reconfiguration, restructuring and firm performance: Dynamic capabilities and environmental dynamism. *Strategic Management Journal*, 38(5), 1121–1133. <https://doi.org/10.1002/SMJ.2543>
- *Giudici, A., & Reinmoeller, P. (2012). Dynamic capabilities in the dock: A case of reification? *Strategic Organization*, 10(4), 436–449. <https://doi.org/10.1177/1476127012457977>
- *Gonzalez, R. V. D. (2021). Effects of learning culture and teamwork context on team performance mediated by dynamic capability. *Journal of Knowledge Management*, 25(8), 2000–2021. <https://doi.org/10.1108/JKM-05-2020-0385>
- *Gonzalez, R. V. D. (2022). Innovative performance of project teams: the role of organizational structure and knowledge-based dynamic capability. *Journal of Knowledge Management*, 26(5), 1164–1186. <https://doi.org/10.1108/JKM-03-2021-0259>
- *Gonzalez, R. V. D., & de Melo, T. M. (2021). How do autonomy, cohesion and integration of teamwork impact the dynamic capability? *Total Quality Management and Business Excellence*, 32(7–8), 794–810. <https://doi.org/10.1080/14783363.2019.1636640>

- *Gonzalez, R. V. D., & Melo, T. M. (2019). Analyzing dynamic capability in teamwork. *Journal of Knowledge Management*, 23(6), 1196–1217. <https://doi.org/10.1108/JKM-08-2018-0478>
- *Gölgeci, I., Larimo, J., & Arslan, A. (2017). Institutions and dynamic capabilities: Theoretical insights and research agenda for strategic entrepreneurship. *Scandinavian Journal of Management*, 33(4), 243–252. <https://doi.org/10.1016/J.SCAMAN.2017.08.003>
- *Griffith, D. A., & Harvey, M. G. (2001). A resource perspective of global dynamic capabilities. *Journal of International Business Studies*, 32(3), 597–606. <https://doi.org/10.1057/PALGRAVE.JIBS.8490987>
- *Groggaard, B., Colman, H. L., & Stensaker, I. G. (2022). Legitimizing, leveraging, and launching: Developing dynamic capabilities in the MNE. *Journal of International Business Studies*, 53(4), 636–656. <https://doi.org/10.1057/S41267-019-00245-5>
- *Gruchmann, T., & Seuring, S. (2018). Explaining logistics social responsibility from a dynamic capabilities perspective. *International Journal of Logistics Management*, 29(4), 1255–1278. <https://doi.org/10.1108/IJLM-08-2017-0200>
- *Gruchmann, T., Seuring, S., & Petljak, K. (2019). Assessing the role of dynamic capabilities in local food distribution: a theory-elaboration study. *Supply Chain Management*, 24(6), 767–783. <https://doi.org/10.1108/SCM-02-2019-0073>
- *Gulino, M. L., Sergeeva, N., & Winch, G. (2020). Owner capabilities in social infrastructure projects: towards an expansion of the dynamic capabilities' framework. *International Journal of Managing Projects in Business*, 13(6), 1263–1282. <https://doi.org/10.1108/IJMPB-10-2019-0254>
- *Gumusluoglu, L., & Acur, N. (2016). Fit among business strategy, strategy formality, and dynamic capability development in new product development. *European Management Review*, 13(2), 107–123. <https://doi.org/10.1111/emre.12070>
- Guo, H., & Cao, Z. (2014). Strategic flexibility and SME performance in an emerging economy: A contingency perspective. *Journal of Organizational Change Management*, 27(2), 273–298. <https://doi.org/10.1108/JOCM-11-2012-0177>
- *Gupta, S., Drave, V. A., Dwivedi, Y. K., Baabdullah, A. M., & Ismagilova, E. (2020). Achieving superior organizational performance via big data predictive analytics: A dynamic capability view. *Industrial Marketing Management*, 90, 581–592. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2019.11.009>
- *Gupta, S., Qian, X., Bhushan, B., & Luo, Z. (2019). Role of cloud ERP and big data on firm performance: a dynamic capability view theory perspective. *Management Decision*, 57(8), 1857–1882. <https://doi.org/10.1108/MD-06-2018-0633>
- *Gutierrez-Gutierrez, L. J., Barrales-Molina, V., & Kaynak, H. (2018). The role of human resource-related quality management practices in new product development. *International Journal of Operations & Production Management*, 38(1), 43–66.
- *Gutierrez-Gutierrez, L., & Antony, J. (2020). Continuous improvement initiatives for dynamic capabilities development: A systematic literature review. *International Journal of Lean Six Sigma*, 11(1), 125–149. <https://doi.org/10.1108/IJLSS-07-2018-0071>
- *Gutierrez-Gutierrez, L., Barrales-Molina, V., Fernandez-Giordano, M., & López-Morales, B. (2020). Six Sigma for dynamic capabilities development: becoming more flexible organizations. *International Journal of Lean Six Sigma*, 11(1), 35–56. <https://doi.org/10.1108/IJLSS-10-2018-0115>
- *Haim Faridian, P., & Neubaum, D. O. (2021). Ambidexterity in the age of asset sharing: Development of dynamic capabilities in open source ecosystems. *Technovation*, 99. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2020.102125>
- *Han, Y., & Li, D. (2015). Effects Of Intellectual Capital on Innovative Performance: The Role of Knowledge-Based Dynamic Capability Management Decision, 53(1), 40–56. <https://doi.org/10.1108/MD-08-2013-0411>
- *Hansen, D., & Møller, N. (2016). Conceptualizing Dynamic Capabilities in Lean Production: What are They and How Do They Develop? *EMJ - Engineering Management Journal*, 28(4), 194–208. <https://doi.org/10.1080/10429247.2016.1238727>
- *Harrell, J. B., O' Reilly III, C. A., & Tushman, M. L. (2007). Dynamic Capabilities at IBM: Driving Strategy into Action. *California Management Review*, 49(4), 21–43.
- *Hasegan, M. F., Nudurupati, S. S., & Childe, S. J. (2018). Predicting performance – a dynamic capability view. *International Journal of Operations and Production Management*, 38(11), 2192–2213. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-10-2016-0601>
- *Hayter, C. S., & Cahoy, D. R. (2018). Toward a strategic view of higher education social responsibilities: A dynamic capabilities approach. *Strategic Organization*, 16(1), 12–34. <https://doi.org/10.1177/1476127016680564>
- He, Z., & Wong, P. K. (2014). Exploration vs. exploitation : An empirical test of the ambidexterity hypothesis. *Organization Science*, 15(4), 481–484. <https://doi.org/10.1287/orsc.1040.0078>
- *Heaton, S., Lewin, D., & Teece, D. J. (2020). Managing campus entrepreneurship: Dynamic capabilities and university leadership. *Managerial and Decision Economics*, 41(6), 1126–1140. <https://doi.org/10.1002/MDE.3015>
- *Heaton, S., Siegel, D. S., & Teece, D. J. (2019). Universities and innovation ecosystems: A dynamic capabilities perspective. *Industrial and Corporate Change*, 28(4), 921–939. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTZ038>
- *Heaton, S., Teece, D., & Agronin, E. (2022). Dynamic capabilities and governance: An empirical investigation of financial performance of the higher education sector. *Strategic Management Journal*. <https://doi.org/10.1002/SMJ.3444>
- *Helfat, C. E. (1997). Know-how and asset complementarity and dynamic capability accumulation: The case of R&D. *Strategic Management Journal*, 18(5), 339–360. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:A1997WW43800001>
- *Helfat, C. E. (2022). Strategic organization, dynamic capabilities, and the external environment. *Strategic Organization*, 20(4), 734–742. <https://doi.org/10.1177/14761270221115377>
- *Helfat, C. E., & Peteraf, M. A. (2009). Understanding dynamic capabilities: Progress along a developmental path. *Strategic Organization*, 7(1), 91–102. <https://doi.org/10.1177/1476127008100133>
- *Helfat, C. E., & Peteraf, M. A. (2015). Managerial Cognitive Capabilities and the Microfoundations of Dynamics Capabilities. *Strategic Management Journal*, 36(6), 1–43. <https://doi.org/10.1002/smj>
- Helfat, C. E., Finkelstein, S., Mitchell, W., Peteraf, M. A., Singh, H., Teece, D. J., & Winter, S. G. (2007). *Dynamic capabilities: Understanding strategic change in organizations*. Blackwell Publishing.
- Henderson, R. (1994). Managing innovation in the information age. *Harvard Business Review*, 72(1), 100–106.
- *Henisz, W. J. (2016). The Dynamic Capability of Corporate Diplomacy. *Global Strategy Journal*, 6(3), 183–196. <https://doi.org/10.1002/GSJ.1121>
- *Herath, D. B., & Harrington, S. (2022). Saying yes to mess: disorganization as an antecedent to dynamic capabilities. *Review of Managerial Science*, 1–20. <https://doi.org/10.1007/s11846-022-00540-w>

- *Hermano, V., Martin-Cruz, N., & Pajares, J. (2022). The effect of project management dynamic capabilities on firm performance. *Baltic Journal of Management*, 17(2), 266–284. <https://doi.org/10.1108/BJM-06-2021-0218>
- *Hermawati, A., & Gunawan, E. (2021). The implementation of dynamic capabilities for small and medium-sized enterprises in creating innovation. *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*, 51(1), 92–108. <https://doi.org/10.1108/VJKMS-08-2019-0121>
- *Hernández-Linares, R., Kellermanns, F. W., & López-Fernández, M. C. (2021). Dynamic capabilities and SME performance: The moderating effect of market orientation. *Journal of Small Business Management*, 59(1), 162–195. <https://doi.org/10.1111/JSBM.12474>
- *Herrmann, J. D., Sangalli, L. C., & Teece, D. J. (2017). Dynamic capabilities: Fostering an innovation-friendly environment in Brazil. *RAE Revista de Administracao de Empresas*, 57(3), 283–287. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020170309>
- Hiebl, M. R. W. (2021). Sample selection in systematic literature reviews of management research. *Organizational Research Methods*, 1–33. <https://doi.org/10.1177/1094428120986851>
- *Hilliard, R., & Goldstein, D. (2019). Identifying and measuring dynamic capability using search routines. *Strategic Organization*, 17(2), 210–240. <https://doi.org/10.1177/1476127018755001>
- *Hodgkinson, G. P., & Healey, M. P. (2011). Psychological foundations of dynamic capabilities: Reflexion and reflection in strategic management. *Strategic Management Journal*, 32(13), 1500–1516. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- *Hoeft, F. (2020). Assessing dynamic capabilities of incumbents in the face of unprecedented industry transformation: the case of the automotive industry. *Journal of Strategy and Management*, 14(2), 259–283. <https://doi.org/10.1108/JSMA-11-2020-0325>
- *Holzweber, M., Mattsson, J., Chadee, D., & Raman, R. (2012). How dynamic capabilities drive performance in the Indian IT industry: The role of information and co-ordination. *Service Industries Journal*, 32(4), 531–550. <https://doi.org/10.1080/02642069.2011.596530>
- *Hom, C. L., Samson, D., Cebon, P. B., & Cregan, C. (2021). Inside the black box: an investigation of non-executive director activity through the lens of dynamic capability. *Asia Pacific Journal of Management*, 38(3), 857–895. <https://doi.org/10.1007/S10490-019-09693-X>
- *Horng, J. S., Liu, C. H., Chou, S. F., Yu, T. Y., & Hu, D. C. (2022). Role of big data capabilities in enhancing competitive advantage and performance in the hospitality sector: Knowledge-based dynamic capabilities view. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 51, 22–38. <https://doi.org/10.1016/J.JHTM.2022.02.026>
- *Hsu, I. C., & Sabherwal, R. (2012). Relationship between Intellectual Capital and Knowledge Management: An Empirical Investigation. *Decision Sciences*, 43(3), 489–524. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5915.2012.00357.x>
- *Huang, K. F., Wu, L. Y., Dyerson, R., & Chen, C. F. (2012). How does a technological firm develop its competitive advantage a dynamic capability perspective. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 59(4), 644–653. <https://doi.org/10.1109/TEM.2011.2176340>
- *Huang, W., & Ichikohji, T. (2022). Do dynamic capabilities facilitate business model innovation in small and medium-sized chinese family companies? *International Journal of Innovation Management*. <https://doi.org/10.1142/S1363919622500402>
- *Hung, R. Y. Y., Chung, T., & Lien, B. Y. H. (2007). Organizational process alignment and dynamic capabilities in high-tech industry. *Total Quality Management and Business Excellence*, 18(9), 1023–1034. <https://doi.org/10.1080/14783360701594154>
- *Hutton, S., Demir, R., & Eldridge, S. (2021). How does open innovation contribute to the firm's dynamic capabilities? *Technovation*, 106. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2021.102288>
- *Ilmudeen, A. (2022). Leveraging IT-enabled dynamic capabilities to shape business process agility and firm innovative capability: moderating role of turbulent environment. *Review of Managerial Science*, 16(8), 2341–2379. <https://doi.org/10.1007/S11846-021-00501-9>
- *Ilmudeen, A., Bao, Y., Alharbi, I. M., & Zubair, N. (2020). Revisiting dynamic capability for organizations' innovation types: Does it matter for organizational performance in China? *European Journal of Innovation Management*, 71810107003. <https://doi.org/10.1108/EJIM-06-2019-0144>
- *Ince, I., & Hahn, R. (2020). How dynamic capabilities facilitate the survivability of social enterprises: A qualitative analysis of sensing and seizing capacities. *Journal of Small Business Management*, 58(6), 1256–1290. <https://doi.org/10.1111/JSBM.12487>
- *Inigo, E. A., Albareda, L., & Ritala, P. (2017). Business model innovation for sustainability: exploring evolutionary and radical approaches through dynamic capabilities. *Industry and Innovation*, 24(5), 515–542. <https://doi.org/10.1080/13662716.2017.1310034>
- *Irfan, M., Wang, M., & Akhtar, N. (2019). Impact of IT capabilities on supply chain capabilities and organizational agility: a dynamic capability view. *Operations Management Research*, 12(3–4), 113–128. <https://doi.org/10.1007/s12063-019-00142-y>
- *Janssen, M. J., Castaldi, C., & Alexiev, A. (2016). Dynamic capabilities for service innovation: conceptualization and measurement. *R and D Management*, 46(4), 797–811. <https://doi.org/10.1111/radm.12147>
- *Janssen, M. J., Castaldi, C., & Alexiev, A. S. (2018). In the vanguard of openness: which dynamic capabilities are essential for innovative KIBS firms to develop? *Industry and Innovation*, 25(4), 432–457. <https://doi.org/10.1080/13662716.2017.1414758>
- *Jantunen, A., Ellonen, H. K., & Johansson, A. (2012). Beyond appearances - Do dynamic capabilities of innovative firms actually differ? *European Management Journal*, 30(2), 141–155. <https://doi.org/10.1016/J.EMJ.2011.10.005>
- *Jeng, D. J. F., & Pak, A. (2016). The variable effects of dynamic capability by firm size: the interaction of innovation and marketing capabilities in competitive industries. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 12(1), 115–130. <https://doi.org/10.1007/S11365-014-0330-7>
- *Jiang, W., Mavondo, F. T., & Matanda, M. J. (2015). Integrative capability for successful partnering: a critical dynamic capability. *Management Decision*, 53(6), 1184–1202.

- *Jiang, W., Mavondo, F., & Zhao, W. (2020). The impact of business networks on dynamic capabilities and product innovation: The moderating role of strategic orientation. *Asia Pacific Journal of Management*, 37(4), 1239–1266. <https://doi.org/10.1007/s10490-018-9628-2>
- *Jiao, H., Alon, I., Koo, C. K., & Cui, Y. (2013). When should organizational change be implemented? the moderating effect of environmental dynamism between dynamic capabilities and new venture performance. *Journal of Engineering and Technology Management - JET-M*, 30(2), 188–205. <https://doi.org/10.1016/j.jengtecman.2013.01.005>
- *Jiao, H., Yang, J., Zhou, J., & Li, J. (2019). Commercial partnerships and collaborative innovation in China: the moderating effect of technological uncertainty and dynamic capabilities. *Journal of Knowledge Management*, 23(7), 1429–1454. <https://doi.org/10.1108/JKM-10-2017-0499>
- *Jucevičius, G., & Jucevičienė, R. (2022). Enabling collaborative dynamic capabilities in strategic communities: Firm- vs. network-centric perspectives. *Journal of Management & Organization*, 28(3), 587–604. <https://doi.org/10.1017/jmo.2022.37>
- *Kabongo, J. D., & Boiral, O. (2017). Doing More with Less: Building Dynamic Capabilities for Eco-Efficiency. *Business Strategy and the Environment*, 26(7), 956–971. <https://doi.org/10.1002/BSE.1958>
- Kale, P., & Singh, H. (2007). Building firm capabilities through learning: the role of the alliance learning process in alliance capability and firm-level alliance success. *Strategic Management Journal*, 28(December 2006), 981–1000. <https://doi.org/10.1002/smj>
- *Kalubanga, M., & Gudergan, S. (2022). The impact of dynamic capabilities in disrupted supply chains—The role of turbulence and dependence. *Industrial Marketing Management*, 103, 154–169. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2022.03.005>
- *Kanninen, T., Penttinen, E., Tinnilä, M., & Kaario, K. (2017). Exploring the dynamic capabilities required for servitization: The case process industry. *Business Process Management Journal*, 23(2), 226–247. <https://doi.org/10.1108/BPMJ-03-2015-0036>
- *Kano, H. (2021). The dilemma and its solution of deep uncertainty in the dynamic capabilities framework: Insights from modern Austrian economics. *Managerial and Decision Economics*, 42(3), 605–611. <https://doi.org/10.1002/mde.3257>
- *Kapoor, M., & Aggarwal, V. (2021). Comprehending a knowledge framework as a source of dynamic capabilities in IJVs through PLS-SEM. *Journal of Knowledge Management*, 25(4), 920–942. <https://doi.org/10.1108/JKM-03-2020-0212/FULL/PDF>
- *Kareem, M. A., & Kummitha, H. V. R. (2020). The Impact of Supply Chain Dynamic Capabilities on Operational Performance. *Organizacija*, 53(4), 319–331. <https://doi.org/10.2478/ORG-2020-0021>
- Karim, S. (2006). Modularity in organizational structure: The reconfiguration of internally developed and acquired business units. *Strategic Management Journal*, 27(9), 799–823. <https://doi.org/10.1002/smj>
- *Karimi, J., & Walter, Z. (2015). The role of dynamic capabilities in responding to digital disruption: A factor-based study of the newspaper industry. *Journal of Management Information Systems*, 32(1), 39–81. <https://doi.org/10.1080/07421222.2015.1029380>
- *Karimi-Alagheband, F., & Rivard, S. (2020). IT outsourcing success: A dynamic capability-based model. *Journal of Strategic Information Systems*, 29(1). <https://doi.org/10.1016/J.JSIS.2020.101599>
- *Kariv, D., Cisneros, L., Guiliiani, F., & Chouchane, R. (2022). Family businesses navigating the COVID-19 pandemic through a gender perspective: the role of external and internal factors in stimulating dynamic capability development. *Journal of Family Business Management*. <https://doi.org/10.1108/JFBM-03-2022-0038>
- *Karman, A., & Savanevičienė, A. (2021). Enhancing dynamic capabilities to improve sustainable competitiveness: insights from research on organisations of the Baltic region. *Baltic Journal of Management*, 16(2), 318–341. <https://doi.org/10.1108/BJM-08-2020-0287>
- *Katkalo, V. S., Pitelis, C. N., & Teecey, D. J. (2010). Introduction: On the nature and scope of dynamic capabilities. *Industrial and Corporate Change*, 19(4), 1175–1186. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTQ026>
- *Kattel, R., & Mazzucato, M. (2018). Mission-oriented innovation policy and dynamic capabilities in the public sector. *Industrial and Corporate Change*, 27(5), 787–801. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTY032>
- *Kay, N. M. (2010). Dynamic capabilities as context: The role of decision, system and structure. *Industrial and Corporate Change*, 19(4), 1205–1223. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTQ028>
- *Kay, N. M., Leih, S., & Teece, D. J. (2018). The role of emergence in dynamic capabilities: A restatement of the framework and some possibilities for future research. *Industrial and Corporate Change*, 27(4), 623–638. <https://doi.org/10.1093/icc/dty015>
- *Kazmi, S. W., & Ahmed, W. (2022). Understanding dynamic distribution capabilities to enhance supply chain performance: a dynamic capability view. Benchmarking. <https://doi.org/10.1108/BIJ-03-2021-0135>
- *Kevill, A., Trehan, K., & Easterby-Smith, M. (2017). Perceiving ‘capability’ within dynamic capabilities: The role of owner-manager self-efficacy. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, 35(8), 883–902. <https://doi.org/10.1177/0266242616688523>
- *Khaksar, S. M. S., Chu, M. T., Rozario, S., & Slade, B. (2020). Knowledge-based dynamic capabilities and knowledge worker productivity in professional service firms The moderating role of organisational culture. *Knowledge Management Research and Practice*, 00(00), 1–18. <https://doi.org/10.1080/14778238.2020.1794992>
- *Khalid, S., & Larimo, J. (2012). Firm Specific Advantage in Developed Markets Dynamic Capability Perspective. *Management International Review*, 52(2), 233–250. <https://doi.org/10.1007/S11575-012-0137-0>
- *Khan, O., Daddi, T., & Iraldo, F. (2020a). Microfoundations of dynamic capabilities: Insights from circular economy business cases. *Business Strategy and the Environment*, 29(3), 1479–1493. <https://doi.org/10.1002/BSE.2447>
- *Khan, O., Daddi, T., & Iraldo, F. (2020b). The role of dynamic capabilities in circular economy implementation and performance of companies. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(6), 3018–3033. <https://doi.org/10.1002/CSR.2020>
- *King, A. A., & Tucci, C. L. (2002). Incumbent entry into new market niches: The role of experience and managerial choice in the creation of dynamic capabilities. *Management Science*, 48(2), 171–186. <https://doi.org/10.1287/MNSC.48.2.171.253>
- *Kiranantawat, B., & Ahmad, S. Z. (2022). Conceptualising the relationship between green dynamic capability and SME sustainability performance: the role of green innovation, organisational creativity and agility. *International Journal of Organizational Analysis*. <https://doi.org/10.1108/IJOA-04-2022-3246>

- *Kleinbaum, A. M., & Stuart, T. E. (2014). Network responsiveness: The social structural microfoundations of dynamic capabilities. *Academy of Management Perspectives*, 28(4), 353–367. <https://doi.org/10.5465/AMP.2013.0096>
- *Knoppen, D., & Knight, L. (2022). Pursuing sustainability advantage: The dynamic capabilities of born sustainable firms. *Business Strategy and the Environment*, 31(4), 1789–1813. <https://doi.org/10.1002/BSE.2984>
- *Ko, W. W., & Liu, G. (2017). Environmental strategy and competitive advantage: The role of small- and medium-sized enterprises' dynamic capabilities. *Business Strategy and the Environment*, 26(5), 584–596. <https://doi.org/10.1002/bse.1938>
- *Koch, H. (2010). Developing dynamic capabilities in electronic marketplaces: A cross-case study. *Journal of Strategic Information Systems*, 19(1), 28–38. <https://doi.org/10.1016/J.JSIS.2010.02.001>
- *Konlechner, S., Müller, B., & Güttel, W. H. (2018). A dynamic capabilities perspective on managing technological change: A review, framework and research agenda. *International Journal of Technology Management*, 76(3–4), 188–213. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2018.091285>
- *Köhler, J., Sönnichsen, S. D., & Beske-Jansen, P. (2022). Towards a collaboration framework for circular economy: The role of dynamic capabilities and open innovation. *Business Strategy and the Environment*, 31(6), 2700–2713. <https://doi.org/10.1002/BSE.3000>
- *Kump, B., & Schweiger, C. (2022). Mere adaptability or dynamic capabilities A qualitative multi-case study on how SMEs renew their resource bases. *International Journal of Entrepreneurial Venturing*, 14(3), 1. <https://doi.org/10.1504/IJEV.2022.10047861>
- *Kump, B., Engelmann, A., Kessler, A., & Schweiger, C. (2019). Toward a dynamic capabilities scale: Measuring organizational sensing, seizing, and transforming capacities. *Industrial and Corporate Change*, 28(5), 1149–1172. <https://doi.org/10.1093/icc/dty054>
- *Kurtmollaiev, S. (2020). Dynamic Capabilities and Where to Find Them. *Journal of Management Inquiry*, 29(1), 3–16. <https://doi.org/10.1177/1056492617730126>
- *Kurtmollaiev, S., Pedersen, P. E., Fjuk, A., & Kvale, K. (2018). Developing managerial dynamic capabilities: A quasi-experimental field study of the effects of design thinking training. *Academy of Management Learning and Education*, 17(2), 184–202. <https://doi.org/10.5465/AMLE.2016.0187>
- *Laaksonen, O., & Peltoniemi, M. (2018). The essence of dynamic capabilities and their measurement. *International Journal of Management Reviews*, 20(2), 184–205. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12122>
- *Laguir, I., Choi, T. M., Stekelorum, R., Gupta, S., & Kumar, A. (2022). Roles of Mobilized Controls and Environmental Uncertainty on Supply Chain Resilience: An Empirical Study From Dynamic-Capabilities-View and Levers-of-Control Perspectives. *IEEE Transactions on Engineering Management*. <https://doi.org/10.1109/TEM.2022.3171606>
- *Lakshman, C., Lakshman, S., & Gok, K. (2021). Managers' knowledge and customer-focused knowledge management as dynamic capabilities: implications for innovation performance. *Asian Business and Management*. <https://doi.org/10.1057/S41291-021-00165-Z>
- *Lam, H. K. S., Ding, L., Cheng, T. C. E., & Zhou, H. (2019). The impact of 3D printing implementation on stock returns: A contingent dynamic capabilities perspective. *International Journal of Operations and Production Management*, 39, 935–961. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-01-2019-0075>
- *Landroguéz, S. M., Castro, C. B., & Cepeda-Carrión, G. (2011). Creating dynamic capabilities to increase customer value. *Management Decision*, 49(7), 1141–1159. <https://doi.org/10.1108/00251741111151181>
- *Lazonick, W. (2018). Comments on Gary Pisano: "toward a prescriptive theory of dynamic capabilities." *Industrial and Corporate Change*, 27(6), 1165–1174. <https://doi.org/10.1093/icc/dty046>
- *Lazonick, W., & Prencipe, A. (2005). Dynamic capabilities and sustained innovation: Strategic control and financial commitment at Rolls-Royce plc. *Industrial and Corporate Change*, 14(3), 501–542. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTH061>
- *Lecler, C. J., & Kinghorn, J. (2014). Dynamic capabilities, expert and entrepreneurial learning. *South African Journal of Business Management*, 45(2), 65–81. <https://doi.org/10.4102/SAJBM.V45I2.125>
- *Lee, H., & Kelley, D. (2008). Building dynamic capabilities for innovation: An exploratory study of key management practices. *R and D Management*, 38(2), 155–168. <https://doi.org/10.1111/J.1467-9310.2008.00506.X>
- *Lee, J., & Slater, J. (2007). Dynamic capabilities, entrepreneurial rent-seeking and the investment development path: The case of Samsung. *Journal of International Management*, 13(3), 241–257. <https://doi.org/10.1016/J.INTMAN.2007.05.003>
- *Lee, P. Y., Chen, H. H., & Shyr, Y. H. (2011). Driving dynamic knowledge articulation and dynamic capabilities development of service alliance firms. *Service Industries Journal*, 31(13), 2223–2242. <https://doi.org/10.1080/02642069.2010.504820>
- *Lee, P. Y., Joseph Li, C. S., & Wu, M. L. (2018). The roles of cross-cultural adjustment and social capital formation in the dynamic capabilities development of multiunit organizations. *Asia Pacific Management Review*, 23(1), 20–29. <https://doi.org/10.1016/J.APMRV.2017.01.003>
- *Lee, P. Y., Lin, H.-T., Kim, H.-J., & Shyr, Y.-H. (2011). Knowledge articulation and dynamic capabilities in firm collaborations: An empirical comparison of Taiwanese and South Korean Enterprises. *African Journal of Business Management*, 5(11), 4196–4208. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000294951200022>
- *Lee, P.-Y., Meng-Ling Wu, Cheng-Chung Kuo, & Chun-Sheng Joseph Li. (2006). How to deploy multiunit organizations' dynamic capabilities? *Management Decision*, 44(4), 887–901.
- *Lee, S. M., & Rha, J. S. (2016). Ambidextrous supply chain as a dynamic capability: Building a resilient supply chain. *Management Decision*, 54(1), 2–23.
- *Lee, S. U., & Kang, J. (2015). Technological Diversification Through Corporate Venture Capital Investments: Creating Various Options to Strengthen Dynamic Capabilities. *Industry and Innovation*, 22(5), 349–374. <https://doi.org/10.1080/13662716.2015.1054128>
- *Leih, S., & Teece, D. (2016). Campus leadership and the entrepreneurial university: A dynamic capabilities perspective. *Academy of Management Perspectives*, 30(2), 182–210. <https://doi.org/10.5465/AMP.2015.0022>
- *Leonidou, L. C., Leonidou, C. N., Fotiadis, T. A., & Aykol, B. (2015). Dynamic capabilities driving an eco-based advantage and performance in global hotel chains: The moderating effect of international strategy. *Tourism Management*, 50, 268–280. <https://doi.org/10.1016/J.TOURMAN.2015.03.005>

- *Lessard, D., Teece, D. J., & Leih, S. (2016). The Dynamic Capabilities of Meta-Multinationals. *Global Strategy Journal*, 6(3), 211–224. <https://doi.org/10.1002/GSJ.1126>
- Leung, R. C. (2012). Health information technology and dynamic capabilities. *Health Care Management Review/Health Care Management Review*, 37(1), 43–53. <https://doi.org/10.1097/HMR.0b013e31823c9b55>
- Li, D. yuan, & Liu, J. (2014). Dynamic capabilities, environmental dynamism, and competitive advantage: Evidence from China. *Journal of Business Research*, 67(1), 2793–2799. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2012.08.007>
- *Li, L., Tong, Y., Wei, L., & Yang, S. (2022). Digital technology-enabled dynamic capabilities and their impacts on firm performance: Evidence from the COVID-19 pandemic. *Information and Management*, 59(8). <https://doi.org/10.1016/J.IM.2022.103689>
- *Li, N., Wang, X., & Zhang, S. (2022). Effects of digitization on enterprise growth performance: Mediating role of strategic change and moderating role of dynamic capability. *Managerial and Decision Economics*. <https://doi.org/10.1002/MDE.3730>
- *Li, X., Qi, Y., & Zhang, G. (2022). Intellectual property protection, religious culture and dynamic capabilities of enterprises: evidence from Chinese listed companies. *Technology Analysis and Strategic Management*. <https://doi.org/10.1080/09537325.2022.2089874>
- *Li, Y., & Tang, Y. (2021). A dynamic capabilities perspective on pro-market reforms and university technology transfer in a transition economy. *Technovation*, 103. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2021.102224>
- *Liang, X., Xiu, L., Fang, W., & Wu, S. (2020). How did a local guerrilla turn into a global gorilla? Learning how transformational change happened under dynamic capabilities from the rise of Huawei. *Journal of Organizational Change Management*, 33(2), 401–414. <https://doi.org/10.1108/JOCM-09-2018-0246>
- *Liao, J. (jon), Kickul, J. R., & Ma, H. (2009). Organizational dynamic capability and innovation: An empirical examination of internet firms. *Journal of Small Business Management*, 47(3), 263–286.
- Liboni, L. B., Cezarino, L. O., Alves, M. F. R., Chiappetta Jabbour, C. J., & Venkatesh, V. G. (2022). Translating the environmental orientation of firms into sustainable outcomes: the role of sustainable dynamic capability. *Review of Managerial Science*. <https://doi.org/10.1007/S11846-022-00549-1>
- *Lin, Y. H., Qin, Z., Kim, C. J., Zhang, Y., & Xia, N. (2022). Dynamic Capabilities, Eastern Relationships, and Competitive Advantages: An Empirical Assessment of Chinese and South Korean International Contractors. *EMJ - Engineering Management Journal*. <https://doi.org/10.1080/10429247.2021.2020580>
- Lin, Y., & Wu, L. Y. (2014). Exploring the role of dynamic capabilities in firm performance under the resource-based view framework. *Journal of Business Research*, 67(3), 407–413. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2012.12.019>
- *Linden, G., & Teece, D. J. (2018). Remarks on Pisano: “toward a prescriptive theory of dynamic capabilities.” *Industrial and Corporate Change*, 27(6), 1175–1179. <https://doi.org/10.1093/icc/dty047>
- *Liu, C., & Yang, J. (2021). How hotels adjust technology-based strategy to respond to COVID-19 and gain competitive productivity (CP): strategic management process and dynamic capabilities. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33(9), 2907–2931. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-10-2020-1143>
- *Liu, H. Y., & Hsu, C. W. (2011). Antecedents and consequences of corporate diversification: A dynamic capabilities perspective. *Management Decision*, 49(9), 1510–1534. <https://doi.org/10.1108/00251741111173961>
- Liu, T. C., & Chen, Y. J. (2015). Strategy orientation, product innovativeness, and new product performance. *Journal of Management and Organization*, 21(1), 2–16. <https://doi.org/10.1017/jmo.2014.63>
- *Liu, Y., & Kang, Y. (2020). Adapt to the wild: the effect of dynamic capabilities on international entry mode. *International Studies of Management and Organization*, 50(1), 74–90. <https://doi.org/10.1080/00208825.2019.1703379>
- Liu, Y., Cheng, P., & Zhao, D. (2018). New product launch actions and firm performance: The effects of breadth, complexity and heterogeneity. *Chinese Management Studies*, 12(1), 79–105. <https://doi.org/10.1108/CMS-06-2017-0156>
- *Li-Ying, J., Wang, Y., & Ning, L. (2016). How do dynamic capabilities transform external technologies into firms' renewed technological resources? – A mediation model. *Asia Pacific Journal of Management*, 33(4), 1009–1036. <https://doi.org/10.1007/s10490-016-9469-9>
- *Ljungquist, U. (2014). Unbalanced dynamic capabilities as obstacles of organisational efficiency: Implementation issues in innovative technology adoption. *Innovation: Management, Policy and Practice*, 16(1), 82–95. <https://doi.org/10.5172/IMPP.2014.16.1.82>
- *Long, S., & Liao, Z. (2021). Are fiscal policy incentives effective in stimulating firms' eco-product innovation? The moderating role of dynamic capabilities. *Business Strategy and the Environment*, 30(7), 3095–3104. <https://doi.org/10.1002/BSE.2791>
- *Lopez-Cabrales, A., Bornay-Barrachina, M., & Diaz-Fernandez, M. (2017). Leadership and dynamic capabilities: the role of HR systems. *Personnel Review*, 46(2), 255–276. <https://doi.org/10.1108/PR-05-2015-0146>
- *Loureiro, R., Ferreira, J. J. M., & Simões, J. (2021a). Approaches to measuring dynamic capabilities: Theoretical insights and the research agenda. *Journal of Engineering and Technology Management - JET-M*, 62(August). <https://doi.org/10.1016/j.jengtecman.2021.101657>
- *Loureiro, R., Ferreira, J. J., & Simões, J. (2021b). Understanding healthcare sector organizations from a dynamic capabilities perspective. *European Journal of Innovation Management*. <https://doi.org/10.1108/EJIM-02-2021-0085>
- *Ludwig, G., & Pemberton, J. (2011). A managerial perspective of dynamic capabilities in emerging markets: The case of the Russian steel industry. *Journal of East European Management Studies*, 16(3), 215–236. <https://doi.org/10.5771/0949-6181-2011-3-215>
- *Ma, X., Zhou, Z., & Fan, X. (2015). The process of dynamic capability emergence in technology start-ups – an exploratory longitudinal study in China. *Technology Analysis and Strategic Management*, 27(6), 675–692. <https://doi.org/10.1080/09537325.2015.1034266>
- *Macher, J. T., & Mowery, D. C. (2009). Measuring dynamic capabilities: Practices and performance in semiconductor manufacturing. *British Journal of Management*, 20(SUPP. 1). <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2008.00612.x>
- *Maclean, D. (2017). Dynamic capabilities, creative action, and poetics. *RAE Revista de Administracao de Empresas*, 57(3), 264–272. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020170307>
- *MacLean, D., MacIntosh, R., & Seidl, D. (2015). Rethinking dynamic capabilities from a creative action perspective. *Strategic Organization*, 13(4), 340–352. <https://doi.org/10.1177/1476127015593274>

- *Madhok, A., & Osegowitsch, T. (2000). The international biotechnology industry: A dynamic capabilities perspective. *Journal of International Business Studies*, 31(2), 325–335. <https://doi.org/10.1057/PALGRAVE.JIBS.8490909>
- *Magistretti, S., Ardito, L., & Messeni Petruzzelli, A. (2021). Framing the microfoundations of design thinking as a dynamic capability for innovation: Reconciling theory and practice. *Journal of Product Innovation Management*, 38(6), 645–667. <https://doi.org/10.1111/JPIM.12586>
- *Magistretti, S., Pham, C. T. A., & Dell’Era, C. (2021). Enlightening the dynamic capabilities of design thinking in fostering digital transformation. *Industrial Marketing Management*, 97, 59–70. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2021.06.014>
- *Maglio, P. P. (2010). Resources, Capabilities, and Service: Commentary on “Dynamic Capabilities and e-Service.” *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 27, 76–77.
- *Majhi, S. G., Mukherjee, A., & Anand, A. (2021a). Business value of cognitive analytics technology: A dynamic capabilities perspective. *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*. <https://doi.org/10.1108/VJIKMS-07-2021-0128>
- *Majhi, S. G., Mukherjee, A., & Anand, A. (2021b). Role of information technology in enabling managerial dynamic capabilities. *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*. <https://doi.org/10.1108/VJIKMS-09-2020-0168>
- *Makadok, R. (2001). Toward a synthesis of the resource-based and dynamic-capability views of rent creation. *Strategic Management Journal*, 22(5), 387–401. <https://doi.org/10.1002/SMJ.158>
- *Malewska, K., Ratajczak-Mrozek, M., & Sajdak, M. (2021). Opportunity Exploitation in Times of the COVID-19 Pandemic – The Importance of Dynamic Capabilities and the Entrepreneur’s Characteristics. *Problemy Zarządzania - Management Issues*, 2/2021(92), 87–110. <https://doi.org/10.7172/1644-9584.92.5>
- *Malik, O. R. (2008). Adapting to market liberalization: The role of dynamic capabilities, initial resource conditions, and strategic path choices in determining evolutionary fitness of Less Developed Country (LDC) firms. *Journal of International Management*, 14(3), 217–231. <https://doi.org/10.1016/J.INTMAN.2007.10.003>
- *Malik, O. R., & Kotabe, M. (2009). Dynamic capabilities, government policies, and performance in firms from emerging economies: Evidence from India and Pakistan. *Journal of Management Studies*, 46(May), 421–450. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2008.00817.x>
- *Mandal, S. (2017). The influence of dynamic capabilities on hospital-supplier collaboration and hospital supply chain performance. *International Journal of Operations and Production Management*, 37(5), 664–684. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-05-2016-0249>
- *Marcus, A. A., & Anderson, M. H. (2006). A general dynamic capability: Does it propagate business and social competencies in the retail food industry? *Journal of Management Studies*, 43(1), 19–46. <https://doi.org/10.1111/J.1467-6486.2006.00581.X>
- *Markovich, A., Efrat, K., & Raban, D. R. (2021). Dynamic capabilities: interrelations and distinct effects on performance in low and high competitive intensity environments. *Baltic Journal of Management*, 16(4), 539–563. <https://doi.org/10.1108/BJM-10-2020-0367>
- *Marrucci, L., Daddi, T., & Iraldo, F. (2022). Do dynamic capabilities matter? A study on environmental performance and the circular economy in European certified organisations. *Business Strategy and the Environment*, 31(6), 2641–2657. <https://doi.org/10.1002/BSE.2997>
- *Marsh, S. J., & Stock, G. N. (2003). Building dynamic capabilities in new product development through intertemporal integration. *Journal of Product Innovation Management*, 20(2), 136–148. <https://doi.org/10.1111/1540-5885.2002006>
- *Marsh, S. J., & Stock, G. N. (2006). Creating dynamic capability: The role of intertemporal integration, knowledge retention, and interpretation. *Journal of Product Innovation Management*, 23(5), 422–436. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5885.2006.00214.x>
- *Martinelli, E., Tagliacuzzi, G., & Marchi, G. (2018). The resilient retail entrepreneur: dynamic capabilities for facing natural disasters. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 24(7), 1222–1243. <https://doi.org/10.1108/IJEER-11-2016-0386>
- *Mathiassen, L., & Vainio, A. M. (2007). Dynamic capabilities in small software firms: A sense-and-respond approach. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 54(3), 522–538. <https://doi.org/10.1109/TEM.2007.900782>
- *Matilda Bez, S., & Chesbrough, H. (2020). Competitor Collaboration Before a Crisis: What the AI Industry Can Learn The Partnership on AI can use the Dynamic Capabilities Framework and lessons from other industries to proactively identify AI risks and create solutions. *Research Technology Management*, 63(3), 42–48. <https://doi.org/10.1080/08956308.2020.1733889>
- *Matysiak, L., Rugman, A. M., & Bausch, A. (2018). Dynamic Capabilities of Multinational Enterprises: The Dominant Logics Behind Sensing, Seizing, and Transforming Matter! *Management International Review*, 58(2), 225–250. <https://doi.org/10.1007/S11575-017-0337-8>
- *McDougall, N., Wagner, B., & MacBryde, J. (2022). Leveraging competitiveness from sustainable operations: frameworks to understand the dynamic capabilities needed to realise NRBV supply chain strategies. *Supply Chain Management*, 27(1), 12–29. <https://doi.org/10.1108/SCM-11-2018-0393>
- *McKelvie, A., & Davidsson, P. (2009). From resource base to dynamic capabilities: An investigation of new firms. *British Journal of Management*, 20(SUPP. 1). <https://doi.org/10.1111/J.1467-8551.2008.00613.X>
- *Michaelis, B., Rogbeer, S., Schweizer, L., & Özleblebici, Z. (2021). Clarifying the boundary conditions of value creation within dynamic capabilities framework: a grafting approach. *Review of Managerial Science*, 15(6), 1797–1820. <https://doi.org/10.1007/S11846-020-00403-2>
- *Mikalef, P., Boura, M., Lekakos, G., & Krogstie, J. (2019). Big Data Analytics Capabilities and Innovation: The Mediating Role of Dynamic Capabilities and Moderating Effect of the Environment. *British Journal of Management*, 30(2), 272–298. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12343>
- *Mikalef, P., Conboy, K., & Krogstie, J. (2021). Artificial intelligence as an enabler of B2B marketing: A dynamic capabilities micro-foundations approach. *Industrial Marketing Management*, 98, 80–92. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2021.08.003>

- *Mikalef, P., Pateli, A., & van de Wetering, R. (2021). IT architecture flexibility and IT governance decentralisation as drivers of IT-enabled dynamic capabilities and competitive performance: The moderating effect of the external environment. *European Journal of Information Systems*, 30(5), 512–540. <https://doi.org/10.1080/0960085X.2020.1808541>
- *Mikalef, P., van de Wetering, R., & Krogsstie, J. (2021). Building dynamic capabilities by leveraging big data analytics: The role of organizational inertia. *Information and Management*, 58(6). <https://doi.org/10.1016/J.IM.2020.103412>
- *Mitchell, M., & Skrzypacz, A. (2015). A theory of market pioneers, dynamic capabilities, and industry evolution. *Management Science*, 61(7), 1598–1614. <https://doi.org/10.1287/MNSC.2014.2064>
- *Mitrega, M., & Pfajfar, G. (2015). Business relationship process management as company dynamic capability improving relationship portfolio. *Industrial Marketing Management*, 46, 193–203. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2015.02.029>
- Mitrega, M., Forkmann, S., Zaefarian, G., & Henneberg, S. C. (2017). Networking capability in supplier relationships and its impact on product innovation and firm performance. *International Journal of Operations & Production Management*, 37(5), 577–606.
- *Mittal, S. (2019). How organizations implement new practices in dynamic context: role of deliberate learning and dynamic capabilities development in health care units. *Journal of Knowledge Management*, 23(6), 1176–1195. <https://doi.org/10.1108/JKM-11-2018-0686>
- *Mohaghegh, M., & Größler, A. (2022). Exploring organizational problem-solving modes: a dynamic capabilities approach. *Management Decision*, 60(1), 254–277. <https://doi.org/10.1108/MD-08-2020-1097>
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., Altman, D., Antes, G., Atkins, D., Barbour, V., Barrowman, N., Berlin, J. A., Clark, J., Clarke, M., Cook, D., D'Amico, R., Deeks, J. J., Devereaux, P. J., Dickersin, K., Egger, M., Ernst, E., ... Tugwell, P. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. *PLoS Medicine*, 6(7). <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000097>
- *Monferrer, D., Blesa, A., & Ripollés, M. (2015a). Catching dynamic capabilities through market-oriented networks. *European Journal of International Management*, 9(3), 384–408. <https://doi.org/10.1504/EJIM.2015.069134>
- *Monferrer, D., Blesa, A., & Ripollés, M. (2015b). Born globals through knowledge-based dynamic capabilities and network market orientation. *BRQ Business Research Quarterly*, 18(1), 18–36. <https://doi.org/10.1016/J.BRQ.2014.04.001>
- *Monteiro, A. P., Soares, A. M., & Rua, O. L. (2017). Linking intangible resources and export performance: The role of entrepreneurial orientation and dynamic capabilities. *Baltic Journal of Management*, 12(3), 329–347. <https://doi.org/10.1108/BJM-05-2016-0097>
- *Monteiro, A. P., Soares, A. M., & Rua, O. L. (2019). Linking intangible resources and entrepreneurial orientation to export performance: The mediating effect of dynamic capabilities. *Journal of Innovation and Knowledge*, 4(3), 179–187. <https://doi.org/10.1016/J.JIK.2019.04.001>
- *Montreuil, V. L., Lauzier, M., & Gagnon, S. (2020). A closer look at determinants of organizational capability to innovate (OCI) : A dynamic capabilities perspective. *European Journal of Innovation Management*. <https://doi.org/10.1108/EJIM-05-2019-0127>
- *Moon, T. (2010). Organizational Cultural Intelligence: Dynamic Capability Perspective. *Group and Organization Management*, 35(4), 456–493. <https://doi.org/10.1177/1059601110378295>
- *Mousavi, S., Bossink, B., & van Vliet, M. (2019). Microfoundations of companies' dynamic capabilities for environmentally sustainable innovation: Case study insights from high-tech innovation in science-based companies. *Business Strategy and the Environment*, 28(2), 366–387. <https://doi.org/10.1002/BSE.2255>
- *Mu, J. (2017). Dynamic capability and firm performance: The role of marketing capability and operations capability. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 64(4), 554–565. <https://doi.org/10.1109/TEM.2017.2712099>
- Mu, Y., Bossink, B., & Vinig, T. (2019). Service innovation quality in healthcare: service innovativeness and organisational renewal as driving forces. *Total Quality Management and Business Excellence*, 30(11–12), 1219–1234. <https://doi.org/10.1080/14783363.2017.1362954>
- *Muhic, M., & Bengtsson, L. (2021). Dynamic capabilities triggered by cloud sourcing: a stage-based model of business model innovation. *Review of Managerial Science*, 15(1), 33–54. <https://doi.org/10.1007/S11846-019-00372-1>
- *Muneeb, D., Ahmad, S. Z., Abu Bakar, A. R., & Tehseen, S. (2022). Empowering resources recombination through dynamic capabilities of an enterprise. *Journal of Enterprise Information Management*. <https://doi.org/10.1108/JEIM-01-2021-0004>
- *Muneeb, D., Tehseen, S., & Saeed, K. (2020). A study on dynamic capabilities view of doctoral students' research productivity. *International Journal of Organizational Analysis*, 28(1), 1–17. <https://doi.org/10.1108/IJOA-07-2018-1479>
- *Nabi, M. N., Liu, Z., & Hasan, N. (2022). Investigating the effects of leaders' stewardship behavior on radical innovation: a mediating role of knowledge management dynamic capability and moderating role of environmental uncertainty. *Management Research Review*. <https://doi.org/10.1108/MRR-04-2021-0276>
- *Nagano, H. (2020). The impact of knowledge diversity: Integrating two economic perspectives through the dynamic capability approach. *Managerial and Decision Economics*, 41(6), 1057–1070. <https://doi.org/10.1002/MDE.3159>
- *Najar, T. (2022). Lean-Agile supply chain innovation performance; the mediating role of dynamic capability, innovation capacity, and relational embeddedness. *Supply Chain Forum*, 23(3), 285–306. <https://doi.org/10.1080/16258312.2022.2031276>
- Najmaei, A. (2010). Researching organizational (dynamic) capabilities: An introduction to epistemology and ontology. *ACSPRI Social Science Methodology Conference*, 1–13.
- *Narayanan, V. K., Colwell, K., & Douglas, F. L. (2009). Building organizational and scientific platforms in the pharmaceutical industry: A process perspective on the development of dynamic capabilities. *British Journal of Management*, 20(SUPP. 1). <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2008.00611.x>
- *Nasution, M. D. T. P., Rafiki, A., Lubis, A., & Rossanty, Y. (2021). Entrepreneurial orientation, knowledge management, dynamic capabilities towards e-commerce adoption of SMEs in Indonesia. *Journal of Science and Technology Policy Management*, 12(2), 256–282. <https://doi.org/10.1108/JSTPM-03-2020-0060>
- *Nayak, A., Chia, R., & Canales, J. I. (2020). Noncognitive microfoundations: Understanding dynamic capabilities as idiosyncratically refined sensitivities and predispositions. *Academy of Management Review*, 45(2), 280–303. <https://doi.org/10.5465/AMR.2016.0253>

- *Nedzinskas, Š., Pundziene, A., Buožiute-Rafanavičiene, S., & Pilkiene, M. (2013). The impact of dynamic capabilities on SME performance in a volatile environment as moderated by organizational inertia. *Baltic Journal of Management*, 8(4), 376–396. <https://doi.org/10.1108/BJM-01-2013-0003>
- Nelson, R. R., & Winter, S. G. (1982). An evolutionary theory of economic change. *The Economic Journal* (Issue 371). Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/2232409>
- *Nenonen, S., Gummerus, J., & Sklyar, A. (2018). Game-changers: dynamic capabilities' influence on service ecosystems. *Journal of Service Management*, 29(4), 569–592. <https://doi.org/10.1108/JOSM-02-2017-0025>
- *Newbert, S. L. (2005). New firm formation : A dynamic capability perspective. *Journal of Small Business Management*, 43(1), 55–77.
- *Nguyen, H. T. T., Pham, H. S. T., & Freeman, S. (2022). Dynamic capabilities in tourism businesses: antecedents and outcomes. *Review of Managerial Science*. <https://doi.org/10.1007/S11846-022-00567-Z>
- *Nieves, J., & Haller, S. (2014). Building dynamic capabilities through knowledge resources. *Tourism Management*, 40, 224–232. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2013.06.010>
- *Noman, D., & Basiruddin, R. (2021). The moderating role of environmental interpretation between dynamic capabilities and firm continuous improvements. *International Journal of Innovation Management*, 25(8). <https://doi.org/10.1142/S1363919621500936>
- *Nonaka, I., Hirose, A., & Takeda, Y. (2016). 'Meso'-Foundations of Dynamic Capabilities: Team-Level Synthesis and Distributed Leadership as the Source of Dynamic Creativity. *Global Strategy Journal*, 6(3), 168–182. <https://doi.org/10.1002/GSJ.1125>
- Novais, L., Maqueira Marín, J. M., & Moyano-Fuentes, J. (2020). Lean production implementation, cloud-supported logistics and supply chain integration: Interrelationships and effects on business performance. *International Journal of Logistics Management*, 31(3), 629–663. <https://doi.org/10.1108/IJLM-02-2019-0052>
- *O'Connor, G. C. (2008). Major Innovation as a Dynamic Capability: A Systems Approach. *Journal of Product Innovation Management*, 25(4), 313–330. <https://doi.org/10.1111/J.1540-5885.2008.00304.X>
- *O'Connor, G. C., Paulson, A. S., & Demartino, R. (2008). Organisational approaches to building a radical innovation dynamic capability. *International Journal of Technology Management*, 44(1–2), 179–204. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2008.020704>
- *O'Reilly III, C., & Tushman, M. L. (2008). Ambidexterity as a dynamic capability: Resolving the innovator's dilemma. *Research in Organizational Behavior*, 28, 185–206. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2008.06.002>
- *Ojha, D., Gianiodis, P. T., & Manuj, I. (2013). Impact of logistical business continuity planning on operational capabilities and financial performance. *International Journal of Logistics Management*, 24(2), 180–209. <https://doi.org/10.1108/IJLM-06-2012-0049>
- *Okano, M. T., Santos, H. D. C. L. Dos, & Ursini, E. L. (2022). The Digital Platform as Digital Innovation: A Study from the Perspective of Dynamic Capabilities. *International Journal of Innovation and Technology Management*, 19(3). <https://doi.org/10.1142/S0219877021400149>
- *Oliva, F. L., Couto, M. H. G., Santos, R. F., & Bresciani, S. (2019). The integration between knowledge management and dynamic capabilities in agile organizations. *Management Decision*, 57(8), 1960–1979. <https://doi.org/10.1108/MD-06-2018-0670>
- *Oliveira-Dias, D., Kneipp, J. M., Bichueti, R. S., & Gomes, C. M. (2022). Fostering business model innovation for sustainability: a dynamic capabilities perspective. *Management Decision*, 60(13), 105–129. <https://doi.org/10.1108/MD-05-2021-0590>
- *Oliver, C., & Holzinger, I. (2008). The Effectiveness of Strategic Political Management: A Dynamic Capabilities Framework. *Academy of Management*, 33(2), 496–520. <https://doi.org/10.5465/AMR.2008.31193538>
- *Omeke, M., Ngoboka, P., Nkote, I. N., & Kayongo, I. (2021). Dynamic capabilities and enterprise growth: the mediating effect of networking. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 17(1), 1–15. <https://doi.org/10.1108/WJEMSD-05-2019-0031>
- *Otengei, S. O., Bakunda, G., Ngoma, M., Ntayi, J. M., & Munene, J. C. (2017). Internationalization of African-ethnic restaurants: A qualitative enquiry using the dynamic capabilities perspective. *Tourism Management Perspectives*, 21, 85–99. <https://doi.org/10.1016/J.TMP.2016.12.001>
- *Ozanne, L. K., Chowdhury, M., Prayag, G., & Mollenkopf, D. A. (2022). SMEs navigating COVID-19: The influence of social capital and dynamic capabilities on organizational resilience. *Industrial Marketing Management*, 104, 116–135. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2022.04.009>
- *Pablo, A. L., Reay, T., Dewald, J. R., & Casebeer, A. L. (2007). Identifying, enabling and managing dynamic capabilities in the public sector. *Journal of Management Studies*, 44(5), 687–708. <https://doi.org/10.1111/J.1467-6486.2006.00675.X>
- *Pan, G., Pan, S. L., & Lim, C. Y. (2015). Examining how firms leverage IT to achieve firm productivity: RBV and dynamic capabilities perspectives. *Information and Management*, 52(4), 401–412. <https://doi.org/10.1016/J.IM.2015.01.001>
- *Pandza, K., & Thorpe, R. (2009). Creative search and strategic sense-making: Missing dimensions in the concept of dynamic capabilities. *British Journal of Management*, 20(SUPP. 1). <https://doi.org/10.1111/J.1467-8551.2008.00616.X>
- *Pang, C., Wang, Q., & Wu, S. (2022). Influence of dynamic capabilities on novelty-centered business model design: a moderated mediating effect analysis. *European Journal of Innovation Management*. <https://doi.org/10.1108/EJIM-09-2021-0465>
- *Parente, R. C., Baack, D. W., & Hahn, E. D. (2011). The effect of supply chain integration, modular production, and cultural distance on new product development: A dynamic capabilities approach. *Journal of International Management*, 17(4), 278–290. <https://doi.org/10.1016/J.INTMAN.2011.08.001>
- *Parida, V., Oghazi, P., & Cedergren, S. (2016). A study of how ICT capabilities can influence dynamic capabilities. *Journal of Enterprise Information Management*, 29(2), 179–201. <https://doi.org/10.1108/JEIM-07-2012-0039>
- *Park, B. II, & Xiao, S. (2020). Is exploring dynamic capabilities important for the performance of emerging market firms? The moderating effects of entrepreneurial orientation and environmental dynamism. *International Studies of Management and Organization*, 50(1), 57–73. <https://doi.org/10.1080/00208825.2019.1703378>
- *Pasamar, S., Lopez-Cabrales, A., & Valle-Cabrera, R. (2015). Ambidexterity and intellectual capital architectures for developing dynamic capabilities: Towards a research agenda. *European Journal of International Management*, 9(1), 74–87. <https://doi.org/10.1504/EJIM.2015.066672>

- *Pavlou, P. A., & El Sawy, O. A. (2011). Understanding the elusive black box of dynamic capabilities. *Decision Sciences*, 42(1), 239–273. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5915.2010.00287.x>
- *Peng, Y. P., & Lin, K. H. (2017). The effect of global dynamic capabilities on internationalizing SMEs performance: Organizational culture factors as antecedents. *Baltic Journal of Management*, 12(3), 307–328. <https://doi.org/10.1108/BJM-09-2016-0199>
- Penrose, E. (1959). *The theory of the growth of the firm*. Blackwell Publishing.
- *Pereira, V., Mellahi, K., Temouri, Y., Patnaik, S., & Roohanifar, M. (2019). Investigating dynamic capabilities, agility and knowledge management within EMNEs-longitudinal evidence from Europe. *Journal of Knowledge Management*, 23(9), 1708–1728. <https://doi.org/10.1108/JKM-06-2018-0391>
- *Pérez Rave, J. I., Guerrero, R. F., Vallina, A. S., & Echavarría, F. G. (2022). Critical thinking, dynamic capabilities, and project performance: empirical evidence in the continuous improvement project domain. *Total Quality Management and Business Excellence*. <https://doi.org/10.1080/14783363.2022.2111994>
- *Pérez-Rave, J. I., Guerrero, R. F., Vallina, A. S., & Echavarría, F. G. (2022). A measurement model of dynamic capabilities of the continuous improvement project and its role in the renewal of the company's products/services. *Operations Management Research*. <https://doi.org/10.1007/S12063-022-00281-9>
- *Peteraf, M. A., di Stefano, G., & Verona, G. (2013). The elephant in the room of dynamic capabilities: Bringing two diverging conversations together. *Strategic Management Journal*, 34(April), 1389–1410. <https://doi.org/10.1002/smj.2078>
- *Peters, M. D., Gudergan, S., & Booth, P. (2019). Interactive profit-planning systems and market turbulence: A dynamic capabilities perspective. *Long Range Planning*, 52(3), 386–405. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2018.03.004>
- *Petricevic, O., & Verbeke, A. (2019). Unbundling dynamic capabilities for inter-organizational collaboration: The case of nanotechnology. *Cross Cultural and Strategic Management*, 26(3), 422–448. <https://doi.org/10.1108/CCSM-02-2019-0044>
- *Petroni, A. (1998). The analysis of dynamic capabilities in a competence-oriented organization. *Technovation*, 18(3), 179–189. [https://doi.org/10.1016/S0166-4972\(97\)00093-X](https://doi.org/10.1016/S0166-4972(97)00093-X)
- *Pham, L. M. T., Tran, L. T. T., Thipwong, P., & Huang, W. T. (2019). Dynamic capability and organizational performance: Is social networking site a missing link? *Journal of Organizational and End User Computing*, 31(2), 1–21. <https://doi.org/10.4018/JOEUC.2019040101>
- *Picaud-Bello, K., Johnsen, T., Calvi, R., & Giannakis, M. (2019). Exploring early purchasing involvement in discontinuous innovation: A dynamic capability perspective. *Journal of Purchasing and Supply Management*, 25(4). <https://doi.org/10.1016/J.PURSUP.2019.100555>
- *Piening, E. P. (2013). Dynamic Capabilities in Public Organizations: A literature review and research agenda. *Public Management Review*, 15(2), 209–245. <https://doi.org/10.1080/14719037.2012.708358>
- *Piening, E. P., & Salge, T. O. (2015). Understanding the antecedents, contingencies, and performance implications of process innovation: A dynamic capabilities perspective. *Journal of Product Innovation Management*, 32(1), 80–97. <https://doi.org/10.1111/jpim.12225>
- *Pihlajamaa, M. (2021). What does it mean to be open? A typology of inbound open innovation strategies and their dynamic capability requirements. *Innovation: Organization and Management*. <https://doi.org/10.1080/14479338.2021.1907192>
- *Pisano, G. P. (2017). Toward a prescriptive theory of dynamic capabilities: Connecting strategic choice, learning, and competition. *Industrial and Corporate Change*, 26(5), 747–762. <https://doi.org/10.1093/icc/dtx026>
- *Pitelis, Chris N. (2022). Dynamic capabilities, the new multinational enterprise and business model innovation: A de/re-constructive commentary. *Journal of International Business Studies*, 53(4), 741–753. <https://doi.org/10.1057/s41267-022-00518-6>
- *Pitelis, Christos N., & Teece, D. J. (2010). Cross-border market co-creation, dynamic capabilities and the entrepreneurial theory of the multinational enterprise. *Industrial and Corporate Change*, 19(4), 1247–1270. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTQ030>
- *Pitelis, Christos N., & Wagner, J. D. (2019). Strategic Shared Leadership and Organizational Dynamic Capabilities. *Leadership Quarterly*, 30(2), 233–242. <https://doi.org/10.1016/J.LEAQUA.2018.08.002>
- Porter, M. E. (1980). *Competitive strategy*. Free Press.
- *Portillo-Tarragona, P., Scarpellini, S., & Marín-Vinuesa, L. M. (2022). 'Circular patents' and dynamic capabilities: new insights for patenting in a circular economy. *Technology Analysis and Strategic Management*. <https://doi.org/10.1080/09537325.2022.2106206>
- Poudel, K. P., Carter, R., & Lonial, S. (2019). The Impact of Entrepreneurial Orientation, Technological Capability, and Consumer Attitude on Firm Performance: A Multi-Theory Perspective. *Journal of Small Business Management*, 57(S2), 268–295. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12471>
- *Prange, C., Bruyaka, O., & Marmenout, K. (2018). Investigating the Transformation and Transition Processes Between Dynamic Capabilities: Evidence from DHL. *Organization Studies*, 39(11), 1547–1573. <https://doi.org/10.1177/0170840617727775>
- *Prieto, I. M., & Easterby-Smith, M. (2006). Dynamic capabilities and the role of organizational knowledge: An exploration. *European Journal of Information Systems*, 15(5), 500–510. <https://doi.org/10.1057/PALGRAVE.EJIS.3000642>
- *Prieto, I. M., Revilla, E., & Rodríguez-Prado, B. (2009). Building dynamic capabilities in product development: How do contextual antecedents matter? *Scandinavian Journal of Management*, 25(3), 313–326. <https://doi.org/10.1016/j.scaman.2009.05.005>
- *Primc, K., & Čater, T. (2016). The Influence of Organizational Life Cycle on Environmental Proactivity and Competitive Advantage: A Dynamic Capabilities View. *Organization and Environment*, 29(2), 212–230. <https://doi.org/10.1177/1086026615584684>
- *Protogerou, A., Caloghirou, Y., & Lioukas, S. (2012). Dynamic Capabilities And Their Indirect Impact On Firm Performance. *Industrial and Corporate Change*, 21(3), 615–647. <https://doi.org/10.1093/icc/dtr049>
- *Puliga, G., & Ponta, L. (2022). COVID-19 firms' fast innovation reaction analyzed through dynamic capabilities. *R and D Management*, 52(2), 331–342. <https://doi.org/10.1111/RADM.12502>

- *Pundziene, A., Gutmann, T., Schlichtner, M., & Teece, D. J. (2022). Value Impedance and Dynamic Capabilities: The Case of MedTech Incumbent-Born Digital Healthcare Platforms. *California Management Review*, 64(4), 108–134. <https://doi.org/10.1177/00081256221099326>
- *Pundziene, A., Nikou, S., & Bouwman, H. (2021). The nexus between dynamic capabilities and competitive firm performance: the mediating role of open innovation. *European Journal of Innovation Management*, 25(6), 152–177. <https://doi.org/10.1108/EJIM-09-2020-0356>
- *Qiu, L., Jie, X., Wang, Y., & Zhao, M. (2020). Green product innovation, green dynamic capability, and competitive advantage: Evidence from Chinese manufacturing enterprises. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(1), 146–165. <https://doi.org/10.1002/csr.1780>
- *Rahman, M., Hack-Polay, D., Shafique, S., & Igwe, P. A. (2021). Dynamic capability of the firm: analysis of the impact of internationalisation on SME performance in an emerging economy. *International Journal of Emerging Markets*. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-02-2021-0236>
- *Ramachandran, V. (2011). Strategic corporate social responsibility: A “dynamic capabilities” perspective. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 18(5), 285–293. <https://doi.org/10.1002/CSR.251>
- *Ramos, E., Patrucco, A. S., & Chavez, M. (2021). Dynamic capabilities in the “new normal”: a study of organizational flexibility, integration and agility in the Peruvian coffee supply chain. *Supply Chain Management*. <https://doi.org/10.1108/SCM-12-2020-0620>
- *Randhawa, K., Wilden, R., & Akaka, M. A. (2022). Innovation intermediaries as collaborators in shaping service ecosystems: The importance of dynamic capabilities. *Industrial Marketing Management*, 103, 183–197. <https://doi.org/10.1016/J.IINDMARMAN.2022.03.016>
- *Rashid, S., & Ratten, V. (2020a). Entrepreneurial ecosystems during COVID-19: the survival of small businesses using dynamic capabilities. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 17(3), 457–476. <https://doi.org/10.1108/WJEMSD-09-2020-0110>
- *Rashid, S., & Ratten, V. (2020b). A dynamic capabilities approach for the survival of Pakistani family-owned business in the digital world. *Journal of Family Business Management*, 10(4), 373–387. <https://doi.org/10.1108/JFBM-12-2019-0082>
- *Regnér, P. (2008). Strategy-as-practice and dynamic capabilities: Steps towards a dynamic view of strategy. *Human Relations*, 61(4), 565–588. <https://doi.org/10.1177/0018726708091020>
- *Reuter, C., Foerstl, K., Hartmann, E., & Blome, C. (2010). Sustainable global supplier management: The role of dynamic capabilities in achieving competitive advantage. *Journal of Supply Chain Management*, 46(2), 45–63. <https://doi.org/10.1111/J.1745-493X.2010.03189.X>
- Revilla, E., & Knoppen, D. (2015). Building knowledge integration in buyer-supplier relationships: The critical role of strategic supply management and trust. *International Journal of Operations and Production Management*, 35(10), 1408–1436. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-01-2014-0030>
- *Rialti, R., Marzi, G., Ciappei, C., & Busso, D. (2019). Big data and dynamic capabilities: A bibliometric analysis and systematic literature review. *Management Decision*, 57(8), 2052–2068. <https://doi.org/10.1108/MD-07-2018-0821>
- *Rice, J., Liao, T. S., Galvin, P., & Martin, N. (2015). A configuration-based approach to integrating dynamic capabilities and market transformation in small and medium-sized enterprises to achieve firm performance. *International Small Business Journal*, 33(3), 231–253. <https://doi.org/10.1177/0266242613495035>
- *Rindova, V. P., & Kotha, S. (2001). Continuous “morphing”: Competing through dynamic capabilities, form, and function. *Academy of Management Journal*, 44(6), 1263–1280. <https://doi.org/10.2307/3069400>
- *Ringov, D. (2017). Dynamic capabilities and firm performance. *Long Range Planning*, 50(5), 653–664. <https://doi.org/10.1016/J.LRP.2017.02.005>
- *Ritola, I., Krikke, H., & Caniëls, M. C. J. (2021). Learning-based dynamic capabilities in closed-loop supply chains: an expert study. *International Journal of Logistics Management*, 33(5), 69–84. <https://doi.org/10.1108/IJLM-01-2021-0044>
- *Riviere, M., Bass, A. E., & Andersson, U. (2020). Dynamic capability development in multinational enterprises: Reconciling routine reconfiguration between the headquarters and subsidiaries. *Global Strategy Journal*, 11(3), 380–401. <https://doi.org/10.1002/gsj.1389>
- *Roberson, Q., Holmes, O., & Perry, J. L. (2017). Transforming research on diversity and firm performance: A dynamic capabilities perspective. *Academy of Management Annals*, 11(1), 189–216. <https://doi.org/10.5465/annals.2014.0019>
- Rocha-Goncalves, F., & da Conceição Gonçalves, V. (2011). The role of the alliance management capability. *Service Industries Journal*, 31(12), 1961–1978. <https://doi.org/10.1080/02642069.2011.545882>
- *Rodenbach, M., & Brettel, M. (2012). CEO experience as micro-level origin of dynamic capabilities. *Management Decision*, 50(4), 611–634. <https://doi.org/10.1108/00251741211220174>
- *Rodrigo-Alarcón, J., García-Villaverde, P. M., Ruiz-Ortega, M. J., & Parra-Requena, G. (2018). From social capital to entrepreneurial orientation: The mediating role of dynamic capabilities. *European Management Journal*, 36(2), 195–209. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2017.02.006>
- *Rolland, E., Patterson, R. A., & Ward, K. F. (2009). Dynamic capabilities and E-service. *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 26(4), 301–315. <https://doi.org/10.1002/CJAS.117>
- *Romme, A. G. L., Zollo, M., & Berendsy, P. (2010). Dynamic capabilities, deliberate learning and environmental dynamism: A simulation model. *Industrial and Corporate Change*, 19(4), 1271–1299. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTQ031>
- Rothaermel, F. T., & Alexandre, M. T. (2009). Ambidexterity in technology sourcing: The moderating role of absorptive capacity. *Organization Science*, 20(4), 759–780. <https://doi.org/10.1287/orsc.1080.0404>
- *Rothaermel, F. T., & Hess, A. M. (2007). Building Dynamic Capabilities: Innovation Driven by Individual-, Firm-, and Network-Level Effects. *Organization Science*, 18(6), 898–921. <https://doi.org/10.1287/orsc.1070.0291>
- *Russo, M. V. (2009). Explaining the impact of ISO 14001 on emission performance: A dynamic capabilities perspective on process and learning. *Business Strategy and the Environment*, 18(5), 307–319. <https://doi.org/10.1002/BSE.587>
- *Sabahi, S., & Parast, M. M. (2020). Firm innovation and supply chain resilience: a dynamic capability perspective. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 23(3), 254–269. <https://doi.org/10.1080/13675567.2019.1683522>

- *Sachitra, V., & Padmini, C. (2020). Toward dynamic capability views of entrepreneurial growth intention: perspective of floricultures industry in Sri Lanka. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 17(2), 274–289. <https://doi.org/10.1108/WJEMSD-04-2020-0034>
- Sahi, G. K., Gupta, M. C., Cheng, T. C. E., & Lonial, S. C. (2019). Relating entrepreneurial orientation with operational responsiveness: Roles of competitive intensity and technological turbulence. *International Journal of Operations and Production Management*, 39(5), 739–766. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-07-2018-0411>
- *Sainsbury, D. (2021). Toward a dynamic capability theory of economic growth. *Industrial and Corporate Change*, 29(4), 1047–1065. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTZ054>
- *Salomo, S., Talke, K., & Strecker, N. (2008). Innovation Field Orientation and Its Effect on Innovativeness and Firm Performance. *Journal of Product Innovation Management*, 25(6), 560–576. <https://doi.org/10.1111/J.1540-5885.2008.00322.X>
- *Salunke, S., Weerawardena, J., & McColl-Kennedy, J. R. (2011). Towards A Model Of Dynamic Capabilities In Innovation-Based Competitive Strategy: Insights From Project-Oriented Service Firms. *Industrial Marketing Management*, 40(8), 1251–1263.
- *Salvato, C., & Vassolo, R. (2018). The sources of dynamism in dynamic capabilities. *Strategic Management Journal*, 39(6), 1728–1752. <https://doi.org/10.1002/SMJ.2703>
- *Sambharya, R. B., & Lee, J. (2014). Renewing Dynamic Capabilities Globally: An Empirical Study of the World's Largest MNCs. *Management International Review*, 54(2), 137–169. <https://doi.org/10.1007/S11575-013-0199-7>
- Sánchez-Medina, P. S. (2020). Organizational capability for change and performance in artisanal businesses in Mexico. *Journal of Organizational Change Management*, 33(2), 415–431. <https://doi.org/10.1108/JOCM-06-2018-0157>
- *Sandberg, E. (2020). Dynamic capabilities for the creation of logistics flexibility – a conceptual framework. *International Journal of Logistics Management*, 32(2), 696–714. <https://doi.org/10.1108/IJLM-07-2020-0266>
- *Santa-Maria, T., Vermeulen, W. J. V., & Baumgartner, R. J. (2022). How do incumbent firms innovate their business models for the circular economy? Identifying micro-foundations of dynamic capabilities. *Business Strategy and the Environment*, 31(4), 1308–1333. <https://doi.org/10.1002/BSE.2956>
- *Santoro, G., Thrassou, A., Bresciani, S., & Giudice, M. Del. (2021). Do Knowledge Management and Dynamic Capabilities Affect Ambidextrous Entrepreneurial Intensity and Firms' Performance? *IEEE Transactions on Engineering Management*, 68(2), 378–386. <https://doi.org/10.1109/TEM.2019.2907874>
- Sapienza, H. J., Autio, E., George, G., & Zahra, S. A. (2006). A capabilities perspective on the effects of early internationalization on firm survival and growth. *Academy of Management Review*, 31(4), 914–933. <https://doi.org/10.5465/AMR.2006.22527465>
- *Saul, C. J., & Gebauer, H. (2018). Born solution providers – Dynamic capabilities for providing solutions. *Industrial Marketing Management*, 73, 31–46. <https://doi.org/10.1016/J.IINDMARMAN.2018.01.007>
- *Savastano, M., Cucari, N., Dentale, F., & Ginsberg, A. (2022). The interplay between digital manufacturing and dynamic capabilities: an empirical examination of direct and indirect effects on firm performance. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 33(2), 213–238. <https://doi.org/10.1108/JMTM-07-2021-0267>
- *Sawers, J. L., Pretorius, M. W., & Oerlemans, L. A. G. (2008). Safeguarding SMEs dynamic capabilities in technology innovative SME-large company partnerships in South Africa. *Technovation*, 28(4), 171–182. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2007.09.002>
- *Scarpellini, S., Marín-Vinuesa, L. M., Aranda-Usón, A., & Portillo-Tarragona, P. (2020). Dynamic capabilities and environmental accounting for the circular economy in businesses. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*. <https://doi.org/10.1108/SAMPJ-04-2019-0150>
- *Schenkel, A., & Teigland, R. (2017). Why doesn't downsizing deliver? A multi-level model integrating downsizing, social capital, dynamic capabilities, and firm performance. *International Journal of Human Resource Management*, 28(7), 1065–1107. <https://doi.org/10.1080/09585192.2015.1130734>
- *Schepis, D., Ellis, N., & Purchase, S. (2018). Exploring strategies and dynamic capabilities for net formation and management. *Industrial Marketing Management*, 74, 115–125. <https://doi.org/10.1016/J.IINDMARMAN.2017.09.023>
- *Schilke, O. (2014a). On The Contingent Value Of Dynamic Capabilities For Competitive Advantage: The Nonlinear Moderating Effect Of Environmental Dynamism. *Strategic Management Journal*, 35, 178–203. <https://doi.org/10.1002/smj>
- *Schilke, O. (2014b). Second-order dynamic capabilities: How do they matter? *Academy of Management Perspectives*, 28(4), 368–380. <https://doi.org/10.5465/AMP.2013.0093>
- *Schilke, O., Hu, S., & Helfat, C. E. (2018). Quo vadis, dynamic capabilities? A content-analytic review of the current state of knowledge and recommendations for future research. *Academy of Management Annals*, 12(1), 390–439. <https://doi.org/10.5465/annals.2016.0014>
- *Schmidt, A. L., & Scaringella, L. (2020). Uncovering disruptors' business model innovation activities: evidencing the relationships between dynamic capabilities and value proposition innovation. *Journal of Engineering and Technology Management - JET-M*, 57. <https://doi.org/10.1016/J.JENGTTECMAN.2020.101589>
- *Schoemaker, P. J. H., Heaton, S., & Teece, D. (2018). Innovation, dynamic capabilities, and leadership. *California Management Review*, 61(1), 15–42. <https://doi.org/10.1177/0008125618790246>
- Schreyögg, G., & Kliesch-Eberl, M. (2007). How dynamic can organizational capabilities be? Towards a dual-process model of capability dynamization. *Strategic Management Journal*, 28(5), 961–964. <https://doi.org/10.1002/smj>
- *Schriber, S., & Löwstedt, J. (2020). Reconsidering ordinary and dynamic capabilities in strategic change. *European Management Journal*, 38(3), 377–387. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2019.12.006>
- *Schulze, A., & Brusoni, S. (2022). How dynamic capabilities change ordinary capabilities: Reconnecting attention control and problem-solving. *Strategic Management Journal*. <https://doi.org/10.1002/SMJ.3413>
- *Senaratne, C., Wang, C. L., & Sarma, M. (2022). Commonalities and specificities of dynamic capabilities: a mixed methods study of UK high-tech SMEs. *R and D Management*, 52(4), 735–754. <https://doi.org/10.1111/RADM.12518>
- *Senshaw, D., & Twinomurizi, H. (2021). Innovating with government digital platforms in low-income countries: the dynamic capabilities of Woredas in Ethiopia. *Journal of Science and Technology Policy Management*. <https://doi.org/10.1108/JSTPM-05-2020-0081>

- *Seo, K., Woo, L., Mun, S. G., & Soh, J. (2021). The asset-light business model and firm performance in complex and dynamic environments: The dynamic capabilities view. *Tourism Management*, 85. <https://doi.org/10.1016/J.TOURMAN.2021.104311>
- *Seyed Kalali, N., & Heidari, A. (2016). How was competitive advantage sustained in management consultancies during change: The role of dynamic capabilities. *Journal of Organizational Change Management*, 29(5), 661–685. <https://doi.org/10.1108/JOCM-10-2015-0188>
- *Shafia, M. A., Shavvalpour, S., Hosseini, M., & Hosseini, R. (2016). Mediating effect of technological innovation capabilities between dynamic capabilities and competitiveness of research and technology organisations. *Technology Analysis and Strategic Management*, 28(7), 811–826. <https://doi.org/10.1080/09537325.2016.1158404>
- *Shamim, S., Zeng, J., Shariq, S. M., & Khan, Z. (2019). Role of big data management in enhancing big data decision-making capability and quality among Chinese firms: A dynamic capabilities view. *Information and Management*, 56(6), 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.im.2018.12.003>
- *Shams, S. M. R., & Solima, L. (2019). Big data management: implications of dynamic capabilities and data incubator. *Management Decision*, 57(8), 2113–2123. <https://doi.org/10.1108/MD-07-2018-0846>
- *Shan, S., Luo, Y., Zhou, Y., & Wei, Y. (2019). Big data analysis adaptation and enterprises' competitive advantages: the perspective of dynamic capability and resource-based theories. *Technology Analysis and Strategic Management*, 31(4), 406–420. <https://doi.org/10.1080/09537325.2018.1516866>
- *Sheehan, M., Garavan, T. N., & Morley, M. J. (2021). The Microfoundations of Dynamic Capabilities for Incremental and Radical Innovation in Knowledge-Intensive Businesses. *British Journal of Management*. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12582>
- *Shen, L., Zhang, X., & Liu, H. (2022). Digital technology adoption, digital dynamic capability, and digital transformation performance of textile industry: Moderating role of digital innovation orientation. *Managerial and Decision Economics*, 43(6), 2038–2054. <https://doi.org/10.1002/MDE.3507>
- *Sheng, M. L. (2017). A dynamic capabilities-based framework of organizational sensemaking through combinative capabilities towards exploratory and exploitative product innovation in turbulent environments. *Industrial Marketing Management*, 65(January 2016), 28–38. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2017.06.001>
- Sheng, M. L., & Hartmann, N. N. (2019). Impact of subsidiaries' cross-border knowledge tacitness shared and social capital on MNCs' explorative and exploitative innovation capability. *Journal of International Management*, 25(4), 1–16. <https://doi.org/10.1016/j.intman.2019.100705>
- *Sher, P. J., & Lee, V. C. (2004). Information technology as a facilitator for enhancing dynamic capabilities through knowledge management. *Information and Management*, 41(8), 933–945. <https://doi.org/10.1016/J.IM.2003.06.004>
- *Shi, Z., Yuan, L., & Lee, S. H. (2022). Dynamic capabilities and entrepreneurial performance of Chinese start-ups: the mediating roles of managerial attitude towards risk and entrepreneurial behaviour. *Asia Pacific Business Review*, 28(3), 354–379. <https://doi.org/10.1080/13602381.2020.1854983>
- *Sicotte, H., Drouin, N., & Delerue, H. (2014). Innovation Portfolio Management as a Subset of Dynamic Capabilities: Measurement and Impact on Innovative Performance. *Project Management Journal*, 45(6), 58–72. <https://doi.org/10.1002/pmj>
- *Singh, B., & Rao, M. K. (2016). Effect of intellectual capital on dynamic capabilities. *Journal of Organizational Change Management*, 29(2), 1–27.
- *Singh, D., Oberoi, J. S., & Ahuja, I. S. (2013). An empirical investigation of dynamic capabilities in managing strategic flexibility in manufacturing organizations. *Management Decision*, 51(7), 1442–1461. <https://doi.org/10.1108/MD-05-2012-0332>
- *Singh, R., Charan, P., & Chattopadhyay, M. (2020). Relational capabilities and performance: examining the moderation-mediation effect of organisation structures and dynamic capability. *Knowledge Management Research and Practice*. <https://doi.org/10.1080/14778238.2020.1843984>
- *Singh, R., Charan, P., & Chattopadhyay, M. (2022). Effect of relational capability on dynamic capability: exploring the role of competitive intensity and environmental uncertainty. *Journal of Management & Organization*, 28(3), 659–680. <https://doi.org/10.1017/JMO.2022.27>
- *Singh, S. K., & Del Giudice, M. (2019). Big data analytics, dynamic capabilities and firm performance. *Management Decision*, 57(8), 1729–1733. <https://doi.org/10.1108/MD-08-2019-020>
- *Singh, S. K., Del Giudice, M., Chiappetta Jabbour, C. J., Latan, H., & Sohal, A. S. (2022). Stakeholder pressure, green innovation, and performance in small and medium-sized enterprises: The role of green dynamic capabilities. *Business Strategy and the Environment*, 31(1), 500–514. <https://doi.org/10.1002/BSE.2906>
- *Slaouti, A. (2021). Targeted organizational capability development: Comparative analysis of operational and dynamic capabilities. *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 38(3), 272–287. <https://doi.org/10.1002/CJAS.1603>
- *Smart, P., Bessant, J., & Gupta, A. (2007). Towards Technological Rules for Designing Innovation Networks: a Dynamic Capabilities View. *International Journal of Operations and Production Management*, 27(10), 1069–1092.
- *Solem, B. A. A., Fredriksen, J. I., & Sørebo, Ø. (2022). Dynamic capabilities in the realisation of omnichannel retailing. *International Journal of Retail and Distribution Management*. <https://doi.org/10.1108/IJRDM-12-2021-0599>
- *Soluk, J., & Kammerlander, N. (2021). Digital transformation in family-owned Mittelstand firms: A dynamic capabilities perspective. *European Journal of Information Systems*, 30(6), 676–711. <https://doi.org/10.1080/0960085X.2020.1857666>
- *Somsing, A., & Belbaly, N. A. (2017). Managerial Creativity: The Roles of Dynamic Capabilities and Risk Preferences. *European Management Review*, 14(4), 423–437. <https://doi.org/10.1111/emre.12118>
- Song, G., & Song, S. (2020). Fostering supply chain integration in omni-channel retailing through human resource factors: empirical study in China's market. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 24(1), 1–22. <https://doi.org/10.1080/13675567.2020.1713305>
- *Song, J., Lee, K., & Khanna, T. (2016). Dynamic capabilities at samsung: Optimizing internal co-opetition. *California Management Review*, 58(4), 118–140. <https://doi.org/10.1525/CMR.2016.58.4.118>

- Sousa-Zomer, T. T., Neely, A., & Martinez, V. (2020). Digital transforming capability and performance: a microfoundational perspective. *International Journal of Operations and Production Management*, 40(7–8), 1095–1128. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-06-2019-0444>
- Spanos, Y. E., & Lioukas, S. (2001). An examination into the causal logic of rent generation: contrasting Porter's competitive strategy framework and the resource-based perspective. *Strategic Management Journal*, 22(10), 907–934. <https://doi.org/10.1002/smj.174>
- *Spanuth, T., Heidenreich, S., & Wald, A. (2020). Temporary organisations in the creation of dynamic capabilities: effects of temporariness on innovative capacity and strategic flexibility. *Industry and Innovation*, 27(10), 1186–1208. <https://doi.org/10.1080/13662716.2020.1842723>
- *Stadler, C., Helfat, C. E., & Verona, G. (2013). The impact of dynamic capabilities on resource access and development. *Organization Science*, 24(6), 1782–1804. <https://doi.org/10.1287/ORSC.1120.0810>
- *Steen, J., Ford, J. A., & Verreyne, M. L. (2021). A Dynamic Capabilities Model of Innovation in Large Interfirm Projects. *Project Management Journal*, 52(5), 488–503. <https://doi.org/10.1177/87569728211033132>
- *Stolze, A., & Sailer, K. (2022). Advancing HEIs' third-mission through dynamic capabilities: the role of leadership and agreement on vision and goals. *Journal of Technology Transfer*, 47(2), 580–604. <https://doi.org/10.1007/S10961-021-09850-9>
- *Strauss, K., Lepoutre, J., & Wood, G. (2017). Fifty shades of green: How microfoundations of sustainability dynamic capabilities vary across organizational contexts. *Journal of Organizational Behavior*, 38(9), 1338–1355. <https://doi.org/10.1002/JOB.2186>
- *Suddaby, R., Coraiola, D., Harvey, C., & Foster, W. (2020). History and the micro-foundations of dynamic capabilities. *Strategic Management Journal*, 41(3), 530–556. <https://doi.org/10.1002/SMJ.3058>
- *Sun, X., & Zhang, Q. (2022). How can dynamic capabilities make sense in avoiding value co-creation traps? *Management Decision*, 60(3), 735–757. <https://doi.org/10.1108/MD-09-2020-1213>
- *Sun, Y., Gong, Y., Zhang, Y., Jia, F., & Shi, Y. (2021). User-driven supply chain business model innovation: The role of dynamic capabilities. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 28(4), 1157–1170. <https://doi.org/10.1002/CSR.2128>
- *Sunday, C. E., & Vera, C. C. E. (2018). Examining information and communication technology (ICT) adoption in SMEs: A dynamic capabilities approach. *Journal of Enterprise Information Management*, 31(2), 338–356. <https://doi.org/10.1108/JEIM-12-2014-0125>
- *Sunder M, V., & Ganesh, L. S. (2021). Identification of the Dynamic Capabilities Ecosystem—A Systems Thinking Perspective. *Group and Organization Management*, 46(5), 893–930. <https://doi.org/10.1177/1059601120963636>
- *Sunder M, V., S, G. L., & Marathe, R. R. (2021). A Dynamic Capabilities View of Lean in a Service Context. *IEEE Transactions on Engineering Management*. <https://doi.org/10.1109/TEM.2021.3089850>
- *Sune, A., & Gibb, J. (2015). Dynamic capabilities as patterns of organizational change: An empirical study on transforming a firm's resource base. *Journal of Organizational Change Management*, 28(2), 213–231. <https://doi.org/10.1108/JOCM-01-2015-0019>
- *Swanson, D., Jin, Y. H., Fawcett, A. M., & Fawcett, S. E. (2017). Collaborative process design: A dynamic capabilities view of mitigating the barriers to working together. *International Journal of Logistics Management*, 28(2), 571–599. <https://doi.org/10.1108/IJLM-02-2016-0044>
- Swierczek, A. (2020). Investigating the role of demand planning as a higher-order construct in mitigating disruptions in the European supply chains. *International Journal of Logistics Management*, 31(3), 665–696. <https://doi.org/10.1108/IJLM-08-2019-0218>
- *Swoboda, B., & Olejnik, E. (2014). Linking Processes and Dynamic Capabilities of International SMEs: The Mediating Effect of International Entrepreneurial Orientation. *Journal of Small Business Management*, 54(1), 139–161. <https://doi.org/10.1111/JSBM.12135>
- *Tabaklar, T., Sorkun, M. F., Yurt, O., & Yu, W. (2021). Exploring the microfoundations of dynamic capabilities for social innovation in a humanitarian aid supply network setting. *Industrial Marketing Management*, 96, 147–162. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2021.04.012>
- *Takahashi, A. R. W., Bulgacov, S., & Giacomini, M. M. (2017). Dynamic capabilities, operational capabilities (educational-marketing) and performance. *Revista Brasileira de Gestao de Negocios*, 19(65), 375–393. <https://doi.org/10.7819/RBGN.VO10.2831>
- *Tallman, S. (2015). Dynamic Capabilities. *Wiley Encyclopedia of Management*, 1–3. <https://doi.org/10.1002/9781118785317.weom060060>
- *Tallott, M., & Hilliard, R. (2016). Developing dynamic capabilities for learning and internationalization: A case study of diversification in an SME. *Baltic Journal of Management*, 11(3), 328–347. <https://doi.org/10.1108/BJM-02-2015-0060>
- *Tang, R. W., & Gudergan, S. P. (2018). A Meta-analysis of the International Experience–Ownership Strategy Relationship: A Dynamic Capabilities View. *Management International Review*, 58(4), 541–570. <https://doi.org/10.1007/s11575-018-0349-z>
- Tang, R. W., & Gudergan, S. P. (2018). A meta-analysis of the international experience–ownership strategy relationship: A dynamic capabilities view. *Management International Review*, 58(4), 541–570. <https://doi.org/10.1007/s11575-018-0349-z>
- Tang, R. W., Gudergan, S. P., Sabahi, S., Parast, M. M., Rialti, R., Marzi, G., Ciappei, C., Busso, D., Piening, E. P., Salge, T. O., Carnahan, S., Agarwal, R., Campbell, B., Gutierrez-Gutierrez, L., Antony, J., Giudici, A., Reinmoeller, P., Fainshmidt, S., Pezeshkan, A., ... Helfat, C. E. (2020). Paradoxical nature of dynamic capabilities research: A content analysis of literature. *Baltic Journal of Management*, 15(1), 306–327. <https://doi.org/10.5465/annals.2016.0014>
- Tatoglu, E., Sahadev, S., & Demirbag, M. (2018). Brand management practices in emerging country firms – Exploring the patterns of variation and its impact on firm performance. *Journal of East European Management Studies*, 23(3), 447–473. <https://doi.org/10.5771/0949-6181-2018-3-447>
- Teece, D. J. (1982). Towards an economic theory of the multiproduct firm. *Advances in Strategic Management*, 17, 29–53.
- Teece, D. J. (2000). Strategies for managing knowledge assets: The role of firm structure and industrial context. *Long Range Planning*, 33(1), 35–54. [https://doi.org/10.1016/S0024-6301\(99\)00117-X](https://doi.org/10.1016/S0024-6301(99)00117-X)

- *Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: The nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 28, 1319–1350. <https://doi.org/10.1002/smj.640>
- *Teece, D. J. (2012). Dynamic capabilities: Routines versus entrepreneurial action. *Journal of Management Studies*, 49(8), 1395–1401. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2012.01080.x>
- *Teece, D. J. (2014). A dynamic capabilities-based entrepreneurial theory of the multinational enterprise. *Journal of International Business Studies*, 45(1), 8–37. <https://doi.org/10.1057/JIBS.2013.54>
- Teece, D. J. (2014). The foundations of enterprise performance: Dynamic and ordinary capabilities in an (economic) theory of firms. *Academy of Management Perspectives*, 28(4), 328–352. <https://doi.org/10.5465/amp.2013.0116>
- *Teece, D. J. (2017). Dynamic capabilities and (digital) platform lifecycles. *Advances in Strategic Management*, 37, 211–225. <https://doi.org/10.1108/S0742-332220170000037008>
- *Teece, D. J. (2018a). Business models and dynamic capabilities. *Long Range Planning*, 51(1), 40–49. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.06.007>
- *Teece, D. J. (2018b). Dynamic capabilities as (workable) management systems theory. *Journal of Management and Organization*, 24(3), 359–368. <https://doi.org/10.1017/JMO.2017.75>
- *Teece, D. J. (2019). China and the reshaping of the auto industry: A dynamic capabilities perspective. *Management and Organization Review*, 15(1), 177–199. <https://doi.org/10.1017/mor.2019.4>
- Teece, D. J., & Leih, S. (2016). Uncertainty, innovation and dynamic capabilities: An introduction. *California Management Review*, 58(4), 5–12. <https://doi.org/10.1525/cmr.2016.58.4.5>
- Teece, D. J., & Pisano, G. (1994). The dynamic capabilities of firms: An introduction. *Industrial and Corporate Change*, 3(3), 537–556. <https://doi.org/10.1093/icc/3.3.537-a>
- *Teece, D. J., Peteraf, M., & Leih, S. (2016). Dynamic capabilities and organizational agility: Risk, uncertainty, and strategy in the innovation economy. *California Management Review*, 58(4), 13–35. <https://doi.org/10.1525/cmr.2016.58.4.13>
- *Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509–533. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199708\)18:7%3C509::AID-SMJ882%3E3.0.CO;2-Z](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199708)18:7%3C509::AID-SMJ882%3E3.0.CO;2-Z)
- *Teixeira, E. G., Moura, G. L. de, Lopes, L. F. D., Marconatto, D. A. B., & Fischmann, A. A. (2021). The influence of dynamic capabilities on startup growth. *RAUSP Management Journal*, 56(1), 88–108. <https://doi.org/10.1108/RAUSP-08-2019-0176>
- *Tiwari, S. K., & Korneliussen, T. (2022). Entrepreneurial internationalisation of Nepalese artisanal firms: a dynamic capabilities perspective. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 28(6), 1369–1390. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-09-2020-0635>
- *Tjong Tjin Tai, S. Y., & Davids, M. (2016). Evolving roles and dynamic capabilities of an innovation agency: the Dutch Rijksniveauidienst, 1910–1940. 28(5), 614–626. <https://doi.org/10.1080/09537325.2015.1126571>
- *Torres, R., Sidorova, A., & Jones, M. C. (2018). Enabling firm performance through business intelligence and analytics: A dynamic capabilities perspective. *Information and Management*, 55(7), 822–839. <https://doi.org/10.1016/j.im.2018.03.010>
- *Tran, Y., Zahra, S., & Hughes, M. (2019). A process model of the maturation of a new dynamic capability. *Industrial Marketing Management*, 83, 115–127. <https://doi.org/10.1016/J.IINDMARMAN.2018.11.009>
- Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, 14(3), 207–222.
- *Traoré, N., Amara, N., & Rhaïem, K. (2021). Knowledge intermediation strategies: A dynamic capability perspective. *Industrial and Corporate Change*, 30(1), 49–74. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTAA036>
- *Tsai, P. C. F., & Shih, C. T. (2013). Responsible downsizing strategy as a panacea to firm performance: The role of dynamic capabilities. *International Journal of Manpower*, 34(8), 1015–1028. <https://doi.org/10.1108/IJM-07-2013-0170>
- *Tsekouras, G., Poulis, E., & Poulis, K. (2011). Innovation and dynamic capabilities in a traditional service sector: Evidence from shipping companies. *Baltic Journal of Management*, 6(3), 320–341. <https://doi.org/10.1108/17465261111167975>
- *Vallaster, C., Maon, F., Lindgreen, A., & Vanhamme, J. (2021). Serving Multiple Masters: The role of micro-foundations of dynamic capabilities in addressing tensions in for-profit hybrid organizations. *Organization Studies*, 42(6), 911–947. <https://doi.org/10.1177/0170840619856034>
- *Van Reijnsen, J., Helms, R., Batenburg, R., & Foorhuis, R. (2015). The impact of knowledge management and social capital on dynamic capability in organizations. *Knowledge Management Research and Practice*, 13(4), 401–417. <https://doi.org/10.1057/KMRP.2013.59>
- *Vanpoucke, E., Vereecke, A., & Wetzels, M. (2014). Developing supplier integration capabilities for sustainable competitive advantage: A dynamic capabilities approach. *Journal of Operations Management*, 32(7–8), 446–461. <https://doi.org/10.1016/j.jom.2014.09.004>
- *Vergne, J. P., & Durand, R. (2011). The path of most persistence: An evolutionary perspective on path dependence and dynamic capabilities. *Organization Studies*, 32(3), 365–382. <https://doi.org/10.1177/0170840610397485>
- *Verona, G., & Ravasi, D. (2003). Unbundling dynamic capabilities: An exploratory study of continuous product innovation. *Industrial and Corporate Change*, 12(3), 577–606. <https://doi.org/10.1093/ICC/12.3.577>
- *Vézina, M., Ben Selma, M., & Malo, M. C. (2019). Exploring the social innovation process in a large market based social enterprise: A dynamic capabilities approach. *Management Decision*, 57(6), 1399–1414. <https://doi.org/10.1108/MD-01-2017-0090>
- *Vickery, S. K., Koufteros, X., & Droge, C. (2013). Does product platform strategy mediate the effects of supply chain integration on performance? a dynamic capabilities perspective. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 60(4), 750–762. <https://doi.org/10.1109/TEM.2013.2266301>
- *Vogel, R., & Güttel, W. H. (2013). The dynamic capability view in strategic management: A bibliometric review. *International Journal of Management Reviews*, 15(4), 426–446. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12000>
- *von den Driesch, T., da Costa, M. E. S., Flatten, T. C., & Brettel, M. (2015). How CEO experience, personality, and network affect firms' dynamic capabilities. *European Management Journal*, 33(4), 245–256. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2015.01.003>

- *Wang, C. H., & Hsu, L.-C. (2010). The influence of dynamic capability on performance in the high technology industry: The moderating roles of governance and competitive posture. *African Journal of Business Management*, 4(5), 562–577. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000277613700002>
- *Wang, C. L., & Ahmed, P. K. (2007). Dynamic capabilities: A review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 9(1), 31–51. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2007.00201.x>
- *Wang, C. L., Senaratne, C., & Rafiq, M. (2015). Success traps, dynamic capabilities and firm performance. *British Journal of Management*, 26(1), 26–44. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12066>
- *Wang, H., & Feng, J. (2019). Influences of dynamic capability on breakthrough innovation: Evidence from China's manufacturing industry. *Chinese Management Studies*, 14(3), 565–586. <https://doi.org/10.1108/CMS-03-2019-0099>
- *Wang, L. L., & Gao, Y. (2021). Competition network as a source of competitive advantage: The dynamic capability perspective and evidence from China. *Long Range Planning*, 54(2). <https://doi.org/10.1016/J.LRP.2020.102052>
- *Wang, Y. S. (2016). Dynamic capabilities in fashion apparel industry: emergent conceptual framework. *Baltic Journal of Management*, 11(3), 286–309. <https://doi.org/10.1108/BJM-02-2015-0051>
- *Wang, Y. S., & Hsu, T. H. (2018). Dynamic capabilities of biologics firms in the emerging business market: Perspective of dynamic capabilities evident. *Industrial Marketing Management*, 71, 5–18. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2018.04.009>
- *Wang, Yanyu, Su, X., Wang, H., & Zou, R. (2019). Intellectual capital and technological dynamic capability: evidence from Chinese enterprises. *Journal of Intellectual Capital*, 20(4), 453–471. <https://doi.org/10.1108/JIC-06-2018-0096>
- *Wang, Yixuan, Jiang, B., & Wakuta, Y. (2022). How digital platform leaders can foster dynamic capabilities through innovation processes: the case of taobao. *Technology Analysis and Strategic Management*. <https://doi.org/10.1080/09537325.2022.2050690>
- *Wang, Yong. (2016). Environmental dynamism, trust and dynamic capabilities of family businesses. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 22(5), 643–670. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-11-2015-0234>
- *Wang, Yue, & Wang, K. Y. (2017). How do firms tackle strategic change? A theoretical model of the choice between dynamic capability-based and ad hoc problem-solving approaches. *Journal of Organizational Change Management*, 30(5), 725–743. <https://doi.org/10.1108/JOCM-03-2016-0045>
- *Warner, K. S. R., & Wäger, M. (2019). Building dynamic capabilities for digital transformation: An ongoing process of strategic renewal. *Long Range Planning*, 52(3), 326–349. <https://doi.org/10.1016/J.LRP.2018.12.001>
- Webster, J., & Watson, R. T. (2002). Analyzing the past to prepare for the future: Writing a literature review. *MIS Quarterly*, 26(2), 13–23. <https://doi.org/10.1.1.104.6570>
- *Weeks, M. R. (2009). Sourcing practices and innovation: Evidence from the auto industry on the sourcing relationship as a dynamic capability. *Innovation: Management, Policy and Practice*, 11(3), 304–326. <https://doi.org/10.5172/IMPP.11.3.304>
- *Wenzel, M., Danner-Schröder, A., & Spee, A. P. (2021). Dynamic Capabilities? Unleashing Their Dynamics through a Practice Perspective on Organizational Routines. *Journal of Management Inquiry*, 30(4), 395–406. <https://doi.org/10.1177/1056492620916549>
- Wernerfelt, B. (1984). A resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal*, 5(2), 171–180. <https://doi.org/10.1002/smj.4250050207>
- *Wheeler, B. C. (2002). NEBIC: A dynamic capabilities theory for assessing net-enablement. *Information Systems Research*, 13(2), 125–146. <https://doi.org/10.1287/ISRE.13.2.125.89>
- *Wilden, R., & Gudergan, S. (2017). Service-dominant orientation, dynamic capabilities and firm performance. *Journal of Service Theory and Practice*, 27(4), 808–832. <https://doi.org/10.1108/JSTP-04-2016-0077>
- *Wilden, R., Devinney, T. M., & Dowling, G. R. (2016). The architecture of dynamic capability research: Identifying the building blocks of a configurational approach. *Academy of Management Annals*, 10(1), 997–1096.
- *Wilden, R., Gudergan, S., & Lings, I. (2019). The interplay and growth implications of dynamic capabilities and market orientation. *Industrial Marketing Management*, 83, 21–30. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2018.11.001>
- *Wilden, R., Gudergan, S., Akaka, M. A., Averdung, A., & Teichert, T. (2019). The role of cocreation and dynamic capabilities in service provision and performance: A configurational study. *Industrial Marketing Management*, 78(June), 43–57. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2018.06.008>
- Wilden, R., Gudergan, S., Nielsen, B. B., & Lings, I. (2013). Dynamic capabilities and performance: Strategy, structure and environment. *Long Range Planning*, 46, 72–96.
- *Wilden, R., Gudergan, S., Nielsen, B. B., & Lings, I. (2013). Dynamic Capabilities And Performance: Strategy, Structure And Environment. *Long Range Planning*, 46, 72–96.
- *Wilhelm, H., Maurer, I., & Ebers, M. (2022). (When) Are Dynamic Capabilities Routine? A Mixed-Methods Configurational Analysis. *Journal of Management Studies*, 59(6), 1531–1562. <https://doi.org/10.1111/JOMS.12789>
- *Wilhelm, H., Schlömer, M., & Maurer, I. (2015). How dynamic capabilities affect the effectiveness and efficiency of operating routines under high and low levels of environmental dynamism. *British Journal of Management*, 26(2), 327–345. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12085>
- *Williamson, P. J. (2016). Building and Leveraging Dynamic Capabilities: Insights from Accelerated Innovation in China. *Global Strategy Journal*, 6(3), 197–210. <https://doi.org/10.1002/GSJ.1124>
- *Wilson, H., & Daniel, E. (2007). The multi-channel challenge: A dynamic capability approach. *Industrial Marketing Management*, 36(1), 10–20. <https://doi.org/10.1016/J.INDMARMAN.2006.06.015>
- *Winter, S. G. (2003). Understanding dynamic capabilities. *Strategic Management Journal*, 24, 991–995.
- *Wirawan, R., Fadah, I., Suryaningsih, I. B., & Wulandari, D. (2021). The Role of Dynamic Capabilities Based on Digital Literacy on The Performance of Marketing Innovations for Micro, Small and Medium Enterprises. *Quality - Access to Success*, 22(184). <https://doi.org/10.47750/QAS/22.184.22>
- *Witcher, B. J., & Chau, V. S. (2007). Balanced scorecard and hoshin kanri: Dynamic capabilities for managing strategic fit. *Management Decision*, 45(3), 518–538. <https://doi.org/10.1108/00251740710745115>

- *Witcher, B. J., Chau, V. S., & Harding, P. (2008). Dynamic capabilities: Top executive audits and hoshin kanri at Nissan South Africa. *International Journal of Operations and Production Management*, 28(6), 540–561. <https://doi.org/10.1108/01443570810875359>
- *Witschel, D., Baumann, D., & Voigt, K.-I. (2022). How manufacturing firms navigate through stormy waters of digitalization: the role of dynamic capabilities, organizational factors and environmental turbulence for business model innovation. *Journal of Management & Organization*, 28(3), 681–714. <https://doi.org/10.1017/JMO.2022.44>
- *Wohlgemuth, V., Wenzel, M., Berger, E. S. C., & Eisend, M. (2019). Dynamic capabilities and employee participation: The role of trust and informal control. *European Management Journal*, 37(6), 760–771. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2019.02.005>
- *Wohlleber, A. J., Bock, M., Birkel, H., & Hartmann, E. (2022). Implementing Vital Dynamic Capabilities to Succeed in Digital Transformation: A Multiple-Case Study in Maritime Container Shipping. *IEEE Transactions on Engineering Management*. <https://doi.org/10.1109/TEM.2022.3201770>
- *Wójcik, P. (2020). Paradoxical nature of dynamic capabilities research: A content analysis of literature. *Baltic Journal of Management*, 15(5), 727–755. <https://doi.org/10.1108/BJM-08-2019-0289>
- *Woldesenbet, K., Ram, M., & Jones, T. (2012). Supplying large firms: The role of entrepreneurial and dynamic capabilities in small businesses. *International Small Business Journal*, 30(5), 493–512. <https://doi.org/10.1177/0266242610396390>
- *Wollersheim, J., & Heimeriks, K. H. (2016). Dynamic capabilities and their characteristic qualities: Insights from a lab experiment. *Organization Science*, 27(2), 233–248. <https://doi.org/10.1287/ORSC.2016.1053>
- Wong, C. W. Y. (2013). Leveraging environmental information integration to enable environmental management capability and performance. *Journal of Supply Chain Management*, 49(2), 114–136. <https://doi.org/10.1111/jscm.12005>
- *Wu, J., & Vahlne, J. E. (2020). Dynamic capabilities of emerging market multinational enterprises and the Uppsala model. *Asian Business and Management*. <https://doi.org/10.1057/S41291-020-00111-5>
- *Wu, L. Y. (2006). Resources, dynamic capabilities and performance in a dynamic environment: Perceptions in Taiwanese IT enterprises. *Information and Management*, 43(4), 447–454. <https://doi.org/10.1016/J.IM.2005.11.001>
- *Wu, S. H., Lin, L. Y., & Hsu, M. Y. (2007). Intellectual capital, dynamic capabilities and innovative performance of organisations. *International Journal of Technology Management*, 39(3–4), 279–296. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2007.013496>
- *Xing, X., Liu, T., Shen, L., & Wang, J. (2020). Linking environmental regulation and financial performance: The mediating role of green dynamic capability and sustainable innovation. *Sustainability (Switzerland)*, 12(3). <https://doi.org/10.3390/su12031007>
- *Xu, F., & Wang, X. (2019). Transactional leadership and dynamic capabilities: the mediating effect of regulatory focus. *Management Decision*, 57(9), 2284–2306. <https://doi.org/10.1108/MD-11-2017-1151>
- *Yan, M. R., Tran-Danh, N., & Hong, L. Y. (2019). Knowledge-based decision support system for improving e-business innovations and dynamic capability of IT project management. *Knowledge Management Research and Practice*, 17(2), 125–136. <https://doi.org/10.1080/14778238.2019.1601507>
- *Yeow, A., Soh, C., & Hansen, R. (2018). Aligning with new digital strategy: A dynamic capabilities approach. *Journal of Strategic Information Systems*, 27(1), 43–58. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2017.09.001>
- *Yi, Y., He, X., Ndofor, H., & Wei, Z. (2015). Dynamic Capabilities and the Speed of Strategic Change : Evidence From China. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 62(1), 18–28.
- *Yook, K. H., Choi, J. H., & Suresh, N. C. (2018). Linking green purchasing capabilities to environmental and economic performance: The moderating role of firm size. *Journal of Purchasing and Supply Management*, 24(4), 326–337. <https://doi.org/10.1016/j.pursup.2017.09.001>
- *Yoshikuni, A. C. (2022). Effects on corporate performance through ISS-enabled strategy-making on dynamic and improvisational capabilities. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 71(6), 2161–2187. <https://doi.org/10.1108/IJPPM-03-2021-0177>
- *Yoshikuni, A. C., & Albertin, A. L. (2017). IT-enabled dynamic capability on performance: An empirical study of BSC model. *RAE Revista de Administracao de Empresas*, 57(3), 215–231. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020170303>
- *Yu, F., Jiang, D., Zhang, Y., & Du, H. (2021). Enterprise digitalisation and financial performance: the moderating role of dynamic capability. *Technology Analysis and Strategic Management*. <https://doi.org/10.1080/09537325.2021.1980211>
- *Yuan, Changhong, Li, Y., Vlas, C. O., & Peng, M. W. (2018). Dynamic capabilities, subnational environment, and university technology transfer. *Strategic Organization*, 16(1), 35–60. <https://doi.org/10.1177/1476127016667969>
- *Yuan, Chun, Xue, D., & He, X. (2021). A balancing strategy for ambidextrous learning, dynamic capabilities, and business model design, the opposite moderating effects of environmental dynamism. *Technovation*, 103. <https://doi.org/10.1016/J.TECHNOVATION.2021.102225>
- *Yung, I. S., & Lai, M. H. (2012). Dynamic capabilities in new product development: The case of Asus in motherboard production. *Total Quality Management and Business Excellence*, 23(9–10), 1125–1134. <https://doi.org/10.1080/14783363.2012.669542>
- *Zahoor, N., & Lew, Y. K. (2022). Sustaining superior international performance: Strategic orientations and dynamic capability of environmentally concerned small- and medium-sized enterprises. *Business Strategy and the Environment*, 31(3), 1002–1017. <https://doi.org/10.1002/BSE.2931>
- *Zahoor, N., Golgeci, I., Haapanen, L., Ali, I., & Arslan, A. (2022). The role of dynamic capabilities and strategic agility of B2B high-tech small and medium-sized enterprises during COVID-19 pandemic: Exploratory case studies from Finland. *Industrial Marketing Management*, 105, 502–514. <https://doi.org/10.1016/J.IINDMARMAN.2022.07.006>
- Zahra, S. A. (2020). Technological capabilities and international expansion: the moderating role of family and non-family firms' social capital. *Asia Pacific Journal of Management*, 37(2), 391–415. <https://doi.org/10.1007/s10490-018-9607-7>
- *Zahra, S. A., & George, G. (2002). The net-enabled business innovation cycle and the evolution of dynamic capabilities. *Information Systems Research*, 13(2), 147–150. <https://doi.org/10.1287/ISRE.13.2.147.90>
- *Zahra, S. A., Sapienza, H. J., & Davidsson, P. (2006). Entrepreneurship and dynamic capabilities: A review, model and research agenda. *Journal of Management Studies*, 43(4), 917–955. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2006.00616.x>

- *Zeng, J., & MacKay, D. (2019). The influence of managerial attention on the deployment of dynamic capability: A case study of Internet platform firms in China. *Industrial and Corporate Change*, 28(5), 1173–1192. <https://doi.org/10.1093/ICC/DTY057>
- *Zeng, J., Simpson, C., & Dang, B. Le. (2017). A Process Model of Dynamic Capability Development: Evidence from the Chinese Manufacturing Sector. *Management and Organization Review*, 13(3), 643–673. <https://doi.org/10.1017/MOR.2016.42>
- *Zhan, W., & Chen, R. (Rongxin). (2013). Dynamic capability and IJV performance: The effect of exploitation and exploration capabilities. *Asia Pacific Journal of Management*, 30(2), 601–632. <https://doi.org/10.1007/s10490-010-9235-3>
- Zhan, W., & Luo, Y. (2008). Performance Implications of Capability Exploitation and Upgrading in International Joint Ventures. *Management International Review*, 48(August 2006), 227–253.
- Zhang, J., & Wu, W. ping. (2017). Leveraging internal resources and external business networks for new product success: A dynamic capabilities perspective. *Industrial Marketing Management*, 61, 170–181. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2016.06.001>
- *Zhang, Jingxiao, Ouyang, Y., Philbin, S. P., Zhao, X., Ballesteros-Pérez, P., & Li, H. (2020). Green dynamic capability of construction enterprises: Role of the business model and green production. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, January, 1–21. <https://doi.org/10.1002/csr.2012>
- *Zhang, Junfeng, & Wu, W. ping. (2017). Leveraging internal resources and external business networks for new product success: A dynamic capabilities perspective. *Industrial Marketing Management*, 61, 170–181. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2016.06.001>
- *Zhang, Xiao, Xie, L., Li, J., & Cheng, L. (2022). “Outside in”: Global demand heterogeneity and dynamic capabilities of multinational enterprises. *Journal of International Business Studies*, 53(4), 709–722. <https://doi.org/10.1057/S41267-019-00252-6>
- *Zhang, Xun, & Xu, B. (2019). Know to grow: the role of knowledge integration in marketing dynamic capabilities. *Chinese Management Studies*, 13(1), 171–190. <https://doi.org/10.1108/CMS-12-2016-0239>
- *Zhang, Y., Long, J., & Zhao, W. (2022). Building dynamic capabilities of small and medium-sized enterprises through relational embeddedness: evidence from China. *Electronic Commerce Research*. <https://doi.org/10.1007/S10660-022-09579-Z>
- *Zhao, J., Wei, Z., & Yang, D. (2021). Organizational Search, Dynamic Capability, and Business Model Innovation. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 68(3), 785–796. <https://doi.org/10.1109/TEM.2019.2914275>
- *Zheng, S., Zhang, W., & du, J. (2011). Knowledge-based dynamic capabilities and innovation in networked environments. *Journal of Knowledge Management*, 15(6), 1035–1051. <https://doi.org/10.1108/13673271111179352>
- Zhou, K. Z., & Wu, F. (2010). Technological capability, strategic flexibility, and product innovation. *Strategic Management Journal*, 31, 547–561. <https://doi.org/10.1002/smj>
- *Zhou, S. S., Zhou, A. J., Feng, J., & Jiang, S. (2019). Dynamic capabilities and organizational performance: The mediating role of innovation. *Journal of Management and Organization*, 25(5), 731–747. <https://doi.org/10.1017/jmo.2017.20>
- *Zollo, M., & Winter, S. G. (2002). Deliberate learning and the evolution of dynamic capabilities. *Organization Science*, 13(3), 339–351. <https://doi.org/10.1287/orsc.13.3.339.2780>
- *Zollo, M., Bettinazzi, E. L. M., Neumann, K., & Snoeren, P. (2016). Toward a Comprehensive Model of Organizational Evolution: Dynamic Capabilities for Innovation and Adaptation of the Enterprise Model. *Global Strategy Journal*, 6(3), 225–244. <https://doi.org/10.1002/GSJ.1122>
- *Zott, C. (2003). Dynamic capabilities and the emergence of intraindustry differential firm performance: Insights from a simulation study. *Strategic Management Journal*, 24(2), 97–125. <https://doi.org/10.1002/smj.288>

Ek 1

Sistematik Literatür Taraması Kapsamında İncelenen Makaleler

Kavramsal Çalışmalar

Kavramsal tartışma makaleleri

Kiranantawat ve Ahmad, 2022; Helfat, 2022; Jucevicius ve Juceviciene, 2022; Cristofaro ve Lovallo, 2022; Araújo vd 2022; Pitelis, 2022; Herath ve Harrington, 2022; Devi vd., 2021; Pihlajamaa, 2021; Majhi vd., 2021; Malewska vd., 2021; Faridian ve Neubaum, 2021; Kano, 2020; Riviere vd., 2020; Sainsbury, 2020; Bocken ve Geradts, 2020; Deng vd., 2020; Michaelis vd., 2021; Wenzel vd., 2020; Bez ve Chesbrough, 2020; Nayak vd., 2020; Wu ve Vahlne, 2020; Nagano, 2020; Kurtmollaiev, 2020; Wilden vd., 2019; Bogers vd., 2019; Singh ve Del Giudice, 2019; Shams ve Ludovico, 2019; Suddaby vd., 2019; Daspit vd., 2019; Dykes vd., 2019; Pisano, 2019; Teece, 2019; Kay, 2018; Lazonick, 2018; Linden ve Teece, 2018; Winter, 2018; Schoemaker vd., 2018; Kattel ve Mazzucato, 2018; Kay vd., 2018; Salvato., 2018; Teece, 2018b; Arndt ve Pierce, 2018; Matysiak vd., 2018; Teece, 2018a; Hayter ve Cahoy, 2018; Gruchmann ve Stefan, 2018; Somsing ve Belbaly, 2017; Strauss, 2017; Pisano, 2017; Coraiola, 2017; MacLean, 2017; Herrmann vd., 2017; Takahashi vd., 2017; Schenkel ve Teigland, 2017; Teece, 2017; Wang ve Wang, 2017; Roberson vd., 2017; Barros vd., 2016; Tallman, 2015; Lessard vd., 2016; Henisz, 2016; Lessard vd., 2016; Zollo vd., 2016; Nonaka vd., 2016; Leih ve Teece, 2016; Teece vd., 2016; Song vd., 2016; Primc ve Cater, 2016; Burisch ve Wohlgemuth, 2016; Wollersheim ve Heimeriks, 2016; Maclean vd., 2015; Arndt ve Nobert, 2015; Galvin vd., 2015; Mitchell ve Skrzypacz, 2015; Helfat ve Peteraf, 2015; Arend, 2015; Pasamar vd., 2015; Basile ve Rosario, 2015; Teece, 2014; Denford, 2013; Argore ve Yuqing, 2012; Teece, 2012; Beske, 2012; Gebauer, 2011; Hodgkinson ve Healey, 2011; Ramachandran, 2011; Festing ve Eidems, 2011; Arndt, 2011; Vergne ve Durand, 2011; Gaertner, 2011; Landroguez, 2011; Moon, 2010; Katkalo vd., 2010; Kay, 2010; Dunning ve Lundan, 2010; Pitelis ve Teece, 2010; Romme vd., 2010; Barba-Sanchez ve Atienza-Sahuquillo, 2010; Dixon vd., 2010; Maglio, 2010; Barreto, 2010; Çetindamar vd., 2009; Ambrosini vd., 2009; Easterby-Smith vd., 2009; Pandza ve Thorpe, 2009; Ambrosini ve Bowman, 2009; Augier ve Teece, 2009; Arend ve Bromiley, 2009; Helfat ve Peteraf, 2009; Easterby-Smith ve Prieto, 2008; Malik, 2008; Augier ve Teece, 2008; O'Connor, 2008; Oliver ve Holzinger, 2008; Regner, 2008; O'Reilly ve Tushman, 2008; Teece, 2007; Wang ve Ahmed, 2007; Salomo vd., 2008; Zahra

vd., 2006; Buenstorf ve Murmann, 2005; Bowman ve Ambrosini, 2003; Winter, 2003; Blyler ve Coff, 2003; Marsh ve Stock, 2003; Wheeler, 2002; Zahra ve George, 2002; Zollo ve Winter, 2002; Makadok, 2001; Madhok ve Osegowitsch, 2000; Eisenhardt ve Martin, 2000; Petroni, 1998; Teece vd., 1997.

Literatür taraması makaleleri

Alzate vd., 2022; Loureiro vd., 2021; Majhi vd., 2021; Asija ve Ringov, 2021; Magistretti, Ardito vd., 2021; Buzzao ve Rizzi, 2021; Wojcik, 2020; Akenroye vd., 2020; Montreuil vd., 2020; Asif, 2020; Bitencourt vd., 2020; Gutierrez-Gutierrez vd Jiju, 2020; Sabahi ve Parast, 2020; Rialti vd., 2019; Tang ve Gudergan, 2018; Laaksonen ve Peltoniemi, 2018; Schilke vd., 2018; Albort-Morant vd., 2018; Gölgeci vd., 2017; Barbardo vd., 2017; Fainshmidt vd., 2016; Andreeva ve Ritala, 2016; Di Stefano vd., 2014; Eriksson, 2014; Peteraf vd., 2013; Vogel ve Güttel, 2013; Piening, 2013; Eriksson, 2013; Giudici ve Reinmoeller 2012; Di Stefano vd., 2010

Ampirik Çalışmalar

Nicel yöntemlerle yapılan makaleler

Li, Wang ve Zhang, 2022; Li, Qui ve Zhang., 2022; Huang ve Ichikohji, 2022; Chen vd., 2022; Edgar vd., 2022; Fredrich vd., 2022; Rave vd., 2022; Muneeb vd., 2022; Portillo-Tarragona vd., 2022; Escorcia-Caballero vd., 2022; Dejardin vd., 2022; Adhiatma vd., 2022; Witschel vd., 2022; Kariv vd., 2022; Ozanne vd., 2022; Laguir vd., 2022; Nguyen vd., 2022; Perez-Rave, vd., 2022; Li, Tong, vd., 2022; Zhang vd., 2022; Horng vd., 2022; Singh vd., 2022; Ahmad vd., 2022; Alves ve Galina, 2022; Pang vd., 2022; Nabi vd., 2022; El Idrissi, 2022; Wang vd., 2022; Battaglia ve Neiro, 2022; Acosta-Prado ve Tafur-Mendoza, 2022; Altıntaş vd., 2022; Akpan vd., 2022; Najar, 2022; Marrucci vd., 2022; Hermano vd., 2022; Lin vd., 2022; Chatterjee vd., 2022; Dovbischuk, 2022; Ghasemzadeh vd., 2022; Sheehan vd., 2022; Senaratne vd., 2022; Santa-Maria vd., 2022; Shen vd., 2022; Kazmi ve Ahmed, 2022; Okano vd., 2022; Zahoor ve Lew, 2022; Chaubey ve Sahoo, 2022; Ilmudeen, 2022; Loureiro vd., 2021; Savastano vd., 2021; Noman ve Basiruddin, 2021; Wirawan vd., 2021; Singh vd., 2022; Lakshman, 2021; Yu vd., 2021; Ellstrom vd., 2022; Bianchi vd., 2021; Arun ve Özmütlu, 2021; Puliga ve Ponta, 2021; Ramos vd., 2021; Steen vd., 2021; Gonzalez, 2021; Clampit vd., 2021; Rahman vd., 2021; Aghimien vd., 2021; Colombo vd., 2021; Zhao vd., 2021; Gonzalez, 2021; Markovich vd., 2021; Traore vd., 2021; Correia vd., 2021; Li ve Tang, 2021; Yuan vd., 2021; Pundziene vd., 2021; Long ve Liao, 2021; Wang ve Gao, 2021; Stolze ve Sailer, 2021; Santoro vd., 2021; Ghosh ve Srivastava, 2021; Seo vd., 2021; Yoshikuni vd., 2021; Kapoor ve Aggarwal, 2021; Chien ve Tsai, 2021; Du vd., 2021; Nasution vd., 2021; Omeke vd., 2021; Dias vd., 2021; Ettlie vd., 2021; Hernandez-Linares vd., 2021; De Aro ve Perez, 2021; Teixeira vd., 2021; Shi vd., 2021; Sachitra ve Padmini, 2021; Kareem ve Kummitha, 2020; Jiang vd., 2020; Correia vd., 2020; Singh vd., 2020; Spanuth vd., 2020; Karman ve Savaneviciene, 2020; Gupta vd., 2020; Arora vd., 2020; Khan vd., 2020; Mikalef ve van de Wetering, 2020; Coreynen vd., 2020; Zhang vd., 2020; Bag vd., 2020; Schmidt ve Scaringella, 2020; Farzaneh vd., 2020; Khaksar, 2020; Mandana vd., 2020; Camison-Zornoza vd., 2020; Garrido-Moreno vd., 2020; Wu ve Wahlne, 2020; Ferreira vd., 2020; Ilmudeen vd., 2020; Karimi-Alagheband ve Suzanne, 2020; Scarpellini vd., 2020; Muneeb vd., 2020; Gutierrez-Gutierrez vd., 2020; Arranz vd., 2020; Park ve Xiao, 2020; Liu ve Kang, 2020; Qiu vd., 2020; Wang ve Feng, 2020; Lam vd., 2019; Irfan vd., 2019; Bozic ve Dimovski, 2019; Wohlgemuth vd., 2019; Distel, 2022; Hom vd., 2021; Petricevic ve Verbeke, 2019; Xu ve Wang 2019; Wang vd., 2019; Ceptureanu ve Ceptureanu, 2019; Kump vd., 2019; Gupta vd., 2019; Jiao vd., 2019; Zhou vd., 2019; Shamim vd., 2019; Mittal, 2019; Gonzalez ve Melo, 2019; Gonzalez ve de Melo, 2021; Monteiro vd., 2019; Peters vd., 2019; Shan vd., 2019; Wilden vd., 2019; Pham vd., 2019; Mikalef vd., 2019; Zhang ve Xu, 2019; Cao vd., 2019; Choi vd., 2019; Bendig vd., 2018; Torres, 2018; Arndt vd., 2018; Rodrigo-Alarcon, 2018; Yuan vd., 2018; Ahn vd., 2018; Ahmadi ve O'cass, 2018; Brandon-Jones ve Knoppen, 2018; Hasegan vd., 2018; Nenonen vd., 2018; Bykova ve Maria Jardon, 2018; Claver-Cortes, 2018; Janssen vd., 2018; Lee, 2018; Gutierrez-Gutierrez vd., 2018; Yook vd., 2018; Mu, 2017; Fainshmidt ve Frazier, 2017; Ringov, 2017; Barbero vd., 2017; Sheng, 2017; Takahashi, 2017; Ko ve Liu, 2017; Alves vd., 2017; Bogodistov vd., 2017; Dangelico vd., 2017; Yoshikuni vd., 2017; Girod ve Whittington, 2017; Zhang ve Wu, 2017; Battisti ve Deakins, 2017; Dias ve Renato, 2017; Mandal, 2017; Wilden ve Gudergan, 2017; Peng ve Lin, 2017; Monteiro vd., 2017; Lopez-Cabrales vd., 2017; Li-Ying vd., 2016; Janssen vd., 2016; Cheng vd., 2016; Gumusluoglu ve Acur, 2016; Jeng ve Pak, 2016; Lin ve Tsai, 2016; Lee vd., 2016; Yong Wang, 2016; Parida vd., 2016; Singh ve Rao, 2016; Swoboda ve Olejnik, 2016; Lee ve Rha, 2016; Shafia vd., 2016; Chiu vd., 2016; Van Reijsem vd., 2015; Leonidou vd., 2015; Von den Driesch vd., 2015; Lee ve Kang, 2015; Rice vd., 2015; Wilhelm vd., 2015; Mitrega ve Pfajfar, 2015; Yi vd., 2015; Chen vd., 2015; Monferrer vd., 2015a; Wang vd., 2015; Monferrer vd., 2015b; Karimi ve Walter, 2015; Piening ve Salge, 2015; El Akremi vd., 2015; Han ve Li, 2015; Jiang vd., 2015; Sicotte vd., 2014; Schilke, 2014a; Vanpoucke vd., 2014; Sambharya ve Lee, 2014; Galvin vd., 2014; Bernroider vd., 2014; Schilke, 2014b; Nieves ve Haller, 2014; Cai vd., 2014; Arend, 2014; Chen vd., 2014; Barrales-Molina vd., 2013; Vickery vd., 2013; Stadler vd., 2013; Agarwal ve Selen, 2013; Arend, 2013; Zhan ve Chen, 2013; Jiao vd., 2013; Wilden vd., 2013; Ojha, 2013; Tsai ve Shih, 2013; Singh vd., 2013; Nedzinskas vd., 2013; Huang vd., 2012; Woldesenbet vd., 2012; Camison ve Monfort-Mir, 2012; Protogerou vd., 2012; Hsu ve Sabherwal, 2012; Khalid ve Larimo, 2012; Chien ve Tsai, 2012; Rodenbach ve Brettel, 2012; Filippini vd., 2012; Parente vd., 2011; Lee, Lin vd., 2011; Drnevich ve Kriauciunas, 2011; Pavlou ve El Sawy, 2011; Jesus Garcia-Morales vd., 2011; Zheng vd., 2011; Liu ve Hsu, 2011; Lee, Chen vd., 2011; Anand vd., 2010; Wang ve Hsu, 2010; Rollland vd., 2009; Prieto vd., 2009; Agarwal ve Selen, 2009; Russo, 2009; Liao vd., 2009; Fang ve Zou, 2009; Malik ve Kotabe, 2009; Macher ve Mowery, 2009; McKelvie ve Davidsson, 2009; Narayanan vd., 2009; Doving ve Gooderham, 2008; Sawers vd., 2008; Azadegan vd., 2008; Rothaermel ve Hess, 2007; Hung vd., 2007; Smart vd., 2007; Wu vd., 2007; Marsh ve Stock, 2006; Wu, 2006; Newbert, 2005; Sher ve Lee, 2004; King ve Tucci, 2002; Griffith ve Harvey, 2001.

Nitel yöntemlerle yapılan makaleler

Wohlleber vd., 2022; Heaton vd., 2022; Solem vd., 2022; Zhang vd., 2022; Zahoor vd., 2022; Ashiru vd., 2022; Oliveira-Dias, 2022; Schulze ve Brusoni, 2022; Pundziene vd., 2022; Bhardwaj vd., 2022; Groggaard vd., 2022; Duran ve Aguado, 2022; Kalubanga ve Gudergan, 2022; Randhawa vd., 2022; Tiwari ve Korneliusson, 2022; Cabral ve van Winden, 2022; Eriksson vd., 2022; Chari vd., 2022; Knoppen ve Knight, 2022; Chi vd., 2022; Kohler vd., 2022; Elf vd., 2022; Mohaghegh ve Grossler, 2022; Ritola vd., 2022; Kump ve Schweiger, 2022; Wilhelm vd., 2022; Bitetti ve Gibbert, 2022; Chevrollier ve Kuijff, 2021; Chang vd.,

2021; Mikalef vd., 2021; Mikalef vd., 2021 (b); Canhoto vd., 2021; Capurro vd., 2021; Sunder vd., 2021; Magistretti, Pham vd., 2021; Ajgaonkar vd., 2021; Chirumalla, 2021; Liu ve Yang, 2021; Sun ve Zhang, 2022; Vallaster vd., 2021; Senshaw ve Twinomurizi, 2021; Tabaklar vd., 2021; Hutton vd., 2021; Froehlich ve Nodari, 2021; Slaouti, 2021; Rashid ve Ratten, 2021; Cruz vd., 2021; Sun vd., 2021; McDougall vd., 2021; Cannas, 2021; Soluk ve Kammerlander, 2021; Hoeft, 2021; Chen vd., 2021; Sandberg, 2021; Dutta, 2021; Babaei ve Aghdassi, 2021; Bojesson ve Fundin, 2021; Chwilkowska-Kubala ve Huderek-Glapska, 2020; de Moura ve Saroli, 2020; Chesbrough vd., 2020; Ince ve Hahn, 2020; Foerstl vd., 2020; Vijaya ve Ganes, 2020; Ceglinski, 2020; Heaton vd., 2020; Koukpaki, 2020; Liang vd., 2020; Enkel ve Sagmeister, 2020; Gulino vd., 2020; Schriber ve Lowstedt, 2020; Chen vd., 2020; Xing vd., 2020; Conboy vd., 2020; Alinaghian vd., 2020; Hermawati ve Gunawan, 2020; Akhtar vd., 2020; Garri vd., 2020; Rashid ve Ratten, 2020; Baumbach vd., 2020; Khan vd., 2020; Da Giau vd., 2020; Muhic ve Bengtsson, 2021; Pereira vd., 2019; Tran vd., 2019; Gruchmann 2019; Arikan vd., 2019; Zeng ve Mackay, 2019; Feng vd., 2019; Picaud-Bella vd., 2019; Oliva vd., 2019; Heaton vd., 2019; Vezina vd., 2019; Warner ve Wager, 2019; Biesenthal vd., 2019; Fainshmidt vd., 2019; Adam vd., 2020; Hiliard ve Goldstein, 2019; Pitelis ve Wagner, 2019; Mousavi vd., 2019; Cezarino vd., 2019; Yan vd., 2019; Faccin vd., 2019; Prange vd., 2018; Schepis vd., 2018; Saul ve Gebauer, 2018; Kurtmollaiev vd., 2018; Wang ve Hsu, 2018; Alinaghian ve Razmdoost, 2018; Yeow vd., 2018; Alford ve Duan, 2018; Konlechner vd., 2018; Sunday vd., 2018; ESSID ve Berland., 2018; Martinelli vd., 2018; Kevill vd., 2017; Kabongo ve Boiral, 2017; Zeng vd., 2017; Chagas vd., 2017; Kanninen vd., 2017; Otengei vd., 2017; Inigo vd., 2017; Hansen ve Moller, 2016; Williamson, 2016; Agwunobi ve Osborne, 2016; Birkinshaw vd., 2016; Felin ve Powell., 2016; Leih ve Teece, 2016; Battleson vd., 2016; Donada vd., 2016; Davies vd., 2016; Wang, 2016; Wilden vd., 2016; Tallot ve Hiliard, 2016; Kalali ve Heidari, 2016; Bingham vd., 2015; Ma vd., 2015; Pan vd., 2015; Chang vd., 2015; Sune ve Gibb, 2015; Kleinbaum ve Stuart, 2014; Chatterji ve Patro, 2014; Dixon vd., 2014; Lecler ve Kinghron, 2014; Daniel vd., 2014; Ljungquist, 2014; Breznik ve Lahovnik, 2014; Cabanelas, 2013; Frasquet vd., 2013; Jantunen vd., 2012; Corner ve Wu, 2012; Holzweber vd., 2012; Yung ve Lai, 2012; Gebauer, 2011; Salunke vd., 2011; Chiou, 2011; Tsekouras vd., 2011; Ludwig ve Pemberton, 2011; Danneels, 2011; Chirico ve Nordqvist, 2010; Koch, 2010; Fang vd., 2010; Fischer vd., 2010; Reuter vd., 2010; Weeks, 2009; Chen ve Jaw, 2009; Anand vd., 2009; Ellonen vd., 2009; Athreye vd., 2009; Çetindamar vd., 2009; Lee ve Kelley, 2008; Witcher vd., 2008; O'Connor vd., 2008; Lee ve Slater, 2007; Mathiassen ve Vainio, 2007; Pablo vd., 2007; Harreld vd., 2007; Wilson ve Daniel, 2007; Witcher ve Chau, 2007; Prieto ve Easterby-Smith, 2006; Lazonick ve Prencipe, 2005; Macpherson vd., 2004; Daniel ve Wilson, 2003; Verona ve Ravasi, 2003; Zott, 2003; Rindova ve Kotha, 2001; Dougherty vd., 1998; Helfat, 1997.

Karma (hibrit) yöntemlerle yapılan makaleler

Paez vd., 2022; Swanson vd., 2017; Tjong Tjin Tai ve Davids, 2016; Fawcett vd., 2011; Marcus ve Anderson, 2006.

Extended Abstract

Although dynamic capabilities are a relatively new concept in the strategic management literature, it has become one of the most widely published frameworks in the field. The concept of dynamic capabilities is defined as the ability of firms to combine, build and reshape their internal and external competencies in environments where change is constant. The framework for dynamic capabilities can better explain the benefits of sustainable competition for firms, especially in environments where change is fast, and explain their arguments more clearly than the resource-based view and competitive forces approach. Thus, the dynamic capabilities view has aimed to fill the research gap of other frameworks that explain how a particular competitive advantage can be maintained or sustained under stable conditions but neglecting to explain how such a competitive advantage is gained in the first place and how it can be sustained under changing conditions.

The purpose of this study is to review how dynamic skills are progressing in the first year since the concept of dynamic skills was discussed in the strategic management literature, and how they are progressing in the 25 years since then, with changes in their dimensions and to identify the gaps that have not been empirically studied in the field. In this study, the dynamic capabilities view literature was examined in two periods. The first period in which the dynamic capabilities view emerges, its dimensions are conceptualized and shaped around the two main currents is between 1997 and 2012, and it is called an early period in this study. Due to the fact that dynamic capabilities are a relatively new field of study in the strategic management literature, different views arise on many basic issues such as the definition of the concept, its antecedents, successors and sub-dimensions, especially in the early period. However, the fact that dynamic capabilities cover the processes, resources and inter-process competencies of organizations causes their sub-dimensions to be named in different ways in the literature. In this study, the sub-dimensions of dynamic abilities created in the early studies were classified and the most commonly used ones among these dimensions were discussed in detail. Two key studies have been driving the development of the dynamic capabilities framework, especially in the early part. These two main camps, whose views and common opinions have an influence on the determination of the framework of dynamic capabilities, one of the most studied areas in the literature of strategic management today, have been thoroughly examined in the study.

In the second period, it is seen that the two main currents converge within the framework of dynamic capabilities, concepts and dimensions become clear, and dynamic capabilities have become the dominant framework of strategic management literature with increasing empirical studies. In the early studies of the dynamic capabilities literature, the authors considered dynamic capabilities as a whole and explained them through three basic sub-dimensions.

However, with the increase in both conceptual and empirical studies over time, all capabilities that can create a competitive advantage for companies in rapidly changing environments with high environmental uncertainty have been separately considered as dynamic capabilities. In this study, a list of skills that have been dynamically conceptualized in recent years has been created, revealing the diversity and richness of the dynamic talent framework today.

While the increase in company capabilities, which is considered dynamic capability by different authors in the field contributes to the enrichment and development of the framework of dynamic capabilities, it is still unclear which dynamic capabilities of firms will have an impact on company performance, which dynamic capabilities will be more effective in the conditions where environmental uncertainty is high. It is expected that this study will contribute to the field in terms of explaining the historical development of the dynamic capabilities framework, determining the currents that affect the evolution of concepts and sub-dimensions in the development process, and clarifying its position in the strategic management literature in the minds of the reader with recent studies, and identifying the gaps that need to be tested with empirical studies in the field and suggesting it to the reader.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1177156>

Türkiye’de Toplumsal Sorunların Çözümünde Müzakereci Dil Pratiği: “Açılım” Kavramı ve Süreçleri Üzerine Bir Analiz

Fatma Çakmak*

Öz

Bu çalışmada; 2009-2015 yılları arasında Türkiye’de yüklü toplumsal bagajlarla sürdürülmüş kimlik politikalarında bir paradigma dönüşümü olarak sunulan açılım süreçleri, müzakereci dil pratiğinin yansımaları açısından analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu analiz Kürt, Alevi açılımı süreçlerindeki “açılım” mantalitesini nicel desende ve teorik tartışma yöntemi ile merkeze almaktadır. Tarama tekniği dışında, kısmen söylem ve içerik analizi tekniklerinden de faydalanılmıştır. Bu bağlamda eleştirel teorinin önemli temsilcilerinden biri olan Habermas’ın öznelere aşan bir dil pratiği fikri üzerine temellendirdiği “İletişimsel Eylem Kuramı”nda geçen kavramlara başvurulmuştur. Habermas’ın, iletişimi toplumsal uzlaşının bir parçası olarak ele aldığı bazı kavramların, açılım süreçlerindeki muhtemel karşılıkları üzerinde durulmuştur. Çalışmada açılım süreçlerine politik anlamda detaylı olarak girilmemiş, müzakereci imkân ve ihtimaller açısından açılımın sosyo-linguistik etkisine odaklanılmıştır. Çalışma, kapsam ve süreç itibarıyla daha geniş bir etkiye sahip olan Kürt ve Alevi açılımlarının değerlendirilmesiyle sınırlıdır. İlgili değerlendirme neticesinde; Türkiye’de yerleşik toplumsal problemlerin çözümünde veya yeniden tartışılmasında öne çıkan müzakereci dilin, siyasal iletişimde alan açma ve toplumsal meşruiyet açısından pozitif bir anlam alanı oluşturmada oldukça işlevsel olduğu tespitine varılmıştır. Ancak eylemsel mutabakata ulaşma, iletişimsel eyleme dair bütün tarafları kapsayıcı bir etik oluşturma ve yaşam alanı inşa etme konusunda dilin imkânlarının yetersiz kaldığı görülmekte ve bu imkânın somut eylemle desteklenmesi zarureti öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Devlet, toplum, açılım, müzakere, diyalog

Cite this article: Çakmak, F. (2022). Türkiye’de toplumsal sorunların çözümünde müzakereci dil pratiği: “Açılım” kavramı ve süreçleri üzerine bir analiz. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 539–556.
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1177156>

* Dr. Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, Türkiye.

E-posta: fatmacakmak@harran.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2875-865X>

Article Information

Received 19 September 2022; Revised 03 November 2022; Accepted 09 November 2022; Available online 30 December 2022

The Practice of Deliberative Language in Solving Social Problems in Türkiye: An Analysis on the Concept and Processes of "Opening"

Abstract

In this study, the opening processes, which were presented as a paradigm transformation in identity politics in Türkiye between 2009 and 2015, sustained with loaded social baggage, are analyzed in terms of the reflections of deliberative language practice. This analysis focuses on the "opening" mentality in the Kurdish and Alevi opening processes with a quantitative design and the theoretical discussion method. In addition to the survey technique, discourse and content analysis techniques were partially utilized. In this context, Habermas, one of the important representatives of critical theory, used the concepts in his "theory of communicative action," which is based on the idea of a language practice that transcends subjects. The possible equivalents of some of Habermas's concepts, in which communication is considered as a part of social consensus, in the processes of opening up have been emphasized. The study does not go into the opening processes in detail in political terms but focuses on the socio-linguistic impact of the opening in terms of deliberative possibilities and probabilities. The study is limited to the evaluation of the Kurdish and Alevi initiatives, which have a wider impact in terms of scope and process. As a result of this evaluation, it has been concluded that the deliberative language, which has come to the fore in the solution or re-discussion of entrenched social problems in Türkiye, is quite functional in opening up space in political communication and creating a positive space of meaning in terms of social legitimacy. However, it is seen that the possibilities of language are insufficient in terms of reaching a consensus in action, creating an ethic that includes all parties to communicative action and building a living space, and the necessity of supporting this possibility with concrete action comes to the fore.

Keywords: State, society, opening, negotiation, dialog

1. Giriş

Toplumsal sorunların jeopolitik fay hatları üzerinde seyrettiği eksenler, kavramların kurucu ve yönlendirici etkisinin daha fazla görünür hale geldiği sosyolojik koşulları da beraberinde getirmektedir. Çoğu zaman "bugün"e ilişkin problemlerin hangi kavramlarla tartışıldığı, o probleme dair tarihsel hafızanın da nasıl bir dil dünyası eşliğinde geri çağırıldığı temel işaretlerini bize sunabilmektedir. Türkiye'de siyasal ve kültürel momentleri yer yer sancılı ve sarsıcı olmuş sosyo-politik miras, kimlik ve aidiyet temelli bazı konularla ilgili örtük ve yaralı bir hafızanın kavramsal kodlarını da beraberinde getirmiştir. Bu kavramsal sermaye, söz konusu sorunların dile geldiği her tartışmada çeşitli anlam krizlerinin, sayısı taraflarınca artmış ezberlerin ve kadim reflekslerin önünü açmıştır. Osmanlı'nın tarihsel ve toplumsal köklerinden, modernleşme sürecinin sancularına, Cumhuriyet politikalarının sinir uçlarını yoklayan kimlik siyasetlerine varıncaya kadar içerisinde bir dizi yüzleşme zaruretinin kaçınılmaz olduğu sosyolojik bagaj, bugün Türkiye'de bazı kimlik alanlarına ilişkin içeriden ve dışarıdan sürdürülen tartışmaları yeni bir kavramsal düzlemde ele almayı adeta zorunlu kılmaktadır.

Açılım kavramı, 2000'li yılların başından itibaren Aleviler ve Kürtler başta olmak üzere Türkiye'de bazı kesimlerin devlet ve toplum nezdinde yaşadığı kimlik problemlerine, o güne kadar pek denenmemiş müzakereci bir dil pratiğiyle yaklaşma eğiliminin öne çıkardığı kullanımlardan biridir. Devletin öteden beri kimlik belirleyici bir aktör olarak öne çıkan "tanımlayıcı" ve "hüküm koyucu" rolünün, yerini müzakereci bir ev sahipliğine bıraktığı bu süreçte "açılım" kavramı ve paradigması "ezber bozucu" olarak nitelendirilen bir dizi hamlenin temel enstrümanı haline gelmiştir. Türkiye'de klasik devletçi reflekslerden farklı olarak, çeşitli kimlik alanlarındaki problemleri yeniden tespit edebilme ve "anlama"ya yönelik dikkatli görünen bu ilgi, söz konusu problemlerin sakin bir zihinsel alanda yeniden ve karşılıklı olarak müzakere edilmesi esasına dayalı olarak takdim edilmiş ve bu şekilde başlayan süreçlere uzamıştır. Demokratik açılım, Alevi açılımı, Roman Açılımı, Ermeni açılımı gibi birbirine yakın

zaman dilimlerinde başlayan ve içerisinde tarihin tortularından arınmayı hedefleyen eleştirel egzersizler de barındıran bütün bu süreçler “açılım” kavramının anlam güzergahında şekillenmiştir. Açılım süreçleri, Türkiye’de farklı kimlik kategorilerinin yaşadığı birbirine benzer toplumsal problemlerin tanım ve takdiminde, devletin kendi retoriklerini de masaya yatırarak tarafları buyur ettiği bir “paradigma dönüşümü” denemesi olarak değerlendirilebilir. Her kimlik kategorisi için sürecin başlama biçimi farklı olsa da, müzmin sorunların karşılıklı müzakere ile çözümlenmesi niyetinin açılım mantalitesinin temelinde yer aldığı algısı, toplumsal çoğunluğun desteğini kazanma açısından önemli olmuştur. Süreçlerin işleyişleri, tarafların algısı, katkı ve katılımları ile her biri kendi içinde lehte ve aleyhte pek çok yoruma açık olarak gerçekleşmiş olan çözüm girişimlerinin nihai durumlarının detaylı olarak analizi kuşkusuz daha geniş çaplı bir çalışmanın konusudur.

Bu çalışmada esas olarak Türkiye’de zaman içerisinde karmaşık söylem ağlarına savrulmuş, kendini refere etme noktasında etnik, teolojik ve tarihsel formülasyonların gölgesinde kalmış çeşitli kimlik problemlerinin devlet ve toplum nezdinde daha adil bir hafızanın içerisinde bugüne taşınarak tartışılması niyetinin ürettiği kavramsal sermaye üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda söz konusu müzakereci takdimin en önde gelen referans biçimlerinden biri olan “açılım” kavramı ve paradigması, Habermas’ın “İletişimsel Eylem Kuramı”nın esasını teşkil eden “iletişimsel rasyonalite, yaşantı dünyası, iletişimsel eylem” gibi literatüre kazandırdığı önemli kavramlar çerçevesinde ele alınmaya çalışılacaktır. Temel amaç; açılım süreçlerine dair detaylı bir analiz yapmak değil, paradigmatik dönüşüm denemelerindeki dil pratiğinin önemini sosyo-linguistik düzlemde anlamaya çalışmaktır. Nitekim süreçlerin akıbeti ve başarısı, bugün gelinen noktada açılım hafızasının ürettiği çağrışımlar, kazanımlar veya eksikliklerin detaylı analizi başka bir çalışmanın konusu olacak kadar geniştir. Bu çalışmada açılım kavramı etimolojik ve semantik anlamlarıyla birlikte çözümlendikten sonra, kavramın dolaşımında olduğu toplumsal sorunlar ve devletin bu sorunlara yönelik yüzleşme çözümleri, iletişimsel rasyonalitenin söylemleri ekseninde teorik olarak tartışılacaktır. Tartışmanın temellendirilmesinde teorik tarama yöntemi kullanılmış, yer yer içerik analizlerinin de eşlik ettiği bir güzergahta konu genişletilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın konusu 2009-2015 yılları arasında gerçekleşen AK Parti dönemi, Kürt ve Alevi açılım süreçlerinin analizi ile sınırlıdır. Roman ve Ermeni açılımları işleyiş ve kavramsal bagajların farklılığı nedeniyle başka bir çalışmanın konusu olmaya daha uygun olduğu için kapsam dışında bırakılmıştır.

2. Açılım Kavramının Etimolojik Anlamı

Düşünce ve dil arasındaki derin ilişki, toplumsal varlığın en kritik etkileşim biçimlerinin, en kadim ifade sistemlerinin de kaynağını oluşturmaktadır. Zira toplumsal hayatta düşünce, ödeten beri duyguların ve fikirlerin kelimelerle ifade edilmesinde hayat bulmuş ve derinleşmiştir. Bu yüzden toplum söz konusu olduğunda, kavramların oldukça kuvvetli, dizayn edici bir fonksiyonundan söz etmek mümkündür. Nitekim kolektif kimliğin inşa süreçlerinden, bürokratik stillerin sosyal organizasyonuna varıncaya kadar pek çok anlam, dil ve düşüncenin kavramsal rahminde şekillenmekte ve toplumsal bir gövdeye bürünmektedir. Kavramlar “bir şeyin, bir nesnenin zihindeki ve zihne ait tasarımı; soyut düşünme faaliyetinde kullanılan ve belli bir somutluk ya da soyutluk derecesi sergileyen bir düşünce, bir fikir ya da ide” olarak da tanımlanabilirler (Cevizci, 2017, s. 1121). Söz ve düşünce arasındaki güçlü ilişki, insan ve toplumun karşılıklı etkileşimi gerçeğinden hareketle kavramsal sermaye ile zihniyet yapıları arasındaki irtibatı da beraberinde getirmektedir. Jacques Ellul söz ve düşünce arasındaki bu ilişkiyi vurgularken “söz bizi zamana yerleştirir” (Ellul, 1985/2015, s. 28) diyerek dil ve söylem biçimlerinin, zihin ve eylem

süreçlerindeki belirleyiciliğini ortaya koymaktadır. Zihnin izleri, seslerin kelimelere dönüşü ile yaşam içerisinde kendisine yer bulmakta ve inşa edici bir fonksiyon üstlenme konusunda aktif bir rol oynamaktadır (Wilson, 2001/2003, s. 135). Dilin kuralları düşüncenin kurallarını belirlemeye, düşüncenin kuralları da dili kurmaya yakın konumlanmak suretiyle karşılıklı bir etkileşim içerisindedir (Goffman, 1963/2014). Bu yüzden kavramsal kökenlerin yer aldığı etimolojik zeminle, kavramın zaman içerisindeki anlam kayıplarını veya kazanımlarını anlaşılır kılan semantik bağlam, söz konusu kavramın düşünce ve toplumsal planda zihniyet kalıpları ile olan ilgisini netleştirmekte oldukça büyük bir önem arz etmektedir.

Etimolojik güzergahlarına bakıldığında; fiil olarak "aç", mastar olarak "açmak" gibi anlam alanlarında şekillenmiş olan "açılım" sözcüğünün, Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde "açılma işi; herhangi bir konuyla veya sorunla ilgili olarak, düşünce ve uygulamalarda yeni koşulların gerektirdiği değişiklikleri veya yenilikleri yapma; yeni bir bakış açısı getirme, bir kısaltma veya formülün açık biçimi" (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 15) olarak tanımlandığı görülmektedir. Kavramın etimolojik çerçevesinde yer alan "herhangi bir konu/sorunla ilgili olarak, düşünce ve uygulamalarda yeni koşulların gerektirdiği değişiklikleri veya yenilikleri yapma" anlamının merkeze aldığı "sorun, düşünce, yeni koşullar, değişiklik, yenilik" gibi diğer kavramların tümü, "açılım" sözcüğünü, alp yapısı güçlü bir söylem alanına taşımaktadır. Bu söylem alanı, hem yeni bir terminoloji ve bütünleşme arayışının işlevselliğini göğüslemede hem de birbirinden farklı konuları tarihsel statü ve ağırlıklarından arındırarak tartışmaya açmada pratik bir takım unsurları barındırmaktadır. Kavramın "sorun"a, "yeni koşullar"a ve "değişim"e aynı anda vurgu yapan etimolojik kökeni, onu söylemsel çözümlemede kuşatıcı bir değer ve kapsayıcı bir tavırla ilişkilendirmektedir. Bu ilişki, kavramın semantik güzergahındaki vurguları verili olmaktan çıkarıp kendi asli referans çerçevesinde biçimlenmiş bir dilin imkânlarıyla buluşturma ihtimalini içermesi açısından oldukça önemlidir.

3. Açılımın Semantik ve Sosyo-Politik Güzergahları

Türkiye'de 2004-2015 yılları arasında Kürtler ve Aleviler başta olmak üzere demokratikleşme konusunda talepleri olan farklı toplumsal kesimlere yönelik olarak gerçekleştirilen çözüm girişimlerinde anahtar bir kavram olarak öne çıkan "açılım" sözcüğünün süreç içerisindeki semantik dolaşımı ise farklı kavramlarla birlikte şekillenmiştir. Açılımın pozitif tınılar taşıyan etimolojisi zamanla bir "süreç retoriği"ne dönüşmüş ve söylem alanını genişletmiştir.¹ Demokratikleşme talepleri olan kesimlere yönelik yerleşik kamu politikalarında bir paradigma dönüşümü etkisi ile şekillenen bu açılım süreçlerinde "müzakere, diyalog, çözüm, birlik, akıl insanlar, yüzleşme, kardeşlik" gibi toplumsal konsensüs anlamı da içeren pek çok kavramın dolaşıma girdiği görülmektedir. Ancak bütün bu kullanım biçimleri her durumda "politik bir söylem" ağının içerisinde şekillenmiş ve yaygınlaşmıştır. van Dijk'ın "eleştirel söylem analizi" (critical discourse analysis) teorisinde "ideolojik tonlar" ve "söylemin denetimi" gibi bir takım vurgularla tartıştığı politik söylem (van Dijk, 2005), açılım kavramının semantik güzergahında şekillenen diğer kullanımlar için de süreç boyunca bir gölge işlevi görmüş ve çoğu zaman da eleştirilmiştir. Nitekim, açılım düşüncesinin ilgili süreçte bütün bu bagajlarla birlikte kendi söylem alanını da kısmen sistematik olarak ürettiğini ifade etmek mümkündür. Burada dil aracılığıyla ortaya konulmuş olan çerçeve, bahsi geçen toplumsal sorunları bu söylem alanında

¹ Açılım kavramının AK Parti dönemindeki en yaygın kullanımı 2006 yılında gündeme gelen Alevi Açılımı konusundadır. Bu nedenle kavramın semantik bağlamı daha çok bu kapsamda şekillenmiştir. Ancak Temmuz 2007 sonrasında Kürt meselesindeki sorunları çözmeye yönelik olarak ortaya çıkan girişimler de "açılım" olarak nitelendirilmiştir. Diğer taraftan 29 Mart 2009 yerel seçimler öncesinde CHP'nin çarşafı kadınlara rozet takma girişimi de medyada "çarşaf açılımı" olarak yer almış ve böylece açılım kavramı politik koşullarda mevcudu alışılmışın dışında ve şaşırtıcı olarak dönüştürme eksenli bir semantik anlam kazanmıştır.

yeniden inşa ederek tartışılmasını sağlama amacına yönelik olarak işlevselleştirilmiştir. Özellikle “müzakere” süreçlerinin karşılıklı olarak yürütülmesi esası, sivil toplum odağı, “diyalog” kavramının açık olması vurgusu, “çözüm” kavramının süreç eksenli olarak inşa edilmesi, kamu politikalarıyla gerçekleşecek olan uygulamaların “demokrasi” temelli olarak şekillendirilmesi hedefi, “milli birlik” ve “kardeşlik” eksenine yakalanmak istenen milliyetçi ve mukaddesatçı tutumlar “açılım” sürecinin sosyo-psikolojik anlamdaki öncü söylem unsurları olarak dikkat çekmektedir. Diğer taraftan özellikle Kürt Açılımı sürecinde zaman zaman “kadim” ve “mukaddesatçı” bir hafıza bileşeninden hareketle oluşturulan söylem tarzının, Milli Görüş çizgisinden miras alınan karşıt-çeşitli bir eylem tarzı olarak, anti-etnik politikaların İslami çok-kültürcülük paradigması eşliğinde kamusal bir retorik üretmede etkili olduğu da görülmektedir (Aktürk, 2012/2015). Ancak burada açılım kavramının semantik inşasının çok boyutlu olarak gerçekleştiğini ifade etmek gerekir. Nitekim destek olanların bir tür sakinme duvarı inşa ederek korumaya çalıştıkları açılım süreci, muhalif olanlar için daha çok siyasal bir şefaat olarak tanımlanmış ve kronik hafıza mühendisliğinin bir uzantısı olarak da eleştirilmiştir. Buradaki çok çağrışımlı anlam savrulmasında Fairclough’un söylemler arası mücadeleyi tartışırken yaptığı tespiti değinmek gerekir. Nitekim Fairclough, kavramlara yükelenen anlamların söylemler arası mücadelenin en önemli mekanizması olduğunu vurgulamakta ve “anlamı bir kez inşa edenin aynı zamanda onu meşrulaştırmaya da çalışacağı” tespitini yapmaktadır (Fairclough, 2001/2003, s. 180). Açılım/çözüm kavramına yükelenen farklı anlamlar, partilerin, sürece ilişkin benimsedikleri amaç ve niyetlerindeki farklılaşmaya işaret etmektedir. Bu bağlamda açılım kavramının etimolojik anlamdaki pozitif vurgusuna rağmen, semantik güzergahının ilgili dönemdeki (ve bugünkü) partilerin ideolojileri, etnik meselelere bakış açıları, sosyolojik tabanlarına vermek istedikleri politik duruş mesajı, ulus ve yurttaş kavrayışları nispetinde çeşitlendiğini ve yer yer oldukça olumsuz bir sosyal modifikasyonun parçası olduğunu da vurgulamak gerekir.² Toplumsal yansımaları itibarıyla bakıldığında her açılım sürecinin kendi zihinsel haritası içerisinde biçimlenmiş bir yansıma ürettiğini ifade etmek mümkündür. Bu noktada toplumsal eylemin simgesel boyutları Kürt açılımında etnik sınırlarda yoğunlaşırken, Alevi açılımında konu psiko-sosyal yelpazesi oldukça geniş bir retorik çeşitlilikle ilerlemiştir.

4. Habermas ve İletişimsel Eylemin İmkânı

Habermas, tüm sosyal olguları üretim ilişkileri çerçevesinde ele alan Marx’ın aksine, toplumsal olgular kategorisine “iletişim”i de dahil etmiş ve üst-yapı parçalarından birinin de iletişim olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda kamusal gerçeklikte “konuşma”nın beraberinde getireceği değişime atıfla geliştirdiği iletişimsel eylemi, modern toplumlarda yetkinliği ile bilinen aktörlerin sezgisel bilgisinden hareketle gerçekleşen fiiller bütünü ve anlaşma mekanizması olarak tanımlamıştır. İletişimsel eylemde amaç, dilin linguistik etkilerinin yanında ondan sosyal uzlaşının bir aracı olarak faydalanmak ve özneler arası iletişimde dilin onarıcı imkânlarını öne çıkarmaktır. Burada hem dil hem de bunun dışında kalan tüm simgesel anlatım ve ifade içeriği karşılıklı anlaşabilmenin ve birlikte hareket edebilmenin taşıyıcı enstrümanına dönüşmektedir. Nitekim iletişimsel eylemin temelini oluşturan amaç, dil ve dil dışı sembolik öğelerle iletişim halinde olan bireylerin ortak bir fikirde buluşmalarının gelenek ve kültürden bağımsız olmayan söylemlerle gerçekleştirmektir. Bu tür iletişimde sürecin işleyişi ortak olgu, olay, anlam ve nesnelere gönderme yapmakta ve sonuçta ortak bir bilgi ve görüş alanında

² Örneğin ilgili dönemde kamuoyuna yönelik deklarasyonları incelendiğinde partilerin bu konuda farklı iletişimsel şablonlar kullandıkları görülmektedir. Açılım/çözüm kavramı AK Parti tarafından “kardeşlik”, MHP tarafından “ihanet” ve “çözülüş” olarak, Baykal’ın genel başkanlığındaki CHP açısından ise “dışardan dayatılmış bir komplo” şeklinde nitelendirilmiş ve bu iletişimsel şablonlar çerçevesinde dolaşıma dâhil edilmiştir.

buluşabilmenin imkânı gerçekleşebilmektedir. Habermas, iletişimsel eylemi tamamlayıcı ilkeler olarak; kamusal alan tartışmalarının devamı niteliğinde olan "iletişimsel rasyonalite (iletişimsel akıl)", karşılıklı güven alanına işaret eden "geçerlilik savları", tartışma ve çarpıtmalardan uzak bir anlaşma durumu olarak "söylem etiği" ve aktörlerin simgesel bir zeminde ideal biçimde konuşmalarına vurgu yapan "yaşam dünyası" kavramlarından söz etmektedir (Habermas, 1981/2001). Habermas'ın iletişimsel eylemi "ortak iyi" ye yönelterek ele alması toplum kuramının da ütöpic olduğu eleştirilerine yol açmıştır. Ancak Habermas toplum teorisinde, toplumsal düzeni sadece etkileşimlerin gerçekleştiği yaşantı dünyası ile sınırlı tutmamakta; kompleks toplumsal düzenlemelerin, para, uzmanlık ve iktidar ilişkileri gibi farklı sembolik etkileşim mekanizmalarının işleyişini de göz önünde bulundurmaktadır. Bu bağlamda Habermas'a göre iletişimsel eylemde, ideal konuşma durumu gerçekleşebildiği ölçüde ortak bir anlayışa ulaşabilmek mümkün olabilecektir. Bu koşulların oluşması ise evrensel, aşkın ve kolektif faydaya dayalı bir anlaşmayı imkânli hale getirme anlamına gelmektedir. Dolayısıyla iletişimsel eylem; her türden evrensellik/aşkınlık/kolektiviteye dayalı geçerlilik iddialarının sürekli olarak sınındığı bir söylem alanını kapsamaktadır. Bu nedenle ideal konuşma durumu çarpıtma ve yönlendirmelerden uzak, ortak anlayışa doğru doğal bir hareketi sağlar. Yeni medya çağı, dijital gözetim, algoritmaların. Gelişimi gibi faktörler yaşandı dünyaları üzerinde yeni etkiler meydana getirmek suretiyle ideal şartları daha zorlu koşulların düzenlenmesi anlamına çekse de Habermas'a göre bu kolonileştirici unsurlarla mücadele etmek imkânsız değildir. Nitekim ona göre toplumun sistemli bütünlüğü statik bir biçimde kavranamaz. Bu bütünlük içerisinde yeniden müzakereye, değişmeye ve daha özgür/eşit/adil bir düzenin yaratılmasına açık, hareketli bir toplumsal denge kavrayışı her zaman mevcuttur (Habermas, 1994/1997).

5. Bir İletişimsel Eylem Biçimi Olarak Müzakereci Açılım Süreçleri

Türkiye'de ötekisiz siyaset ve kamusal barış eksenlerine oturtulmaya çalışılarak başlatılan "açılım" süreçleri; farklı kategorileri kendi kimlik tünelleri içerisinde kalmaya zorlayarak ilerleyen sosyolojik bagajlarla yüzleşme zaruretini beraberinde getirmiştir. Farklı bir kimlik bileşeni içerisinde olmayı kırılğan bir fay hattında, olası sarsıntılara karşı sürekli teyakkuz halinde olma zarureti ile birlikte sunan tek tipçi anlayışların zorladığı yükler, açılım kavramının sosyo-politik bagajında buluşmuştur. Bu tür politikaların artık kabul edilemez oluşunun zamanla tartışılabilir hale gelmesi, tarihsel süreçte farklı dönemlerde açılım benzeri politikaları siyasi partiler açısından da girişilebilir kılmıştır. Bu süreçte kamu politikalarının değişen diskuru toplumsal karşılıkları itibariyle birer açılım süreci olarak nitelendirilmiş ve bu girişimler tarihsel süreçlerin ürettiği rafine kültür paradoksuyla bir tür "yüzleşme" pratiği olarak takdim edilmiştir. Tüm bu süreçlerde "sorun çözme" mekanizmalarının konunun aktörlerince karşılıklı anlaşma ideali çerçevesinde şekillenenen bir zeminde işletilmesi, tarafların kolektif hafızaları ve kültürel belleklerinden bağımsız olmayan bir yaşam dünyası üzerine temellenmiş olması konuya Habermasçı kavramlarla açıklanabilir bir bağlam sunmaktadır.

Türkiye örneğindeki açılım politikaları, "açılım" kavramının hem dile özgü hem de dil dışı simgesel eşiklerde üretmiş olduğu sosyo-politik güzergahları takip ederek ilerlemiştir. Öyleki temel göstergelerine bakıldığında, bu süreçte öteden beri sistemin sınırlılıkları ve baskıları altında sıkışmış olan yaşam dünyalarını koruma amacıyla aklın özneler arası bir form halinde yeniden tamınlanması esasına bağlı olarak temellendirilen bir iletişimsel akıl ve eylem alanının öne çıktığı dikkati çekmektedir. Bu iletişimsel sermaye, sosyal ve siyasal iletişimi düzenleyen doğrudan veya dolaylı etik ilkelerin de depolandığı bir anlam alanı üretmiştir. Açılım girişimleri, Kürt açılımında ortaya çıkan müzakereci dil pratiği ile Alevi açılımında müzakereyi entelektüel bir sosyal pekiştirici olarak sunma stratejisi açısından; Roman ve Ermeni açılımlarında siyasetin

naif pragmatizmine rağmen toplumsal bir problemin bütün formasyonları ile ele alınmasına fırsat sunması bakımından Türkiye’de sosyal barışın önemli adımları, travmatik geçmişten epistemolojik anlamda bir kopuş denemesi olarak ele alınabilir. Akametlerine rağmen süreçlerin büyük kısmında, iletişimsel rasyonalite (Habermas, 1962/1999) olarak tanımlanabilecek olan eylem biçiminde akıl, öznelere müşterek olarak katkı vererek çoğalttıkları bir ortak alanda kurgulanmış ve öyle olduğu ifade edilmiştir. Süreçler birbirinden ayrı olarak incelendiğinde konunun ana eksenleri daha detaylı olarak iletişimsel eylemin farklı biçimleri içerisine oturacaktır.

6. Kronik Problemlere İlişkin Sivil Bir Restorasyon Süreci: Kürt Açılımı

Açılım süreçleri, yakın tarihin farklı dönemlerinde farklı isim ve girişimlerle masaya yatırılmış olsa da bu çalışmanın esas bağlamı “açılım” kavramının semantik yoğunluğunun nispeten öne çıktığı AK Parti dönemi açılım politikaları ile sınırlıdır. Türkiye’de 2000’li yıllarla birlikte Kürtler ve Aleviler başta olmak üzere politik sosyolojinin ve psikolojinin getirdiği yüklü bagajlarla yol almanın mümkün görünmediği fikri temelinde başlayan demokratikleşme ve sivilleşme tartışmaları kavramsal bir sermaye üretmiş ve bu eksenle ilerlemiştir. AK Parti, sağ siyasette yer alan bir parti olarak 2001 yılında ilk kez —daha geriden okuyanların 19. yüzyıldan miras Şark meselesine kadar götördükleri, 1980’lerden bu yana terör sorunuyla iç içe geçmiş olarak süregelen (Ergil, 2009), 90’lı yıllardan bu yanada salt güvenlikçi politikalarla aşılmaya çalışılan— Kürt sorunu ile ilgili sivil siyasetin sınırlarında gelişmesi planlanan bir çözüm yaklaşımını parti programına dahil etmiş ve konuyu “Doğu ve Güneydoğu” başlığı altında değerlendirerek çözüm için üç adımlı bir öneriye yer vermiştir. Bu önerisinde ekonomik adımlara ilaveten, demokratikleşme adımlarının atılması ve bunları tamamlayıcı bir etap olarak da güvenlik politikasının önemi üzerinde durmuştur (AK Parti, 2002).

AK Parti’nin 2002 seçimlerini kazanmasının ardından, bu dönemde Avrupa Birliği ve bu kapsamdaki uyum hamlelerinin de gelişiminde etkili olduğu açılım süreçleri, gelenekselleşmiş resmi yordamların dışında bir kamu-toplum buluşması olarak öncelenmiştir. Partinin ilgili dönemdeki programı detaylı olarak incelendiğinde problemin çözümünün önemli bir yer tuttuğu dikkat çekmektedir. Diğer taraftan programda devletin önceki yıllarda bölgede yürütmüş olduğu salt güvenlikçi politikaların eleştirildiği ve geçmiş hataların kabul edilerek, sorunun çözümü için atılacak adımlarda demokratik usullerin takip edileceği vaat edilmiştir (AK Parti, 2002). Süreç 29 Temmuz 2009 tarihinden önce “Demokratik Açılım”, “Çözüm Süreci”, sonrasında ise “Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi” adı altında kamuoyuna sunulmuş ve yaygın ismi olan “Kürt Açılımı” ile anılmıştır. Özellikle 2000’li yıllarda etkili olan söz konusu açılım politikalarının temel hedeflerinden biri Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde ihtiyaç duyulan demokratikleşme amacına yönelik kolektif temsil içeren ısrarlı bir arka plan oluşturabilmektir. Kürtlere yönelik açılım politikasının bu dönemdeki ilk adımı 2004 yılında TRT’nin Boşnakça, Arapça, Çerkesçe ile birlikte Kürtçe ve Zazaca süreli yayın yapması gibi bir takım ön adımlarla başlamıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Karabağlı, 2004). Bu süreçte aynı zamanda Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu’na bağlı Azınlıklar ve Kültürel Haklar Komisyonu başkanı olan Baskın Oran’ın öncülüğünde 2004 yılının Kasım ayında yazılan “Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Raporu” da sorunun kamuoyu gündemine alınmasında etkili olmuş ve raporda geçen “Türkiyelilik” ifadesi önerisi kamuoyunda pek çok tartışmanın başlamasında rol oynamıştır (Kurun, 2017, s. 96).

1 Ocak 2009'da ise Kürtçe yayın yapan müstakil bir kanal olan TRT 6 Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'na bağlı olarak yayın yapmaya başlamıştır.³ Bu adımda ve diğer çok dilli yayın açılımlarında temel söylem eksenini "Türkiye'nin zenginliğini ve renklerini ekrana taşıma" amacı ile ilişkilendirerek deklare edilmiştir. Bu şekilde kamuoyunun desteğini alan pozitif bir söylem alanında ilerlenmiş, muhtemel direnç noktalarındaki risklerin önüne geçen bir dil kullanımına özen gösterilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kolhoba Haber Merkezi, t.y.). Açılım süreci medyada birbirinden farklı tanım ve isimlendirmelerle yer alırken, konu üzerine dönemin siyasi aktörlerinin yaptığı çeşitli açıklama ve değerlendirmeler neticesinde sürecin adı net olarak konulmuş ve "Kürt Açılımı" olarak kamuoyu ile paylaşılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. "Kürt Açılımı Netleşti", 2009). Sürecin siyasi gündeme alınmasından ve kamuoyu nezdinde tartışılmaya başlanmasından sonra, 2004-2009 yılları arasında demokratik hak ve özgürlükler temelli pek çok yeni kararın alındığı ve bunların önemli bir kısmının uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Kürtçe dil kurslarının önündeki yasağın kaldırılması (Ayrıntılı bilgi için bkz. "Kürtçe Kurs Açıldı", 2009), köy ve çocuklara verilen isim yasaklarının kaldırılması, mera yasaklarının kaldırılması, cezaevlerinde tutuklu ve tutuklu yakınları arasında Kürtçe görüşme yapılabilmesine imkân tanınması (Ayrıntılı bilgi için bkz. BİA Haber Merkezi, 2009), Mardin Artuklu Üniversitesi bünyesinde kurulması planlanan Kürt Dili ve Edebiyatı bölümü için YÖK'e yapılan başvurunun kabul edilmesi (Ayrıntılı bilgi için bkz. "Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümüne Onay", 2011), Ekim 2012'de Kürtçe'nin de aralarında bulunduğu azınlık dillerinin seçmeli ders olarak okutulması uygulamasına başlanması, Ocak 2013'te mahkemelerde Türkçe dışındaki dillerde ifade vermenin serbest hale getirilmesi gibi bir takım uygulamalar buna örnek olarak verilebilir. Tüm bu girişimlerin ardından 2013 Newruz Deklarasyonu ile duyurulan programlandırılmış çözüm süreci, iki yıllık bir diyalog döneminden sonra kamuoyunda "Dolmabahçe Açıklaması" olarak bilinen süreçle yeni bir faza ulaşmıştır. Bu yeni aşamada sürecin karşılıklı tanım ve beklentilerini, uzlaşma kriterlerini ve iletişimsel dilini içeren ortak bir açıklama gerçekleştirilmiştir. 28 Şubat 2015 tarihinde, Dolmabahçe'deki Başbakanlık Ofisi'nde Çözüm Süreci'nin tarafları ilk kez kameralar karşısında Kürt açılımı hakkında ortak bir metni açıklamış ve iletişimsel eylem boyutunda müzakereci dil sermayesinden beslenildiği izlenimi veren açılım etapları kamuoyu ile paylaşmıştır.⁴ İlgili dönemde yapılan bazı kamuoyu araştırmaları bu iletişimsel çözüm dilinin toplumsal bir karşılığı olduğunu ve açılım sürecinin sosyolojik bir destek bulduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁵ Kürt açılımında, yeni bir paradigma gerekliliğinin deklare edilmesinin ardından atılan somut adımlar, Habermas'ın iletişimsel eylemde "geçerlilik iddiası" olarak nitelendirdiği aşamaya karşılık olarak ele alınabilir. Nitekim Habermas, geçerlilik iddiaları sürecini, soruna dair bilişsel anlamda ve eylemsel olarak belirli yeterliliğe sahip olan bireylerin, ortak akıla ulaşma notasındaki tutarlılığını vurgulamak amacıyla kullanmaktadır. Ona göre, söylemin kendisi ile ortaya çıktığı koşullar arasında bir uyum olmalı ve bu uyum her iki tarafın içselleştirdiği geçerliliklere endeksli olarak gerçekleşmektedir (Habermas, 1981/2001, s. 204). Bu noktada devletin "açılım" kavramındaki paradigmatik dönüşüme paralel bir eylem alanı

³ 25 Aralık 2008 tarihinde İstiklal Marşı ile test yayınına başlayan kanal, Ses Sanatçısı Rojin tarafından seslendirilen ve Kurtuluş Savaşı döneminde hayatını kaybedenler için yakılan bir türkü ile açılmıştır. Kanalın açılış sürecindeki tanıtımlarında ortak birlik ve kardeşlik mesajı anlamı içeren "Em di bin eyne ezmanê de ne" (Aynı gökyüzünün altındayız) ifadesi slogan olarak kullanılmıştır. 1 Ocak 2009 tarihinde TSİ 19:00'da resmi açılışına İstiklal Marşı ile başlayan kanalın ilk programın sunuculuğunu da Sanatçı Nilüfer Akbal ve Rojin yapmıştır. İlk programda Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın kanala ilişkin mesajları Kürtçe dublaj ve Türkçe alt yazıyla yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. "TRT Kurdî", 2022.

⁴ Açıklamanın tam metni ve video kayıtları internet ortamında erişime açıktır. Bkz. Aljazeera, 2015.

⁵ Bu konuda SETA ve Pollmark'ın 10.577 kişiyi kapsayan "Türkiye'de Kürt Sorunu ve Algısı" konulu araştırması ilgili dönemde yapılmış en geniş çaplı araştırmalardan biridir. Bu araştırmaya göre toplumun önemli bir kesimi açılım konusunda atılan adımları olumlu bulmakta ve desteklemektedir (Bkz. Aras vd., 2009).

içerisinde bulunması ve bu konuda toplum nezdinde de destek görmesi buradaki iletişimsel eylemin gereçlilik iddialarını teyid etmektedir.

7. Kürt Açılımında Eylemsel Bir Müzakere Mekanizması Olarak Akil İnsanlar Heyeti⁶

TDK’nın “akıllı ve zeki kimse” (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 99) olarak tanımladığı “akıl” kavramı Kürt açılımında işletilmeye çalışılan müzakere mekanizmasının önemli söylem kalıplarından biri olmuştur. Akil insan (wise people) kavramının Kürt Açılımı sürecinde “sistem” ve “mağdur” arasında bir tür aracı akıl olarak tayin olunduğu ve işleyişe dahil edildiği anlaşılmaktadır. Statik bir uzmanlar kadrosundan ziyade, problemin çözülmesi konusunda gündelik hayatın olağan marjlarına nüfuz etmesi düşünülen ve dinamik bir sivil çaba olarak öne çıkarılan “Akil İnsanlar Heyeti” (The Panel of the Wise) resmi olarak ilk kez ilgili dönemde Başbakan Erdoğan tarafından 4 Nisan 2013 tarihli “Akil İnsanlar Heyeti-Dolmabahçe Toplantısı”nda kamuoyuna açıklanmıştır.⁷ Başbakan Erdoğan bu açıklamada heyeti “Türkiye’deki akil insanların tümü olarak değil bir özet, bir örnek, temsili bir grup olarak” tanımlamış ve akil insanlar heyetindeki aktörleri çeşitlilik arz eden bir temsil kategorisi olarak nitelendirmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. “Başbakan Erdoğan Akil İnsanlarla Görüştü”, 2013). Habermas, iletişimsel eylem kuramında “bir toplumun normatif yapıları ile değer ve anlamla ilgili kurumlarını” işaret etmek amacıyla “yaşam dünyası” (Habermas, 1981/2001) kavramından söz etmektedir. Bu bağlamda Akil İnsanlar Heyeti’ni, Kürt Açılımı’nda hedeflenen demokratik iletişimsel eylemin emniyet sübabı ve problemleri demokratik zeminde tartışmaya imkân sunacak ideal bir yaşam alanı açma çabasının parçası olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim Habermas’a göre yaşam dünyası iletişim eyleminde bulunan insanlar tarafından kurulan ve ortak yaşama dair pratik sorunların sistemle (ekonomi-devlet) müzakere edildiği “ahlak-hukuk” alanında yer almaktadır (Habermas, 1981/2001). Akil İnsanlar Heyeti her ne kadar bizzat sistemin kurduğu bir öncü aktörler mekanizması olsa da atfedildiği anlam onu iletişimsel eylemdeki yaşam alanına daha yakın bir konumda tutmaktadır. Yazar, akademisyen, gazeteci, sanatçı, hukukçu, STK temsilcileri ve bir çok farklı alandan, çoğunluğunu tanınmış kişilerin oluşturduğu Akil İnsanlar Heyeti, benzer çözüm girişimlerinin söz konusu olduğu ülkelerdeki örneklerinden farklı olarak taraflar arasında bir “arabuluculuk” rolü yürütmemiştir. Kategorik olarak sorunun toplumsal tarafı olan halk kesimleriyle görüşmek, problemin sosyolojik sondajını yaparak kamuoyunu anlamak ve çözüm için atılacak adımlara halkı hazırlamak ve müzakere alt yapısını oluşturmak bu iletişimsel eylem girişiminde akil insanlar inisiyatifini tanımlamak açısından daha uygun görünmektedir.⁸ Diğer taraftan, konu ile ilgili yükselen güncel siyasi tansiyonu düşürmek ve sorunun çözümünde öteden beri engelleyici rol üstlenen devletçi reflekslerin ve nobran yaklaşımların yerine müzakereci bir çoğunluğun sesini inşa ederek bu sesi politik aktörlere birinci ağızdan iletme rolü de heyetin temsil alanında yer almıştır. Faaliyetlerinin sekretaryasını Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı’nın yürüttüğü heyet, 04 Nisan 2013 tarihinden itibaren bünyesindeki Bölge Komisyonları ile 80 il ziyaretini kapsayan iki aylık bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerdeki il ve ilçe programlarında gerçekleştiren etkinliklerle, terör ve şiddet olaylarından doğrudan veya dolaylı olarak etkilenen kesimlerle bir araya gelmiştir. Sanayicilerle, işadamlarıyla, siyasetçilerle, yerel yönetim temsilcileriyle, STK temsilcileriyle, kanaat

⁶ Akil İnsanlar Heyeti, içerisinde akademisyenlerin, yazarların, sanatçıların, kanaat önderlerinin ve STK temsilcilerinin olduğu 62 kişiden oluşan ve üyelerinin tamamı hükümet tarafından belirlenen bir oluşumdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kızılkaya, 2014.

⁷ Detaylı bilgi için bkz. “İşte Akil İnsanlar Heyeti”, 2013.

⁸ Bölgelere göre Akil İnsanlar Heyeti üyelerinin isimleri için bkz. Kızılkaya, 2014.

önderleriyle, şehit yakınlarıyla, gazilerle, terör mağdurlarıyla, öğrenci, kadın, işçi ve memur örgütleriyle doğrudan görüşmeler yapılmış, farklı sosyal grupların ve genel olarak halkın çözüm sürecine ilişkin görüş ve önerileri yerinde dinlenilmiştir (Keyman, 2014). Habermas, iletişimsel eylem kuramını tanımlarken kuramı; "modern toplumların ve yetkin üyelerinin sezgisel bilgisinde temellenmiş eylem ve anlaşma yapıları" (Habermas, 1981/2001, s. 836) olarak betimlemekte ve bu eylem biçiminin dilsel ve dil-dışı bütün simgesel anlatımları kapsayan bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Ortak iyi için müzakere sürecine girmiş bütün aktörlerin, gelenekten ve kültürden de bağımsız olmayacak biçimde ortaya çıkan yorumlarına ve son aşamada varılacak olan görüş birliğine atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda Kürt Açılım sürecinde sivil aktörler bazında şekillenmesi hedeflenen iletişimsel eylemi inşa etmek üzere kurulan Akil İnsanlar Heyeti, sosyal ve siyasal iletişimi müzakereci bir düzlemde tutma amacının tipik bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

8. Çalıştay Sistematiği ile İlerleyen Karşılıklı Bir Müzakere Pratiği: Alevi Açılımı

Habermas, eylem biçimlerini "stratejik" ve "iletişimsel" olarak ikiye ayırdığı "iletişimsel eylem kuramı"nda, stratejik eylemi içerisinde baskı ve zorluğun da söz konusu olduğu bir yaptırım tarzı olarak tanımlamaktadır. Aktörün, kendi amaçları doğrultusunda diğer aktörleri yönlendirerek yaptırıma zorladığı bir eylem biçimidir bu. İletişimsel eylem ise iknanın ön plana çıktığı ve otoriter tarzın geçerli olmadığı bir mekanizmanın eylemsel olarak hayata geçmesidir. İletişimsel eylemin temel enstrümanı olan "argümantasyon" ise akılcı bir tartışmanın konuşma şekli olarak ifade edilebilir. Bu konuşma şeklinde taraflar kendilerini, savlarını açık ve net biçimde ifade eder aynı zamanda eleştirel yaklaşıma ve ikna olmaya açık bir pozisyon üstlenirler. Empati kurma "ortak iyi"de uzlaşmanın önemli bir adımıdır (Habermas, 1981/2001, ss. 300–307). Burada en can alıcı nokta, üzerinde konuşulan problemin ürettiği sorunlardan kim etkilenmişse ya da etkilenmekteyse çözüm konusunda hepsinin birlikte üzerinde uzlaşacağı normların geçerli olmasıdır (Benhabib, 1996, s. 105).

Alevilik meselesi de dini-toplumsal ve politik bağlamları itibariyle Türkiye’de uzun yıllardan bu yana güncelliğini kaybetmeyen tartışma konularının başında gelmektedir. Tarihsel kökeni, kültürel bakiyesi, dini alandaki konumlanışı, siyasal analizlerin öznesi oluşu, toplumsal yörüngeleri ve bütün bu eksenlerin oluşturduğu kırılğan psikolojik eşikler Aleviliğin yer yer yorum ve analiz yorgunu bir konu haline gelmesinin başlıca nedenleri arasında sayılabilir (Dressler, 2013). Tartışmanın kronolojik güzergahlarına bakıldığında; Aleviliğin tarihsel bilincine yönelik şifahi birikimin sahip olduğu retorik çeşitlilik, geçmişin bilişsel envanterine yönelik gelişen çok boyutlu formatlama biçimleri, Sünni odaklı eklektik tavırlar, modernleşme süreçleri ile birlikte Aleviliğe ilişkin olarak ortaya çıkan yeni bir terminoloji ve bütünleşme arayışı, modern sosyo-politik diskur içerisinde Aleviliğin geleneksel tertibatına yönelik oluşan şartlı söylem repertuarı gibi pek çok boyutun birer ana mesele halinde konudan ayrılarak yeni bağlamlar kazandığı görülmektedir. Alevilik konusu, Türkiye’de özellikle Alevi modernleşmesinin de etkisiyle birincisi Sünnilerin Aleviliğe yönelik yürüttüğü tartışma ve bunlara yönelik Alevilerin karşı tezleri; ikincisi ise "Alisiz Alevilik" gibi ekstrem söylem alanlarına varacak kadar yoğun bir karmaşayı içeren Alevilerin kendi iç tartışmaları olmak üzere iki temel eksenle kategorize olmaktadır. Kürt meselesinden farklı olarak daha çok dini ve kültürel diskurda yoğunlaşan Alevilik tartışmaları, konunun ara dönem süreçlerinde elverişli bir ayrıştıcı aygıt dönüşmesi, Alevi hafızasını kırılğan bir toplumsal kimliğin parçası olmaya zorlayan geçmiş yaşanmışlıklar (Bruinessen, 1991/2016; Gezik, 2018; Massicard, 2012/2017; Ocak, 2017; Yıldırım, 2018) ve

bütün bunlar karşısında Alevilik meselesini jeopolitik bir fay hattında tutma noktasında ısrarlı olan yerleşik refleksin ürettiği bakiye 2000’li yılların başında konunun tekrar gündeme gelmesini sağlamıştır. Türkiye’de “Alevi Açılımı” adı verilen ve odağında Alevilerin yer aldığı demokratikleşme sürecinin başlangıcı Kürt açılımının şekillendiği ve ilerlediği dönemlere rastlamaktadır. Süreç, 22 Temmuz 2007 Kazlıçeşme Erikli Baba Bektaşî Dergahı’nın dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından ziyaret edilmesi ile başlamış, ardından⁹ 2009 yılında Başbakan’ın Muharrem Orucu iftarına katılması ile daha etkin bir biçimde kamuoyu gündemine gelmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. “Başbakan Erdoğan Alevi İftarında”, 2009). 2009 yerel seçimlerin ardından belirli bir program dâhilinde pratiğe dönüşmeye başlayan süreç “Alevi Açılımı” olarak kavramsallaştırılmış ve deklare edilmiştir. İlk olarak ilgili dönemde Diyanetten sorumlu Devlet Bakanı olan Faruk Çelik’in himayesinde ve Alevilikle ilgili çalışmalarıyla bilinen Din Sosyologu Dr. Necdet Subaşı’nın koordinatörlüğünde sorunun farklı boyutlarıyla müzakere edilmesini hedefleyen bir çalıştay süreci organize edilmiştir. Bu çalıştaylarda başta Aleviler olmak üzere ilgili bütün toplum kesimlerinin görüşlerinin alınması suretiyle konunun açıklıkla müzakere edilmesi ve bu şekilde sistemin problemleriyle yüzleşilerek Alevilerin hak ve talepleri konusunda yeni bir faza geçilmesinin amaçlandığı özellikle vurgulanmıştır. Öncelikle sorunun tanımlanması esasına dayalı olarak başlatılan süreçte karşılıklı müzakere ile tarafların birbirini anlamasını sağlayacak bir mekanizma amaçlanmıştır. Sonrasında ne yapılabileceğinin kararının devlet tarafından değil, karşılıklı diyalog sürecinin ürettiği ortak akılla verilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Açılım sürecinde, öncelikle bir çalıştaylar dizisi ile konunun farklı kesimlerden temsilci ve muhatapları devlet nezdinde bir araya getirilerek olgunlaştırma yoluna gidilmiştir. Bu durum, Kürt Açılımı’nı da Akil İnsanlar Heyeti’nin bölge merkezli olarak yaptığı oryantasyonun bu kez Ankara Merkezli yürütülmesi olarak yorumlanabilir. Bu strateji ile sorunların çözümünde ilerleyen süreçte atılması planlanan adımların müzakere ile olgunlaştırılıp, geniş bir toplumsal mutabakatla çözüme ulaştırılması temel amaç olarak düşünülebilir. Çalıştaylar serisi Alevi örgüt, vakıf ve cemaat temsilcilerinin katıldığı birinci çalıştayla başlamış; süreç uzmanlar, akademisyenler, aydınlar, ilahiyatçılar, sivil toplum kuruluşları (STK) gibi konuyla ilgili olduğu düşünülen farklı kişi ve kuruluşların da davet edildiği diğer çalıştaylarla devam etmiştir. TDK’nın “Bilim adamlarının ve uzmanların bir konuda ön hazırlık yapmak üzere katıldığı inceleme ve değerlendirme toplantısı” (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 206) olarak tanımladığı “çalıştay” mekanizmasının toplumsal bir sorunun çözümünde işletilmesi ve bunun Alevi açılımına has bir durum olarak öne çıkması da dikkat çekicidir. İlgili dönemde çalıştayların açılım sürecinin manivelası olarak işletilmesine yönelik bazı eleştiriler dile getirilmiş, sorunların müzakeresinde çalıştay sisteminin yeterliliği gibi konular özellikle bazı Alevi temsilcileri tarafından eleştirilmiştir. Daha etkili olabilecek farklı kanalların da sorunların hükûmet tarafına iletilmesi konusunda devreye girmesi gerektiği önerisi medyada bir süre tartışılmıştır.

Alevi açılımı sürecinde hükûmet tarafından hazırlanmış olan yol haritasında; “Aleviliğinin tanımının nasıl olacağı, ibadethane talebine yönelik atılacak adımlar, Alevilikle ilgili daha geniş çaplı ve objektif verilerin müfredatta yer alması, Diyanet ve Kültür Turizm Bakanlığı bünyesinde Aleviliğin temsiliyeti, nüfus cüzdanlarından din hanesinin çıkarılması” gibi temel bazı konuların gündeme alındığı bir çerçeve ortaya konulmuştur.¹⁰ Açılım sürecinde toplamda yedi çalıştay ve çalıştay konseptinin tamamlayıcısı olarak düzenlenen üç toplantı gerçekleştirilmiştir. İlk çalıştay 3-4 Haziran 2009’da “Aleviliğe içerden bakış” (T.C. Devlet Bakanlığı, 2010a, s. 19) temasıyla tamamı Alevi katılımcılardan oluşan bir grupta Ankara’da gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya davet edilmiş olan katılımcılara bakıldığında; dedelerin, söylemleriyle Aleviler arasında itibar gören

⁹ Sürecin başlangıcına ilişkin Reha Çamuroğlu ile yapılan söyleşinin ayrıntılı bilgisi için bkz. Rusen Cakir medyascope, 2016.

¹⁰ Hükûmetin çalıştay sürecine yönelik çerçevesi için bkz. T.C. Devlet Bakanlığı, 2010c.

kişilerin, kanaat önderlerinin ve sanatçılardan da oluşan geniş bir yelpazeyi kapsadığı görülmektedir. İkinci çalıştay ise 8 Temmuz 2009'da İstanbul'da "Aleviliğe akademik bakış" (T.C. Devlet Bakanlığı, 2010a, s. 19) temasıyla ve akademisyenlerin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. İlahiyat çevrelerinden akademisyenlerin katıldığı üçüncü çalıştay 19 Ağustos 2009'da gerçekleştirilmiştir. Bu çalıştayda özellikle Alevilik hakkında İlahiyat alanının ürettiği bilgi üzerinde durulmuş ve bu bilginin Aleviler nezdindeki geçerliliği hakkında çeşitli tartışmalar yürütülmüştür. Dördüncü çalıştay, 30 Eylül 2009'da Ankara'da sivil toplum temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu çalıştayda daha çok Alevilerle ilgili sorunlara sivil toplum nezdinde gösterilen ilgi üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Beşinci çalıştay ise 11 Kasım 2009'da İstanbul'da medya mensuplarının katılımıyla, altıncı çalıştay 17 Aralık 2009'da Ankara'da geçmişte siyasette aktif rol almış politikacılarla yapılmıştır. Açılım sürecinin çalıştaylar aşaması 28-30 Ocak 2010 tarihlerinde Ankara Kızılcahamam'da gerçekleştirilen çalıştayla tamamlanmıştır. Son çalıştay, daha önceki çalıştaylara katılmış olan belirli sayıdaki karma bir katılımcı grubu ile gerçekleştirilmiştir. Yedinci çalıştay üç gün süre ile devam etmiş, çalıştay sürecinin genel bir değerlendirmesi yapılarak alınan kararlar hazırlanan bir ön raporla kamuoyuna duyurulmuştur (Bkz. T.C. Devlet Bakanlığı, 2010b). Farklı gruplarla gerçekleştirilen bu yedi çalıştayın yanı sıra süreç boyunca toplumda ortaya çıkabilecek farklı kaygı ve hassasiyetlerin giderilmesi amacıyla; ilki Alevi dedeleriyle (Ankara, 14 Ocak 2010), ikincisi Sivas'ta Madımak Olayı'nda yakınlarını kaybeden aile temsilcileriyle, üçüncüsü de yine Madımak Otelini ile ilgili bazı konuları ele almak üzere STK temsilcileriyle (Sivas, 24 Şubat 2010) üç toplantı daha gerçekleştirilmiştir.

Çalıştaylar ve diğer buluşma toplantıları katılımcıların bilgisi dahilinde kayda alınarak kitaplaştırılmış ve kamuoyu ile paylaşılmıştır. Çalıştay sürecinin Koordinatörü olan Dr. Necdet Subaşı tarafından yazılan Alevi Çalıştayları Nihai Rapor'u ise Temmuz 2010'da kamuoyu ile paylaşarak sürecin en önemli müzakere etabı tamamlanmıştır. Bazı Alevi temsilcileri tarafından yetersiz olmakla eleştirilse de Nihai Rapor'un genel anlamda olumlu karşılandığı, raporun dil ve üslup tarzının sorunu kuşatıcı bir ekseninde temellendiğinin, öne çıkan bir kanaat olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim Alevi Çalıştayları Nihai Raporu muhataralı pek çok eşğin ardından, tarihsel planda da oldukça yaralı bir hafızaya dahil olan Aleviliğin temel problem alanlarının ve çözüm yollarının, Alevilerin demokratik düzlemde şekillenmiş taleplerinin geniş katılımlı bir müzakere zemininde tartışılmasından doğmuş önemli bir metin olarak devlet kayıtlarında yerini almıştır. Alevi toplumu içerisinde yüzleşme girişimlerini daha en baştan öteleyen, çoksesliliği ve diyalog arayışını reddeden kısmi anlayış ayrı tutulduğunda, bu çalıştayların Aleviler tarafından da genel olarak desteklendiğini ifade etmek gerekir. Zira süreç boyunca farklı çevrelerden gelen Alevi temsilcileriyle yapılan müzakerelerle şekillenen çalıştaylardan çıkan sonuç bildirgesini olumlu karşılayanlar olduğu gibi,¹¹ bu girişimi devletçi/politik pragmatizmin bir örneği olarak nitelendirenler, diyalogu tümüyle reddedenler de olmuştur. Diğer taraftan bir başka kesim de müzakereyi değerli bulmakla birlikte bazı kritik noktaları eleştirmiş, süreci bir bütün olarak ele aldıklarında yetersiz gördüklerini ifade etmişlerdir.¹² Çalıştay sürecinin koordinatörü olan Subaşı, hem sürecin hem de nihai raporun genelleyici yaklaşımların ötesinde bir değerlendirmeyi hak ettiğini dile getirerek, yüzleşmecî tavrın ve müzakere pratiğinin önemini ön planda tutmuştur (Bkz. Subaşı, 2011).

¹¹ İlgili tepkiler için bkz. "Bakan Çelik'e 'Alevi Çalıştayı' Teşekkürü", 2011.

¹² İlgili tepkiler için bkz. "Alevi Kurultayı'ndan hükümete tepki", 2011.

9. Alevi Çalıştayları Nihai Raporu’nda Öne Çıkarılmaya Çalışılan Müzakereci Dil Eşiği

Alevi Açılımı’nda çalıştayların ve tamamlayıcı toplantıların sona ermesinin ardından Temmuz 2010’da çalıştay sürecinin hem koordinatörlüğünü hem de moderatörlüğünü yapan Dr. Necdet Subaşı tarafından kaleme alınan “Alevi Çalıştayları Nihai Rapor”u kamuoyu ile paylaşılmıştır. Sürecin genel bir yaklaşımını içermesi açısından oldukça önemli bir metin niteliği taşıyan raporun kamuoyu ile paylaşılmasının ardından bir kısmı çalıştaylara da davet edilmiş Sünni ve Alevi pek çok isimden rapor hakkında farklı yorum ve değerlendirmeler gelmiştir. Raporu — dolayısıyla siyasi iradenin yaklaşımını— yapıcı ve yeterli bulanlar olduğu kadar, çoğunluğu Alevi olan bir kısım temsilci ise hem raporun dilini veya hem de hükûmetin yaklaşımını zayıf ve yetersiz olarak nitelendirmişlerdir.¹³ Rapor salt bir metin olarak ele alındığında; açılım kavramının ve kapsamının içeriğini nitelikli temsil etme özelliğine sahip pek çok özelliği kendisinde barındırdığı ifade edilebilir. Nitekim iletişimsel eylemin öne çıkardığı “müzakere ve diyalog” aksının metinde çokça dile getirilmiş olması, sorunların çözümündeki geç kalınmışlığa, samimi bir çözüm için “yüzleşme”nin zaruretine vurgu yapan cümlelerin oldukça yoğun geçtiği metnin Subaşı tarafından yazılan önsözünde de şu cümlelere yer verilmektedir (Subaşı, 2010, s. 2).

Açılım, bilinen bakış açılarını terk etmekle yetinmek yerine yeni perspektiflere açık olmayı gerektirmektedir. Sorunları yeni bir dil ve anlam dünyasına tahvil etmeksizin ne anlamak ne de çözümlenmek mümkündür. Doğru olan, problemlerle karşılaşmak kadar yüzleşmeyi de göze almak, bu yöndeki veri ve sonuçları bir siyaset tarzı olarak görmekten vazgeçip doğru bir yöntem ve analizle karşılamaya hazır olmaktır.

Giriş bölümü haricinde dört temel bölümden oluşan raporun birinci bölümünde; Alevi sorunun çalıştayların başladığı gün itibariyle ulaştığı boyuta dikkat çekilmekte ve çalıştay konseptinin nasıl oluşturulduğu ele alınmaktadır. İkinci bölümde; Aleviliğin geçmiş hasılası üzerinde durulmakta “mağdur, mahrum ve mazlum” kavramlarıyla ilişkilendirilen bir sosyal gerçekliğin kronolojisine değinilmektedir. Üçüncü bölümde ise; Alevlerin yaşadığı belli başlı kimlik sorunları ele alınmakta ve bu sorunlar birincisi Alevilerden/Alevilikten kaynaklı olanlar, ikincisi ise devletten, sosyo-kültürel yapı, gelenek ve modernleşmeden kaynaklı sorunlar olmak üzere iki temel alanda kategorize edilerek tartışılmaktadır. Son bölümde ise; mevcut sorunlar ulusal ve uluslararası kamuoyuna yansıyan haliyle sıralanmakta aynı zamanda muhtemel çözüm yolları, olasılıklar üzerinde durulmaktadır.

Nihai raporun dili, Alevi açılımına söylemsel bir yapı oluşturma konusunda egemen paradigmanın aksine daha müzakereci ve empatik bir vurgu üzerine biçimlenmiş gibi görünmektedir. Metnin, devlet nezdinde konuya bir paradigma değişimi çerçevesinde yaklaşmış olması, geçmiş söylemler ve zihniyetler arasındaki ilişkiyi “yüzleşme” dinamiği üzerinden kurmuş olması Türkiye’deki kronik kimlik tartışmaları konusunda nispeten pozitif bir iklim oluştuğuna dair bir takım işaretler sunmaktadır. Dijk’in öznenin inşa edilmesine dair yaptığı vurguda dile getirdiği nokta iletişimsel eylemin imkânlılığı açısından önemlidir. Nitekim Dijk, politik söylemlerin kendini ve ötekini tanımlarken kullandığı tonun taraflara dair bir kimlik belirleme biçimi olduğunu vurgulamaktadır (van Dijk, 2002). Bu nokta göz önünde bulundurulduğunda, raporun soruna dair yeni bir “yaşam alanı” inşa etme konusunda pozitif söylem düzeyinde hassasiyet tonlarını oldukça derin bir yerden kavradığı ifade edilebilir. Ancak Alevilik meselesinde problemlerin derin ve muhataralı bir hafızadan beslendiği gerçeği dikkate alındığında, muhatapları açısından söz konusu taleplere karşı üretilen çözüm önerilerinin,

¹³ Konu ile ilgili olarak Alevi kesimin yaklaşımına dair önemli bir rapor için bkz. Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı, 2011.

metnin retoriğinden daha ön planda tutulduğu da bir gerçektir.¹⁴ Nitekim bu durum iletişimin eylemsel boyutunu, çözüm önerilerinin hukuki güvencelerle kamu politikasına dönüşme niteliğini müzakere aşamasının üstünde konumlandırmaktadır. Özellikle beklentilerin uzun yıllara dayalı olması rapordaki kavram setini önemli olmakla birlikte pratik göstergelere dönüşme işlevselliği ile birlikte ele aldığı için karşılanmamış taleplerle ilgili eleştiriler zaman zaman raporun kendisine de yönelmiştir. Diğer taraftan Habermas'ın iletişimsel eyleminde "açıklık, doğruluk, meşruluk ve samimiyet" ölçütleri (Yıldırım, 2006, s. 205) olarak tanımlanması mümkün olan ve iletişimsel eylemin geçerlilik iddiasının "özelerin birbirinin samimiyetinden kuşku duymadıkları" bir zeminde gerçekleşebileceği savını hatırlamak gerekir (Habermas, 1981/2001). Sürecin başından beri tarafların bir kısmı arasında var olan "güven" (Çarkoğlu & Bilgili, 2011) probleminin aşılabilmesi ve açılımların Alevleri "tanımaktan" ziyade "tanımlamaya" yönelik operasyonel bir sürecin parçası olduğu algısı da raporun yapıcı dilini gölgede bırakmış görünmektedir.

10. Sonuç ve Değerlendirme

Toplumsal hayatta sosyal ve siyasal momentleri farklı ilerleyen ve bu momentlerin karşılıklı olarak birbirini zorladığı koşullarda ortaya çıkan problemlerin çözümünün, bu çözümlerin geciktiği oranda kronikleştiği bir gerçektir. Söz konusu gecikme, zamanla bu problemlere ilişkin toplumsal vicdanda yer bulmuş olan kamusal duyarlılığın aşınması ihtimalini de beraberinde getirmektedir. Türkiye gerçekliğinde ise durum dünyadaki örnekleriyle kıyaslandığında hem daha net hem de daha karmaşık bir görüntü vermektedir. Tarihin farklı dönemlerinde kendisini bir biçimde hissettiren, meşrulaştırma motivasyonları birbirinden farklı sosyal mühendislik çabaları, çeşitli kimlik kategorilerine yönelik kamusal bir teyakkuz biriktirmiş ve bunu meşrulaştıran resmi bir söylem ve sosyolojik retorik üretmeyi de ihmal etmemiştir. Osmanlı bakiyesi üzerine temellenmiş olan Türk modernleşmesinin bazı direnç noktalarında düğümlenmiş bu problemler, devletin müdahaleci etkisi ile çerçevenilmiş ve geçmişin bagajında bugüne kadar taşınmıştır. İçerisinden etno-kültürel zorlamaların, dinin otantik mecrasında ilerlemesine engel müdahalelerin, sosyo-ekonomik ihmalkarlıkların, periferiye mecbur kılan mahrumiyetlerin ve hak yoksunluklarının doğduğu bu yüklü bagaj, toplumsalın derin havsalasında çeşitlenmiş ötekiliklerin de önünü açmıştır. Öte yandan soğuk Savaş dönemi sonrasında özellikle 1990'lı yıllardan itibaren dünya genelinde etkili olan sivil toplum odaklı tarz ve dil biçimi, geçmiş sorunlara yönelik gündelik siyaseti aşan ve demokratik bir üst dil arayışında olan yeni toplumsal duyarlılıklar üretmiştir. Bu tarz ve dil biçimi Türkiye'de kamusal alanın söylem ekseninde de kendisini kısmen hissettirmiştir. Genel takdim biçimleri ve söylem alanları göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'de toplumsal huzuru sağlamak, geçmişin yükleriyle yüzleşmek ve demokratik alanda kamu-toplum dengesi sağlanmış müştereklerle buluşmayı amaçlamış görülen ve bu tarz söylemlerle başlatılan 2009-2015 yılları arasındaki "açılım" girişimleri yakın tarihin temel iletişimsel eylem çabaları olarak önümüzde durmaktadır.

Devletin klasik reflekslerinin ötesinde "ezber bozucu" hamleler olarak nitelendirilebilecek olan açılım süreçlerinin, sorunları "ortak müzakere ve ortak akılla" çözüme kavuşturmak gibi kesişen hedefleri olmuştur. Diğer taraftan her sorunun kendi sosyolojik bagajında biriken yükler oranınca birbirinden ayrışan yönleri sahip olduğu da bir gerçektir. Bu nedenle süreç içerisinde, söz konusu problemlerin çözümünde geliştirilen entelektüel enstrümanlar da zaman zaman

¹⁴ Örneğin raporla ilgili olarak taleplerin karşılanmamasını en temel problem olarak gören pek çok değerlendirme yapılmıştır. Şenol Kaluç'un bu konuda Liberal Düşünce Dergisi'nde kaleme aldığı metinde raporla ilgili ilginç değerlendirmelere yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaluç, 2014, ss. 31-38.

birbirinden farklılaşmıştır. Ancak tüm çözüm retorğinde iletişimsel eylemin “ortak akla” ulaştırıcı bir yaşam alanında biçimlenmesi noktasında anahtar kavram “açılım” olmuştur. Açılımın dinamik ve yenileyici etkisi, devletin müzmin problemler karşısında kendisini sorunlu bir yönlendirici veya akut bir gözlemci olmaktan çıkarıp iletişimsel eylemin inşa edici aktörü haline getirme çabası ve “müzakere” imkânlarının aktif bir mekanizma olarak devreye girmesi esası üzerine temellendirilmeye çalışılmıştır. Süreçlerin akıbeti, ilerleme tutarlılığı, karşılıklı samimiyet rezervleri konusunda yürütülen tartışmalar, açılımların gerçekleştiği ilk tarihten bu yana devam etmektedir. Kürt açılımında “19 Ekim Habur Krizi”nin yıkıcı etkileri açılımın müzakereci etkisini büyük oranda kırmış ve süreci akamete uğratmış, hatta sonlandırmıştır. Alevi açılımında ise müzakere pratiğinin karşılıklı “güven” problemini aşmaya yönelik etkileri, sorunu Alevilik-Sünnilik tartışmalarının gölgesinden kurtararak ele alma konusunda kısmen başarılı olsa da çeşitli psikolojik bariyerlere takılmaktan kurtulamamıştır. Ayrıca açılım girişiminin Alevi vatandaşlar tarafından Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne açılmış davaların bir yaptırımı olduğu algısının meydana getirdiği samimiyet tartışmaları da sürecin akamete uğramasında etkili olmuştur. Nihai raporun Aleviliği tanımaya değil “tanımlama”ya çalışan bir dile evrildiği eleştirileri, kapsayıcılığı ve getirdiği çözüm önerilerinin yetersizliği veya beklentilerle uyumsuzluğu gibi noktalar da sağlıklı sonuç alma girişimlerini akamete uğramıştır.

Sonuç itibarıyla, iletişimsel eylemin temel prensiplerinden biri olan ve iletişimi sosyal uzlaşının zemini olarak mobilize etme girişimi olarak nitelendirilebilecek olan yakın tarihin farklı açılım politikalarındaki müzakere mekanizmasının sorunları derinden kavrayan bir dil üretme noktasında kısmen başarılı olduğu ifade edilebilir. Ancak sorunların çözümünde hem kamuoyunun hassasiyetlerinin hem de tarafların süreç içerisinde karşılıklı olarak öne çıkardıkları bazı rezervli tavırların, kimi zaman da medya söyleminde kendisini hissettiren manipülatif yaklaşımların diyalog imkânlarını zorladığı görülmektedir. Bu noktada özellikle iletişimsel yönetimdeki aksaklığın öne çıkardığı bir etki olarak; algıların, olguların bloke eden bir niteliğe sahip olabileceği ihtimali de dikkat çekici olmuştur. En temel düğüm noktası ise açılımların lokomotifleri olan iletişimsel eylem sürecindeki söylemleri destekleyecek nitelikli kurumsal alt yapıların oluşmamış olmasıdır. Açılım kavramının anlam ve çağrışımları üzerinde toplumsal ve siyasi bir mutabakatın kurulamamış olması ise müzakere dilinin kuşatıcılığını ciddi anlamda etkilemiş ve çözüm mekanizmasını akamete uğramıştır. Ancak tüm bu olumsuz etkilere rağmen, Türkiye’nin bellek haritasında sık sık krizlere yol açmış ve toplumsal barışı akamete uğratmış problemlerin geçmişin rezervlerinden arındırılarak yeni bir dil ve yaşam alanına taşınması girişimleri başlı başına büyük önem taşımaktadır. 2009-2015 yılları arasında açılım konsepti içerisinde gerçekleştiren tüm girişimler Türkiye’deki kimlik problemlerinin toplumsal kalıtını dönüştürme çabasının bir parçası olarak diyalog ve müzakereci hayatini öne çıkarmıştır. Ancak siyasal iletişimin sivil kanallardaki dolaşımı ve etkililiği açısından, müzakere kadar önemli bir başka unsurun da eylemsel süreklilik olduğunu açığa çıkarmıştır. Nitekim müzakereci onarıcı gücü, onu zihinsel olarak kuşatan karşılıklı iradenin eylemsel kararlılığı ile doğrudan orantılı olarak etkili olmakta veya zayıflamaktadır.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Fatma Çakmak Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- AK Parti [Adalet ve Kalkınma Partisi] (2002). *Kalkınma ve demokratikleşme programı*. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/926>
- Aktürk, Ş. (2015). *Almanya, Rusya ve Türkiye’de Etnisite Rejimleri ve Milliyet* (V. Eke, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2012).
- Al Jazeera. (2015, Şubat 28). Ortak açıklamanın tam metni. *Aljazeera Turk*. 22 Mayıs 2022’de erişim adresi, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ortak-aciklamanin-tam-metni>
- Alevi Kurultayı’ndan hükümete tepki. (2011, Ocak 16). *İnternetHaber*. <https://www.internethaber.com/alevi-kurultayindan-hukumete-tepki-321676h.htm>
- Aras, B., Aydın, E., Bölme, S. M., Dağı, İ., Dalmış, İ., Ensaroğlu, Y., Ete, H., Küçükcan, T., Özhan, T., & Yayman, H. (2009). *Türkiye’de Kürt sorunu algısı*. SETA & Pollmark. https://file.setav.org/Files/Pdf/20130109171358_turkiyenin-kurt-sorunu-algisi.pdf
- Bakan Çelik’e ‘Alevi Çalıştay’ teşekkürü. (2011, Nisan 1). *Haber7com*. <https://www.haber7.com/ic-politika/haber/728819-bakan-celike-alevi-calistayi-tesekkuru>
- Başbakan Erdoğan Akil İnsanlarla görüştü. (2013, Haziran 26). *HaberTürk*. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/855515-basbakan-erdogan-akil-insanlarla-gorustu>
- Başbakan Erdoğan Alevi iftarında. (2009, Ocak 07). *CNN Türk*. <https://www.cnnturk.com/2009/turkiye/01/07/basbakan.erdogan.alevi.iftarinda/507994.0/index.html>
- Benhabib, S. (1996). Toward a deliberative model of democratic legitimacy. *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political* (pp. 87–110).
- BİA Haber Merkezi. (2009, Haziran 22). Cezaevinde Kürtçe’ye “sınırlı serbestlik” yürürlükte”. *Bianet Bağımsız İletişim Ağı*. <https://m.bianet.org/bianet/insan-haklari/115383-cezaevinde-kurtce-ye-sinirli-serbestlik-yururlukte>
- Bruinessen, M. van. (2016). *Ağa, şeyh, devlet* (B. Yalkut, Çev.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1991)
- Cevizci, A. (2017). *Büyük felsefe sözlüğü*. Say Yayınları.
- Çarkoğlu, A., & Bilgili, N. Ç. (2011). A precarious relationship: The Alevi minority, the Turkish State and the EU. *South European Society and Politics*, 16(2), 351–364. <https://doi.org/10.1080/13608746.2011.577956>
- Dressler, M. (2013). *Writing religion: The making of Turkish Alevi Islam*. Oxford University Press.
- Ellul, J. (2015). *Sözün düşüşü* (H. Arslan, Çev.). Paradigma Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1985).
- Ergil, D. (2009). *Kürt raporu: Güvenlik politikalarından kimlik siyasetine*. Timaş Yayınları.
- Fairclough, N. (2003). Söylemin diyalektiği (B. Çoban, Çev.). İçinde B. Çoban & Z. Özarslan (Ed.). *Söylem ve ideoloji: Mitoloji-din-ideoloji* (ss. 173-184). Su Yayınevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2001).
- Gezik, E. (2018). *Geçmiş ve tarih arasında Alevi hafızasını tanımlamak* (2. bs.). İletişim Yayınları.
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar* (Ş. Geniş, L. L. Ünsaldı & S. Ağırnaslı, Çev.). Heretik Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1963).
- Habermas, J. (1997). *Bilgi ve insansal ilgiler* (C. A. Kanat, Çev.). Küyerel Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1994).
- Habermas, J. (1999). *Kamusallığın yapısal dönüşümü* (T. Bora & M. Sancar, Çev.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1962).
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel eylem kuramı* (M. Tüzel, Çev.). Kabalıcı Yayınevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1981).

- Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı. (2011). Aleviler artık burada oturmuyor! Alevi çalıştayları nihai raporu üstüne bir değerlendirme. <http://hacibektasvakfi.web.tr/uploads/publications/aleviler-artik-burada-oturmuyor.pdf>
- İşte Akil İnsanlar Heyeti. (2013, Nisan 04). *Milliyet*. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/iste-akil-insanlar-heyeti-1689038>
- Kaluç, Ş. (2014). Türkiye'nin demokratikleşmesi ve Alevi talepleri tespit ve öneri raporu: Çalıştaylar, rapor, mevcut durum ve pratik öneriler, *Liberal Düşünce*, (73–74), 31–38. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48159/609297>
- Karabağlı, H. (2004, Haziran 05). Önce Boşnakça sonra Kürtçe: TRT’de ana dilde yayın Boşnakça’dan başlıyor. *Sabah*. <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/06/05/siy107.html>
- Keyman, F. (2014). Çözüm süreci, müzakere, güven ve demokrasi. İçinde M. Aktaş (Ed.), *Çatışma çözümleri ve barış* (ss. 15–28). İletişim Yayınları.
- Kızılkaya, M. (2014). *Barışa katlanmak: Bir akilin 83 günü*. Alfa Yayınları.
- Kolkhoba Haber Merkezi. (t.y.). “Çok Dilli Kanal” TRT 6 Yayında. Kolkhoba. <http://www.kolkhoba.org/turha529.htm>
- Kurun, İ. (2017). Türkiye’de 2004 ve 2015 yılları arasındaki demokratikleşme politikasının siyasi bir değerlendirmesi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 89–116. <https://doi.org/10.22466/acusbd.323569>
- Kürt açılımı netleşti. (2009, Mayıs 12). *Sabah*. https://www.sabah.com.tr/siyaset/2009/05/12/kurt_acilimi_netlesti
- Kürt dili ve edebiyatı bölümüne onay. (2011, Mart 02). *Sabah*. https://www.sabah.com.tr/egitim/kurt_dili_ve_edebiyati_bolumune_onay-1766187
- Kürtçe kurs açıldı. (2009). 23 Temmuz 2022’de erişim adresi, http://www.sanliurfa.com/haber190417-Kurtce_kurs_acildi.htm
- Massicard, E. (2017). *Türkiye’den Avrupa’ya Alevi hareketinin siyasallaşması* (A. Berktaş, Çev.; 3. bs.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2012)
- Ocak, A. Y. (2017). *Alevî ve Bektaşî inançlarının İslam öncesi temelleri* (16. bs.). İletişim Yayınları.
- Rusen Cakir medyascope. (2016, Kasım 25). *Aleviler siyasetin neresinde? Reha Çamuroğlu ile söyleşi* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=vVqC7itEzTA>
- Subaşı, N. (2010). Önsöz. İçinde *Alevi çalıştay nihai rapor* (ss. 1–4). T.C. Devlet Bakanlığı.
- Subaşı, N. (2011, Nisan 09). İtimat, sorgu ve iltifat. *Sabah*. <https://www.sabah.com.tr/perspektif/2011/04/09/itimat-sorgu-ve-iltifat>
- T.C. Devlet Bakanlığı. (2010a). *Alevi çalıştay nihai rapor*. Ankara.
- T.C. Devlet Bakanlığı. (2010b). *Alevi çalıştayları ön rapor*. Ankara.
- T.C. Devlet Bakanlığı. (2010c). *Basında alevi çalıştay*. Ankara.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TRT Kurdî. (2022, Haziran 14). İçinde *Wikipedia*. https://tr.wikipedia.org/wiki/TRT_Kurdî#cite_note-1
- van Dijk, T. A. (2002). Political discourse and ideology. In C. Lorda & M. Ribas (eds.), *Analisi del discurs politic* (pp. 15–34). Universitat Pompeu Fabra, IULA.
- van Dijk, T. A. (2005). Söylemin yapıları ve iktidarın yapıları (M. Küçük, Çev.). İçinde M. Küçük (Ed.), *Medya, iktidar, ideoloji* (ss. 315–375). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Yıldırım, Y. (2006). Jürgen Habermas’ın iletişimsel eylem kuramı. *Akü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 249–268. <https://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/handle/11630/3617>
- Yıldırım, R. (2018). *Geleneksel Alevilik*. İletişim Yayınları.
- Wilson, J. (2003). Politik söylem (Z. Özarslan, Çev.). İçinde B. Çoban & Z. Özarslan (Ed.), *Söylem ve ideoloji: Mitoloji-din-ideoloji* (ss. 131–154). Su Yayınevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2001).

Extended Abstract

Most of the time, the concepts with which problems related to the "present" are discussed can provide us with the basic signs of how the historical memory of that problem is recalled with a world of language. Türkiye's socio-political heritage, whose political and cultural moments have at times been painful and traumatizing, has also brought with it the conceptual codes of an implicit and wounded memory regarding some issues based on identity and belonging. This conceptual capital has paved the way for various crises of meaning, numerous rote memorizations and ancient reflexes in every debate on these issues. From the historical and social roots of the Ottoman Empire, to the pangs of the modernization process, to the identity politics of the Republican politics that probes the nerve endings, the sociological baggage in which a series of confrontations are inevitable makes it almost obligatory to address the internal and external debates on certain identity areas in Türkiye today on a new conceptual plane.

Since the beginning of the 2000s, the concept of "opening" has been one of the usages brought to the fore by the tendency to approach the identity problems experienced by some segments of society, particularly Alevites and

Kurds, in the eyes of the state and society with a negotiationist language practice that had not been tried much until then. In this process, in which the state's "defining" and "judgment-making" role as an identity-defining actor has been replaced by a negotiating host, the concept and paradigm of "opening" have become the main instrument of a series of actions characterized as "game-changing". Unlike the classical statist reflexes in Türkiye, this seemingly careful interest in re-identifying and "understanding" the problems in various identity areas has been presented as based on the principle of re- and mutual negotiation of these problems in a calm mental space and has been extended to processes that started in this way. All these processes, such as the Democratic Initiative, the Alevi Initiative, the Roma Initiative and the Armenian Initiative, which started in close time periods and which also included critical exercises aiming to purify the residues of history, were shaped by the meaning of the concept of "opening". The opening processes can be evaluated as an attempt at a "paradigm transformation" in which the state welcomes the parties by putting its own rhetoric on the table in the definition and presentation of similar social problems experienced by different identity categories in Türkiye. Although the way the process was initiated was different for each identity category, the perception that the intention to resolve stalemated problems through mutual negotiation was at the heart of the logic of the initiative was important in gaining the support of the social majority. A detailed analysis of the functioning of the processes, the perceptions, contributions and participation of the parties, and the final status of the solution initiatives, each of which has been open to many pro and con interpretations, is undoubtedly the subject of a larger study.

This study will mainly focus on the conceptual capital produced by the intention to discuss various identity problems in Türkiye, which have been thrown into complex discourse networks over time, and which have been overshadowed by ethnic, theological and historical formulations in terms of self-reference, by bringing them to the present from a more just memory in the eyes of the state and society. In this context, the concept and paradigm of "opening", which is one of the most prominent forms of reference in this deliberative presentation, will be discussed within the framework of Habermas' important concepts such as "communicative rationality, world of experience, communicative action", which constitute the basis of the "Theory of Communicative Action". The main aim is not to make a detailed analysis of the processes of opening up, but to try to understand the importance of language practice in attempts at paradigmatic transformation on a socio-linguistic level. As a matter of fact, a detailed analysis of the fate and success of the processes, the connotations, gains or shortcomings produced by the memory of the opening up at this point is too broad to be the subject of another study. In this study, after analyzing the concept of opening up with its etymological and semantic meanings, the social problems that the concept circulates and the confrontational solution moves of the state towards these problems will be discussed theoretically on the axis of the discourses of communicative rationality. The theoretical survey method was used to ground the discussion, and the subject was tried to be expanded on a route accompanied by content analysis. The subject of the study is limited to the analysis of the Kurdish and Alevi opening processes of the AK Party period between 2009 and 2015. The Roma and Armenian initiatives were left out of the scope as they are more suitable for another study due to their different operational and conceptual baggage. As a result, the study concludes that deliberative language, which is prominent in the solution or re-discussion of entrenched social problems in Türkiye, is quite functional in opening up space in political communication and creating a positive space of meaning in terms of social legitimacy. However, it is seen that the possibilities of language are insufficient in terms of reaching a consensus in action, creating an ethic that includes all parties to communicative action and building a living space, and the necessity of supporting this possibility with concrete action comes to the fore.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1160782>

Truman Doktrininden SaGeB'e Türk Dış Politikası Ekseninde Modern Türk Savunma Sanayiinin Kuruluşu

Uğur Ermiş*

İbrahim Canbolat**

Öz

Türkiye Cumhuriyeti, Kurtuluş Savaşı'ndan itibaren kendisine hedef olarak koyduğu ulusal savunma sanayii kurma idealinden, 1923'ten itibaren yapılan yatırımların farklı nedenlerle büyük ölçüde başarısız olması ve 1947 yılından sonra gelen askerî yardımların etkisiyle vazgeçmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası SSCB tehdidinin ortaya çıkışı ise Türkiye'yi savaş sonrasında önce ABD ile müttefik olmaya itmiş, 1952 yılında Türkiye NATO'nun koruma şemsiyesi altına girmiştir. Bu dönemde özellikle ABD'den yapılan şarta bağlı silah yardımları Türkiye'nin bir güvenlik yanılması yaşamamasına neden olmuştur. 1964 yılında Kıbrıs'a müdahale kararı sonrası ABD Başkanı Johnson tarafından gönderilen mektupla birlikte Türkiye, içinde bulunduğu yanılmanın farkına varmıştır. Kıbrıs'a müdahale için ABD menşeli silahların kullanımının ABD tarafından hoş görülmeceğinin Türkiye'ye bildirilmesi Kıbrıs müdahalesinin on yıl gecikmesinin sebeplerinden biri olmuştur. Türkiye bu dönemde ulusal çıkarları gerçekleştirmek için dış kaynaktan elde edilen silahlara güvenilemeyeceğini anlamış ve kuruluş hedeflerini tekrar benimseyerek günümüze değin gelişimini devam ettiren ulusal savunma sanayii kurma stratejisine geri dönmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türk savunma sanayii, Johnson mektubu, SaGeB, Kıbrıs barış harekâtı, Amerikan askerî yardımı

JEL Kodları: F50, F51, F52

Cite this article: Ermiş, U., & Canbolat, İ. (2022). Truman doktrininden SaGeB'e Türk dış politikası ekseninde modern Türk savunma sanayiinin kuruluşu. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 557–574. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1160782>

* Araş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye (Sorumlu Yazar). E-posta: ugurermis@outlook.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3448-4213>

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye. E-posta: icanbol@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0949-8899>

Article Information

Bu çalışma Prof. Dr. İbrahim CANBOLAT'ın danışmanlığında yürütülen Uğur ERMİŞ'in "Ulusal Güvenlik ve Savunmada Bir Enstrüman Olarak Savunma Sanayii: Türkiye Örneği" başlıklı yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

Received 11 August 2022; Revised 31 October 2022; Accepted 17 November 2022; Available online 30 December 2022

The Establishment of the Modern Turkish Defense Industry on the Axis of Turkish Foreign Policy from the Truman Doctrine to SaGeB

Abstract

The Republic of Türkiye gave up the ideal of establishing a national defense industry, which it had set as a target since the War of Independence, due to the failure of the investments made since 1923 for different reasons and the military aid that came after 1947. The emergence of the USSR threat pushed Türkiye to become an ally with the USA after the war, and in 1952, Türkiye came under the protection umbrella of NATO. In this period, the conditional weapons aid from the US, in particular, caused Türkiye to experience an illusion of security. After the decision to intervene in Cyprus in 1964, with the letter sent by US President Johnson, Türkiye became aware of its illusory state. One of the reasons for delaying the Cyprus intervention for 10 years was the notification to Türkiye that the use of US-origin weapons would not be tolerated to intervene in Cyprus. Türkiye understood that it was impossible to rely on foreign weapons to realize national interests in this period, and the national defense industry, which has continued its development until today, re-adopted its founding goals.

Keywords: Turkish defense industry, Johnson letter, SaGeB, Cyprus peace operation, US military aid

JEL Codes: F50, F51, F52

1. Giriş

Bu makalenin temel amacı, 1947 yılında yapılan Amerikan Askerî Yardım Anlaşmasından Türk savunma sanayiinin kurumsal çatısını oluşturan Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'nın (SaGeB) kuruluşuna kadar, Türk dış politikasında yaşanan değişimlerin ulusal savunma sanayiine etkisini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışma, Türk dış politikasında iki zıt kırılmayı temsil eden ABD yardım anlaşması ve Johnson mektubu ile ikiye bölünerek, 1947-1964 arası dönem ve 1964'ten SaGeB'in kurulduğu 1985'e kadar iki ana başlık altında ele alınacaktır.

Makalenin birinci başlığı olan, 1947 yılında ABD ile Truman doktrini kapsamında yapılan yardım anlaşması ve sonuçlarının incelendiği 1947-1964 arası dönem, çalışmanın esas kalkış noktasını oluşturacaktır. 1947-1964 arası dönemde hem yapılan anlaşmanın getirileri hem de anlaşma sonrasında Türkiye'nin ulusal savunma sanayii hedefinden uzaklaşmasının nedenleri üzerinde durulacaktır. Bu süreçte Türkiye'nin geçirdiği dönüşüm ve Amerikan tarafının talepleri çerçevesinde Türkiye'nin gerçekleştirdiği girişimler, yasal düzenlemeler üzerinden ve anlaşma içerisinde geçmeyen fakat dönem içerisinde görev yapmış kişilerin hatıratları üzerinden ele alınacaktır. 1947 yılında yapılan anlaşmanın Türk dış politikası ve ulusal savunma sanayii üzerinde yaklaşık 20 yıl süren etkisine benzer şekilde, 1964 yılında gerçekleşen Johnson Mektubu hadisesi de ilerleyen yıllar boyunca hem Türk dış politikasında hem de Türkiye'nin güvenlik politikalarında büyük bir kırılmaya neden olmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde Johnson Mektubu'nun Türkiye'nin güvenlik politikası üzerindeki etkisi merkeze alınarak, Türkiye'nin 1947 yılında geri adım attığı ulusal savunma sanayii hedefine geri dönüşü incelenecektir. Bu süreç kendi içerisinde; tepkisel politikanın izlendiği ve sonrasında hazırlık evresi olarak ele alınabilecek 1964-1974 dönemi ve Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında yaşanan ambargo ile yapılan hazırlıkların fiiliyata dönüştürüldüğü 1974 sonrası dönem olmak üzere iki alt kırılma evresine sahiptir. Bu dönem içerisinde yapılan girişimler, elde edilen ilerleme ve karşılaşılan zorluklar Türkiye'nin savunma sanayii politikasında ana organı olacak olan SaGeB'in ortaya çıkmasında büyük öneme sahiptir. SaGeB kurucu kanunu bu anlamda incelenerek, bu kuruma Türkiye'nin yüklediği stratejik sorumluluk ortaya konulacaktır. Bu dönemlerin her biri ele alınırken uluslararası konjonktür ve Türk dış politikası perspektifinde

Türkiye'nin silahlanma girişimleri, bu girişimlerde izlediği yöntemler ve savunma sanayii yatırımları; resmi gazete, hatıratlar ve dönemi inceleyen diğer kaynaklar üzerinden ele alınacaktır.

2. 1947 – 1964 Arası Dönem

1947-1964 döneminin en belirgin özelliği, yeni kurulan Cumhuriyetin tam bağımsızlık hedefi içerisinde gördüğü milli savunma sanayii inşa etme hedefinden bütünüyle vazgeçilmiş olmasıdır. Bu durumun teknik ve siyasi yönüyle birden fazla sebebi bulunmaktadır. Bu vazgeçiş iyi işleyen bir alandan siyasi bir kararla çıkıştan öte 1923'ten bu yana yapılan girişimlerin büyük ölçüde başarısız olması nedeniyle bu alandaki girişimlerden vazgeçilmesi şeklindedir. TOMTAŞ, Nuri Demirağ Uçak Fabrikası, Gazi Uçak Motoru Fabrikası gibi örnekler bir bütün olarak bakıldığında başarısızlığın nedenleri olarak yönetim ve planlama eksikliği, yetişmiş insan gücü açığı ve finansal problemler öne çıkmaktadır. Alman Junkers ile ortak kurulan TOMTAŞ sipariş yetersizliğinden; Nuri Demirağ Uçak Fabrikası üretici ile kullanıcı arasındaki istek ve ihtiyaçlar arasındaki uyumsuzluktan; Gazi Uçak Motoru Fabrikası teknolojik yetersizlikten ve yetişmiş insan gücü açığından dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İkinci Dünya Savaşında savaş araçlarında gerçekleşen hızlı dönüşüm ise hâlihazırda geçmiş teknolojiyi yakalamaya çalışan girişimleri bir anda çok daha geriye itmiştir (BCA, 1928, 1948; Yalçın, 2019, ss. 758–769).

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı süresince her ne kadar savaşın aktif tarafı olmasa da sonuçları itibarıyla savaştan fazlasıyla etkilenmiştir. Savaş sonrası kurulan yeni uluslararası sistemin iki büyük gücünden biri olan SSCB ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan Soğuk Savaş'ın diğer büyük gücü ABD arasında tüm dünya coğrafyası üzerinden yaşanan rekabet, Türkiye'nin tercihlerinin ve politikasının temel motivasyonunu oluşturmuştur.

1919-1947 ve 1947-1964 dönemleri bir bütün olarak karşılaştırıldığında, Türkiye'de silahlanma açısından iki büyük değişiklik olduğu görülür: İlk büyük değişiklik İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle askerî teknolojide yaşanan büyük dönüşümdür. Savaş tarihine bir bütün olarak bakıldığında, İkinci Dünya Savaşı, teknolojinin insan fiziki gücüne karşı kazandığı mutlak üstünlüğünün başlangıç noktasıdır. Bu durumun sembolleşmiş hâli her ne kadar atom bombası olsa da konvansiyonel açıdan düşünüldüğünde, tankların kara muharebe sahasının merkezinde yer alması, füze teknolojisinin de temelini oluşturacak olan roket teknolojisi ve jet motorlu, ses hızına yaklaşan süratlerde hareket eden ilk savaş uçakları, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında savaşın niteliğini değiştirmiştir (Akad, 2011, ss. 502–522; Parker, 2014, ss. 371–398). İkinci büyük değişiklik ise Türkiye'nin tehdit algısında yaşanan simetri bozulmasıdır. Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye'ye yardım eden ve sonrasında Türkiye ile iyi ilişkiler sürdüren orta ölçekli bir güç kabul edilebilecek SSCB'nin yerini, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'den toprak dâhil revizyonist talepleri olan, süper güç hüviyetine sahip, Bulgaristan'dan Ermenistan'a kadar Türkiye'nin kara ve deniz sınırlarının büyük kısmını ele geçiren SSCB almıştır (Erhan, 2009, ss. 522–575; Judt, 2005/2009, ss. 29–169; Tellal, 2009, ss. 499–521).

SSCB'nin savaş sonunda Batı Avrupa'ya doğru sınırlarını genişletmesi karşısında ABD, SSCB'nin rejim değişikliği yoluyla Avrupa içlerine daha fazla ilerlemesini engellemek ve olduğu yerde SSCB'yi çevrelemek amacıyla dönemin başkanının adıyla anılan Truman Doktrinini ilan etmiştir. Doktrin asıl hedefi o esnada iç savaş halinde olan Yunanistan'da ortaya çıkacak bir rejim değişikliğini engellemektir. Yunanistan'da gerçekleşecek olası bir rejim değişikliği hem SSCB'nin Avrupa içlerine daha fazla ilerlemesine neden olacak hem de Orta Doğu enerji kaynakları ve boğazlarla ile Batı Avrupa'nın fiziki bağlantısını kopararak SSCB'nin bölgede daha fazla nüfuz kazanmasına neden olacaktır. ABD bu durum karşısında Truman Doktrinini ilan ederken Türkiye de içinde bulunduğu tehdit algısı nedeniyle Truman Doktrininden yararlanmak

için ABD'ye müracaat etmiştir. ABD'nin öncelikli amacı içerisinde bulunmasa da Türkiye'nin isteği kabul edilmiş ilk aşamada Yunanistan'a 300 milyon \$ ve Türkiye'ye 100 milyon \$ yardım bütçesi ayrılmıştır (Sander, 1979, ss. 11–39). Fakat bu askerî yardım şartlı bir şekilde ve denetime tabidir. Antlaşmaya göre yardımı denetleyecek bir ABD misyon şefi Türkiye'ye atanacak, yardım sadece veriliş amacına uygun kullanılacak, yapılan yardımın veriliş amacına uygun kullanılıp kullanılmadığı hakkında denetleme ABD misyonu tarafına raporlanacak ve denetlenmeye izin verilecektir (Türkiye Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında, 1947).

Uluslararası politikada yaşanan bu değişiklik, Soğuk Savaş'ın başlamasıyla Türkiye'nin güvenlik arayışını ve buna bağlı olarak silahlanma tercihlerini değiştirmiştir. SSCB tehdidi karşısında Batı Bloğu ve bu bağlamda NATO'dan yana tercihte bulunan Türkiye'nin, SSCB ile ABD arasında süren mücadelede sınır olarak kabul edilebilecek bir coğrafyada bulunması sebebiyle silahlanmaya olan ihtiyacı artmıştır. Türkiye'nin 1923 sonrasında oluşturulan savunma endüstrisi, İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte hedeflenen başarıyı yakalayamamış ve savaş sonrasında dünyada hızlıca gelişen teknoloji ve yeni güvenlik algısı ise eldeki savunma endüstrisinin Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılamasını daha da zor hale getirmiştir. Bu nedenle Türkiye, 1947'den itibaren ABD'den askerî yardım almış ve 1950'li yıllar boyunca alınan yardım artarak devam etmiştir. 1952 yılında Türkiye'nin NATO'ya üye olmasıyla birlikte ülke, NATO'nun doğu kanadı haline gelmiştir. Bu durumun sonucu olarak Türkiye'nin SSCB tehdidi karşısında NATO stratejileri çerçevesinde savunulacak olması, Türk Silahlı Kuvvetleri'ni (TSK) bir NATO silahlı gücü haline getirerek, oradan gelecek yardımları arttırmıştır. Bu durum aynı zamanda, en kompleks savunma sanayii ürünlerinden askerlerin en basit ihtiyacına kadar her alanı kapsayan NATO standartları ile tanışmasının yolunu da açmıştır (Celep, 2020, ss. 273–276; Erhan, 2009, ss. 543–555).

Truman Doktrini neticesinde Türk ordusuna büyük askerî ekipman hibelerinin yapılması planlanmıştır. Bu amaçla öncelikle ordunun ihtiyaçlarının tespiti için ordunun kabiliyeti ABD heyetleri tarafından denetime tabi tutulmuştur. Denetim sonrasında ise yardım süreci başlamıştır. Yapılan yardım fazladan aza doğru kara kuvvetlerine, hava kuvvetlerine ve deniz kuvvetlerine şeklindedir. 1948 yılında 100 milyon \$ olarak başlayan yardımın 1955 yılına gelindiğinde toplam miktarı 1.25 milyar \$'ı bulmuştur. Yapılan yardım yük atı ve eşeklerinden, jet uçaklarına, üniformadan denizaltıya kadar çok kapsamlı olup yüzlerce kalemi bulmaktadır. Fakat kuvvetlere yapılan temel yardımlara genel olarak bakıldığında şu kalemler öne çıkmaktadır: Kara kuvvetlerine 1952 senesine kadar 125 adet M-24, 250 adet M-36 ve 3 adet de M-4 tankı teslimi yapılmıştır. Hava kuvvetlerine 1949 yılı Nisan ayına kadar B-26 hafif bombardıman uçağı, F-47 avcı uçağı, C-47 Dakota kargo uçağı ve T-6 Texan ile T-11 Kansan tipi eğitim uçaklarından oluşan toplam 577 uçak teslim edilmiştir. 1951 yılında daha önce teslim edilen uçaklara ilaveten T-33, F-84, F-100 jet uçakları da teslim edilmiştir. Deniz kuvvetlerine ise 1948-1950 yılları arasında 6 denizaltı hibe, 2 denizaltı ödünç, 1 denizaltı kurtarma gemisi teslim edilmiştir. Bu yardımlar 1950'li yıllar boyunca artmaya devam etmiştir (Celep, 2018, ss. 42–133).

ABD askerî yardımı kısa vadede Türkiye'nin askerî ihtiyaçlarını giderse de uzun vadede hem Türk savunma sanayiine hem de ekonomiye büyük zararlar vermiştir. ABD'den bir yıl gibi kısa bir süre içerisinde yüzlerce uçağın gelmesiyle Türkiye'de faaliyet gösteren Etimesgut Uçak Fabrikası sipariş alamayarak kapanmak zorunda kalmıştır. Uçaklara mühimmat üreten Şakir Zümre de ABD uçaklarıyla beraber gelen mühimmatlar sebebiyle savunma sanayii alanında yaptığı faaliyete son vermiştir (Yavuz, 2017, s. 8). Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü altında faaliyet gösteren fabrikalara sipariş verilmemesine de sebep olmuştur (Celep, 2020, ss. 149–150). Böylece özel sektör işletmeleri iflas etmiş, askerî fabrikalar ise verimsiz hale gelmiştir. 15 Mart 1950 tarihine gelindiğinde Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü bünyesinde faaliyet

gösteren fabrikalar, 5591 sayılı kanunla Makine Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) adı altında birleştirilerek kamu iktisadi teşebbüsü haline dönüştürülmüş ve İşletmeler Bakanlığı'na bağlanmıştır (Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kanunu, 1950). Yeni kurumun Milli Savunma Bakanlığı yerine sivil vasfa sahip İşletmeler Bakanlığı'na bağlanması dahi devletin savunma endüstrisine olan yaklaşımının bir göstergesidir. Zamanla kurum, askerî vasıflı üretim misyonunu amaçları arasına alsa da sivil üretim hedefi de belirleyerek tekstil ve madencilik makinalarından demiryolları malzemelerine kadar, askerî üretimin çok dışında kalan alanlara girerek varlık gösterecektir (Özlü, 2019, ss. 183–185). ABD'nin verdiği yardımın tamamı "savaş artığı" olarak adlandırılan II. Dünya Savaşı esnasında üretilmiş ve kullanılmış ekipmanlardan oluşmaktadır. Gelen yıpranmış ve bakıma muhtaç ekipman kısa sürede Türkiye için ekonomik bir problem haline gelmiştir. Sadece bu ekipmanların yedek parça ve bakım ihtiyaçlarını gidermek için Türkiye yıllık 143 milyon \$ harcama yapmak zorunda kalmıştır ki bu durum Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarında biriktirdiği döviz rezervini eritmiştir (Erhan, 2009, s. 536).

Türkiye'nin askerî fabrikalarının 1947-1950 arasında MKEK'ye devredilmesiyle savunma araçlarının temininde geçirdiği dönüşüm, TSK'nin ihtiyaçlarının tedarikinde tamamen dış alıma yönelmesine neden olmuştur. Dış alımın büyük bir kısmı ise hibe yoluyla gerçekleştirilmiştir. Türkiye bu yöntem sayesinde SSCB karşısında savunmasını hızla güçlendirmiş, bunun yanında NATO üyeliği ile beraber kendi askerî gücü haricinde kolektif bir güvenlik şemsiyesi altına girerek caydırıcılığını arttırmıştır. Türkiye açısından kısa vadede çok kazançlı görünen bu yeni duruma daha geniş bir perspektiften bakıldığında ise bu değişimin uzun vadede büyük kayba dönüştüğü görülmektedir. Hibe yoluyla silah temininde, hibe eden devletin hibe alan devlete göre nispi olarak daha fazla kazanç elde edeceği gerçeği, Türkiye ile ABD arasında 1947'den sonra başlayan süreçte açık bir şekilde kendisini göstermiştir. ABD, Türkiye'ye yaptığı hibelerle İkinci Dünya Savaşı'nda ve hemen sonrasında ürettiği fakat ihtiyaç fazlası olarak envanterinde yer tutan araçlardan ve silahlardan kurtulmuştur. Öte yandan ABD, araç ve silahların Türkiye'nin envanterine girmesi ve kullanılmasıyla beraber ihtiyaç duyulan yedek parça, modernizasyon gibi gereksinimlerin karşılanması için Türkiye'nin yaptığı harcamalarla, ihtiyaç fazlası ekipmanlarını uzun vadeli ekonomik getiriye dönüştürmüştür. Her ne kadar Türkiye bu silahlar sayesinde SSCB karşısında kendi askerî kapasitesini arttırmış olsa da, ABD, Türkiye'nin silahlara olan ihtiyacını kullanarak SSCB karşısında yeni bir askerî direniş noktası oluşturmuş, envanter fazlası silahları sayesinde kendi askerlerini kullanmadan SSCB ile rekabetinde yeni bir mevzi kazanmıştır (Erhan, 2009, ss. 550–554). Hibeler doğası gereği hibe veren devletin çıkarlarına hizmet etmesi açısından şartlar ve önerilerle verilmektedir. Bunların bir kısmı hibe verilirken şart olarak sözleşmelerle imza altına alınmakta diğer kısmı ise hibenin devamlılığını sağlamak için hibe eden devletin dış politikasına uyumluluk gösterilmesi şeklinde tezahür etmektedir. Türkiye-ABD arasındaki 1947 tarihli hibe anlaşmasının 4. maddesi yazılı şekilde bu durumu taahhüt etmektedir Türkiye Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında, 1947):

Bu Anlaşma gereğince Türkiye Hükümeti tarafından elde edilen her madde, hizmet veya malûmatın emniyetini sağlamak azminde bulunan ve bunda aynı derecede menfaattar olan Türkiye ve Birleşik Devletler Hükümetleri, badelmüşavere, bu uğurda diğer Hükümetin lüzumlu addedebileceği tedbirleri, karşılıklı olarak, alacaklardır. Türkiye Hükümeti, Birleşik Devletler Hükümetinin muvafakati olmadan, bu neviden hiç bir madde veya malûmatın mülkiyet veya zilyetliğini devretmeyeceği gibi, aynı muvafakat, olmadan Türkiye Hükümetinin subay, memur veya ajanı sıfatını haiz bulunmayan bir kimse tarafından bu maddelerin veya malûmatın kullanılmasına veya bu malûmatın bu sıfatı haiz olmayan bir kimseye açıklanmasına ve bu maddeler ve malumatın verildikleri gayeden başka bir gayede kullanılmasına müsaade etmeyecektir.

İlgili maddeden anlaşılacağı üzere, ABD'den hibe olarak alınan silahlar ancak verilmiş amacı, yani SSCB tehdidine karşı, ABD ve Türkiye'nin ortaklaşa çıkarlarını korumak için kullanılabilir. ABD'nin yaptığı önerilerin bir kısmı, o dönem görevde olan Orgeneral İzzet Aksular ile yapılan söyleşi sırasında açıklanmıştır. Aksular, yardım komitesi adına görüşmeye gelen General Mac Bride'in üç konuda önerilerde bulunduğunu belirtmiştir. Bu önerilerin ilki, müttefiklerle standardizasyonun sağlanması için TSK'nın tamamen ABD ürünü silah ve cephaneyi kullanması ve eldeki fabrikaların sivil üretime dönüştürülmesi; ikincisi Harp Akademilerindeki müfredatın değiştirilerek kurmaylık yerine karargâh subayı eğitimine ağırlık verilmesi; üçüncüsü ise TSK yapılanmasında değişikliğe gidilerek, Genelkurmay'dan itibaren tüm karargâhlarda personel, istihbarat, eğitim, harekât ve lojistik birimlerinin oluşturulmasıdır. Genelkurmay bu önerilerin birincisine, Türkiye'deki fabrikaların kapatılması riskli olacağından, ABD standartlarıyla üretim yapılabilecek hâle getirilmesi yönünde teklif getirmiş; ikinci öneriyi uygun bulmamış, üçüncü öneriyi ise prensip olarak kabul etmiştir (Küçük, 2008, ss. 162-163). MKEK'nin kurulması ve askerî üretimin tamamen ortadan kaldırılması, sivil üretim faaliyetlerine ağırlık verilmesi, Genelkurmayın çekincelerine rağmen Mac Briden'in önerilerinin büyük ölçüde kabul edildiğini göstermektedir.

ABD'nin genel dış politikası ve güvenlik politikası bağlamında yaptığı yardımlar karşılığında, sözlü ve yazılı olarak talep edilenler bir bütün olarak incelendiğinde görülmektedir ki, ABD'nin yaptığı yardım uzun vadeli kendi dış politikası ve güvenlik stratejisinin taktik bir aracıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında altyapısı, endüstrisi ve ekonomisi büyük ölçüde zarar gören Avrupa'nın SSCB karşısında ayağa kaldırılması hedefi, ABD tarafından Marshall Yardımı ile gerçekleştirilmiştir. Türkiye, savaşın fiziki olarak zarar gören taraflarından biri olmadığı için ABD tarafından Marshall Yardımı çerçevesinde yardım edilecek devletler kategorisinde ilk planlamada bulunmamasına rağmen, belirlenen stratejinin bir parçasıdır. Türkiye'nin Marshall Yardımı kapsamındaki ana misyonu, tarım ve hammadde ülkesi vasfıyla, Avrupa'nın toparlanma sürecinde bahse konu devletlerin hububat ve maden gibi ihtiyaçlarını karşılaması ve üretilen mamul ürünler için pazar olma özelliğini sürdürmesidir. İsrarlar sonucunda Türkiye Marshall yardımlarını alacak ülkelere dahil edilse de ABD'nin Türkiye'ye biçtiği misyon değişmemiştir (Erhan, 1996, ss. 275-287). MKEK'nin bu dönemde hızlı büyüyen cirosunun temel kaynağı, Türkiye'nin tahıl ve madencilik üretimini arttırdığı bu yıllarda MKEK'nin de ABD'nin taleplerine uygun bir şekilde ziraat ve madencilik araç ve ekipmanı üretimini gerçekleştirerek piyasaya sürdüğü ziraat ve madencilik araç ve ekipmanlarıdır. Öte yandan askerî alımlar hızla azalmış, 1950 yılında 27.001.263.68 TL tutarında olan askerî alım sadece bir yıl sonra 11.938.946.40 TL'ye gerilemiştir (Özlü, 2019, s. 191).

1947 yılından itibaren Türkiye, dış alımla ve tek kaynaktan silahlanan bir devlet haline gelmiştir. Bu durum sadece devletin güvenlik politikasında değil, Marshall Yardımları'nda Türkiye'ye biçilen rolden ve buna sağlanan uyumdan da anlaşılacağı üzere, devletin bütün politikalarında bir dönüşüme neden olmuştur. Truman Doktrini ile gelen askerî yardımların bakım, onarım ve modernizasyonu devletin mali dengesini bozarken (Erhan, 2009, s. 536), aynı zamanda devlet bir bütün olarak endüstrileşme hamlesinden büyük ölçüde geri adım atarak Avrupa'nın tarımsal ve maden ihtiyaçlarını karşılayan bir çevre devlet olma vasfını kabullenme yoluna gitmiştir. Türkiye'nin bu döneme ait askerî güç kapasitesindeki değişiklikler ise olumlu ve olumsuz yönleriyle bir bütün olarak düşünülmelidir. 1947'de başlayan yardımlar ve 1952 yılında NATO'ya girilmesi, TSK'nın radikal bir dönüşüm geçirmesine neden olmuştur. TSK envanterine çok kısa sürede önceki dönemlere kıyasla büyük miktarlarda modern ve teknolojik ekipmanın girmesi, askerî gücün hızla artışına neden olmuştur. Fakat TSK'da yaşanan dönüşüm fiziki kapasite artışından çok daha fazlasıdır. Türkiye'ye gelen ABD Askerî Yardım

Komisyonu'nun TSK'yı envanterine yeni giren silah ve ekipmanı kullanabilecek hâle getirmeye çalışmasıyla, TSK içinde teknolojiyi yoğun kullanan orduların işlevini korumasını sağlayan astsubay sınıfı oluşmuştur. Günümüzde de bu sınıf TSK'nın edindiği teknolojik kapasitenin harbe hazır tutulması konusunda büyük öneme sahiptir. Astsubay sınıfıyla örneklendirilen bu dönüşüm aynı zamanda TSK'nın 19. Yüzyıldan beri sürdürdüğü Prusya Ekolü yaklaşımından, ABD tipi yaklaşıma dönüşümünü simgelemektedir. TSK'daki emir komuta sertliği ile sembolize olan ve her şeyin komutandan beklendiği Prusya ekolünden ABD'nin ilgili komisyonları fazlaca şikâyetçi olmuş ve bu dönüşümün gerçekleşmesi için çok çaba göstermişlerdir (Celep, 2020, ss. 91–99).

1947 yılında askerî yardım anlaşmasıyla başlayan ve Marshall yardımı ile devam eden süreçte 1950'li yıllar boyunca ABD ile çoğu gizli şekilde onlarca anlaşma yapılmıştır. 1970 yılında Süleyman Demirel'in yaptığı açıklama göre 1970 yılına kadar ABD ile yapılan ikili anlaşma sayısı 91'dir. Bu anlaşmaların 13'ü ise halka açık olmayan 1954 tarihli Askerî Kolaylık Anlaşması maddelerinden destek alarak yapılmıştır. Bu anlaşmalara bir bütün olarak bakıldığında, ABD askerî yardımı ile başlayan süreç, yardımın devamı ve arttırılması karşılığında Türkiye topraklarına ABD'nin NATO ile beraber ve NATO'dan bağımsız olarak konuşlanmasına imkân sağlamıştır. ABD bu anlaşmalarla Türkiye'de kendi çıkarları doğrultusunda askerî güç bulundurma, limanlarını kullanabilme, kendi kullanımına uygun askerî üs açabilme, Türkiye'de bulunan askerî personelin belli konularda yargısal muafiyetleri gibi birçok ayrıcalık elde etmiştir (Sander, 1979, ss. 103–123).

Öte yandan NATO'ya girilmesi, TSK'yı NATO standartları ile tanıştırmıştır. NATO üyesi devletlerin çatışma durumunda eşgüdüm ve gerekirse iç içe harekât yapmasını sağlayan bu standartlar, ordu taktiklerinden kullanılan mühimmat çapına kadar hemen her konuda getirdiği düzenlemelerle çağın gereklilikleri karşısında TSK'nın nasıl hareket etmesi gerektiği konusunda yol haritası olmuştur (NATO, 2012, ss. 65–66). Bahsedilen olumlu gelişmelere karşın tek kaynaktan çoğunluğu hibe yoluyla yapılan dış kaynaklı silahlanma Türkiye'yi niceliksel olarak güçlü kılsa da aslında bu gücün bir güvenlik yanılması olduğunun farkına varılması, yaklaşık 14 yıl gibi bir zaman alacaktır. Türkiye, 1919 yılında Kurtuluş Savaşı başladığında izlenen bağımsız dış politikaya benzer bir dış politikayı 1964 yılında Kıbrıs'a askerî müdahaleyle gerçekleştirmek istediğinde, hibe yoluyla elde ettiği silahların bedelini ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'un adıyla anılan Johnson Mektubu ile ödeyecektir. Sözü edilen mektup, ABD tarafından sağlanan silah ve ekipmanın veriliş amacına aykırı olarak Kıbrıs'ta kullanılmayacağı, kullanılması durumunda Türkiye'nin olası bir SSCB müdahalesi karşısında savunulmayacağı yolundaki bildiriyle, Türkiye'yi 14 yıl süren bir güvenlik yanılmasıyla yüzleştirmiştir.

Türkiye bu dönemde, dış alım modeline uygun olarak savunma sanayiinde stratejik yatırımlar yapmamasına ve elindeki birçok savunma tesisinin atıl hâle gelmesine rağmen, basit olarak sınıflandırılabilir alanlarda üretime devam etmiş ve bazı tesisleri modern hâle getirmiştir. 1950–1964 yılları arasında yapılan iki yatırım ve bir yapılanma, söz konusu dönemin öne çıkan gelişmeleridir. 1950 yılında özel sektör tarafından kurulan İbrahim Örs Döküm ve Sanayi Şirketi (Şehitlioğlu & Kurt, 2021, s. 131) ve 1957 yılında kamu tarafından NATO standartlarına uygun olarak kurulan Mühimmat Fabrikası dönemin endüstriyel yatırımlarıdır. 1954 yılında Milli Savunma Bakanlığı tarafından kurulan Araştırma-Geliştirme Daire Başkanlığı ise bürokratik yapılanma içerisine eklenmiştir (Akalin & Bıyıkoglu, 2007, s. 166). Fakat bu yatırım ve yapılanma stratejik olarak ilerlemeci olmaktan uzaktır.

3. 1964–1985 Arası Dönemde Türk Savunma Sanayii

1964-1985 arası dönem incelendiğinde, 21 yıllık bu sürecin, Türk savunma sanayii açısından dış politikadaki gelişmeler ve güvenlik kaygılarıyla sebep-sonuç ilişkisi içerisinde iki farklı alt döneme ayrıldığı anlaşılır. 1964-1974 arasını kapsayan birinci dönem, 1947 sonrası yapılan hataların farkına varıldığı ve politika değişimine hazırlanılan dönemdir. 1974-1985 arası dönem ise, Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası ABD ambargosuyla karşı karşıya kalınması karşısında kurumsal çözümlerin oluşturulmaya başlandığı, yeni yapılanmalarla tekrardan milli savunma sanayii oluşturma yolunda adımların atıldığı ikinci dönemdir.

3.1 1964–1974 Arası Dönem

1960'lı yıllara gelindiğinde Türkiye, güvenliğini büyük ölçüde ABD menşeli silahlara ve SSCB karşısında ülke sınırları içerisinde bulunan NATO ve ABD'ye bağlı askerî yapılanmalara devretmenin tehlikesine ilişkin ilk uyarıyı, 1962 yılında gerçekleşen Küba Füze Krizi'yle almıştır. Türkiye topraklarından binlerce kilometre uzakta gerçekleşen ABD-SSCB karşılaşmasının sonuçları, iki kutuplu dünya düzeninin bir parçası olan Türkiye'yi etkilemiştir. ABD-SSCB arasındaki uzlaşma görüşmelerinde, SSCB, Küba'da bulunan ve ABD anakarasını doğrudan tehdit eden füze rampalarının kaldırılması karşılığında, ABD'den Türkiye'de bulunan ABD denetimindeki füzelerin kaldırılmasını talep etmiştir. ABD, SSCB'nin bu teklifini Türkiye'ye danışmadan kabul etmiş ve SSCB karşısında Türkiye'ye de caydırıcılık sağlayan "Jupiter" füzelerini kaldırmıştır. Bu durum, ABD'nin tehdit altına girdiğinde müttefik devlete yaptığı güvenlik yardımından vazgeçebileceğini açık bir şekilde göstermiştir (Sever, 1997, ss. 647–660).

1964 yılında yaşanan kriz ise ABD'nin sadece anakarasının tehdit altında kalması durumunda değil, çıkarlarına aykırı hareket edildiğinde dahi benzer politikalar izleyebileceğini Türkiye'ye göstermiştir. 1960 yılında Londra ve Zürih görüşmeleri sonrasında Kıbrıs, Birleşik Krallık egemenliğinden çıkarak, Birleşik Krallık ile beraber Türkiye ve Yunanistan'ın garantörlüğünde müstakil bir devlet haline gelmiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti, adadaki Türk azınlığın da haklarını koruyacak, çok hassas bir anayasal dengeye sahip olacak şekilde kurulmuştur. Fakat Rum çoğunluğu temsilen seçilen devlet başkanı Makarios gibi yöneticilerin ve adadaki Rum milliyetçilerin tutumları bu hassas dengeyi kısa sürede ortadan kaldırmıştır. ENOSİS yani adanın Yunanistan ile birleşmesi politikasını güden Rum yöneticiler ve bu politikayı şiddet yoluyla gerçekleştirme isteğinde olan EOKA (Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών – Kıbrıslı Savaşçıların Milli Örgütü) gibi terörist örgütler, adadaki silahsız Türk azınlık üzerinde etnik temizlik boyutuna varacak eylemlere girişmişlerdir. 1964 yılında şiddet olaylarının artması ve adadaki Türk azınlık varlığının bütüncül olarak tehlikeye girmesi üzerine, Türkiye, garantörlük haklarından yararlanmak suretiyle adaya müdahale kararı almıştır (Yüksel, 2018, ss. 339–364)

Türkiye'nin askerî hazırlıklarını ve adaya askerî olarak müdahale edeceğini ABD'ye bildirmesi üzerine, 5 Haziran 1964 tarihinde ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'un adıyla anılan Johnson Mektubu gelmiştir. Mektup, diplomatik nezaket kurallarından uzak bir dille Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalenin uluslararası hukuki zeminini tartışmaya açmış; müdahaleye bağlı olarak çıkabilecek olası bir Türkiye-Yunanistan savaşının NATO'nun Doğu kanadını zayıflatacağını vurgulamış ve Türkiye'nin böyle bir müdahale için NATO müttefikleriyle durumu görüşmesi gerektiğini belirtmiştir. Mektup aynı zamanda Türkiye'nin ABD rızası olmadan ABD yardımı olarak gelen hiçbir silah ve aracı 1947 anlaşmasının 4. maddesine aykırı olarak kullanmasına rıza gösterilmeyeceğini; olası bir SSCB müdahalesinde ise Türkiye'nin müttefikleri tarafından desteklenmeyeceğini açıkça belirtmiştir (Johnson & Inonu, 1966, ss. 386–393)

ABD Başkanı Johnson'ın mektubuyla Türkiye'nin adaya müdahalesi 10 yıl gecikirken, Türkiye içinde bulunduğu güvenlik yanılsamasının farkına varmıştır. Bu noktadan sonra devlet, 1919 sonrasında yaşanan tecrübeyle alınan derslerin önemini yeniden fark etmiş ve bağımsız savunma sanayii hedefini ikinci kez gündemine almıştır. 1974'e giden süreçte Kıbrıs'a müdahale hazırlığında gereken ihtiyaçların giderilmesi için iç ve dış kaynaklardan paraşüt ve çıkarma gemisi imalatı için gerekli çelik alınırken; bu gemilerin üretilmesi hazırlıkları yapılmış; öte yandan "kendi gemini kendin yap" gibi kampanyalarla halkın bilinçlenmesine ve yeni kurulacak savunma sanayiine destek olmasına çalışılmıştır. Bu dönemde Kıbrıs'a müdahalenin dış tedarike ihtiyaç duymaksızın yapılabilmesi için Cumhuriyet'in ilk döneminde yapılan büyük yatırımlarından biri olan Gölcük Tersanesi'nde, Türkiye'nin ilk milli savaş gemilerinin üretimine başlanmıştır. Amerikan "Claud Jones" gemisinin tasarımı kopyalanarak inşasına 1967 yılında başlanan ilk gemi olan TCG Berk (D358) 1972 yılında, kardeş gemi TCG Peyk (D359) ise 1975 yılında hizmete girmiştir. Bahse konu savaş gemileri dışında tersanelerde çıkarma gemileri de inşa edilmiştir (*Gölcük Tersanesi Komutanlığı Tarihçesi 1926-1999*, 1999, ss. 83-84). Savunma sanayiine ve bu sanayii içerisinde özellikle uçak sanayiine duyulan ihtiyaç, daha önce yapılan yatırımlar ve bu yatırımların başarısız olma sebepleri, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda gündeme alınmıştır. Planda yer alan (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 1972, ss. 559-560);

Geçmişteki teşebbüslerin devamını engelleyen nedenlerden biri de devamlı ve yeterli bir taleple üretimin desteklenememesidir. (...) Uçak sanayii devlet gözetiminde, 'üçüncü sektör' öncülüğünde, ülkenin teknolojik düzeyini yüceltecek, millî güvenlik ve sivil ihtiyaçlara, yönelmiş uçak taleplerini karşılayacak şekilde kurulacaktır.

Kuruluş sırasında ve kuruluşun sona bu alandaki hızlı gelişmenin gerekleri göz önünde bulundurulacak ve işletmeyi talep ve teknik güç açısından desteklemek ve işletmenin devamlılığını sağlamak için ilgili kuruluşlar ve sanayiler arasında işbirliğine gidilecek, tespit edilecek program ve tedbirler dizisinin uygulanması sağlanacaktır.

ifadeleri, Türkiye'nin bağımsız dış politikası için savunma sanayiinin gerekli olduğunu, 1923 sonrası kurulan savunma sanayi yatırımlarındaki başarısızlık sebeplerini ve mevcut hataların tekrarlanmaması gerekliliğini açıkça göstermektedir.

Yapılan plana paralel olarak Kıbrıs'a müdahale için TSK'nin desteklenmesi amacıyla, 1970 yılında kurulan Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı, 1965 yılında kurulan Türk Donanma Cemiyeti dönüştürülerek, 1972 yılında Türk Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı, 1974 yılında ise Türk Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı kurulmuştur. Bu vakıflar daha sonra birleşerek Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'na dönüşecek, Türk savunma sanayii büyük ölçüde bu vakıf çatısı altında faaliyet gösteren şirketler üzerinden gelişecektir. Vakıfların kurulması sonrasında vakıflar hesabında biriken parayla büyük kısmı gerçekleştirilen ilk yatırım, 1973-1977 Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında 1.5 milyar TL'lik yatırım öngörülen uçak fabrikasıdır (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 1972, s. 560). Türk havacılığının lokomotif endüstrisi olan Türk Uçak Sanayi A.Ş. (TUSAŞ) bu yatırım neticesinde 1973 yılında 1784 sayılı kanun ile Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı çatısı altında %55 hissesi Hazine'ye, %45 hissesi Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'na ait olacak şekilde kurulmuştur (Türk Uçak Sanayii Anonim Ortaklığı Kanunu, 1973).

3.2 1974-1985 Arası Dönem

1974 yılında yapılan Kıbrıs Barış Harekâtı ve 1975 yılı Şubat ayında başlayan ABD ambargosu 1964 yılından itibaren fark edilen yanılmanın gerçeğe dönüşmesine yol açmıştır. Üç yıl süren ambargo boyunca Türkiye'nin ABD'den yeni silah ve cephanenin yanında kendi envanterinde

bulunan ABD menşeli silahlara yedek parça ve lojistik yardım alamaması neticesinde, envanteri neredeyse tamamen ABD menşeli olan TSK büyük zorluklarla karşılaştırmıştır. Karşılaşılan zorluk aynı zamanda çözüm için 1974 öncesi planlama düzeyinde yapılan hazırlıkların fiiliyata dönüşmesine neden olmuştur. 1975-1985 arası dönemde yukarıda bahse konu olan vakıflar bünyesinde TSK'nin haberleşme ihtiyacını karşılamak amacıyla Askerî Elektronik Sanayi(ASELSAN), yazılım ihtiyacını karşılamak amacıyla Hava Elektronik Sanayi (HAVELSAN), batarya ihtiyacını karşılamak amacıyla Askerî Pil Sanayi(ASPİLSAN), alternatör/jeneratör ihtiyacının karşılanması amacıyla daha önce kurulan şirketin çoğunluk hissesinin satın alınması marifetiyle İŞBİR Elektronik Sanayi A.Ş. kurulmuştur. Vakıf şirketlerine ek olarak HEMA Dışlı Sanayii ve Ticaret A.Ş., Asil Çelik Sanayi ve Ticaret A.Ş., Barış Elektrik Endüstrisi A.Ş., ASMAŞ ve Yüksek Teknoloji A.Ş gibi özel sektöre ait sivil ve askerî üretim yapan şirketler de kurulmuştur (Akalin & Bıyıkoglu, 2007, s. 166).

1974 yılı yine milli savunma sanayiine sahip olma amacına dönüş ve kurulan şirketlerle büyük bir değişimin başlangıcı olsa da 1947 sonrasında savunma sanayii sahibi olmaktan vazgeçen Türkiye'nin, kısa sürede kendi ihtiyacını karşılayacak ürünler geliştirmesi ve TSK'nin hizmetine sunması mümkün olamamıştır. Fakat Türkiye, 1978'de ambargonun sona ermesi ve ABD menşeli silah ve cephaneye tekrar ulaşabilmesine rağmen, 1964 sonrası yaşanan tecrübenin tekrarlanmaması için koyduğu hedeften vazgeçmemiştir. Bu noktada en az kurulan fabrikalar kadar önemli olan diğer bir adım atılarak savunma sanayiinin geliştirilmesi ve ürünlerin yurt içi üretim-yurt dışı tedarikinden sorumlu müstakil bir bürokrasinin oluşturulmasına çalışılmıştır. 1983 yılında kurulan Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü bu yoldaki ilk girişimdir. 18 Kasım 1983 tarih 18225 mükerrer sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan kuruluş düzenlemelerinin 3. maddesine göre Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü kuruluş amacı ve faaliyet konuları aşağıda verilmiştir (Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü Kuruluşu Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 1963, s. 2):

Türk Silahlı Kuvvetlerinin Donatımı ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin ihtiyacı olan her türlü mühimmat, harp silah araç ve gereç, teçhizat makine, cihaz ve sistemleri ile bunların yapımı, bakım ve onarımlarında kullanılacak yedek parça, hammadde, malzeme, ilaç ve ilaç hammaddeleri üretmek, seri halde yenilemek, büyük tadilat işlerini yapmak veya tedarik etmek amacıyla teşkil edilen kuruluşun faaliyet konuları aşağıda gösterilmiştir.

- 1) Yerli ve yabancı kuruluşlarla ortaklık kurmak ve işbirliği yapmak,
- 2) Gerekli her türlü tesisi kurmak ve yenilemek
- 3) Ürettiği mamüllerin yurtiçi ve yurtdışı pazarlamasını yapmak,
- 4) Yatırım ve üretimde kullanacağı mallardan ülke kaynaklarından temin edilemeyenlerin ithalatını yapmak,
- 5) Teknolojik gelişmeleri izlemek, araştırma geliştirme kuruluşları, üniversiteler, sanayi kuruluşları ve bilimsel kurumlarla koordine ve işbirliği yapmak, Askerî uygulamalı araştırmalar yapmak,
- 6) Her türlü teknik dokümanı derlemek ve değerlendirmek
- 7) Yurtdışında konusu ile ilgili hususlarda irtibat büroları kurmak

Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, bu amaç ve faaliyetlerini müesseseler ve bağlı ortaklıkları eliyle yerine getirir.

Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, verilen maddelerden de anlaşılacağı üzere, devlet tarafından TSK ile savunma sanayii arasında, amacı sadece kısa vadede TSK'nin ihtiyaçlarını gidermek olmayan, aynı zamanda bu ihtiyaçları stratejik bir hedef doğrultusunda yönetmesi beklenen tedarik makamı olarak kurulmuştur. Bu anlamda kurumun görev ve sorumluluk alanı incelendiğinde milli savunma sanayiine mümkünse devletin kendi

imkânlarıyla; kabiliyetin yetersiz olduğu alanlarda ortaklıklar vasıtasıyla, yabancı yardımı alınarak ve ileriye dönük planlama ile bilimsel gelişmeleri takip edip yatırım yaparak kendini geliştirme vazifesi verilmiştir.

1984 ve 1985 yıllarında birbiriyle bağlantılı olarak yapılan iki yatırım, savunma sanayiinde 1964 sonrası yaşanan dönüşümün yeni bir strateji ile ele alındığının en somut kanıtıdır. 1979 yılında Türkiye Uçak Sanayii A. Ş.'a (TUSAŞ) Genelkurmay Başkanlığı tarafından savaş uçağı yapım direktifi verilmiştir. Türkiye, sıfırdan bir uçak geliştirmenin gerektirdiği altyapı ve teknolojik imkânlarla sahip olmadığı için tercihini yurtdışında hâlihazırda üretilen Hava Kuvvetleri'nin ihtiyacını karşılayacak bir uçağın Türkiye'de lisans altında ya da ortak üretim şeklinde üretilmesi marifetiyle tedarik edilmesi yönünde kullanmıştır. Türk Hava Kuvvetleri'nin yeni nesil savaş uçağı ihtiyacını gidermek amacıyla girdiği arayış neticesinde, ABD yapımı F-16 uçağı seçilmiş ve uçağın alımının gerçekleşmesi için şart olarak nihai montaj hattının Türkiye'de kurulması ve Türkiye'nin kapasitesi dâhilinde bazı parçaların Türkiye'de üretilmesi talebi ortaya konmuştur.

Türkiye ile ABD arasında yürütülen görüşmelerde, Türkiye'nin taleplerini içeren ana hususlar arasında "Öncel I" projesi altında tedarik edilecek 160 adet F-16'nın 8 adedinin hazır alım, 40 adedinin son montajı yapılacak şekilde teslimi, 112 adedinin komponent seviyesinden itibaren Türkiye'de montajının yapılması ve uçuş testlerinin gerçekleştirilmesi; toplam 112 uçağın tamamının arka gövde üretimi, 100'ünün orta gövde ve 88'inin kanat üretiminin yapılması gibi hususlar bulunmaktadır. Uçakların motorları konusunda ise, 23 yedekle birlikte 183 motorun tedarikinde 169 adet motorun Türkiye'de montajı ve test edilmesi, ilaveten 14 motorun modüllerinin üretilmesi talep edilmiştir. ABD'nin bu talebi kabul etmesi üzerine, Türkiye'de gerçekleştirilecek uçak gövde üretim ve montaj faaliyeti için 1973 yılında kurulan TUSAŞ'ın %49, ABD'li General Dynamics'in %42 ve ABD'li General Electric'in %7, Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'nın %1,9, Türk Hava Kurumunun %0,1 hisseyle ortak olduğu 25 yıllık ortaklık süresi öngörülen TUSAŞ Havacılık ve Uzay Sanayii A.Ş. (TAİ) kurulmuştur. F-16 uçağının motoru olan F-110 motorlarının nihai montajı ve üretimi mümkün parçalarının üretilmesi amacıyla %49 hissesi TUSAŞ, %49 hissesi General Electric, %1,9 hissesi Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı ve %0,1 hissesi Türk Hava Kurumu'na ait olacak şekilde TUSAŞ Motor Sanayi A.Ş. (TEİ) kurulmuştur (Dilek, 2015, ss. 15–18).

Türkiye'de 1974-1985 yılları arasında ASELSAN, HAVELSAN gibi şirketlerle birlikte küçük-büyük 10'a yakın savunma sanayii yatırımı gerçekleştirilmiştir. Fakat TAİ ve TEİ'nin kuruluşları Türkiye'nin savunma sistemleri tedarikinde yaşanan dönüşümünde bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Türkiye, TAİ ve TEİ'de izlediği tedarik politikasıyla bir yandan modern savaş uçağı ihtiyacını giderirken, öte yandan milli savunma sanayiinin kuruluşu için gerekli olan altyapı, yetişmiş insan gücü, proje yönetim tecrübesi ve basit düzeyden başlayarak teknoloji transferini elde etmeye başlamıştır. Bu durumun önemini ve faydasını anlamak için Hindistan'ın milli savunma sanayii hedefinin bir ürünü olarak geliştirilmeye başlanan TEJAS projesi ile kıyaslama yapmak doğru bir yaklaşım olacaktır. Türkiye'nin F-16 tedarik süreci ve Hindistan'ın TEJAS adını alacak yeni nesil uçak geliştirme projesi aynı yıllarda başlamıştır. Hindistan'ın Türkiye'ye kıyasla o esnada belli bir seviyede havacılık endüstrisi olmasına rağmen, geçen 40 yıla yakın sürede uçağı tam anlamıyla operasyonel hale getirememiştir. Hatta projenin belli bir aşamasından sonra kabiliyetlerde yaşanan yetersizlikler nedeniyle uçağın bazı alt sistemlerinde dış kaynaklı tedarike yönelmiştir. Buna paralel olarak 40 yıl boyunca uçağın operasyonel olamaması nedeniyle oluşan açığı kapatmak amacıyla, Rusya'dan savaş uçağı satın almıştır. Hindistan'ın birçok projesinde olduğu gibi TEJAS da belirlenen stratejik hedeflerin mevcut kapasiteyle uyuşmaması durumunda, hedefi gerçekleştirmek amacıyla atılan irrasyonel adımların yol açtığı

başarısızlığın net bir örneğidir (Behera, 2013, ss. 26-26; Bitzinger, 2013, ss. 125–126). Türkiye, 1980'li yıllara gelindiğinde 1923-1947 arası yaşanan başarısızlıklardan ders alarak, Hindistan'ın yaptığı hatayı yapmamıştır. Stratejik hedefini mevcut kapasitesiyle karşılaştırmış, bir anda savaş uçağı geliştirmek gibi imkânsız bir hedef yerine, lisans altında üretim ve bu üretim içerisinde kapasitesi dâhilinde olan alt sistemleri üreterek her aşamada kendisini geliştirecek bir tedarik modeli izlemiştir. Bu sayede hem eldeki kaynaklar verimli bir şekilde değerlendirilmiş, hem de sıfırdan üretilen bir savaş uçağının belirsiz geliştirme süresini bekleyerek oluşacak güvenlik açığının önüne geçilmiştir.

TAİ ve TEİ, Türkiye'nin özel şartlara bağlı anlaşmayla sağladığı ABD'nin en büyük havacılık şirketleriyle ortak yapısıyla ve Öncel I projesindeki yüksek adetli üretim sayesinde edindiği tecrübeyle, uzun yıllar boyunca hem Türkiye için hem de ortakları olan ABD'li şirketler için kârlı bir yatırım olarak varlığını sürdürmüştür. Edinilen tecrübeyle yapılan işin kalitesi ve ucuz maliyetli kalifiye iş gücü, ABD'li şirketler için TAİ ve TEİ'yi tek projelik bir şirket olmaktan fazlası haline getirmiştir. TAİ ve TEİ ise her projede montajdan üretime doğru iş paylarını geliştirmiş ve kabiliyetini arttırmıştır. Öncel I projesinde uçak gövdesinin yaklaşık %70'ini imal eden TAİ, Türkiye'nin ikinci büyük F-16 siparişi olan Öncel II programında ön gövde donanım işleri ve floperonların üretilmesiyle bu oranı %80'e çıkarmıştır. TAİ tesislerinde 1999 yılına kadar üretilen 278 uçağın üretim sonrası yapılan denetimlerinde 3 adedinin "mükemmel", 29 adedinin "sıfır hata" ile üretildiği tespit edilmiştir. Havacılık standartlarında bu denetim sonuçları TAİ'nin üretim kalitesinin yüksekliğini göstermektedir. TAİ bu süreçte sadece Türkiye için değil, General Dynamics firmasının kazandığı ihaleler neticesinde Mısır için 46 adet F-16 üretmiş, Mısır ve Ürdün envanterindeki F-16'ların modernizasyonunu gerçekleştirmiştir. Şirket Türkiye için farklı adlar altında hem modernizasyon hem de Öncel IV projesiyle 2012 yılına kadar F-16 üretim ve montajına devam etmiştir. Türkiye'nin TAİ ve TEİ üzerinden ABD'li ortaklarıyla kazan-kazan temelinde yaptığı bu ortaklık günümüz Türk havacılığının temellerini atmıştır. (F-16 ÖNCEL I, t.y.; F-16 ÖNCEL II, t.y.; F-16 ÖNCEL IV Projesi, t.y.; F110 Motoru, t.y.; MISIR F-16 Programı, t.y.; ÖNCEL III Modernizasyon Programı, t.y.; Pakistan Hava Kuvvetleri F-16 Modernizasyonu Projesi, t.y.; ÜRDÜN F-16 Programı, t.y.)

1983 yılında kurulan Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğünden beklenen görevler, müdürlüğün kamu iktisadi teşebbüsü vasfından dolayı ihale kanunu vb. kısıtlamalara tabi olması nedeniyle yerine getirememesi üzerine, 7 Kasım 1985 tarihinde kabul edilen 3238 Sayılı Kanun ile Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (SaGeB) kurulmuştur. SaGeB'in ilgili kanunun Geçici 1 maddesinde (Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, 1985, s. 7) bulunan, "Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü menkul ve gayrimenkul malları, bütün araç, gereç, bütçe ve personeli ile birlikte, hiç bir işleme gerek kalmaksızın Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığına devredilmiştir." hükmü ile eski kurum tamamen ortadan kaldırılmıştır. SaGeB 3238 Sayılı Kanunun ilgili hükümleriyle kendisinden önce var olmayan yetkilerle donatılmış ve bu yetkiyi kullanması için kendisine ait araçlara sahip bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Bu açıdan ilgili kanunun ayrıntılarının ve ortaya koyduğu yapının ele alınması önemlidir. SaGeB'in amacı ilgili kanunun 1. maddesinde (Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, 1985, s. 1): "Bu kanunun amacı, modern savunma sanayiinin geliştirilmesi ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonunun sağlanmasıdır." hükmüyle açıkça belirtilirken, maddenin asıl vurgusunun tedarikten ziyade savunma sanayiinin geliştirilmesi olması devletin amacını da net bir şekilde göstermektedir. 3238 Sayılı Kanun daha önce bu yönde yapılan girişimlerden farklı olarak, amaç kısmında belirlenen stratejik hedefin gerçekleştirilmesi için oluşturulacak yeni bir kurumsal yapıyı da ortaya koymaktadır. Madde

2'de (Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, 1985, s. 1) bu kurumsal yapının organları olarak Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu, Savunma Sanayii İcra Komitesi ve Savunma Sanayii Destekleme Fonu kurulmuştur. Bu organlardan ilki olan Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu'nun yapısı madde 3'te düzenlenmiş olup, kurul Başbakanın başkanlığında, Genelkurmay Başkanı, ekonomik işlerde görevli Devlet Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Dışişleri Bakanı, Maliye ve Gümrük Bakanı, Sanayi ve Ticaret Bakanı, Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı, Başbakanlık Müsteşarı, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarı ile Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı'ndan oluşmaktadır. Kurulun üyelerinden de anlaşılacağı üzere Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu siyaset ve bürokrasinin bir araya geldiği, stratejik kararların alındığı savunma sanayiinin en yüksek merciidir. 5. madde'de düzenlenen Savunma Sanayii İcra Komitesi ise Başbakan başkanlığında Genel Kurmay Başkanı ve Milli Savunma Bakanı'ndan oluşmaktadır. Bu yönüyle madde 3'te ortaya konulan stratejik hedeflerin gerçekleştirilmesindeki icracı makam Savunma Sanayii İcra Komitesi'dir. Komite'nin görevleri ilgili kanunun 6. maddesi'nde tanımlanmıştır (Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, 1985, s. 2):

- a) Yüksek Koordinasyon Kurulunca savunma sanayiinin geliştirilmesi için tespit edilen genel strateji ve ilkeler istikametinde kararlar almak.
- b) Türk Silahlı Kuvvetleri için Stratejik Hedef Planına göre temini gerekli olan modern silah, araç ve gereçlerin üretimi, yurt içinden gereği halinde yurt dışından tedariki hususunda karar almak,
- c) Kamu ve özel sektörün yabancı sermaye ve teknoloji katkısı ile savunmaya yönelik üretim tesisleri kurma imkânlarını araştırmak, yönlendirmek ve tahakkuk planlarını takip etmek, bu gibi tesislerin kuruluşuna gerektiğinde Devletin iştiraki için prensip kararı almak,
- d) Sağlanacak modern silah, araç ve gereçlerin araştırılması, geliştirilmesi, prototip imali, avans verilmesi, uzun vadeli siparişler ve diğer mali ve ekonomik teşviklerin tespiti istikametinde Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığına talimat vermek,
- e) Savunma sanayii ürünleri ihracatı ve off-set ticareti ile karşılıklı ticaret konusunda kararlar almak,
- f) Savunma sanayii ile ilgili kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlamak,
- g) Savunma Sanayii Fonunun kullanım esaslarını tespit etmek.

İlgili kanunun 6. maddesinin içeriğinden de anlaşılacağı üzere SaGeB, Türkiye'de savunma sanayiinin kurulması, geliştirilmesi; bu yönde stratejiler belirlenmesi ve uygulanması, TSK'nın açık bir şekilde öncelikle yerli olacak şekilde savunma sistemleri ihtiyacının karşılanması gibi hedeflerle endüstriyel oluşumdan tedarike her alanda yetki sahibidir. SaGeB geçmişte Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün karşılaştığı engellere maruz kalmamak için ilgili kanunun 11. madde hükümleri ile 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu, 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu ile 832 sayılı Sayıştay Kanunu hükümlerinden muaf tutulmuştur (Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, 1985, s. 3). Bu sayede SaGeB devlet otoritesini kullanırken, bürokrasinin denetim ve süre kaybettiren uygulamalarından kurtularak, esnek ve hızlı karar alarak uygulayabilen bir kurum hâline gelmiştir. Kamu idaresi düşünüldüğünde bu hüküm hesap verebilirlik açısından eleştiriye açık olsa da, hedeflenen stratejinin hızla hayata geçirilmesi için hayati öneme sahiptir.

SaGeB'i kendisinden önceki kurumsal yapılardan ayıran en büyük özelliği ise, merkezi bütçeden ya da Milli Savunma Bakanlığı'na ayrılan bütçeden pay aktarılması haricinde, bu kalemlerden bağımsız olarak farklı münhasır gelir kalemlerinden oluşturulan Savunma Sanayii Destekleme Fonu'na sahip olmasıdır. İlgili kanunun 12. maddesine göre fonun gelirleri şunlardır (Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, 1985, s. 4):

- a) Her yıl bütçeye bu maksatla konulacak ödenek,
- b) Her türlü alkollü içkilerin (tabii köpüren şarap ile vermut ve kınakına şarabı dâhil, sair şarap ve bira hariç) ve ispirtonun satışlarında paket, şişe veya benzeri ambalaj basma 50 liranın katları ile sigara, puro, pipo tütünleri, kıyılmış, tütün, enfiye, tömbeki ve benzeri tütün mamulleri ile bira ve sair şarapların satışlarında paket, şişe veya benzeri ambalaj başına 10 liranın katlarından Bakanlar Kurulunca en çok 20 kata kadar tespit edilecek miktar,
- c) Türk Silahlı Kuvvetlerini güçlendirmek amacıyla kurulmuş bulunan vakıflardan Fona yapılacak transferler,
- d) 3670 sayılı Millî "Piyango Teşkiline Dair Kanununun 11 inci maddesinde zikredilen gelirler,
- e) 25.8.1971 gün ve 1473 sayılı Kanuna göre ayrılan payın tamamı ile mevcut veya ihdas edilecek her nevi müşterek bahislerden elde edilecek safi hasılatın tamamı yahut bu hasılatın Bakanlar Kurulunca tespit edilecek orana göre hesaplanarak ayrılacak miktar,
- f) Kanunla (vergi kanunları hariç) kurulan fonlardan Bakanlar Kurulunca belirlenecek miktarda yapılacak aktarmalar,
- g) Akaryakıt Tüketim Vergisine esas olan matrah üzerinden Bakanlar Kurulunun tespit edeceği azamî % 5 oranında akaryakıttan alınacak fonlar,
- h) Bu Kanununun 13 üncü maddesi uyarınca Gelir Vergisi açısından tam mükelleflerin ücret gelirleri hariç olmak üzere Gelir ve Kurumlar Vergisi mükellefleri ile sorumlularının ödeyeceği meblağ,
- i) Milli Savunma Bakanlığı bütçesinden modern silah, araç ve gereçler için ayrılan ödenek,
- j) 12.3.1982 gün ve 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanununun 19 uncu maddesine göre oynatılmasına izin verilen talih oyunlarının işletildiği yerlerden elde edilecek gayri safi hasılatın Bakanlar Kurulunca tespit edilecek azami % 50 oranında alınacak ve Bakanlar Kurulunca Toplu Konut Fonu ile Savunma Sanayii Destekleme Fonuna dağıtımı yapılacak miktar, (Şu kadar ki, bu suretle fona ödenecek meblağ Gelir ve Kurumlar Vergisinin matrahının tespitinde gider olarak nazara alınır.)
- k) Fonun mal varlığından elde edilecek gelirler,
- 1) 1111 sayılı Askerlik Kanununun 10 uncu maddesi gereğince bedelli askerlikten elde edilecek gelirler,
- m) Bağış ve yardımlar.

Yukarıda kalemler halinde gösterilen çok farklı alanlardan toplanacak gelirlerle yaratılan fon, SaGeB'e devletin bütçe organizasyonundan bağımsız, sürekli, ekonominin devlet üzerindeki etkisinden büyük ölçüde etkilenmeyen bir gelir oluşturmuştur. Fonun kurulmasının arkasında hiç şüphesiz 1923-1947 yılları arasında edinilen tecrübeler bulunmaktadır. Savunma sanayii kuruluşunun çok büyük sermayeler gerektirmesinin yanı sıra ürün geliştirmenin yıllarca sürmesi, geliştirilen ürünün ise tek alıcısının devletin kendisinin ya da izin verdiği diğer devletlerin olması, bu alanda yapılan yatırım, üretim ve ticaretin sürekli bir şekilde devlet harcamasına ihtiyaç duyulması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Devletin bütçesinden savunma ürünleri alımı yerine ekonomik krizler, acil ihtiyaçlar, geçici süreyle bile olsa yatırım ve harcama tercihlerinde yaşanan değişim gibi nedenlerle yer değiştiren harcamalar dahi Güney Afrika örneğinde görüldüğü üzere ürün üreten ve sürekli ihracat yapan bir savunma sanayii için bile çok ciddi gerilemelere yol açmaktadır (Botha, 2003, ss. 2-3; Dunne & Haines, 2002, ss. 552-566). Yeni kurulmakta olan bir savunma sanayii için ise bu durum sanayiinin çöküşü anlamına gelmektedir. 1923-1947 arasında TOMTAŞ örneğinde görüldüğü üzere ürün siparişinin olmaması fabrikanın iflasına ve büyük yatırımların atıl hale gelmesine neden olmuştur (Deniz, 2018; Yalçın, 2019, ss. 116-128; Yavuz, 2017, ss. 25-36). Bahse konu fon bu tecrübenin bir daha yaşanmasına engel olurken; SaGeB kendisine ait fon, karar alma mekanizması ve muafiyetleri ile devlet içerisinde özel sektörün hareket kabiliyetine sahip olmuştur. 3238 sayılı Kanun ve kanuna dayanarak kurulan

yapı, Türk savunma sanayiinin varlığı ve gelişmesi için yapılan en başarılı düzenleme olmuştur. Savunma Sanayii ve TSK'nın ihtiyaçlarının tedarikinde bir anayasa vazifesi gören kanun çeşitli değişikliklere tabi tutulsa da günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir

4. Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemde yaşanan dönüşüm ve ortaya çıkan iki kutuplu sistem, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı ile birlikte ortaya koyduğu tam bağımsızlık hedefinden geri adım atmasına neden olmuştur. Genel perspektiften bakıldığında Türkiye'nin bağımsızlığını korumak için SSCB tehdidi karşısında NATO üyesi ve ABD müttefiki olmasının kısa vadede bir caydırıcılık sağladığını söylenebilir. Fakat tam bağımsızlık hedefi açısından incelendiğinde orta ve uzun vadeli bir bakış açısıyla Türkiye egemenliğini korumak için kötü ile daha kötü arasında bir tercihte bulunmuştur. Hiç şüphesiz ABD ittifakı ve NATO, Türkiye'nin hem askerî gücüne hem de askerî kültürüne büyük kazanımlar sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana savaşmayan bir ordunun çağın gerekliliklerine intibakı oldukça zordur. Fakat Türkiye, NATO standartları, müttefiklerle yapılan ortak tatbikatlar ve elde ettiği modern askerî ekipmanlar sayesinde caydırıcı bir askerî güce sahip olmayı başarmıştır. 1974 yılında gerçekleşen Kıbrıs Barış Harekati'nin başarısında bu eğitimin ve hazırlık seviyesinin katkısının olduğu açıktır. Öte yandan Türkiye özellikle hibe olarak edindiği silah ve ekipmanın cazibesi altında henüz emekleme aşamasında bulunan ulusal savunma sanayiine desteği keserek 1964 yılına kadar sürecek olan büyük bir güvenlik yanılması yaşamıştır. 1964 yılında ABD Başkanı Johnson'dan gelen mektup Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında kötü ile daha kötü arasında yaptığı tercihte tam bağımsızlık hedefinden verdiği ödünün büyüklüğünü Türkiye'ye göstermiştir. 1974 yılı sonrasında gelen kısa süreli ambargo ise Türkiye'nin 1964 sonrası çoğunlukla fikri hazırlık olarak belirlediği ihtiyaçları gerçeğe dönüştürmesi için ateşleyici güç olmuştur. Türkiye 1974-1985 döneminde hem kurumsal düzeyde hem de endüstriyel düzeyde gerçekçi bir yaklaşımla tekrar ulusal savunma sanayii kurma hedefine geri dönmüştür. Bu dönem, kapasitenin doğru bir şekilde belirlenmesi, 1923-1947 arası döneme göre yetişmiş insan gücünün bulunması ve gerçekçi bir yaklaşımla mevcut durumun değerlendirilmesi sonucunda, Türkiye'nin yeterince esnek ve gelişmeye açık bir savunma endüstrisi kurmasının önünü açmıştır.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Uğur Ermiş Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Taslağın yazımı; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %70

İbrahim Canbolat Veri/bulguların yorumu; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Son onay ve sorumluluk; Genel katkı düzeyi %30

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Akad, M. T. (2011). *20. Yüzyıl savaşları* (1. Baskı). Kastaş Yayınları.
- Akalın, T. Z., & Bıykoğlu, N. (2007). *Türk savunma sanayii tarihi* (1. Baskı). İmge Yayıncılık.
- BCA [Başkanlık Cumhuriyet Arşivi]. (1928). *Belge No. 30.10.0.0/61.411.1*
- BCA [Başkanlık Cumhuriyet Arşivi]. (1948). *Belge No. 30.1.0.0/100.619.5*
- Behera, L. K. (2013). *Indian defence industry: Issues of self-reliance* (IDS Monograph Series, No. 21). Institute for Defence Studies and Analyses. <https://idsa.in/system/files/monograph21.pdf>
- Bitzinger, R. A. (2013). The Indian defence industry. In R. Basrur, A. K. Das, & M. S. Pardesi (Ed.), *India's Military Modernization* (pp. 117–139). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198092384.003.0005>
- Botha, D. (2003). *South Africa's defence industry: Charting a new course?* (ISS Papers 78). Institute for Security Studies.
- Celep, B. (2018). *Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (JAMMAT) ve Türkiye'deki faaliyetleri* (Yayın No. 521200) [Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Celep, B. (2020). *Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (JAMMAT) ve Türkiye'deki faaliyetleri*. Atatürk Araştırmaları Merkezi Başkanlığı.
- Deniz, M. (2018). Başarısızlıkla sonuçlanan bir girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ). *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 120–132. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusbder/issue/38045/439440>
- Dilek, S. (2015, Aralık). Uçak sanayini yeniden nasıl kurduk TUSAŞ'taki yıllarıma kısa bir bakış (1978–1983 Yılları). *TAİ'nin Sesi*, 100, 15–18.
- Dunne, P., & Haines, R. (2002). *Defence industrial restructuring and economic growth in South Africa* (TIPS Working Paper No. 3). Trade and Industrial Policy Secretariat.
- Erhan, Ç. (1996). Ortaya çıkışı ve uygulanışıyla Marshall Planı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51(1), 275–287. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001907
- Erhan, Ç. (2009). ABD ve NATO'yla ilişkiler. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular belgeler yorumlar Cilt I: 1919–1980* (ss. 681–715; 14. bs.). İletişim Yayınları.
- F-16 ÖNCEL I. (t.y.). TUSAŞ. 29 Kasım 2022'de erişim adresi, <https://www.tusas.com/urunler/ucak/f-16/f-16-oncel-i>
- F-16 ÖNCEL II. (t.y.). TUSAŞ. 29 Kasım 2022'de erişim adresi, <https://www.tusas.com/urunler/ucak/f-16/f-16-oncel-ii>
- F-16 ÖNCEL IV Projesi. (t.y.). TUSAŞ. 29 Kasım 2022'de erişim adresi, <https://www.tusas.com/urunler/ucak/f-16/f-16-oncel-iv-projesi>
- F110 Motoru. (t.y.). TEI. 29 Kasım 2022'de erişim adresi, <https://www.tei.com.tr/projeler/montaj-test-ve-bakim-onarim-revizyon/f110-motoru>
- Gölcük Tersanesi Komutanlığı Tarihçesi 1926–1999. (1999). Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı.
- Johnson, L. B., & Inonu, I. (1966). President Johnson and Prime Minister Inonu: Correspondence between President Johnson and Prime Minister Inonu, June 1964, as Released by the White House, January 15, 1966. *Middle East Journal*, 20(3), 386–393. <https://www.jstor.org/stable/4324028>
- Judt, T. (2009). *Savaş sonrası: 1945 sonrası Avrupa Tarihi* (D. Şendil, Çev.; 1. bs.). Yapı Kredi Yayınları (Orijinal eserin yayım tarihi 2005).
- Küçük, S. (2008). *Rumeli'den 27 Mayıs'a* (1. bs.). Mikado Yayınları.
- Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kanunu. (1950). Kanun No. 5591. T.C. Resmi Gazete. Yayım 15.03.1950. Sayı 7457. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7457.pdf>
- MISIR F-16 Programı. (t.y.). TUSAŞ. 29 Kasım 2022'de erişim adresi, <https://www.tusas.com/urunler/ucak/f-16/misir-f-16-programi>
- NATO (2012). *NATO logistics handbook*. NATO Public Diplomacy Division. https://www.nato.int/docu/logi-en/logistics_hndbk_2012-en.pdf
- ÖNCEL III Modernizasyon Programı. (t.y.). TUSAŞ. 29 Kasım 2022'de erişim adresi, <https://www.tusas.com>
- Özlu, H. (2019). Türkiye'de savunma sanayi gelişim tarihi içinde Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumunun kuruluş dönemi faaliyetlerinin analizi. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 18(1), 177–216.
- Pakistan Hava Kuvvetleri F-16 Modernizasyonu Projesi. (t.y.). TUSAŞ. 29 Ocak 2022'de erişim adresi, <https://www.tusas.com>
- Parker, G. (2014). *Cambridge savaş tarihi* (F. Tayanç & T. Tayanç, Çev.; 1. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sander, O. (1979). *Türk–Amerikan ilişkileri 1947–1964*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü Kuruluşu Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (1963). Karar Sayısı KHK/101. T.C. Resmi Gazete. Yayım 18.11.1963. Sayı 18225 (mükerrer).
- Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığının Kurulması ve 11 Temmuz 1939 Tarih ve 3670 Sayılı Milli Piyango Teşkiline Dair Kanunun İki Maddesi İle 25 Ekim 1984 Tarih ve 3065 Sayılı Katma Değer Vergisi

- Kanununun Bir Maddesinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (1985). Kanun No. 3238. T.C. Resmi Gazete. Yayım 13.11.1985. Sayı 18927. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18927.pdf>
- Sever, A. (1997). Yeni bulgular ışığında 1962 Küba krizi ve Türkiye. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(1), 647–660. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002004
- Şehitlioğlu, Y., & Kurt, E. (2021). *Türk savunma sanayi tarihi: Dönemler ve aktörler: 1834 - 2020* (1. bs.). Ötüken Neşriyat.
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. (1972). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973–1977*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Plani_Ucuncu-Bes-Yil_1973_1977.pdf
- Tellal, E. (2009). SSCB'yle ilişkiler. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular belgeler yorumlar Cilt I: 1919–1980* (14. Baskı, ss. 499–521). İletişim Yayınları.
- Türk Uçak Sanayii Anonim Ortaklığı Kanunu. (1973). Kanun No. 1784. T.C. Resmi Gazete. Yayım 11.07.1973. Sayı 14591. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14591.pdf>
- Türkiye Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında 12 Temmuz 1947 tarihinde Ankara'da imzalanan "Türkiye'ye yapılacak yardım hakkında Anlaşma"nın onanmasına dair Kanun. (1947). Kanun No. 5123. T.C. Resmi Gazete. Yayım 05.09.1947. Sayı 6699. 12869. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6699.pdf>
- ÜRDÜN F-16 Programı. (t.y.). TUSAŞ. 29 Kasım 2022'de erişim adresi, <https://www.tusas.com>
- Yalçın, O. (2019). *Türk hava harp sanayii tarihi* (2. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yavuz, İ. (2017). *Mustafa Kemal'in uçakları: Türkiye'nin uçak imalat tarihi* (11. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yüksel, D. Y. (2018). Kıbrıs'ta yaşananlar ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1957–1964). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34(98), 311–376. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd/issue/40613/489683>

Extended Abstract

The Republic of Türkiye gave up its ideal of establishing a national defense industry, which it had set as a target since the War of Independence, because the investments made between 1919-1947 were largely unsuccessful for different reasons. There are several reasons for this situation, both technically and politically. The emergence of the USSR threat pushed Türkiye to become an ally with the USA after the war, and in 1952 Türkiye came under the protection umbrella of NATO. Türkiye's armament from abroad in the form of grants or at very low costs after the 1947 agreement stopped new investments in the defense industry and also caused the factories operating under the private sector or operating under the General Directorate of Military Factories not to be ordered. Thus, private sector enterprises went bankrupt and military factories became inefficient. In this period, especially the conditional arms aids from the USA caused Türkiye to experience an illusion of security. Looking at this new situation, which seems very profitable for Türkiye in the short term, from a wider perspective, it is seen that this change turns into a big loss in the long run. The fact that the donor state will gain relatively more profit than the recipient state in the supply of arms through grants has clearly manifested itself in the process that started after 1947 between Türkiye and the USA. After the decision to intervene in Cyprus in 1964, with the letter sent by US President Johnson, Türkiye's intervention on the island was delayed for 10 years, while Türkiye realized the illusion of security it was in. After this point, Türkiye realized the importance of the lessons learned after 1919 and put the target of an independent defense industry on its agenda for the second time. In parallel with the planning made, in order to support the Turkish Armed Forces for the intervention in Cyprus; The Turkish Air Force Foundation was established in 1970, the Turkish Naval Forces Foundation was established in 1972 (the Turkish Naval Society, which was founded in 1965, was transformed), and the Turkish Land Forces Foundation was established in 1974. These foundations will later merge into the Turkish Armed Forces Foundation, and the Turkish defense industry will develop largely through companies operating under this foundation. The US embargo, which started in February 1975, led to the realization of the mistake noticed since 1964. During the three-year embargo, Türkiye's inability to receive new weapons and ammunition from the USA, as well as spare parts and logistics assistance for the USA-originated weapons in its inventory, faced great difficulties in the Turkish Armed Forces, whose inventory is almost entirely of USA origin. The difficulties encountered also caused the preparations made at the pre-1974 planning level for the solution to turn into reality. Between 1975 and 1985, ASELSAN, HAVELSAN, ASPILSAN and İŞBİR electronics were established under the foundations established in order to meet Türkiye's military needs. Despite the end of the embargo in 1978 and the access to weapons and ammunition originating in the USA, Türkiye did not give up on its target to prevent the repetition of the experience after 1964. At this point, another step, which is at least as important as the established factories, was taken to develop the defense industry and to create an independent bureaucracy responsible for the domestic production and foreign supply of the products. The first initiative in this direction was the Defence Equipment Directorate established in 1983. The duties expected from the Defence Equipment Directorate could not

be fulfilled because the directorate was subject to restrictions due to its state-owned enterprise. Upon this failure, the Defense Industry Development and Support Administration (SaGeB) was established under the Ministry of National Defense with the Law No. 3238 on 7 November 1985. The biggest feature that distinguishes SaGeB from previous institutional structures is that it has the Defense Industry Support Fund, which is created from different exclusive income items, except for the transfer of shares from the central budget or the budget allocated to the Ministry of National Defense. Law No. 3238 and the structure established on the basis of the law has been the most successful regulation for the existence and development of the Turkish defense industry. The law, which serves as a constitution in the supply of the needs of the Defense Industry and the Turkish Armed Forces, has survived until today, although it has been subjected to various amendments.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1164014>

Çalışanların Pozitif Psikolojik Sermaye Düzeyleri ve İş Yükü Algılarının Rol Ötesi Davranışlar Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi

Ülviye Tüfekçi Yaman*

Serpil Aytaç**

Öz

Pozitif psikolojinin gelişimiyle beraber örgüt boyutunda pozitif örgütsel davranışın çalışan davranışlarının incelenmesinde önemli olacağı düşünülmeye başlanmıştır. Diğer taraftan, çalışma ortamında birçok davranışın belirleyicisi olarak görülen iş yükü algısının da çalışan davranışlarına etkisinin incelenmesi önemli görülmektedir. Bu bilgiler ışığında, bu çalışmanın amacı, çalışan bireylerin pozitif psikolojik sermayelerinin ve iş yükü algılarının rol ötesi davranışlar bağlamında değerlendirilen örgütsel vatandaşlık davranışları ve üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkilerinin incelenmesidir. Çalışmanın bulgularına göre pozitif psikolojik sermaye ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki, üretkenlik karşıtı iş davranışları arasında ise negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Gerçekleştirilen yapısal eşitlik modeli bulgularına göre ise pozitif psikolojik sermaye değişkeninin katılımcıların örgütsel vatandaşlık davranışları üzerinde pozitif yönlü; üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde ise negatif yönlü etkisinin bulunduğu görülmüştür. Diğer taraftan, araştırma sonuçlarına göre iş yükü algısının örgütsel vatandaşlık davranışları üzerinde negatif yönlü; üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde ise pozitif yönlü etkisinin bulunduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: pozitif psikolojik sermaye, iş yükü algısı, rol ötesi davranışlar, örgütsel vatandaşlık davranışı, üretkenlik karşıtı iş davranışları

JEL Kodları: D23, M10, J24

Cite this article: Tüfekçi Yaman, Ü., & Aytaç, S. (2022). Çalışanların pozitif psikolojik sermaye düzeyleri ve iş yükü algılarının rol ötesi davranışlar üzerindeki etkisinin incelenmesi. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 575–592. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1164014>

* Araş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Bursa, Türkiye (Sorumlu Yazar). E-posta: utufekci@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3299-9448>

** Prof. Dr., Fenerbahçe Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye.
E-posta: serpil.aytac@fbu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6659-4639>

Article Information

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Ülviye Tüfekçi Yaman tarafından hazırlanan ve 19.02.2021'de tamamlanan doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Received 18 August 2022; Revised 29 September 2022; Accepted 06 October 2022; Available online 30 December 2022

Investigation of the Impact of Employee's Positive Psychological Capital Levels and Perceptions of Workload on Extra-Role Behaviors

Abstract

With the development of positive psychology, it is being considered that positive organizational behavior in the organizational dimension will be important in examining employee behaviors. On the other hand, it is important to examine the effect of workload perception, which is seen as a determinant of many behaviors in the working environment, on employee behaviors. Hence, this study aims to examine the effects of positive psychological capital and workload perceptions of working individuals on organizational citizenship behaviors and counterproductive work behaviors, which are evaluated in the context of extra-role behaviors. In this study, there was a significant and positive relationship between positive psychological capital and organizational citizenship behaviors, as well as a significant and negative relationship between positive psychological capital and counterproductive work behaviors. The results of the structural equation model analysis indicated that positive psychological capital affected organizational citizenship behaviors positively ($\beta=.654$, $p<0.05$) and counterproductive work behaviors negatively. Conversely, according to the research findings, workload perception affected organizational citizenship behaviors negatively and counterproductive work behaviors positively.

Keywords: positive psychological capital, workload perception, extra-role behaviors, organizational citizenship behavior, counterproductive work behaviors

JEL Codes: D23, M10, J24

1. Giriş

Zamanının büyük bir kısmını çalışma ortamında geçiren birey için, geçirilen bu zamanın niteliği bireyin mutluluk düzeyini doğrudan etkilemektedir. Örgütler açınsından daha mutlu çalışanları bünyelerinde buldurmak istenen bir durumdur. Mutluluk düzeyi yüksek olan çalışanların işe ilişkin motivasyonu ve verimliliği de yüksek olacak ve bununla beraber örgütler tarafından istenen tutum ve davranışlar sergileme eğilimleri artacaktır.

Pozitif psikolojinin son yıllarda gelişmesiyle birlikte, çalışan davranışlarının pozitif örgütsel bakış açısıyla ele alınması gündeme gelmiştir. Pozitif psikolojik sermaye kavramı, diğer sermaye türlerinin yanı sıra üzerinde önemle durulması gereken bir kavram olarak görülmeye başlanmıştır. Psikolojik sermayenin gerek örgütler için gerekse de çalışanlar için önemli çıktıları olacağı düşünülmektedir. Çalışanların pozitif psikolojik sermayelerinin, rol görevleri içerisinde tanımlanmayan, rol ötesi olarak değerlendirilen tutum ve davranışlarına da etkisi bulunabilmektedir. Bahsi geçen davranış ve tutumların her durumda istenen nitelikte olmadığı da söylenebilir. Örgüte katkı sağlayan, istenen nitelikteki rol ötesi davranışlar örgütsel vatandaşlık davranışları benzeri davranışlar olurken, örgüt tarafından istenmeyen ve ortaya çıkmasının önlenmesi tercih edilen davranışlar ise genel olarak üretkenlik karşıtı iş davranışları olarak ifade edilmektedir. Pozitif psikolojik sermaye düzeyleri yüksek olan çalışanların, örgütsel vatandaşlık davranışlarını daha fazla sergilemesi beklenirken, örgüt üyelerine ve örgütün bütününe yönelik ciddi zararları olabilen üretkenlik karşıtı iş davranışlarını daha az düzeyde sergilemeleri mümkün olabilecektir.

İş yükü kavramı da, rol içi davranışların yanında rol ötesi davranışlar üzerinde önemli düzeyde etkili olabilmektedir. İş yükü algısı, çalışanların görevleri kapsamında kendilerinden beklenen iş miktarını normalden fazla olarak algılamalarıdır. Çalışanlar, eğer kaynaklarını değerlendirdiklerinde olması gerekenden daha yüksek miktarda iş yükleri bulunduğunu düşünüyorlarsa, üzerlerinde bir baskı hissetmekte ve yüksek düzeyde stres yaşayabilmektedirler. Bununla beraber, yüksek iş yükü algısı bireylerin hem bilişsel hem de

fiziksel anlamda yorgunluk yaşamalarına, iş ve iş dışı yaşam doyumlarının düşmesine, çalışma ortamında gerginlik durumlarının ortaya çıkmasına, devamsızlık ve işten ayrılma benzeri istenmeyen birçok davranışa neden olabilmektedir.

Literatür incelendiğinde, çalışmanın değişkenlerinin bir arada ele alındığında çok az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmada toplanan veriler beraberinde pozitif psikolojik sermaye ve iş yükü algısı değişkenlerinin rol ötesi davranışlar olarak örgütsel vatandaşlık davranışları ve üretkenlik karşıtı iş davranışlarıyla ilişkileri ortaya konulmaktadır. Araştırmanın sonuçlarının, çalışan bireylerin istenen ve istenmeyen iş yeri davranışlarının anlaşılması ve açıklanmasında katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1 Pozitif Psikolojik Sermaye

İkinci Dünya Savaşı öncesi dönem incelendiğinde, psikolojinin üç ayrı görevinden bahsetmek mümkündür: (1) ruhsal rahatsızlıkların tedavi edilmesi; (2) tüm insanların yaşamlarının daha tatmin edici ve üretken hale getirilmesi; (3) yüksek yeteneklerin ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise psikoloji genel anlamda iyileştirmeye odaklanan bir bilim dalı haline gelmiş, daha ziyade hasar onarmaya odaklanmış ve diğer iki fonksiyonunu neredeyse kaybetmiştir (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000, s. 6).

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde klinik psikologlar büyük oranda tüm dikkatlerini patolojilerin tanısı ve tedavisine yöneltmişlerdir. Sosyal psikologlar da, bireylerin davranışlarının sanrıları, önyargıları, işlev bozuklukları ve eksiklikleri ile ilgilenmişlerdir (Luthans, 2002, ss. 696–697). 2000’li yıllar beraberinde ise psikolojinin bireylerin olumlu yönlerinin de geliştirilmesi gerekliliği noktasında eksik kaldığı düşüncesinin yaygınlaşmasıyla, “pozitif psikoloji” bakış açısının gündeme gelmesi söz konusu olmuştur.

Pennsylvania Üniversitesi’nde profesör olarak görev yapan Martin Seligman pozitif psikolojinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Seligman, Amerikan Psikologlar Derneği Başkanı olarak, 1999 yılında, 107. APA Kongresinde yaptığı konuşmasında, gündeminin psikoloji biliminin patolojik bakış açısını değiştirmek olduğunu dile getirmiş, başkanlık konumuna sahip olmasından itibaren de, pozitif psikoloji düşüncesinin sembolik bir lideri olarak görülmüştür (Hefferon & Boniwell, 2011/2018b, s. 4).

Pozitif psikoloji kavramı, bireylerin, grupların ve kurumların gelişimine ya da en iyi şekilde işlemesine yarar sağlayan şartların ve süreçlerin incelenmesi şeklinde tanımlanabilmektedir (Gable & Haidt, 2005, s. 104). Pozitif psikolojiyle birlikte, psikoloji biliminin, başlangıçta benimsemiş olduğu fakat daha sonra ihmal ettiği görevi olan bireylerin kendi potansiyellerinin farkına varmalarını sağlamak ve bunun beraberinde daha mutlu ve daha üretken bir yaşam sürmesinin sağlanması tekrar gündeme gelmiştir (Kümbül Güler, 2018, s. 17).

Pozitif psikolojik bakış açısı, birçok alanda gösterdiği gibi örgütsel anlamda da önemli bir gelişim sergilemiştir. Gelişmeye büyük oranda odaklanması ve örgütsel performans anlamında önemli sayılabilecek birçok faktöre dönüşebilmesi yönüyle çalışma hayatında başarının artırılmasında katkılarının yüksek olacağı düşünülmektedir (Davis, 2010). Çalışma yaşamında hızla gerçekleşen değişimler sonucunda rekabet avantajı elde etmede insan faktörünün de etkili olmasıyla birlikte, kolay bir şekilde değerlendirilmesi söz konusu olan geleneksel sermaye türlerinin önemi giderek azalmış, doğrudan insan faktörünün ön planda olduğu sosyal sermaye,

beşeri sermaye ve pozitif psikolojik sermaye gibi sermaye türleri giderek önem kazanmıştır (Kümbül Güler, 2018, s. 18).

Genel anlamda olumlu psikolojik durum anlamına gelen pozitif psikolojik sermaye dört bileşenden oluşmaktadır. Bu bileşenler, umut, öz yeterlilik, dayanıklılık ve iyimserlik olarak adlandırılmaktadır. Umut, bireyin belirlemiş olduğu hedeflere yönelik harekete geçmesinde, karşı karşıya kaldığı engellerle başa çıkabilmesinde önemli bir faktördür. Sadece umut etmek ve beklemenin ötesine geçerek, farklı çözüm yollarının bulunmaya çalışılması, mevcut durumun değerlendirilmesi ve güncellenmesi ve daha sonra bireyin yeniden başlayabilmesi de kastedilmektedir (Çetin Gündüz, 2016, s. 48). Umut düzeyi yüksek bireylerin hedeflerini daha kolay kavrayabilmeleri, stresle mücadele etme yetenekleri konusunda kendilerine daha fazla güvenmeleri ve hedeflerine ulaşma yolunda aktif olarak başa çıkma stratejilerini uygulama adına yüksek motivasyon düzeyine sahip olmaları beklenmektedir (Usta, 2019, s. 80).

Öz yeterlilik ise olası sorunlarla baş edebilmek için gereken eylemlerin ne derecede iyi şekilde gerçekleştirilebileceğine yönelik bireyin algılarıdır (Bandura, 1982, s. 122). Öz yeterlilikle ilgili inançlar, bir eylem için ne kadar çaba harcanması gerektiği, engellerle karşılaşıldığında ne düzeyde dayanıklılık gösterecekleri ve olumsuz durumlar söz konusu olduğunda ne oranda dayanıklılık gösterebileceklerini belirlemeye yardımcı olabilecektir (Pajares, 1996, ss. 544–545).

Dayanıklılık da, belirsizlikler, başarısızlıklar, zorluklar ve artan sorumluluklar gibi aslında olumlu olabilecek ama görünüşte oldukça bunaltıcı görülen değişiklikler söz konusu olduğunda kişinin kendini toparlayabilme kapasitesi olarak ifade edilmektedir (Luthans & Youssef, 2004, s. 152). Dayanıklı bireyler, bir sıkıntıyla karşı karşıya kaldıklarında daha yüksek duygusal istikrar sergilemekte, değişen talepleri daha esnek karşılamakta ve yeni deneyimlere açıklıkla yaklaşmaktadır (Luthans vd., 2006, s. 27).

İyimserlik bileşeni ise genelleştirilmiş pozitif bir beklenti ya da bakış açısı olarak ifade edilmektedir (Youssef-Morgan & Luthans, 2015, s. 181). Bir diğer ifadeyle, gelecekte olumsuz şeylerin gerçekleşmesinden ziyade daha iyi şeyler olacağına yönelik genel bir beklentidir. İyimser bireyler amaçlara ulaşma konusunda, güçlükler söz konusu olduğunda çaba göstermeye devam ederler (Hefferon & Boniwell, 2011/2018a, s. 95).

2.2 İş Yükü

Genel anlamda iş yükü, örgüt içinde bir çalışana düşen iş hacmidir. İş yükü açıklanırken, çalışılan saat miktarı, üretim miktarı ve bunların yanında işin zihinsel talepleri de dikkate alınmaktadır (Spector & Jex, 1998, s. 358). Birçok iş açısından, şayet işin matematiksel olarak doğal yükü hesaplanmamış ise iş yükü kavramının algıya dayalı yani soyut bir içeriğe sahip olduğunu söylemek de mümkün olacaktır (Keser, 2006, s.105).

Fiili olarak iş yükü miktarının ne düzeyde olduğundan bağımsız bir şekilde çalışan bireyin işe ilişkin yükünü ne şekilde algıladığı iş yükü algısı olarak isimlendirilmektedir. Bireyin sahip olduğu kaynakların işin gerekleri ile dengeli olduğunun düşünüldüğü durumda iş yükü normal; bireyin sahip olduğu kaynaklarının yetersiz, iş gereklerinin yüksek olarak değerlendirildiği durumda iş yükü yüksek; bireyin sahip olduğu kaynakların iş gereklerinden fazla olduğu düşünüldüğü durumlarda ise iş yükü çalışan tarafından düşük olarak algılanabilmektedir (Doğan, 2020, s. 41).

İş yükü kavramı, bireyin çalışma ortamından kaynaklanan önemli bir stres faktörü olarak değerlendirilmektedir (Keser & Kümbül Güler, 2021, s. 308). Çalışanların iş yükü düzeylerini olması gerekenden daha fazla olarak algılamaları iş tatminlerinin düşmesine yol açmaktadır. İş tatminlerinin düşmesi iş dışı yaşamlarına da olumsuz şekilde etki etmekte, aşırı iş yükü düzeyi

fiziksel ve bilişsel yorgunluk yaşamalarına ve yaşam kaliteleri ve yaşam doyumlarında düşüşe neden olmaktadır. Zaman yetersizliğinden kaynaklanan baskı durumu, fiziksel, duygusal ve bilişsel yorgunluğa neden olarak bireylerin işe yönelik gerginlik yaşamaları, iş tatminsizliği, işten ayrılma, tükenmişlik gibi istenmeyen bazı davranışlar sergilemeleriyle sonuçlanabilmektedir (Kanbur, 2018, s. 136).

İş yükünün yetersiz düzeyde olması da çalışan üzerinde sıkıntıya neden olması ve motivasyonun düşmesine yol açması yanında önemli bir stres kaynağı olabilmektedir. Genel olarak A tipi kişilik yapısına sahip çalışanların yetersiz düzeydeki iş yükünü güvensizlik ve başarısızlıkla ilişkilendirmeleri daha yoğun şekilde bir psikolojik gerilim yaşamalarına neden olabilmektedir (Yılmaz & Ekici, 2006, s. 35).

2.3 Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Örgütsel vatandaşlık davranışı kavramı ilk olarak Dennis Organ tarafından ele alınmış ve şu şekilde tanımlanmıştır; "doğrudan resmi ödül sistemi içerisinde yer almayan veya tanımlanmayan ve bütün olarak düşünüldüğünde örgütün etkinliğine katkıda bulunan gönüllü veya ilave olarak sergilenen davranışların, iş tanımı içerisinde zorunlu olarak yer almayan ya da iş sözleşmesinde bulunmayan ve tamamıyla kişinin kendi seçimi olarak sergilediği, ayrıca gerçekleştirmediği durumlarda da kişinin herhangi bir ceza ile karşılaşmayacağı türden davranışlar" (Organ, 1988, s. 4). Bu davranışlar, örgütün psikolojik ortamına olumlu katkı sağlayarak, örgüt hedeflerinin gerçekleştirilmesinde etkili olan, kişinin kendi isteğiyle gerçekleştirdiği davranışları açıklamaktadır. Genellikle, örgüt hedefleriyle bütünleşmiş, örgüt amaçlarını kendi amaçları gibi benimsemiş, örgütün başarısını kendini gerçekleştirme yolunda bir araç olarak gören çalışanlar tarafından sergilenmektedir (Tutar, 2014, ss. 330–331).

Organ (1988) tarafından örgütsel vatandaşlık davranışları şu beş boyut altında ele alınmaktadır:

(1) Özgecilik - Diğerkâmlık (Altruism): İşle ilgili sorun yaşayan diğer bir çalışana gönüllü olarak yardımcı olmak anlamına gelmektedir (Posdakoff & MacKenzie, 1994, s. 351). Bir diğer ifadeyle, belirli bir çalışana doğrudan ve istemli bir şekilde yardım etmeyi amaçlayan davranışlardır (iş yükü ağır olan bir kişiye yardımcı olmak, örgüte yeni katılan çalışanları yönlendirmek vb.) (Smith vd., 1983, s. 657).

(2) Sivil erdem (Civic virtue): Gönüllü bir şekilde görevlere katılmak gibi örgüt çıkarlarını gözetken davranışlardır (Jahangir vd., 2004, s. 79). Örnek olarak, toplantılara katılmak, örgütle ilgili önemli konuları takip etmek de dâhil olmak üzere, örgütün siyasi sürecinde yapıcı, sorumlu bir rol üstlenmek olarak değerlendirilebilir (Podsakoff vd., 2000, s. 521).

(3) Vicdanlılık (Conscientiousness): Çalışanların katılımı, dakikliği ve kurallara genel uyumu ile ilgili asgari anlamda gerekli olanın ilerisinde davranış göstermeleri anlamına gelmektedir (Fassina vd., 2008, s. 807). Vicdanlılık düzeyi yüksek çalışanlar kendi istekleriyle ilave sorumluluklar üstlenirler, görevlerinin detaylarına ve kalitesine önem verirler ve genel anlamda kendilerinden beklenen görevlerin ötesinde bir çaba gösterirler (Allison vd., 2001, s. 284).

(4) Nezaket (Courtesy): Çalışanların diğerleri ile iletişim kurarak işle alakalı olası sorunların ortaya çıkmasının engellenmesine yardımcı olmaları (Posdakoff & MacKenzie, 1994, ss. 351–352), diğer çalışanlara karşı düşünceli davranışları ve nazik jestler yapmaları veya çalışmalarını etkileyecek hareketlerde bulunmadan önce etkilenecek olan çalışanlara bilgi vermeyi içermektedir. Nezaket davranışları, çalışanların diğer çalışanlarla sürekli olarak iletişimde kalmalarını içerdiği için beklenmedik durumların ortaya çıkmasına engel olunabilmekte (Allison

vd., 2001, s. 284), zamanın daha etkin kullanılması sağlanabilmektedir (Yıldız & Akgemci, 2011, ss. 89–90).

(5) Centilmenlik (Sportmanship): Kaçınılmaz şekilde ortaya çıkan rahatsız durumlara ve işle ilgili güçlüklerle şikâyet etmeden tolerans gösterebilmektir. Centilmen kişiler, başkalarının verdikleri rahatsızlıklar durumunda şikâyet etmezler, bunun yanında işler istenildiği gibi gitmediğinde dahi pozitif bir tutum sergilerler, diğerleri düşüncelerini kabul etmediğinde rahatsızlık duymazlar ve iş arkadaşlarının iyiliği için bireysel çıkarlarını geri planda tutmaya gönüllü olurlar (Podsakoff vd., 2000, s. 517).

2.4 Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları

İstenmeyen rol ötesi davranışlar arasında sayılan üretkenlik karşıtı iş davranışları kavramı ise kasıtlı bir şekilde (kazara veya zorunlu olmayan), örgütlere, müşterilere, iş arkadaşlarına ya da yöneticilere zarar veren veya zarar verme niyeti barındıran bir dizi farklı davranış anlatmaktadır (Spector vd., 2006, s. 447). Bu davranışların ortak teması, örgüt işleyişini veya örgüte ait malı mülkü doğrudan etkileyecek şekilde veyahut da örgüt çalışanlarına zarar vererek etkin bir şekilde faaliyet göstermesine engel olacak şekilde örgüte zarar vermesidir. Üretkenlik karşıtı davranışlar, hırsızlık, saldırganlık ve benzeri açık bir şekilde gerçekleştirilen davranışları kapsadığı gibi, bilinçli bir şekilde talimatlara uymama ya da işi yanlış bir şekilde gerçekleştirme gibi daha pasif davranışları da içerebilmektedir (Fox vd., 2001, s. 292). Bu davranışlar, herhangi bir örgüt çalışanının örgütün meşru çıkarlarına aykırı olarak sergilediği kasıtlı herhangi bir davranış şeklinde de ifade edilmektedir (Sackett, 2002, s. 5).

Diğer yandan örgüte zarar veren her davranış üretkenlik karşıtı iş davranışı olarak değerlendirilemez. Bir davranışın üretkenlik karşıtı olarak değerlendirilebilmesi için bazı şartları taşıması gerekir. Öncelikle, söz konusu davranışın, neden olduğu sonuçlardan bağımsız şekilde kasıtlı bir eylem olması gerekir. Örneğin, örgütten ya da çalışma arkadaşından bir eşya çalmak, misilleme amacıyla yapılıp yapılmadığından ya da yalnızca sahip olma isteği ile mi çalındığına bakılmaksızın kasıtlı bir eylem olarak değerlendirilir. Ancak aynı eşyanın istemsizce yanlış bir yere yerleştirilmesi bu bağlamda ele alınamayacaktır. Diğer yandan, bu davranış, istenmeyen bir sonuca yol açmasa bile, tahmin edilebilecek şekilde zarar verme olasılığına sahip olmalıdır. Örneğin, sarhoş bir şekilde bir kamyon sürmek her zaman bir kazaya sebebiyet vermeyebilir, fakat açık bir şekilde kazaya yol açma potansiyeline sahiptir. Son olarak, bu davranışlar, meşru çıkarlara ters düşmeli, aynı zamanda da meşru olan potansiyel faydalardan ağır basmamalıdır. Örnek olarak, cinsel taciz eylemleri, mağdur konumunda olan kişilerin çıkarlarını önemli anlamda ihlal etmekte, diğerleri de bu eylemlerden fayda sağlamamaktadır. Diğer yandan, yönetici konumunda bir kişinin yeni bir pazara girme kararı tüm örgüt açısından felaket sonuçlara yol açabileceği gibi, bununla birlikte önemli kazanımların ortaya çıkma potansiyeli de mümkün olabilecektir (Marcus & Schuler, 2002, s. 648).

2.5 Pozitif Psikolojik Sermaye ve İş Yükü Algısı ile Rol Ötesi Davranışlar Arasındaki İlişkiler

Çalışan bireylerin psikolojik sermaye düzeylerinin örgüte ilişkin tutumlarına ve davranışlarına etki ettiği düşünülmektedir. Buna göre pozitif psikolojik sermayenin rol ötesi davranışlar olarak örgütlerde ortaya çıkan hem istenen hem de istenmeyen nitelikteki davranışlara etkileri de önemli olabilecektir. Rol ötesi olarak ifade edilen çalışan davranışları, bireylerin görev tanımları içerisinde kendilerinden beklenen davranışlardan farklı olarak, kendi arzularıyla sergiledikleri, örgüte yönelik olumlu veya olumsuz şekilde etkisi olabilecek davranışlar olarak

tanımlanmaktadır (Çetin & Fıkrıkoca, 2010). Buna göre bu çalışmada, örgütlerde sergilenmesi arzu edilen rol ötesi davranışlar bağlamında örgütsel vatandaşlık davranışları, sergilenmesi arzu edilmeyen rol ötesi davranışlar bağlamında ise üretkenlik karşıtı iş davranışları incelenmiştir.

Literatür incelendiğinde, pozitif psikolojik sermaye ile rol ötesi davranışlar arasında önemli ilişkilerin bulunduğunu bulgulayan çalışmalara rastlanmaktadır. İlgili çalışmalarda, pozitif ruh haline sahip bireylerin psikolojik kapasitelerinin olumlu etkilenmesi ve bunun sonucunda çalışanların istenen nitelikteki rol ötesi davranışları sergileme düzeylerinin yükseldiğine dair bulgular söz konusudur (Bozgeyikli vd., 2017; Fredrickson, 2003; Gupta vd., 2017; Lifeng, 2007; Yıldız, 2019). Diğer yandan, negatif yönelimli davranışlar ise amaçlara ve hedeflere ulaşmayı engelleyici etkide bulunacağından, pozitif psikolojik sermaye düzeyleri yüksek olan çalışanlar kendi başarılarına da engel teşkil edebilecek üretkenlik karşıtı olumsuz nitelikli davranışlar sergilemekten kaçınacaklardır (Lanzo vd., 2016; Norman vd., 2010; Kapusuz & Biçer, 2018; Karakuş, 2019; Roberts vd., 2011).

Diğer taraftan algılanan iş yükünün yüksek düzeyde olması, istenen rol ötesi davranışları negatif yönde, istenmeyen rol ötesi davranışları ise pozitif yönde etkileyebilecektir. Konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar incelendiğinde, örgütsel vatandaşlık davranışları ve üretkenlik karşıtı davranışların iş yükü algısı ile ilişkisini ele alan oldukça az sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Bir çalışmada iş yükünü aşırı olarak algılanmasının istenen nitelikte pozitif örgütsel davranışların sergilenmesini olumsuz etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır (Brown vd., 2005, s. 972). Diğer bir çalışmada da, benzer şekilde örgütsel vatandaşlık davranışları ve iş yükü arasında negatif yönlü bir ilişkiye ulaşılmıştır (Çelik & Çıra, 2013, s. 16). Üretkenlik karşıtı iş davranışları ve iş yükü değişkenleri arasında da aynı yönlü bir ilişki söz konusudur. Yüksek düzeyde iş yükü olduğunu düşünen bireylerin, liderlerine yönelik öfke hissetmeleri söz konusu olabilmekte, iş dışı yaşamları için daha az zaman kaldığını düşünmeleri de örgüte karşı bağlılıklarının azalmasına yol açabilmektedir. Bireylerin buna benzer durumlarda ise olması gereken süreden daha fazla molalar verme, işe devamsızlık yapma veya işten ayrılma gibi istenmeyen tepkiler vermeleri durumları ortaya çıkabilmektedir (Tuncer, 2019, ss. 26–27).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, bu çalışmada test edilmek üzere aşağıdaki hipotezler belirlenmiştir:

H₁: Katılımcıların pozitif psikolojik sermayeleri ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasında anlamlı ve aynı yönlü bir ilişki vardır.

H₂: Katılımcıların pozitif psikolojik sermayeleri ve üretkenlik karşıtı iş davranışları arasında anlamlı ve ters yönlü bir ilişki vardır.

H₃: Katılımcıların pozitif psikolojik sermayelerinin örgütsel vatandaşlık davranışları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

H₄: Katılımcıların pozitif psikolojik sermayelerinin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır.

H₅: Katılımcıların iş yükü algılarının örgütsel vatandaşlık davranışları üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır.

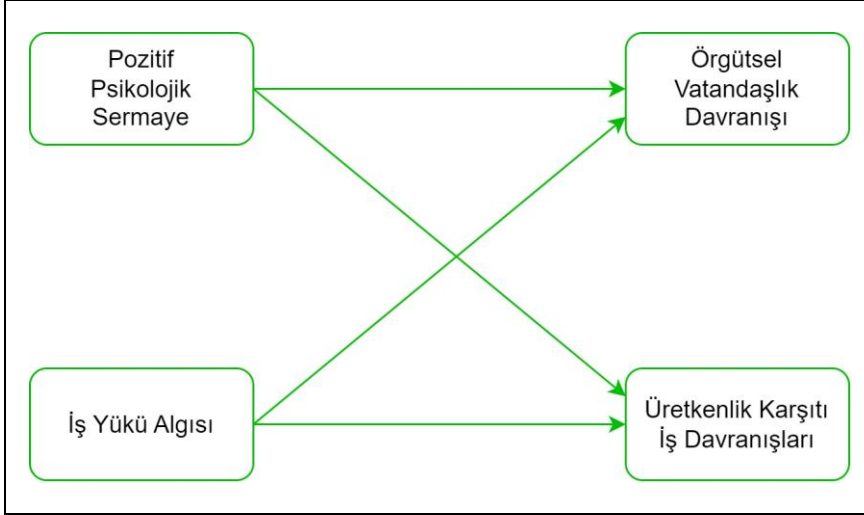
H₆: Katılımcıların iş yükü algılarının üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

2.6 Araştırma Modeli

Literatür incelemesi beraberinde araştırmının modeli Şekil 1'deki gibi oluşturulmuştur:

Şekil 1

Araştırma Modeli

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmanın evreni, Türkiye’de bir devlet üniversitesinin kampüsünde bulunan fakültelerde, daire başkanlıklarında ve rektörlük genel sekreterliğinde çalışmakta olan idari personelden oluşmaktadır. İlgili üniversitenin Personel Daire Başkanlığından edinilen bilgiye göre üniversite kampüsü içerisinde bulunan birimlerde görev yapan idari personel sayısının 1825 olduğu tespit edilmiştir. O dönemde içinde bulunulan COVID-19 pandemi süreci nedeniyle evreni oluşturan tüm çalışanlara ulaşmak mümkün olmadığından, yapılan analiz beraberinde ilgili grubu temsil edebilecek büyüklükteki örneklemin, %95 güven seviyesi ile 318 katılımcı olduğu tespit edilmiş (Creative Research Systems, 2021) ve 400 çalışana anket formu bizzat araştırmacı tarafından ulaştırılmıştır. 74 form boş şekilde iade edilmiş, 22 form ise eksik doldurulmuştur. Formu uygun şekilde teslim eden 304 çalışan bu araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır (geri dönüş oranı %76).

Çalışmaya ilişkin veriler toplanmadan önce, kullanılan ölçek formuna ilişkin 02.10.2020 tarihli 2020-07 oturumunda (Karar No. 5) Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulundan izin alınmıştır. Daha sonra üniversite genel sekreterliğinden uygulama izinleri alınmış ve anket formlarının dağıtılması ve toplanması araştırmacı tarafından elden gerçekleştirilmiştir. Anket formları kapalı zarflar içerisinde dağıtılmış, katılımcılardan soruları cevapladıktan sonra zarfları kapalı şekilde teslim etmeleri istenmiştir.

Çalışmada kullanılan anket formunda beş bölüm bulunmaktadır. Soru formunun ilk bölüm katılımcılara yönelik demografik özelliklerini belirlemeye ilişkin sorulardan oluşmuştur. Anket formunun diğer bölümlerinde, çalışmanın değişkenlerine yönelik aşağıda bilgisi verilen ölçekler yer almaktadır:

1. Pozitif psikolojik sermayeyi ölçmek amacıyla Luthans ve arkadaşları (2007) tarafından geliştirilen, Erkuş ve Fındıklı (2013) tarafından Türkçeye uyarlanan "Pozitif Psikolojik Sermaye Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek, öz yeterlilik, umut, dayanıklılık ve iyimserlik dört alt boyutunu ölçmek amacıyla toplam 24 ifadeden oluşmaktadır. Beşli likert tipinde oluşturulan ölçeğin cevap seçenekleri, "beni hiç tanımlamıyor", "beni biraz tanımlıyor", "kararsızım", "beni iyi tanımlıyor", "beni çok iyi tanımlıyor" şeklindedir.

2. Örgütsel vatandaşlık davranışlarını ölçmek amacıyla Podsakoff ve arkadaşları (1990) tarafından geliştirilen, Ünüvar (2006) tarafından Türkçeye uyarlanan "Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek, özgecilik, vicdanlılık, centilmenlik, nezaket ve sivil erdem olmak üzere beş alt boyuttan ve 24 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin cevap seçenekleri "kesinlikle katılmıyorum"dan "kesinlikle katılıyorum"a doğru beşli likert şeklindedir.

3. Üretkenlik karşıtı iş davranışlarını ölçmek amacıyla Spector ve arkadaşları (2010) tarafından geliştirilen, Behrem (2017) tarafından Türkçeye uyarlanan "Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Ölçeği Kısa Form"u kullanılmıştır. 10 maddeden oluşan soru formunda "hiçbir zaman", "nadiren", "bazen", "genellikle" ve "her zaman" olmak üzere beşli likert tipi ölçek kullanılmıştır.

4. İş yükü düzeylerini belirlemek amacıyla ise Spector ve Jex (1998) tarafından geliştirilen, Keser vd. (2017) tarafından Türkçeye uyarlanan "Niceliksel İş Yükü Envanteri" kullanılmıştır. Envanter, tek boyut ve 5 maddeden oluşmaktadır. Katılımcılara, her bir ifadenin ne sıklıkla meydana geldiğini, "hiçbir zaman", "ayda bir kez", "ayda birkaç kez", "haftada bir kez", "günde birkaç kez" aralığında değişen seçeneklerle belirtmeleri istenmektedir. İfadelere verilen yüksek puanlar, yüksek iş yükü düzeyini temsil etmektedir.

Toplanan veriler SPSS ve AMOS programlarında analiz edilmiştir. İlk olarak tüm ölçeklerin güvenilirlik değerleri tespit edilmiş ve frekans analizi gerçekleştirilerek katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgulara ulaşılmıştır. Öncelikle veri toplamada kullanılan tüm ölçeklere güvenilirlik analizi uygulanmış ve demografik değişkenler de frekans analizine tabi tutulmuştur. Çalışmanın değişkenleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi için korelasyon analizi uygulanmıştır. Ayrıca, pozitif psikolojik sermayenin ve iş yükü algısının örgütsel vatandaşlık davranışı ve üretkenlik karşıtı iş davranışlarını etkileyip etkilemediğini tespit edebilmek adına yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak yol analizi gerçekleştirilmiştir

4. Bulgular

Katılımcılara ilişkin demografik değişkenlere ilişkin frekans dağılımları sonuçlarına göre araştırmaya katılanların %62,2'si kadın (189), %37,8'i erkek (115) çalışanlardan oluşmaktadır. Katılımcıların neredeyse yarısının 36–45 yaş aralığında olduğu (toplam 150 kişi), en az katılımcının ise 18–25 yaş aralığında bulunduğu görülmüştür (7 kişi). Araştırmaya katılanların %72,4'ü olmak üzere büyük bir kısmı evli çalışanlardan oluşmaktadır (220 kişi). Öğrenim durumları incelendiğinde, %38,5 oranıyla katılımcıların çoğunlukla lisans mezunlarından oluştuğu görülmektedir (117 kişi). Diğer katılımcıların ise %9,5'i lisansüstü; %19,4'ü ön lisans; %25,7'si lise; %6,9'u ise ilköğretim mezunlarından oluşmaktadır. Katılımcıların buldukları kurumdaki çalışma süreleri ve toplam çalışma süreleri incelendiğinde, en az katılımcının 1-5 yıl arasındaki grupta yer alanlar olduğu görülmektedir.

Tablo 1*Ölçeklere İlişkin Güvenilirlik Katsayıları*

Ölçek	N	Cronbach's Alfa	M	SD
Pozitif Psikolojik Sermaye	21	,944	3,97	,65
Öz yeterlilik	6	,904	4,02	,77
Umut	6	,888	4,00	,71
Dayanıklılık	5	,798	3,94	,72
İyimserlik	4	,763	3,88	,77
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	24	,889	4,12	,48
Özgecilik	5	,801	4,23	,60
Vicdanlılık	5	,764	4,32	,58
Centilmenlik	5	,609	3,82	,72
Nezaket	5	,765	4,21	,59
Sivil Erdem	4	,742	4,00	,66
Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları	10	,875	1,24	,42
Niceliksel İş Yükü Algısı	5	,881	2,00	1,02

Ölçeklere ilişkin güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 1'deki gibidir. Ölçeklerin güvenilirlik değerleri incelendiğinde tüm ölçeklerin yüksek güvenilirlik düzeyinde olduğu görülmektedir.

Tablo 2'de yer alan korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde, araştırmada yer alan değişkenler arasında önemli ilişkiler bulunduğu söylenebilecektir. Görüldüğü gibi çalışanların pozitif psikolojik sermayeleri ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasında pozitif yönlü ve anlamlı ($r = ,564, p < .001$); katılımcıların üretkenlik karşıtı davranışları arasında ise negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki ($r = -,271, p < .001$) tespit edilmiştir.

Tablo 2*Değişkenler Arasındaki Korelasyon Analizi Sonuçları*

	1	2	3	4
1. Pozitif Psikolojik Sermaye	—			
2. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	,564**	—		
3. Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları	-,271**	-,220**	—	
4. Niceliksel İş Yükü	-,052	-,128*	,119*	—

* $p < .05$; ** $p < .01$

Buna göre çalışan bireylerin pozitif psikolojik sermaye düzeylerinin yükselmesi, istenen rol ötesi davranışlar olarak ele alınan örgütsel vatandaşlık davranışlarının da artmasını sağlayabilecektir. Bu durumda H1 hipotezinin kabul edildiği söylenebilecektir. Pozitif psikolojik sermaye ve üretkenlik karşıtı iş davranışları arasında yapılan analiz sonuçlarına göre de, korelasyon değerlerinin anlamlı düzeyde olduğu görülmektedir. İlişkinin negatif yönlü olması, çalışan bireylerin pozitif psikolojik sermaye düzeylerinin yükselmesi durumunda, istenmeyen rol ötesi davranışlar olarak ele alınan üretkenlik karşıtı iş davranışlarının azaltılabileceği anlamına gelmektedir. Bu durumda H2 hipotezi de kabul edilmiştir.

Katılımcıların pozitif psikolojik sermayeleri ve iş yükü algılarının örgütsel vatandaşlık davranışları ve üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde etkisinin bulunup bulunmadığını tespit edebilmek amacıyla Şekil 2'de yer alan model kurulmuş ve test edilmiştir. Yapısal eşitlik modellemesinde, $2 < x^2/df \leq 3$, $0,90 \leq GFI \leq 1,00$, $0,90 \leq CFI \leq 1,00$, $0 \leq RMSEA \leq 0,08$ değerleri modelin iyi bir uyum verdiğini göstermektedir (Bayram, 2016, s. 78). Tablo 3'de görülen modele

ait uyum indeksleri dikkate alındığında, ölçme modelinin iyi uyum düzeyine sahip olduğu söylenebilmektedir.

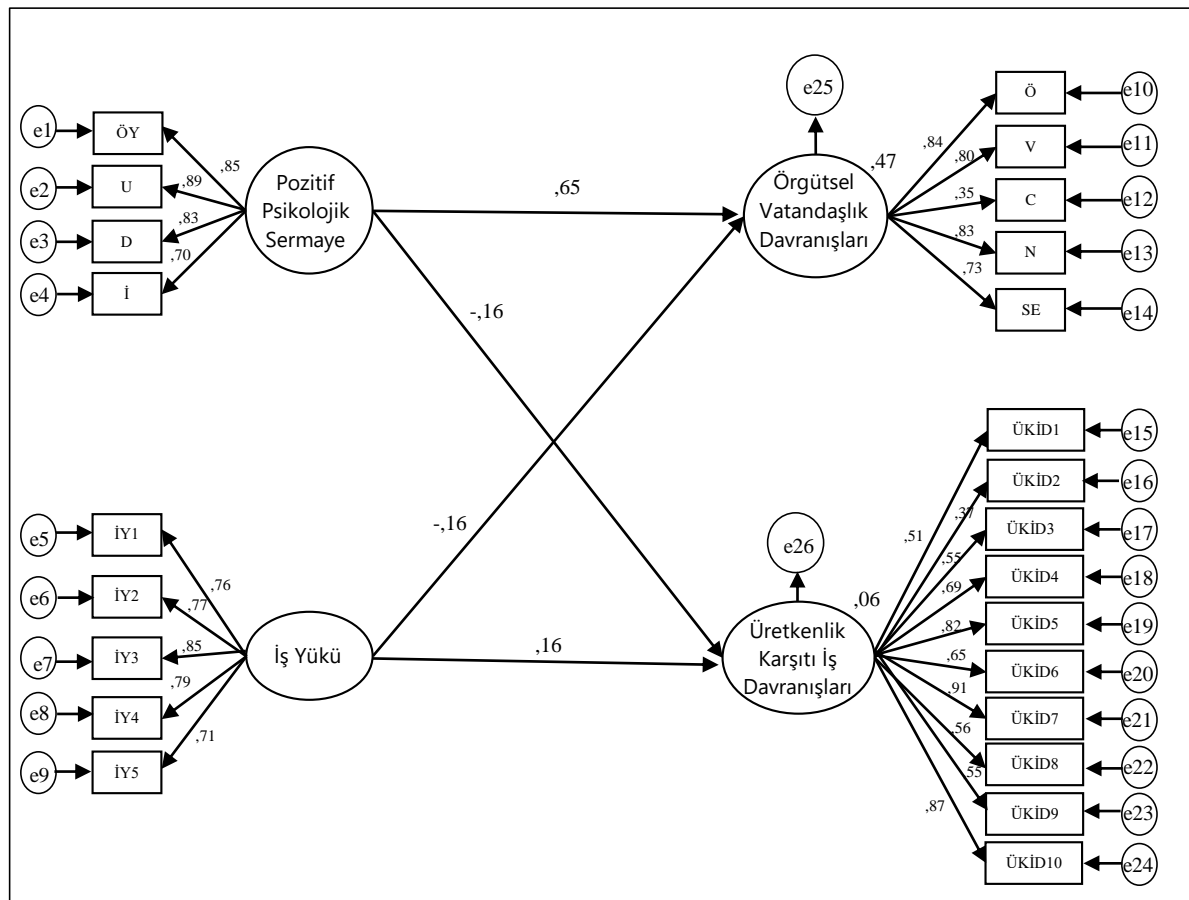
Tablo 3

Yapısal Eşitlik Modeli Uyum İndeksleri

χ^2	Df	p	χ^2/df	GFI	CFI	RMSEA
594,334	247	,000	2,406	0,92	0,913	,068

Şekil 2

Yapısal Eşitlik Modeli Standartlaştırılmış Regresyon Katsayıları

Tablo 4'te gösterilen katsayılar dikkate alındığında, katılımcıların pozitif psikolojik sermayelerinin örgütsel vatandaşlık davranışlarını anlamlı düzeyde ($\beta=,654$, $p<0,05$) açıkladığı görülmektedir. Buna göre pozitif psikolojik sermaye, katılımcıların örgütsel vatandaşlık davranışlarındaki varyansın %65'ini açıklamaktadır. Elde edilen bu bulgulara göre H3 hipotezi kabul edilmiştir.

Diğer yandan katılımcıların pozitif psikolojik sermayelerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarını anlamlı düzeyde, negatif yönlü ($\beta=-,162$, $p<0,05$) açıkladığı görülmektedir. Bu sonuçlara göre de, pozitif psikolojik sermaye, üretkenlik karşıtı iş davranışlarındaki varyansın %16'sını açıklamaktadır. Elde edilen bulgulara göre H4 hipotezinin de kabul edildiği söylenebilmektedir.

Tablo 4

Modele İlişkin Tahmin Değerleri

Yordayan	Yordanan	Standardize Edilmemiş Tahmin Değerleri	Standart Hata	C. R. (t)	Standardize Edilmiş Tahmin Değerleri (β)	p
Pozitif Psikolojik Sermaye	<---Örgütsel Vatandaşlık Davranışları	,581	,065	8,959	,654	***
Pozitif Psikolojik Sermaye	<---Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları	-,088	,035	-2,548	-,162	,011
İş Yüğü Algısı	<---Örgütsel Vatandaşlık Davranışları	-,080	,025	-3,123	-,165	,002
İş Yüğü Algısı	<---Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları	,048	,019	2,536	,163	,011

Diğer yandan, yapısal eşitlik modeline ilişkin analiz sonuçlarına göre iş yüğü algısının örgütsel vatandaşlık davranışlarını negatif yönlü ($\beta=-,165$, $p<0,05$) açıkladığı görülmektedir. Buna göre iş yüğü algısı, örgütsel vatandaşlık davranışlarındaki varyansın %16'sını açıklamaktadır. Elde edilen bulgulara göre H5 hipotezi kabul edilmiştir. Ayrıca, iş yüğü algısının üretkenlik karşıtı iş davranışlarını anlamlı düzeyde, pozitif yönlü ($\beta=,163$, $p<0,05$) açıkladığı da görülmektedir. Buna göre iş yüğü algısı, üretkenlik karşıtı iş davranışlarındaki varyansın %16'sını açıklamaktadır. Elde edilen bulgulara göre H6 hipotezi de kabul edilmiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışma bulgularına göre katılımcıların pozitif psikolojik sermayeleri ve örgütsel vatandaşlık davranışları değişkenleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. Buna göre çalışanların pozitif psikolojik sermaye düzeylerinin yükselmesi beraberinde sergiledikleri örgütsel vatandaşlık davranışlarının da artacağı söylenebilecektir. Çalışmanın değişkenlerine ilişkin literatür ele alındığında araştırma bulgularıyla daha önce gerçekleştirilmiş olan çalışmaların uyum gösterdiği söylenebilir. Shahnawaz ve Jafri (2009, s. 83) tarafından özel ve kamu kuruluşlarında çalışanlar üzerinde yapılan çalışmada psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışlarını olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Hizmet sektörü örneğinde gerçekleştirilen bir çalışmada da bu iki değişken arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler bulunmuştur (Gupta vd., 2017, s. 980). Lifeng'in (2007, ss. 333–334) kömür işletmelerinde çalışan Çinli bireyler üzerinde yaptığı çalışmada, psikolojik sermayelerinin hem birleşik bir yapı olarak hem de ayrı ayrı umut, iyimserlik ve dayanıklılıklarının örgütsel vatandaşlık davranışları üzerinde olumlu bir etkisi bulunduğunu tespit etmişlerdir. Benzer şekilde öğretmenler (Bozgeyikli vd., 2017, s. 103) ve akademik personel (Samancı & Basım, 2018, ss. 375–376) örneklemlerinde gerçekleştirilen diğer çalışmalarda da örgütsel vatandaşlık davranışları ile pozitif psikolojik sermaye ve bileşenleri arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur.

Katılımcıların pozitif psikolojik sermayeleri ve üretkenlik karşıtı davranışları arasında da negatif yönlü ve anlamlı bir ilişkiye ulaşılmıştır. Daha önce yapılan çalışmalar incelendiğinde, farklı sektör çalışanları üzerinde gerçekleştirilen araştırma sonuçlarının bu çalışmanın araştırma bulgularıyla örtüştüğü görülmektedir. Roberts ve arkadaşları (2011, s. 454) çalışmalarında daha düşük psikolojik sermaye düzeylerinde daha fazla istenmeyen davranışın sergilenebildiğini

tespit etmişlerdir. Manzoor ve arkadaşları (2015, s. 379) tarafından yapılan çalışmada, psikolojik sermayenin üretkenlik karşıtı davranışları azaltmaya yönelik etkiye sahip olduğu; Ülkemiz örneğinde, beyaz yakalı çalışanlar üzerinde yaptıkları çalışmada Kapusuz ve Biçer (2018, s. 243), psikolojik sermaye bileşenleri ile üretkenlik karşıtı davranışlar arasında anlamlı ilişkiler tespit etmişlerdir. Çalışma ortamında meydana gelen durumlara umutlu tutumla yaklaşabilen, zorlu durumlar ortaya çıktığında dayanıklı ve dirençli olup hızlı bir şekilde toparlanabilen çalışanların, istenmeyen davranışlar sergileme olasılıkları daha düşük düzeyde olabilmektedir.

Çalışmada ayrıca, katılımcıların pozitif psikolojik sermayeleri ile iş yükü algılarının örgütsel vatandaşlık davranışları ve üretkenlik karşıtı davranışlarını etkileyip etkilemediğini incelemek amacıyla değişkenlerin bir arada ele alındığı yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre katılımcıların pozitif psikolojik sermayelerinin örgütsel vatandaşlık davranışlarını anlamlı düzeyde pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Buna göre pozitif psikolojik sermaye, örgütsel vatandaşlık davranışlarındaki varyansın %65'ini açıklamaktadır. Katılımcıların pozitif psikolojik sermayelerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarını ise anlamlı düzeyde negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre de, pozitif psikolojik sermaye, üretkenlik karşıtı iş davranışlarındaki varyansın %16'sını açıklamaktadır.

Literatürde bu değişkenlerin bir arada ele alındığı çalışmalara bakıldığında benzer sonuçların söz konusu olduğu görülebilmektedir. Avey ve arkadaşlarının (2008, s. 48) gerçekleştirdiği araştırmada, çalışanların pozitif psikolojik sermayelerinin, olumlu duygularını ve buna bağlı olarak istenen ve istenmeyen örgütsel davranışlarını etkilediğini tespit etmişlerdir. Avey ve arkadaşlarının (2010, s. 430) yaptığı diğer bir çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmış, bu değişkenler arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Norman ve arkadaşları (2010, s. 388) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise psikolojik sermaye düzeyleri yüksek olan bireylerin diğerlerinden daha yüksek oranda vatandaşlık davranışı sergilerken, daha az düzeyde üretkenlik karşıtı iş davranışları sergiledikleri tespit edilmiştir.

Diğer yandan, katılımcıların iş yükü algılarının örgütsel vatandaşlık davranışlarını anlamlı ve negatif yönde etkilerken, üretkenlik karşıtı iş davranışlarını ise anlamlı ve pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Buna göre iş yükü algısı, hem örgütsel vatandaşlık davranışlarındaki varyansın hem de üretkenlik karşıtı iş davranışlarındaki varyansın %16'sını açıklamaktadır.

Bu çalışma kapsamında elde edilen bulguların çalışanlar, örgütler ve diğer araştırmacılar açısından yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın, pozitif psikolojik sermaye ile iş yükü algısı değişkenlerinin örgüt içerisinde sergilenmesi arzu edilen ve arzu edilmeyen rol ötesi davranışlar üzerindeki etkilerin göstermesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Pozitif psikoloji disiplini bireylerin doğasında bulunan yanlışları düzeltmekten ziyade olumlu özelliklerin öne çıkarılması ve geliştirilmesini ön plana almaktadır. Olumlu özellikleri gelişmiş olan bireylerin tatmin düzeyinin de yüksek olması, mutlu bir hayat sürdürmesi ve çevresindeki insanlara da yarar sağlaması söz konusu olacaktır. Bireyin kim olduğuna ve gelecekte nasıl daha iyi olacağı üzerinde duran pozitif psikolojik sermayesini geliştirmesi, kendisi için en değerli yatırım olacaktır ve örgütler de psikolojik sermayesi yüksek olan çalışanlara sahip olmakla önemli avantajlar sağlayacaktır.

Bireylerin psikolojik sermayenin alt bileşenleri olan iyimserlik, öz yeterlilik, dayanıklılık ve umut düzeylerinin geliştirilmesiyle bütün olarak bu sermayenin değerinin artırılması mümkün olacaktır (Luthans vd., 2007). Bireylerin iyimser bir bakış açısına sahip olmaları ve bunu geliştirmeleri önemli olmaktadır. Örgütte, çalışanlara net ve ulaşılabilir hedefler verilmesi, kararların alınmasında çalışanların da söz haklarının da olması ve geri bildirimlerin çalışanların güçlü yönlerine odaklanılarak verilmesi gibi uygulamalar iyimserlik düzeylerini artıracaktır.

Öz yeterlilik ise bireyin bir işi ya da görevi gerçekleştirebileceğine ilişkin inancı olarak ifade edilmektedir. Bireylerin öz yeterliliklerinin geliştirilebilmesi için, karmaşık görevlerin daha küçük parçalara bölünmesi ve bu görevlerin başarılabilmesi için gerekli becerilerin çalışan bireylere öğretilmesi bir yöntem olabilecektir. Parçalanmış işlerde başarı sağlayan çalışanların, kendilerine karşı güvenleri ve beraberinde öz yeterlilikleri yükselecek ve sonrasında daha karmaşık görevlere yönlendirilebileceklerdir. Çalışanlara pozitif geri bildirimlerin sağlanmasıyla da, onların cesaretlenmeleri ve karşılına çıkan sorumluluklar konusunda yeterli olabilecekleri yönündeki inançlarının gelişmesi sağlanabilecektir.

Umut düzeyi yüksek olan bireylerin, başarılı olabilmek için gereken yolları belirleyebilme ve ulaşılabilir hedeflere yönelme konusunda becerileri de gelişmiş olmaktadır. Bireylerin umut düzeylerinin geliştirilebilmesi için izlenebilecek yöntemlerden bazıları şu şekildedir: uzun vadeli amaçların alt amaçlara bölünmesi; hedefe ulaşmak için yeni bir beceriye ihtiyaç olması durumunda bu becerinin öğrenilmesi; ulaşılamayan bir amaç söz konusu olduğunda kişinin kendini suçlaması yerine stratejinin değiştirilmesine odaklanması; hedefe nasıl ulaşılabileceğinin bilinmemesi durumunda yardım istemekten çekinilmemesi.

Başarısızlık, çatışma ya da zorlukların ortaya çıkması durumunda bireyin eski düzeyine gelmesi ve kendini toparlayabilmesi olarak ifade edilen dayanıklılık bileşeninin de çalışanlarda ve örgütlerde geliştirilmesi önemlidir. Örgütlerde psikolojik sözleşmenin gelişmesi ve karşılıklı güvene dayalı iyi ilişkilerin kurulması çalışanların dayanıklılıklarını destekleyecektir. Bunun yanında, kişisel ve teknik eğitimler verilmesi, iletişim kanallarının açık olması, çalışanların işle ilgili konularda rahatlıkla fikirlerini ifade edebilmeleri de dayanıklılık düzeylerinin geliştirilmesini sağlayabilecektir.

Örgütler psikolojik sermaye bileşenlerini geliştirmeye yönelik uygulamalarla çalışanların gelişmesini ve beraberinde de istenen çalışma ortamının oluşturulmasını sağlayabileceklerdir. Psikolojik sermayeleri gelişen çalışanların, örgütlerde çalışma barışını bozacak davranışlardan uzaklaşmaları ve istenen davranışları sergileme düzeylerinin artması söz konusu olacaktır.

Diğer bir değişken olarak çalışmada ele alınan iş yükü algısının da çalışanların örgüte yönelik tutum ve davranışlarına yönelik önemli etkileri bulunmaktadır. Çalışan bireylerin iş yükü düzeylerini olması gereken düzeyden daha fazla olarak algılamaları gibi, olması gereken düzeyden düşük az düzeyde algılamaları da istenmeyen sonuçlara yol açabilmektedir. Yüksek iş yükü miktarı çalışanlarda baskı oluşturmakta ve beraberinde önemli düzeyde stres yaşamalarına neden olmaktadır. Diğer yandan, iş yükü miktarının olması gerekenden az olması da çalışanlarda işe yaramama ve başarısızlık hissine yol açmakta, stres düzeyleri artarken motivasyon düzeylerinin azalmasına ve genel bir mutsuzluk hali yaşamalarına neden olabilmektedir. Bu noktada bireylerin yetkinlik ve becerilerine uygun şekilde optimum düzeyde iş yükü belirlenmesi oldukça önemli olacaktır.

Bu çalışmanın sınırlılığı olarak, yapılan araştırma yalnızca bir devlet üniversitesinde çalışan idari personelden elde edilen verilerle tamamlanmıştır. Çalışmada ele alınan değişkenlerin, farklı meslek mensupları, özel sektör veya saha çalışanları açısından da incelenmesi yararlı olacaktır. Diğer yandan değişkenlerin farklı değişkenlerle birlikte ele alınması da ilgili alanyazının geliştirilmesine katkı sunabilecektir.

TEŞEKKÜR

Çalışmanın tamamlanmasında önemli katkıları bulunan Prof. Dr. Aşkın Keser ve Doç. Dr. Selver Yıldız Bağdoğan'a teşekkürlerimizi sunarız.

FINANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir. Araştırmaya ilişkin 02.10.2020 tarih ve 2020-07 sayılı oturumunda (Karar No. 5) Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulundan izin alınmıştır.

YAZAR KATKI BEYANI

Ülviye Tüfekçi Yaman Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Finansman; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %70

Serpil Aytaç Kavram/fikir; Tasarım; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %30

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Allison, B. J., Voss, R. S., & Dryer, S. (2001). Student classroom and career success: The role of organizational citizenship behavior. *Journal of Education for Business*, 76(5), 282–288. <https://doi.org/10.1080/08832320109599650>
- Avey, J. B., Luthans, F., & Youssef, C. M. (2010). The additive value of positive psychological capital in predicting work attitudes and behaviors. *Journal of Management*, 36(2), 430–452. <https://doi.org/10.1177/0149206308329961>
- Avey, J. B., Wernsing, T. S., & Luthans, F. (2008). Can positive employees help positive organizational change? Impact of psychological capital and emotions on relevant attitudes and behaviors. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 44(1), 48–70. <https://doi.org/10.1177/0021886307311470>
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37(2), 122–147. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.37.2.122>
- Bayram, N. (2016). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş AMOS uygulamaları*. Ezgi Kitabevi.
- Behrem, Ü. (2017). *Beş faktör kişilik özelliklerinin örgütsel adalet algısı aracılığıyla üretkenlik karşıtı davranışlar üzerine etkisinin incelenmesine yönelik bir araştırma*. (Yayın No. 470316) [Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Bozgeyikli, H., Avcı, A., & Navruz, B. (2017). Öğretmenlerin psikolojik sermaye düzeyleri ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişkinin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(6), 103–122. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11574>
- Brown, S. P., Jones, E., & Leigh, T. W. (2005). The attenuating effect of role overload on relationships linking self-efficacy and goal level to work performance. *Journal of Applied Psychology*, 90(5), 972–979. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.90.5.972>
- Creative Research Systems. (2021). Sample size calculator. <https://www.surveysystem.com/sscalc.htm>
- Çelik, M., & Çıra, A. (2013). Örgütsel vatandaşlık davranışının iş performansı ve işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde aşırı iş yükünün aracılık rolü. *Ege Akademik Bakış*, 13(1), 11–20. <http://dx.doi.org/10.21121/eab.2013119496>
- Çetin, F., & Fıkrıkoca, A. (2010). Rol ötesi olumlu davranışlar kişisel ve tutumsal faktörlerle öngörülebilir mi? *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(4), 41–66. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002183
- Çetin Gündüz, H. (2016). 21. yüzyılda pozitif psikolojinin parçası olarak umut ve Türkiye'deki yeri. İçinde A. D. Yıldız (Ed.), *Pozitif psikoloji bağlamında umut: Hedefe giden yolda sınırları aşmak* (Cilt 1, ss. 41–72). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Davis, O. C. (2010). *Why the workplace needs positive psychology* [online] https://www.researchgate.net/publication/260146068_why_the_workplace_needs_positive_psychology
- Doğan, A. (2020). *Mesleki özdeşleşme ile tükenmişlik ilişkisinde iş yükü algısı ve psikolojik dayanıklılığın aracı rolü* (Yayın No. 613262) [Doktora tezi, Başkent Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Erkuş, A., & Findıklı, M. A. (2013). Psikolojik sermayenin iş tatmini, iş performansı ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 42(2), 302–318.

- Fassina, N. E., Jones, D. A., & Uggerslev, K. L. (2008). Meta-analytic tests of relationships between organizational justice and citizenship behavior: Testing agent-system and shared-variance models. *Journal of Organizational Behavior*, 29, 805–828. <https://doi.org/10.1002/job.494>
- Fox, S., Spector, P. E., & Miles, D. (2001). Counterproductive work behavior (CWB) in response to job stressors and organizational justice: Some mediator and moderator tests for autonomy and emotions. *Journal of Vocational Behavior*, 59, 291–309. <https://doi.org/10.1006/jvbe.2001.1803>
- Fredrickson, B. L. (2003). The value of positive emotions. *American Scientist*, 91(4), 330–335. <https://www.jstor.org/stable/27858244>
- Gable, S. L., & Haidt, J. (2005). What (and why) is positive psychology? *Review of General Psychology*, 9(2), 103–110. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.9.2.103>
- Gupta, M., Shaheen, M., & Reddy, P. K. (2017). Impact of psychological capital on organizational citizenship behavior mediation by work engagement. *Journal of Management Development*, 36(7), 973–983. <https://doi.org/10.1108/JMD-06-2016-0084>
- Hefferon, K., & Boniwell, I. (2018a). İyimserlik, açıklama tarzı ve umut (A. Eryılmaz, Çev.). İçinde *Pozitif psikoloji kuram, araştırma ve uygulamalar* (T. Doğan, Çev. Ed., ss. 94–113). Nobel Akademik Yayıncılık. (Orijinal çalışmanın yayım tarihi 2011).
- Hefferon, K., & Boniwell, I. (2018b). Pozitif psikolojiye giriş (C. Topuz, Çev.). İçinde *Pozitif psikoloji kuram, araştırma ve uygulamalar* (T. Doğan, Çev. Ed., ss. 1–21). Nobel Akademik Yayıncılık. (Orijinal çalışmanın yayım tarihi 2011).
- Jahangir, N., Akbar, M. M., & Haq, M. (2004). Organizational citizenship behavior: Its nature and antecedents. *BRAC University Journal*, 1(2), 75–85. <http://hdl.handle.net/10361/517>
- Kanbur, E. (2018). Aşırı iş yükünün iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisi: İşe bağlı gerginliğin aracı rolü. *İş ve İnsan Dergisi*, 5(2), 125–143. <https://doi.org/10.18394/iid.375457>
- Kapusuz, A. G., & Biçer, M. (2018). Psikolojik sermayenin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki olumsuz etkileri. *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 229–249. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iisbf/issue/41627/468821>
- Karakuş, G. (2019). *Örgütlerde politika algılamalarının sapkın örgütsel davranışlar üzerindeki etkileri: Pozitif psikolojik sermayenin aracı rolü* (Yayın No. 604438) [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Keser, A. (2006). Çağrı merkezi çalışanlarında iş yükü düzeyi ile iş doyumu ilişkisinin araştırılması. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11), 100–119. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kosbed/issue/25709/271282>
- Keser, A. & Kümbül Güler, B. (2021). *Çalışma psikolojisi* (2. bs). Umutepe Yayınları.
- Keser, A., Bilir, B. Ö., & Aytaç, S. (2017). Niceliksel iş yükü envanterinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 19(2), 57–74. <http://dx.doi.org/10.4026/isguc.371035>
- Kümbül Güler, B. (2018). Pozitif psikolojik sermaye: Tanımı, bileşenleri ve yönetimi. İçinde A. Keser, G. Yılmaz, & S. Yürür (Ed.), *Çalışma yaşamında davranış güncel yaklaşımlar* (Cilt 4, ss. 15–37). Umutepe Yayınları.
- Lanzo, L., Aziz, S., & Wuensch, K. (2016). Workaholism and incivility: Stress and psychological capital's role. *International Journal of Workplace Health Management*, 9(2), 166–183. <http://dx.doi.org/10.1108/IJWHM-08-2015-0051>
- Lifeng, Z. (2007). Effects of psychological capital on employees job performance, organizational commitment, and organizational citizenship behavior. *Acta Psychologica Sinica*, 18(2), 328–334. <https://journal.psych.ac.cn/acps/EN>
- Luthans, F. (2002). The need for and meaning of positive organizational behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 695–706. <https://doi.org/10.1002/job.165>
- Luthans, F., & Youssef, C. M. (2004). Human, social, and now positive psychological capital management: Investing in people for competitive advantage. *Organizational Dynamics*, 33(2), 143–160. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.orgdyn.2004.01.003>
- Luthans, F., Avolio, B. J., Avey, J. B., & Norman, S. M. (2007). Positive psychological capital: Measurement and relationship with performance and satisfaction. *Personnel Psychology*, 60, 541–572. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.1744-6570.2007.00083.x>
- Luthans, F., Vogelgesang, G. R., & Lester, P. B. (2006). Developing the psychological capital of resiliency. *Human Resource Development Review*, 5(1), 25–44. <http://dx.doi.org/10.1177/1534484305285335>
- Manzoor, S. R., Khattak, I. A., & Hassan, S. (2015). Psychological capital and counterproductive work behavior with intrusion of employee performance: Study from Kp, Pakistan Universities. *City University Research Journal*, 5(2), 372–383. <http://www.cusit.edu.pk/curj/Journals/Journal/July%202015/15.pdf>
- Marcus, B., & Schuler, H. (2002). Antecedents of counterproductive behavior at work: A general perspective. *Journal of Applied Psychology*, 89(4), 647–660. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.89.4.647>
- Norman, S. M., Avey, J. B., Nimmicht, J. L., & Pigeon, N. G. (2010). The interactive effects of psychological capital and organizational identity on employee organizational citizenship and deviance behaviors. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 17(4), 380–391. <https://doi.org/10.1177%2F1548051809353764>
- Organ, D. W. (1988). *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. Lexington Books.
- Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. *Review of Educational Research*, 66(4), 543–578. <https://doi.org/10.3102%2F00346543066004543>

- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Moorman, R. H., & Fetter, R. (1990). Transformational leader behaviors and their effects on followers' trust in leader, satisfaction, and organizational citizenship behaviors. *Leadership Quarterly*, 1(2), 107–142. [http://dx.doi.org/10.1016/1048-9843\(90\)90009-7](http://dx.doi.org/10.1016/1048-9843(90)90009-7)
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B., & Bachrach, D. G. (2000). Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. *Journal of Management*, 26(3), 513–563. <https://doi.org/10.1177%2F014920630002600307>
- Podsakoff, P. M., & MacKenzie, S. B. (1994). Organizational citizenship behaviors and sales unit effectiveness. *Journal of Marketing Research*, 31(3), 351–363. <https://psycnet.apa.org/doi/10.2307/3152222>
- Roberts, S. J., Scherer, L. L., & Bowyer, C. J. (2011). Job stress and incivility: What role does psychological capital play? *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 18(4), 449–458. <https://doi.org/10.1177%2F1548051811409044>
- Sackett, P. R. (2002). The structure of counterproductive work behaviors: Dimensionality and relationships with facets of job performance. *International Journal of Selection and Assessment*, 10(1/2), 5–11. <https://doi.org/10.1111/1468-2389.00189>
- Samancı, S., & Basım, H. N. (2018). Akademisyenlerin örgütsel adalet algıları ve örgütsel vatandaşlık davranışları: Psikolojik sermayenin aracılık rolü. *Business and Economics Research Journal*, 9(2), 363–380. <http://dx.doi.org/10.20409/berj.2018.110>
- Seligman, M. E., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5–14. <https://liminalolutions.com/wp-content/uploads/2021/06/Positive-Psychology-An-Introduction-by-Martin-Seligman-and-Mihaly-Csikszentmihalyi.pdf>
- Shahnawaz, M. G., & Jafri, M. H. (2009). Psychological capital as predictors of organizational commitment and organizational citizenship behaviour. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 35, 78–84. <https://psycnet.apa.org/record/2011-19929-009>
- Smith, C. A., Organ, D. W., & Near, J. P. (1983). Organizational citizenship behavior: Its nature and antecedents. *Journal of Applied Psychology*, 68(4), 653–663. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-9010.68.4.653>
- Spector, P. E., & Jex, S. M. (1998). Development of four self-report measures of job stressors and strain: Interpersonal conflict at work scale, organizational constraints scale, quantitative workload inventory, and physical symptoms inventory. *Journal of Occupational Health Psychology*, 3(4), 356–367. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/1076-8998.3.4.356>
- Spector, P. E., Fox, S., Penney, L. M., Bruursema, K., Goh, A., & Kessler, S. (2006). The dimensionality of counterproductivity: Are all counterproductive behaviors created equal? *Journal of Vocational Behavior*, 68, 446–460. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.jvb.2005.10.005>
- Spector, P. E., Bauer, J. A., & Fox, S. (2010). Measurement artifacts in the assessment of counterproductive work behavior and organizational citizenship behavior: Do we know what we think we know? *Journal of Applied Psychology*, 95(4), 781–790. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0019477>
- Tuncer, Ö. (2019). *Determinants of counterproductive work behaviors: The role of workload, role ambiguity, leader support and work locus of control* (Yayın No. 607493) [Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Tutar, H. (2014). *Örgütsel psikoloji: Endüstri ve örgüt psikolojisine yeni yaklaşımlar*. Detay Yayıncılık.
- Usta, F. (2019). Umut. İçinde A. Akın, & Ü. Akın (Ed.), *Psikolojide güncel kavramlar 1: Pozitif psikoloji* (ss. 73–82). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ünüvar, T. G. (2006). *An integrative model of job characteristics, job satisfaction, organizational commitment, and organizational citizenship behavior* (Yayın No. 204987) [Doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Yıldız, H. (2019). The interactive effect of positive psychological capital and organizational trust on organizational citizenship behavior. *SAGE Open*, 9(3), 1-15. <https://doi.org/10.1177/2158244019862661>
- Yıldız, N., & Akgemci, T. (2011). Örgütsel vatandaşlık. İçinde A. Bedük (Ed.), *Örgüt psikolojisi yeni yaklaşımlar güncel konular* (ss. 71–96). Atlas Akademi.
- Yılmaz, A., & Ekici, S. (2006). Örgütsel yaşamda kamu çalışanlarının örgütsel stres kaynakları üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 31–58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduiibfd/issue/20839/223333>
- Youssef-Morgan, C. M., & Luthans, F. (2015). Psychological capital and well-being. *Stress and Health*, 31(3), 180–188. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1002/smi.2623>

Extended Abstract

With the development of positive psychology in recent years, examining employee behaviors from a positive organizational perspective has come to the fore. Employees' positive psychological capital may also affect their attitudes and behaviors that are not defined within their role tasks and considered beyond the role. Behaviors that contribute to the organization and have the desired characteristics are expressed as organizational citizenship behaviors, and behaviors that are undesirable and preferred to be prevented by the organization are expressed as counterproductive work behaviors. Employees with high levels of positive psychological capital are expected to exhibit organizational citizenship behaviors more, and it is thought that they will exhibit less counterproductive work behaviors, which can cause serious harm to the members of the organization and the entire organization. On the other hand, workload perception is when employees perceive the amount of work expected from them within the scope of their duties as more than normal. The perception of a high workload can cause individuals to experience both cognitive and physical fatigue, decrease their job and life satisfaction, the tension in the working environment, and many unwanted behaviors such as absenteeism and leaving work. This study aims to reveal the relations between positive psychological capital and workload perception variables with organizational citizenship behaviors and counterproductive work behaviors as extra-role behaviors.

The study sample consists of 304 administrative personnel working in a state university campus in Türkiye. The data were collected by questionnaire method, and the collected data were analyzed using the "SPSS Statistics 26" and "AMOS 16.0" programs. The research's participants are 62.2% female (189) and 37.8% male (115) employees. Almost half of the participants (150) are between the ages of 36 and 45, while the age group with the fewest participants is 18 to 25. (7).

In the study, it was observed that there was a significant and positive relationship between positive psychological capital and organizational citizenship behavior variables ($r=0.564, p<0.01$). Accordingly, organizational citizenship behaviors exhibited by employees will increase as their positive psychological capital levels increase. When the relevant literature is examined, it is seen that the research findings are compatible with previous studies (Bozgeyikli et al., 2017; Gupta et al., 2017; Lifeng, 2007; Shahnawaz & Jafri, 2009; Yıldız, 2019). There is a significant and negative relationship between positive psychological capital and counterproductive work behaviors ($r=-0.271, p<0.01$). When the previous studies are examined, it is seen that the results of the research conducted on different sector employees are compatible with the research findings of this study (Kapusuz & Biçer, 2018; Manzoor et al., 2015; Roberts et al., 2011).

According to the results of the structural equation model analysis, it was seen that positive psychological capital affects organizational citizenship behaviors positively ($\beta=.654, p<0.05$). Accordingly, positive psychological capital explains 65% of the variance in organizational citizenship behaviors. It was observed that positive psychological capital affected counterproductive work behaviors negatively ($\beta= -.162, p<0.05$). According to these results, positive psychological capital explains 16% of the variance in counterproductive work behaviors. When we look at the studies in the literature in which these variables are considered together, it can be seen that similar results have been obtained (Avey et al., 2008; Avey et al., 2010; Norman et al., 2010). On the other hand, it was found that the perception of workload negatively affected organizational citizenship behaviors ($\beta= -.165, p<0.05$) and positively affected counterproductive work behaviors ($\beta= .163, p<0.05$). Accordingly, workload perception explains 16% of the variance in both organizational citizenship behaviors and counterproductive work behaviors.

It is thought that the results obtained in this study can be beneficial for employees, organizations, and other researchers. The results obtained in this study can be beneficial for both employees, organizations, and other researchers. The study is considered important in showing the effect of positive psychological capital and workload perception on desired and undesirable beyond-role behaviors. Positive psychology is concerned with emphasizing and developing positive traits rather than correcting the wrongs in human nature. While people with developed positive aspects lead a high level of satisfaction and happy life, they can also benefit those around them. It will be the best investment for individuals to develop positive psychological capital that focuses on who they are and how they will be better in the future. In terms of organizations, working with individuals who have developed psychological capital can provide many important advantages. Workload perception also has important effects on the attitudes and behaviors of employees towards the organization. Determining the optimum workload levels suitable for the skills and competencies of the employees gains importance in creating the desired organizational environment.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1092875>

Siyaset Felsefesinde Bir Eleştiri Olarak Anarşizm ve Eleştirinin Eleştirisi Üzerine

Umut Turgut Yıldırım*

Öz

Anarşizm, genel manasıyla devlet başta olmak üzere tüm otorite/tahakküm biçimlerini ve modern kapitalist sistemi reddeden, bu kurumların olmadığı kendiliğinden işleyen bir toplumsal düzen kurma amacındaki felsefi geleneği ve siyasal ideolojiyi tanımlar. Bu anlamıyla anarşizm, modern siyaset felsefesi geleneklerinin fikir ve iddialarına eleştirel bir siyasal düşünce sistemi olarak konumlandırılır. Anarşizme yönelik bu konumlandırmanın kaynağı da anarşizmin o güne kadarki temel felsefi tartışmalardaki kabullerin aksi yönündeki argümanları ve yeniden yorumlamalarıyla ilişkilendirilmektedir. Bu anlamda, anarşizmin ortaya çıkışının siyaset felsefesi bağlamında bu araştırmaya gerekçe oluşturan iki temel meseleyi gündeme getirdiği görülmektedir. Anarşizmin var olan düzene yönelik eleştirel yeniden okumasının anlaşılması ve bu düzen eleştirisinin diğer geleneklerce nasıl ve hangi bağlamlarda eleştirildiğinin açıklanması. Bu doğrultuda araştırma, ilk olarak anarşizmin ortaya çıkışını, gelişimini ve anarşizm içindeki bireyci ve kolektivist geleneklerin ayrışma noktalarını ortaya koymaktadır. Sonrasında anarşizmin siyaset felsefesinin temel tartışmalarından devlet, özgürlük, eşitlik, mülkiyet ve siyasal sistem meselelerine getirdiği eleştirel yorumları, anarşizmin içindeki bireyci ve kolektivist ayrışmasını da dikkate alarak klasik anarşist kuramcılarının fikirleri üzerinden irdelemektedir. Son olarak da diğer felsefi geleneklerin anarşizmin bu eleştirilerine yönelik karşı eleştirilerini tartışmaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinin benimsendiği araştırmada anarşizmin devlete, eşitliğe, özgürlüğe ve adalete dair yaklaşımının kendi içinde görece uyumlu olduğu fakat mülkiyet ve siyasal sistem meselelerinde ayrıştığı savlanmaktadır. Anarşizmin diğer felsefi geleneklerce eleştirilerinin ise eşitliğin ve adaletin tam olarak sağlanabileceği, devletin ortadan kaldırılabilirliği ve kapitalist üretim sisteminin çökeceğine dair anarşist fikirlere odaklandığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: siyaset felsefesi, anarşizm, anarşizmin eleştirisi

Jel Kodları: Z0, Z00,Y80

Cite this article: Yıldırım, U. T. (2022). Siyaset felsefesinde bir eleştiri olarak anarşizm ve eleştirinin eleştirisi üzerine. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 593–610. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1092875>

* Araş. Gör., İnönü Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Malatya, Türkiye.
E-posta: umutturgut.yildirim@inonu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2676-7157>

Article Information

Received 24 March 2022; Revised 11 Aug 2022; Accepted 04 Sep 2022; Available online 30 December 2022

Anarchism as a Criticism in the Political Philosophy and on Critique of the Criticism

Abstract

Anarchism, in general, is defined as the philosophical tradition and political ideology that rejects all forms of authority/domination, especially the state, and the modern capitalist system, and aims to establish a self-functioning social order without these political and economic institutions. Therefore, anarchism is defined as a system of political thought critical of the ideas and claims of modern political philosophy traditions. The source of these definitions towards anarchism is associated with anarchist arguments and reinterpretations that contradict the assumptions in the central philosophical debates up to that time. In this sense, the emergence of anarchism raises two main issues that lead to the research in the context of political philosophy: understanding anarchists' critical re-reading of the existing order and explaining how and in which contexts this order that criticized by anarchism has been criticized by other traditions. Accordingly, the research first reveals the emergence and development of anarchism and the points of divergence of individualist and collectivist traditions within anarchism. Afterwards, the study examines anarchists' critical comments on the state, freedom, equality, property, and the political system, which are among the main discussions of political philosophy, through the ideas of classical anarchist theorists, considering the individualist and collectivist divisions within anarchism. Finally, the research discusses the counter-critiques of other philosophical traditions to these criticisms of anarchism. From the article, which uses qualitative research methods, it is argued that anarchism's arguments on the state, equality, freedom, and justice are relatively compatible within themselves. However, there are different perspectives on the issues of property and the political system. The criticism of anarchism by other philosophical traditions has focused on anarchist ideas arguing that fulfilling equality and justice in all its parts, abolishing the state, and collapsing the capitalist economic system is possible.

Keywords: political philosophy, anarchism, critique of anarchism.

Jel Codes: Z0, Z00,Y80

1. Giriş

Fikrî temelleri ilk çağlara kadar dayandırılrsa da anarşizm modern bir felsefi gelenek, ideoloji ve hareket hüviyetini XIX. yüzyılın ortalarına doğru kazanmıştır. Çünkü anarşizmin ve anarşist fikirlerin asıl gelişimi, bu dönemde anarşist düşünürlerin kapitalist sistemi ve modern ya da ulus devleti siyasal ve ahlaki açıdan eleştirmesiyle başlamaktadır. Bu başlangıcın devamında gittikçe sistematikleşen ve devlet ile kapitalist ekonominin hem fikrî hem de pratikteki yansımalarının tümüne olan karşıtlık da anarşizmi çağdaşı olan diğer felsefi geleneklerden ayırmaktadır. Diğer ifadeyle anarşizmin, modern siyasetin felsefi geleneklerinin kurguladığı düzene yönelik siyasal, ekonomik, ahlaki ve felsefi açıdan sunduğu eleştirel söylem ve fikirler üzerinden geliştiği görülmektedir.

Anarşizmin gelişimiyle birlikte daha da görünür hale gelen mevcut düzenin toptan eleştirisi de dönemin siyaset felsefesi tartışmalarında iki yeni kapıyı aralamıştır. İlki genel anlamda devlet, iktidar, tahakküm ve kapitalizm karşıtlığına dayanan anarşist değerler dizisinin savunduğu görece yeni özgürlük, eşitlik, mülkiyet, egemenlik ve siyasal sistem anlayışının açıklanmasını gerekli kılmıştır. Çünkü örneğin bireyci anarşist kuramcılarının düşüncelerini telif ettiği William Godwin'in (2001) bireyi rasyonalitesiyle diğer tüm olgu ve değerlerin önüne geçirmesi, dönemin geleneklerine şüpheşiz yeni ve eleştirel bir yorum getirerek farklı bir tartışma alanı açmıştır. Yine Mihail Bakunin'in (1873/2006) devlet ve iktidarın tüm biçimlerinin topyekûn ortadan kaldırılmasını savunan fikirleri de modern dönemin hâkim devlet anlayışının aksine olmalarıyla mevcut felsefi geleneklerin dışında bir anlayışa karşılık gelerek üzerinde tartışılması gereken yeni bir meseleyi ortaya çıkarmıştır. Ayrıca mülkiyet, üretim ilişkileri ve ekonomik hayata dair anarşist yaklaşım da rekabet temelinde işleyen kapitalist sistemin tabii olmadığını

ve bireyler arasında karşılıklı dayanışma güdülerinin rekabetten daha baskın olduğunu iddia ederek liberal ekonomi öğretisine eleştiri getirmiş ve dönemin sosyo-ekonomik yapısına farklı bir bakış açısı getirmiştir (Kropotkin, 1892/2015). Anarşist kuramcı Pyotr Kropotkin'in (1889/2013) ahlak ve etik üzerine yazdıkları modern dönem geleneklerinin ahlak öğretileri ve değerlerinin reddiyesini yaparken, modern dönem siyaset felsefesine bireye sınırsız egemenlik ve özgürlük hakkını vererek alternatif sunan Max Stirner'in (1844/2013) fikirleri de yine anarşizmin diğer geleneklerden farklılığını pazarlamıştır. Dolayısıyla anarşist kuramcılardan gelen bu eleştiri ve düzene yönelik yeniden okumaların analizi, anarşizmin siyaset felsefesi içindeki yerinin tartışılması ve dahi anlaşılması bakımından bir gerekliliği arz etmektedir. Öte yandan anarşizmin araladığı ikinci kapı ise modern siyasal ideolojilerin ve felsefi geleneklerin anarşizme karşı geliştirdiği tepkiler üzerinden cereyan eden anarşizmin eleştirisine odaklanan tartışmalardır. Çünkü anarşizmin mevcut tartışmalara getirdiği yeni yorumlar doğal olarak diğer geleneklerce eleştirilmiş ve siyaset felsefesinde yeni bir tartışma alanının oluştuğu görülmüştür.

Bu çalışma, ilk olarak anarşist düşünürlerin incelenen temalara bakış açılarını tek bir çalışmada toplayıp birlikte değerlendirmesi ve anarşizmin içindeki temel iki geleneğin bu temalar bağlamında ayrıştığı noktaları ortaya koyması bakımından mevcut çalışmalardan ayrılmaktadır. Çünkü literatürde anarşizmin tarihini, gelişimini ve temel argümanlarını irdeleyen birçok çalışma (Aktaş, 2012; Arvon, 1951/2007; Clark, 1978; Çuhadar, 2013; Düz, 2007; Marshall, 1992/2003; Soydan, 2014; Taylan, 2021; Uğur, 2010; Woodcock, 1962/1996) bulunmasına rağmen bu çalışmadaki temaların genellikle ayrı ayrı incelendiği görülmektedir. Öte yandan, anarşizme eleştiri getiren liberalizm, Marksizm ve sosyalizm gibi geleneklerin argümanlarını uluslararası literatürde irdeleyen çalışmalar (Chomsky, 2005/2013; Guerin, 1970; Meltzer, 2011; Nicholson, 1984/2001; Peterson, 1987) bulunmasına karşın Türk akademisinde bu eleştirileri ele alan analizler sınırlı kalmıştır. Bu doğrultuda araştırma, anarşist felsefe ve anarşizme siyaset felsefesinde açtığı bu iki tartışmayı dikkate alarak odaklanmaktadır. İlk olarak, anarşizmin fikrî kökenleri ve gelişimi irdelenmekte ve siyaset felsefesinin temel tartışma meseleleri olan devlet, özgürlük, eşitlik, mülkiyet ve siyasal sisteme yönelik yaklaşımları, klasik anarşist kuramcılarının görüşlerine referansla açıklanmaya çalışılmaktadır. Sonrasında da anarşizme bu minvalde yönelen eleştirileri tartışılmaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinin benimsendiği çalışmada ikincil kaynaklara ulaşılmış ve tarihsel/betimsel analiz metotları kullanılmıştır. Araştırmada, anarşizmin getirdiği yeni yaklaşımlar bakımından devlete karşı olma tutumu dışında istikrarlı bir ideolojik bütünlüğe sahip olmadığı savlanmaktadır. Zira anarşist geleneğin içinde farklılaşan fraksiyonlar özellikle özgürlük, eşitlik, mülkiyet ve siyasal sistem söz konusu olduğunda birbirinden ayrışmaktadırlar. Anarşizmin diğer felsefi geleneklerce eleştirisinin de eşitliğin ve adaletin tam olarak sağlanabileceği, devletin ortadan kaldırılabilmesi ve kapitalist üretim sisteminin çökeceğine dair anarşist fikirlere odaklandığı görülmektedir.

2. Düzenin Eleştirisine Gelirken: Anarşizmin Anlamı, Kökenleri ve Gelişimi

Anarşi sözcüğü devletin, hukukun, yasaların, toplumsal düzenin ve egemen iktidarın yokluğu anlamına gelir (Cambridge Dictionary, 2022). Siyasal anlamda bakıldığında, anarşinin bir devletin iç politikasında bireyden daha üstün bir otoritenin bulunmaması ve uluslararası siyasette ulus-devletin üst otorite kabul edilmesi anlamlarına da ulaşılır (Heywood, 2015/2018, ss. 24–25). Bununla birlikte anarşist felsefede anarşi farklı anlamlandırılmaktadır. Buna göre devletin gerekli olduğu ve devlet ve yasalar olmadan düzensizlik ve kargaşa olacağını iddia eden yaklaşımlar açısından anarşi tabii olarak düzenin yokluğu anlamı kazanmaktadır. Fakat

anarşist bakış açısıyla anarşi, devlet dâhil tüm mevcut kurumların ortadan kalktığı ve özgürlük ile eşitliğin sağlandığı devletsiz bir ideal toplum düzeni olarak tanımlanmaktadır (Kardeşler, 2014, ss. 85–86). Anarşizm ise bir siyasal ideoloji ve felsefi gelenek olarak temel anlamıyla toplumsal yaşamda başta devlet olmak üzere otoritenin gereksizliğini savunan fikirlerin sistematikleştirilmiş halini ifade etmektedir. Ayrıca anarşizm siyasal otorite biçimlerinin tümünün, özellikle devletin, hem kötü hem de gereksiz olduğuna dair bir duruşu da ifade eder (Collin, 2004, s. 11; Heywood, 2015/2018, s. 26). Dolayısıyla anarşizmde ilk bakışta devletin ve devlet merkezli mevcut düzenin eleştirisi dikkat çekmektedir.

Anarşizm, modern dönemin merkezi bürokratik devletin toplumsal ilişkilerin derinliklerine nüfuz ederek bireyin özgürlüğünü kısıtladığına ve insan doğasına aykırı bir tahakkümü barındırdığına yönelik iddialar ile bireyin ekonomik sömürsünü kurumsallaştırıp sosyo-ekonomik eşitsizliğe neden olduğu gerekçesiyle kapitalist ekonomi düzenine karşı çıkan fikirler üzerinden şekillenmiştir (Benlisoy, 2015, ss. 357–358). Dolayısıyla devlete ek olarak kapitalist sistemin eleştirisi, anarşizmin mevcut düzen eleştirisine odaklanan tutumun ikinci kaynağını oluşturmaktadır. Bu iki temel fenomenin eleştirisi odağındaki anarşizm, XIX. yüzyıl ve devamında William Godwin, Pierre-Joseph Proudhon, Max Stirner, Mihail Bakunin, Pyotr Kropotkin, Lev Tolstoy, Emma Goldman ve Murray Bookchin gibi anarşizme ilham veren kuramcılarının fikirlerini ihtiva etmektedir. Bu kuramcılarının fikirleri dikkate alınarak anarşizmin temel argümanları aşağıdaki gibi özetlenebilir (Bucci, 1971, ss. 62–63; Taylan, 2021, ss. 11–12):

- İnsanı yozlaştıran din, siyaset ve eğitim gibi sosyal kurumlardır, insan doğuştan iyidir.
- İnsan doğasında rekabetten çok yardımlaşma eğilimi vardır.
- Otorite ve tahakküm biçimleri insanın gelişimini engellemektedir.
- Özel mülkiyet, insanın sömürülmesine ve yozlaştırılmasına yol açmaktadır.
- Devlet ise insanı yozlaştıran gereksiz kurumlardandır ve toplumun refahı yalnızca gönüllü işbirliğiyle sağlanabilir.
- Örgütlenmeler hiyerarşi ve otoriteyi yerleşik hale getirir.
- Toplumsal gelişmeyi bireylerin doğrudan iradesini yansıtan yapılar getirir ve bu süreç spontane gerçekleşmelidir.
- Modernleşme sonrası ortaya çıkan sanayi toplumu kötü ve ortadan kaldırılması gereken bir toplumdur.

Modern dönemde anarşist fikir ve söylemler fikrî kökenleri bakımından oldukça eski tarihlere götürülebilmektedir. Örneğin Çin felsefesi düşünürü Lao-Çe'nin devleti bireyin mecburi olarak maruz kaldığı kötü olarak niteleyen düşünceleri ve insanlara doğuştan iyi niteliğini vererek site devletlerindeki toplumsal yapıyı çözmek suretiyle daha eşitlikçi bir toplum kurmayı amaçlayan Antik Yunan'ın Kiniklerinin ve Stoacılarının savları da anarşist düşüncelerin kaynağına dair ilk belirtileri ifade etmektedir (Düz, 2007, s. 65; Şenel, 2014, ss. 115, 145). Yine Antik Yunan'ın önde gelen filozoflarından Aristo'da da anarşist fikirlere ilham veren düşünceleri bulmak mümkündür. Örneğin Aristo'nun mülk biriktirme ya da mülkiyet meselesine doğrudan karşı çıkan düşünceleri bu minval örnek olarak verilebilir (Nicholson, 1984/2001, s. 41). Fakat burada belirtilmelidir ki; anarşizm bir siyasal ideoloji anlamını siyasal ideolojiler çağı XIX. yüzyılda kazanmıştır. Bu yüzyılda anarşizm modern siyaset felsefesinin iki esas fenomenini, devleti ve kapitalizmi, eleştirerek formüle ettiği ideolojik argümanlarıyla öne çıkmıştır. Bu argümanların fikrî temellerini XIX. yüzyıl öncesinde özellikle Fransa'da gelişen rasyonalist düşünce ve idealizmde bulmak mümkündür. Bu anlamda, rasyonel insanın doğal hak teorisiyle temellendirildiği rasyonalist fikirlerin anarşist kuramcılarının bireye yönelik bakışını etkilediği

ifade edilebilir. İdealizmin akıl odaklı gerçekliği algılama anlayışı da bireysel akli vurgulamasıyla anarşizmin gelişimine kaynak teşkil etmiştir (Arvon, 1951/2007, ss. 23–26).

Bu düşünce ve fikirler üzerinden gelişen anarşizm, modern dönem siyaset felsefesinde devlet ve kapitalizmin siyasal ve ahlaki eleştirisine odaklanmış ve XIX. yüzyılın modern sosyalist hareketlerinde temsil edilmiştir. Bu anlamda XIX. yüzyılın yükselişe geçen ideolojisi Marksizm ile anarşizm, kuramsal ve pratik açıdan benzer argümanların sahipliğini üstlenmişlerdir. Örneğin Pierre-Joseph Proudhon, Fransa'daki işçi eylemlerini desteklemiş, 1864 yılında I. Enternasyonel'in kuruluşunda aktif rol almış ve 1871'de Paris Komününe ciddi katkı sağlamışlardır (Arnhart, 2016/2018, s. 476). İki gelenek arasındaki yakınlaşma, Marksizm'de devletin sönmüneceğine ve eşitsizliğin kaynağı olarak görülen kapitalizmin yıkılacağına yönelik fikirlerin, anarşizmde de karşılık bulmasıyla açıklanabilir. Fakat bu yakınlık 1860'lı yıllarda anarşizmin önde gelen savunucularından biri olan Mihail Bakunin öncülüğündeki kolektivist kesimlerin gelişimiyle giderek önemini kaybetmeye başlamıştır. Zira Bakunin'in Marx'ı işçi sınıfının siyasetteki konumu ve devlete yönelik bakış açısı nedeniyle eleştirmesi, iki ideoloji arasında anlaşmazlıklara neden olmuş ve tabiri caizse anarşizm artık kendi yolunu çizmeye başlamıştır (Arvon, 1951/2007, ss. 15–21; Benlisoy, 2015, ss. 354–359). Bu yıllar, aynı zamanda anarşizmin ideal düzene ulaşma yönteminde şiddete dayalı eylemliliğin öne çıktığı yılları ifade eder. Anarşizmin tarihinde kısa bir süre için geçerli olan bu anlayış, bireysel ve kitlesel terörist eylemlerin ideolojik motivasyonuna katkı sağlamış ve anarşizm şiddet üreten ideoloji biçiminde yorumlanmıştır. Bakunin, Kropotkin ve Errico Malatesta gibi anarko-komünist kuramcı ve eylemcilerin öncülüğünde eylemli propaganda yöntemi XIX. yüzyılın sonlarında İtalya'da birçok terör eyleminin patlak vermesinde etkili olmuştur (Marshall, 1992/2003, ss. 618–620; Woodcock, 1962/1996, ss. 356–357). Anarşizmde giderek yoğunlaşan şiddete yönelik eğilimler terör eylemlerine sebebiyet vermeye başladığında anarşist fikirlere yönelen ciddi eleştiriler anarşizmin toplumsal tabanını erozyona uğratmıştır. Bu tarihten itibaren anarşizmin anarko-sendikalist bir eğilim kazanarak şiddete dayalı devrim düşüncesi ile eylemli propagandayı geri bıraktığı ve işçi sınıfının örgütlü ekonomik araçları kullanarak düzeni değiştireceğini iddia ettiği görülmektedir (Tok, 2012, ss. 164–165). I. Dünya Savaşı ve 1917 Bolşevik Devrimi'nin XX. yüzyılın başlarında komünizme kanalize ettiği ideolojik prestij anarşizmin devrimci sendikalizm düşüncesinin de gerilemesine neden olmuştur (Arvon, 1951/2007, ss. 119, 127). 1936 yılında İspanya İç Savaşı'yla birlikte anarko-sendikalist fikirler önem kazansa da 1939 yılında Francisco Franco'nun zaferiyle başlayan süreç, anarşizmin 1970'li yıllara kadar sessiz kalmasıyla sonuçlanmıştır (Kinna, 2005, ss. 3–5).

3. Bireycilikten Toplumculuğa Farklı Anarşist Yorumlar

XIX. yüzyılın başlarında anarşizm, devletin ve kapitalist sistemin ortadan kaldırılmasına yönelik fikirlerin bir arada ve tutarlı bir şekilde temsiline aracılık etmektedir. Fakat XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde anarşizm devlete yaklaşımı dışında birey, özgürlük ve mülkiyete yönelik yaklaşımları bakımından birbirinden ayrılan farklı gelenekleri üretmiştir. Anarşizm içindeki bu farklılaşma özellikle bireyci ve toplumcu anarşizm olarak iki ana akımı meydana getirmiş; ilki Proudhon ve Stirner gibi anarşistler tarafından benimsenirken, ikincisi Bakunin ve Kropotkin'in öncülüğünde gelişmiştir (Arvon, 1951/2007, ss. 71–72). Bununla birlikte, XX. yüzyılda bu iki ana akım haricinde yeşil anarşizm, anarko-feminizm ve dini (Hıristiyan) anarşizm gibi gelenekler de bulunmaktadır.

3.1 Bireyi Yücelten Gelenek: Bireyci Anarşizm

Bireyci anarşizm, siyaset felsefesi tartışmalarında ele alınan tüm olguların birey karşısında değersizliğini savunan ve XVIII. ve XIX. yüzyıllarda William Godwin, Max Stirner, Henry David Thoreau, Lysander Spooner ve Benjamin Tucker gibi anarşist ya da ultra liberteryen düşünürlerin fikirlerini ihtiva eden anarşizm geleneğidir. Liberal felsefedeki özgür ve egemen bireyciliğin daha da ileri götürülerek mutlak eşitlik ve özgürlüğün tesisi bireyci anarşizmin temel argümanıdır. Buna göre anarşizmde rasyonel ve ahlaklı yönleriyle öne çıkan bireyler, devlet ya da herhangi başka bir otoriteye ihtiyaç duymadan ideal toplumsal düzenini kurabilecek tek aktör konumundadır (Heywood, 1998/2013, ss. 202–203). Toplum bireyin karşısında önemsizleştiren bireyci anarşizm, bireyi kolektif bütünden ayırmasıyla aynı zamanda bireylerin özel mülkiyet ve mutlak özgürlük haklarının da savunusunu yapmaktadır (Tok, 2012, s. 166). Ayrıca bireyin salt iktidarına dayanan egemenliğinin insan yaşamındaki diğer her şeyden önemli olduğu düşüncesi ve bu nedenle bu kurumların ortadan kaldırılmasının gerekliliği de bireyci anarşistlerce benimsenmektedir (Çuhadar, 2013, ss. 108–109). Öte yandan anarşizmin bireyci yönü, insan doğasına yönelik olumlu tutumların benimsendiği bir geleneği de ifade etmektedir. Bireyci anarşizmde devlet karşıtlığı düşüncesi de insan doğasının iyiliği üzerinden inşa edilmektedir. Anarşizmin temel amaçlarından biri olan kendiliğinden düzenin, devlete ihtiyaç duyulmadan insanlar tarafından da oluşturulabileceği iddiası insanların iyi ve ahlaklı olduğu düşüncesiyle kanıtlanmaya çalışılmaktadır (Duman, 2012, s. 112). Bireycilerin ideal toplum düşüncesinde her birey kendi arzularının peşinde koşarken herhangi bir toplumsal birlikteliğe ihtiyaç duymamaktadır. Kendi kendine yeten birey ancak gönüllülük esasına dayalı sözleşmeler yaparak toplumsal ilişkilerde yer almalıdır (Clark, 1978, s. 21). Bireyci anarşistlerin anarşizmin merkezi değeri devlet ve toplum karşıtlığını, bireyin egemenliği, aşırı bireycilik, özel mülkiyet savunusu ve rasyonel ve ahlaklı insan doğası savunularıyla desteklediği tespit edilebilir. Bu bakımdan siyaset felsefesinde modern dönemin hâkim paradigmaları karşısında bireyin yüceltilmesi odağındaki yeni yaklaşım anarşizmin düzen eleştirisinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır.

Öte yandan bireyci anarşizmin içinde de farklı fraksiyonlar mevcuttur. Örneğin, Max Stirner'in egoizme varan eğilimleri bireyci anarşizmin aşırıya kaçmış yönünü tasvir eder. Stirner bireyi doğanın, yaşamın, dinin, siyasetin, ekonominin, hukukun, toplumun ve dahi insan yaşamına dair her şeyin merkezine konumlandırmaktadır. Stirner'in (1844/2013, s. 17) meselesi yalnızca "Ben'in" meselesidir ve Stirner, felsefesini "Benden daha önemlisi yoktur!" ifadesiyle somutlaştırır. Stirner, böylelikle anarşizmin birey egemenliği fikrini yaşamın tüm alanını kapsayacak şekilde genişletirken, Bakunin ya da Kropotkin gibi toplumcu anarşistlerden farklı olarak bireye toplum ya da yasalar karşısında hiçbir sorumluluk yüklemeyerek anarşizmin radikal bireyci formunu biçimlendirmektedir.

Bireyci anarşizmin içindeki bir diğer temsil de XX. yüzyılın ortalarında gelişen anarko-kapitalizmdir. Anarko-kapitalizm, klasik bireyci anarşizmin piyasanın serbestleşmesini savunan fikirlerle revize edildiği anarşizm türüdür. Bu anlamda, anarko-kapitalistler piyasa ekonomisinin anarşist düşünceye uygun hale getirilmiş bir biçimi olan anarko-kapitalizm modelini, devletsiz bir düzende toplumun kendiliğinden düzenini sağlayacak araç olarak tanımlamaktadır (Heywood, 1997/2007, s. 86). Bu bakımdan anarko-kapitalistlerde Stirner'da gördüğümüz kadarıyla insan ve insan doğası merkeze alınmamaktadır. Yani anarko-kapitalizmin anarşist yönünün çoğu anlamda insan doğasının iyiliği üzerine değil, devlete karşı olmasında belirginleştiği ifade edilebilir. Ayrıca piyasanın toplumsal düzeni sağlama işlevini kabul etmesi, özel mülkiyeti doğal bir hak olarak görmesi ve rekabete dayalı bir ekonomide özel girişimcileri desteklemesi de anarko-kapitalizmin liberal yönünü açıklamaktadır (Hamowy, 2008, ss. 13–14).

Bu nedenle Gustave de Molinari ve Albert Jay Nock gibi anarko-kapitalistlerde temel vurgunun rekabete dayalı piyasa, özel mülkiyet temelinde işleyen ve gönüllü mübadeleye dayanan kendiliğinden düzen olduğu söylenebilir. Hatta anarko-kapitalistler güvenlik ya da adalet gibi kamusal işlerin dahi özel teşebbüsler tarafından yürütülebileceğine inanırlar (Aktan, 2019, ss. 240–243). Bu inanç da onların insan doğasının iyiliğine değil özellikle serbest piyasaya dayanan kendiliğinden düzenin işleyişine olan güvenini simgelemektedir.

Öte yandan anarko-kapitalizm, devletin tüm formlarını reddetmesiyle klasik liberalizmin devlete yüklediği mülkiyetin ve güvenliğin korunması işlevini de yok saymasıyla da liberalizmden ayrılmaktadır (Benlisoy, 2015, s. 371). Bununla birlikte, Henry David Thoreau ve Benjamin Tucker gibi kuramcılar, anarşist düşüncenin liberalizmle daha uyumlu bir yorumunu yaparak anarşizmin içinde liberteryen geleneğin gelişmesine katkı yapmışlardır. Örneğin, Thoreau geliştirdiği sivil itaatsizlik kavramıyla anarşizmin egemen birey idealinin gerçekleşmesinin yöntemlerini tartışmaktadır. Burada sivil itaatsizlik, bireyin yalnızca vicdani olarak adaletsiz ve yanlış olarak değerlendirdiği yasaları, otoriteyi ya da politikaları reddetmesi diğer ifadeyle itaat etmemesi tutumu olarak tanımlanmaktadır. İtaatsizliğin ancak mevcut yasalar zemininde gerçekleştirilmesi meşruluğunu savunan Thoreau, böylelikle bireyci anarşizmin içinde liberteryen tonlar taşıyan fikirler ileri sürmüştür (Aktaş, 2012, ss. 40–42; Tok & Koçal, 2013, s. 412). Bu liberteryen anlayışın anarşizmle buluşması, Thoreau'nun "Hükümetlerin en iyisi hiç hükmetmeyendir" ifadesinde özetlenebilmektedir (1849/2013, s. 7). Devletin ya da herhangi bir otoritenin birey üzerinde tahakküm kurmasına karşı olan bu anlayış, anarşizmin devlet karşıtlığı düşüncesinin Thoreau'nun zihnindeki yansımaları ifade eder.

3.2 Kolektivizmi Yücelten Gelenek: Kolektivist/Toplumcu Anarşizm

Anarşizmin kolektivist ya da toplumcu yönü, Mihail Bakunin ve I. Enternasyonel'in otorite karşıtı kesimlerince ileri sürülen fikirlerde karşılığını bulmaktadır. Toplumcu anarşistler özel mülkiyete tümünden karşı çıkmaları, mülkiyetin kolektif sahipliğini savunmaları ve özellikle toplumu bireye öncelikle anarşizmin ana akımlarından birini temsil etmektedirler (Kardeşler, 2014, s. 86). Toplumcu anarşistler; toplum düzeni, insan doğası, devlete yaklaşım ve mülkiyet gibi konularda bireycilerle görüş birliğine sahipse de özellikle yöntemsel açılarından farklı fikirleri ileri sürmektedirler. Bu minvalde toplumcu anarşizmin temel üç akımı dikkat çekmektedir: karşılıklılık, anarko-komünizm ve anarko-sendikalizm.

Toplumcu anarşizmin içindeki temel meselelerden biri olan karşılıklılık, Proudhon ve Kropotkin'in ideal toplum düzenindeki insan ilişkileri üzerinde bir değerlendirmeyi sunmaktadır. Özellikle Kropotkin'in karşılıklılık düşüncesi, anarşizmin modern siyaset felsefesindeki ahlak öğretilerine insan doğasına yaklaşımları noktasındaki eleştirisini ifade etmektedir. Kropotkin karşılıklılık kavramıyla anti-kapitalist bir piyasa modeli sunarken, insan doğasının rekabete eğilimi olduğu kadar karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmaya da yakın olduğunu iddia etmektedir (Kropotkin, 1902/2001, ss. 40–41). Proudhoncu mantıkla karşılıklılık da sömürüyü engelleme ve üretim ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi bağlamında mülkiyetin yalnızca kullanım süresi boyunca bir hak olduğunu savunmaktadır. Burada üretilen ürünlerin kooperatifler ve komün bankaları aracılığıyla değiş-tokuş edildiği bir piyasa, toplumsal düzenin temel düzenleyicisi rolünü üstlenmektedir (Heywood, 1998/2013, s. 200). Diğer ifadeyle karşılıklılık, devlet ya da herhangi bir düzenleyici otoritenin baskıcı ya da bireyi tahakküm altına alan araçlarının yokluğunda bireyler ya da komünler arasındaki mübadele sistemini tahayyül etmektedir.

Toplumcu anarşizmin eleştirilerine bir anlamda cevap olarak gelişen anarko-komünist fikirler, Joseph Dejacque, Mihail Bakunin, Emma Goldman, Alexander Berkman ve Errico Maletesta gibi kuramcılarının anarşist ve komünist fikirle sentezine dayanmaktadır. Anarko-komünizmde komün, ideal toplum düzeninin temel birimi olarak kabul edilmektedir. Bu ideal toplum düzeninde kararlar yalnızca komünlerin ihtiyaçları doğrultusunda verilmektedir. Pyotr Kropotkin'in öncüsü olduğu anarko-komünist gelenek, komünizmin "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre" şekillenen üretim ilişkisini savunmaktadır (Clark, 1978, s. 22). Anarko-komünizmin kolektivistlerden farklılığı ise üretim araçlarının sahipliğine ek olarak üretilen ürün ve hizmetlerin de ortak sahipliğinin gerekliliği üzerinde durmalarıdır. İdeal komün sisteminin kurulması nihai amacında komünizmle birleşen anarko-komünizm, komünizmin öngördüğü komün yaşamına geçiş sürecini hiyerarşiye dayanması sebebiyle reddetmektedir.

Yine kolektivizmin ağır bastığı anarko-sendikalizm de XIX. yüzyılın sonlarında sendikacılığı kapitalist üretim ilişkilerindeki sınıf mücadelesinde öne çıkartan ve Pierre-Joseph Proudhon ve Rudolf Rocker gibi toplumcu anarşistlerin şiddete dayalı eylemli propaganda yerine ekonomik mücadeleyi savunan fikirleriyle gelişmiştir. Anarko-sendikalist fikirler Fransa başta olmak üzere İtalya ve İspanya gibi Avrupa ülkelerinde XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan anarşist hareketleri beslemişlerdir. Bu anlamda ilk örgütlenme Fransa'da 1866 yılında Genel İş Konfederasyonunun (Fédération Nationale des Syndicats) kurulmasıyla başlamış ve 1888'de İşgücü Borsasının (Bourse de Travail) da kurulmasıyla sendikal hareket Birinci Dünya Savaşının başlamasına kadar olan sürede Avrupa'da etkili olmuştur (Woodcock, 1962/1996, s. 327–328). Özellikle emeğin sömürsüne karşı çıkan fikirler üzerinden gelişen anarko-sendikacılık, işçi sendikalarını anarşist devrimin özneleri olarak görmektedir. Bu akımda kapitalist sistemden ve devletten kurtulmanın yegâne yöntemi, işçilerin sendikalarda örgütlenerek devrimi gerçekleştirmesidir (Kardeşler, 2014, s. 93). Bu devrim yöntemi ilk bakışta sosyalist devrimi anımsatıyor olsa da işçilerin herhangi bir biçimde siyasal olarak örgütlenmesine ve siyasal amaç taşıyan eylemlere başvurmasına karşı çıkarak sosyalizmin devrim metodundan ayrılmaktadır. Dolayısıyla anarko-sendikalizmin temelinde işçilerin ekonomik mücadelesi yatmaktadır. Ekonomik mücadelede işçiler genel grev yaparak mevcut düzeni işlemez hale getirecek, böylelikle düzenin sömürsünden ve tahakkümünden bu yöntemle kurtulacaklardır (Tok & Koçal, 2013, ss. 423–425). Anarko-sendikalist hareket, kapitalist toplumun öncesine dönüşü değil tam olarak bu toplumun karşısında yer alarak kapitalizmin ortadan kaldırılmasıyla mevcut imkânlar dâhilinde yeni bir anarşist öz yönetime ulaşmayı hedeflemektedir (Chomsky, 2005/2013, ss. 151–153).

Son olarak belirtilmelidir ki XX. yüzyıl ve devamında bireyci ve toplumcu gelenekler haricinde de anarşist fikirler temsil edilmiştir. Örneğin, anarşist ve feminist fikirlerin sentezinden anarko-feminizm, ekolojik bir toplum ideali ile anarşist fikirlerin birleşiminden yeşil anarşizm ve dinin insan yaşamındaki değer yitimini eleştirisi ile anarşist düşünceleri bir araya getiren fikirlerden dini/Hristiyan anarşizm bu yüzyılda anarşist temsiller olarak ortaya çıkmıştır.

Rus yazar Lev Tolstoy'un temsilciliğini üstlendiği dini ya da Hristiyan anarşizm, devletlerin bireyler üzerinde zorbalığını sürdürmesi amacıyla dini suiistimal ettiklerini ve dolayısıyla devletin ortadan kaldırılıp ilkel Hristiyan topluluklarına dönüşün gerekliliğini savunan anarşist tepkiyi ifade etmektedir (Kardeşler, 2014, s. 146; Zileli, 2012, s. 329). Yeşil anarşizm özellikle Murray Bookchin'in ekolojiyi ve ekolojik konuları anarşist fikirlerle bir araya getirmesiyle ortaya çıkan anarşist gelenek olarak bilinmektedir. Bu gelenek içinde "toplumsal ekoloji" ve "ilkelci" olmak üzere iki ana akım bulunmaktadır. *Toplumsal ekoloji*, doğa ile ilgili problemlerin insanlar arasındaki otorite ilişkisinden kaynaklandığını ve özellikle kapitalizmin doğaya hükmetme eğiliminin insan yaşamında ekolojik krizlere neden olduğunu iddia etmekte ve anti-kapitalist

bir tutum sergilemektir. *İlkelciler* ise modern dönemdeki teknolojik ilerlemeyi doğal düzenin işleyişindeki sakatlık olarak değerlendirirken insanların avcı-toplayıcı sosyo-ekonomik düzene dönmesinin gerekliliğini savunmaktadır (Düz, 2007, ss. 90–92). *Anarko-feminizm* de XX. yüzyılda tüm otoritelerin ortadan kalkması noktasında anarşistlerle hem fikir olan ve Emma Goldman'ın kadınların özgürlüğünü vurgulayan fikirleri üzerinden şekillenen geleneği ifade etmektedir (Marshall, 1992/2003, ss. 565–567). Değinilen bu üç gelenek, her ne kadar ana akım anarşist geleneklerden sonraki tarihlerde ortaya çıkmış olsalar da devlet/otorite ve kapitalizm karşıtlığı noktasında anarşizmin eleştirel tavrını paylaşmaktadır.

4. Anarşizm ve Siyaset Felsefesinin Temel Meseleleri

Anarşizmin gelişimiyle birlikte siyaset felsefesinin temel meselelerinden devlet, özgürlük, eşitlik, egemenlik, mülkiyet ve siyasal sistem tartışmaları da anarşist felsefenin ideolojik tavrıyla yeniden yorumlanmıştır. Her biri ayrı ayrı kendinden önce yaygın kabul gören açıklama ve argümanları siyasal ve ahlaki açıdan eleştiren bu yorumlar, siyaset felsefesi bağlamında ilgili dönemde yeni tartışmaların başlamasına neden olmuşlardır.

4.1 Her Şeyin Önündeki Engel: Devlet/Otorite/Tahakküm

Bu yeni tartışmalardan ilki, anarşizmin getirdiği eleştiriye kadar siyaset felsefesinde varoluşunun gerekliliğinin neredeyse sorgulanmadığı devlet üzerinde cereyan etmiştir. Anarşist felsefedeki görüş ayrılıkları, devleti kötülüğün kaynağı ve baskı/zor aygıtı olarak tanımlama ve devletsiz kendiliğinden işleyen bir toplum düzeni kurma amacıyla genellikle aynı noktada buluşmaktadır (Duman, 2012, ss. 110–111). Ayrıca anarşizm yalnızca devletin değil bireyi tahakküm altına alan tüm otorite ve iktidar biçimlerinin de ortadan kaldırılmasını savunmaktadır. Örneğin, Kropotkin'in bu bağlamda otoritenin kaynağına dair bir eleştirisine değinilecek olursa; anarşist kuramcıya göre insanları rekabete ve çatışmaya sevk eden temel neden iktidarı ele geçirme isteğidir. Bu nedenle insanların barış içinde ideal ve kendiliğinden işleyen toplumsal düzene geçişi de ancak bütün otorite biçimlerinin yok olmasıyla mümkün olacaktır (1892/2015, ss. 132–134). Kropotkin'in devletin ve otoritenin reddine ilişkin bu tavrı, anarşizmdeki genel düsturu yansıtmaya ek olarak modern ulus devleti, düzenin ve güvenliğin sağlayıcısı olarak gören felsefi geleneklere de radikal bir eleştiri biçiminde okunabilmektedir. Zira dönemin yaygın görüşlerinin aksine devlet, birey yaşamındaki tüm gelişmelerin önündeki engeli temsil etmektedir.

Anarşist kuramcı-eylemci Mihail Bakunin de devleti modern dönem siyaset felsefesinin hâkim geleneklerinin tanımladığı gibi ideal ve iyi bir toplum düzenine ulaşma aracı olarak değil tüm biçimleri ve işlevleriyle baskı ve zor aracı olması gerekçesiyle devrimle ortadan kaldırılması gereken bir kurum olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamıyla devlet, bireyi kendine yabancılaştıran yukarıdan aşağı hiyerarşi ilişkilerine dayanan ve bireyin gelişmesi ve özgürleşmesinin yani anarşizme göre her şeyin önündeki engeli simgelemektedir (1873/2006, ss. 185–186; Aktaş, 2012, ss. 144–147). Hatta Bakunin'in (1866/2013) düşüncesinde yalnızca devlet değil modern dönemin tüm siyasal, ekonomik ve sosyal kurumları da merkezîyetçi yapılarını çözmeli ve bireylerin yönetimine geçmelidir. Max Stirner da devlete yüklediği anlam bakımından Bakunin'in dediklerinden farklı bir şey ileri sürmez. Bu anlamda, devlet bireylerin hürriyetlerinin sınırlandırıldığı ve özgür iradenin tahakküm altına alındığı bir alan olarak Stirner (1844/2013, s. 280) tarafından da yok edilmesi gereken bir kurumdur.

Merkeziyetçi otoritenin bireylerin hürriyetlerine saldırı olduğu düşüncesi, anarşist kuramcılarının esin kaynaklarından Proudhon'un fikirlerinde de temsil olunmaktadır. Bu anlamda, Proudhon da devletin olmadığı ideal düzen söylemini argümanlarında işlemektedir (Sarıca, 1964, s. 593). William Godwin de bireylerin rasyonalitesine dışardan gelen baskıları eleştirirken, devleti bu dış baskı aktörlerinin başına yerleştirmektedir. Godwin de devleti var ettiği yasalar üzerinden eleştirir çünkü devletin iktidarını kullandığı bu yasalar bireylerin özgür düşünmesinin önündeki temel engellerdir (Aktaş, 2012, ss. 103–107). Bu nedenle birey aklının özgürleşmesi ancak devletin yani tüm engellerin ortadan kalmasıyla mümkün olabilmektedir.

Özetlemek gerekirse; modern devletin reddiyesi anarşizmin içinde klasik anarşist kuramcılarının üzerinde tam anlamıyla görüş birliği sağladığı tavrı yansıtmaktadır. Böylelikle devletin ve otoritenin yokluğu anarşizmin merkezi değeri haline gelmektedir. Modern dönem siyaset felsefesi tartışmalarında genellikle "gerekli" bir kurum olarak değerlendirilen devlet, anarşist geleneklerce doğası gereği kötü ve gereksiz olmakla suçlanmaktadır. Bu bakımdan anarşizm, ortaya çıktığı dönemin şartlarında ve tartışmalarında ele alınan devlet olgusunun politik ve ahlaki açıdan radikal eleştirisini yapan bir gelenek olarak tanımlanabilmektedir.

4.2 Temel İki Değer: Özgürlük ve Eşitlik

Anarşizm, ikinci olarak, modern dönem siyaset felsefi tartışmalarından özgürlük ve eşitliğe yaklaşımı noktasında ayrılmaktadır. Anarşizmde özgürlük, eşitlik ve adalet birbirinden ayrılmaz temel değerleri ifade etmektedir. Ayrıca eşitliği ve adaleti birlikte savunmalarıyla anarşizm, diğer modern dönem felsefe geleneklerinden ve ideolojilerinden ayrılmaktadır. Zira anarşistlere göre genel manasıyla eşitlik olmadan adalet ya da *vice versa* mümkün değildir. Öte yandan, özgürlük de anarşizmde eşitlik-adalet ile ilişkisi üzerinden değerlendirilmektedir. Buna göre anarşizmde birey, özgürlüğe ancak eşitlerden oluşan ve adalete dayalı bir toplumsal düzende ulaşabilmektedir.

Öte yandan, özgürlüğün ve eşitliğin muhafazası anarşizmin devlete karşı olmasında belirleyici rol oynamaktadır. Zira devlet, egemen iktidar ya da bir otorite biçiminde her zaman için birey özgürlüğüne ve eşitliğe tehdit arz ettiğinden anarşistlerce kötülenmektedir (Heywood, 2015/2018, s. 26). Bu nedenle, bireyin tam özgürlüğü de anarşist kuramcılarının genelinde desteklenen temel ilkelere dendir. Anarşizmin siyaset felsefesinde özgürlük meselesine yaklaşımının bütüncül bir şekilde ilk olarak, William Godwin'in *Siyasal Adalet Üzerine İnceleme* isimli eserinde ele alındığı ve anarşist kuramcılarının da Godwin'in fikirlerinden etkilendiği görülmektedir. Godwin (2001, s. 57, 106) insan aklına yaptığı vurguyla bireyi rasyonel bir varlık olarak değerlendirmiş ve bu rasyonel varlığın özgürlüğünün hiçbir şekilde sınırlanamayacağını ileri sürmüştür. Liberalizmin negatif özgürlük anlayışı tarafından da desteklenen bu fikir, bireyleri devletten ya da yasalardan gelecek herhangi bir müdahaleye karşı korumak amacını taşımasıyla anarşizmin de temel argümanlarına kaynaklık etmiştir (Tok, 2012, s. 165). Fakat ilerleyen dönemde anarşist felsefede özgürlüğe, birey özgürlüğüne diğer felsefi geleneklerden ve siyasi ideolojilerden daha fazla değer atfeden kuramcılarının düşünceleriyle yaklaşıldığı görülmektedir. Bu anlamda anarşistleri, bireylerin olabildiğince özgür olmasını ve bireye dışardan yönelen her türlü müdahalenin ortadan kaldırılmasını desteklemeleriyle modern dönemin diğer felsefi geleneklerinden ayırmak gerekmektedir (Aktaş, 2012, ss. 32–34). Özellikle Max Stirner (1844/2013) *Biricik ve Mülkiyeti* adlı yapıtında savunduğu düşünceler özgürlüğe yaklaşım bakımından hem döneminin eleştirisini yapmakta hem de özgürlüğe yüklediği değerle anarşizmdeki özgürlüğün önemini vurgulamaktadır. Stirner'e (1844/2013, ss. 134–135) göre liberal felsefenin savunduğu liberal özgürlük anlayışı, bireyin değil devletin ve diğer modern dönem kurumlarının özgürlüğünü savunmasıyla gerçek özgürlük değildir. Zira devletin ve diğer

kurumların özgürlüğü Stirner'a göre "Benim köleliğim anlamına" gelmektedir. Bu nedenle Stirner, liberalizmin bireysel özgürlüğünün bireyi özgürleştirme noktasındaki yetersizliğini eleştirirken, bireyin "anadan doğma" özgür olduğu ön kabulüyle özgürlüğün önündeki tüm engellerin kaldırılmasını savunan anarşist kuramcıdır (1844/2013, s. 204). Fakat Stirner, aynı zamanda modern dönemin sosyal ve siyasal ilişkileri içinde bireyin sınırsız ve mutlak bir özgürlüğe ulaşmasını olanak dâhilinde görmemektedir. Stirner'a (1844/2013) göre birey "pek çok şeyden özgürleşebilir, ama her şeyden özgürleşemez. Bir köle ruhen özgür olabilir; ama birçok bakımdan özgür olsa bile; gene de her bakımdan özgür değildir" (s. 195). Stirner'ın anarşist kuramcılardan ayırdığı bir diğer nokta da rasyonel aklın sınırlanamaması düşüncesinin tersine bireyin sınırlanamayacak en değerli varlığının temel ihtiyaçları ve arzuları olduğunu iddia etmesinde öne çıkmaktadır (Woodcock, 1962/1996, s. 106). Egoist anarşizmin kuramcısı Stirner, bu bağlamda bireyin biricikliğini özgürlüğün de önüne geçirmektedir. Özgürlüğün modern siyasal sistemlerin herhangi bir aygıtının oluşturduğu yasalarla sınırlanamayacağı ve sınırlarının doğal yasaların belirtmiş olduğu sınırlara kadar geniş olması gerektiği düşüncesi bir diğer anarşist düşünür Mihail Bakunin tarafından da ileri sürülmüştür (1882/2016, s. 96). Bakunin'in perspektifiyle özgürlük sonsuz ve sınırsız bir niteliğe sahiptir. Bakunin'e (1866/2013) göre bireyin özgürlüğü diğer bireylerin özgürlüğü ile sınırlanamazken ancak herkesin eşit olduğu toplumda bir anlam ifade etmektedir.

Anarşizmde eşitlik de özgürlük gibi toplumsal adaletin sağlanmasının ön şartı olarak kabul edilmektedir. Bu anlayışın en belirgin tasviri Pyotr Kropotkin'in *Etik* isimli kitabında verilir. Kropotkin (1921/2016, s. 293) yapıtında eşitliği adaletle eşitlerken, eşit olmayanın adil olamayacağını savunmaktadır. Özgürlük ve adalet ile eşitlik arasında kurulan bu ilişkinin yanı sıra anarşizmin eşitliğe bakış açısı, tüm bireylerin mutlak eşitliğini savunmaktan da yana değildir. Diğer ifadeyle bireysel farklılıkların eşitlenmesi anlamını taşımamaktadır. Buna karşın eşitlik, toplumdaki bireylere toplumsal örgütlenmenin eşit mesafede olmasını (Bakunin, 1866/2013) ifade eder ki bu anlamıyla imkân/koşulların eşitliğinin savunulduğu belirtilebilir. Böylelikle ekonomik ve sosyal eşitliğin tesis edilmesinin anarşizm içinde önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekmektedir. Bu eşitlik, herkesin aynı olması yani herkesin aynı mülkiyete, gelire ya da refaha eşit bir şekilde sahip olması değildir (Düz, 2007, ss. 27–29). Yani Marksist/sosyalist felsefede olduğu gibi sonuçların eşitlenmesi amacını taşımamaktadır. Öte yandan Stirner'in bireyciliği dikkate alındığında bireylerin yalnızca kendi istekleri ve arzularını gerçekleştirilmesiyle gelişimlerini tamamlayacağına yönelik inancı, anarşizmin eşitliğini sonuçların eşitlenmesinden uzaklaştırmaktadır. Dolayısıyla bireysel farklılıkların reddinin anarşizmin eşitlik anlayışında yer almadığı belirtilebilir.

4.3 Mülkiyet: Kullanım Hakkının Farklılaşması

Devlete karşı olmaları noktasında birleşen anarşist kuramcılar mülkiyete yaklaşımları bağlamında fikir ayrılığına düşmektedirler. Anarşizmin mülkiyete bakışı bireyci ve toplumcu anarşistler olmak üzere iki farklı anlayış üzerinden şekillenmektedir. Buna karşın, kapitalist mülkiyet sisteminin iki gelenek tarafından da kabul edilmediği ayrıca belirtilmelidir. Fakat mülkiyetin kullanım hakkı söz konusu olduğunda bu iki gelenek birbirinden ayrılmaktadır. Bireyin egemenliğini ve özgürlüğünü vurgulayan bireyci anarşistler, üretim araçları üzerindeki mülkiyetin işçiler tarafından da sahiplenilmesini savunmaktadırlar. Bununla birlikte, kolektivist ya da toplumcu anarşistlerde mülkiyet tüm biçimleriyle komünal olarak sahiplenilmelidir (Tok, 2012, ss. 168–169). Bireycilerin özel mülkiyete dayalı piyasa toplumu amacı, toplumcu anarşistlerde sosyalizmle benzer doğrultuda ortak mülkiyet ve ortak üretim-tüketim ilkelerinin eleştirisiyle karşılaşmaktadır.

Anarşizmde mülkiyetin bireyci ve toplumcu anlayış farklılığını özelde anarşizm kuramcılarında Pierre Joseph Proudhon ve Mihail Bakunin'in fikirlerinde tespit etmek mümkündür. İlk anarşist kuramcı olarak da kabul edilen Proudhon (1840/2017) siyaset felsefesindeki mülkiyet meselesine yönelttiği ve aynı zamanda en önemli eserinin de adı olan *Mülkiyet Nedir?* sorusunu "mülkiyet hırsızlıktır" şeklinde cevaplamaktadır. Proudhon'un (1840/2017, s. 164) düşüncesinde mülkiyet, sermaye birikimine dayalı kapitalist ekonomi sisteminde üretim araçlarının sahiplerinin işçilerin emeğini sömürmeye aracı olduğundan bir hırsızlık olarak algılanmaktadır. Ayrıca Proudhon, mülkiyeti insan yaşamındaki kötülüklerin çıkış noktası olarak da tanımlar. Fakat mülkiyetin tüm biçimlerine de karşı değildir. Toplumsal düzeni sağlayabilecek küçük ölçekli mülkiyet sahipliğini özellikle de toprak sahipliğini bu anlamda desteklemektedir. Buna karşın, Rus anarşist eylemci Bakunin, özel mülkiyetin tüm biçimlerine karşı çıkmakta ve ortak mülkiyeti savunmaktadır. Bakunin'e göre yalnızca toprak mülkiyetinde değil tüm sosyal zenginliklerin de kolektivizasyonu gerekmektedir (Carr, 1937/1997, s. 378). Mülkiyete dair Proudhon ve Bakunin'in takındığı tutum farklılığını, iki kuramcının insan doğasına dair fikirlerinin dışı vurumu olarak da okumak mümkündür. Bireycilerin iyi, ahlaklı ve toplumdaki önce gelen insanı, mülkiyeti sömürü aracı haline getirmeyeceğinden özel mülkiyete sahip olabilirken, Bakunin'in temsil ettiği toplumu bireye tercih eden ve insanın doğası gereği bir toplumsal varlık olduğu savonusundaki toplumcu gelenek, bireyin mülkiyet noktasındaki sahipliğini topluma devretmektedir.

Anarşizmin rasyonalist yönünün ağır bastığı William Godwin'in düşünceleri de özel mülkiyeti insan aklının yabancı saymaktadır. Godwin özel mülkiyeti tahayyül edilebilecek en kötü mülkiyet dağılımı olarak nitelendirirken, mülkiyet birikimini de insanlarda düşünme yetisini azalttığı gerekçesiyle reddetmektedir (Arvon, 1951/2007, ss. 35–36). Anarşizmde özellikle mülkiyetin kapitalist ekonomide olduğu gibi sosyal ve ekonomik eşitsizlik meydana getiren biçimi reddedilmektedir. Diğer ifadeyle kapitalizmin getirdiği mülkiyet anlayışına karşı çıkmaktadır. Bu görüş hem bireyci hem de toplumcu anarşistlerin desteğini almaktadır. Bu bakımdan anarşist felsefenin bir diğer eleştirisi nesnesi modern dönemin hâkim mülkiyet ilişkileri olarak öne çıkmaktadır.

Bununla birlikte, anarşizm içinde mülkiyete dair belirgin ayrışma, mülkiyetin kullanım hakkı söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Toplumcu anarşistler üretim araçlarının ortak mülkiyetini desteklerken, bireyciler daha küçük ölçekte işçilerin kendi üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmasını savunmaktadır. Öte yandan bireyci anlayışta sahip olunan mülkiyet değiş tokuş edilebilmekte ya da satılabilmektedir. Fakat toplumcu anarşistler, mülkiyetin kullanım hakkını bireyciler kadar geniş tutmamakta ve mülkiyetin satılabileceği fikrine karşı çıkmaktadırlar (Düz, 2007, ss. 78–83). Bireyci anarşistlerden Stirner (1844/2013, s. 318) her türlü özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını savunan komünist fikirlerin, bireyi topluma daha fazla bağımlı kıldığını ve egemenliğini zedelediğini ileri sürerek mülkiyetin toplumcu gelenek tarafından savunulan biçimini eleştirmektedir. Bireyin egemenliği ve özgürlüğünü mülkiyet üzerindeki egemenliğiyle ilişkilendiren bu anlayışın bir anlamda anarşizmdeki iç hesaplaşmayı yansıttığı da ifade edilebilmektedir. Bireyci anarşizmin içinden gelişen anarko-kapitalistler de tam anlamıyla devlet mülkiyetine karşıdırlar. Anarko-kapitalistlere göre mülkiyet yalnızca bireylerin ve özel teşebbüslerin elinde olmalıdır (Aktan, 2019, s. 244). Örneğin çağdaş dönemde anarko-kapitalizmin öncülerinden Murray Rothbard, mülkiyet anlamında kamusal ve özel ayrımı yapmayarak piyasadaki bütün mal ve hizmetlerin bireylerin kontrolünde olmasını savunmaktadır (Büyükbüğe Tarhan, 2018, s. 104).

4.4 İdeal Siyasal Düzen ve Egemenliğin Eşit Sahiplenişi

Anarşist geleneklerin eleştirisinin yöneldiği bir diğer tartışma ideal siyasal düzen ve egemenliğin sahiplenilme biçimleri üzerinde cereyan etmektedir. Genel manada anarşist düşünürler arasında devlet karşıtlığı üzerindeki görüş birliği, devletin ortadan kalkması sonrasındaki egemenlik ilişkilerinin nasıl olacağı noktasında söz konusu değildir. Mülkiyet ve özgürlük meselelerinde olduğu gibi siyasal sistem bağlamında da anarşizm, farklı fikirlerin savunulduğu bir gelenektir. Örneğin, anarko-komünistlerin genelinde ortaklaşa sahiplenilmiş üretim araçları ile işleyen ekonomi ve öz yönetimli komünlerin doğrudan katılımına imkân veren siyasal sistemi idealize edilirken, anarko-komünistlerin içindeki bir azınlık, doğrudan katılımı değil konsensüsü öne çıkarmaktadır (Kardeşler, 2014, s. 92). Fakat burada hemen belirtilmelidir ki; anarşizm, temsili yönetimlerin tüm biçimlerine karşıdır. Anarşizmde demokrasinin bir yönetim biçimi olarak kabul edilmesi değil halkın doğrudan kendisini yönetmesi anlayışı benimsenir ve anarşizmin ideal siyasal sistemi her şeyden önce yönetimsiz, hiyerarşisiz ve öz bir yönetimi ifade etmektedir (Zileli, 2012, s. 321).

Bu bağlamda, hiyerarşi ve merkezi iktidar ilişkilerine sahip olan tüm yönetim biçimleri, anarşizmin eleştirisinin odağındadır. Buna karşın ademimerkeziyetçilik daha da özde öz-yönetim anlayışı, anarşizmin siyasal sisteminin dayandığı temel ilkelerdendir. Anarşistlerin genelinde ideal siyasal sistem, nüfusu az komünlere benzer birimlerin oluşturduğu federatif yönetim biçimi olarak tasvir edilmektedir. Örneğin Proudhon'un merkeziyetçi ve hiyerarşik tüm siyasal örgütlenmelerin karşısında yer alan düşünceleri doğrultusunda öngördüğü ideal yönetim biçiminde birey-toplum-iktidar ilişkilerinin "Federasyon Sözleşmesi" adını verdiği bir siyasal mutabakatla düzenlenmesi gerekmektedir (1863/2014, ss. 63–71). Proudhon'un modeli, çoğu yönüyle öz yönetimi bir anlayış üzerine inşa edilmektedir. Fakat Proudhon'un sözleşmesi diğer sözleşmeciler, örneğin Rousseau gibi farklı iktidar biçimlerinin belirlenmesine aracılık etmemekte (Arvon, 1951/2007, s. 54) özgürlüklerin ve eşitliğin garanti altında olduğu vatandaşların karar alma süreçlerine doğrudan katıldığı ya da her bireyin kendini idare edebildiği yönetim biçimidir (Sarica, 1964, ss. 601–602).

Anarşist gelenekte, iktidarsız bir siyasal ve toplumsal düzen Bakunin'in de savunduğu ideal düzen olarak öne çıkmaktadır. Bakunin'in, mülkiyetin kolektifleştirildiği, iktidar/otorite/tahakkümün olmadığı ve özgür ve eşit bireylerin birlikler ve federasyonlar kurarak kendi kendini yönettiği bir ideal düzenin destekçisi olduğu görülmektedir (1882/2016, ss. 97–98). Bakunin'in tahayyül ettiği bu düzen; ekonomide gönüllü birliklerin kurulduğu, siyasal alanda ise tabandan yukarıya karar alma süreçlerinin işletildiği bir sisteme karşılık gelmektedir. Anarko-komünist kuramcı Kropotkin de anarşizmin ideal siyasal sistemine dair düşüncelerinde bireylerin gönüllü olarak oluşturduğu komünlerin kooperatifler üzerinden ekonomiye dâhil olduğu federasyon tipi örgütlenmeyi savunmaktadır (Aktaş, 2012, s. 42). Bununla birlikte, Kropotkin'in anarşist düzen tasvirinde federatif birliklerden ziyade hiyerarşik olmayan katılımı gönüllülük üzerine kurulu komünlerin siyasal, ekonomik ve sosyal hayattaki çıkarlarını uzlaştırarak korporasyon biçiminde örgütlendiği belirtilmelidir (Woodcock, 1962/1996, s. 207).

Egemenliğin kaynağı ve kullanımında Mihail Bakunin *Devlet ve Anarşi* adlı yapıtında anarşizmin yaklaşımını daha da uç noktalara taşımaktadır. Bu anlamda, Bakunin (1873/2006, ss. 28–30) egemenliğe bireylerin dışından gelen her türlü müdahaleye karşı çıkmasının ötesinde egemenlik hakkının herhangi bir şekilde devredilemeyeceğini diğer ifadeyle bireyin egemenliğinin bir başkası tarafından temsilinin mümkün olmadığını ifade etmektedir (Tok, 2012, s. 166). Egemenliğin temsil edilebileceğine dair modern dönem siyasi geleneklerini temelden eleştiren bu anlayış, bir diğer kuramcı Godwin tarafından da desteklenmektedir. Devletin ortadan kalkmasıyla birlikte anarşist toplum düzeninde egemenliğin olabileceğince

yerle indirilmesini özgür ve rasyonel bireyler tarafından kullanılmasını savunan Godwin (Uğur, 2010, s. 141), böylelikle egemenliğin temsil edilmesi anlayışına da karşı çıkmaktadır. Max Stirner da bireyci anarşizmin önde gelen kuramcılarında biri olarak herhangi bir siyasal düzende bireyin egemenliğinin mutlaklığını vurgulamaktadır. Egemen birey fikrine sıkı sıkıya bağlı olan Stirner, bireyin egemenliğini kısıtlayacak tüm toplumsal, siyasal ve ekonomik müdahaleleri, düzenlenmeleri ya da bunları içeren toplumsal düzeni reddetmektedir (Benlisoy, 2015, s. 369). Bireyci gelenekten olan anarko-kapitalistler de sınırlı devlet ya da yetkileri olabildiğince minimize edilmiş devlet merkezli bir siyasal yapının olağan olmadığına kanaat getirmişlerdir (Aktan, 2019, s. 244). İdeal düzende devlet değil piyasa ekonomisine dayanan özel mülkiyetin olduğu kendiliğinden işleyen bir öz yönetim biçimi savunulmaktadır. Merkeziyetçiliğe getirdikleri eleştiriyi birlikte anarko-kapitalistlerin temel olarak devletin olmadığı ideal toplum düzeninin kendiliğinden işleyeceğine yönelik güvenlerinin tam olduğu görülmektedir (Çuhadar, 2013, s. 109). Örneğin Molinari, toplumun kendi ihtiyaçlarını karşılamak için devlete ihtiyacı olmadığını ve bireylerarası gönüllü mübadele sistemine dayanan bir düzenle ihtiyaçların karşılanabileceğini savunmaktadır (Büyükbüğa, 2015, s. 34). Özetle klasik anarşist kuramcılar, egemenliğin olabildiğince parçalanıp birey tarafından eşit şekilde temsil edildiği ve özgür ve eşit bireylerin gönüllülük esasına göre kurduğu kurumlar, mekanizmalar ve birlikler üzerinden yürüyen ekonomik ve siyasal hayatı desteklediği kanaatine varılabilir.

5. Eleştirinin Eleştirisi Üzerine

Anarşizmin modern dönem siyaset felsefesi geleneklerine getirdiği eleştirilerin şüphesiz bir karşı eleştiriyi doğurduğu söylenebilir. Fakat anarşizmin eleştirilerine geçmeden önce, anarşizmin XIX. ve XX. yüzyılda karşı karşıya kaldığı sosyalizmin bir alt geleneği olarak tanımlanması nedeniyle ortaya çıkan bağımsız bir gelenek olamama sorununa değinmek gerekir. Gerçekten de Proudhon ve Bakunin gibi kuramcılarının kendilerini sosyalist olarak tanımlaması ve ilk dönem anarşist kuramcılardan Marksizm'e yakın figürlerin anarko-komünist bir sentez yaptığı dikkate alındığında bu sorun daha somutlaşmaktadır. Hatta Anarko-komünist Daniel Guerin'in (1970) *Anarşizm: Teoriden Pratiğe* adlı yapıtında anarşizmi, XX. yüzyılda hala sosyalizmin eş anlamlısı olarak nitelediği görülmektedir. Burada belirtilmelidir ki; kapitalizmin emek sömürsünü ve özel mülkiyeti dışlaması anarşizmi sosyalizme yakınlaştırsa da merkezi planlamayı ya da devlet sosyalizmini tamamen reddetmesi anarşizm ile sosyalizm arasına belirgin bir sınır çekmektedir.

Anarşizme ilk eleştiri politik başarısızlık argümanına dayanmaktadır. Buna göre bir siyasal ideoloji ya da felsefi gelenek olarak anarşizm diğer ideolojilere nazaran siyaset üzerinde belirleyici olamadığı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Heywood, 1998/2013, s. 209). Diğer ifadeyle, anarşizmin siyasal etki faktörünün düşüklüğü eleştirilmektedir. Buna karşın, anarşist kuramcılar günümüz siyasetinde yeniden inşa sürecinin başlatılmamasını, anarşizmin modern siyasete, partilere, seçmenlere genel anlamda siyasal eyleme baştan karşı olmasıyla açıklamakta (Benlisoy, 2015, s. 378), yani anarşizmin siyasal olarak başarılı ya da başarısız olduğu tartışmasını yapmak yerine siyasal olmadığını savunmaktadırlar.

Zira anarşizme ikinci eleştiri de özellikle devlete bakış açısı ve apolitik olduğu gerekçesiyle Marksistler tarafından yapılmaktadır. Marksistler, anarşizmi toplumsal değişimde devletin rolünü görmezden geldiği ve işçi sınıfının sömürsünü, sınıflar arasındaki çatışmayı ve dönüşüm için politik mücadeleyi benimsemeyerek yalnızca burjuva bireyciliğini savunduğu gerekçesiyle eleştirmektedir (Marx vd., 1973/1979, ss. 229–230). Hatta anarşizmin savunduğu bireyin özgürleşerek ideal toplumsal düzene ulaşmak için belirlediği yöntem de baştan hatalı bir yöntemdir (Stalin, 1907/2014, ss. 10–12). Buna göre, Marksist devletin devrim sonrasında

burjuvanın engellemesinde ve yeni toplumsal düzenin oluşturulmasında oynadığı rolünü görmezden gelen anarşizmin ideal toplum düzenine geçişi imkân dâhilinde değildir (Zileli, 2012, s. 315). Sosyalizm de anarşizmi eleştiren bir diğer gelenektir. Sosyalizmin özellikle ekonomide düzenleyici bir otoriteyi desteklemesi yani merkezden yönetim ve planlamaya verdiği önemin, anarşizmin otorite karşılığına karşı çıkmasına neden olduğu belirtilebilir. Sosyalist bir yönetimin sosyalist programın uygulanmasındaki rolünün, anarşizmin otoriteyi ortadan kaldıran anlayışıyla çatışması kaçınılmazdır (Marshall, 1992/2003, ss. 83–85). Zira anarşistler devletin derhal ortadan kaldırılmasını savunarak da Marksizm'in proletarya diktatörlüğünü gereksiz görmektedirler.

Anarşistler, devletsiz bir toplumun mümkün olmadığı yönündeki eleştirilere, genellikle insanlığın gelişiminin herhangi bir otoritenin olmadığı avcı-toplayıcı dönemine işaret ederek cevap verir ve bu açıklama anarşizm içindeki tarihsel determinizm vurgusunu öne çıkarmaktadır. Fakat liberal Robert Dahl'a (1989, ss. 43–46) göre insanlar anarşistlerin savunduğu gibi insanlığın ilk çağlardaki devletsiz bir topluma dönüştürme isteksizlerdir. Anarşizme liberal eleştiri de devletin ortadan kaldırılmasını savunan anarşist görüşü hedef almaktadır. Liberalizm, minimal de olsa devletin varlığını kabul etmesi açısından anarşizmin savunduğu devletin ortadan kaldırılması fikrini kargaşa ve düzensizlik olarak tanımlamakta ve anarşizmi, düzensizliğin ve kaosu kaynağı olarak tasvir etmektedir (Macit, 2010, s. 43). Öte yandan devletin ortadan kaldırılması yönündeki anarşist iddia, devletin ve hiyerarşinin ideal siyasal ve toplumsal düzende görece gerekliliği noktasında genellikle hemfikir olan liberal gelenek tarafından bir hayal olarak değerlendirilmektedir (Fiala, 2017; Peterson, 1987, s. 243). Ek olarak, anarşizmin özgürlüğe yaklaşımı da liberalizmde yasalarla güvence altına alınmış birey özgürlüğünü yok sayması nedeniyle bir diğer eleştiri noktası olarak öne çıkmakta ve bireylerin öz yönetime dayanan bir düzende yönetilemeyeceği iddiasından hareketle anarşizm, ideal siyasal sistem hususunda da hayalperest olmakla eleştirilmektedir. Anarşizme yönelen eleştirilerden biri de anarşizmin nihilist ve yıkıcı olduğunu savunan fikirlerden ileri gelmektedir. Buna göre, anarşizm var olan tüm düzeni, düzenliliği ve toplumsal değerleri yıkmayı amaçladığı gerekçesiyle reddedilmektedir (Fiala, 2017). Son olarak da devlete bağlılığı ile öne çıkan bir ideoloji olarak faşizmin, anarşizmi eleştirisine değinilebilir. Faşizm, anarşizmi temel olarak felsefi açıdan değil pratikte bir tehlike olarak görmektedir. Faşizmde, toplum ya da bireyin gelişmesini engelleyecek yegâne gelişme, devletin ortadan kaldırılmasıdır (Meltzer, 2011). Bu nedenle faşizm, devletin ortadan kalkabileceğine dair anarşist savunuya karşı çıkmaktadır.

6. Sonuç

Anarşist felsefe ve anarşizm, modern siyasetin kurguladığı düzene yönelik siyasal, ekonomik, ahlaki ve felsefi açıdan eleştirel söylem ve fikirleri ihtiva eden ve XIX. yüzyılda gelişen bir felsefi gelenek ve siyasi ideolojidir. Bu bakımdan anarşizm eleştireliliğiyle öne çıkmaktadır. Nitekim çağdaş olan modern siyaset felsefesi geleneklerinin devlet, özgürlük, eşitlik, mülkiyet ve siyasal sisteme dair yaklaşımlarına temelden ve radikal eleştiriler getiren anarşizm, siyaset felsefesi bağlamında yeni tartışmalar açmıştır. Devlet, diğer felsefi geleneklerin aksine anarşizmde hem kötü hem de gereksiz olarak nitelendirilmiş ve bireyin özgürlüğü ile eşitliğinin ve toplumsal adaletin önündeki en büyük engel olarak tanımlanmıştır. Yine özgürlük bireye tanınması gereken bir hak olarak, anarşizmde mutlak ve sınırsız olmasıyla diğer geleneklerden farklı biçimde tanımlanmıştır. Anarşizmde bireylerin eşitliği de özgürlüğün ön şartı kabul edilerek, dönemin doğuştan ya da sonuçta eşit olan birey kavramsallaştırmasına karşı çıkmış ve koşulların eşitlenmesi savunulmuştur. Mülkiyet açısından toplumcu anarşistler özel mülkiyeti

eleştirirken, bireyciler de mülkiyetin kullanım hakkı hususundan diğer geleneklerden ayrılmıştır. Son olarak da anarşizmin ideal siyasi sistemi, eşit ve özgür bireylerden oluşan öz yönetimci bir anlayışı ve devletsiz kendiliğinden işleyen bir düzeni tasvir ederek modern devletin tamamen karşısında konumlandırılmıştır.

Öte yandan anarşizmin getirdiği bu yorumlar dönemin felsefi geleneklerince de çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Bu anlamda, anarşizmin bir siyasi ideoloji olarak siyasetin gidişatına etki edememesi nedeniyle amacına ulaşmamış fikirler olduğu eleştirisi öne çıkmaktadır. Yine Marksist ve sosyalist gelenekler de anarşizmi toplumsal değişim ve gelişim için öngördüğü yöntem ve devletin gereksizliği hususundaki iddiaları gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Bu anlamda, sosyalizm ve Marksizm'in anarşizmi temelde devlet karşıtlığı tutumu gerekçesiyle eleştirdiği belirtilebilir. Liberal eleştiride de minimal devletin, kapitalist ekonomi ilişkilerinin ve özel mülkiyetin gerekliliğine karşın anarşizmin devlet karşıtlığı ve ortak mülkiyet anlayışı tenkil edilmiştir. Faşizm de anarşizmi eleştirirken devletin siyasal, ekonomik ve sosyal işlevlerini yok sayan fikirlerine odaklanmıştır.

Bir siyasi ideoloji olarak da anarşist kuramcılarının üç konuda hemfikir olduğu ifade edilebilir: Baskıcı ve otoriter olmayan bir toplum idealinin savunusu, mevcut düzen ve kurumların ortadan kaldırılması, ideal topluma ulaşma noktasında iyi ve rasyonel insan doğasının vurgulanması. Anarşizmin eleştirilerinin ise genel olarak anarşizmin devleti ortadan kaldırışına, mutlak eşitlik ve özgürlüğün sağlanabileceği yönündeki argümanlarına ve kendiliğinden işleyen bir düzenin mümkün olduğu savunusuna odaklandığı ifade edilebilir. Bu bağlamda, anarşizmin devletin ortadan kaldırılması fikrinin, klasik anarşist kuramcılarının kaldırmak istediği devlet ile günümüzdeki devletin farklılığını dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Örneğin yalnızca teknolojiye bağlı gelişimin bile insan hayatında devleti farklı bir konuma yerleştirdiği savunulabilir. Bu bakımdan anarşizmin ortaya çıktığı dönemdeki savunuları günümüze göre o dönem için tamamen hayal olarak değerlendirmemek gerekir. Hele de bireyin eşitliği ve özgürleşmesi, özel mülkiyet ya da komün yaşamı gibi konularda anarşist argümanların ayaklarının yere daha da sağlam bastığını tarihten birçok örnekle kanıtlamak mümkün iken.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayı hazırlama fikri, İnönü Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Programı'nda Doç. Dr. Işıl Arpacı'nın "Siyaset Felsefesi Dersi"nde ortaya çıkmıştır. Bu vesileyle kendisine teşekkür ederim.

FINANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Umut Turgut Yıldırım Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Aktan, C. C. (2019). Devlet felsefesi: eleştirel düşünceler. *HAK-IŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 8(22), 239–254.
- Aktaş, Ü. (2012). *Anarşizm*. Okur Kitaplığı.
- Arnhart, L. (2018). *Platon'dan Pinker'a siyasi düşünce tarihi*. (A. K. Bayram & M. E. Okutan, Çev.). Adres Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2016).
- Arvon, H. (2007). *Anarşizm*. (A. Kotil, Çev.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1951).
- Bakunin, M. (2006). *Devlet ve anarşi*. (M. Uyrukulak, Çev.). Agora Kitaplığı. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1873).

- Bakunin, M. (2013). *Devrimci el kitabı*. <http://anarsizm.org/devrimci-el-kitabi-1866-mihail-bakunin> (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1866).
- Bakunin, M. (2016). *Tanrı ve devlet*. (S. Ergün, Çev.). Öteki Yayınevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1882).
- Benlisoy, F. (2015). Anarşizm: Gönüllü düzene övgü. İçinde H. B. Örs (Der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla modern siyasi ideolojiler* (ss. 351–411). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bucci, J. (1971). Searching for the meaning of anarchism. *The Journal of Education (Ideas Neglected in Educational Philosophy)*, 154(2), 61–68.
- Büyükuğa, B. (2015). Anarko kapitaliz üzerine bir(inci) inceleme piyasa anarşizmi nedir? *Liberal Düşünce Dergisi*, 20(78), 23–43. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48157/609268>
- Büyükuğa Tarhan, B. (2018). Anarko kapitalizm üzerine ikinci inceleme: Piyasa anarşizminde güvenlik ve hukuk hizmetleri. *Liberal Düşünce Dergisi*, 23(89), 101–121. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/43471/530921>
- Cambridge Dictionary. (2022). *Anarchy*. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/anarchy>
- Carr, E. H. (1997). *Michael Bakunin*. (G. Zileli, Çev.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1937).
- Chomsky, N. (2013). *Anarşizm üzerine*. (T. Tosun, Çev.). Agora Kitaplığı. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2005).
- Clark, J. P. (1978). What is anarchism? *Nomos*, 19, 3–28.
- Collin, P. H. (2004). *Dictionary of politics and government*. Bloomsbury Publishing.
- Çuhadar, C. (2013). Anarşizm düşüncesindeki farklılıklar. *Dini Araştırmalar*, 16(43), 105–122. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4480/61751>
- Dahl, R. (1989). *Democracy and its critics*. Yale University Press.
- Duman, F. (2012). Devlet. İçinde H. Çetin (Ed.), *Siyaset bilimi* (ss. 75–114). Orion Kitabevi.
- Düz, O. (2007). *Anarşist felsefe-imbânsız istemek-*. Birey Yayıncılık.
- Fiala, A. (2017). Anarchism. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Stanford University. <https://plato.stanford.edu/entries/anarchism/#ObjRepl>
- Godwin, W. (2001). *Enquiry concerning political justice*. Batoche Books.
- Guerin, D. (1970). *Anarchism: From theory to practice*, (M. Klopper, Trans.). Monthly Review Press.
- Hamowy, R. (Ed.) (2008). *The encyclopedia of libertarianism*. SAGE Publications.
- Heywood, A. (2007). *Siyaset*. (B. B. Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, B. Seçilmişoğlu & A. Yayla, Çev.). Adres Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1997).
- Heywood, A. (2013). *Siyasal ideolojiler: Bir giriş*, (A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnanc, Ş. Akın & B. Kalkan, Çev.). Adres Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1998).
- Heywood, A. (2018). *Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları*, (F. Bakırcı, Çev.). BB101 Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2015).
- Kardeşler, K. (2014). *Anarşizm-Bakunin-*. Yason Yayınları.
- Kinna, R. (2005). *Anarchism: A beginner's guide*. Oneworld Publications.
- Kropotkin, P. (2001). *Karşılıklı Yardımlaşma*. (I. Ergüden & D. Güneri, Çev.). Kaos Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1902).
- Kropotkin, P. (2013). *Anarşist ahlak*. (I. Ergüden, Çev.). Kaos Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1889).
- Kropotkin, P. (2015). *Ekmeğin fethi*. (M. Beyhan, Çev.). Agora Kitaplığı. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1892).
- Kropotkin, P. (2016). *Etik*. (S. Altıparmak, Çev.). Öteki Yayınevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1921).
- Macit, M. H. (2010). *Max Stirner anarşist, egoist, nihilist*. Etik Yayınları.
- Marshall, P. (2003). *Anarşizmin tarihi imbânsız istemek-*. (Y. Alogan, Çev.). İmge Kitabevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1992).
- Marx, C., Engels, F., & Lenin, V. I. (1979). *Anarşizm ve anarko-sendikalizm*. (S. Belli, Çev.). Sol Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1973).
- Meltzer, A. (2011). *Anarchism: Arguments for and against*. The Anarchist Library. <https://theanarchistlibrary.org/library/albert-meltzer-anarchism-arguments-for-and-against#toc39>
- Nicholson, P. (2001). Aristoteles: İdealler ve gerçekler (H. Özdemir, Çev.). İçinde B. Redhead (Der.), *Siyasal Düşüncenin Temelleri* (ss. 31–51). Alfa Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1984).
- Peterson, S. A. (1987). Moral development and critics of anarchism. *The Journal of Libertarian Studies*, 8(2), 237–245.
- Proudhon, P. J. (2014). *Federasyon ilkesi*. (M. Özasan, Çev.). Öteki Yayınevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1863).
- Proudhon, P. J. (2017). *Mülkiyet nedir?* (D. Çetinkasap, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1840).
- Sarıca, M. (1964). Pierre-Joseph Proudhon. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 30(3-4), 591–608.
- Soydan, B. (2014). *Türkiye’de anarşizm: Yüzyıllık gecikme*. İletişim Yayınları.
- Stalin, J. V. (2014). *Anarşizm mi sosyalizm mi?*. (A. Firat, Çev.). Evrensel Basım Yayım. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1907).
- Stirner, M. (2013). *Biricik ve mülkiyeti*. (S. Türkis Noyan, Çev.). Kaos Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1844).
- Şenel, A. (2014). *Siyasal düşünceler tarihi*. Bilim ve Sanat Yayınları.

- Taylan, Ö. (2021). *Anarşizm*. Astana Yayınları.
- Thoreau, H. D. (2013). *Sivil itaatsizlik*. (M. Ölçüm, Çev.). Kafekültür Yayıncılık. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1849).
- Tok, N. (2012). Siyasal ideolojiler. İçinde H. Çetin (Ed.), *Siyaset Bilimi* (ss. 117–186). Orion Kitabevi.
- Tok, N. & Koçal, A. V. (2013). Anarşizm. İçinde Ö. Çaha & B. Şahin (Der.), *Dünyada ve Türkiye'de siyasal ideolojiler* (ss. 395–445). Orion Kitabevi.
- Uğur, G. (2010). Dünden bugüne anarşizm ve anarşizmin çözmesi gereken sorunlar. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), 133–158. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuibfd/issue/28323/300979>
- Woodcock, G. (1996). *Anarşizm bir düşünce ve hareketin tarihi*. (A. Türker, Çev.). Kaos Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1962)
- Zileli, G. (2012). Anarşizm. İçinde G. Atılğan & E. A. Aytekin (Ed.), *Siyaset bilimi: Kavramlar, ideolojiler, disiplinler arası ilişkiler* (ss. 317–329). Yordam Kitap.

Extended Abstract

Anarchism defines the philosophical tradition and political ideology that rejects all forms of authority/domination, especially state, and the modern capitalist system, aims to establish a self-functioning social order without these modern political and economic institutions. Although anarchist ideas' origins date back to ancient times, as an ideology and philosophical tradition it is a 19th-century phenomenon. As a consequence, the rise of anarchism brought to light two fundamental concerns in modern political philosophy: an explanation of anarchist critics of the existing traditions' claims, as well as arguments over the criticism of this anarchist critique. On the other hand, during the late nineteenth and early twentieth-century anarchist rejection of traditional political philosophies and their arguments led to the rise of new discussions. Although many studies have been conducted so far on examining anarchism from various perspectives in the international literature through these discussions in political philosophy (Arvon, 1951/2007; Chomsky, 2005/2013; Clark, 1978; Guerin, 1970; Marshall, 1992/2003, Woodcock, 1962/1996) studies on anarchism in Turkish academy have remained limited (Aktaş, 2012; Soydan, 2014; Taylan, 2021).

Therefore, the current article discusses the criticisms of anarchism as well as the critical perspectives and ideas that anarchism brings to modern political philosophy discussions through classical anarchist's views. For this purpose, the intellectual origins and development of anarchism are evaluated at first in the article, then anarchist approaches towards the state, freedom, equality, property, and political system, which are the main discussions in modern political philosophy, are tried to be explained concerning the views of classical anarchist theorists. The following section discusses the criticisms directed at anarchism by other modern philosophies in this context. Because the article using qualitative research methods for reaching secondary sources in literature is a historical and descriptive study on the issue.

Indeed, the tension between anarchists and other philosophers led to new disputes over the main issues in modern political philosophy. First of all, anarchism has a critical stance towards existing philosophies such as liberalism and Marxism supporting the idea that governments or states are necessary to protect human rights and fulfill human needs. Even though anarchism has various manifestations, the objective of eliminating the state and rejecting all forms of authority and hierarchy is widely embraced (Bakunin, 1873/2006; Guerin, 1970; Kropotkin, 1892/2015; Marshall, 1992/2003; Stirner, 1844/2013). Contrary to other philosophical traditions, the state has been characterized as both evil and unnecessary in anarchism and has been identified as the greatest obstacle to individual freedom, equality, and social justice. Likewise, anarchism defines freedom as a right that must be guaranteed to each individual, and it differs from other traditions in that it is absolute and unrestricted. In addition to this, classical anarchists acknowledged individual absolute equality as a precondition for freedom and criticized the equality favored by other modern traditions. Other anarchist critics of modern traditions are about property. Anarchists acknowledged individual absolute equality as a precondition for freedom and criticized the equality favored by other modern traditions. According to collectivist anarchists, a liberal understanding of private property is nothing more than individuals exploiting one by another. Contrary to collectivists, individualists are keen to protect the right to use private property. However, both of them have argued against the modern philosophers' definition of property. Lastly, anarchism offered an alternative to the modern state by expressing a stateless self-functioning order. As a final point, the article in which the main controversies of political philosophy including the state, equality, freedom, property, and political system/sovereignty were reinterpreted by the views of anarchist and its opposites mainly argue that: There is no anarchist consensus on the phenomenon except the idea that the state is illegitimate and redundant; and the critique of anarchism relatively has underlined the impossibility of anarchist claims on the collapsing the modern state and capitalism and building an equal and just society.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1053960>

Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisindeki İnegöllü Memurlar

Mustafa Polat*

Öz

Sicill-i Ahvâl Defterleri, 1879 yılından itibaren Osmanlı memurlarının sicil işlemlerini yürüten Sicill-i Ahvâl Komisyonunun tuttuğu, memurların biyografilerinin kaydedildiği personel dosyalarıdır. Bu çalışma adı geçen kaynak esas alınarak hazırlanmıştır. Tespit edilebilen on bir İnegöllü memurun hayatı ve mesleki kariyeri ele alınmıştır. Böylece memurların baba adları, babalarının mesleği, aileleri, doğum tarihleri, okuduğu okullar, bildikleri diller ve bu dilleri ne seviyede bildikleri, stajyer mi kadrolu olarak mı işe başladıkları, memuriyete başlama yaşları, görevleri, maaşları, zimmet durumları tespit edilmiştir. Makalenin son kısmında her memurun biyografisine yer verilmiştir. Memurlar dinî ve etnik olarak incelendiğinde biri hariç tamamının Müslüman ve Türk olduğu, lise eğitimi alanların yabancı dil konusunda kendilerini geliştirdikleri görülmüştür. Çoğunun sıbyan ve iptidai mektepte okuduğu az bir kısmının rüştiye mektebine devam ettiği, asıl mesleklerine adım atmadan önce memurların ücretsiz stajyerlik dönemi geçirdikleri anlaşılmıştır. Vazifesini hakkıyla yerine getiren memurların ödüllendirildiği, buna karşın kusurları görülenlerin rütbe ve maaşının düşürüldüğü tespit edilen diğer hususlardır. Kayıtlar sayesinde Osmanlı taşra teşkilatını anlamamızı sağlayacak sosyo-kültürel ve ekonomik veriler ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnegöl, sicill-i ahvâl defterleri, tercüme-i hâl (biyografi), memur, bürokrasi

Cite this article: Polat, M. (2022). Sicill-i ahvâl defterlerine göre Osmanlı bürokrasisindeki İnegöllü memurlar. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 611–625. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1053960>

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Balıkesir, Türkiye.
E-posta: mustafa.polat@balikesir.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1818-0252>

Article Information

Received 05 Jan 2022; Revised 26 July 2022; Accepted 09 August 2022; Available online 30 December 2022

Officials From İnegöl in the Ottoman Bureaucracy According to the Sicill-i Ahvâl Registers

Abstract

Sicill-i Ahvâl Registers are the personnel files in which the biographies of civil servants are recorded and are kept by the Sicill-i Ahvâl Commission, which has been performing the registry procedures of Ottoman civil servants since 1879. This study was prepared based on the cited source. The lives and professional careers of 11 identifiable civil servants from İnegöl are discussed. Thus, the names of the civil servants, their fathers' occupations, family names, dates of birth, the schools they attended, the languages they know, and the level of their knowledge of these languages, whether they started working as trainees or permanent staff, and their ages, duties, salaries, and embezzlement status were determined. The last part of the article includes the biography of each officer. When the civil servants were examined in terms of religion and ethnicity, it was observed that all but one were Muslim and Turkish, and those who received high school education improved themselves in a foreign language. A few of them, most of whom were educated in primary schools, continued to secondary school, and the civil servants had an unpaid internship period before they ventured into their main professions. Other issues that have been determined are that the officers who fulfill their duties duly are rewarded, while the rank and salary of those whose faults are found are reduced. Thanks to the records, sociocultural and economic data that will enable us to understand the Ottoman provincial organization have been revealed.

Keywords: İnegöl, sicill-i ahvâl registers, biography (tercüme-i hâl), official, bureaucracy.

1. Giriş

Osmanlı dönemi biyografi yazımında başvurulan en önemli arşiv kaynaklardan biri Sicill-i Ahvâl defterleridir. Genel bir tanımla Osmanlı bürokratik yapısında görev alan memurların görevleri esnasındaki durumları, ahlaki özellikleri ve davranışlarının kaydedildiği belgelere sicill-i ahvâl defterleri denmektedir. Düzenlenen bu sicil kayıtlarıyla II. Abdülhamid Dönemi'nde devlet teşkilâtında hizmet eden memurların görevleri süresince kariyer gelişim aşamalarının izlenmesi amaçlanmıştır. Kayıt işlemlerini önceleri Dâhiliye Nezaret'i'ne bağlı olan Sicill-i Ahvâl Komisyonu gerçekleştiriyorken komisyonun kaldırılmasıyla yeni oluşturulan Me'mûrîn-i Mülkiye Komisyonu yürütmeye başlamıştır. Komisyon, teşkil edildiği 1879 yılından 1909 yılına gelinceye kadar, adliye ve mülkiyeye mensup 92 bin memurun sicilini tutmuştur. Kayıt defterlerinin sayısı 201'e ulaşmıştır (Çetin, 2005, ss. 89–92; Genç vd., 2000, ss. 240–241; Sarıyıldız, 2009, ss. 134–136).

Osmanlı Devleti'nde memurların yetiştirilmesi ve istihdamında Tanzimat Dönemi öncesi ve sonrası olmak üzere iki farklı tarz görülür. Tanzimat'tan önce her resmî daire ihtiyaç duyduğu insan kaynağını usta-çırak sistemi içerisinde kendisi yetiştirirdi. Kalem denilen resmî dairelere genellikle memur çocukları şakirt yani stajyer memur olarak girerlerdi. Burada defter tutma, memurluk adabı ve resmî yazı kurallarını öğrenen şakirtler memurluğa terfi ederdi (Saydam, 2002, ss. 668–677). Devlette yeni kurumların oluşturulmasıyla birlikte bürokraside çeşitlilik artmış ve neticede vasıflı memurlara ihtiyaç duyulmuştur. Ancak eski sistemde memurun öğrendiklerinin kendi dairesinde gördükleriyle sınırlı olması ihtiyaç duyulan nitelikli elemanın yetiştirilmesinde yeni arayışlara girilmesine sebep olmuştur. Memur yetiştirmek için 1838'de Mekteb-i Maarif-i Adliye ardından Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye ve rüşdiyeler açılmıştır (Ergin, 1977, ss. 394–400). Artık memur istihdamında bu okullardan mezuniyet tercih sebebi sayılmıştır. Mezunların memuriyetlere atanmasında sınav yapılması usulü getirilerek haksız uygulamaların önüne geçilmesi amaçlanmış ve böylelikle hak edenlerin atanmasına dikkat edilmiştir (Akyıldız, 1993, ss. 52–64).

Tanzimat döneminde bürokrasinin gelişmesiyle birlikte devlet kadrolarında görev yapan memur sayısında büyük artış gözlenmiştir. Buna paralel olarak memurların seçimi ve tayini için komisyonlar kurulmuştur. Aynı zamanda II. Abdülhamid döneminden itibaren bürokratik ihtiyaçlara cevap vermek için personelin sicil kayıtları tutulmaya başlanmıştır. Bu maksatla memurlar için tercüme-i hâl varakaları basılmıştır. Evrakta her memurun adı ve lakabı, doğum yeri ve tarihi, babasının adı, babası memur ise rütbesi, bilinen bir kişi ise hangi aileye mensup olduğu, tahsil durumu, göreve başlama tarihi, liyakat ve ehliyet dereceleri, azil, tayin ve varsa yargılanmalar ile gayrimüslim tebaadan ise milliyeti yazılırdı (Balci, 2013, ss. 25–27; Genç vd., 2000, s. 241; Kütükoğlu, 1988, ss. 142–143).

Araştırmamıza kaynaklık teşkil eden kayıtlar Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (BOA. DH. SAİD. d) kataloglarındadır. Bu kataloglara dayalı olarak birçok akademik çalışma yapılmıştır (Akdoğan, 2020; Akgün, 2017; Al-Haiti, 2019; Atam, 2011; Balci, 2013; Balci & Küçük, 2015; Değirmenci, 2021; Kılıç, 2012; Mert, 2000; Mert, 2001; Özger, 2015; Özlü & Demir, 2017; Soyluer, 2006; Sunay, 2007). Çalışma kapsamında kayıtlarda tespit edebildiğimiz on bir İnegöllü memur doğum tarihleri ve aile durumları; eğitim durumları ve bildikleri diller; görev durumları ve görev yerleri; maaş durumları ile ödül, terfi ve ceza durumları başlıkları altında incelenmiştir. Sicilleri değerlendirilen memurlar Hafız Mehmed Efendi oğlu Halil Hilmi Efendi, Hacı Hafızzâde Mehmed Efendi oğlu Süleyman Vehbi Efendi, Halil Ağa oğlu Hafız Mehmed Nuri Efendi, Kadızâde Süleyman Sırrı Efendi oğlu Mehmed Faik Efendi, İsmail Ağa oğlu Hafız Ali Efendi, Ömer Kvasoğlu Mehmed Efendi oğlu Ömer Efendi, Abdil Efendi oğlu Ali Reşid Efendi, Mehmed Efendi oğlu Mustafa Nuri Efendi, Ömer Efendi oğlu Mehmed Rifat Efendi, Süleyman Ağa oğlu Ali Rıza Efendi ve Agob Efendi oğlu Karabet Efendi'dir.

2. Memurların Doğum Tarihleri ve Aile Durumları

Halil Hilmi, Hafız Ali, Ömer, Mehmed Rifat ve Karabet Efendilerin baba meslekleri belirtilmemiştir. Süleyman Vehbi Efendi "Hafızzâde", Mehmed Faik Efendi "Kadızâde" ve Ömer Efendi "Kvasoğlu", Ali Reşid Efendi "Göbelzâde" ailesine mensuptur. Memurların çoğunluğunun sülale adları Tablo 1'de görüldüğü üzere belirtilmemiştir.

Tablo 1

Memurun Doğum Yeri, Adı, Baba Adı ve Babasının Mesleği

Doğum Yeri	Doğum Yılı	Memurun Adı	Baba Adı	Baba Mesleği
İnegöl	1877	Halil Hilmi Efendi	Hafız Mehmed Efendi	Belirsiz
İnegöl	22 Mart 1860	Süleyman Vehbi Efendi	Hacı Hafızzâde Mehmed Efendi	Bakkal
İnegöl	Temmuz 1849	Hafız Mehmed Nuri Efendi	Halil Ağa	Debbağ
İnegöl	1876	Mehmed Faik Efendi	Kadızâde Süleyman Sırrı Efendi	Naip
İnegöl	26 Haziran 1854	Hafız Ali Efendi	İsmail Ağa	Belirsiz
İnegöl	1878	Ömer Efendi	Ömer Kvasoğlu Mehmed Efendi	Belirsiz
İnegöl	26 Mart 1886	Ali Reşid Efendi	Abdil Efendi	Reji İdaresi Ziraat Memuru
İnegöl	10 Temmuz 1865	Mustafa Nuri Efendi	Mehmed Efendi	Orman Kâtibi
İnegöl	1879	Mehmed Rifat Efendi	Ömer Efendi	Belirsiz
İnegöl	22 Şubat 1865	Ali Rıza Efendi	Süleyman Ağa	Hancı
İnegöl	1864	Karabet Efendi	Agob Efendi	Belirsiz

3. Memurların Eğitim Durumları ve Bildikleri Diller

Tablo 2’de görüldüğü gibi Halil Hilmi, Süleyman Vehbi, Hafız Mehmed Nuri, Mustafa Nuri, Mehmed Rifat, Ali Rıza ve Karabet Efendilerin yabancı dil bilmediği yalnızca Türkçe konuşup ya da okuyup yazabildikleri kaydedilmiştir. Mehmed Faik Efendi ve Ömer Efendi’nin bildiği diller hakkında bilgi verilmemiştir. Bu durumda 11 memurun 9’unun (% 82) yabancı dil bilmediği anlaşılır. Hafız Ali Efendi’nin Arapça, Ali Reşid Efendi’nin Fransızca eğitimi gördüğü kayıtlıdır. Sicillerden lise eğitimi alan kişilerin Fransızcaya vakıf oldukları anlaşılmaktadır.

Alınan eğitime bakıldığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Rüştîye mektebinden önce bir kısım memurlar sıbyan mektebinde eğitim görürken bir kısmı da iptidai mektebe gitmiştir. Halil Hilmi, Mustafa Nuri ve Ali Rıza Efendiler sıbyan mektebinde; Ömer Efendi iptidaide eğitim görmüştür. Mehmed Faik Efendi’nin ise ilkökul eğitimi hakkında bilgi verilmemiştir. Mehmed Rifat Efendi rüştîye ile birlikte medresede okumuştur. Hafız Mehmed Nuri Efendi ile Süleyman Vehbi Efendi sıbyan mektebinden sonra özel hocalardan ders alırken Hafız Ali Efendi eğitimine medresede devam etmiştir.

Ziraat memuru Abdil Efendi’nin oğlu Ali Reşid İnegöl’de iptidaiye ve rüştîye mekteplerindeki tahsilinin ardından lise eğitiminin ilk yılını Beyrut’ta ve devamını İstanbul’da Dersaâdet Mekteb-i Tıbbî-i Mülkiye’de almıştır. Bursa Harir Darü’t-taliminde okuyan tek kişi, tespit edilen tek gayrimüslim Agop oğlu Karabet Efendi’dir. Karabet ilkökulu da Protestan mektebinde okumuştur.

Tablo 2

Memurun Eğitim Gördüğü Okullar ve Bildiği Diller

Memurun Adı	Eğitim Gördüğü Okullar	Bildiği Diller
Halil Hilmi Efendi	İnegöl Sıbyan Mektebi ve Rüştîye Mektebi	Türkçe konuşabilir ve yazabilir.
Süleyman Vehbi Efendi	Sıbyan mektebi ve özel hocalar	Türkçe okuyup yazabilmektedir.
Hafız Mehmed Nuri Efendi	Sıbyan mektebi ve özel hocalar	Türkçe okuyup yazabilmektedir.
Mehmed Faik Efendi	İnegöl Rüştîye Mektebi	Bilgi verilmemiştir.
Hafız Ali Efendi	Sıbyan mektebi ve medrese	Türkçeyi okuyup yazabilmekte ve Arapçayı anlayabilmektedir.
Ömer Efendi	İnegöl İptidâiye ve Rüştîye mektepleri	Bilgi verilmemiştir.
Ali Reşid Efendi	İnegöl İptidâiye ve Rüştîye mektepleri. (Lise eğitiminin ilk yılını Beyrut’ta ve sonraki yıllarını İstanbul’da almıştır.) Dersaâdet Mekteb-i Tıbbî-i Mülkiye’de eczacılık eğitimi	Fransızca ve Türkçe konuşup yazabilmektedir.
Mustafa Nuri Efendi	İnegöl Sıbyan ve Rüştîye mektepleri	Türkçe okuyup yazabilmektedir.
Mehmed Rifat Efendi	Pederi Ömer Efendi’den ders, İnegöl Rüştîye Mektebi ve İshakpaşa Medresesi, İstanbul Polis Mektebi	Türkçe konuşabilir ve yazabilir.
Ali Rıza Efendi	İnegöl Sıbyan ve Rüştîye mektepleri	Türkçe okuyup yazabilmektedir.
Karabet Efendi	İnegöl Protestan Mektebi ve Bursa Harir Darü’t-Talimi	Türkçe okuyup yazabilmektedir.

4. Memurların Görev Durumları ve Görev Yerleri

Birçok memur "mülâzemet" denilen, ücret alınmayan bir stajyerlik dönemi geçirir ve mesleği öğrenirdi. Memurların üçü tahrirat kaleminde, diğerleri de vergi dairesi ve orman idaresinde stajyerlik yapmışlardır.

Memurların mülâzemetle işe başlama yaşları 14 ila 30 arasında değişmektedir. En erken yaşta, 14'ünde, Halil Hilmi Efendi ve Mehmed Faik Efendi işe başlarken en geç olarak 30 yaşında Hafız Ali Efendi başlamıştır. Memurların 2'si 14, 1'i 16, 1'i 17 ve 1'i de 30 yaşında stajyer olmuştur. Buna göre 5 memurun 4'ü 14-17 yaş arasındadır. Memurlardan 6'sının ilk memuriyet bilgisi kayıtlarda yer almamıştır (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3

Memurun Doğum Yılı, Stajyerlik Tarihi ve Görevi

Memurun Adı	Doğum Yılı	Mülâzemet (Stajyerlik) Tarihi ve Adayın Yaşı	Mülâzemet görevi
Halil Hilmi Efendi	1877	13 Mart 1891, 14 yaşında	İnegöl Kazası Tahrirat Kalemi
Süleyman Vehbi Efendi	22 Mart 1860	Yok	Yok
Hafız Mehmed Nuri Efendi	Temmuz 1849	Yok	Yok
Mehmed Faik Efendi	1876	14 Ağustos 1890, 14 yaşında	İnegöl Kazası Tahrirat Kalemi
Hafız Ali Efendi	26 Haziran 1854	Mayıs 1883, 30 yaşında	İnegöl Kazası Vergi Dairesi
Ömer Efendi	1878	Yok	Yok
Ali Reşid Efendi	26 Mart 1886	Yok	Yok
Mustafa Nuri Efendi	10 Temmuz 1865	4 Aralık 1880, 16 yaşında	İnegöl Kazası Orman İdaresi
Mehmed Rifat Efendi	1879	Yok	Yok
Ali Rıza Efendi	22 Şubat 1865	5 Mart 1881, 17 yaşında	İnegöl Tahrirat Kalemi
Karabet Efendi	1864	Yok	Yok

Maaşlı olarak memuriyete başlayanlar içinde 16-20 yaş arasında 4, 21-30 arasında 6 ve 30 üstünde bir kişi bulunmaktadır. Göreve başlama yaşı 16-25 yaş arasında (% 64) yoğunlaşmaktadır. Maaş alan en genç memur 16 yaşındaki Ali Rıza Efendi, en yaşlısı ise 37 yaşındaki Hafız Ali Efendi'dir. Ali Rıza Efendi 14 Mayıs 1881 tarihinde tahrirat kalemi yardımcılığına ve Hafız Ali Efendi nüfus kâtipliğine ilk görev olarak tayin edilmişlerdir.

Memurlardan 8'inin ilk görev yeri İnegöl'dür. 1'i ise İnegöl'de hiç bulunmamıştır. Bunlardan Mehmed Rifat Efendi İnegöl'de okumuş, tahsil hayatının ardından İstanbul ve Hüdavendigar vilayetinde polis neferliği görevinde bulunmuştur. Memurlardan 8'i İnegöl dışına hiç çıkmamıştır.

İlk memuriyet olarak Halil Hilmi Efendi ağnam merkez kâtipliği, Süleyman Vehbi Efendi Tütün Reji İdaresi, Hafız Mehmed Nuri Efendi belediye kâtipliği ve sandık eminliği, Mehmed Faik Efendi Ziraat Bankası sandığı süvari tahsildarlığı, Ömer Efendi Duyûn-ı Umûmiye İdaresi

koza müzayede kâtipliği, Ali Reşid Efendi belediye eczacılığı, Mustafa Nuri Efendi orman ondalık memuriyeti, Karabet Efendi piyade tahsildarlığı görevlerine tayin edilmişlerdir (Bkz. Tablo 4).

Tablo 4

Memurun Göreve Başlama Tarihi, İlk Görevi ve Görev Yaptığı Yerler

Memurun Adı	Maaşlı Göreve Başlama Tarihi ve Yaşı	İlk Görevi	Görev Yaptığı Yerler
Halil Hilmi Efendi	13 Mart 1897, (20)	İnegöl ağnam merkez kâtipliği	İnegöl
Süleyman Vehbi Efendi	21 Mart 1887, (28)	İnegöl Kazası Tütün Reji İdaresi	İnegöl
Hafız Mehmed Nuri Efendi	14 Nisan 1872, (24)	İnegöl Kazası belediye kâtipliği ve Sandık Eminliği	İnegöl
Mehmed Faik Efendi	3 Ocak 1899, (23)	Ziraat Bankası Sandığı Süvari tahsildarı	İnegöl
Hafız Ali Efendi	18 Nisan 1891, (37)	Ertuğrul Sancağı merkez Nüfus Kâtibi	İnegöl ve Ertuğrul Sancağı
Ömer Efendi	1896, (18)	İnegöl Duyûn-ı Umûmiye İdaresi koza müzayede kâtipliği	İnegöl
Ali Reşid Efendi	12 Ekim 1908, (18)	İnegöl Belediyesi eczacısı	İnegöl
Mustafa Nuri Efendi	13 Mayıs 1889, (24)	İnegöl Kazası orman ondalık memuriyeti	İnegöl
Mehmed Rifat Efendi	16 Haziran 1909, (30)	Polis neferliği	İstanbul ve Hüdavendigâr Vilayeti
Ali Rıza Efendi	14 Mayıs 1881, (16)	İnegöl Tahrirat kalemi yardımcılığı	İnegöl ve Pazarköy
Karabet Efendi	14 Eylül 1902, (28)	İnegöl Kazası piyade tahsildarlığı	İnegöl

5. Memurların Maaş Durumları

Görevin liyakat ve tecrübe gerektirmesi doğal olarak maaşın da yüksek olması sonucunu doğurmuştur. Günümüzde olduğu gibi farklı mesleklere farklı ücretler takdir edilmiştir. Maaşların memuriyetin mahiyetine göre artıp azaldığı anlaşılmaktadır. Ali Rıza Efendi, 1881'de 112 kuruş maaşla tahrirat kalemi yardımcılığına, 1887'de 200 kuruşla İnegöl Belediyesi sandık eminliğine tayin edilmiştir. 1888'de kaza tahrirat kâtipliğinde maaşı 360 kuruşken 1896'da, tahrir kalemi kontrol memurluğunda 600 kuruşa yükseltilmiştir (BOA, DH. SAİD. 6/76).

Süleyman Vehbi Efendi'nin maaşının hiç yükselmediği anlaşılmaktadır. 1887 yılında 300 kuruş maaşla İnegöl Tütün Reji İdaresi'nde satış memuriyeti ile sandık eminliğine tayin edilmiş ve görevi 1889'da bitmiştir. 1891'de aynı maaşla İnegöl sandık eminliğine tayin olunmuş, görev bitiminde, 1895 tarihinde, sandık eminliğine aynı maaşla tekrar atanmıştır. Sandık eminliği görevinin 1880'lerde 300 kuruş civarında seyrettiği anlaşılmaktadır (BOA, DH. SAİD. 40/102). Hafız Mehmed Nuri Efendi, 1872 yılında 150 kuruş maaşla İnegöl belediye kâtipliği ve sandık eminliği, 1880'de 500 kuruş maaşla İnegöl süvari tahsildarlığı, 1885-1887 yılları arasında 300 kuruş maaşla kaza sandık eminliği ve 1889'da aynı miktar aylıkla tekrar İnegöl sandık eminliği görevlerine tayin edilmiştir (BOA, DH. SAİD. 40/68).

İyi bir memurluk hayatı geçiren, herhangi bir soruşturmaya uğramayan memurun görevinin yükseldiğini ve buna bağlı olarak da maaşının sürekli arttığını söylemek mümkündür. Memuriyette hızlı yükselişlere ve dramatik düşüşlere de rastlanmaktadır.

6. Memurların Ödül, Terfi ve Ceza Durumları

Memuriyet esnasında gayret, çalışma ve başarıya bağlı olarak verilen ödüller, terfiler; işlenen kabahatler dolayısıyla da yapılan soruşturma, yargılama ve neticesinde alınan cezalar değinilmesi gereken önemli bir konudur (Eralp, 2002, s. 683; Artuk, 2003, s. 301). Vazifede gösterilen güzel hizmet ve doğruluk sebebiyle memurlar terfi ederek çeşitli rütbeler alırken; tarafgir tutum, yönetimdeki zafiyet rütbe tenziline ve maaş kesintisine yol açmaktadır. Özgeçmişlerinde terfi ettikleri ve çeşitli rütbe ya da nişan aldıkları belirtilen şahsa rastlanmamıştır. Hafız Mehmed Nuri Efendi'nin ismi ise bir soruşturmada gündeme gelmiştir.

Hafız Mehmed Nuri Efendi, 150 kuruş maaşla 14 Nisan 1872 tarihinde, İnegöl Belediye kâtipliği ve sandık eminiğine tayin edilmiştir. 1880'de İnegöl süvari tahsildarlığı, 1885 tarihinde kaza sandık eminiği görevlerini yerine getirmiştir. 1887'de görev süresi dolmuş, 12 Temmuz 1889 tarihinde tekrar İnegöl sandık eminiğine getirilmiş, görevi iki yıl sürmüştür. 24 Eylül 1893 tarihinde 300 kuruş maaşla sandık emanetinde tekrar tayin olunmuş ancak 4 Ağustos 1895'te istifa etmiştir. Son görevi sırasında livaya gönderilen paranın üç bin küsur kuruşunun noksan çıkmasıyla sebebiyle bir incelemenin sürdüğü Hüdavendigâr vilayetinin 30 Ocak ve 25 Temmuz 1896 tarihli yazılarından anlaşılmaktadır.

7. Memurların Biyografileri¹

7.1 Ali Reşid Efendi

Babası İnegöl Reji İdaresi ziraat memuru Abdil Efendi'dir. Göbelzâde namıyla tanınmaktadır. 26 Mart 1886 tarihinde İnegöl'de doğmuş, ilkokul ve ortaokulu İnegöl'de okumuştur. Lise eğitiminin ilk yılını Beyrut'ta aldıktan sonra eğitimine İstanbul'da devam etmiştir. Dersaadet Mekteb-i Tıbbî-i Mülkiye'de eczacılık eğitimi tahsil etmiş ve başarılı olarak 8 Ocak 1908 tarihinde 1047 numara ile eczacı diploması almıştır. Biyografisinde Fransızca ve Türkçe konuşup yazabildiği kaydedilmiştir.

3 Mayıs 1908 tarihinde mahallince yarı maaşla tayin olunmuştur. Hüdavendigâr vilayetinden gelen 3 Ağustos 1908 tarihli resmî yazı üzerine Meclis-i Maarif-i Tıbbiye kararıyla 12 Ekim

¹ Tespit edilen memurların bir kısmı Aydın vilayetine bağlı İnegöl, günümüzde Sangöl, kazasındandır. Bunlar arasında İhsan Efendi -Emlâk-i Hümâyün idaresi müdürü Veliyüddin Efendi'nin oğludur- (BOA, DH. SAİD. 142/15; 139/130); Hüseyin Hüsnü Efendi -Akköprü koru-yı hümâyün tahsildar refiki Seyyid Ali Efendi'nin mahdumudur- (BOA, DH. SAİD. 125/120; 125/135), Lütfü Efendi, -Emlâk-i Hümâyün başkâtibi Ali Rıza Efendi'nin oğludur- (BOA, DH. SAİD. 142/15) bulunmaktadır. İlave olarak İnegöl'le babasının memuriyeti dolayısıyla bağı bulunan memurlar ise şunlardır: Aliyyürriza Efendi, İnegöl kaymakamı Mehmed Rifat Efendi'nin oğludur. İskarapar, Gostenicka, Permedi, Margiliç ve Maçova kazalarında kaymakamlık yapmıştır (BOA, DH. SAİD. 25/232). Hacı Mehmed Hakkı Bey, İnegöl kazası kaymakamlığından emekli Ali Zahir Beyin oğludur. Maliye kalemine stajyer olarak girmiş sonra Şûrâ-yı Devlet'te kitabet vazifesini deruhte etmiştir (BOA, DH. SAİD. 46/23). Hüseyin Talat Efendi, babası İnegöl Telgraf ve Posta müdürü Mehmed Re'fet Efendidir. Çeşitli yerlerde telgraf ve posta merkezi muhabere görevlerinde bulunmuştur (BOA, DH. SAİD. 70/61). Mehmed Afif Bey, İnegöl kaymakamı Ali Azmi Bey'in oğludur. Bâbiâli Tercüme Odası'na (Akyıldız, 2011, ss. 504-506; Balcı, 2013) dâhil olmuş ve hariciyede çalışmıştır (BOA, DH. SAİD. 43/142). Mehmed Cavid Efendi, İnegöl Telgraf ve Posta müdürü Rifat Efendi'nin oğludur. İlk olarak İnegöl Telgrafhanesine girmiş, daha sonra Telgraf ve Posta teşkilatında farklı görevlerde bulunmuştur (BOA, DH. SAİD. 37/359). Süleyman Rüşdü Efendi, İnegöl Ziraat Bankası muhasebe kâtibi Nuri Efendi'nin oğludur. Trabzon vilayeti mektubî kaleminde mülâzemetle çalışmış, tahrir vergi kalemi memuriyetine ve defterciliğine tayin olunmuş ve fındık ruhsatiye memurluğu görevlerinde bulunmuştur (BOA, DH. SAİD. 123/216).

1908'de 400 kuruş maaşla İnegöl belediye eczacılığına memuriyeti tasdik edilmiş ve 14 Kasım 1908 tarihinden itibaren belirtilen maaşla istihdam edilmiştir (BOA, DH. SAİD. 156/92).

Soyadı kanunu ile Eralp soyadını almıştır (Çuluk, 2010, s. 31).

7.2 Ali Rıza Efendi

Hancı Süleyman Ağa'nın oğludur. 22 Şubat 1865 tarihinde İnegöl kazasında dünyaya gelmiştir. İlk bilgilerini İnegöl sıbyan mektebinde almıştır. Ardından rüştiye mektebine girmiş ve eğitimini tamamlayarak şahadetname almıştır. Türkçe okuyup yazabilir.

5 Mart 1881'de, 17 yaşındayken, İnegöl tahrirat kalemine stajyer olarak girmiştir. Aynı yılın 14 Mayıs'ında 112 kuruş maaşla tahrirat kalemi yardımcılığına tayin olunmuştur. Bulduğu ilk görevi sebebiyle hakkında bir şikâyet vukua gelmemiş, muhakeme altına alınmamıştır.

İnegöl kaymakamı Mustafa Necib Efendi tarafından hal tercümesi için yazılan mülahazada memuriyetini iyi şekilde yapması, kâtiplik seviyesinin yeterli olduğu ve güzel hizmette bulunduğu beyan ve tasdik edilmiştir. 23 Kasım 1883 tarihinde vilayetten yazılan ek yazıda, hal tercümesinin yukarıda yazılan açıklamalara uygun olduğu belirtilmiştir. Belge 3 Mart 1884 tarihinde düzenlenmiştir.

14 Ağustos 1881 tarihinde adı geçen tahrirat kalemi yardımcılığı işine başlamış ve 2 Mayıs 1887'ye kadar çalışmıştır. Aynı yılın 10 Mayıs'ında 200 kuruş maaşla İnegöl Belediyesi sandık emniyetine tayin edilmiş, 17 Haziran 1888'de ilave görev olarak 112 kuruş maaşla, tahrirat kâtibî yardımcılığı da uhdesine verilmiştir. 14 Ağustos'ta sandık emniyetinin lağvıyla görevi sona erip aynı ayın 29'unda 360 kuruş maaşla kaza tahrirat kâtipliğine naklolunmuştur. İlave görev olarak 16 Mart 1891 tarihinde 64 kuruş maaşla rüştiye mektebi rik'a muallimliği² verilmiştir.

250 kuruş maaşla 15 Aralık 1892 ile 10 Ocak 1893 tarihleri arasında kaza kaymakam vekilliğinde istihdam edilmiştir. 28 Nisan 1895 tarihinde muallimlikten istifa etmiştir. 4 Mayıs 1895'te aynı maaşla Pazarköy tahrirat kâtipliğine tayin edilmiş, 23 Aralık'ta görevden ayrılmıştır. 1894 yılında İnegöl kazasında ekilen tütünlerin teftiş ve muayene komisyonunda görevlendirilmiştir. 15 Haziran 1896 tarihinden 11 Temmuz 1896'ya kadar günlük bir mecdiye ücretle çalışmıştır.

16 Ağustos'tan 12 Ekim 1896'ya kadar aynı ücretle muhamminlik³ yapmıştır. Bu tarihten itibaren 600 kuruş maaşla tahrir kalemi kontrol memurluğuna geçmiş, görevi 11 Ocak 1897'de sona ermiştir. 5 Temmuzdan 13 Ağustos 1897'ye kadar 30 kuruş yevmiye ile muhamminlikte istihdam edilmiştir.

Memuriyet dönemlerinde işini güzel yaptığı, görevleriyle ilgili zimmet ve ilişkisinin olmadığı İnegöl kazası ve Hüdavendigâr vilayeti meclis idarelerinin mazbatalarında ve İnegöl reji idaresinin 22 Mart 1898 tarihli şahadetnamesinde gösterilmiştir.

18 Eylül 1897 tarihinde 500 kuruş maaşla İnegöl kazası mal müdürlüğüne tayin olduğu ve hazinece memuriyetinin tasdik kılındığı maliye sicil şubesinin 12 Temmuz 1898 tarihli vukat cetvelinde bildirilmiştir (BOA, DH. SAİD. 6/76, Bkz. Ek 1).

7.3 Hafız Ali Efendi

İsmail Ağanın oğludur. 26 Haziran 1854 tarihinde İnegöl kazasında doğmuştur. İslamiyet'in esasları olan temel dinî bilgileri sıbyan mektebinde aldıktan sonra medresede Arapça'dan

² Günlük hayatta ve devlet dairelerinde yaygın olarak kullanılan bu yazı çeşidini eğitim ve öğretim kurumlarında öğreten müderris.

³ Eksper, mal, mülk ve eşyayı yaklaşık değerlerine göre sınıflandıran, onlara değer biçen kimse.

tasrîfâta⁴ kadar eğitimine devam etmiştir. Türkçeyi okuyup yazabilmekte ve Arapçayı anlayabilmektedir.

Mayıs 1883'te 30 yaşında iken mülâzemetle İnegöl kazası vergi dairesine ve ardından tahrîrat kalemine girmiştir. 18 Nisan 1891 tarihinde 150 kuruş maaşla Ertuğrul sancağı merkez nüfus kâtipliğine tayini gerçekleşmiştir. Kâtiplik yapma liyakatine sahip olduğu mutasarrıflıktan ve Hudâvendigâr vilayetinden tasdik olunmuştur. Kayıt tarihi 29 Kasım 1892'dir (BOA, DH. SAİD. 44/159).

7.4 Hafız Mehmed Nuri Efendi

Debbağ Halil Ağanın oğludur. Temmuz 1849'da İnegöl kasabasında doğmuştur. sıbyan mektebinde temel İslami bilgilerini aldıktan sonra bir süre özel hocalardan Arapça okumuştur. Türkçe okuyup yazabildiği kayıtlıdır.

14 Nisan 1872 tarihinde, 24 yaşında iken İnegöl kazası belediye kâtipliği ve sandık eminliğine tayin edilmiş ve 150 kuruş maaş bağlanmıştır. Redif olarak 7 Mayıs 1876 tarihinde askere gitmiş ve 27 Ocak 1880 tarihinde terhis olmuştur. 14 Mart 1880'de 500 kuruş maaşla İnegöl süvari tahsildarlığına tayin edilmiştir. Bu görevinden 12 Eylül 1883 tarihinde ayrılmıştır. Bu kez 300 kuruş maaşla 30 Haziran 1885 tarihinde kaza sandık eminliğine tayin olunmuş, 1 Temmuz 1887'de görev süresinin dolmasıyla açıkta kalmıştır. 12 Temmuz 1889'da aynı miktar aylıkla tekrar İnegöl sandık eminliğine tayin edilmiştir.

İnegöl mal müdürlüğü ve kaymakamlığı; Ertuğrul sancağı muhasebeciliği ve mutasarrıflığı; Hüdavendigâr vilayeti defterdarlığı ve valiliğinden yazılan mülahazalara atıfla Maliye Nezareti'nden, Hafız Mehmed Nuri Efendi'nin görevini yerine getirmeye yeterliliği bulunduğu beyan kılınmıştır. İnegöl Belediyesi, mal sandık emanetleri ve süvari tahsildarlığından herhangi bir zimmetinin olmadığı beyan edilmiştir. Hüdavendigâr vilayetinin 19 Eylül 1891 tarihli bir yazısında Hafız Mehmed Nuri Efendi'nin görev süresinin 28 Haziran 1891 tarihinde sona erdiği gösterilmiştir.

İkinci defa sandık emanetine 24 Eylül 1893 tarihinde 300 kuruş maaşla tayin edilmiş, 4 Ağustos 1895'te bu görevden istifa ederek ayrılmıştır. Livaya gönderilen paradan üç bin küsur kuruşun noksan çıkmasıyla birlikte cereyan eden tahkikatın devam ettiği ve neticesine bakılacağı Hüdavendigâr vilayetinin 30 Ocak ve 25 Temmuz 1896 tarihli yazılarından anlaşılmıştır (BOA, DH. SAİD. 40/68).

7.5 Halil Hilmi Efendi

Hafız Mehmed Efendi'nin oğludur. 1877 yılında İnegöl kasabasında doğmuştur. Sıbyan mektebinde temel dinî bilgileri aldıktan sonra rüştiye mektebine kaydolmuş ve buradan pekiyi derece diplomayla mezun olmuştur.

13 Mart 1891 tarihinde 14 yaşında iken İnegöl Kazası Tahrîrat Kalemi'ne mülâzemetle⁵ girmiştir. 13 Mart 1897 - 14 Haziran 1897 tarihleri arasında 600 kuruş ücretle kaza ağnam

⁴ Kitapta Arapça fiil çekimleri anlatılmaktadır.

⁵ Maaşsız olarak geçirilen staj devresidir. Stajyer dönemindeki kişiye "mülâzım" veya "şakird" denir. Bir kaleme sırf işi kavramak için giren acemi memurlar burada okuma, yazma ve kalemdeki işlemleri öğrendikten sonra maaşlı bir memur olarak görevlendirilirlerdi (Pakalın, 1993a, ss. 611-612).

merkez kâtipliğinde bulunmuştur. 5 Ağustos 1897 tarihinde 300 kuruş maaşla İnegöl Sandık Emanetine⁶ tayin olunmuştur.⁷ (BOA, DH. SAİD. [85/222](#)).

Yabancı dil bilmediği görülen Halil Hilmi Efendi'nin rüştiye mektebinden sonra eğitime devam etmediği, kaydın tutulduğu tarihe kadar yalnızca İnegöl'de görev yaptığı anlaşılmaktadır.

7.6 Karabet Efendi

Osmanlı Devleti'nin Ermeni tebaasındandır. Babası Agob Efendi'dir. 1864 yılında İnegöl kasabasında dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini kasabadaki Protestan mektebinde görmüştür. Ardından Bursa Harir Darü't-talimi'nde tahsil görerek 2 Ekim 1895 tarihinde diploma almıştır. Türkçe okuyup yazabilir.

14 Eylül 1902 tarihinde aylık 275 kuruş maaşı geçmemek üzere ve hazine tarafından 2095 numaraya kaydolunarak İnegöl kazası piyade tahsildarlığına tayin edilmiştir. İnegöl Mal Müdürlüğü, kaymakamlığı ile Hüdavendigâr vilayeti defterdarlığından yazılan mülhazalara atfen Maliye Nezareti, Karabet Efendi'nin görevini ifaya muktedir olduğunu beyan etmiştir. (BOA, DH. SAİD. [142/15](#)).

7.7 Mehmed Faik Efendi

Babası naip Kadızâde Süleyman Sırrı Efendi'dir. 1876 yılında İnegöl kasabasında doğduğu nüfus tezkiresinde yazılıdır. İnegöl rüştiye mektebinde okumuş ve buradan pekiyi dereceyle diploma almıştır.

14 Ağustos 1890 tarihinden itibaren stajyer olarak İnegöl kazası tahrirat kaleminde⁸, 2 Nisan 1893'ten sonra ise mal kaleminde çalışmıştır. 3 Ocak 1899 tarihinde 250 kuruş maaşla ziraat bankası sandığı süvari tahsildarlığına ve bir gün sonra aynı maaşla muhasebe kâtipliği yardımcılığına tayin edilmiştir. 23 Mayıs 1899'da 500 kuruş maaşla muhasebe kâtipliği görevine başlamıştır. İnegöl kaymakamlığından ve ziraat bankası idaresinden yazılan görüşlerde liyakat, yeterlilik ve zimmet beratını gösteren mazbatalar mevcuttur. Tezkire kayıt tarihi 27 Haziran 1906'dır (BOA, DH. SAİD. [137/105](#)).

7.8 Mehmed Rifat Efendi

Babası Ömer Efendi'dir. 1879 yılında İnegöl kasabasında doğmuştur. İlk bilgilerini pederi Ömer Efendi'den tahsil ettikten sonra 6 Şubat 1896 tarihinde İnegöl rüştiye mektebine girmiş ve üç yıl okumuştur. Ardından bu mektebi terkle 14 Temmuz 1898 tarihinde İshakpaşa medresesine kaydını yaptırmış ve burada Arapça ve Farsça öğrenimi görmüştür. Mektep ve medreseden mezuniyetini gösterir icazetname ya da şahadetname belgesi alamamıştır.

16 Haziran 1909 tarihinde İstanbul'da 300 kuruş maaşla 22'inci bölük 34 numaralı polis neferliğine tayin edilmiştir. Aynı yıl uygulanan genel tensikat sırasında Dâhiliye tensik komisyonu kararıyla görevini sürdürmesine karar verilmiştir. 14 Ağustos 1909'da maaşı 400 kuruşa yükseltilmiştir. 9 Ocak 1910'da heyet-i intihâbiye kararı ve 500 kuruş maaşla Hüdavendigâr vilayeti komiser muavinliğine tayin edilmiştir. İstanbul Polis Mektebi eğitimini

⁶ Sandık Emni, geçmişte veznedar yerine kullanılan bir tabirdir. Devlete ait para ve menkul değerleri elinde tutan, alıp veren ve bunların saklanmasıyla sorumlu olan kişidir (Pakalın, [1993b](#), s. 122).

⁷ Salnamelerde Yenice-i gayrimüslim nahiyesi belediyesinin kâtip ve sandık emini olarak görülmektedir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, [1323/1905-1906](#), ss. 175-183).

⁸ Resmî dairelerde yazışmaları yürüten kalemdir.

tamamlaması; yönetim becerisi ve ahlaki özellikleri dikkate alınarak kendisine a'la derecede şahadetname verilmiştir (BOA, DH. SAİD. [192/116](#)).

7.9 Mustafa Nuri Efendi

Orman kâtibi Mehmed Efendi'nin oğludur. 10 Temmuz 1865 tarihinde İnegöl'de dünyaya gelmiştir. Sıbyan mektebinde İslamiyet'in esasları olan temel dinî bilgileri aldıktan sonra rüşdiye mektebinde okumuştur.

4 Aralık 1880 tarihinde 16 yaşında iken İnegöl kazası orman idaresinde stajyer olarak işe başlamıştır. 13 Mayıs 1889'da kaza orman ondalık memuriyetine, 31 Mayıs 1891 tarihinde 200 kuruş maaşla kaza mal müdürlüğü yardımcılığına tayin edilmiştir. İnegöl mal müdürlüğü ve kaymakamlığı; Ertuğrul sancağı muhasebeciliği ve mutasarrıflığı; Hudâvendigâr vilayeti defterdarlığı ve valiliğinden yazılan mülâhazalara atıfla Maliye Nezareti Nuri Efendi'nin vazifesini yapmaktaki yeterliliğini beyan etmiştir. Orman ondalık memurluğu zimmet beratı kaza idare meclisinin 5 Ocak 1892 tarihli mazbatasında kayıtlıdır. Belge 8 Şubat 1893 tarihiyle kaydedilmiştir (BOA, DH. SAİD. [44/219](#)).

7.10 Ömer Efendi

Kavasoğlu Mehmed Efendi'nin oğludur. 1878 yılında İnegöl'de dünyaya geldiği nüfus tezkiresinde yazılıdır. İptidaiye ve rüştiye mekteplerini İnegöl'de okumuş ve başarılı olarak diploma almaya hak kazanmıştır.

1896-1899 yılları arasında, haziranın başından ağustosun sonuna kadar, üçer ay ve 1900-1903 yılları arasında haziranın başından ekim ayının sonuna kadar beşer ay İnegöl Duyûn-ı Umûmiye İdaresi koza müzayede kâtipliği görevinde bulunmuştur. Bu görevlerinde aylık 190 kuruş maaş almıştır.

5 Ocak 1903'ten 23 Nisan 1904'e kadar aylık 200 kuruş, bu tarihten 13 Mart 1905'e kadar ise günlük 10 kuruşla İnegöl Emlâk-i Hümayun İdaresi'nde istihdam olunmuştur. Emlâk-i Hümayun İdaresi tezkire muharrirliği yardımcılığına 18 Nisan 1905 tarihinde 75 kuruş maaşla vekâleten, 13 Mayıs 1906'dan itibaren asaleten tayin olunmuştur. İnegöl Emlâk-i Hümayun İdaresi'nden yazılan mülâhazada vazifesini güzel yaptığından bahsedilmiş, bu durum hazine-i hassa nezareti tarafından da tasdik edilmiştir.

14 Kasım 1907 tarihinde aynı maaşla İnegöl Emlâk-i Hümayun orman müfettiş kâtipliğine tayin edilmiş ve maaşı aynı yılın 6 Aralık'ta 200 kuruşa yükseltilmiştir. 28 Mart 1909 tarihi itibarıyla emlak-i hümayun idaresinin hazine-i maliyeye devriyle kaydın hazine-i hassa tarafından yazıldığı 7 Şubat 1910 tarihli pusulada gösterilmiştir (BOA, DH. SAİD. [147/13](#)).

7.11 Süleyman Vehbi Efendi

Babası bakkal Hacı Hafızade Mehmed Efendi'dir. 22 Mart 1860 tarihinde Ertuğrul sancağına bağlı İnegöl kasabasında doğmuştur. İslamiyet'e dair temel bilgilerini sıbyan mektebinde aldıktan sonra özel hocalardan Arapça ve matematik okumuştur. Türkçe okuyup yazabilmektedir.

21 Mart 1887 tarihinde, 28 yaşında iken, 300 kuruş maaşla İnegöl Kazası Tütün Reji İdaresi'nde müdür muavinliği görevlendirmesiyle satış memuriyeti ve sandık emniyetine tayin olunmuştur. Görevi 24 Haziran 1889'da sona ermiştir. İki yıl sonra 30 Haziran 1891'de aynı maaşla İnegöl Sandık Emniyetine tayin olunmuştur. İnegöl kaymakamlığından, Ertuğrul sancağı mutasarrıflığı vekâletinden ve Hüdavendigâr vali vekâletinden yazılan mülâhazalara göre

Süleyman Vehbi Efendi'nin "vazifesini îfâya kifayeti" bulunduğu 18 Mayıs 1892 tarihli yazıda beyan edilmiştir. 9 Temmuz 1893'te görev süresi sona ermiştir. Süleyman Vehbi Efendi 26 Temmuz 1895 tarihinde 300 kuruş maaşla tekrar İnegöl kazası sandık emanetine tayin kılınmış ve 4 Ağustos 1897'de görevi sona ermiştir (BOA, DH. SAİD. 40/102).

8. Sonuç

Makalede, Sicill-i Ahvâl defterlerinde tespit edilen on bir İnegöllü memurun kayıtları incelenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Varılan sonuçlar şunlardır:

- Dinî ve etnik olarak bakıldığında memurların biri hariç tamamı Müslüman ve Türk'tür.
- Kayıtlardan çıkarılan diğer bir bilgi memurların babalarının meslekleridir. Bunlar arasında bakkal, debbağ, naip, reji idaresi ziraat memuru, orman kâtibi ve hancı bulunmaktadır. Beş kişinin mesleğine dair bilgi verilmemiştir.
- Memuru tanımlarken sülale/aile adları çoğunlukla tercih edilmemiştir. İstisna olarak Süleyman Vehbi Efendi'nin "Hafizzâde", Mehmed Faik Efendi'nin "Kadızâde" ve Ömer Efendi'nin "Kavasoğlu" ailelerine mensup oldukları yazılmıştır.
- Memurların çoğunun (%82) yabancı dil bilmediği yalnızca Türkçe okuyup yazabildikleri sonucuna ulaşılmıştır. Lise eğitimi alanların Fransızca bildikleri görülür.
- Eğitim durumuna bakıldığında öğrencilerin çoğunluğunun sıbyan mektebinde, az bir kısmının iptida mektebinde okuduğu, daha sonra Rüştîye mektebine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Rüştîye ile birlikte medresede okuyan, sıbyan mektebinden sonra özel hocalardan ders alanlar da vardır. Genel olarak memuriyet için rüştîye mektebi mezunu olmanın yeterli olduğu söylenebilir. Memurların çoğu yalnızca rüştîye eğitimi almakla birlikte çok iyi okullarda okuyanlar da bulunmaktadır. Ali Reşid Efendi Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye'de ve Karabet Efendi Bursa Harir Darü't-Talim'inde okumuşlardır.
- Memurların çoğu "mülâzemet" adı verilen ücretsiz stajyerlik döneminden sonra maaşlı olarak asıl mesleklerine adım atarlardı. İnegöllü memurların tahrirat kalemi, vergi dairesi ve orman idaresinde stajyerlik yaptıkları görülmektedir. 14 yaşından 30 yaşına kadar stajyerlik yapanlara rastlanmakla beraber çoğu 14-17 yaş aralığındadır. Maaşlı olarak göreve başlama yaşı 16-25 yaş arasında (% 64) yoğunlaşmaktadır. En genç memur tahrirat kalemi yardımcılığına tayin edilen 16 yaşındaki Ali Rıza Efendi'dir.
- Memuriyet yerlerine bakıldığında ilk görev yeri İnegöl olan sekiz memur vardır. Ağnam merkez kâtipliği, Tütün Reji İdaresi, belediye kâtipliği ve sandık eminiği, Ziraat bankası sandığı süvari tahsildarlığı, Duyûn-ı Umûmiye İdaresi koza müzayede kâtipliği, belediye eczacılığı, orman ondalık memuriyeti ve piyade tahsildarlığı ilk tayin olunan memurluklardandır.
- Memuriyet görevinin liyakat ve tecrübe gerektirmesi doğal olarak maaşının da yüksek olması sonucunu doğurmuştur. Farklı mesleklere farklı ücretler takdir edildiği, maaşların memuriyetin mahiyetine göre artıp azaldığı anlaşılmaktadır. Genel olarak güzel bir memurluk dönemi geçiren ve herhangi bir soruşturmaya uğramayanların terfi ettikleri, buna bağlı olarak da maaşlarının arttığı tespit edilmiştir.

Vazifesini hakkıyla yerine getiren memurların çeşitli şekillerde ödüllendirilerek daha üst görevlere getirildikleri, buna karşın ihmal ve kusurları görülenlerin de rütbesinin ve maaşının düşürülerek görev yeri değişikliğine gidilmiştir. Biyografilerinde terfi ederek çeşitli rütbe ya da nişan aldıkları kaydedilen memur yoktur. İnegöl sandık emini Hafız Mehmed Nuri Efendi, eksik para sebebiyle soruşturmaya uğramış ancak incelemenin sonucu hakkında bilgi verilmemiştir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyulduğu beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Mustafa Polat Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Akdoğan, M. (2020). *Sicill-i ahval defterlerine göre Akhisarlı devlet adamları* (Yayın No. 612363) [Yüksek lisans tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi
- Akgün, M. (2017). *Sicill-i ahval defterlerine göre Osmanlı bürokrasisinde Bosna doğumlu memurlar* (Yayın No. 470383) [Yüksek lisans tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Akyıldız, A. (1993). *Osmanlı merkez teşkilatında reform (1836–1856)*. Eren Yayınları.
- Akyıldız, A. (2011). Tercüme odası. *İçinde İslâm ansiklopedisi: Cilt 40* (ss. 504–506). Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Al-Haiti, M. (2019). *Sicill-i ahvâl defterlerine göre Yemenli Osmanlı âlimleri* (Yayın No. 543322) [Yüksek lisans tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Artuk, İ. (2003). Madalya. *İçinde İslâm ansiklopedisi: Cilt 29* (ss. 301–302). Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Atam, Ş. (2011). Sicill-i ahvâl defterlerine göre Nevşehir doğumlu memurların sosyo-kültürel durumları (1879–1909). A. Öger (Ed.), *I. Uluslararası Nevşehir tarih ve kültür sempozyumu bildirileri: 7. cilt* içinde (ss. 359–398). Nevşehir Üniversitesi Yayınları. https://dosyalar.nevsehir.edu.tr/dc70ae3653f40297749a34079d65d442/1_uluslararası_nevsehir_tarih_ve_kultur_sempozyumu-7.pdf
- Balcı, S. (2013). *Babiali tercüme odası*. Libra Yayınları.
- Balcı, S., & Küçük, L. (2015). *Osmanlı bürokrasisinde Ahıskalı devlet adamları*. Libra Yayınları.
- Çetin, A. (2005). Sicill-i ahvâl defterleri ve dosyaları hakkında bir araştırma. *Vakıflar Dergisi*, (29), 87–104.
- Çuluk, S. (2010). İnegöl'ün ilk eczacısı Ali Reşit Eralp'in sicill-i ahval kaydı. *Çınarlaraltı Dergisi*, (2), 30–31.
- Değirmenci, K. (2021). Osmanlı bürokrasisinde Gedizli memurlar. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (69), 173–190. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.873239>
- Eralp, N. (2002). Osmanlılarda nişan ve madalya. *İçinde K. Çiçek (Ed.), Türkler Cilt 13* (ss. 683–686). Yeni Türkiye Yayınları.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi: Cilt 2*. Eser Neşriyat.
- Genç, Y. İ., Küçük, M., Gündoğdu, R., Satar, S., Karaca, İ., Yıldırım, H. O., Yılmaz, N. (2000). *Başbakanlık Osmanlı arşivi rehberi* (2. Bs). Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.
- Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi. (1323/1905–1906). Def'a 32. Matba'a-i Vilayet.
- Kılıç, M. (2012). Sicill-i ahvâl kayıtlarına göre II. Abdülhamid dönemi Osmanlı bürokrasisinde Yahudi memurlar. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (31), 129–156. <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/43401>
- Kütükoğlu, M. (1988). Sicill-i ahval defterlerini tamamlayan arşiv kayıtları. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 0(12), 141–157. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/12778>
- Mert, T. (2000). Sicill-i ahvâl defteri ve buna dair yayımlanan nizamnâmeler-I. *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, (2), 97–111.
- Mert, T. (2001). Sicill-i ahvâl defteri ve buna dair yayınlanan nizamnameler II-III. *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, (3), 41–52.
- Özger, Y. (2015). Sicill-i ahvâl defterlerinde kayıtlı Bayburtlu Osmanlı devlet memurları. *History Studies*, 7(4), 69–85. <https://www.historystudies.net/dergi/sicill-i-ahval-defterlerinde-kayitli-bayburtlu-osmanli-devlet-memurlari201601.pdf>
- Özlü, Z., & Demir, E. (2017). Sicilli ahval kayıtlarına göre Osmanlı bürokrasisinde görevli bazı İzmitle memurlar. *İçinde H. Selvi & M. B. Çelik (Ed.), Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Akçakoca tarihi sempozyumu bildirileri: 3. Cilt* (ss. 853–867). Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993a). Mülâzemet. *İçinde Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü: Cilt 2* (4. Bs.). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993b). Sandık Emni. *İçinde Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü: Cilt 3* (4. Bs.). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Extended Abstract

One of the most important archival sources referenced in the biography writing of the Ottoman period is the Sicill-i Ahvâl notebooks in the Presidency Ottoman Archive. With these registry records, it was aimed to monitor the development stages of civil servants who served in the state organization during the II. Abdulhamid Period. Until 1909, the records of 92 thousand civil servants belonging to the courthouse and civil service were kept.

In this study, civil servants from Inegöl were discussed in order to add a new one to the work on people who worked as civil servants in the Ottoman bureaucracy. Eleven civil servants from Inegöl that we could identify in the records within the scope of the study, their dates of birth and their family situations; their educational background and the languages they know; task situations and places of duty; salaries and rewards, promotions and punishments.

The government officers whose records were evaluated were Halil Hilmi Efendi son of Hafız Mehmed Efendi, Süleyman Vehbi Efendi son of Hacı Hafızâde Mehmed Efendi, Hafız Mehmed Nuri Efendi son of Halil Ağa, Mehmed Faik Efendi son of Kadızâde Süleyman Sırrı Efendi, Hafız Ali Efendi son of İsmail Ağa, Ömer Efendi son of Ömer Kavasoğlu Mehmed Efendi, Ali Reşid Efendi son of Abdil Efendi, Mehmed Efendi Mustafa Nuri Efendi son of Mehmed Rifat Efendi, Mehmed Rifat Efendi son of Ömer Efendi, Ali Rıza Efendi son of Süleyman Ağa, and Karabet Efendi son of Agob Efendi.

The conclusions reached in this study can be summarized as follows: When the civil servants were examined in terms of religion and ethnicity, it was determined that all but one were Muslim and Turkish. Another information removed from the records is the occupations of the fathers of the civil servants. These include the grocery store, the tanner, the regent, the agricultural officer of the reji administration, the forest clerk and the innkeeper. No information was given about the occupation of five people.

It is understood that those who have a high school education have improved themselves in a foreign language. On the other hand, it was concluded that 82% of the civil servants did not know a foreign language and could only read and write in Turkish. It is seen that those who have a high school education can speak French.

When the civil servants were evaluated in terms of the education they received, it was understood that a few of the majority of them studied in ottoman infants' and primary school, and while a small number of them continued to secondary school. While there are those who study at the madrasah together with the secondary school, there are also those who take lessons from private teachers r the primary school. Considering their educational status, it can be stated that graduating from secondary school is considered sufficient for civil service.

Most of the civil servants spent a period of unpaid internship called "mulâzemet" before stepping into their original profession as a salaried employee. Although there are trainees between the ages of 14 and 30, most of them are between the ages of 14-17. The age of starting a job with a salary is concentrated between the ages of 16-25 (64%). Looking at the official positions, it is seen that there are eight civil servants whose first place of duty is Inegöl.

As is the case today, different wages were appreciated for different professions. Salaries of civil servants would increase or decrease in proportion to the required merit and responsibility for the task. In general, it has been determined that those who do their job carefully and who are not subjected to any investigation are promoted in duty, and accordingly, their salaries increase.

Another conclusion reached is that civil servants who fulfill their duties duly are rewarded in various ways, while those whose negligence and faults are observed are reduced in rank and salary and their place of duty is changed.

This page intentionally left blank

REVIEW ARTICLE / Derleme Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1077594>

Boşanma Sürecine Kolektif Katılım: Tanıklık Müessesesi

Hatice Nuhoğlu*

Öz

Boşanma; psikolojik, sosyoekopolitik ve toplumsal boyutlarının yanı sıra yasal boyutu olan bir süreçtir. Boşanmanın yasal boyutu taraflar açısından dava ilişkisini gerektirmekte ve boşanmanın yasal bir nedene bağlı olmasını öngörmektedir. Yargılamaya hâkim olan ilkelere "tarafarca getirilme" ilkesi gereğince iddia, ispat ve delil gösterme davanın taraflarının sorumluluğundadır. Tanık delili ile ispat, bu sorumluluğun yerine getirilmesinde kullanılan yöntemlerdendir. Boşanma davalarında çoğunlukla tanık deliline başvurulması tanıklık müessesesini boşanmanın yasal konularının önemli bir gündemi haline getirmektedir. Tanık olarak en çok başvuru grup ise, kök aile üyeleri, yakın akraba ve çocuklardır. Tanık listesinde yer almaları nedeniyle boşanma sürecine kolektif katılım gösteren tanıklar, tanıklık müessesesini sadece yasal boyutla sınırlı kalmayıp daha geniş bir sosyal çevrenin sınırları içerisinde ele almayı gerektirmektedir. Bu çerçevede, bu çalışmanın amacı boşanma davalarında başvuru tanıklık müessesesini, tanıklığın hafıza ile ilgili bölümüne vurgu yaparak, yasal boyutun yanı sıra sosyal, kültürel ve toplumsal boyuttan ele almaktır. Bu çalışma ayrıca, çocukların boşanma sürecine katılımlarının bir yansıması olan çocuk tanıklığını tartışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Boşanma davaları, tanıklık müessesesi, çocuk tanıklığı, tanıklığın toplumsal boyutu, yakın akraba tanıklığı

Cite this article: Nuhoğlu, H. (2022). Boşanma sürecine kolektif katılım: Tanıklık müessesesi. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 627–647. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1077594>

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, Kastamonu, Türkiye.
E-mail: hatice.nuhoglu@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1466-6914>

Article Information

Received 23 Feb 2022; Revised 26 July 2022; Last Revised 06 Aug 2022; Accepted 08 Aug 2022; Available online 30 December 2022

Collective Participation in the Divorce Process: The Witness Institution

Abstract

Divorce is a process that has a legal aspect, as well as psychological, socioecopolitical, and social aspects. The legal aspect of the divorce requires a case relationship between the parties and stipulates that the divorce must be based on a legal reason. In accordance with "the principle of preparation of case by parties" that dominates the trial, claim, proof, and the showing of evidence are the responsibility of the parties to the case. Proof with witness evidence is the methods used in fulfilling this responsibility. Mostly consulting the witness evidence in divorce cases makes the testimony an important agenda of the legal issues of divorce. The most commonly consulted group as witnesses are family members, close relatives, and children. For witnesses who participate in the divorce process corporately because of their presence on the witness list, it is required that the testimony is not only limited to its legal aspect but also dealt with within the boundaries of a wider social environment. In this context, the aim of this study is to examine the testimony used in divorce cases from the social, cultural, and legal aspects, by emphasizing the memory-related part of the testimony. This study also discusses child witnesses, which reflects children's participation in the divorce process.

Keywords: Divorce cases, witnesses institution, child witnesses, social dimension of witnesses, witnesses of close relatives.

1. Giriş

Boşanma; yeni bir düzen kurmakla ilişkili reformist, evrensel sınırların içinde özgünlük barındıran bir süreçtir. Boşanmanın doğrusal olmayan yapısı onun belirli konular etrafında şekillenmesine neden olmakta ve bu konuların bir arada değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle boşanmanın psikolojik, sosyoekopolitik, toplumsal ve yasal boyutları birbirlerine eşlik eder. Boşanmanın yasal boyutu, yasal sınırlar içinde şekillendiği için diğer gündemlerden farklı bir içeriğe ve etkiye sahiptir.

Boşanmanın yasal boyutu, çiftlerin evliliklerini yasal olarak sonlandırmak amacıyla birlikte ya da ayrı ayrı dava¹ açmalarını gerektirir (Salts & Smith, 2013, s. 459). Davanın açılması ile uyuşmazlık sadece taraflar arasında bir sorun olmaktan çıkıp yargı organlarını da içine alan üçlü bir ilişkiye dönüşmektedir (Pekcanitez, 2017a, s. 9.). Bundan sonra, taraflar arasındaki ilişki "dava ilişkisi" olarak nitelenir (Aybay vd., 2018, s. 226). Dolayısıyla yasal sürecin başlatılması ile çift yeni bir ilişki sistemine dahil olur. Karı-koca alt sistemi bu süreçte davacı-davalı ilişki sistemine dönüşür ve çift, "taraf" olarak yeniden tanımlanır (Nuhoglu, 2019, s. 104).

Davanın açılmasından itibaren taraflar hukuk alanının sınırları içerisine girmiş olur. Bourdieu (1981/2019), alanlara ait genel yasaların varlığından söz etmektedir. Ona göre, siyaset alanı, felsefe alanı gibi alanlar birtakım işleyiş yasalarına tabidir. Tıpkı bu alanlar gibi boşanmanın yasal boyutu da hukukun alanı içerisinde belirli yasalara tabidir. Dolayısıyla dava ilişkisi içerisinde olmak taraflara hukuk alanı çerçevesinde birtakım haklar sunarken diğer yandan onlara bazı sorumluluklar da yükler. Bu nedenle davanın aydınlatılması ve haklarının korunmasında sadece mahkeme değil tarafların kendileri de sorumludur. Taraflardan dava konusunu oluşturan malzemeleri, delilleri mahkemeye sunmaları ve bunları ispat etmeleri beklenir. Bu durum medeni yargılama hukukuna hâkim olan temel ilkelerden tasarruf ilkesi, taraflarca getirilme ilkesi ile bağlantılı olup aynı zamanda hukuk uygulamasında somutlaştırma yükü; ispat hukuku ve delil kavramı üzerinden tartışılmaktadır.

¹ Dava, başkaları tarafından hakkı ihlal edilen veya tehlikeye sokulan kimsenin mahkemeden hukuki koruma talep etmesidir (Pekcanitez, 2017b, s. 923).

Tarafların davalarında kendi haklılıklarını ispat etmeleri ya da karşı tarafın iddialarına cevap vermeleri için mahkemeye somut delil sunmaları gerekmektedir. Tanıklık ise boşanma davalarında en çok karşılaşılan ancak takdiri gereken delil olarak ifade edilmektedir. "Tanık, aynı zamanda çoğu zaman ulaşabilecek tek delildir." (Kızıl, 2014, s. 397).

Davanın konusuna göre tanıkların profilleri değişiklik gösterebilmektedir. Yapılan bir araştırmaya göre (Nuhoğlu, 2019), boşanma davalarında tanık olarak gösterilen kişiler çoğunlukla kök aile üyeleri, yakın akraba ve arkadaşlar ve müşterek çocuklardan oluşmaktadır. Bu durum, tanıklık müessesesinin yasal konuların yanı sıra sosyal ve toplumsal konularla iç içe geçen bir yapıya sahip olması anlamına gelmektedir.

Ancak literatür incelendiğinde boşanma davalarında tanıklık müessesesinin çoğunlukla hukuk alanında çalışıldığı görülmektedir. Bu durum tanıklığın sosyal bilimlerde yeterli düzeyde tartışılmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, tanıklık müessesesi, ilk olarak tanıklığın yasal boyutunun kavramları olan hukuk uygulamasında ispat hukuku ve tanıklık kuralları üzerinden tartışılmış daha sonra çekişmeli boşanma davalarında tanıklık müessesesi, yakın akraba tanıklığı, çocuk tanıklığı kavramları üzerinden boşanmanın sosyopolitik ve toplumsal boyutları ile ele alınmıştır.

Tüm bunlardan hareketle bu çalışmanın amacı, boşanmanın yasal boyutu çerçevesinde hukuki zemine bağlı kalınarak boşanma davalarında tanıklık müessesesinin sosyal ve toplumsal görünümünü ortaya koymaktır.

2. Tanıklığın Hukuki Boyutu

2.1 Medeni Usul Hukukunda İspat

Kural olarak, bireylerin talebi üzerine özel hukuk alanına giren konulardaki uyuşmazlığı yargı aracılığıyla çözmek devletin görevidir (Pekcanitez, 2017b, s. 923). Yargılamanın amacı, çekişmelere son vermek; hakların, sorumlulukların sınırını ortaya koyarak haklı ve haksız belirlemek (Aybay vd., 2018, s. 301) ve taraflar arasındaki çekişmeleri bir çözüme kavuşturmadır (Zwingmann, 1966, aktaran Sancar & Atılğan, 2009, s. 15). Taraflar arasındaki çekişmelerin bir çözüme kavuşturulması için ise "Hukuk Muhakemeleri Kanunu (HMK)'nun [2011] 24. maddesinin 1. ve 2. fıkraları ile Kanun'un 26. maddesinin 1. fıkrası uyarınca öncelikle bizzat tarafın istemde bulunması gerekmektedir" (Bolayır, 2019, s. 72). Dolayısıyla "korunma talebinde bulunmak amacıyla mahkemeye başvuracak olan, hakkı ihlâl edilen ya da ihlâl edilme tehlikesi altında bulunan taraf olacaktır" (Meriç, 2014, s. 31). Bu, "tarafların yargılamanın başlangıcını, konusunu ve sona ermesini belirleyebilmesi, dava konusu üzerinde serbestçe tasarruf edebilmesi anlamına gelen" (Pekcanitez vd., 2021, s. 135) tasarruf ilkesinin bir gereğidir.

"Tarafların mahkemeye başvurmalarının ardından talebini haklı kılabilecek hukuk kuralının gerektirdiği maddi vakıaları mahkeme önüne getirme yükü bulunmaktadır. Buna doktrinde iddia yükü denilmektedir. Buna göre mahkemeden bir talepte bulunan bu talebine dayanak olan somut vakıaları ortaya koymalı, iddia etmelidir" (Atalay, 2017a). Ancak bir iddiayı sunmak haklılığın ispatı için yeterli değildir (Pekcanitez vd., 2021, s. 233; Yardımcı, 2017, s. 5.) söz konusu vakıaların açık ve somut olarak gösterilmeleri (Bolayır, 2014, s. 44) ve bu iddiaların, ispata elverişli hale getirilerek zaman, mekân ve içerik olarak somutlaştırılması² gerekir (HMK, 2011, m. 194/1).

² "Şayet ilgili taraf somutlaştırma yükünün gereğini yerine getirmemişse, hâkim, HMK'nın 31. maddesinde düzenlenen davayı aydınlatma yükümlülüğünün gereği olarak, tarafı vakıaları somutlaştırmaya davet eder" (Atalı vd., 2021, s. 478). "Davayı

“Evlilik birliğin temelinden sarsılması nedeniyle açılan boşanma davalarında boşanmaya karar verilebilmesi için evlilik birliğinin, müşterek hayatı sürdürmeleri eşlerden beklenmeyecek derecede temelinden sarsıldığına çeşitli delillerle ispat edilmesi³ gerekir” (Özdamar, 2009, s. 271). Boşanma davalarında ispatla ilgili konular, Türk Medeni Kanunu (TMK, 2001) m. 184 ve HMK m. 187 ilâ 293 maddeleri arasındaki hükümlerde ele alınmıştır (Özbay & Çelik, 2018, s. 18). Boşanma davalarında, “tarafarca getirilme ilkesi” uyarınca “dava malzemesi” denilen iddia ve savunma ile bunların dayandığı vakıalar ve ispat araçlarını (kanıtlarını) mahkemeye getirme ödevi taraflara yüklenmiştir⁴ (Aybay vd., 2018, s. 310; Pekcanitez vd., 2021, s. 137). Bu durumda “tarafarca getirilme ilkesinin konusunu vakıalar ve deliller oluşturur” (Özçelik, 2020, s. 121). “Medeni usul hukukunda, kural olarak davada taraf, maddi hukuka göre ne kadar haklı olursa olsun, talep sonucunu dayandırdığı vakıaları mahkemeye sunmamış ise, talebi reddedilecektir” (Pekcanitez vd., 2021, s. 138). Dolayısıyla davanın açılması ile taraflar açısından ispat süreci başlar (Yavaş, 2015, s. 751). İspatın konusunu HMK’nın 187. maddesinde, tarafların üzerinde anlaşamadıkları ve uyuşmazlığın çözümünde etkili olabilecek çekişmeli vakıaların oluşturduğu belirtilmiştir (HMK, 2011, m. 187/1). Buna göre “maddi vakıaların, davanın sonucunu belirleyici nitelikte olmaları gerekir. Aksi takdirde, bunların ispatına ihtiyaç yoktur” (Postacıoğlu & Altay, 2020, s. 543).

aydınlatma ödevi sayesinde hâkim, iddia veya savunmanın doğru ve tam olarak anlaşılmasını sağlayacak bu sayede tarafların hem ispat hakkını koruyacak hem de taleplerine uygun şekilde karar verecektir” (Erdönmez, 2017, s. 819). “Ancak, hâkimin davayı aydınlatma ödevinin bulunması, iddia ve savunmalar konusunda asıl sorumluluk sahibi olanların davanın tarafları olduğu gerçeğini değiştirmemektedir” (Karaaslan, 2019, s. 97). Çünkü “iddia ve somutlaştırma yükü üzerine düşen taraf, bunu yerine getirmediği aleyhine karar verilmesi söz konusu olacak, talebi reddedilecektir” (Atalay, 2017a, s. 1691). Ayrıca, “hâkimin davayı aydınlatma ödevi kullanılarak iddianın ve savunmanın değiştirilmesi veya genişletilmesi yasağı aşılamaz. Keza bu ödev çerçevesinde hâkimin taraflara yol göstermesi, nasihatte bulunması söz konusu olamaz” (Atalı vd., 2021, s. 130). Buna ek olarak, “hâkim sadece taraflarca usulüne uygun bir şekilde ileri sürülen vakıaları tamamlayıcı ve açıklayıcı nitelikteki vakıaların getirilmesine işaret edebilir. Bunun dışında yeni vakıaların davaya dahil edilmesi aydınlatma ödevinin amaçlarından değildir” (Karaaslan, 2019, s. 20).

³ Bir taraf, ancak savunduğu vakıaların ve delillerin doğruluğunu veya karşı tarafın dayandığı olayların doğru olmadığını ispat ederek davayı kazanabilir ya da kendisine karşı açılan davanın reddini sağlayabilir (Özbay & Çelik, 2018, s. 20; Kuru & Aydın, 2021, s. 238). Çünkü ispat etmek, hâkimi bir olayın varlığına ikna etmek demektir (Roxin, 1998/2005, s. 265). “HMK’nın 27. maddesi, tarafların, hukuki dinlenilme hakkının bir unsuru olarak, açıklama ve ispat hakkına sahip olduklarına ilişkindir. Ancak diğer taraftan, aynı Kanun’un 189. maddesi ise davanın taraflarının, Kanun’da belirtilen süre ve usulüne uygun olarak ispat hakkına sahip olduklarına ilişkin düzenlemeye yer vermektedir” (Toraman, 2014, s. 1489).

⁴ “Dava malzemelerinin mahkemeye tam olarak getirilmemesinin sorumluluğunu taraflar üstlenmiştir. Ancak, HMK’da prensip olarak taraflarca getirme ilkesi benimsenmiş olmakla birlikte” (Erdönmez, 2017, ss. 796–799), “Türk hukukunda boşanma davasında, dava malzemesinin toplanması bakımından hangi yargılama ilkesinin geçerli olduğu tartışmalıdır. Bu hususta temel olarak üç görüş ileri sürülmüştür: Taraflarca getirilme ilkesi, re’sen araştırma ilkesi ve sınırlı (sosyal) araştırma ilkesi” (Akkaya, 2017, s. 89 aktaran Özçelik, 2020, s. 250). “Yargıtay uygulamasına göre, boşanma davasında TMK’nın 184. maddesinde sayılan hususlar saklı kalmak kaydıyla, HMK hükümleri uygulanır. Dolayısıyla gerek davacı gerekse davalı dilekçeler aşamasında iddia ve savunmalara dayanak olan vakıaları ileri sürmek zorundadır. Usulüne uygun şekilde ileri sürülmemiş vakıalar, mahkemece kendiliğinden incelenemeyeceği gibi, hâkim onları hatırlatacak davranışlarda dahi bulunamaz” (HMK, m. 25/1; Özçelik, 2020, s. 251). “Yüksek mahkeme bu hususta taraflarca getirilme ilkesine o kadar bağlıdır ki kadının fiziksel şiddet gördüğü tanık beyanlarına yansımaya rağmen, davalı kadının bu vakıaları ileri sürmemesi nedeniyle değerlendirmede esas alınmayacağını belirtmiştir. Zira Yüksek Mahkeme’ye göre, boşanma davasında genel yargılama usulünün uygulanmasından ayrı olan kurallar ve uygulanması gereken özel usuller, TMK’nın 184. maddesinde sınırlı olarak belirtilmiş olmasına karşın, bu sınırlamalar ve istisnalar içinde, tarafların dayanmadığı vakıaların değerlendirilmede esas alınacağına dair özel bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Dolayısıyla tarafların usulüne uygun şekilde ileri sürmedikleri vakıalara dayanarak hüküm verilmesi isabetli olamaz” (Özçelik, 2020, s. 253). İkinci görüşe göre, boşanma davasında re’sen araştırma ilkesi geçerlidir (Ansay, 1960, s. 143; Kuru, 2001, s. 1952; Karanlı, 2012, s. 317; Özümücü, 2014, s. 146, aktaran Özçelik, 2020, s. 254). “Re’sen araştırma ilkesinin geçerli olduğu davalar daha çok tarafların üzerinde serbestçe tasarruf etmelerinin mümkün olmadığı davalardır. Boşanma davasında kamu yararı düşüncesi ile re’sen araştırma ilkesi geçerli kılınmıştır” (Karanlı, 2012, s. 316, aktaran Özçelik, 2020, s. 254). Üçüncü görüşe göre ise boşanma davasında sınırlı re’sen araştırma ilkesi geçerlidir (Karanlı, 2012, ss. 316–317, aktaran Özçelik, 2020, s. 254). Zira “TMK’nın 184. maddesinin 1. bendine göre, Medeni usul hukuku bakımından burada, sınırlı bir kendiliğinden araştırma ilkesi geçerlidir. Çünkü hâkim vicdanen kanaat sahibi olmadıkça tarafların talepleri ve ileri sürdükleri deliller ile bağlı olmaksızın boşanma davası hakkında karar verecektir. Buna karşılık, boşanma sebeplerinden herhangi birisinin varlığı nedeniyle açılan boşanma davası reddedildikten sonra, kararın kesinleşmesinden itibaren üç yıl geçmesi halinde her ne sebep olursa olsun müşterek hayat yeniden kurulamamışsa, eşlerden birinin talebi üzerine mahkeme boşanmaya karar verir (TMK, [2001] m. 166/4). Bu koşullar altında hâkim, boşanmaya karar vermek zorundadır. Görüldüğü üzere, boşanma davası ne tam olarak kendiliğinden araştırma ilkesi ne de tam olarak taraflarca getirme ilkesinin mutlak uygulandığı bir dava türüdür” (Erdönmez, 2017, ss. 805–809).

İspatla ilgili bir diğer önemli gündem vakıaların kimin tarafından ispat edilmesi gerektiğini ortaya koyan ispat yükü kavramıdır (Kuru & Aydın, 2021, s. 240). "İspat yüküne ilişkin kurallar, bir somut vakıa iddiasının ispatsız veya belirsiz kalması durumunda, hangi taraf aleyhine karar verileceği sorusuna cevap vererek belirsizlik halinin aşılmasına hizmet eden ve hâkime bir yönde karar verme yükümlülüğü yükleyen maddi hukuka ilişkin kurallardır" (Pekcanitez vd., 2021, s. 233).

TMK (2001) madde 6'ya göre Kanunda aksine bir hüküm bulunmadıkça, taraflardan her biri, hakkını dayandırdığı olguların varlığını ispatla yükümlüdür. "Ancak bu madde, ispat yükü sorununu çözmeye yeterli olmadığı için HMK'da yeniden düzenlenmiştir (HMK, [2011], m. 190/1). Burada, vakıayı hangi tarafın ileri sürdüğü değil, o vakıadan hangi tarafın lehine hak çıkardığı önemlidir"⁵ (Atalay, 2017a, s. 1696). Aynı maddenin ikinci fıkrasına göre ise Kanuni bir karineye dayanan taraf, sadece karinenin temelini oluşturan vakıaya ilişkin ispat yükü altındadır. Kanunda öngörülen istisnalar dışında, karşı taraf, kanuni karinenin aksini ispat edebilir (HMK, [2011], m. 190/2). Yargıtay da bir kararında bu hususa işaret etmiştir:

Kanunda aksine bir hüküm bulunmadıkça, taraflardan her biri, hakkını dayandırdığı olguların varlığını ispatla yükümlüdür ifadesine yer verilmiştir. Kanuni bir karineye dayanan taraf, sadece karinenin temelini oluşturan vakıaya ilişkin ispat yükü altındadır. Kanunda öngörülen istisnalar dışında, karşı taraf, kanuni karinenin aksini ispat edebilir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2020a).

Diğer taraf ise HMK (2011) madde 191/1'e göre "ispat yükünü taşıyan tarafın iddiasının doğru olmadığı hakkında delil sunabilir. Karşı ispat faaliyeti için delil sunan taraf, ispat yükünü üzerine almış sayılmaz."

Bu bölüme kadar olan kısmı özetleyecek olursak; taraflarca ileri sürülen iddia ve savunmalar birtakım vakıalara dayanır ve bu vakıalar, taraflar arasında çekişmeli ise bu vakıaların ispatı gerekir. Ancak medeni yargıda, bir husus ispatsız kalsa da hâkim hüküm vermek zorundadır. Bu durumda hükmün, kimin aleyhine verileceğini ispat yükü kuralları belirler. İspat yükünü taşıyan taraf davacı ise dava temelini oluşturan vakıaları ispat edebildiği takdirde davayı kazanabilir, aksi halde davası reddedilir (Atalay, 2017a, ss. 1586-1587).

İspatla ilişkili bir diğer önemli gündem delildir. Çünkü "ispat yükü üzerine düşen taraf ileri sürdüğü vakıayı deliller vasıtasıyla ispatlar" (Atalı vd., 2021, s. 248). "Delil, ispat faaliyetinde kullanılan ve dava öncesi, mahkeme dışında gerçekleşmiş olan vakıaların temsilen yargılamaya aktarılmasına yarayan ve çekişmeli vakıayı temsile ya da yansıtmaya elverişli olan inandırma araçlarıdır" (Pekcanitez vd., 2021, s. 235). Bunlar, tanık, senet, keşif, bilirkişi raporu, uzman görüşleri olarak sıralanabilir (Postacıoğlu & Altay, 2020, s. 544).

"HMK'da [2011] olayların hangi delillerle ispat edileceğinin dava dilekçesinde açık bir şekilde yer verilmesi gerektiği (m. 119/1-f) ayrıca aynı Kanun'un 194. maddesinin ikinci fıkrasında, hangi delilin hangi olaya istinaden ileri sürüldüğünün açık bir şekilde gösterilmesi gerektiği belirtilmektedir" (Simil, 2014, s. 1364). Dolayısıyla tanık dinlenilebilmesi için tarafların tanık deliline dayanmaları gerekmektedir. Yargıtay da bir kararında bu hususa işaret etmiştir:

Tarafların, dayandıkları delilleri ve hangi delilin hangi vakıanın ispatı için gösterildiğini açıkça belirtmeleri zorunludur (HMK m. 194). Somut olayda davacı kadın dava dilekçesinde iddialarını ispata yarayacak hiçbir delil bildirmedeği gibi, tanık deliline de dayanmamıştır. Bu sebeple, davacı kadının tanıklarının beyanlarına itibar edilerek hüküm kurulamaz. Açıklanan sebeplerle

⁵ Kendisine ispat yükü düşen taraf için bu bir yükümlülük (mükellefiyet) değil, sadece bir yüküdür (külfettir). Taraf kendisinin ispat etmesi gereken bir vakıayı ispat edemezse, karşı taraf (ve mahkeme) onu mutlaka ispat etmesini isteyemez. Bilakis, kendisine ispat yükü düşen taraf, o vakıayı ispat edememiş sayılır (Atalı vd., 2021, s. 480; Kuru & Aydın, 2021, s. 240). İddia edilen vakıaların ispatlanamaması halinde hâkim, ispat yükünü taşıyan tarafın aleyhine karar verecektir (Atalay, 2017a, s. 1694).

davacı kadının boşanma davasının reddi gerekirken kabulü doğru olmamış ve bozmayı gerektirmiştir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2018a).

Ayrıca davalının da cevap dilekçesinde "savunmanın dayanağı olarak ileri sürülen her bir vakianın hangi delillerle ispat edileceğini" (HMK, 2011, m. 129/1-e) belirtmesi gerekir. "Davacı, cevaba cevap dilekçesinde davanın haklı olduğuna ilişkin (varsa) yeni vakialara ve yeni delillere yer verebilir. Bunun gibi, davalı da ikinci cevap dilekçesinde varsa yeni delillere yer verebilir" (Kuru & Aydın, 2021, s. 242).

"Ancak tarafların ileri sürdüğü dava malzemeleri bazı durumlarda maddi veya hukuki açıdan eksik, belirsiz ya da çelişkili olabilir. Bu nedenle Kanunu'nun 31. maddesinde, hâkimin davayı aydınlatma ödevi olarak, taraflara açıklama yaptırabileceği, soru sorabileceği ve taraflardan delil göstermelerini isteyebileceği düzenlenmiştir" (Simil, 2014, s. 1352).

2.2 Tanıklık Kuralları

Davalarda başvuru delillerin başında tanık delili yer almaktadır (Karamercan, 2018, s. 153). "Tanıklık, davaya taraf olmayan bir kimsenin, davanın sonucunu etkileyen uyuşmazlık konusu maddi vakia hakkındaki dava dışında bizzat edinmiş oldukları beş duyardan kaynaklanan gözleme dayalı bilgilerini mahkeme huzurunda açıklamasıdır" (Kuru & Aydın, 2021, s. 305; Postacıoğlu & Altay, 2020, s. 692). "Tanık deliline ancak davanın tarafları başvurabileceği için mahkeme, tarafların göstermediği kişileri kendiliğinden tanık olarak dinleme yetkisine sahip değildir. Diğer yandan, tanık dinletilecek hususun çekişmeli maddi vakıaya ilişkin bulunması ve davanın sonucunu etkileyecek nitelikte olması gerekmektedir" (Postacıoğlu & Altay, 2020, ss. 694–697). Yargıtay da bir kararında bu konuya değinmiştir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2019a):

Dayanılmayan bir vakianın, tanık beyanlarında geçtiğinden bahisle davalı-karşı davalı kadına kusur olarak yüklenilemez. Mahkemece, delillerin takdirinde hataya düşülerek davacı-karşı davalı erkeğin boşanma davasının reddi gerekirken, yazılı şekilde kabulüne karar verilmesi doğru olmayıp bozmayı gerektirmiştir.

Tanık göstermeye ilişkin usul gereği, HMK (2011) m. 240'da şu şekilde belirtilmiştir: "Tanık gösteren taraf, tanık dinletmek istediği vakıayı ve dinlenilmesi istenen tanıkların adı ve soyadı ile tebliğ elverişli adreslerini içeren listeyi mahkemeye sunar..." Buna ek olarak, Yargıtay kararına göre (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2018b): "Taraflar dava dilekçesi veya cevap dilekçesi ile vakialara ve tanık deliline dayanmaları halinde her bir tanığın ayrı ayrı hangi maddi vakıaya tanıklık ettiğini yazılı olarak bildirmemeleri durumunda her bir tanığın dayanılan bütün vakialar hakkında beyanda bulunacağının kabulü gerekir"

Tanık gösterme ile ilgili usul gereği, "hangi vakiaların ispatının gerekli olduğu ön inceleme aşamasında belirlenip mahkemece bu vakialardan hangilerinin tanıkla ispatının caiz olduğu konusunda bir karar verilmeden tanık listesi verilmesinin hiçbir anlamı yoktur" (Atalay, 2017b, ss. 1892–1894).

Yargıtay kararına göre (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2016):

Ön inceleme duruşmasında taraflar arasındaki uyuşmazlık konusu belirlendikten sonra taraflara delillerini bildirmeleri için süre verilir. Zira delil, tarafların üzerinde anlaşamadıkları ve uyuşmazlığın çözümünde etkili olabilecek çekişmeli vakialar için gösterilir (HMK m. 187/1). Tahkikat, ön incelemede saptanan çekişmeli hususlar üzerinden yürütüleceğine (HMK m. 140/3) göre, bu tespit yapılmadan tarafların herhangi bir delile dayanmaları ve dayandıkları delilleri sunmaları beklenemez. Başka bir ifade ile; taraflardan, anlaştıkları ve ayrıştıkları hususlar tespit edilmeden delil göstermeleri beklenemez.

“Tanık listesi verildikten sonra listenin karşı tarafa tebliği zorunludur, bu sayede taraflar dinletilmek istenilen tanıkların kimler olduğunu öğrenebilecekler” (Ertanhan, 2005, s. 188 aktaran Bolayır, 2014, s. 410) ve “tanıklığın doğruluğundan şüpheyi gerektiren sebeplerin varlığı halinde HMK’nın 255. maddesi çerçevesinde, tanıklara ilişkin itirazlarını bildirebileceklerdir” (Bolayır, 2014, s. 410).

Mahkeme, gösterilen tanıklardan bir kısmının tanıklığı ile ispat edilmek istenen husus hakkında yeter derecede bilgi edindiği taktirde, geri kalanların dinlenilmemesine karar verebilir (HMK, 2011, m. 241). Yargıtay da bir kararında bu konuya işaret etmektedir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2018c):

Çekişmeli vakianın ispatı için; tanık bildiren tarafın tanık sayısı sınırlanamaz ve hâkim tanık sayısını belirleyemez. Aksi tutum adil yargılanma ve savunma hakkının kısıtlanmasına yol açar. Ancak, hâkim hangi tanığın hangi vakianın ispatı için dinletilmek istendiğini ilgili taraflara sorarak (HMK m. 240/2, HUMK m. 258/1); ileri sürülen vakia, dinlenen bir kısım tanık anlatımı ile ispatlanmışsa, aynı vakianın ispatı için bildirilen geri kalan tanıkların dinlenilmemesine karar verebilir (HMK m. 241). Taraflarca fazla sayıda tanık bildirildiği takdirde; usulün bir kısmı zorlayıcı, bir kısmı da kolaylaştırıcı olan ve yukarıda belirtilen hükümlerinden yararlanarak; fazla sayıdaki tanığın dinlenmesinin, yargılamayı geciktirmesinin önüne geçilebilir.

Tanık, doğrudanlık ilkesinin gereği, davaya bakan mahkemede hâkim tarafından dinlenir (HMK, 2011, m. 259/1,2,3; Atalay, 2017b, s. 1904). Tanığın dinlenilmesinden önce yemin⁶ eda edilir (HMK, 2011, m. 258/1). Yemin eda edilirken, hâkim de dahil olmak üzere hazır bulunan herkes ayağa kalkar (HMK, 2011, m. 258/2).

HMK, 2011, m. 152/1’e göre tanığın mahkemede dinlenmesi sırasında iki taraf ve vekilleri hazır bulunabilir ve tanıklara doğrudan doğruya soru sorabilirler. Tanıklara yöneltilen sorulara itiraz edildiğinde sorunun yöneltilmesinin gerekip gerekmediğine hâkim karar verir (Kuru & Aydın, 2021, s. 311).

“Tanık, ispatın konusunu teşkil eden çekişmeli ve hukuken önemli vakıyı duyu organları aracılığıyla algılamış, gözlemlemiş olan gerçek bir kişinin bilgisini hâkime aktarması, vakıyı doğrudan yansıması özelliğinden ötürü temsili niteliği yüksek ve fakat güvenilirliği tartışılabilir bir delildir” (Atalay, 2017a, s. 1739). “Tanığın bir vakıyı eksiksiz bir şekilde zihninde tutması ve gerçeği olduğu gibi anlatması zordur. Ek olarak, bireylerin farkında olarak gerçeğe aykırı tanıklık yapmaları da mümkündür” (Kuru & Aydın, 2021, s. 305). Ancak bazı durumlarda, vakıya tanık olanların sayısı sınırlı ve yerine konulamaz durumda bulunduğundan tanık çok değerli ve vazgeçilmez bir delildir. Bütün bunlar göz önüne alındığında, tanık beyanı çok önemli ve vazgeçilmez bir delil olmakla beraber, tam bir kesinlikle güvenilemeyeceğinden takdiri bir delildir (Atalı vd., 2021, s. 521; Postacioğlu & Altay, 2020, s. 692). Takdiri delil olmasının sonucu olarak HMK, 2011, m. 198’e göre, dinlenen tanıkların beyanlarını hâkim serbestçe takdir eder (Atalı vd., 2021, s. 529).

“Boşanma davalarında aksine ciddi ve inandırıcı delil ya da olay bulunmadıkça tanıkların gerçeği söylemiş oldukları kabul edilir. Ancak inandırıcı olmayan tanık anlatımları, görgüye dayanmayan, taraflardan aktarılan olaylara dayalı ve yer ve zaman içermeyen tanık anlatımları hükme esas alınamaz” (Gençcan, 2016, ss. 539–540). Yargıtay da bir kararında bu hususa değinmiştir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2021):

Yapılan soruşturma ve toplanan delillerden, davacı-karşı davalı erkeğe kusur olarak yüklenen güven sarsıcı davranışta bulunduğu dair tanık beyanı yeri ve zamanı belli olmayan soyut nitelikte olup, bu sebeple bu vakianın erkeğe kusur olarak yüklenilmesinin doğru değildir.

⁶ Dinlendiği sırada on beş yaşını bitirmemiş olanlar (HMK, 2011, m.257/1-a) ve yeminin niteliği ve önemini kavrayamayacak derecede ayırt etme gücüne sahip olmayanlar yeminsiz dinlenir (HMK, 2011, m.257/1-b).

Kararında tanığın beyanına dayanan hâkim, bunun gerekçesini göstermek zorundadır. Tanıkların beyanları arasında aynı konuda farklılık varsa hâkim bu çelişkiyi gidermeye çalışmalıdır. Şayet bazı tanıkların beyanını diğerlerine üstün tutuyorsa ya da tanık beyanını kararına esas almıyorsa bunun da gerekçesini göstermek zorundadır (Atalay, 2017b, ss. 1910–1911). Taraflar da tanığın beyanlarının doğru olmadığını diğer delillerle ortaya koyabilirler, özellikle tanığın bir menfaatinin bulunduğunu, tanıklığından şüpheyi gerektiren sebeplerin varlığını iddia ve ispat edebilirler (HMK, 2011, m. 255). Aşağıda yer alan Yargıtay kararında bu duruma değinilmiştir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2019b):

Yapılan yargılama ve toplanan delillerden; davalı kadına yüklenen “Eşini eve almadığı” vakası tanık C...’nin beyanında geçmekte olup, mahkemenin de kabulünde olduğu üzere, davacının annesi olan davacı tanığı C...’nin davalı ile aralarındaki husumet nedeniyle ifadesine itibar edilemeyeceğinden bu kusur davalı kadına yüklenemez.

Ancak, tanığın bir kimsenin sırf yakını olması, onun beyanının hiç dikkate alınmamasını gerektirmez. Tanığın tarafla yakınlığı tek başına beyanlarının değerini düşürmez, ancak karşı taraf somut sebeplerle bu beyanlara itiraz edebilir (HMK, 2011, m. 255). Aşağıda yer alan Yargıtay bir kararında bu hususa şu şekilde değinmiştir (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2017):

Mahkemece, davacı tanıklarının akraba olması, tanık....’in davacının görüncesi olduğu kaldı ki tarafların tartışmasına şahit olmadığını beyan ettiği, diğer tanık....’in ise davacının annesi olduğu ve bu nedenle beyanlarının tarafsız olmayacağı, davalının iş bulamamasının ya da çalışmamasının tek başına boşanma sebebi olarak kabul edilemeyeceği ve evlilik birliğinin karşılıklı hoşgörüyü dayandığı gerekçesiyle davacı kadının boşanma davasının reddine karar verilmiştir. Aksine ciddi ve inandırıcı delil ve olaylar bulunmadıkça asıl olan tanıkların gerçeği söylemiş olmalarıdır (HMK m. 255). Akrabalık veya diğer bir yakınlık başlı başına tanık beyanı değerden düşürücü bir sebep sayılamaz. O halde, davalının uzun süredir çalışmadığı, eşine ve çocuğuna bakmadığı, evlilik birliğinin kendisine yüklediği sorumlulukları yerine getirmediğini beyan eden ve olaylara yakın tanıklar ve’in tanıklığına değer verilerek, boşanmaya karar verilmesi gerekirken, dosya kapsamına uygun olmayan gerekçe ile davanın reddi doğru bulunmamıştır.

“Bunun gibi, tanığın taraflarla ve özellikle kendisini tanık olarak göstermiş olan tarafla bir yakınlığının olmayışı, sadece bu sebeple onun beyanının üstün kılınmasına neden olmaz. Tanık sayısı veya tanıkların sosyal ve ekonomik durumları, onların beyanlarını üstün kılmaz” (Atalay, 2017b, s. 1911).

3. Boşanma Sürecinde Bir Eşlik Etme Biçimi Olarak Tanıklık

3.1 Tanıklığın Hafıza İle İlgili Bölümü

Tanıklığın yasal boyutu tanık delilini güçlü bir delil olarak ele alması da bazı durumlarda ispat için gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Atalay (2017b, s. 1909), görülen ve işitilen şeylerin zaman içinde unutulmasının, tanık ile taraflar arasındaki yakınlık ve menfaat ilişkisinin, tanık beyanının delil gücünü zayıflatmakta olduğunu, ancak bazı durumlarda tanık deliline dayanmaktan başka yol bulunmadığını ifade etmektedir.

Mahkemede verilecek hükmün belirlenmesinde etkisinin olması açısından tanık beyanının inandırıcı olması ve gerçeklerle örtüşmesi beklenen bir kriterdir. Bu nedenle tanıklık müessesesi, dürüstlük ilkesi çerçevesinde ele alınmaktadır. Tanıklık müessesesinin dürüstlük ilkesi, bir yönüyle tanıklığın hafıza ile ilgili bölümünü tartışmaya açmaktadır.

Öncelikli olarak üzerinde durulması gereken konu tanıklık ve dürüstlük ilkesi arasındaki ilişkidir. Tanıkların beyanları gerçekleri yansıtmakta mıdır, yoksa gerçek dışı konuları mı içermektedir? Somut gerçekle ilgilenen hukuk dünyası için bu sorgulama doğru bir hüküm verilmesi açısından oldukça önemlidir. Var olan gerçekliğin mahkemeye aktarılması bir süreç gerektirdiğinden dürüst beyanların hafıza ile ilgili boyutu önem kazanmaktadır.

Loftus'a göre, ne yazık ki birçok polis memuru, avukat, yargıç, sosyal hizmet uzmanı ve hatta psikolog ve psikiyatrist, hafıza ve hafızanın yaşla birlikte ortaya çıkan değişimi ile ilgili sınırlı bilgiye sahiptir. Ona göre, çocuklar kadar yetişkinler de bir olayın bazı özelliklerini fark edemeyebilir, olayın bir kısmını unutabilir ya da bazı kısımlarını yanlış sıralayabilir (Goodman & Helgeson, 1985, s. 181).

Bu nedenle bireyler, yaşadıkları veya tanık oldukları önemli bir olayı aktarırken öznel, yanlı, kolektif bilinci yansıtan gerçek ya da olası gerçekler anlatabilmektedirler.

Yaşanan olayların gerçeklikle bağlantısı öznel yorumlamalara açık olabilir. Aynı zamanda bireylerin yaşanan olayla ilgili konumları ve tarafla olan ilişkileri de bu öznel yorumları etkileyebilmektedir. Bireyler evlilik çatışmalarına ilişkin bir olaya tanık olduklarında, bunu içinde buldukları kültürün evlilik ideolojisi ile yorumlamaktadır. Örneğin, geleneksel aile bilincinin hâkim olduğu toplumlarda vakalara tanıklık ataerkinin sınırları içerisinde gerçekleşmektedir. Örneğin, ev içi kadına yönelik şiddet, "her ailede yaşanıyor, bir tokattan bir şey olmaz, kızını dövmeyen dizini döver, vb." şiddetin meşrulaştırılmasına hizmet eden ve şiddeti görünmez kılan bir anlayış ile değerlendirildiğinde ya da şiddetin tanımı sadece fiziksel olarak ele alındığında, şiddetin tanık beyanlarında yer alması mümkün olmayacak ve dolayısıyla şiddet mahkemeye yansımaz. Dolayısıyla kavramların işe vuruk tanımları, tanıkların olayı hangi boyutları ile nasıl anlattıklarını ve olayın ne kadarını anlattıklarını şekillendirmektedir. Bu nedenle sadece olayın aktarıldığı yalın bir tanıklıktan söz etmek mümkün görünmemektedir.

Olayların gerçek haliyle aktarılmasının önündeki engellerden birisi de zamandır. Tanıklık edilen olayın üzerinden geçen zaman yaşamak ve hatırlamak arasında bir çizgi çizer. Çünkü "tecrübeyi 'yaşayan benlik' ile 'hatırlayan benlik' farklıdır. Hatırlamak bir yönüyle de yeniden kurgulamaktır. Yeniden kurgularken tercihen çarpıcı bir olay hatırlanır, tüm yaşananlar hatırlanan bu olay çerçevesinde anlamlandırılır. O anki duygu ve inançlar da geçmişte ne olduğuyla ilgili hatırlananları etkiler" (Sara Develioğlu, 2015, ss. 50–51).

Anlatısal kimlik kavramı, geçmiş ve geleceğin düzenli bir şekilde yeniden yorumlandığını açıklar. Boşanma anlatıları bu duruma örnektir. Evlilik sürecinde, kendisini bir "aşk" hikâyesinin karakteri olarak niteleyen kişi, boşanma sürecinde kendini "evliliğin ilk yıllarından beri mağdur" biri olarak nitelendirebilir (Yakalı Çamoğlu, 2017, ss. 31–32)

Anıların sürekli değişik anlamlara gelmesi bilimsel çalışmalara konu olmuştur. Örneğin, Loftus, anıların ne kadar kırılabilir bir yapıya sahip olduklarını göstererek bellek araştırmaları alanını dönüşüme uğratmıştır. Gizli imalar taşıyan soruların hafızayı yanıltabileceği sonucuna ulaşan Loftus, daha sonraki araştırmalarında insanların yaşamadıkları çocukluk hikayelerini belirli koşullarda yaşamış gibi hatırladıkları sonucuna ulaşmıştır (Eagleman, 2015/2020, s. 29). Bu çalışmalar anılar üzerinde oynanabileceğini göstermektedir.

Anıları yeniden kurgulayarak hatırlama, boşanma sürecinde de anlamlı bir yere sahiptir. Boşanma sürecinde evliliğe yönelik anıların yeniden kurgulanmasının neticesinde tarafların ve tanıkların beyanlarının her zaman hatalı ya da dürüst olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Boşanma davalarında tanık anlatıları bu nedenle özenli bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Mahkeme dışında gerçekleşen bir olay hakkında hâkimi ikna etme süreci kolay görünmemektedir. Davalarında haklı çıkma savaşı ve ispat ve iddia yükü, tarafların tanık

beyanlarını kurtarıcı bir el olarak görmelerine neden olabilmektedir. Bu nedenle tanık beyanları yeniden kurgulanmaya uygun bir yapıya sahip olmaktadır.

3.2 Yakın Akriba Tanıklığı

Boşanma davalarında ispat sürecinde taraflar arasındaki çekişmenin tanıklık üzerinden devam etmesi yakın akrabaların boşanmanın psikolojik ve sosyal boyutlarının yanı sıra yasal boyutuna da dahil olmasına neden olmaktadır. Salts ve Smith'e (2013, s. 459) göre çiftler, boşanmanın yasal sürecini, evlilik savaşını devam ettirmek için kullandıklarında, çocukların, kök ailenin, arkadaşların taraf olmaya zorlandıkları uzun süreli bir "soğuk savaş" süreci başlamış olur.

"Evliliğe giden yoldaki çok karmaşık pazarlıkların ilk evresinde iki ailenin, çok saygın müttefikleri veya akrabaları 'kefil' olarak devreye sokmaları şeklinde sergilenen sembolik sermayenin hem bir pazarlık silahı hem de sonuçlanan bir anlaşmanın teminatı olması gibi" (Bourdieu, 1972/2018) evliliğin ilk aşamasındaki bu mübadelede yer alan akrabalar boşanma sürecinin yasal boyutunda bu sorumluluklarının karşılığını tanıklık müessesesi üzerinden yerine getirmektedir. Aynı zamanda akrabalar, evlilik süreci boyunca yaşanan çatışmalara ve evliliğin temelinden sarsılmış olması durumuna somut kanıtlar sunmak açısından önemli müttefiklerdir.

Duruşma gözlemine yer verilen bir çalışmada (Nuhoğlu, 2019) tarafların mahkemeye sundukları tanık listesinin büyük bir kısmının kök aile üyelerinden (anne, baba, ağabey, abla) oluştuğu belirtilmektedir. Araştırmaya göre kök ailelerin tanık olarak dinlenilme sayısı davacı ve davalının cinsiyeti açısından farklılık göstermektedir. Kadınlar, erkeklere oranla daha fazla sayıda kök aile üyesini tanık olarak bildirirken, kadınlarda daha çok babanın, erkeklerde ise annenin tanık olarak dinlendiği belirtilmiştir. Aynı çalışmada, hala, teyze, kuzen, görümce, gelin, enişte, kayın, bacanak, yeğen, yenge gibi yakın akrabaların da tanık olarak dinlendiği belirtilmektedir. Yakın akrabaların ve kök aile üyelerinin tüm tanıklara oranı %63'tür. Bu da tarafların boşanma davalarında daha çok yakın akrabaları tanık olarak gösterdikleri sonucunu vermektedir.

Boşanma davalarında kök aile üyelerinin ve yakın akrabaların tanık olarak gösterilmesi, aile kurumu ile ilişkili bazı kavramları gündeme getirmektedir. Bunlardan bir tanesi patriyarişidir. Özellikle kadınların kök aile üyelerinden en çok babalarını tanık olarak göstermeleri bu kavram üzerinden tartışılabilir. Sennett, patriyarişiyi, insanların bilinçli bir biçimde kan bağıyla bağlı oldukları toplum olarak tanımlamaktadır. Ona göre insanlar, ilişkilerini soy açısından tanımlar ve aile ilişkilerinin temelinde erkekler vardır. Eril egemenlik, kaynağını koruyucu, müsamahasız yargıç ve güçlü kişi sıfatlarını içeren babalık rollerinden alır. Ancak baba çocuklarına dünyada belirli bir yer edineceğine dair güvence veremez; yalnızca simgesel bir koruyucudur (Sennett, 1980/2011, s. 61).

Boşanma davalarında kadınların diğer kök aile üyelerine kıyasla daha çok babalarının tanık olarak bildirilmesi, babalığın metaforik koruyuculuğunu içeriyor olabilir. Boşanma davalarında tanıklık müessesesinin kök aile üyeleri üzerinden yürümesi, evlilik ve aile yapılarının ataerki üzerinden tartışılmasını daha büyük bir anlama taşımaktadır. Bu anlam, ilişkilerin sadece eşler arasında değil daha büyük bir sosyal birim ile bağlantılı olarak gelişmesinden kaynaklanmaktadır.

Evlilik piyasası, yalnızca iki eşin değil birleşen ailelerin ve bunların dahil olduğu daha büyük grupların iktisadi ve toplumsal tarihini, sembolik mülkünü ve özellikle sahip oldukları şeref ve şerefli adam sermayesini, güvenebilecekleri ittifak ağının niteliğini ve geleneksel olarak karşıt oldukları grupları, ailenin dahil olduğu gruptaki konumunu ve grubun diğer üyeleriyle ilişkilerinin durumunu, yani ailenin bütünleşme derecesini (bölünmezlik vb.), hane birimindeki otoritenin ve güç ilişkilerinin yapısını içerir (Bourdieu, 1972/2018, s. 114).

Otorite ve güç ilişkileri ağı aile yapısının temel belirleyicileri olduğunda ise çekirdek aile daha çok geleneksel aile halini almaktadır. Yakalı Çamoğlu'na göre, geleneksel aile motifi, Türk ailesinin tecrübesinin batı aile yapısından biraz daha farklı olmasına neden olmaktadır. Türk aileleri, aynı evi paylaşmalar da akrabalarla yoğun bir iletişim ve etkileşim içindedir; karşılıklı olarak karar verme süreçlerinde söz sahibidirler. Bu durumsa, Türk aile yapısının işlevsel olarak geniş aile olduğunu belirtmektedir (Yakalı Çamoğlu, 2017, s. 19).

Yakın akraba tanıklığının bir diğer yönü de mahremiyet konusu ile ilişkilidir. Boşanma davalarında tanıklık müessesesi, ev içi meselelerin topluma açılan boyutunda paradoksal bir yapıya işaret eder. Evliliğin kutsallığına yapılan atıflar evliliği, eşler arasında yaşanan dokunulmaz bir alana taşıyarak mahremiyete vurgu yaparken, diğer yandan ev içi meselelerin mahrem konularının kök aile üyeleri ve yakın akrabalar ve arkadaşlar tarafından bilinirliğine açılan bir kapı ile karşı karşıya kalınmaktadır. Burada önemli bir tartışma gündeme gelmektedir: Mahremiyet, aile ilişkileri içinde kendine nasıl bir yer edinmektedir? Mahremiyet, her koşulda korunması gereken bir kutsallığı mı içermektedir? Özellikle şiddet vakalarında ev içi mahremiyeti korumak öncelikli alan olmaktan çıkar. Ancak ev içi alanın mahremiyet sınırları içerisinde değerlendirilmesi, genellikle şiddetin tanığının olmaması ile sonuçlanmakta ya da şiddeti bu kutsal yapının bozulmaması adına katlanılması gereken bir durum olarak ele almaktadır.

Mahremiyet, kişinin kendi bedeni ve cinselliği ile ilgili her şeyi başkalarının kararlarından uzak tutabilmesi olarak işlev göreceği yerde, namus gibi gerçeklerle bedenine uygulanan baskının meşrulaştırılmasına ve herkesin bildiği bir sır olarak kalmasına sebep olan bir sınır haline gelmektedir. Ev içinde uygulanan şiddet "Kol kırılır yen içinde kalır" mantığıyla görünmezleştirilir. Bu nedenle feminizm, politikanın dışında olduğu farz edilen özel alana dair bu gibi deneyimlerin "gündelik hayatın politikasının" inşasında önemli bir yer olduğunu, özel alanın kamusal olandan ayrı olmadığını ifade eder. (Ecevit, 2011, s. 148).

MacKinnon (2003, aktaran Karacan, 2018, s. 397) ailedeki mahremiyet anlayışı nedeniyle aile içinde kadınların yaşadığı şiddetin gizli kaldığını ailedeki cinsiyetçi iş bölümünün doğal değil, aksine toplum tarafından oluşturulduğunu, bu kurumda kadınların erkeklere sistematik bir biçimde tabi kılındığını ileri sürmüştür.

Ev içinin mahremiyet alanı olarak belirlenmesi ve dokunulmazlığına yapılan vurgu nedeniyle şiddetin kapalı kapılar ardında gerçekleşmesi bir diğer tartışma konusu olan çocukların tanıklıkları ile sonuçlanabilmekte, bu durum ise boşanma sürecinde çocuk tanıklığını gündeme getirmektedir.

3.3 Çocuk Tanıklığı

Boşanma literatürü incelendiğinde boşanmanın çocuk yanının velayet ve kişisel ilişki tesisi konuları üzerinden tartışıldığı görülmektedir. Çocukların mahkeme sürecinde tanık olarak dinlenilmesi ise daha çok ceza davalarının konusu olarak sınırlı bir şekilde ele alınmakta boşanma sürecindeki çocuk tanıklığı çoğunlukla gündeme gelmemektedir. Oysa boşanma davalarında çocuklar, mahkemeye sunulan tanık listesinde yer alan isimlerdendir. Bu çalışmada, çocukların tanık olarak dinlenilmesini içeren boşanma sürecinde çocuk tanıklığı; çocukların katılımı ve çocukların anne baba savaşında iki ateş arasında kalarak taraf olmaya zorlanmaları olmak üzere iki görüş çerçevesinde ele alınmış ve her iki görüş, çocukların yüksek yararı ilkesi üzerinden değerlendirilmiştir.

Katılım terimi, genel olarak kişinin kendi hayatını ve içinde yaşadığı topluluğu etkileyen kararların paylaşılması sürecine atıfta bulunur (Hart, 1992). Çocukların katılım hakları ise, onların toplumdaki yeri ve gücü ile ilgili statükoya meydan okuyan temel ve tartışmalı bir sosyal değişimi temsil etmektedir (O’Kane, 2003). Çocukların dinlenilme ve ciddiye alınma haklarına saygı yaklaşımının merkezinde, çocuklara insan olarak değer verme taahhüdü yer almaktadır. Bu yaklaşım, çocukluğun yalnızca daha sonraki gençlik ve yetişkinlik yılları için bir hazırlık olduğu görüşüne meydan okur (Lansdown, 2005). Çocukların katılım hakları temelini Çocuk Hakları Sözleşmesi’nden (UNICEF, 2004) almaktadır.

Sözleşme, çocukların bağımsız bireyler olduğunu ve bu nedenle haklara sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Çocuğun *karar alma katılma hakkı ilkesi*, Sözleşme'nin 12. maddesinde belirtilmiştir (Shier, 2001, s. 107):

Taraf Devletler, görüşlerini oluşturma yeteneğine sahip çocuğun kendini ilgilendiren her konuda görüşlerini serbestçe ifade etme hakkını bu görüşlere çocuğun yaşı ve olgunluk derecesine uygun olarak, gereken özen gösterilmek suretiyle tanırlar. Bu amaçla, çocuğu etkileyen herhangi bir adli veya idari kovuşturmada çocuğun ya doğrudan doğruya veya bir temsilci ya da uygun bir makam yoluyla dinlenilmesi fırsatı, ulusal yasanın usule ilişkin kurallarına uygun olarak çocuğa, özellikle sağlanacaktır.

Bu madde çocukların istekli olmadıkları zaman ya da ilgi göstermedikleri konular hakkında görüşlerini belirtmeleri gerektiği anlamına gelmemektedir. Kısaca, 12. Madde, bir görevi değil, görüşleri ifade etme hakkını içermektedir. Bu nedenle bu madde, yalnızca doğrudan çocuklarla çalışan profesyonellere değil, aynı zamanda politikacılara ve politika yapıcılara da sorumluluklar yükler (Lansdown, 2005, s. 2). Bu yönüyle Sözleşme, sadece çocuklara saygı duyulması ve çocukların dinlenilmesi gerekliliğini değil, aynı zamanda çocukların herkese tanınan medeni, ekonomik, politik ve sosyal haklara erişimini güvence altına alır (Birnbaum, 2009).

Sözleşmenin 12. maddesi gereğince, çocukların boşanma davalarında tanık olarak dinlenilmesi çocuğun görüşlerini serbestçe ifade etme hakkını içermektedir.⁷ Çocuğun idrak yaşı ve olgunluk derecesine uygun olarak, gereken özen gösterilmek suretiyle bu hakkın tanınması ise, Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği (2021) 36. maddesi gereği, adli destek görevlilerinden yararlanılarak gerçekleştirilmektedir. Yönetmeliğe göre Aile mahkemesinin görev alanına giren iş ve işlemlerde hâkimin istemi üzerine müdürlükçe adli destek görevlisi görevlendirilmek suretiyle (m. 36/1) "duruşmada dinlenilmesine karar verildiği hallerde çocuğun üstün yararı ilkesi gözetilerek kendisini rahat ifade etmesini sağlamak amacıyla çocuğu duruşmaya hazırlamak, duruşmada hazır bulunmak ve görüş bildirmek (m. 36/1-c)" sunulan hizmetler arasında yer almaktadır. Buna göre, hâkimin gerekli görmesi halinde, duruşma öncesinde çocuğu (yaşına ve gelişim sürecine uygun bir şekilde) mahkemeye hazırlamak uzmanların görevleri arasında yer almaktadır.

Boşanma davalarında çocukların tanık olarak dinlenilmesi Yargıtay kararlarında da işaret edilen bir husustur. Aşağıda yer alan iki Yargıtay kararında, mahkemece müşterek çocukların tanık olarak beyanlarının mahkeme yerine sosyal inceleme raporunda alınması kararının, hukuki dinlenilme hakkına (HMK, 2011, m. 27) aykırılık oluşturulduğu gerekçesiyle doğru görülmediği belirtilmiştir:

Mahkemece 24.11.2016 tarihli celsede ara kararlar tarafların müşterek çocuklarının tanık sıfatıyla dinlenmelerinin çocukları etkileyeceği düşünülerek dosyanın uzmana verilerek taraflar ve müşterek çocuklarla görüşüp, müşterek çocukların son olaylara ilişkin bilgi ve görgüleri de sorularak rapor düzenlenmesine karar verilmiştir. Davalı-karşı davacı erkek dinlenilmeyen bu

⁷ Tanık olabilmek için Kanun'da herhangi bir yaş sınırlaması getirilmemiştir. Ancak, tanık olarak dinlenecek kişinin temyiz kudretine sahip olması gerekir. Fiziki ve ruhi durumu itibarıyla ispat edilmek istenen olayı anlaması mümkün olmayan kimse tanık olarak dinlenemez (Pekcanitez vd., 2021, s. 256).

tanıkların dinlenilmesinden açıkça vazgeçmemiştir. Tanığın dinlenmesine engel bir durum iddia ve ispat edilememiştir. O halde, davalı-karşı davacı erkeğin dinlenilmeyen tanıkları ortak çocuklar N... ve N...'un Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 240. ve devamı maddeleri gereğince dinlenmesi için gerekli usul işlemlerinin yürütülmesi, toplanan tüm deliller birlikte değerlendirilerek, sonucuna göre karar verilmesi gerekirken; hukuki dinlenme hakkına (HMK m. 27) aykırılık oluşturacak şekilde, eksik inceleme ile yazılı şekilde karar verilmesi doğru görülmemiştir. (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2019c).

Ortak çocuklardan ... 2001, ... ise 2007 doğumludur. Mahkemece, 09.09.2015 tarihli oturumda ortak çocukların sosyal inceleme raporunda gözlenip dinlenilmesi ve çocukların yaşları nedeniyle tanık olarak dinlenme talebinin reddine karar verilmiştir. Davalı-karşı davacı kadın bu tanıklarının dinlenilmesinden açıkça vazgeçmemiştir. Tanıklar davaya bakan mahkemede veya tanığın bulunduğu mahal mahkemesinde dinlenir (HMK m. 259). Bu itibarla tanıkların hakim tarafından dinlenmesi gerektiği gibi, tanıkların yaşlarının tanıklığa engel bir durum oluşturmadığının anlaşılmasına göre, adı geçen tanıkların Hukuk Muhakemeleri Kanununun 243. ve devamı maddeleri gereğince dinlenmeleri için gerekli usul işlemlerinin yürütülmesi, dinlendiklerinde toplanan tüm deliller birlikte değerlendirilerek sonucuna göre karar verilmesi gerekirken; hukuki dinlenme hakkına (HMK m. 27) aykırılık oluşturacak şekilde, eksik inceleme ile yazılı şekilde karar verilmesi doğru görülmemiştir. (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2018d).

Sözleşme ile birlikte çocukların onları doğrudan etkileyen süreçlere katılım hakkı, çocukların özellikle boşanmanın yasal boyutunda adli süreçte seslerinin duyurulması ve boşanma sürecine katılımları gündeme geldiğinde oldukça sınırlıdır. Çocuklardan bazıları seslerini mahkemeye duyurma imkânına sahip olsalar bile bu başka zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu zorlukların en başında da bağımsız yasal temsile erişim gelmektedir. Çocuklar, çoğunlukla içinde buldukları durumla ilişkili deneyimlerini, kendi tercihlerini ve görüşlerini doğrudan adli karar alıcılara iletmede sistemsel ve düşünsel sorunlarla karşı karşıyadır.

Öncelikli sorun, bir çocuğun, potansiyel olarak farklı görüş ve tercihlere sahip, ebeveynlerinden ayrı, bağımsız bir insan olduğu aşamalı olarak kabul edilmektedir (Bessner, 2002, s. 59). Yasalarda ve sözleşmelerde yer alsa bile, çocukların söz hakkı, uygulamada nadiren onurlandırılır. Çocuk savunucuları, bu kuralların anayasaya dayandığını ve tanınmasının gerekliliğini talep etmektedir (Woodhouse & Hardy, 2009, s. 202). Ancak çocuk tanıklığı oldukça sınırlı bir bakış açısı ile değerlendirilmektedir. Çocuk tanıklığı konusunda var olan literatür bilgisi genellikle çocukların tanıklığının güvenilirliğine vurgu yapmakta çocukların içinde buldukları durumla ilgili değerlendirmeleri, süreci anlamlandırma kalıpları üzerinde çalışılmamaktadır. Boşanma sürecinde çocuk tanıklığının sadece bu sınırlı alanda değerlendirilmesi, çocukları mahkemeye güvenilir kanıtlar sunan pasif bilgi sağlayıcılar olarak nitelendirmekte ve çocukların içinde buldukları zorlukları konunun dışında bırakarak çocukların katılımının görünmez kılınmasına yol açmaktadır.

Bu görünmez kılınma boşanma sürecinin çekişmeli yapısından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu süreçte çocukların katılımı, güç ilişkileri dikkate alınmadan tartışılmaz. Çocukların katılımı belirsiz ve hatta manipülatif olduğunda sorunlar ortaya çıkar. Boşanma sonrası ebeveynlik düzenlemeleri ile ilgili anlaşmazlıklarda ortaya çıkan duygusal ve ilişkisel sorunlar, çocukların diğer alanlardaki katılımından ayrılmaktadır (Cashmore & Parkinson, 2009, s. 16). Oysa boşanma süreçlerine katılım bundan çok daha fazlasını içerir. Çünkü aile içi ilişkiler sürekli ve ilişkilerin sürekliliği, çocukların ebeveyn anlaşmazlıklarından özellikle de boşanma sürecindeki taraflar arasındaki çatışmadan korunmalarını gerekli kılmaktadır.

Yetişkinlerin bazı sorunları etkilemesi için olaylarda çocukları kullanma yönünde bir eğilimleri de vardır (Hart, 1992). Aynı zamanda, bir ebeveynin kontrolü altında olmak çocukların boşanma sürecini doğru bir şekilde yorumlamasına engel olabilir. Birlikte yaşadığı ebeveyn ile

birlikte yaşamasa da ilişkisini sürdürdüğü diğer ebeveyn arasındaki çatışmanın ağırlığı onu taraf olma durumu ile karşı karşıya getirmektedir. Çocukların boşanma sürecinde tanıklık süreçlerine sağlıklı bir şekilde katılabilmeleri için öncelikle aile içi ifade özgürlüğünün temin edilmesi gerekmektedir. Bu da güç ve otorite ilişkileri ile bağlantılıdır. Öz bakım gereksinimlerinde ve duygusal ilişkilerde ebeveynlerine bağlı ve özerkliğe sahip olmayan çocukların tanıklık sürecinde anne baba arasındaki çatışma konuları ile ilgili sorgulanması çocuğun katılımını sağlamanın ötesinde çocuğun suçluluk, öfke, üzüntü duygularına maruz kalmasına neden olabilmekte ve süreç çocuklar açısından olumsuz duygusal katılımı sonuçlanabilmektedir.

Atwood, çocukları duygusal zarardan korumak ile davacıların yasal haklarını korumak arasında rekabet eden hedefler olduğunu savunmaktadır. Guggenheim ise hakların ilişkisel olduğunu ileri sürmekte ve çocukların hakkı söz konusu olduğunda, bu durumun yetişkinlerin görevi olduğunu belirtmektedir (Birnbaum, 2009, s. 13).

Emery (2012/2013) ebeveynlerin iyi bir işbirliği yaptığında bile pek çok çocuğun sadakat nedeniyle kendini parçalanmış hissedebileceğini belirtmektedir. Eş çatışmalarında bu durum üçgenleme olarak kavramsallaştırılır. "Üçgenlemede, her ebeveyn, çocuğun diğer ebeveyne karşı yanında olmasını ister. Çocuk ne zaman birinin tarafını tutsa, otomatik olarak diğerine saldırmış olarak tanımlanır. Yaptığı her hareket bir ebeveyn tarafından saldırı olarak tanımlanır" (Minuchin, 1974, s. 102). Bu nedenle, anne ya da babaya karşı tanıklık yapmak çocuğun taraf olmasına neden olabilmekte ve ebeveynlerle ilişkinin sürdürülmesi açısından sağlıklı bir hal alabilmektedir. Bunlara ek olarak, üçgenleme çocuğu, anne ya da babasının haklılığını ispat etmek adına gönüllü tanık olma konusunda cesaretlendirebilir.

Mahkeme salonunda çocuğun verdiği ifadenin sonraki hayatı için örseleyici olmasının dışında ayrıca mahkeme salonu deneyimi çocuk açısından bir başka zorluk olabilir. Ancak ev içi kadına yönelik erkek şiddetinin çoğunlukla kapalı kapılar ardında gerçekleşmesi çocukları zorunlu tanık olma durumu ile karşı karşıya bırakabilmektedir. Bu nedenle çoğu zaman kadınların özellikle boşanma sürecinde yaşadıkları şiddeti ispat edebilmelerinin tek alternatifi çocuklardır.

Çocukların tanık olarak dinlenilmesi kaçınılmaz olduğunda ise çocuklardan bilgi almanın ve güvenilir tanıklığın merkeze alındığı bir anlayıştan ziyade çocuğun süreç içerisindeki aktif rolü göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle çocuk tanıklığı, ebeveynlerin yanı sıra mahkemede görev alan profesyonellere de sorumluluk yüklemektedir. Ancak bu aktif katılımın sağlanabilmesi için güç ilişkileri, hiyerarşi ve otorite konularının üzerinde durulması gerekir. Boşanma sürecinde ebeveynlerin denetimi altında olmak çocukların örtük bir bağımsızlık yaşamalarına neden olmaktadır. Bu nedenle çocuklar dinlenilirken ana gündem haklı haksız yargılamasının aksine çocukların içinde buldukları süreçteki konuları olmalıdır. Boşanma sürecinde çocukların sesini duymak ve katılımlarını sağlamanın farklı yolları denenebilir.

"Küçük çocukların dinlenme haklarına saygı duymak, onların görüşlerini müzik, hareket, dans, hikâye anlatımı, rol yapma, çizim, resim ve fotoğrafın yanı sıra daha geleneksel diyalog yoluyla onlara uygun şekillerde kendilerini ifade etmeleri için bir alan yaratmaya hazır olmayı gerektirir" (Lansdown, 2005, s. 2). Bu nedenle çocukla görüşmenin gerçekleşeceği ortamın çocuğa uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Mevcut uygulamada, Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği (2021) gereği adli görüşme odalarından yararlanılmaktadır. Yönetmelikte, adli görüşme odalarının genel standartları belirtilmektedir. Buna göre, bekleme odasının, farklı kırılgan grupların ihtiyaçları dikkate alınarak tasarlanması, yetişkinler dışında çocuklarla görüşme yapıldığı hallerde çocuğun kendisini rahat hissetmesini sağlayacak oyuncak, boyama kiti, kâğıt-kalem, çizgi roman gibi materyallerin bulundurulması (m. 48/2-ç) gerektiği belirtilmektedir.

Görüşmelerde, çocukla yakınlık kurmak ilk yapılması gerekenlerdendir (Jones & Mcquiston, 1984, aktaran Goodman & Helgeson, 1985, s. 197). Çocuğun kendisini açabilmesi için zaman tanınması ve görüşmelerin içeriğinin buna göre düzenlenmesi, çocuğun ikincil travma yaşamamasının önüne geçecektir.

Bu travmaların önlenmesi ve çocuk yararına bir görüşme gerçekleştirilmesi için çocukların gelişim dönemlerine duyarlı olunmalı ve çocuğun kendini ifade etmesi için onun bulunduğu yerden başlanmalıdır. Örneğin Goodman ve Helgeson'a göre (1985, s.197) "çocuklar bir olayı doğru kronolojik sırayla tanımlayamayabilir. Bu nedenle, çocuğun olay örüntüsüne duyarlı olunmalı ve bir dereceye kadar çocuğun önderlik etmesine izin verilmelidir. Ayrıca çocuğun belirli eylemleri tanımlayan kendi terimleri kullanılmalı ve yetişkin etiketlerinden kaçınılmalıdır".

"Yapılan bir çalışmada çocukların Amerikan mahkeme işlemlerinde karşılaşılan hukuki terimleri tanımlama yeteneklerinin yaşla birlikte geliştiği sonucuna ulaşılmıştır. Bulgular, çocuk tanıkların sorgulanmasında yaşa uygun kelime seçiminin, doğru tanıklığın ortaya çıkarılmasında önemli bir faktör olabileceğini göstermektedir" (Saywitz vd., 1990, s. 523). Aynı zamanda "mahkemenin, çocukların ölçü, renk, zaman, mesafe ölçümü, boy, kilo veya yaş gibi miktar ölçümü, vücut kısımları ve aile ilişkilerini ifade etmede güçlükler yaşayabileceğini kabul etmesi önemlidir" (Barry vd., 2006, s. 14).

Çocukların tanıklığı, gelişimsel bağlamın yanı sıra mahkemede olmaya neden olan tetikleyici olayın koşulları, mevcut evdeki devam eden etkiler açısından değerlendirilmelidir. Bu etkiler gözönünde bulundurularak çocukların yaşadığı stresi azaltmak için, çocukların mahkemede tanıklık etme sürecinde rahatlatıcı nesnelere tutmasına izin vermekten bir sosyal çalışma görevlisinin eşlik etmesine kadar çeşitli düzenlemeler geliştirilmiştir. Örneğin pek çok ülkede, son zamanlarda, özel eğitilmiş köpeklerin tanıklara rahatlık sunmasına izin verilmektedir (Pantell & AAP, 2017).

Sonuç olarak farklı yöntemler geliştirilirken çocukların tanıklığının yetişkinlerin tanıklığından farklı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Boşanma sürecindeki çocuk tanıklığının ise, diğer tanıklık süreçlerinden farklı yapısı tüm profesyonellerin ortak sorumluluğu altında olmalıdır. Çocukların, her ne kadar anne baba olsalar da davacı ve davalının arasındaki çatışmanın bir tarafı olmadan kendilerini ifade etme imkanına sahip olmaları sağlanmalıdır.

4. Tanıklığın Sosyal Sermayedeki Karşılığı

Sennett, 1980/2011, doğa bilimlerinde özerk olmanın kendi kendine yetme anlamına geldiğini ancak toplumsal yaşamda hiç kimsenin tek başına yeterli olamayacağını ifade eder. Aile terapisi teorisi de insanın izole olmadığı gerçeğine dayanmakta; insanı, sosyal grupların hareket eden ve tepki veren bir üyesi olarak ele almaktadır. Bu nedenle insanın deneyiminin, çevresiyle olan etkileşimine vurgu yapar (Minuchin, 1974, s. 2). Athanasiou (Butler & Athanasiou, 2017, s. 59) de insanın hem ötekilerle ilişkiliği açısından hem de insanlığın toplumsal, siyasal ve kültürel matrislerini düzenleyen normatif kuvvetlere maruz kalması açısından çoğul maruz kalma hallerinden müteşekkil bir olay olduğunu belirtir. Evlilik ve boşanma bu nedenle bireysel bir olay olarak kabul edilse bile toplumda karşılığı olan bir eylemdir.

Evlilik yasal ve aynı zamanda sosyal bir sözleşmeyi içermektedir. Boşanma bu nedenle yasal bağların koparılmasının ötesinde, bir sosyal kurumun imhasına yol açmasıyla sonuçlanmaktadır (Putnam, 2011). Boşanmanın, derinlerde, evlilik kurumunun imhasını içeren bir anlama sahip olması bazı durumlarda onu makul olmaktan uzaklaştırmakta ve bazı durumlarda boşanmanın imkânsız bir hal almasına neden olmaktadır. Evlilik kurumunu korumak adına boşanmanın kabul

edilemez oluşu, evliliğin inşa edilen bir alan olduğunu göstermektedir. Bourdieu, bir alanın inşasının en sağlam göstergelerinden birinin, geçmişi korumaya yönelik girişimlerin ortaya çıkması olarak formüleştirmektedir (Bourdieu, 1981/2019, s. 141).

Bu nedenle boşanmanın olumsuz bir anlam içermesi bireylerin ona yaklaşımını etkilemektedir. Evlilik ile sağlanan sosyal sermayenin ve ittifakların boşanma ile bozulması çiftleri kazanılması gereken bir savaşın tarafları ve tanıkları çiftler için bu savaşın müttefikleri haline getirmektedir. Tanık beyanları yalan ifadeleri içermese bile taraf olmanın etkisi ile sınırlı bir gerçekliği yansıtmaya ihtimalini barındırmaktadır. Özellikle kök aile üyeleri ve yakın akrabalarından oluşan tanıklar için gerçek yaşam olayları konuları itibarı ile farklı anlamlar içerebilmektedir. Bu anlamlar en genel anlamda evliliğe dair kabullerle ilgilidir.

Tanıklar olayları aktarırken, içinde buldukları toplumsal koşullardan, kültürel dinamiklerden, cinsel politikanın kapsamından, aileyi tanımlayan ideolojilerden ve gündelik hayatın politikasından etkilenirler. Dolayısıyla tanıkların beyanlarının örtük yanlışlıklar içermeye olasılığı bulunmaktadır. Aileye yönelik kemikleşmiş toplumsal beklentiler ailelerin diğer aileler içindeki konumunu toplumsal ölçekte belirlemeye sahiptir. Tanıklar, olayları aile kavramına yönelik belirlenen bu sınırlar içerisinde değerlendirebilmekte ve yaşanan olayları anlamlandırırken ve aktarırken bu sınırlar içerisinde hareket edebilmektedir. Bu noktada tanıklık müessesesinin, aileye yönelik ideolojileri ve söylemleri yeniden üreten bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Aşağıda bir Yargıtay kararında yer alan tanıkların beyanları incelendiğinde, boşanma davalarında kusur belirlenmesinde önemli bir yere sahip olan evlilikte sorumlulukların dağılımının ataerki tarafından sınırlandırılan rol beklentileri ile ilişkili olduğu görülmektedir. Aşağıda yer alan tanık beyanlarında kadının evde düzenli olarak yemek yapmamasının belirtilmesi, kadının evlilik ilişkisinde üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediğini ortaya koyma çabasını ifade etmektedir.

Erkeğin tanıklarının anlatımlarından kadının evde düzenli olarak yemek yapmadığı, (başlangıçta bu durumun sorun olmadığı, erkeğin boşanmaya karar vermesinden sonra bu durumu sorun haline getirdiği) tarafların genellikle dışarıdan yemek yedikleri, kahvaltıyı erkeğin hazırladığı sabit olmuştur. Kadının tanıkları tarafların evliliğinde bir sorun olmadığı, kadının eşinin ailesi ve arkadaşlarıyla ilgili olduğu, erkeğin birden bire boşanma talebinde bulunduğu, kadının boşanmak istemediği, erkeğin kendine ait eşyaları alarak evden ayrıldığını belirtmişlerdir. (Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 2020b).

"Ataerki düzen, yalnızca evlilik içinde erkeklerle kadınlar arasındaki bir sözleşme değil, aynı zamanda da karşılıklılık ve görevler üzerine kurulu bir grup içindeki ilişkiler bütünüdür de" (White, 1994/2015, s. 102). Dolayısıyla evlilikten söz edilirken, evlilikten bağımsız gibi görünen fakat onu çerçevelleyen bütün güçlere yukarıdan bakan "evlilik" denilen bir kavram yaratılmaktadır (Haley, 1986/2006). İnşa edilen evlilik kavramı, biyopolitikanın sınırları içerisinde bireyleri evlilik habitusunu devam ettiren daha büyük bir sosyal birim olarak ele alır.

"Bedenen kişi olarak anlaşılan bireyler, birer giysi gibi taşıdıkları habitusları aracılığıyla toplumsal yapıda hali hazırda ve geçmişteki yerlerini her zaman ve her yerde beraberinde götürürler" (Bourdieu, 1972/2018, ss. 171–172). Tanıkların beyanları evlilik habitusunun içerisinde üretilen aile, evlilik, ilişki kavramlarından elde edilen bilgilerin ürünü olabilmekte ve özgür bir gözle edinilmiş bilgilerin dışında kalabilmektedir.

Daha özeldir ise gerçek yaşam olaylarının farklı anlamlara gelmesi, tanıkların mahkemedeki konumlarına yüklenen anlamla bağlantılı olmaktadır. Tanıkların bağımsız bir şekilde tanıklık yapmaları gerekliliği, bu noktada devreye girmektedir. Tanıklar, bazı durumlarda bu

bağımsızlıklarını korumakta zorlanmakta ve tanık olarak çağrıldığı vakıanın bir parçası olarak hareket edebilmektedirler.

Aynı zamanda, mekânın (mahkeme salonu) da beyanın içeriğine etki etmesi söz konusu olabilmektedir. Geçmişte yaşanan olayların hafızada yeniden kurgulanması ve bireyin içinde bulunduğu sınıfsal söylemin etkisi altında olmasının yanı sıra tanıklık, aşına olunmayan bir mekânda bir otoriteye karşı bildiklerini söylemek tanıklar için zorlayıcı olabilir.

5. Sonuç

Boşanma sürecinin yasal boyutu çiftlerin bir davanın tarafı olmalarını gerektirmekte, dava sürecinde tarafların haklılıklarını ve/veya karşı tarafın haksızlığını ortaya koymaları beklenmektedir. Boşanmanın yasal boyutu, bu nedenle tarafların haklılıklarını ispatlamalarını ve delil sunmalarını içermektedir. Tanıklık ise ispat etme süreçlerinde başvuru yasal bir müessesedir.

Boşanmanın yasal boyutu içerisinde değerlendirilen tanıklık müessesesi sadece hukuk alanının sınırları içerisinde değerlendirilen bir kurum olmanın ötesinde daha geniş sosyal bir kurumdur. Tanıklık, boşanma davalarında, aile içindeki güç ilişkisinin evliliğin eşler arasındaki sınırdan daha büyük bir akraba sınırına uzanmasına neden olan boyutlarla birlikte diğer hukuk davalarından farklı bir yapıya sahiptir.

Boşanma davalarında tanıklık konusunun çocuklarla ilgili olan kısmı çocukların katılımı ve taraf olmaya zorlanmaları görüşleri üzerinde tartışılmaktadır. Bazı özel durumlarda örneğin sadece çocukların tanık olduğu kadına yönelik erkek şiddetinin ispat edilmesinde çocuk tanıklığına başvurmak kaçınılmaz olabilmektedir. Bazı durumlar da ise çocuklar anne ya da babalarının haklılıklarının ispat edilmesinde kendilerini sorumlu hissedebilmektedir. Bu durumlarda ise çocuğun yüksek yararı ilkesi çerçevesinde, içinde bulunulan durumla ilgili anne, baba ve çocuk arasında olumsuz bir üçgenleme oluşmasını engellemek çatışma yönetimi açısından gereklidir. Aynı zamanda çocukların taraf olmaya zorlanmadan özgün duygu, düşünce ve beklentilerini ifade etmelerinin yolları bulunmalıdır. Bu durum pek çok farklı ülkede farklı yöntemlerle ele alınmakta ve uygun koşullar iyileştirilmektedir.

Bu noktada profesyonellerin ve karar alıcıların önceliği, çocuğu bilgi ajanı olarak görmekten ziyade çocuğun iyilik durumu olmalıdır. Bu nedenle öncelikli olarak çocukların aile mahkemesinde görevli sosyal çalışma görevlileri ile görüşmesinin sağlanması ilk adım olmalıdır. Sosyal çalışma görevlisi ve çocuk görüşmesinden sonra sosyal çalışma görevlisi ve mahkeme hakiminin ortak kararı ile çocuğun mahkemede dinlenilme durumuna ilişkin bir karara varılmasının hukuki zemini oluşturulmalıdır. Kuşkusuz boşanma davalarında çocukların tanık olarak dinlenilmesi ile çocukların velayet kararı ile ilgili görüşlerinin alınması boşanmanın çocuklar açısından sonuçları ile ilgili farklı iki konudur. Aynı zamanda boşanma davalarında diğer tanıkların aksine çocukların tanıklığı da özel uzmanlık gerektiren konulardandır. Bu nedenle de çocukların tanık olarak dinlenilmesi farklı bir hukuki usul gerektirmektedir.

Yakın akrabalar ve aile ilişkilerinin sosyopolitik yapısı tanıklığın aile özelinde değerlendirilirken içinde bulunulan toplumun koşulları ve aile üzerine inşa edilmiş öğretilerden bağımsız olmayacağını göstermektedir. Bu nedenle tanık beyanları dinlenirken ataerki ve toplumsal cinsiyet kalıplarının, cinsel politika ve tahakkümün var olan evlilik kurgularını nasıl şekillendirdiği üzerinde durularak bu yapıların ve alanların farkında olunması bir gerekliliktir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyulduğu beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Hatice Nuhoğlu Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar atıŐması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği (2021). T.C. Resmi Gazete. Yayımlanma Tarihi 30/04/2021, Sayı 31470. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210430-1.htm>
- Atalay, O. (2017a). İspat. H. Pekcanitez, M. Özekes, M. Akkan & H. Taş Korkmaz (Ed.), *Pekcanitez usul medeni usul hukuku* (15. bs., ss. 1585–1763). Onikilevha Yayıncılık.
- Atalay, O. (2017b). Deliller. H. Pekcanitez, M. Özekes, M. Akkan & H. Taş Korkmaz (Ed.), *Pekcanitez usul medeni usul hukuku* (15. bs., ss. 1765–1958). Onikilevha Yayıncılık.
- Atalı M., Ermemek İ. & Erdoğan, E. (2021). *Medeni usul hukuku* (4.bs). Yetkin Yayınları.
- Aybay A., Aybay R. & Pehlivan A. (2018). *Hukuka giriş* (14.bs). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Barry, L., Nixon, K., Tutty, L. M., Wyllie, K., & Mackenzie, J. (2006, June). A review of the calgary child witness court preparation program: Issues and implications for child witnesses and the criminal justice system. RESOLVE Alberta and the Canadian Society for the Investigation of Child Abuse. <https://nursing.ucalgary.ca/research/resolve/our-research/past-reports>.
- Bessner, R. (2002). *The voice of the child in divorce, custody and access proceedings* (Background Paper). Department of Justice Canada. https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/fl-lf/famil/2002_1/pdf/2002_1.pdf
- Birnbaum, R. (2009). *The voice of the child in separation/divorce mediation and other alternative dispute resolution processes: A literature review* (Research Report), Department of Justice Canada, <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/fl-lf/divorce/vcsdm-pvem/pdf/vcsdm-pvem.pdf>
- Bolayır, N. (2014). *Hukuk yargılamasında delillerin toplanmasında tarafların ve hâkimin rolü*. Vedat Kitapçılık.
- Bolayır, N. (2019). *Medeni Usul Hukuku'nda hâkimin hukuku re'sen uygulaması ilkesi*. Onikilevha Yayıncılık.
- Butler, J., & Athanasiou, A. (2017). *Mülksüzleşme siyasaldaki performatif* (B. Ertür, Çev.) Metis Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2018). *Bir pratik teorisi için taslak kabiliye üzerine üç etnoloji alıŐması* (N. Ökten, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1972).
- Bourdieu, P. (2019). *Sosyoloji meseleleri* (F. Öztürk, B. Uçar, M. Gültekin & A. Sümer, Çev.; 4. bs). Heretik Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1981).
- Cashmore, J. & Parkinson, P. (2009, September). *Children's participation in family law disputes: the views of children, parents, lawyers and counsellors* (Legal Studies Research Paper No. 09/81). Sydney Law School <http://ssrn.com/abstract=1471693>
- Eagleman, D. (2020). *Beyin senin hikayen* (Z. A. Tozar, Çev.). Domingo Yayınevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2015).
- Ecevit, Y. (2011). Cinsellik ve beden. Y. Ecevit & N. Karkiner (Ed.), *Toplumsal cinsiyet çalışmaları* (ss. 140–168). T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Emery, R. E. (2013). *Evlilik, boşanma ve çocukların uyumu* (E. Okan Gezmiş, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2012).
- Erdönmez, G. (2017). Medeni Usul Hukuku'na hâkim olan ilkeler. H. Pekcanitez, M. Özekes, M. Akkan & H. Taş Korkmaz (Ed.), *Medeni usul hukuku* (15. bs., ss. 781–923). Onikilevha Yayıncılık.
- Gençcan, Ö.U. (2016). *6100 sayılı HMK hükümlerine göre boşanma usul hukuku Yargıtay uygulaması*. Yetkin Yayınları.
- Goodman, G. S. & Helgeson, V. S. (1985). Child sexual assault: children's memory and the law. *University of Miami Law Review*, 40(1), 181–208.
- Haley, J. (2006). *SıradıŐ terapi: Milton H. Erickson'un psikiyatrik teknikleri* (S. Öğün, Çev.). Dharma Psikoloji Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1986).
- Hart, R. A. (1992). Children's participation: from tokenism to citizenship, Unicef. https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/childrens_participation.pdf

- Hopper, J. (2001). The symbolic origins of conflict in divorce. *Journal of Marriage and Family*, 63(2), 430-445. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00430.x>
- Hukuk Muhakemeleri Kanunu [HMK] (2011). Kanun No. 6100, T.C. Resmi Gazete. Yayımlı 04/02/2011. Sayı 27836. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6100.pdf>
- Karacan, Ö. (2018). Catharine Mackinnon'un "Tahakküm Yaklaşımı" çerçevesinde boşanma davalarında affetme. G. Uygur & N. Özdemir (Ed.), *Hukuk ve toplumsal cinsiyet çalışmaları* (ss. 393-412). Seçkin Yayıncılık.
- Karaaslan, V. (2019). *Medeni Usul Hukuku'nda hâkimin davayı aydınlatma ödevi* (2. bs). Adalet Yayınevi.
- Karamercan, F. (2018). Medeni Usul Hukuku'nda tanık ve tanıklık. *Ankara Barosu Dergisi*, 76(3), 153-191. <https://doi.org/10.30915/abd.471201>
- Kızıl, M. (2014). Tanıklık ifadesi ve inandırıcılık. *Ankara Barosu Dergisi*, 2., 397-407. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/398170>
- Kuru, B. & Aydın, B. (2021). *İstinaf sistemine göre yazılmış medeni usul hukuku ders kitabı* (6.bs). Yetkin Yayınları.
- Lansdown, G. (2005). *Can you hear me? The right of young children to participate in decisions affecting them* (Working Papers in Early Childhood Development, No. 36). Bernard van Leer Foundation. <https://bibalex.org/baifa/Attachment/Documents/114976.pdf>
- Meriç, N. (2014). Medeni yargılama hukukunda tasarruf ve taleple bağıllık ilkesinin kapsamı ve bazı güncel kararların değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Mihir Özel Sayısı*, 4(2), 23-63. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/213537>
- Minuchin, S. (1974). *Families & family therapy*. Harvard University Press.
- Nuhoğlu, H. (2019). *Boşanma çatışmalarının stratejik aile terapisi temelinde analizi bir karma yöntem araştırması* [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Hacettepe Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. <http://hdl.handle.net/11655/8031>
- O'Kane, C. (2003). Children and young people as citizens: Partners for social change. Save the Children <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/1777/pdf/1777.pdf>
- Özbay, İ. & Çelik, F. (2018). Boşanma davalarında ispat yükü ve karineler. *Yargıtay Dergisi*, 44(1), 15-60.
- Özçelik, V. (2020). *Türk Medeni Usul Hukukunda taraflarca getirilme ilkesi*. Adalet Yayınevi.
- Özdamar, D. (2009). *Cedaw sözleşmesi: Kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın önlenmesine dair sözleşme ve ek ihtiyari protokol'ün iç hukukumuzda, özellikle yeni aile hukukumuzda etkisi*. Seçkin Yayıncılık.
- Pantell, R. H. & AAP Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health (2017). The child witness in the courtroom. *Pediatrics*, 139(3). <https://doi.org/10.1542/peds.2016-4008>
- Pekcanitez, H., (2017a). Medeni Usul Hukukuna ilişkin genel bilgiler. H. Pekcanitez, M. Özekes, M. Akkan & H. Taş Korkmaz (Ed.), *Pekcanitez usul medeni usul hukuku* (15. bs., ss. 8-110). Onikilevha Yayıncılık.
- Pekcanitez, H., (2017b). Dava hakkında genel bilgiler. H. Pekcanitez, M. Özekes, M. Akkan & H. Taş Korkmaz (Ed.), *Pekcanitez usul medeni usul hukuku* (15. bs., ss. 923-1112). Onikilevha Yayıncılık.
- Pekcanitez, H., Atalay, O. & Özekes, M. (2021). *Medeni usul hukuku temel bilgiler* (15. bs). Onikilevha Yayınları.
- Postacıoğlu, İ. E. & Altay, S. (2020). *Medeni usul hukuku dersleri* (8. bs). Vedat Kitapçılık.
- Putnam, R. R. (2011). First comes marriage, then comes divorce: A perspective on the process. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52(7), 557-564. <https://doi.org/10.1080/10502556.2011.615661>
- Roxin, C. (2005). İspat hukukunun esasları (Y. Ünver, Çev.). *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 265-289. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1998).
- Salts, C. J. & Smith, T. A. (2013). An introduction to marriage and family therapy. In L. L. Hecker & J. L. Wetchler (Ed.). *Special Topics in Family Therapy* (pp. 449-478). Routledge.
- Sancar, M. & Atılğan, E. Ü. (2009). *"Adalet biraz es geçiliyor..." demokratikleşme sürecinde hâkimler ve savcılar*. Tesev Yayınları.
- Saral Develioğlu, L. (2015). *Karar verdim*. MediaCat Kitapları.
- Saywitz, K., Jaenicke, C. & Camparo, L. (1990). Children's knowledge of legal terminology. *Law and Human Behavior*, 14(6), 523-535. <https://doi.org/10.1007/BF01044879>
- Sennett, R. (2011). *Otorite* (K. Durand, Çev.; 3. bs). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1980).
- Shier, H. (2001). Pathways to participation: Openings, opportunities and obligations. *Children & Society*, 15(2), 107-117. <https://doi.org/10.1002/chi.617>
- Simil, C. (2014). Hâkimin davayı aydınlatma ödevinin sınırları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(Özel Sayı: Prof. Dr. Hakan PEKCANITEZ'e Armağan), 1351-1376. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/756082>
- Toraman, B. (2014). Medeni Usul Hukukunda ispat hakkına dair bazı tespit ve değerlendirmeler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(Özel Sayı: Prof. Dr. Hakan PEKCANITEZ'e Armağan), 1483-1523. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/756379>
- Türk Medeni Kanunu [TMK] (2001). Kanun No. 4721, T.C. Resmi Gazete. Yayımlı 08/12/2001. Sayı 24607. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf>

- UNICEF (2004). Çocuk haklarına dair sözleşme. UNICEF Türkiye Yayınları. https://www.unicefturk.org/public/uploads/files/UNICEF_CocukHaklarinaDairSozlesme.pdf
- Yakalı Çamoğlu, D. (2017). *Kaynana ne yaptı, gelin ne dedi? Ailedeki kadınlar ve ilişkileri*. İletişim Yayınları.
- Yardımcı, T. E. (2017). *Hukuk uygulamasında somutlaştırma yükü*. Onikilevha Yayınları.
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2016). Boşanma. Karar Tarihi 01.03.2016, Esas No. 2015/13306, Karar No. 2016/3959. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2017). Boşanma. Karar Tarihi 13.02.2017, Esas No. 2016/23986, Karar No. 2017/1313. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2018a). Boşanma. Karar Tarihi 13.12.2018, Esas No. 2018/4585, Karar No. 2018/14511. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2018b). Boşanma. Karar Tarihi 12.04.2018, Esas No. 2016/15479, Karar No. 2018/4893. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2018c). Karşılıklı boşanma. Karar Tarihi 18.10.2018, Esas No. 2016/25083, Karar No. 2018/11332. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2018d). Karşılıklı boşanma. Karar Tarihi 15.02.2018, Esas No. 2016/10924, Karar No. 2018/1962. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2019a). Karşılıklı boşanma. Karar Tarihi 22.05.2019, Esas No. 2019/2708, Karar No. 2019/6602. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2019b). Boşanma. Karar Tarihi 09.04.2019, Esas No. 2018/2775, Karar No. 2019/4310. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2019c). Karşılıklı boşanma. Karar Tarihi 30.04.2019, Esas No. 2018/5118, Karar No. 2019/5162. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2020a). Karşılıklı boşanma - Mehir alacağı. Karar Tarihi 05.11.2020, Esas No. 2020/4902, Karar No. 2020/5437. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2020b). Karşılıklı boşanma. Karar Tarihi 03.11.2020, Esas No. 2020/3466, Karar No. 2020/5276. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yargıtay 2. Hukuk Dairesi (2021). Karşılıklı boşanma - Ziyet alacağı. Karar Tarihi 25.11.2021, Esas No. 2021/7268, Karar No. 2021/8748. <https://karararama.yargitay.gov.tr>
- Yavaş, M. (2015). Medeni yargılamanın amacı bağlamında ispat yükü kavramı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 741–762. <https://dergipark.org.tr/pub/maruhad/issue/27556/289909>
- White, J. B. (2015). *Para ile akraba kentsel Türkiye’de kadın emeği* (A. Bora, Çev.; 3. bs). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1994).
- Woodhouse, B. B., & Hardy, B. (2009). Advocating for children’s rights in a lawless nation: Articulating rights for foster children. In M. A. Fineman & K. Worthington (Eds.), *What is right for children? The competing paradigms of religion and human rights* (pp. 195–204). Ashgate Publishing Company.

Extended Abstract

Divorce is a process that has a legal aspect as well as psychological, socioecopolitical and social aspects. The legal aspect of the divorce requires the case relationship for the parties and stipulates that the divorce must be based on a legal reason. In accordance with the principle of "being brought by the parties" (adversary system) that dominates the trial, claim, proof and showing evidence are the responsibility of the parties to the case. In order to win the case, the contentious facts must be proved by the parties. The parties prove the facts they put forward by the way of evidence. Mostly consulting the witness evidence in divorce cases makes the testimony as an important agenda of the legal issues of divorce. The most commonly consulted group as witnesses are members of stem, close relatives and children. Witnesses who participate corporately in the divorce process together with the witnessing process become parties of the divorce process. In the witnessing process of children who are dependent on their parents and do not have autonomy in their self-care needs and emotional relationships, taking their views on conflict issues between parents beyond ensuring the participation of the child, may cause the child to be exposed to feelings of guilt, anger, and sadness and the process may result in negative emotional participation. However, in specific issues such as domestic violence, it is inevitable to consult child witnesses in cases where the only witness of violence is a child. For this reason, it is necessary to put emphasis on power relations, hierarchy and authority for active participation of children. In addition, when children are heard, the main agenda should be the position of the children in the process they are in contrary to the right and wrong judgment. In the divorce process, hearing children's voices and different ways of ensuring children's participation can be tried. In this process, it should be taken into account that children's testimony is different from adult testimony, and it should be ensured that children have the opportunity to express themselves without being a part of the conflict between the plaintiff and the defendant, even though they are parents. The adult testimony consisting of close relatives, on the other hand, is

rooted in the marriage habitus. While narrating the events, the witnesses cannot express an opinion independent of their social conditions, cultural dynamics, the scope of sexual politics, the ideologies that define the family, and the politics of daily life. For this reason, the statements of witnesses contain implicit biases. The entrenched social expectations for the family have determinism on the social scale of the position of families in other families. Witnesses evaluate and narrate the events within these limits determined for the concept of family. At this point, the testimony has a structure that reproduces ideologies and discourses about the family. The connection of testimony with the principle of honesty reveals the debates about memory. It does not seem possible to talk about absolute honesty, since the connection of the narration of the lived events with reality may be open to subjective interpretations. At the same time, the positions of individuals about the event can also affect these subjective interpretations. When individuals witness an event related to marital conflict, they interpret it with the collective consciousness of their class about marriage. Therefore, the memory-related part of the testimony shapes how the witnesses told the event and how much of the event they told. For this reason, a simple testimony in which only the event is narrated is never possible. In this context, the aim of this study is to examine the testimony used in divorce cases from the social, cultural, and social aspects as well as the legal aspects, by emphasizing the memory-related part of the testimony. This study also discusses child witnesses, which is a reflection of children's participation in the divorce process.

This page intentionally left blank

REVIEW ARTICLE / Derleme Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1166643>

Blockchain-Based E-Commerce: An Evaluation

Ebru Aydoğan*

Muhammed Fatih Aydemir**

Abstract

The e-commerce sector has grown beyond predictions with the help of the most recent technological developments, changes in consumer preferences, and the COVID-19 pandemic. E-commerce activities assume a subsidiary role of brick-and-mortar shops with the benefits it offers to all parties, which have also resulted in new problems such as privacy, security, transparency, and costs, unlike traditional businesses. Blockchain technology is among the promising technologies in solving the problems of the e-commerce sector with its decentralized structure that does not require third-party intermediaries, and its features (such as privacy, immutability, security, transparency, and auditability). In this study—which examines, under five titles, the benefits that blockchain can offer to e-commerce—it is concluded that blockchain can reshape e-commerce activities by enabling integrated e-commerce systems that include all parties and offering low transaction costs, high transaction speed, traceability of transactions, strong security standards, and low risks. In this direction, blockchain-based e-commerce platforms can push existing e-commerce platforms into the background.

Keywords: Blockchain, e-commerce, distributed systems, cross border e-commerce

Jel Codes: L8, M1, O3

Cite this article: Aydoğan, E., & Aydemir, M. F. (2022). Blockchain-based e-commerce: An evaluation. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 649–666. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1166643>

* PhD Student, Bursa Uludağ University, Bursa, Türkiye (Corresponding author).

E-mail: eburaydogan@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4377-712X>

** Lecturer, Bursa Uludağ University, Vocational School of Social Sciences, Foreign Trade Department, Bursa, Türkiye.

E-mail: mfaydemir@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4248-9057>

Article Information

Received 25 August 2022; Revised 06 December 2022; Accepted 09 December 2022; Available online 30 December 2022

Blokcincir Tabanlı E-Ticaret: Bir Değerlendirme

Öz

Elektronik ticaret, son yıllarda yaşanan teknolojik gelişmeler, tüketici tercihlerindeki değişimler ve COVID 19 salgınının etkisi nedeniyle öngörülerin çok daha ötesinde büyüme yaşayan bir sektör haline gelmiştir. E-ticaret, taraflara sunduğu faydalar ile fiziki mağazaları ikinci plana atarken, geleneksel işletmelerden farklı olarak kendine özgü yeni problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Blok zincir teknolojisi, adem-i merkezi ve üçüncü taraf araçlara ihtiyaç duymayan yapısı ve gizlilik, değişmezlik, güvenlik, şeffaflık, denetlenebilirlik gibi özellikleri ile e-ticaret sektöründe karşılaşılan sorunların çözümünde umut vaat eden önemli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Blokcincirin e-ticarete sunabileceği faydalar, daha düşük maliyetler, daha şeffaf ve güvenilir ödeme süreçleri, daha yüksek veri gizliliği ve güvenliği, daha etkin tedarik zinciri ve itibar sistemleri olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir. Yapılan çalışma ile blokcincirin sahip olduğu bu özellikleri sayesinde e-ticaret faaliyetlerini yeniden şekillendirebileceği ve e-ticaret sektörünün gelişimini hızlandırarak kârlılığını arttırabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda blokcincir tabanlı e-ticaret platformlarının mevcut e-ticaret platformlarını arka plana itebileceği düşünölmektedir.

Anahtar Kelimeler: Blokcincir, e-ticaret, dağıtılmış sistemler, sınır ötesi e-ticaret

Jel Kodları: L8, M1, O3

1. Introduction

Since its invention in 1962 (Leiner et al., 1997), the internet has changed social life, communication, access to information, payment systems, and commercial activities. Web applications, which emerged as an internet service in the mid-1990s, led to the widespread use of the internet and to the emergence of e-commerce activities (Xu & Gao, 2021). E-commerce¹, which can be briefly defined as online shopping of products and services, has become an important supporter for companies in realizing financial growth and meeting the needs of consumers (Kumar et al., 2020). Initially developed to facilitate transactions between large enterprises, e-commerce is now frequently used for transactions between businesses and consumers (OECD, 2019). Developments in network communication technologies and big data, global trends in trade and unpredictable external shocks (such as COVID-19 pandemic) have caused e-commerce to become one of the most important retail channels (M. Li et al., 2020; Zhou et al., 2021). The Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD] (2019) states that digital transformation will increase economic efficiency and that businesses that do not operate in the field of e-commerce will have less or even no chance to compete.

Retail e-commerce differs from traditional retail stores, with the former offering benefits such as providing competitive advantage, reducing costs, offering product variety, expanding the customer portfolio, and eliminating physical restrictions. With e-commerce, companies can promote, market, and sell their products or services to more consumers without interruption, while consumers can reach more types of products faster. For example, Walmart's physical stores offers a range of approximately 120,000 products, while its online store offers a range of approximately 35 million products (OECD, 2019). Moreover, marketing all products via an electronic platform with detailed information, receiving feedback, measuring consumer satisfaction (Shorman et al., 2019), and offering personalized services (Frey et al., 2016) make e-commerce platforms much more useful for both consumers and businesses. Online platforms

¹ In this study, e-commerce is discussed as retail e-commerce that is within the scope of the sale of physical products from the business to the final consumer (B2C) through a digital channel. Business-to-business e-commerce (B2B), consumer-to-consumer e-commerce (C2C), and second-hand sales over the internet are not included.

improve the benefits for all parties by reducing transaction and search costs, as well as market disputes, for both buyers and sellers (OECD, 2019).

The developments in internet technology, the mobile internet industry, and electronic payment systems have encouraged the main consumer groups to change their shopping routines (Deng et al., 2021). Particularly as a result of the restrictive measures taken by the governments worldwide due to the COVID-19 pandemic that emerged at the end of 2019, the increase in the demand of consumers for online applications and the fact that businesses outside the food sector were able to continue their activities only through e-commerce have caused e-commerce retail sales to increase beyond expectations. According to Statista (2022), the world retail e-commerce volume, which was \$1.3 trillion in 2014, reached approximately \$4.9 trillion in 2021 because of the pandemic. By 2025, it is predicted that this figure will increase by more than 50% compared to 2021 and reach approximately \$7.4 trillion. It is estimated that the highest compound annual growth rate in retail e-commerce volume for each year from 2021 to 2025 among selected countries (e.g., China [6.73%] and the US [4.68%] will be seen in Türkiye [14.29%]) (Statista, 2021). Moreover, Türkiye's retail e-commerce volume, which was \$16 billion in 2021, is expected to increase by 50% in 2024, reaching approximately \$23.6 billion (Statista, 2021). Easier access to the internet, increase in digital literacy, and higher young population density are important factors that make Türkiye stand out in the e-commerce sector (Göl et al., 2019). As can be seen from the estimations, e-commerce is a business area with increasing importance and a high growth potential. However, various problems, such as privacy, data security, costs, and transparency, create obstacles to the development of e-commerce, and the solutions for these problems often fall short. Blockchain is considered as one of the promising technologies for solving these problems (Bulsara & Vaghela, 2020; Deng et al., 2021; Treiblmaier & Sillaber, 2021).

Designed by Haber and Stornetta (1997), blockchain reached its current recognition when Satoshi Nakamoto introduced it as the public ledger where Bitcoins were created, recorded and transferred (Nakamoto, 2008). Blockchain technology has found areas of application other than cryptocurrencies with its decentralized and secure data sharing structure. This shared data can be used as currency, intellectual property, financial assets and even digital representations of real-world assets. This has made blockchain a general-purpose technology that can be used to create new types of digital platforms (Catalini & Gans, 2020). While this situation has led to an increase in studies on the effects of blockchain on different fields such as library science and medicine (Hoy, 2017), corporate governance (Lafarre & Van der Elst, 2018), administrative processes (Ølnes et al., 2017), and banking (Guo & Liang, 2016), studies on its effects on the e-commerce sector are limited (Bulsara & Vaghela, 2020; Treiblmaier & Sillaber, 2021). It is considered that this study, which examines the solutions that blockchain can offer to e-commerce, will contribute to the literature.

In the second part of the study, the general structure of blockchain technology is discussed. In the third part, the problems encountered in e-commerce, under five titles, and the solutions that blockchain may offer are examined in detail. The last section consists of the conclusion and evaluation.

2. Blockchain

Briefly, blockchain is a decentralized database system. In other words, blockchain is a distributed peer-to-peer network secured by cryptography; it is not based on a single central authority (Cocco et al., 2017). Blockchain, originally designed by Haber and Stornetta (1997), was used by Nakamoto (2008) as a public ledger where cryptocurrencies are recorded and the value they represent is transferred. Therefore, as a first-generation blockchain, Bitcoin provides a suitable basis for explaining the working principles of the technology (Hughes et al., 2019).

Blockchain refers to a chain of blocks, each containing a certain number of Bitcoin transactions and linked by the cryptographic hash of the previous block. The system performs the transfer, verification and storage of data through a network of volunteers called nodes, rather than trusted third parties. Each of the nodes, with the same rights and obligations, maintains an up-to-date copy of the blockchain, and they must always be consistent with each other to ensure the reliability of the transaction records. Since no node knows which blockchain version is valid, the hash-based proof-of-work (PoW) algorithm Hashcash (Back, 2002) is used to achieve consensus on a single ledger format and to secure and verify transactions (Ciaian et al., 2018; Cocco et al., 2017; Decker & Wattenhofer, 2013).

Originally developed to prevent spam (Dwork & Naor, 1992), PoW is an easy-to-check cryptographic proof of computational effort (Delgado-Mohatar et al., 2019). PoW is the process of solving a hash key determination problem that starts with a certain number of zeros, which is difficult to solve by users called miners and requires a significant amount of time and computing power (Pinna et al., 2018). The Bitcoin protocol is based on an algorithm that adjusts the computational difficulty so that when new miners join the network or miners invest in computing power, the new block-generation time is 10 minutes (Ciaian et al., 2018; Vranken, 2017). The requirement for a block to have a certain amount of hash value to be considered valid ensures the data integrity and security of the blockchain (X. Li & Wang, 2017). The first miner to complete the PoW publishes the solution to the network for verification. If most of the nodes in the network agree on the validity of the transactions and the block, the new transaction block is added to the blockchain (Abduljabbar et al., 2021), and the new Bitcoins issued are given to the first miner who finds the solution. Once the transactions are confirmed, they cannot be reversed, and they become permanently secure on the blockchain (Chen, 2018). The new block publishes a hash using the public key, private key, cryptographic hash of the previous block, and timestamp, as well as with transactions (Lim et al., 2019). Transaction data is secured with a cryptographic hash function, and fake and duplicate transactions are prevented with timestamp-based verification (Subramanian, 2018). Successive and unique hashes and timestamps ensure that the contents of a previous block cannot be changed by anyone, including nodes, without leaving any traces and that transactions are tamper-proof (Hughes et al., 2019; Liao & Shao, 2021; Nærland et al., 2018; Yoo, 2017). This makes the blockchain more immutable than an equivalent traditional database (Alabi, 2020).

Bitcoin users use digital wallet software that allows the creation of Bitcoin addresses and stores the necessary digital data (Polasik et al., 2015). Users can have more than one address since no identity information and payment is required during the address creation process (Pinna et al., 2018). Bitcoins are sent and received through these anonymous addresses, and for the transaction to take place, the private key of one of the parties must match the public key of the other party (Bação et al., 2018). The public key is similar to the account number in the current financial system, and the private key is similar to the password used to access the account. The public key, private key, and digital signature ensure the integrity and

nonrepudiation of transactions without the need to apply any external security measures (Kim & Kim, 2020). Furthermore, unlike the current system, the identity of the account holder is not known by other users, while the amount in the account is known (Polasik et al., 2015); thus, user privacy is protected.

3. Potential Benefits of Blockchain to the Challenges Faced by Retail E-Commerce

Despite the growth potential and benefits it brings to all parties, the solutions developed to address e-commerce problems (Anbar, 2001; Deng et al., 2021; Khan et al., 2019) such as privacy, security, transparency, logistics, and costs remain insufficient. In this context, blockchain is considered one of the promising technologies for solving these problems (Bulsara & Vaghela, 2020; Deng et al., 2021; Treiblmaier & Sillaber, 2021).

Blockchain has enabled the integration of the real economy and the digital economy (Su et al., 2020), creating new market areas where competition has increased, barriers to entry have been reduced, and the risk of privacy and censorship has decreased (Catalini & Gans, 2020). In this respect, blockchain has great potential in the development of the e-commerce sector, where transaction reliability and privacy are important, transaction efficiency can be increased by reducing intermediary costs, and competition and barriers to entry are high (Voshmgir, 2020). Deng et al. (2021) stated that the benefits of blockchain applications (such as alternative payment methods, fast authentication, and safer payments) produce unlimited possibilities for e-commerce and that blockchain is a natural fit for e-commerce activities. Similarly, Treiblmaier and Sillaber (2021) stated that blockchain will affect e-commerce by solving technological, legal, organizational and quality problems, as well as consumer problems.

3.1 Reducing Costs

It is thought that blockchain technology affects two important costs related to digital marketplaces—namely, the verification of transactions and the operation of a platform. With its decentralized distributed structure, blockchain, on the one hand, ensures the transfer of data without the need for a trusted third-party intermediary and without considering distance. On the other hand, it prevents centralization and monopolistic market power in digital platforms (Catalini & Gans, 2020).

In online shopping situations where there is not enough trust between the parties (J. Y. Lee, 2019) that the transactions will be carried out smoothly, problems such as information asymmetry, moral hazard risk, or failure of the parties to fulfill their contractual responsibilities may arise, requiring third-party intermediaries. Through third-party verification, intermediaries enable tracking participants, maintaining reliable reputation systems, fulfilling responsibilities such as payment and delivery based on contractual clauses, managing confidentiality and censorship risk, and making additional disclosures, thus allowing transactions to be carried out reliably for all parties (Catalini & Gans, 2020). While these guarantees provided to the parties and the fees paid to the intermediaries involved in the transaction increase the costs, it forces the retailers to submit to the wishes and the monopoly of third parties. In particular, making transactions through cross-border e-commerce increases the number of intermediaries and, indirectly, costs. According to research done by Monetha company (2017), traditional payment

systems consist of 16 stages, and transaction fees range from 2% to 6%. The commissions paid by retailers to e-commerce platforms increase costs even further.

Blockchain technology, which is based on a decentralized peer-to-peer distributed network system in the verification, storage, and transfer of data, ensures that verification costs are reduced in transactions and data is transferred faster, as the blockchain structure does not require third-party intermediaries. Deloitte (2016) stated that with blockchain, there will be a 40%–80% reduction in cross-border payment costs and transfers will take between 4 and 6 seconds on average. It is expected that blockchain technology will be able to automate cross-border payments in real time, seamlessly, and automatically (Zhu & Wang, 2019), significantly reducing financial services infrastructure costs (Belinky et al., 2015). In addition, the fact that blockchain is not affected by restrictions such as fees and foreign exchange, which hinder international payments in cross-border e-commerce makes it possible to use cryptocurrencies and blockchain-based payment cards that allow direct money transfer between the seller and the consumer. Jaag and Bach (2015) stated that the earliest effect of cryptocurrencies such as Bitcoin on e-commerce will be related to the irreversibility of payment, and in this way, e-commerce should gain strength via reduced overall risk. One of the first examples of the use of cryptocurrencies in e-commerce is when the Chinese search engine Baidu accepted Bitcoin in 2013 (Halaburda et al., 2022). Today, the leading e-commerce company in Switzerland, Galaxus, accepts several cryptocurrencies, which can be instantly converted into Swiss francs. In addition, pegged exchange rates ensure that customers are not affected by market fluctuations (Shome, 2019). While blockchain is becoming a strong competitor to e-commerce platforms with all these possibilities, it also has the potential to offer lower transaction costs, strong security standards, and a smooth customer experience for e-commerce businesses (Bulsara & Vaghela, 2020; Shorman et al., 2019).

3.2 Trust and Transparency in Payments

Many payment alternatives in e-commerce systems are based on centralized systems where all services are carried out through third parties. While this increases the costs, considering the fees paid to all intermediaries involved in the transaction, it also leads to damages to personal privacy because the information is shared. For example, eight different institutions are involved in purchases made with a credit card and five of these institutions have access to the identity information on the card. The lack of transparency and trust in existing platforms is one of the biggest challenges in e-commerce for both consumers and online retailers (Bulsara & Vaghela, 2020; Vigna & Casey, 2015/2017).

The decentralized and distributed network structure of blockchain eliminates the need for third parties, such as any bank or credit institution, to process and approve transfers and transactions. Features of a blockchain such as the blocks being linked to each other with hash values, each node keeping an up-to-date copy of the ledger, and the consensus on transactions, make it possible for transactions made through the blockchain to be more transparent, safer, less costly, and more resistant to external attacks (Guadamuz & Marsden, 2015). In addition, the completion of a transfer in traditional international banking networks such as SWIFT and SEPA, may take one to four business days, depending on the relevant currencies, payment method, public holidays, and weekends. However, transfers are made in a much shorter time (10 minutes for Bitcoin) with the blockchain system (Cocco et al., 2017). Moreover, while intermediaries gain market power by accessing all transaction data in existing payment platforms, blockchain prevents third-party organizations from monopolizing

information, making it difficult to tamper with and falsify information, and increasing transparency within the system (Catalini & Gans, 2020; J. Y. Lee, 2019). In this way, blockchain increases the efficiency and transparency of e-commerce transactions and enables real-time payments and transactions (Zhu & Wang, 2019). Blockchain facilitates the transmission of sensitive and confidential information and increases the transparency of transactions without compromising security and privacy (Ismanto et al., 2019). Blockchain technology facilitates online shopping for both consumers and online retailers with the high security it offers to e-commerce payment systems, increased transparency, high transaction speed, and traceability of transactions.

3.3 Ensuring Data Security

The development of e-commerce platforms in recent years is gradually increasing the amount of data² stored by third parties (such as in clouds) about consumers, products, and suppliers. The collection, analysis, and visualization of data (Deepa et al., 2022), which has become a valuable asset for businesses, offers opportunities to grow commercially and gain market share. Conversely, the increase in digital data causes new problems—such as energy management, data management, scalability of computing infrastructure, and real-time data processing (Abduljabbar et al., 2021) and (Deepa et al., 2022) data sharing among enterprises at the international level at very low costs (Sovbetov, 2018), which threatens data security and privacy. In addition, sending data copies to the server of the service provider during transactions made over the internet causes users to lose control of their data (Voshmgir, 2020). Data security is particularly important in markets where consumers have to disclose their personal information to third parties in exchange for services. Transacting through third-party intermediaries may lead to security breaches and misuse of user data without the knowledge of the consumer (Catalini & Gans, 2020; Deepa et al., 2022). Data leaks, which have increased in recent years (Zhu & Wang, 2019), jeopardize the security and privacy of customers, businesses, and employees. While this situation negatively affects customer loyalty and social trust, it causes great losses for businesses as in loss of productivity, loss of data and intellectual property, loss of reputation, decrease in stock price, and damage to brand reputation (Xu & Gao, 2021; Xuan et al., 2020). While there were 1,001 data breaches in the US alone in 2020, sensitive information of more than 155.8 million people leaked due to insufficient information security (Johnson, 2020).

Large and reputable platforms that provide better data protection create a strong centralized structure with large amounts of personal information about users that can be processed and sold, which also creates barriers for novice investors (Shorman et al., 2019). Kabi and Franqueira (2019) stated that large marketplaces pose a greater security threat, as they require consumers to report their personal and banking information. In fact, the personal and banking data of millions of eBay and Amazon customers were leaked in 2020 (Dunn, 2020). Measures such as privacy seals, which act as assurances for consumers, and cloud computing, which is widely used for big data services, can partially solve privacy problems, but hackers continue to pose a potential threat to data (Bulsara & Vaghela, 2020; Treiblmaier & Sillaber, 2021).

² According to a research report published by MarketsandMarkets, the global big data market is expected to increase from \$138.9 billion in 2020 to \$229.4 billion by 2025 (MarketsandMarkets, 2022).

Features such as the consensus algorithm, hash function, chained block structure, and timestamp of a blockchain ensure data integrity and make consumer data safe from tampering and manipulation. The immutable, programmable, and decentralized structure of blockchain technology completely eliminates security vulnerabilities in terms of personal data protection. It also ensures that the data are always available to the public and prevents data loss by making it difficult for malicious attackers to use them without authorization. In addition, the cryptography used in a blockchain provides a high level of security to users with the application of algorithms that act as a firewall against unauthorized actions (Deepa et al., 2022; Kumar et al., 2020; Xuan et al., 2020). These new platforms, where trust in third-party intermediaries is replaced by trust in algorithms, enable personal data management systems that allow consumers to manage their own data (Deepa et al., 2022). While new mass media and social media platforms generate large amounts of advertising revenue by using consumers as advertising tools, the implementation of decentralized search engines in blockchain-based platforms allows consumers to earn their own advertising revenue by adding their personal information to the blockchain (Ghanbary et al., 2020). Furthermore, in the current e-commerce system, it is possible to store cryptographically in a data block documents, such as invoices and after-sales services, that businesses generate by e-mail or hard copy (Bulsara & Vaghela, 2020). Blockchain technology contributes to the data privacy and data security areas of e-commerce platforms (Xuan et al., 2020) both by reducing the security concerns of consumers and increasing positive user experience and by facilitating for e-commerce businesses the process of providing the service demanded by the consumer.

3.4 Optimized Supply Chain Management

Supply chain management, which has gained importance with the progress of globalization and international trade, is a 17.42 billion-dollar market³ that covers every stage from the production to the delivery of the product to the customer, and is of vital importance for e-commerce retailers. Fast and safe delivery of products to consumers is a major concern for both e-commerce staff and consumers (Deng et al., 2021). Nærland et al. (2018) noted that decentralized interorganizational environments such as supply chains are characterized by high transaction uncertainty and risk. Traceability of products, management of stocks and key documents, and correct use of databases are the requirements of effective supply chain management. However, the fact that the supply chain contains valuable goods that need to be verified and the involvement of many parties and documents in the process cause the risk of failure and increased costs. The fact that business management applications, customs, insurance, tax, and banking structures differ by region or country and the connections between them increase the security risk (Deng et al., 2021), and cause a slowdown of payment processes (Chang et al., 2019), an increase in intermediate costs, a decrease in payment efficiency (Zhu & Wang, 2019), and the inability to establish a common legal framework and policies regarding payment systems (Xu & Gao, 2021). Maersk, the world's largest container-shipping line, has been participating in a proof-of-concept initiative, as managing trade documents can cost more than the actual shipping of the container (Lehmacher & Mcwaters, 2017; Nærland et al., 2018). In particular, underperforming supply chains, where the risk of fraud, loss and theft is high, increases distrust and raises the need for better information sharing and verifiability (Saberli et al., 2019). About 42% of all global supply chain and product chain management

³ The Global Supply Chain Management Market size was estimated to be \$15.58 billion in 2020 and is expected to reach \$34.70 billion in 2027 (Research and Markets, 2022).

companies have faced incidents of fraud (such as falsified comments of goods or services, bribery, and kickbacks) in the last 10–15 years (Kumar et al., 2020). Therefore, it is important that operational procedures are more efficient and less costly for parties involved in the supply chain process, such as businesses, banks, and shipping companies (C. S. Yang, 2019; Lehmacher & Mcwaters, 2017).

Blockchain's innovative features are aimed at eliminating or improving many of the existing problems or deficiencies in traditional supply chain management and restructuring the sector (Hughes et al., 2019). The tamper-proof and transparent nature of blockchain lays the foundation for collaborative commerce, providing simultaneous control among partners, simplifying decision-making at every stage, and increasing confidence throughout the supply chain (C. S. Yang, 2019). Moreover, in e-commerce transactions, both the originality and the origin of products have become a subject that consumers take into consideration more often regarding both daily consumption goods and luxury products. Blockchain is expected to reduce the risk of counterfeit products, protect consumers, and speed up the customs clearance process by providing customs officials with access to all information, such as ownership, source, authenticity, and price. Businesses such as Everledger and Provenance, which continue their activities in the field of blockchain-based supply chain, aim to increase supply chain transparency with services such as the origin and traceability of products (Bălan, 2018; C. S. Yang, 2019; Hughes et al., 2019). Currently, cargo tracking information is obtained through the systems of transportation service providers; blockchain overcomes the problem of not being able to track the order item to the source in traditional e-commerce platforms by enabling the auditing of transactions. A decentralized environment is created, in which even small changes in transactions can be noticed and customers can follow transactions at any time through auditing. Crosby et al. (2016) stated that in a scenario where brands, sellers, and marketplaces are part of the blockchain with nodes, there would be no need to rely on a third-party organization for the authenticity of products. As blockchain technology enables the tracking capability of more logistics partners (such as shippers, terminal operators, and customs offices), it makes it possible to track and trace products more effectively and provides open access to information about delivery times (Bulsara & Vaghela, 2020; C. S. Yang, 2019; Lim et al., 2019; Liu & Li, 2020).

Kumar et al. (2020) proposed a blockchain-based solution called ProdChain that integrates the product and the supply chain for e-commerce problems such as data manipulation, monopoly effect, unbalanced product prices, and product quality uncertainty, and they stated that this solution is beneficial for the traceability of products. Similarly, Liu and Li (2020) stated that the blockchain-based product traceability tag they proposed to effectively obtain traceable products and transactions in supply chain management ensures the verification of tag source, tag information, and tag ownership. In addition to academic studies, businesses have started to adopt blockchain-based supply chain management. Nestle, one of the world's food giants, benefits from the blockchain-based supply chain service offered by Amazon, one of the leading companies in this field. Nestle Oceania Digital Technology Manager Armin Nehzat emphasized that blockchain has an important place in satisfying consumers who are especially curious about the content and the origin of food products (AWS, 2022). ReportLinker (2022) stated that the blockchain market in the global supply chain industry is predicted to grow by 50% each year, reaching \$3.32 billion by 2026. Cross-border and local e-commerce transactions have an important place in this growth trend. Blockchain is expected to increase

the transparency and efficiency of supply chain management, reduce costs, reduce paperwork and risks, and create an integrated system involving all parties.

3.5 Reputation Systems

One of the most important expectations for consumers in e-commerce is to be able to buy high-quality products at reasonable prices (C. N. Yang et al., 2019). Concerns about the quality of the product (Alam & Elaasi, 2016) and the risk of counterfeit or altered products (Jun & Jaafar, 2011) are the most important trust issues for consumers. As a direct determinant of consumer attitude, trust is the expectation that the parties will not be opportunistic in the shopping process and that the seller will deliver what is promised (Akroush & Al-Debei, 2015). However, the fact that consumers and suppliers have different perceptions of product quality causes commercial disputes (Zhou et al., 2021). Furthermore, malicious behaviors that occur in the form of hiding negative information about the product, unclear information about the product, selling nonexistent products (Treiblmaier & Sillaber, 2021), or deliberately misleading users by competitors or other users, create lack of trust in the seller and obstacles to e-commerce transactions (M. K. O. Lee & Turban, 2001). Reputation systems are used to address such problems, which cause unfair commercial competition in e-commerce and damage consumers' trust in businesses and e-commerce platforms. The reputation gained by businesses and consumers in e-commerce platforms is based on the feedback provided by the parties about each other after the completion of the transaction (Ryan, 2017). Consumers take into account the feedback of other users about the product, as well as the information provided by businesses about the product. Smith and Anderson (2016) reported that 82% of American adults at least sometimes review online ratings before purchasing products for the first time. In this respect, feedback plays a crucial role in consumers' shopping activities. Managing the accuracy of feedback, obtaining feedback from real users, and preventing modification by unauthorized persons are the most important components of reputation systems. However, in existing e-commerce systems, storing the reputation ratings of users on cloud servers can cause errors and fraud, and reputation systems are ineffective against fake comments and ratings. A platform's ability to determine which reviews to highlight, as well as the uncertainty of the validity of reviews and the filtering processes, make consumers unable to distinguish fake reviews, and thus, competition among businesses is damaged. In addition, reliable solutions to prevent the abuse of feedback are centralized under the control of several large internet companies (Ramachandiran, 2018; Ryan, 2017; Zhou et al., 2021).

Blockchain-based decentralized reputation systems offer significant opportunities to change online reputation management (S. Lee, 2018). In addition to the verification, storage, and transfer of transactions thanks to blockchain's distributed network structure, the fact that verified transactions are tamper-proof ensures that reputation scores are protected against manipulations and fraud. Blockchain prevents the manipulation of reputation scores and the creation of fake identities through methods such as the integration of the proof-of-individuality protocol developed against sybil attacks and the tokenization of reviews and links (Scheer, 2018). Through a decentralized process that prevents information monopolization, blockchain enables users to share their feedback more openly, securely, and fairly (J. Y. Lee, 2019). The DREP project is an example of decentralized reputation systems (S. Lee, 2018). In addition to practice, studies on blockchain-based reputation systems continue in theory (Dennis & Owen, 2016; Schaub et al., 2016; Zhou et al., 2021). It is thought that the blockchain-

based reputation systems developed to protect both consumers and businesses will contribute significantly to the creation of e-commerce environments that are based on trust.

4. Conclusion

The Web1 era, which increased the use of the internet in the 1990s, also increased e-commerce activities. In the Web2 era, where social interaction increased through reliable intermediaries by bringing producers and consumers closer together, e-commerce turned into a rapidly growing field of commercial activity. The number of academic articles published on e-commerce have also increased in this process. Compiling research on e-commerce, Wang and Chen (2010) stated that a total of 7,823 articles were published in the SCIE and SSCI databases. The concept of Web3 (Wood, 2022), put forward by Gavin Wood (the cofounder of Ethereum), is used as a new-generation internet based on blockchain technology.

Blockchain technology changed the way data is stored and managed on the internet, enabling intermediary peer-to-peer transactions for the first time (Voshmgir, 2020). The fact that applications, which are performed centrally through third-party intermediaries, can also be executed with the same precision, without intermediaries and decentralized with blockchain technology, has triggered changes in traditional business processes (Casino et al., 2019). This has led to an increase in the work of academics in this field, even though the technology is still in its maturation stage (Abduljabbar et al., 2021; Hughes et al., 2019; J. Y. Lee, 2019). An average of 33% of organizations across all industries and regions are already or actively engaged in blockchains, according to a survey of nearly 3,000 global senior executives by IBM (2017). Gorkhali et al. (2020) stated that the number of blockchain-related articles published in different journals in the SCI/SSCI database increased from 1 in 2016 to 18 in 2017 and 68 in 2019.

Today, e-commerce has turned into an industry of \$5 trillion worldwide and \$16 billion in Türkiye (Statista, 2021). The retail e-commerce volume is still very low in Türkiye when compared to \$1.5 trillion in China and \$900 billion in the US. The developments in internet technology, the changes in the shopping routines of consumers during the COVID-19 pandemic, the global trends in trade, and the technology-oriented growth of new generations have made e-commerce widespread worldwide. The retail e-commerce sector volume in Türkiye grew below the world average before the pandemic; however, the pandemic changed the direction of this trend. Türkiye's retail e-commerce sector is expected to show the highest annual growth until 2024. Despite the e-commerce sector's global reach and high growth potential, various problems (such as privacy, data security, high costs, and transparency) create obstacles to the development of e-commerce, and the solutions developed for these problems often fall short.

Blockchain technology has great potential in eliminating the deficiencies and inadequacies of the e-commerce sector with its features, such as privacy, immutability, security, transparency, auditability, and decentralization. The results of this study, in which the solutions that blockchain can offer to the e-commerce sector are examined under five titles, are summarized in Table 1. According to the results, blockchain has the potential to accelerate the development of the e-commerce sector and increase its profitability by offering lower costs, more transparent and reliable payment processes, higher data privacy and security, and more effective supply chain and reputation systems. The opportunities provided by blockchain enable integrated e-commerce activities involving all parties, with low transaction costs, high

transaction speed, traceability of transactions, strong security standards, and low risks. Blockchain-based e-commerce activities are expected to overtake existing e-commerce platforms.

Table 1

Traditional vs. Blockchain-Based E-Commerce (Domestic and Cross-Border)

	Traditional E-Commerce	Blockchain-Based E-Commerce
Costs	<ul style="list-style-type: none"> • Fees paid to third-party intermediaries due to information asymmetry, moral hazard risk, privacy, and censorship risk • Fees paid to verify transactions 	<ul style="list-style-type: none"> • Decentralized peer-to-peer distributed network system eliminates the need for third-party intermediaries in the verification, storage and transfer of transactions • Peer-to-peer payment with cryptocurrencies • No currency restrictions in international trade • Small-scale payments are possible • Payments are non-refundable
Trust and Transparency in Payments	<ul style="list-style-type: none"> • Personal information provided to payment platforms • Transfer times are between 1 and 4 days • Third-party agents monopolizing personal information • Low payout efficiency • Non-transparent payment processes 	<ul style="list-style-type: none"> • Transactions are public • Elimination of the need for personal information with features such as anonymity and semi-anonymity • Transfer between consumers and sellers with cryptocurrencies and without intermediaries • Real-time transfers
Data Security	<ul style="list-style-type: none"> • Data management • Energy management • Scalability of computing infrastructure data-sharing among international businesses • Violation of the privacy of customers, businesses, and employees due to data leaks • Damage to customer loyalty • Loss of reputation for businesses • Strong centralized structure of large platforms in data management 	<ul style="list-style-type: none"> • Data immutability • Decentralized structure • Prevention of unauthorized use of data • Consumers are able to manage their own data • Tamper-proof data • High level of security with cryptography • High customer loyalty
Supply Chain Management	<ul style="list-style-type: none"> • Different practices of customs, insurance and tax in different regions • High risk of security • High intermediary costs • Lack of a common legal framework, falsified image of goods and services, and ineffective inventory management due to incorrect supply and demand data • Product origin and originality are unknown • The risk of bribery and kickbacks • Quality control performed by third parties 	<ul style="list-style-type: none"> • Cooperative trade between parties • Product origin and originality are known • Faster customs clearance process • Traceability of the order item to its source • Real-time stock management
Reputation Systems	<ul style="list-style-type: none"> • Different perception of quality between the business and the customer • Unfair competition • Uncertain and untrustworthy review and filtering processes 	<ul style="list-style-type: none"> • Reputation points are protected against fraud and manipulation

Note. Created by the authors based on the text.

In addition to all the innovations and potentials, blockchain technology is still immature and has some problems to overcome, including scalability, long transfer times, high computational costs, and social adoption of the technology. In addition, the electricity consumption that blockchain consumes during the mining process is very high. For example, O'Dwyer and Malone (2014) suggested that the power used for Bitcoin mining was comparable to Ireland's electricity consumption in 2014. Again, according to a comparison made by University of Cambridge based on the U.S. Energy Information Administration in 2019 country data; while the energy consumption of Bitcoin is higher than Finland and Belgium, it is very close to the Philippines and Kazakhstan (University of Cambridge, 2020). Furthermore, the lack of legal and political grounds for technology increases the uncertainty and makes it difficult to predict the future of blockchain.

In this study, the benefits of blockchain-based e-commerce systems are studied under five titles. However, each title is crucial individually and should be considered in detail. Therefore, it will be useful to consider each topic separately in future studies. Empirical studies are necessary in order to reach precise conclusion about the superiority of blockchain-based e-commerce.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The authors declare that this article complies with the ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

Ebru Aydoğan | Literature review; Design; Data Collection/Analysis; Interpretation of data/findings; Supervising; Drafting; Critical review; Final approval and accountability. Contribution rate %60

Muhammed Fatih Aydemir | Concept/idea; Literature review; Data Collection/Analysis; Drafting; Critical review; Final approval and accountability. Contribution rate %40

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

References

- Abduljabbar, T. A., Tao, X., Zhang, J., Zhou, X., Li, L., & Cai, Y. (2021). A survey of privacy solutions using blockchain for recommender systems: Current status, classification and open issues. *The Computer Journal*, 64(7), 1104–1129. <https://doi.org/10.1093/comjnl/bxab065>
- Akroush, M. N., & Al-Debei, M. M. (2015). An integrated model of factors affecting consumer attitudes towards online shopping. *Business Process Management Journal*, 21(6), 1353–1376. <https://doi.org/10.1108/BPMJ-02-2015-0022>
- Alabi, K. (2020). A 2020 perspective on “Digital blockchain networks appear to be following Metcalfe’s Law”. *Electronic Commerce Research and Applications*, 40, Article 100939. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2020.100939>
- Alam, M. Z., & Elaasi, S. A. (2016). A Study on consumer perception towards e-shopping in KSA. *International Journal of Business and Management*, 11(7), 202–210. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v11n7p202>
- Anbar, A. (2001). E-Ticarette karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 1(2), 18–32. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auibfd/issue/54586/744082>
- AWS. (2022). *Blockchain for supply chain: Track and trace*. https://aws.amazon.com/tr/blockchain/blockchain-for-supply-chain-track-and-trace/?nc1=h_ls
- Bação, P., Duarte, A. P., Sebastião, H., & Redzepagic, S. (2018). Information transmission between cryptocurrencies: Does Bitcoin rule the cryptocurrency world? *Scientific Annals of Economics and Business*, 65(2), 97–117. <http://saeb.feaa.uaic.ro/index.php/saeb/article/view/1090>

- Back, A. (2002, August 01). *Hashcash - A denial of service counter-measure* (Tech Report). <http://www.hashcash.org/hashcash.pdf>
- Bălan, C. (2018). Blockchain: China's leading e-commerce players innovate in traceability. *International Conference on Marketing and Business Development*, 1(2), 14–32. http://www.mbd.ase.ro/RePEc/aes/icmbdj/2018/ICMBDJ_V2_2018_59.pdf
- Belinky, M., Rennick, E., & Veitch, A. (2015). The Fintech 2.0 paper: Rebooting financial services. *Santander Innoventures Oliver Wyman Anthemis Group*. https://www.oliverwyman.com/content/dam/oliverwyman/global/en/2015/jun/The_Fintech_2_0_Paper_Final_PV.pdf
- Bulsara, H. P., & Vaghela, P. S. (2020). Blockchain technology for e-commerce industry. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(5), 3793–3798. <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/12292>
- Casino, F., Dasaklis, T. K., & Patsakis, C. (2019). A systematic literature review of blockchain-based applications: Current status, classification and open issues. *Telematics and Informatics*, 36(2019), 55–81. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2018.11.006>
- Catalini, C., & Gans, J. S. (2020). Some simple economics of the blockchain. *Communications of the ACM*, 63(7), 80–90. <https://doi.org/10.1145/3359552>
- Chang, Y.-W., Lin, K.-P., & Shen, C.-Y. (2019). Blockchain technology for e-marketplace. *2019 IEEE International Conference on pervasive computing and communications workshops, PerCom workshops 2019*, 429–430. <https://doi.org/10.1109/PERCOMW.2019.8730733>
- Chen, Y. (2018). Blockchain tokens and the potential democratization of entrepreneurship and innovation. *Business Horizons*, 61(4), 567–575. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.03.006>
- Ciaian, P., Rajcaniova, M., & Kancs, d'Artis. (2018). Virtual relationships: Short- and long-run evidence from BitCoin and altcoin markets. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 52, 173–195. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2017.11.001>
- Cocco, L., Pinna, A., & Marchesi, M. (2017). Banking on blockchain: Costs savings thanks to the blockchain technology. *Future Internet*, 9(3), 1–20. <https://doi.org/10.3390/fi9030025>
- Crosby, M., Pattanayak, P., Verma, S., & Kalyanaraman, V. (2016). Blockchain technology: Beyond Bitcoin. *Applied Innovation Review*, 2, 6–19. <http://scet.berkeley.edu/wp-content/uploads/AIR-2016-Blockchain.pdf>
- Decker, C., & Wattenhofer, R. (2013). Information propagation in the Bitcoin network. *13th IEEE International Conference on Peer-to-Peer Computing, IEEE P2P 2013 - Proceedings*. <https://doi.org/10.1109/P2P.2013.6688704>
- Deepa, N., Pham, Q.-V., Nguyen, D. C., Bhattacharya, S., Prabadevi, B., Gadekallu, T. R., Maddikunta, P. K. R., Fang, F., & Pathirana, P. N. (2022). A survey on blockchain for big data: Approaches, opportunities, and future directions. *Future Generation Computer Systems*, 131, 209–226. <https://doi.org/10.1016/j.future.2022.01.017>
- Delgado-Mohatar, O., Felis-Rota, M., & Fernández-Herraiz, C. (2019). The Bitcoin mining breakdown: Is mining still profitable? *Economics Letters*, 184, 108492. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2019.05.044>
- Deloitte. (2016). Cross-border payments on Blockchain. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/grid/cross-border-payments.pdf>
- Deng, S., Cheng, G., Zhao, H., Gao, H., & Yin, J. (2021). Incentive-driven computation offloading in blockchain-enabled e-commerce. *ACM Transactions on Internet Technology*, 21(1), 1–19. <https://doi.org/10.1145/3397160>
- Dennis, R., & Owen, G. (2016). Rep on the block: A next generation reputation system based on the blockchain. *2015 10th International Conference for Internet Technology and Secured Transactions, ICITST 2015*, 131–138. <https://doi.org/10.1109/ICITST.2015.7412073>
- Dunn, J. E. (2020, March 12). *Data of millions of eBay and Amazon shoppers exposed*. Naked Security. <https://nakedsecurity.sophos.com/2020/03/12/data-of-millions-of-ebay-and-amazon-shoppers-exposed>
- Dwork, C., & Naor, M. (1992). Pricing via Processing or Combatting Junk Mail. In E. F. Brickell (Ed.), *Advances in Cryptology – CRYPTO' 92, Lecture Notes in Computer Science: Vol. 740* (pp. 139–147). Springer Berlin Heidelberg. https://doi.org/10.1007/3-540-48071-4_10
- Frey, R. M., Wörner, D., & Ilic, A. (2016). Collaborative filtering on the blockchain: A secure recommender system for e-commerce. *AMCIS 2016: Surfing the IT Innovation Wave - 22nd Americas Conference on Information Systems*. <https://aisel.aisnet.org/amcis2016/ISSec/Presentations/36>
- Ghanbary, H., Doosty, G., & Fathian, M. (2020). Combination SWOT-AHP analysis for using Blockchain in E-Commerce. *Journal of Economics and Administrative Sciences*, 3(1), 237–253. http://www.jeasweb.org/jeas/Vol_S3_No_1_Oct_2020/SJEAS20201237253.pdf
- Gorkhali, A., Li, L., & Shrestha, A. (2020). Blockchain: A literature review. *Journal of Management Analytics*, 7(3), 321–343. <https://doi.org/10.1080/23270012.2020.1801529>
- Göl, H., Kantarcı, Ö., Erdem, İ., Ot, İ., Döm, İ., & Çakır, İ. (2019). *E-ticaretin gelişimi, sınırların aşılması ve yeni normlar*. Deloitte Digital. <https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/consumer-business/articles/e-ticaretin-gelisimi-sinirlarin-asilmasi-ve-yeni-normlar.html>
- Guadamuz, A., & Marsden, C. (2015). Blockchains and Bitcoin: Regulatory responses to cryptocurrencies. *First Monday*, 20(12). <https://doi.org/10.5210/fm.v20i12.6198>
- Guo, Y., & Liang, C. (2016). Blockchain application and outlook in the banking industry. *Financial Innovation*, 2(1). <https://doi.org/10.1186/s40854-016-0034-9>

- Haber, S., & Stornetta, W. S. (1997). Secure names for bit-strings. In *Proceedings of the 4th ACM conference on computer and communications security*, 28–35. <https://doi.org/10.1145/266420.266430>
- Halaburda, H., Sarvary, M., & Haeringer, G. (2022). *Beyond bitcoin economics of digital currencies and blockchain technologies* (2nd ed.). Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.2469/cfm.v26.n1.12>
- Hoy, M. B. (2017). An introduction to the blockchain and its implications for libraries and medicine. *Medical Reference Services Quarterly*, 36(3), 273–279. <https://doi.org/10.1080/02763869.2017.1332261>
- Hughes, A., Park, A., Kietzmann, J., & Archer-Brown, C. (2019). Beyond Bitcoin: What blockchain and distributed ledger technologies mean for firms. *Business Horizons*, 62(3), 273–281. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2019.01.002>
- IBM. (2017). *Forward together - IBM Blockchain Study*. IBM Institute for Business Value. <https://www.ibm.com/downloads/cas/OX1JGX65>
- Ismanto, L., Ar, H. S., Fajar, A. N., Sfenrianto, & Bachtiar, S. (2019). Blockchain as e-commerce platform in Indonesia. *Journal of Physics: Conference Series*, 1179(1), 012114. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1179/1/012114>
- Jaag, C., & Bach, C. (2015). The effect of payment reversibility on e-commerce and postal quality. In D. L. K. Chuen (Ed.), *Handbook of digital currency: Bitcoin, innovation, financial instruments, and big data* (pp. 139–151). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-802117-0.09989-6>
- Johnson, J. (2020). *Annual number of data breaches and exposed records in the United States from 2005 to 2020*. Statista. <https://www.statista.com/statistics/273550/data-breaches-recorded-in-the-united-states-by-number-of-breaches-and-records-exposed>
- Jun, G., & Jaafar, N. I. (2011). A study on consumers' attitude towards online shopping in China. *International Journal of Business and Social Science*, 2(22), 122–132. http://ijbssnet.com/journals/Vol_2_No_22_December_2011/15.pdf
- Kabi, O. R., & Franqueira, V. N. L. (2019). Blockchain-based distributed marketplace. In Abramowicz, W., Paschke, A. (Eds.), *Business Information Systems Workshops. BIS 2018. Lecture Notes in Business Information Processing* (pp. 197–210). Springer. https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-030-04849-5_17
- Khan, M. A., Zubair, S. S., & Malik, M. (2019). An assessment of e-service quality, e-satisfaction and e-loyalty: Case of online shopping in Pakistan. *South Asian Journal of Business Studies*, 8(3), 283–302. <https://doi.org/10.1108/SAJBS-01-2019-0016>
- Kim, S. I., & Kim, S. H. (2020). E-commerce payment model using blockchain. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 13, 1673–1685. <https://doi.org/10.1007/s12652-020-02519-5>
- Kumar, G., Saha, R., Buchanan, W. J., Geetha, G., Thomas, R., Rai, M. K., Kim, T.-H., & Alazab, M. (2020). Decentralized accessibility of e-commerce products through blockchain technology. *Sustainable Cities and Society*, 62, 102361. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102361>
- Lafarre, A., & Van der Elst, C. (2018, March). *Blockchain technology for corporate governance and shareholder activism* (Law Working Paper No. 390/2018). European Corporate Governance Institute (ECGI). <https://doi.org/10.2139/ssrn.3135209>
- Lee, J. Y. (2019). A decentralized token economy: How blockchain and cryptocurrency can revolutionize business. *Business Horizons*, 62(6), 773–784. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2019.08.003>
- Lee, M. K. O., & Turban, E. (2001). A trust model for consumer internet shopping. *International Journal of Electronic Commerce*, 6(1), 75–91. <https://doi.org/10.1080/10864415.2001.11044227>
- Lee, S. (2018, August 13). A decentralized reputation system: How blockchain can restore trust in online markets. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/shermanlee/2018/08/13/a-decentralized-reputation-system-how-blockchain-can-restore-trust-in-online-markets/?sh=128cb1f481ab>
- Lehmacher, W., & Mcwaters, J. (2017, February 01). *How blockchain can restore trust in trade*. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/agenda/2017/02/blockchain-trade-trust-transparency>
- Leiner, M. B., Cerf, G. V., Clark, D. D., Kahn, E. K., Kleinrock, L., Lynch, C. D., Postel, J., Roberts, G. L., & Wolff, S. (1997). A brief history of internet. Internet Society. https://www.internetsociety.org/wp-content/uploads/2017/09/ISOC-History-of-the-Internet_1997.pdf
- Li, M., Shao, S., Ye, Q., Xu, G., & Huang, G. Q. (2020). Blockchain-enabled logistics finance execution platform for capital-constrained E-commerce retail. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 65(April), 101962. <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2020.101962>
- Li, X., & Wang, C. A. (2017). The technology and economic determinants of cryptocurrency exchange rates: The case of Bitcoin. *Decision Support Systems*, 95, 49–60. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2016.12.001>
- Liao, Q., & Shao, M. (2021). Discussion on payment application in cross-border e-commerce platform from the perspective of blockchain. *E3S Web of Conferences*, 235, 1–6. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202123503020>
- Lim, Y. H., Hashim, H., Poo, N., Poo, D. C. C., & Nguyen, H. D. (2019). Blockchain technologies in e-commerce: Social shopping and loyalty program applications. In G. Meiselwitz (Ed.), *Social computing and social Media: Communication and social communities* (pp. 403–416). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-21905-5_31
- Liu, Z., & Li, Z. (2020). A blockchain-based framework of cross-border e-commerce supply chain. *International Journal of Information Management*, 52, 102059. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.102059>
- MarketsandMarkets. (2022). *Big Data Market worth \$273.4 billion by 2026* (Press Releases). <https://www.marketsandmarkets.com/PressReleases/big-data.asp>

- Monetha. (2017). Monetha White Paper. Retrieved from <https://www.allcryptowhitepapers.com/monetha-whitepaper>
- Nærland, K., Beck, R., Müller-Bloch, C., & Palmund, S. (2018). Blockchain to rule the waves - nascent design principles for reducing risk and uncertainty in decentralized environments. In *ICIS 2017: Transforming Society with Digital Innovation* (pp. 1–16). https://pure.itu.dk/ws/files/82337540/N_rland_et_al._2017.pdf
- Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system*. https://www.ussc.gov/sites/default/files/pdf/training/annual-national-training-seminar/2018/Emerging_Tech_Bitcoin_Crypto.pdf
- O'Dwyer, K. J., & Malone, D. (2014). Bitcoin Mining and its Energy Footprint. In 25th IET Irish Signals & Systems Conference 2014 and 2014 China-Ireland International Conference on Information and Communities Technologies (ISSC 2014/CICT 2014), (CP639), 280–285. Institution of Engineering and Technology. <https://doi.org/10.1049/cp.2014.0699>
- OECD. (2019). *Unpacking e-commerce: Business models, trends and policies*. Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://doi.org/https://doi.org/10.1787/23561431-en>
- Øines, S., Ubacht, J., & Janssen, M. (2017). Blockchain in government: Benefits and implications of distributed ledger technology for information sharing. *Government Information Quarterly*, 34(3), 355–364. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2017.09.007>
- Pinna, A., Tonelli, R., Orrù, M., & Marchesi, M. (2018). A petri nets model for blockchain analysis. *The Computer Journal*, 61(9), 1374–1388. <https://doi.org/10.1093/comjnl/bxy001>
- Polasik, M., Piotrowska, A. I., Wisniewski, T. P., Kotkowski, R., & Lightfoot, G. (2015). Price Fluctuations and the Use of Bitcoin: An Empirical Inquiry. *International Journal of Electronic Commerce*, 20(1), 9–49. <https://doi.org/10.1080/10864415.2016.1061413>
- Ramachandiran, R. (2018, May). *Using blockchain technology to improve trust in ecommerce reviews*. <https://www.researchgate.net/publication/325302001>
- ReportLinker. (2022, November). *Global blockchain market in supply chain industry market 2022-2026*. https://www.reportlinker.com/p05603982/Global-Blockchain-Market-in-Supply-Chain-Industry.html?utm_source=GNW
- Research and Markets. (2022, October). *Supply chain management market research report by component, organization size, deployment, industry, region - global forecast to 2027 - cumulative impact of COVID-19*. <https://www.researchandmarkets.com/reports/5337793/supply-chain-management-market-research-report-by>
- Ryan, P. (2017). Smart contract relations in e-commerce: Legal implications of exchanges conducted on the blockchain. *Technology Innovation Management Review*, 7(10), 14–21. <https://doi.org/10.22215/timreview/1110>
- Saberi, S., Kouhizadeh, M., Sarkis, J., & Shen, L. (2019). Blockchain technology and its relationships to sustainable supply chain management. *International Journal of Production Research*, 57(7), 2117–2135. <https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1533261>
- Schaub, A., Bazin, R., Hasan, O., & Brunie, L. (2016). A trustless privacy-preserving reputation system. In J.-H. Hoepman & S. Katzenbeisser (Eds.), *ICT systems security and privacy protection* (pp. 398–411). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-33630-5_27
- Scheer, W. van der. (2018, October 29). *Establishing trust in reputation systems: Challenges for blockchain-based reviews* (. <https://godatadriven.com/blog/establishing-trust-in-reputation-systems-challenges-for-blockchain-based-reviews>
- Shome, A. (2019, March 19). *Digitec galaxus introduces crypto payment option*. Finance Magnates. <https://www.financemagnates.com/cryptocurrency/news/digitec-galaxus-introduces-crypto-payment-option>
- Shorman, S., Allaymoun, M., & Hamid, O. (2019). Developing the e-commerce model a consumer to consumer using blockchain network technique. *International Journal of Managing Information Technology*, 11(2), 55–64. <https://doi.org/10.5121/ijmit.2019.11204>
- Smith, A., & Anderson, M. (2016, December 19). *Online shopping and e-commerce*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/internet/2016/12/19/online-reviews>
- Sovbetov, Y. (2018). Factors influencing cryptocurrency prices: Evidence from Bitcoin, Ethereum, Dash, Litecoin, and Monero. *Journal of Economics and Financial Analysis*, 2(2), 1–27. <https://doi.org/10.1991/jefa.v2i2.a16>
- Statista. (2021). *Digital market outlook: Retail ecommerce sales CAGR in selected markets 2021-2025*. <https://www.statista.com/forecasts/220177/b2c-e-commerce-sales-cagr-forecast-for-selected-countries>
- Statista. (2022). *Retail e-commerce sales worldwide from 2014 to 2024*. <https://www.statista.com/statistics/379046/worldwide-retail-e-commerce-sales>
- Su, X., Liu, Y., & Choi, C. (2020). A blockchain-based p2p transaction method and sensitive data encoding for e-commerce transactions. *IEEE Consumer Electronics Magazine*, 9(4), 56–66. <https://doi.org/10.1109/MCE.2020.2969198>
- Subramanian, H. (2018). Decentralized blockchain-based electronic marketplaces. *Communications of the ACM*, 61(1), 78–84. <https://doi.org/10.1145/3158333>
- Treiblmaier, H., & Sillaber, C. (2021). The impact of blockchain on e-commerce: A framework for salient research topics. *Electronic Research and Applications*, 48, 101054. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2021.101054>
- University of Cambridge. (2020). *Cambridge Bitcoin Electricity Consumption Index*. <https://ccaf.io/cbeci/index/comparison>

- Vigna, P., & Casey, M. J. (2017). *Kriptopara çağı: Bitcoin ve dijital paranın küresel ekonomik sisteme meydan okuması* [The age of cryptocurrency: How bitcoin and digital money are challenging the global economic order] (A. Atav, Çev.; 2. bs.). Buzdağı Yayınevi (Original work published 2015).
- Voshmgir, S. (2020). *Token Economy: How the Web3 reinvents the internet* (2nd Ed.). Token Kitchen.
- Vranken, H. (2017). Sustainability of bitcoin and blockchains. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 28, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2017.04.011>
- Wang, C.-C., & Chen, C.-C. (2010). Electronic commerce research in latest decade: A literature review. *International Journal of Electronic Commerce Studies*, 1(1), 1–14.
- Wood, G. (2022, January 04). *What is Web 3? Here's how future Polkadot founder Gavin Wood explained it in 2014*. <https://www.coindesk.com/layer2/2022/01/04/what-is-web-3-heres-how-future-polkadot-founder-gavin-wood-explained-it-in-2014>
- Xu, J., & Gao, X. (2021). *E-Business in the 21st Century: Essential topics and studies* (2nd ed.). World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.
- Xuan, T. M., Alrashdan, M. T., Al-Maatouk, Q., & Alrashdan, M. T. (2020). Blockchain technology in e-commerce platform. *International Journal of Management*, 11(10), 1688–1697. <https://doi.org/10.34218/IJM.11.10.2020.154>
- Yang, C. N., Chen, Y. C., Chen, S. Y., & Wu, S. Y. (2019). A reliable e-commerce business model using blockchain based product grading system. *2019 4th IEEE International Conference on Big Data Analytics, ICBDA 2019*, 341–344. <https://doi.org/10.1109/ICBDA.2019.8713204>
- Yang, C. S. (2019). Maritime shipping digitalization: Blockchain-based technology applications, future improvements, and intention to use. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 131, 108–117. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2019.09.020>
- Yoo, S. (2017). Blockchain based financial case analysis and its implications. *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 11(3), 312–321. <https://doi.org/10.1108/apjie-12-2017-036>
- Zhou, Z., Wang, M., Yang, C.-N., Fu, Z., Sun, X., & Wu, Q. M. J. (2021). Blockchain-based decentralized reputation system in E-commerce environment. *Future Generation Computer Systems*, 124, 155–167. <https://doi.org/10.1016/j.future.2021.05.035>
- Zhu, X., & Wang, D. (2019). Research on blockchain application for e-commerce, finance and energy. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 252(4), 042126. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/252/4/042126>

Genişletilmiş Özet

Başlangıçta büyük işletmeler arasındaki işlemleri kolaylaştırmak amacıyla geliştirilen e-ticaret, günümüzde işletme ile tüketici arasındaki işlemler için de önemli bir potansiyele dönüşmüştür. Özellikle ağ iletişim teknolojilerinde, büyük veri alanında yaşanan gelişmeler, ticarete yaşanan küresel eğilimler ve COVID-19 gibi öngörülemez dışsal şoklar e-ticaretin en önemli perakende kanallarından biri haline gelmesine neden olmuştur. Perakende e-ticaret rekabet avantajı sağlaması, maliyetleri düşürmesi, ürün çeşitliliği sunması, müşteri portföyünü genişletmesi ve fiziksel kısıtları ortadan kaldırması gibi faydaları ile fiziksel perakende mağazalarından ayrılmaktadır. E-ticaret ile firmalar daha çok tüketiciye kesintisiz olarak tanıtım, pazarlama ve satış yapma imkanı bulurken, tüketiciler daha fazla ürün çeşidine daha hızlı ve düşük maliyetle ulaşabilmektedir. Ayrıca, tüm ürünlerin detaylı bilgilendirme ile elektronik platformda sunulabilmesi, alınan geri bildirimler ile tüketici memnuniyetinin ölçülebilmesi ve kişiselleştirilmiş hizmetler e-ticaret platformlarını hem tüketiciler hem de işletmeler için daha kullanışlı hale getirmektedir. Çevrimiçi platformlar, hem alıcılar hem de satıcılar için işlem ve arama maliyetlerinin yanı sıra piyasa uyumsuzluklarını da azaltarak, her iki tarafın faydalarını daha üst noktalara taşımaktadır.

2019 yılı sonunda ortaya çıkan COVID-19 nedeniyle hükümetlerin toplumsal hayatı kısıtlayıcı önlemleri sonucunda tüketicilerin çevrimiçi uygulamalara talebinin artması ve gıda sektörü dışında işletmelerin sadece e-ticaret üzerinden faaliyetlerini sürdürebilmesi e-ticaret perakende satışlarının öngörülerin ötesinde artmasına neden olmuştur. 2014 yılında 1,3 trilyon ABD doları olan dünya perakende e-ticaret hacmi pandeminin etkisiyle 2021 yılında yaklaşık 4,9 trilyon ABD dolarına ulaşmıştır. 2025 yılında ise bu rakamın 2021 yılına göre %50'den fazla artarak yaklaşık olarak 7,4 trilyon dolara ulaşacağı öngörülmektedir. Dünyanın en büyük perakende e-ticaret pazarları olan Çin (1,5 trilyon ABD Doları) ve ABD (900 milyar ABD doları) ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin perakende e-ticaret hacmi 16 milyar ABD doları ile hala oldukça düşüktür. Türkiye'de perakende e-ticaret sektörü hacmi pandemi öncesi dünya ortalamasının altında büyümüş ancak pandemi bu trendin yönünü değiştirmiştir. 2021 yılından 2025 yılına kadar perakende e-ticaret hacminde seçili ülkeler arasında Çin'de %6.73 ve ABD'de %4.68 büyüme beklenirken, en fazla büyümenin %14,29 ile Türkiye'de olacağı tahmin edilmektedir. Diğer yandan 2021 yılında 16 milyar dolar olarak gerçekleşen Türkiye perakende e-ticaret hacminin 2024 yılında %50 artarak yaklaşık 23,6 milyar dolara ulaşacağı öngörülmektedir. İnternet erişiminin kolaylaşması, dijital okur-yazarlığın artması ve genç nüfus yoğunluğu, Türkiye'yi e-ticaret sektöründe öne çıkaran önemli değişkenlerdir. Görüldüğü gibi e-ticaret sektörü hem Türkiye'de hem de tüm dünyada yaygınlaşmasına ve yüksek büyüme potansiyeline sahip olmasına rağmen gizlilik, veri güvenliği, yüksek

maliyetler ve şeffaflık gibi çeşitli sorunlar yaratmaktadır. Bu sorunlar e-ticaretin gelişmesinin önünde engel oluşturmakta, buna yönelik geliştirilen çözümler ise çoğunlukla yetersiz kalmaktadır. Blokzincir e-ticaret sektörünün karşılaştığı sorunların çözümü konusunda umut vadeden teknolojilerden biri olarak kabul edilmektedir.

Haber ve Stornetta (1997) tarafından tasarlanan blokzincir, Satoshi Nakamoto (2008) tarafından Bitcoin'in yaratıldığı, kaydedildiği ve transfer edildiği halka açık defter olarak tanıtılması ile bugünkü bilinirliğine ulaşmıştır. Blok zincir teknolojisi, merkezi olmayan ve güvenli veri paylaşımına izin veren yapısı ile kripto para birimlerinin ötesinde uygulama alanı bulmuştur. Paylaşılan bu verilerin para birimi, fikri mülkiyet, finansal varlık ve hatta gerçek dünya varlıklarının dijital temsilleri vb. olabilmesi, blok zinciri yeni dijital platform türleri oluşturmak için kullanılacak genel amaçlı bir teknoloji haline getirmiştir. Bu durum blokzincirin kütüphane ve tıp, iş ve bilgi sistemleri idari süreçler gibi farklı alanlara etkileri üzerine yapılan çalışmaların artmasına neden olurken, e-ticaret sektörüne etkileri üzerine yapılan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu amaçla çalışmada blokzincirin e-ticarete getireceği yenilikler incelenmiştir.

Blokzincir teknolojisi, gizlilik, değişmezlik, güvenlik, şeffaflık, denetlenebilirlik, yerinden yönetim gibi özellikleri ile e-ticaret sektörünün eksikliklerini ve yetersizliklerini gidermede büyük bir potansiyele sahiptir. Blokzincir'in e-ticaret sektörüne sunabileceği çözümler bakımından daha düşük maliyetler, daha şeffaf ve güvenilir ödeme süreçleri, daha yüksek veri gizliliği ve güvenliği, daha etkin tedarik zinciri ve itibar sistemleri öne çıkmaktadır. Blokzincirin bu çözümleri sayesinde e-ticaret faaliyetlerini yeniden şekillendirebileceği ve böylelikle hem e-ticaret sektörünün gelişimini daha da hızlandıracağı hem de e-ticaretten elde edilen kârlılığı arttırma potansiyeline sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu doğrultuda blokzincir tabanlı e-ticaret faaliyetlerinin mevcut e-ticaret platformlarını geride bırakması beklenmektedir. Bu çalışmada blokzincir tabanlı e-ticaret sistemlerinin faydaları beş başlık altında incelenmiştir. Ancak her başlığın ayrı ayrı önemli olduğu ve ayrıntılı olarak ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Bu nedenle bundan sonraki çalışmalarda her konunun ayrı ayrı ele alınması faydalı olacaktır. Ayrıca blokzincir tabanlı e-ticaretin üstünlüğü konusunda kesin sonuca varmak için ampirik çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.